

TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENT

№ 4 - 2022

ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL

SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

*2015-ci ildən nəşr edilir
İldə 4 dəfə nəşr edilir*

*First published in 2015
It is published 4 times a year*

Təsisçi:

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Founder:

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Təsisçinin hüquqi ünvanı:

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna
Sultanova küçəsi 11*

Publisher address:

*Azerbaijan, Baku, AZ 1073, Ayna Sultanova
Street 11*

*Jurnal Universitetin "Biznesin iqtisadiyyatı və
menecment" kafedrası tərəfindən hazırlanır və
çapa təqdim edilir*

*The journal is being prepared and submitted
for publication by the Department of Business
Economics and Management of the Azerbaijan
University of Architecture and Construction*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatda alınıb.
Reyestr № 4024. (02.12.2015)*

*Registered with the Ministry of Justice of the
Republic of Azerbaijan. Register № 4024,
(02.12.2015)*

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının 04.07.2018-ci il tarixli
№ 11-R qərarı ilə Azərbaycan
Respublikasında dissertasiyaların
əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə
edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir*

*According to the decision No. 11-R dated
04.07.2018 of the Higher Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan, the recommended period for the
publication of the main results of dissertations
in the Republic of Azerbaijan was included in
the list of dissertations in the Republic of
Azerbaijan. scientific publications*

Redaksiyanın ünvanı:

*Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.:
(+99412)538 92 83
daxili – 589, 497-05-13*

Editorial office:

*Azerbaijan University of Architecture and
Construction, tel. : (+99412) 538 92 83
internal - 589, 497-05-13*

E-mail: info@timjurnal.az

E-mail: info@timjurnal.az

Jurnalın rəsmi saytı:
<https://timjurnal.az/>

Official website of the magazine:
<https://timjurnal.az/>

*Məqalələrdəki fikirlər müəlliflərə aiddir və
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universite-
tinin fikirləri ilə üst-üstə
düşməyə bilər*

*The opinions in the articles belong to the
authors and may not coincide with the
opinions of the Azerbaijan University of
Architecture and Construction*

BAŞ REDAKTOR

Məhəbbət Məmmədov
i.e.d., professor, "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının müdiri
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ələsgər Əliyev
i.e.n., dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MƏSUL KATİB

Lalə Ələkbərova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

REDAKSIYA HEYƏTİ

Ziyad Səmədzadə
Millət Vəkili, i.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Telman Əliyev
t.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Ahmet Kemal Çələbi (Türkiyə)
dr., professor
Manisa Cəlal Bayar Universiteti

Vahid Novruzov
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Auditorlar Palatasının sədri

Vilayət Vəliyev
i.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru

Məmməd Musayev
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Sahibkarlar Təşkilatları Milli
Konfederasiyasının Prezidenti

Zahid Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin Elmi fəaliyyətin təşkili və
idarəedilməsi departamentinin direktoru

EDITOR-IN-CHIEF

Makhabbat Mammadov
Doctor of Economics, Professor, Head of the
Department "Business Economics and Management"
AACU

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Alasgar Aliyev
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, AACU

EXECUTIVE SECRETARY

Lala Alekperova
AACU

EDITORIAL TEAM

Ziyad Samedzade
Member of Parliament Doctor of Economics,
Professor, Academician, ANAS

Telman Aliev
Doctor of Technical Sciences, Professor,
Academician, ANAS

Ahmet Kemal Chalabi (Turkey)
Doctor, Professor,
Jalal Bayar Manisa University

Vahid Novruzov
Doctor of Economics, Professor, Chairman of
the Audit Chamber of the RA

Vilayat Valiyev
Doctor of Economics, Professor, Rector of
Azerbaijan Technical University

Mammad Musayev
Doctor of Economics, Professor, President of
the National Confederation of Entrepreneurial
Organizations of the Republic of Azerbaijan

Zahid Mammadov
doctor of economic sciences, professor,
Director of the Department of Organization and
Management of Scientific Activities of the
Azerbaijan State University of Economics

İmran Əkpərov (Rusiya) <i>i.e.d., professor, Rusiya Federasiyasının İdarəetmə, Biznes və Hüquq İnstitutunun rektoru</i>	Imran Akperov (Russia) <i>Doctor of economics, professor, Rector of the Institute of Management, Business and Law of the Russian Federation</i>
Oksana Krivoruçko (Ukrayna) <i>i.e.d., professor, Xarkov Milli Nəqliyyat və Avtomobil Yolları Universitetinin “Menecment” kafedrasının müdiri</i>	Oksana Krivoruchko (Ukraine) <i>Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Management Kharkiv National Transport and Highway University</i>
Tatyana Qalinskaya (Ukrayna) <i>t.e.n., dosent, “Yuri Kondratyuk adına Poltava Politexnika” Milli Universiteti</i>	Tatyana Galinskaya (Ukraine) <i>Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, PPNU named after Yuri Kondratyuk</i>
Tofiq Hüseynov <i>i.e.d., professor, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə müdiri</i>	Tofiq Huseynov <i>Doctor of Economics, Professor, Head of De- partment of the Institute of Economics of ANAS</i>
Marcin Kesy (Polşa) <i>i.e.d., Bydgoszcz İqtisadiyyat Universiteti</i>	Marcin Kesy (Poland) <i>Doctor of Economic Sciences, Bydgoszcz University of Economics</i>
Ədalət Əliyev <i>t.e.d., i.e.d., nəqliyyat doktoru, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	Adalat Aliyev <i>Candidate of Technical Sciences, Doctor of Economics, Doctor of Transport, Prof., AACU</i>
Elşad Məmmədov <i>i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti</i>	Elshad Mammadov <i>doctor of Economic Sciences, Professor, Azerbaijan State University of Economics</i>
Mustafa Miynat (Türkiyə) <i>dr., professor, Manisa Cəlal Bayar Universiteti</i>	Mustafa Mynat (Turkey) <i>Doctor, Professor, Manisa Jalal Bayar University</i>
Ahmet Vecdi Can (Türkiyə) <i>professor, doktor, Sakarya Universitetinin Mühasibat və Maliyyə Tətbiq və Araşdırma Mərkəzinin müdiri</i>	Ahmet Vecdi Can (Turkey) <i>Professor, Doctor, Director of the Research Center for Accounting and Finance, Sakarya University</i>
Şəfa Əliyev <i>i.e.d., professor, Sumqayıt Dövlət Universiteti</i>	Shafa Aliyev <i>Doctor of Economics, Professor, SSU</i>
Rühəngiz Əliyeva <i>i.ü.f.d., dosent, “Sənayenin təşkili və idarə edilməsi” kafedrasının müdiri Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	Ruhangiz Aliyeva <i>PhD, Associate Professor, Head of the Department "Organization and Management of Industry" AACU</i>
Lia Matçavariani (Gürcüstan) <i>c.e.d., professor, Tbilisi Dövlət Universiteti</i>	Lia Matchavariani (Georgia) <i>doctor of geographical sciences, professor, Tbilisi State University</i>
H.Ə.Pərham (İran İslam Respublikası) <i>Doktor, İran İslam Bankı</i>	H.A.Parham (Islamic Republic of Iran) <i>Doctor, Islamic Bank of Iran</i>

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol №11-R)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**

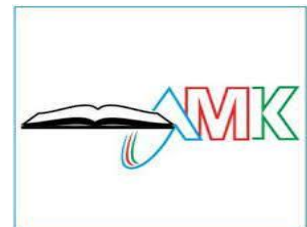

İSSN (İnternational Standard Serial Number) – dövrü nəşrlər üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə - ISSN 2519-2507

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalının daxil edildiyi Milli və Beynəlxalq elmi məlumat bazaları və indekslər:

Lisensiya müqaviləsi № 69-03/2022

“İQTİSADİYYATI GÜCLÜ OLAN DÖVLƏT HƏR ŞEYƏ QADİRDİR”

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

**“Biz yeni iqtisadi modelə keçməklə
bundan sonra iqtisadiyyatımızı ancaq islahatlar,
innovasiyalar, texnologiyalar və qeyri-neft sektoru
hesabına inkişaf etdirəcəyik”**

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507

m.m.asirli@mail.ru

B.M.Aslanov
t.ü.f.d., dosent əvəzi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-1149-067X

Atiahi-amiu-thik@mail.ru

R.İ.Qasimov
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-4611-7461
ruslan.gasimov.041@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.11.2022

The article was received by editorial board on 10.11.2022

Статья принята к печати 10.11.2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TİKİNTİ SƏNAYESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə tikinti sənayesi kompleksinin mühüm tərkib hissəsi kimi tikinti materialları istehsalı sənayesindən və Azərbaycan Respublikasında onun mövcud vəziyyətindən bəhs edilir. Bununla əlaqədar olaraq ölkədə və dünyada bu sahənin inkişaf tendensiyaları araşdırılır, iqtisadiyyatda onun rolu və əhəmiyyəti təhlil edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və başqa rəsmi mənbələrin məlumatları əsasında ölkədə tikinti sənayesinin 2015-2021-ci illər üzrə inkişaf dinamikası təhlil edilir və 2025-ci ilə kimi bu sahənin artım tempi proqnozlaşdırılır. Qeyd edilir ki, tikinti materialları sənayesinin inkişafında Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən irimiqyaslı layihələr önəmli rol oynayıcaqdır. Nəticə olaraq məqalədə qeyd edilir ki, ölkə iqtisadiyyatının digər sektorları kimi tikinti materialları istehsalı sənayesinin inkişafı və rəqabətqabiliyyəti də bu istiqamətdə gələcəkdə innovativ-investisiya proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsindən asılı olacaqdır.

Açar sözlər: tikinti, sənaye, material, istehsal, innovasiya, texnologiya, zavod.

Tikinti materialları istehsalı tikinti sənayesi kompleksinin mühüm tərkib hissəsidir və qeyd etmək lazımdır ki, tikinti materialları binaların, qurğu və tikililərin inşası və təmirində istifadə edilən təbii və süni materiallardır [1]. Göstərilən istehsal sahəsi ən qədim dövrlərdən bu günə qədər inkişaf edərək, dövrün texniki və texnoloji imkanlarına uyğun inkişaf yolu keçmişdir. Məsələn, qeyd olunması yerinə düşərdi ki, qədim və ənənəvi tikinti materialları əsasən qum, daş, ağac və dəmirdən istifadə edilərək hazırlanan tikinti materiallarıdır, daha sonra sənaye inqilabı dövründən başlayaraq müasir dövrə qədər tikinti materialları istehsalı sektoruna yeni məhsullar, dəmir, polad, plastmas, möhkəm və davamlı şüşə kimi yeni materiallardan hazırlanan tikinti materialları hazırlanmağa başlandı. Müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, istehsal prosesinə görə tikinti materialları təbii (daş, qum, taxta, çınqıl) və süni (sement, emulsiya, rəngləyici və ağardıcı məhsullar, plastik materiallar) tikinti materialları növlərinə bölünürlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə dünya tikinti materialları bazarının həcmi təxmini olaraq 890 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Burada əsasən sement, kərpic, beton, qum, çınqıl və istehsalı innovativ texnologiyalara əsaslanan xüsusi tikinti məhsulları nəzərdə tutulur və bu məhsullar içərisində ən çox inkişaf edən segment sement bazarı olmuş və həcmi 200 milyard ABŞ dollarına bərabərdir, yəni tikinti məhsulları bazarının 1/3 hissəsinə bərabərdir və tikinti materialları istehsalında liderlik Çin Xalq Respublikasına məxsusdur, ən böyük istehsalçı və eyni zamanda istehlakçı kimi də diqqəti cəlb edir [2].

Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesi milli iqtisadiyyatın mühüm və əhəmiyyətli tərkib hissələrindən biridir. Ölkədə istehsal edilən Ümumimilli Məhsulun tərkibində tikinti sənayesi məhsulları sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalından sonra üçüncü yeri tutur və bu da təsadüfi deyildir, çünki respublikamızda 1000-dən yuxarı mineral tikinti xam mal yataqları aşkar edilmişdir, həmin təbii resursların ancaq 1/4 - dən bu gün tikinti sənayesi materiallarının istehsalı üçün istifadə olunur. Respublikada tikinti materialları məhsullarının istehsalında ənənəvi məhsulların istehsalı üstünlük təşkil edir və məhsulların əksəriyyəti ənənəvi tikinti məhsullarıdır. Burada söhbət daş və kərpic istehsalından, daş karxanalarının istismarından gedir, halbuki müasir dövrdə nanatexnologiyalar tətbiq edilməklə, həmçinin yeni tikinti xam materialları yaradılmaqla monolit konstruksiyalardan bina və tikililər ucaldılmaqdadır.

Bunun xüsusi qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, respublikada bina və tikililərdə istifadə edilən mişar daşının təxmini 80-85%-i Abşeron daş karxanalarından çıxarılır. Bunlar Güzdək, Şüvəlan, Korgöz mexanikləşdirilmiş daş karxanalarıdır. Eyni zamanda Qaradağ sement, Bakı Asbestsement 2-4 sayılı dəmir beton konstruksiyaları zavodları respublikada tikinti materialları sənayesinin ən böyük müəssisələridir və əsasən çınqıl-qum, kərpic, şüşə, asbest şifer, kafel və s. kimi tikinti materialları istehsal olunur. Respublikada daş karxanalarının mexanikləşdirilməsinə hələ ötən əsrin 20-30-cu illərindən başlanılmış, daha sonra 50-ci illərdən başlayaraq keçmiş İttifaqın digər respublikalarından gətirilməsi, nəqliyyat xərcləri böyük olması səbəbindən, həmçinin Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin tikinti materiallarına artan tələbatın təmin olunması üçün Qaradağ sement zavodu 1951-ci ildə tikildi.

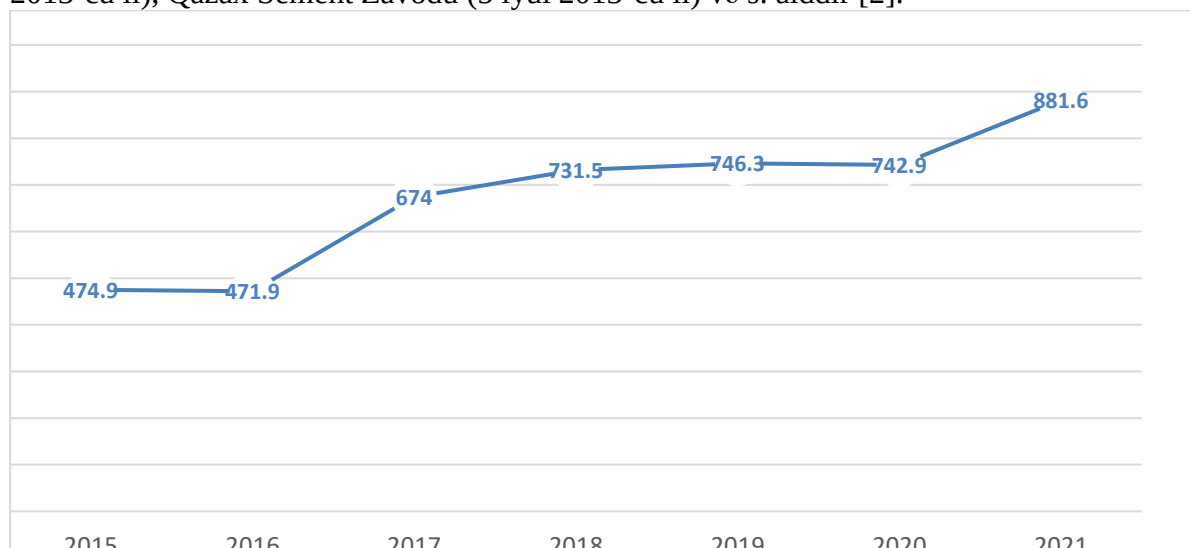
Uzun illər ərzində Bakı və Abşeron yarımadasının ekologiyasına ciddi zərər verərək, primitiv texnika və texnologiyalar əsasında həmin zavod 45 ildən artıq müddət ərzində fəaliyyət göstərmiş və ancaq müstəqillik illərində zavodda yeni və müasir texnologiyaların quraşdırılması ilə ətraf mühitə dəyən ciddi zərər aradan qaldırılmışdır. Hal-hazırda Qaradağ sement zavodunun istehsal etdiyi tikinti materialları aşağıdakılardır: şifer hazırlanması üçün xam sement qatışıqı, 400 və 500 markalı bina təməli və özüllərinin tikintisində istifadə edilən sement, eyni zamanda 200 markalı üzlük sement və digər tikinti materialları istehsal olunur.

Tikinti sənayesi məhsullarının istehsalında Mingəçevir dəmir-beton məmulatları istehsal zavodunun da əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu zavodda respublikanın qərb və şimal qərb bölgələrinin sürətlə böyüyən və inkişaf edən Mingəçevir, Yevlax, Şəki, Zaqatala və digər şəhərlərin dəmir-beton məmulatları, iri panellərə, qum-çınqıl, termik izolyatorlara olan tələbatı təmin edir.

Deyilənlərlə yanaşı respublikada yerli tələbatların təmin edilməsi üçün Quba-Xaçmaz (qum, çınqıl, daş, kərpic, kirəmit), Lənkəran (kərpic, kirəmit, ağac), Dağlıq Şirvanda (tikinti daşları, ağac materialları və s.) lokal bazar üçün tikinti məhsulları istehsal edən kiçik və qismən də orta sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir, həmin müəssisələrin əksəriyyəti sovet dövründən fəaliyyət göstərən və daha sonra özəlləşdirilən müəssisələrin bazasında yaradılmış, yeni avadanlıq və istehsal texnologiyaları ilə qismən təmin edilərək fəaliyyət göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə respublikada yeni tikinti materialları istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bunlara Naxçıvan Sement Zavodu (30 may 2012-

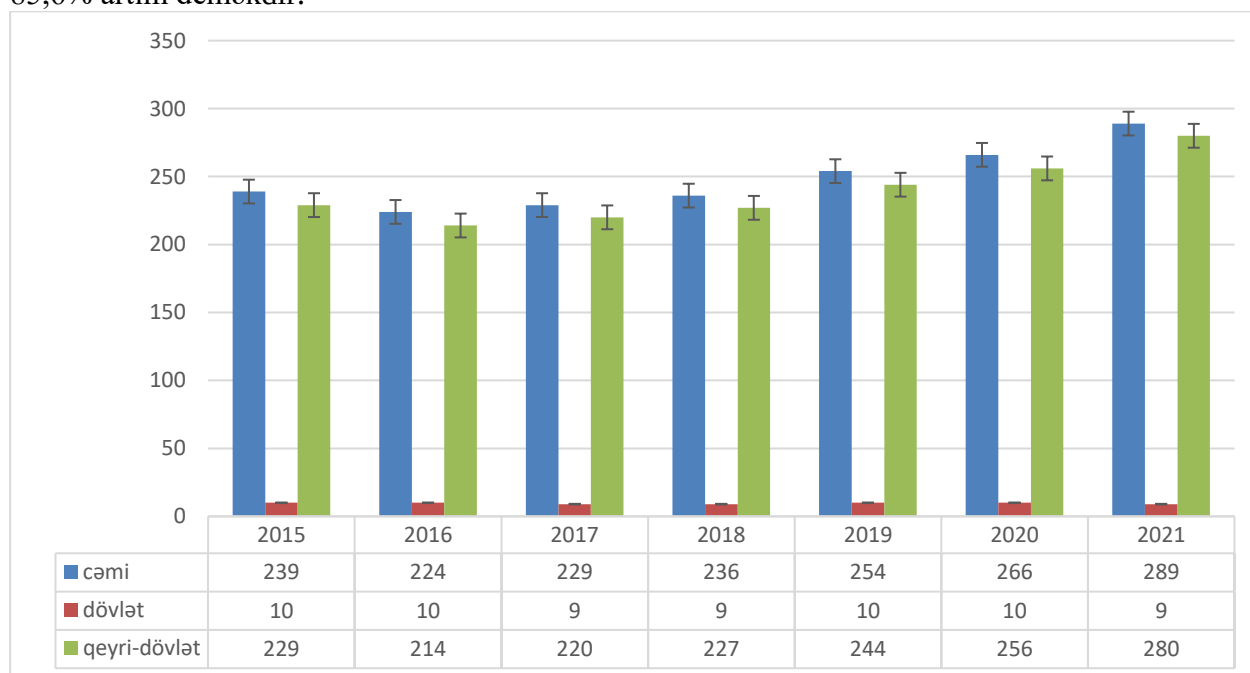
ci il), Qardağ Metal Konstruksiyalar Zavodu (10 iyul 2012-ci il), “Holcim-Azərbaycan” ASC-nin yeni sement zavodu 10 iyul 2012-ci il, Gilan Seramik Parkında Seramik Plitələr Zavodu (16 aprel 2013-cü il), Qazax Sement Zavodu (5 iyul 2013-cü il) və s. aiddir [2].

Qrafik 1. 2015-2021- ci illərdə Azərbaycan Respublikasında tikinti materiaları istehsalının dinamikası (mln.manat).

Mənbə: [3].

Qrafik 1-in məlumatlarından da göründüyü kimi 2015-2021-ci illərdə ölkədə tikinti materialları istehsalı 2020-ci il istisna olmaqla artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. 2015-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə 406, 7 mln. manat çox tikinti materialı istehsal edilmişdir ki, bu da 85,6% artım deməkdir.

Qrafik 2. 2015-2021- ci illərdə Azərbaycan Respublikasında tikinti materialları istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin dinamikası (ədəd)

Mənbə: [3].

2015-2021-ci illərdə tikinti materialları istehsalı sahəsində ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin dinamikasında da artım olduğunu qrafik 2-nin məlumatları əsasında görə bilərik. Belə ki, 2015-ci ildə bu sahədə ölkədə 239 ədəd, 2021-ci ildə isə 289 ədəd müəssisə fəaliyyət göstərmişdir. Ümumilikdə aparılan təhlil əsasında qeyd edə bilərik ki, 2015-2021-ci illərdə ölkədə tikinti materialları sənayesi yüksək templərlə və pozitiv dinamika inkişaf etmişdir. Eləcə də Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat və proqnozlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, 2022-ci il yanvar-aprel aylarında ölkəmizdə 306,4 mln. manat həcmində tikinti materialları istehsal edilmişdir ki, bu da 2021-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 72,3% çox deməkdir. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, hal-hazırda Azərbaycan hökuməti Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında genişmiqyaslı bərpa işləri həyata keçirirki, bu da tikinti materiallarının istehsal həcmində artmasına əsaslı təkan verir və gələcəkdə də bu tendensiyanın davam edəcəyi gözlənilir [4].

Belə ki, proqnozlara görə Azərbaycan Respublikasının tikinti sektoru 2022-2025-ci illərdə 60 mlrd. manatadək gəlir əldə edəcək ki, bu da bu illərdə orta hesabla 3% ətrafında artım deməkdir. Ümumilikdə isə yaxın dörd il ərzində tikinti sektorunda illik əlavə dəyərin xüsusi çəkisinin 43,4% təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır [5].

Yuxarıda göstərilən faktlar əsasında respublikada istehsal edilən əsas tikinti materialları istehsalının təsnifatını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar (bax Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən əsas tikinti sənayesi materialları

İstehsal prosesinə görə təbii tikinti materiallarından	İstehsal prosesinə görə süni tikinti materiallarından
✓ Mərmər, aqlay, qranit, təbii daş və çınqıl hasilatı və onlardan üzlük materialların istehsalı; ✓ Taxta məmulatların istehsalı.	✓ Sement, gips, əhəng istehsalı; ✓ Keramik və farfor məmulatların istehsalı (santexnika məmulatları, keramik divar və döşəmə plitələri, borular, fasad bəzəkləri və s.); ✓ Dam örtüyü üçün yumşaq materialların və hidroizolyasiya materiallarının istehsalı; ✓ Polimerlərdən məmulatların istehsalı; ✓ Beton, asbest istehsalı; ✓ Tikinti metalkonstruksiyalarının istehsalı.

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, müasir dövrdə Azərbaycan respublikasında tikinti materialları istehsalı içərisində ənənəvi tikinti məhsullarının istehsalı üstünlük təşkil edir, yeni innovativ tikinti məhsullarının istehsalı isə demək olar ki, nəzərə çarpmır.

Qeyd edilməlidir ki, ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən onun ayrı-ayrı sektorlarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün innovativ-investisiya proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi dövrü artıq başlamışdır. Rəqabət və rəqabətqabiliyyətliliyi, həmçinin rəqabət mühitinin formalaşması ilə əlaqədar nəzəri yanaşmaların təhlili kontekstində belə bir qənaətdə gəlmək mümkündür ki, respublikada tikinti sənayesi məhsulları daha çox daxili bazara və qismən də ətraf regionlara yönəldilmiş, qismən də rəqabətə davamlı məhsulların istehsal edilməsinə yönəldilmişdir. Halbuki, müasir dövrdə bütün dünyada yeni tikinti erasının başladığı bir dövrdə innovativ məhsulların istehsal edilməsinə heç olmasa elmi araşdırmalar səviyyəsində yer verilməsi məqsədə uyğun olardı. Belə bir araşdırma və elmi əsərlərin ixracı respublikaya külli miqdarda vəsaitin gəlməsinə, daha sonra həmin vəsaitlərin tikinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi imkanı yarana bilərdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Elshad Yusifov, Ahmad Sarkarli, Volodymyr Byba, Tetiana Kushnirova. Analysis of the Role and Place of the Building Materials Industry in the Development of Azerbaijan's Economy. Springer. https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-030-85043-2_74
2. <http://senaye.gov.az/content/html/3593/attachments/Tikinti%20materiallar%C4%B1n%C4%B1n%20istehsal%C4%B1%20sah%C9%99si%20haqq%C4%B1nda%20%202015.pdf>
3. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
4. <https://fed.az/az/insaat-ve-emlak/azerbaycanda-tikinti-materiallarinin-istehsali-72-artib-131909>
5. <https://fed.az/az/insaat-ve-emlak/azerbaycanin-tikinti-sektoru-2022-2025-ci-illerde-60-mlrd-manatadek-gelir-elde-edecek-118481>

M.A.Mamedov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5327-2507

B.M.Aslanov

PhD in Technics, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-1149-067X

R.I.Gasimov

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-4611-7461

**Analysis of the current situation of the construction industry
of the republic of Azerbaijan**

Abstract

The article examines the factors that create the basis for corporate social responsibility of business subjects. Based on this, the trends in the development of this sphere in the country and the world are studied, its role and significance in the economy are analyzed. Based on the data of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan and other official sources, the dynamics of the development of the construction industry in the country for 2015-2021 is analyzed and the growth rate of this industry is predicted until 2025. It is noted that large-scale projects implemented in the Karabakh and East Zangezur economic regions will play an important role in the development of the building materials industry. As a result, the article states that the development and competitiveness of the building materials industry, as well as other sectors of the country's economy, in the future will depend on the development and implementation of innovative investment programs in this direction.

Key words: construction, industry, material, production, innovation, technology, plant.

М.А.Мамедов
д.э.н., профессор, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5327-2507

Б.М.Асланов
д.ф.т., Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-1149-067X

Р.И.Гасимов
докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-4611-7461

Анализ текущего положения строительной отрасли Азербайджанской Республики **Резюме**

В статье рассматривается отрасль производства строительных материалов как важная составляющая строительно-промышленного комплекса и ее современное состояние в Азербайджанской Республике. На основании этого исследуются тенденции развития данной сферы в стране и мире, анализируются ее роль и значение в экономике. На основании данных Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики и других официальных источников проанализирована динамика развития строительной отрасли в стране на 2015-2021 годы и прогнозируются темпы роста этой отрасли до 2025 года. Отмечается, что масштабные проекты, реализуемые в Карабахском и Восточно-Зангезурском экономических районах, сыграют важную роль в развитии промышленности строительных материалов. В результате в статье констатируется, что развитие и конкурентоспособность отрасли производства строительных материалов, как и других отраслей экономики страны, в будущем будет зависеть от разработки и реализации инновационных инвестиционных программ в данном направлении.

Ключевые слова: строительство, промышленность, материал, производство, инновация, технология, завод.

S.H.Qurbanov
Ph.D., dosent, Milli Məclisin Təbii ehtiyatlar,
energetika və ekologiya komitəsinin sədri, Milli Məclisin deputatı

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.12.2022

The article was received by editorial board on 15.12.2022

Статья принята к печати 15.12.2022

YENİ “YAŞIL” İQTİSADI MODELƏ DOĞRU KEÇİD: QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR, İMKANLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

İqtisadiyyat və ekologiya sahəsində transformasiya dünyanın iqtisadi xəritəsinə köklü şəkildə təsir etdi və global iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq cəmiyyətdə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilir, təmiz enerji mənbələrindən istifadə genişlənir, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpası təşviq edilməkdədir. Yaşıl iqtisadiyyatlara keçid, maraqlı tərəflərin qarşılıqlı əlaqələrini və qərar qəbul etmə mexanizmlərini ekoloji imperativlərə uyğunlaşdırmağı tələb edir.

Azərbaycanın “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” ümumi siyasət sənədi ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin etməyi və enerji səmərəliliyinə nail olmağı hədəfləyir.

Açar sözlər: “Yaşıl” iqtisadi model, iqtisadiyyat və ekologiya, “yaşıl” maliyyə, “yaşıl” artım.

GİRİŞ

Dünya dəyişib və biz də onunla bərabər dəyişməliyik. İqtisadiyyat və ekologiya sahəsində transformasiya dünyanın iqtisadi xəritəsinə köklü şəkildə təsir etdi və global iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq cəmiyyətdə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilir, təmiz enerji mənbələrindən istifadə genişlənir, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpası təşviq edilməkdədir. Yaşıl iqtisadiyyatlara keçid, maraqlı tərəflərin qarşılıqlı əlaqələrini və qərar qəbul etmə mexanizmlərini ekoloji imperativlərə uyğunlaşdırmağı tələb edir. Azərbaycanın “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” ümumi siyasət sənədi ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin etməyi və enerji səmərəliliyinə nail olmağı hədəfləyir.

Azərbaycan iqtisadi və sosial inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təminatı prioritet olaraq müəyyən edilib. Bu prioritet daxilində strateji dövrdə aşağıdakı iki məqsədin effektiv reallaşdırılmasına nail olunacaqdır: yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və yaşıl enerji məkanı.

Bütün dünya kimi, Azərbaycan da yeni çağırışlarla: iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının zəruriliyini şərtləndirir. Bu gün bu, “yaşıl” iqtisadiyyat prinsipləri əsasında davamlı inkişafın təmin edilməsi, ekologiya bu gün iqtisadiyyat olduğunu əsas götürərək istehsal və istehlakın “ekolojiləşdirilməsinin” zəruriliyi deməkdir. Bu gün “yaşıl” iqtisadiyyat davamlı inkişafın təmin edilməsinin əsas mexanizmi kimi dünya birliyi səviyyəsində

müəyyən edilmişdir. Hazırda dünyanın əksər ölkələri ölkənin davamlı inkişafının təminatçısı olan “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişaf kursunu götürür.

İqtisadi artım trayektoriyasının ekolojiləşdirilməsi bu və ya digər ölkədə əldə edilmiş inkişaf səviyyəsindən, müxtəlif siyasi və institusional şəraitdən, mövcud sosial strukturlardan asılıdır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər və onların “yaşıl” kursu həyata keçirmək üçün imkanları bərabər deyil, “yaşıl” iqtisadiyyat üzrə milli planları da, əlbəttə ki, fərqlənir. Buna baxmayaraq, hər bir ölkənin son məqsədi ekoloji davamlılığa, sosial inklüzivliyə və iqtisadi artıma nail olmaqdır. Bütün dünya kimi, Azərbaycan da yeni çağırışlarla üz-üzədir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, innovativ inkişafın zəruriliyini də məhz bu, müəyyən edir.

İqtisadiyyat və ekologiya sahəsində transformasiya dünyanın iqtisadi xəritəsinə köklü şəkildə təsir etdi və qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq cəmiyyətdə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilir, təmiz enerji mənbələrindən istifadə genişlənir, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpası təşviq edilməkdədir. Yaşıl iqtisadiyyatlara keçid, maraqlı tərəflərin qarşılıqlı əlaqələrini və qərar qəbul etmə mexanizmlərini ekoloji imperativlərə uyğunlaşdırmağı tələb edir.

Azərbaycanın “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” ümumi siyasət sənədi ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin etməyi və enerji səmərəliliyinə nail olmağı hədəfləyir.

Azərbaycan iqtisadi və sosial inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təminatı prioritet olaraq müəyyən edilib. Bu prioritet daxilində strateji dövrdə aşağıdakı iki məqsədin effektiv reallaşdırılmasına nail olunacaqdır: yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və yaşıl enerji məkanı.

İqtisadi artım trayektoriyasının ekolojiləşdirilməsi bu və ya digər ölkədə əldə edilmiş inkişaf səviyyəsindən, müxtəlif siyasi və institusional şəraitdən, mövcud sosial strukturlardan asılıdır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər və onların “yaşıl” kursu həyata keçirmək üçün imkanları bərabər deyil, onların “yaşıl” iqtisadiyyat üzrə milli planları da, əlbəttə ki, fərqlənir. Buna baxmayaraq, hər bir ölkənin son məqsədi ekoloji davamlılığa, sosial inklüzivliyə və iqtisadi artıma nail olmaqdır. Bütün dünya kimi, Azərbaycan da yeni çağırışlarla üz-üzədir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, innovativ inkişafın zəruriliyini də məhz bu, müəyyən edir.

Qlobal problemlərin həllinə töhfə vermək üçün böyük səylər göstərən Azərbaycan BMT-nin fəal üzvü kimi 17 Davamlı İnkişaf Məqsədi və 169 məqsədi özündə əks etdirən BMT-nin Qlobal Davamlı İnkişaf Məqsədləri təşəbbüsünə qoşulmuşdur.

BMT-nin 2012-ci il Davamlı İnkişaf Konfransı üçün hazırlanmış “Yaşıl iqtisadiyyata doğru: Davamlı inkişafa və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına aparan yollar” adlı UNEP məruzəsində qeyd olunur ki, “yaşıl iqtisadiyyat” insanların rifahını yüksəldən və sosial ədaləti təmin edən, layiqli məşğulluq üçün yeni şərait yaradan iqtisadiyyatdır, lakin eyni zamanda o, ətraf mühit üçün ekoloji riskləri və onun tükənməsini də əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. “Ən sadə mənada “yaşıl iqtisadiyyat” resurslardan səmərəli istifadə edən və bütün cəmiyyətin maraqlarına xidmət edən aşağı karbon tullantılı iqtisadiyyatdır”.

Bu gün dünya iqtisadiyyatında “yaşıl” iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri aydın görünür. Bu istiqamətdə müəyyən tendensiya hər bir ölkənin iqtisadiyyatında müəyyən dərəcədə təzahür edir.

Gələcək nəsillər yoxsulluq və ekoloji qıtlıq içində yaşamamalıdır. Ölkələr ətraf mühitə hörmət edən və əhalinin rifahına üstünlük verən yaşıl iqtisadiyyata keçid etməli, hökumətlər isə bu keçid üçün əlverişli mühit yaratmalıdırlar.

Azərbaycan iqtisadiyyatında da belə tendensiyalar var. Bunlara enerji səmərəliliyinin və enerjiyə qənaətin təmin edilməsi üzrə tədbirlər, bərpa olunan enerjetikanın inkişafı, istixana qazı emissiyalarının məhdudlaşdırılması barədə qərar və innovativ inkişafa və modernləşməyə doğru kursun özü aiddir. Bütün bunlar “yaşıl” iqtisadiyyata doğru atılan addımlardandır.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” aşağıdakı 5 əsas istiqaməti əhatə edir: iqtisadiyyatın davamlı artımının və rəqəbatqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi; sosial ədalətə əsaslanan dinamik, inklüziv cəmiyyətin qurulması; rəqəbatqabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar; azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış; təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

İqtisadiyyatın hazırkı modeli “qəhvəyi iqtisadiyyat” adlanır. “Yaşıl” iqtisadiyyat cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin aşağıdakı dörd əsas kateqoriyasını qeyd edir: “qəhvəyi” iqtisadiyyatın həll edə bilmədiyi ekoloji, intellektual, siyasi və etik problemlər.

"Yaşıl" çağırışlar: problemin aktuallığı, qoyuluşu

2015-ci ilin sentyabrında BMT-nin sammitində 193 ölkə 17 əsas Davamlı İnkişaf Məqsədi (DİM) formalaşdırdı. Həmçinin 2015-ci ilin dekabrında BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası çərçivəsində “Paris İqlim Sazişi” də qəbul edildi.

"Yaşıl" çağırışlar (təbii resurslar, iqlim, ekoloji) aşağıdakı bölmələri özündə birləşdirir:

1. ekosistemlərin mühafizəsi və qorunub saxlanması;
2. təbiət üçün zərərsiz olan mallar, xidmətlər və ətraf mühitə dəstək proqramları formasında yeni faydalı keyfiyyətin yaradılması;
3. bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələrindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması;
4. insan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirlərinin azaldılması (mitigation);
5. karbohidrogen tullantılarına nəzarət və onların idarə edilməsi;
6. tullantıların təkrar emalı və utilizasiyası;
7. sənaye çirkləndirilməsi səviyyəsinə nəzarət və onun tənzimləndirilməsi;
8. su təchizatı, sanitariya və gigiyena.
9. iqlim dəyişikliyinə adaptasiya (climate changes adaptation).

Bütün ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ekoloji problemlərə etinasızlıq inkişafı fəlakətlər zəncirinə çevirir ki, onların da bir çoxu getdikcə daha qlobal xarakter alır. Aydın olur ki, bəşəriyyətin böhransız mövcudluğunun təmin edilməsi fərqli inkişaf yolunu tələb edir.

Bu gün dünyanın heç bir iqtisadiyyatı yer üzündə həyatın özünün mümkünlüyünü təmin edən təbii sərvətlər, ekosistem xidmətləri olmadan inkişaf edə bilməz. Ekoloji problemlərlə üzləşən istənilən iqtisadiyyat dayanmağa və vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün külli miqdarda pul xərcləməyə məcbur olur. Aydın olur ki, iqtisadiyyatın “ekolojişdirilməsi” təbiət üçün deyil, insan, bəşəriyyətin böhransız inkişafı üçün lazımdır.

Makroiqtisadiyyatda "yaşıl" tematika geniş elmi məqalələri ehtiva edir. Oxşar tədqiqatlar 1790-cı illərin sonu - 1800-cü illərin əvvəllərindən məlumdur və T. Maltus və D. Rikardonun əsərlərindən qaynaqlanır. Təxminən 1980-ci illərə qədər ilk əsərlər bloku (C. Stiqlits tərəfindən, Roma klubunun materialları və s.-lə də təqdim olunur) əsasən məhdud və bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardan istifadə, ətraf mühitin çirklənməsi, təbii bioproceslərin pozulması nəticəsində artmaqda olan problemlərə həsr edilmişdir). 1980-ci illərdə - 2000-ci illərin əvvəllərində "yaşıl iqtisadiyyat" (green economy) və "yaşıl maliyyələşdirmə" terminləri meydana çıxır, davamlı inkişaf və iqtisadi artım ideyaları işlənib hazırlanır, riyazi və ekonometrik modelləşdirmə geniş

şəkildə tətbiq olunur (R. Solounun, V.V. Leontievin əsərlərini, BMT, Dünya Bankı və s. kimi beynəlxalq təşkilatların bəyannamələri və strateji proqramlarını qeyd edək).

“Yaşıl” maliyyə və iqtisadiyyat, “yaşıl” artım və növbəti texnoloji ukladın innovasiyaları sahəsində müasir tədqiqatlar arasında xarici alimlər P.Kruqmanın, N.Lindenberqin [Lindenberg, 2016], E.M. Zomonovanın, B.N. Porfiryevin, B.B. Rubtsovun və həmmüəlliflərin əsərlərini qeyd etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, “yaşıl” maliyyələşdirmənin inkişafı ilə bağlı tədqiqatçılarda ümumən pozitiv və nikbin baxış formalaşsa da, belə bir nəzəriyyə və təcrübənin əleyhdarları da var. Onlar islahatlar sferalarını ayırmağın və qlobal və lokal problemlərin həllində prioritetləri düzgün qoymağın məqsədəuyğun olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə, əvvəlcə maliyyə və iqtisadi çağırışlara cavab vermək, sonra da təbii-iqlim və ekoloji məsələlərə və layihələrə keçid etmək lazımdır.

Hazırda bütün dünyada nəzəriyyəçilər və praktiklər (o cümlədən qlobal islahatçı strukturlar, milli hakimiyyət orqanları və s.) tərəfindən “yaşıl” maliyyəyə və məsuliyyətli investisiya qoyuluşu prinsipləri əsasında dünya maliyyə sisteminin qurulması mövzusunda xüsusi maraq göstərilməsinə baxmayaraq, “yaşıl” maliyyələşdirmənin qlobal yayılmasının fayda və təhdidlərinin nisbəti, habelə onun müvafiq qlobal problemlərin həlli üçün tətbiqinin səmərəliliyi, dünya maliyyə sisteminin ekolojiləşdirilməsinin xüsusiyyətlərinin və tempinin vaxtında nəzərə alınması və perspektivlərinin qiymətləndirilməsi məsələləri açıq qalır. Bu tədqiqat çərçivəsində qoyulmuş sualları cavablandırmağa və prosesin “başlanmasının” səbəblərini, dinamikasını və keyfiyyət xüsusiyyətlərini, dünya maliyyə sisteminin “yaşıllaşdırılmasının” effektivliyini və faydalılığını hərtərəfli təhlil etməyə cəhd edilir.

Ekoloji və sosial inkişaf bundan sonra davamlı inkişafın ayrı-ayrı əsas istiqamətləri kimi deyil, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı bağlı olan aspektlər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu cür kompleks yanaşma ekoloji davamlılığa can atmanı iş yerlərinin keyfiyyətinin və kəmiyyətinin yüksəlməsi, sosial inteqrasiyanın güclənməsi və yoxsulluğun miqyasının azalması ilə xarakterizə olunan magistral inkişaf istiqamətinə çevirir. Müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür, lakin hər bir konkret ölkə üçün imkanları itirməməyə və ətraf mühit, sosial inkişaf və layiqli əməklə bağlı elementlərin inteqrasiyası nəticəsində üzə çıxarılan problemləri aradan qaldırmağa, habelə davamlı iqtisadiyyata hamar və ədalətli keçid etməyə imkan verən siyasi tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır.

Bu gün aydın oldu ki, “əvvəlcə artım, sonra ekologiyaya qayğı” yanaşmasına əsaslanan ənənəvi siyasi ssenaridən nəhayət ki, uzaqlaşmağa təcili ehtiyac yaranmışdır. Əksər beynəlxalq siyasi qurumlar, o cümlədən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) kursu təcili dəyişdirməyə çağırır. Bundan əlavə, kompleks yanaşmanın zəruriliyi 2012-ci il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf üzrə Konfransının (Rio+20) işində də öz əksini tapmışdır ki, onun da gedişində layiqli əmək davamlı inkişafın və ekoloji cəhətdən daha dayanıqlı iqtisadiyyatın əsas məqsədi və hərəkətverici qüvvəsi kimi vurğulanmışdı. BƏT və onun üçtərəfli iştirakçıları davamlı inkişaf proseslərində fəal iştirak etmək və onları dəstəkləmək üzrə artıq təcrübəyə malikdirlər və beynəlxalq ictimaiyyətin marağının yenidən artması ilə BƏT qarşısında ekoloji cəhətdən dayanıqlı iqtisadiyyatı təşviq etməklə yanaşı, öz missiyasını yerinə yetirmək üçün xüsusilə mühüm imkanlar açılır. BƏT-in üçtərəfli iştirakçıları geniş miqyasda yüksək keyfiyyətli iş yerlərini yaratmaq, adekvat sosial müdafiəni genişləndirmək, sosial inteqrasiyanı təşviq etmək və həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün fundamental prinsipləri və hüquqları həyata keçirmək məqsədilə davamlı istehsal və istehlak modellərinə doğru struktur dəyişikliklərini aparmaq üçün bu qüvvədən yararlanmalıdırlar.

“Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid üçün iqtisadi tənzimləyicilərlə yanaşı, dövlət ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də hüquqi və institusional mexanizmlərdən daha geniş istifadə etməlidir.

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçidə əsas yanaşmalar

Hazırda iqtisadiyyatda “yaşıl” iqtisadiyyat məsələsinə dörd əsas yanaşma nəzərdən keçirilir: ümumi iqtisadi – iqtisadiyyatın ekolojiləşdirilməsi, sahəvi – “yaşıl” sahələrin inkişafı, texnoloji – ekoloji cəhətdən təmiz sənaye və ərzaq mallarının yaradılmasını təmin edən yeni texnologiyalar, sivilizasiya/mənəvi-texnoloji - cəmiyyətin mədəniyyətində və dəyərlərində dəyişikliklər etmək yolu ilə şüurlu keçid.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının nəzəri əsasları 1980-ci illərin sonu-1990-cı illərin əvvəllərində formalaşdırılmışdır. Məhz o zaman ətraf mühitə yeni münasibəti və bu gün gələcək nəsilləri resurslardan məhrum etməyən inkişafın, habelə yolverilməz sosial və ekoloji xərclərə səbəb olmayan, yəni tarazlı, dayanıqlı inkişafın ilkin şərtlərini formalaşdıracaq artımın təmin edilməsinin zəruriliyini ifadə edən əsas prinsiplər müəyyən edilmişdir. Əzəldən iqtisadiyyat, ekologiya və sosial sfera arasında tarazlıq kimi başa düşülən bu prinsiplər BMT-nin davamlı inkişaf konsepsiyasının əsasını təşkil etdi. Sonuncu indi davamlı inkişafın qlobal məqsədlərini və ayrı-ayrı dövlətlərin onlara uyğun olaraq qəbul edilmiş davamlı inkişaf proqramlarını konkretləşdirməklə faktiki olaraq dünya inkişafının bu vektorunu müəyyən edir. İnvestisiya və korporativ sferalarda hər hansı iqtisadi aktivliyin ekoloji və ya təbii (Environmental), sosial (Social) və idarəetmə (Governmental) komponentləri arasında tarazlıq sonradan ESG konsepsiyasının nüvəsini təşkil etdi.

"Yaşıl" iqtisadiyyat ideyası ekspert birliyi tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühitə Proqramının (UNEP) 2008-ci ildə qlobal maliyyə böhranının pik dövründə nəşr olunan və tam yeni bir iqtisadi paradigmanın yaradılması strategiyası kimi dünya iqtisadiyyatını resessiyadan çıxararaq iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafın davamlılığını təmin edəcək “yaşıl iqtisadiyyat” üçün əsaslar yaratmalı olan "Qlobal “yaşıl” yeni kurs" adlı məruzəsində formalaşdırılmışdır.

UNEP-in təklif etdiyi konsepsiya dərhal beynəlxalq təşkilatların - BMT, Dünya Bankı, OECD, G8 və G20-nin diqqətini cəlb etdi. Bu, xeyli dərəcədə onunla əlaqədardır ki, dünya birliyinin ətraf mühitə zərər vermədən və təbii sərvətləri tükəndirmədən iqtisadi artıma nail olmaq üçün uzun illərdir davam edən cəhdlərinə baxmayaraq, problemin qlobal miqyasda səmərəli həllini tapmaq mümkün olmamışdır.

Belə şəraitdə UNEP, sonra da BMT-nin Baş Assambleyası dünya birliyinə qlobal miqyasda davamlı inkişafı təmin etməyə qadir olan strategiya kimi “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasını təklif etdi. BMT-nin 2012-ci il Davamlı İnkişaf Konfransı üçün hazırlanmış “Yaşıl iqtisadiyyata doğru: Davamlı inkişafa və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına aparan yollar” adlı UNEP hesabatında qeyd olunur ki, “yaşıl iqtisadiyyat” insanların rifahını yüksəldən və sosial ədaləti təmin edən, layiqli məşğulluq üçün yeni şərait yaradan iqtisadiyyatdır, lakin eyni zamanda o, ətraf mühit üçün riskləri və onun kasadlaşmasını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

“Yaşıl” artım strategiyası

Ənənəvi iqtisadi artım modelindən “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid təkə ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların deyil, bütövlükdə planetin inkişafının davamlılığını şərtləndirən ümumdünya trendidir, “yaşıl iqtisadiyyat”ın təşviqi isə əsas inkişaf yoludur. Azərbaycanda təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik məsələləri, “yaşıl” artım zərurəti getdikcə daha çox gündəmə gətirilir. Eyni zamanda belə bir tezis əsaslandırılır ki, “yaşıl iqtisadiyyat” davamlı inkişafa nail olmaq və yoxsulluğu aradan qaldırmaq üçün mühüm vasitədir.

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçid üçün ölkənin düyün sektoru olan enerjetikanın səmərəliliyinin artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bu sektorun ÜDM-in, vergilərin, büdcə gəlirlərinin, məşğulluğun, ixrac gəlirlərinin formalaşmasında iqtisadiyyatda aparıcı rolu ilə izah olunur.

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçid yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı çərçivəsində şəraitdən, eləcə də ÜDM-in yeni artım mühərrikləri - inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan yaşıl iqtisadiyyata malik sektorlardan asılı olan artımı kimi səciyyələndirilə bilən “yaşıl artım”a səbəb olur. Və əlbəttə

ki, yaşıl iqtisadiyyata keçid yeni “yaşıl iş yerlərini”, yəni ekoloji cəhətdən təhlükəsiz hesab edilən, xüsusən də aşağı karbonlu iqtisadiyyat çərçivəsində ekoloji cəhətdən təhlükəsiz hesab edilən iş yerlərini yaradır. İqtisadiyyatın ekoloji sahələrində fəaliyyət göstərən işçilərə “yaşıl yaxalı işçilər” (green-collar workers) deyilir.

2011-ci ilin may ayında İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) çərçivəsində aparılan diskussiyanın gedişində “yaşıl” artımla davamlı iqtisadi inkişaf arasında əlaqə müəyyən edildi. Əsas kimi “yaşıl” artım strategiyası qəbul edildi və yeni iş yerlərinin yaradılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə görə məsuliyyət onun üzərinə qoyuldu. Diskussiyaların təşəbbüskarlarının düşündüyü kimi, belə yanaşma iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmalı, əmək məhsuldarlığını artırmalı və gələcək nəsillərin rifahı üçün zəmin yaratmalıdır. Davamlı "yaşıl" artıma keçid prosesində həlledici rolu innovasiyalar - texnoloji, maliyyə, idarəetmə, sosial innovasiyalar oynamalıdır.

"Yaşıl" artım strategiyasının spesifik təzahür formaları və həyata keçirilməsi istiqamətləri var. Onlar çox müxtəlifdir. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. “Yaşıl” texnologiyaların investisiya, kredit və büdcə strategiyası. Adətən fond sferasında investisiya strategiyası xüsusi maliyyə planı olan aktivlərin fond ticarət strategiyası kimi müəyyən edilir. Həmin planda qoyulmuş kapitalın gəlirlə qaytarılması şərtləri müəyyən edilir. Maliyyə ticarəti strategiyasının tədqiqinə kömək edən əsas amillər onun yoxlanılabilirliyi, kəmiyyət müəyyənliyi, ardıcılığı və obyektivliyidir.

2. Çıxılmağa görə vergi məhdudiyyətləri və təbiətdən əqlabatan şəkildə istifadənin həvələndirilməsi strategiyası.

3. “Yaşıl” marketinq strategiyası. Bu strategiyanın aşağıdakı üç müxtəlif istiqaməti var: (a) ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların satışı mexanizminin qurulması; (b) adi, lakin təmiz texnologiyaların köməyi ilə istehsal olunmuş məhsulların satışının artırılması; (c) utilizasiyası ətraf mühitə zərər verməyən məhsulların satışının təşkili.

4. Bazar yönümlü “yaşıl” biznes strategiyası. Bu strategiya “yaşıl” biznesin inkişaf mexanizmlərini kompleks şəkildə nəzərdən keçirir.

5. Əqlabatan ekoloji artım strategiyası. Bu strategiya şəhər planlaşdırılmasına və insan və təbiət üçün davamlı və “dost” şəhərinin modelləşdirilməsinə aiddir. Daha geniş mənada bu, torpaqdan istifadə, şəhərsalma, urbanizasiya və şəhər zonalaşdırılması problemlərinin həllinə (insan, şəhər və təbiət arasında münasibətləri optimallaşdırmaqla) xüsusi yanaşma kimi çıxış edir.

6. Kompensasiya strategiyası. O, ətraf mühitin bərpası, çıxılmanın azaldılması və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan ekoloji pozuntuların aradan qaldırılması məsələlərinə baxır.

7. “Yaşıl” davranış strategiyası. Bu strategiya “yaşıl” strategiyanın son məqsədidir. O, cəmiyyətdə “yaşıl” artımın bütün istiqamətlərinə və aspektlərinə əlverişli münasibətin formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Bu halda strateji planlaşdırma və təsir obyektləri kimi müxtəlif əhali qrupları, sahibkarlar, investorlar, kreditorlar, habelə şirkətlər və dövlət orqanları çıxış edir. Bu strategiyanın tərkib hissələrindən biri müvafiq maraqların və qərarların lobbiləşdirilməsidir. Makro- və mikrosəviyyədə fəaliyyət göstərən və dövlət və dövlətlərarası təşkilatlar tərəfindən işlənilən hazırlanan bazar və dövlət yönümlü “yaşıl” iqtisadi artım strategiyaları xüsusilə seçilir.

Dünya miqyasında yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı çərçivəsində 2019-cu ilin dekabrında Avropa Komissiyası yaşıl iqtisadiyyatın 2050-ci ilə qədər uzunmüddətli inkişaf strategiyası olan “Avropa yaşıl kursu”nu təqdim etdi. Eyni zamanda strategiya 1 trilyon avro məbləğində cəlb edilmiş dövlət və özəl investisiyalar hesabına həyata keçiriləcək.

Yeni dövr kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqini şərtləndirir. Ərzaq məhsulları istehsalında böyük nəticələr əldə etmiş ölkələr buna “yaşıl inqilab” nəticəsində nail olmuşlar. İqtisadi inkişafın yaratdığı imkanlar aqrar sektorda innovasiyaların tətbiqinə şərait yaradır.

“Yaşıl” iqtisadiyyat kontekstində iş yerlərinin “yaşıllaşdırılması”

Əksər beynəlxalq siyasi qurumlar, o cümlədən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühitə Proqramı (UNEP) kursu təcili dəyişdirməyə çağırır. Bundan əlavə, kompleks yanaşmanın zəruriliyi 2012-ci il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf üzrə Konfransının (Rio+20) işində də öz əksini tapmışdır ki, onun da gedişində layiqli əmək davamlı inkişafın və ekoloji cəhətdən daha dayanıqlı iqtisadiyyatın əsas məqsədi və hərəkətverici qüvvəsi kimi vurğulanmışdır.

Bu gün aydın oldu ki, “əvvəlcə artım, sonra ekologiyaya qayğı” yanaşmasına əsaslanan ənənəvi siyasi ssenaridən nəhayət ki, uzaqlaşmağa təcili ehtiyac yaranmışdır.

Davamlı və daha yaşıl iqtisadiyyata keçid sosial inkişaf üçün böyük imkanlar açır:

- 1) əlavə iş yerlərinin yaradılması;
- 2) çoxlu sayda iş yerlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- 3) genişmiqyaslı sosial inteqrasiya.

Məşğulluq baxımından, təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün göstərilən bütün səylər yeni “yaşıl” sənaye sahələrində çalışan işçilərin, eləcə də iş yerləri yeni inkişaf paradigmasına uyğunlaşdırılmalı olan işçilərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması səyləri ilə əlaqələndirilməlidir.

Beləliklə, “yaşıl” iqtisadiyyatın ikili məqsədi var: bir tərəfdən o, hamı, o cümlədən əhalinin ən həssas qrupları üçün yeni “yaşıl” iş yerlərinin yaradılmasına, digər tərəfdən də əmək bazarının “yaşıllaşdırılmasına” səbəb olur. Əhatəli siyasət, habelə “yaşıl” iş yerlərinin yaradılmasına yönələn tədbirlər məşğulluq səviyyəsini artıracaq, vergi bazasının genişləndirilməsi və ictimai səhiyyə və digər sosial təminat sistemləri üçün əlavə maliyyələşdirmənin təmin edilməsi hesabına belə siyasət və tədbirlər özü-özünü dəstəkləmiş olacaq.

Bir sözlə, “yaşıl” iş yerləri ikili sosial və ekoloji fayda verir. Birincisi, onlar iş şəraitinin yaxşılaşmasına, gəlir əldə edilməsinə, bununla da yoxsulluğun azalmasına səbəb olur. İkincisi, onlar su və havanın çirklənməsini, eroziyanı, səhrələşməni və biomüxtəlifliyin itirilməsini azaltmaqla ekoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına səbəb olur. Bu faydaların hər ikisi bir-birini tamamlayır. İqtisadiyyatın ekolojiləşdirilməsi prosesinin bir hissəsi də iş yerlərinin “yaşıllaşdırılması”dır.

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçid qlobal istiləşmə problemini aradan qaldırmaq və davamlı inkişafı təmin etmək üçün strateji məqsəddir. Davamlı inkişafın sosial, ekoloji və iqtisadi əsasları bir-biri ilə sıx bağlıdır və razılaşdırılmış siyasi tədbirlərin və “yaşıl” iqtisadiyyat strategiyalarının bir hissəsi kimi vəhdətdə həyata keçirilməlidir. Məşğulluq baxımından bu, o deməkdir ki, təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün göstərilən bütün səylər yeni “yaşıl” sənaye sahələrində çalışan işçilərin, eləcə də iş yerləri yeni inkişaf paradigmasına uyğunlaşdırılmalı olan işçilərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması səyləri ilə əlaqələndirilməlidir.

Ümumilikdə dünyada “yaşıl” iş yerlərinin sayı təxminən 50 milyona çatır.

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçid həyat və sağlamlığın keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas amil kimi

Davamlı inkişaf məsələlərinin mərkəzində insanlar durur. Sağlamlığın, iqtisadiyyatın, ekoloji davamlılığın yaxşılaşdırılması arasında əlaqə dəqiq müəyyən edilmişdir: sağlam insanlar daha yaxşı oxuya, qazanc əldə edə və yaşadıkları cəmiyyətə müsbət töhfə verə bilərlər.

Sağlam “yaşıl” iqtisadiyyat həyat keyfiyyətini, rifahı, əhalinin sağlamlığını və sağlamlıq baxımından bərabərliyi təmin etmək üçün ən mühüm imkanlardan biridir. Bunun üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında cərəyan edən tendensiyaların mümkün nəticələrinin tam dərk olunması, eləcə də sağlamlıq üçün maksimum faydaları təmin edən “yaşıl” islahatlara dəstək göstərilməsi tələb olunacaq. Məsələ iqtisadi və ekoloji inkişafı sağlamlığın yaxşılaşdırılması ilə

əlaqələndirən biliklərdən istifadə etməkdə və bu məlumatı praktiki formada siyasətçilər üçün əlçatan etməkdədir.

Avropa regionunda iqlim dəyişikliyi nəticəsində əhalinin sağlamlığı üçün ən böyük risklər aşağıdakılardır: hava katalizmlərinin (istilik, quraqlıq, daşqınlar, yanğınlar) tezliyinin artması; dəniz səviyyəsinin qalxması və bunun sahilyanı ərazilər və yaşayış məntəqələri üçün nəticələri; Şimalda əbədi donun əriməsi və bunun infrastruktur, həyat qabiliyyətliyi və səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanları baxımından riskləri və bəzi mövcud ekoloji problemlərin (havanın, suyun keyfiyyəti və s. ilə bağlı) kəskinləşməsi; ərzaq təhlükəsizliyi riskləri; yeni və ya yenidən yaranan yoluxucu xəstəliklərin (məsələn, dəngə qızdırması) lokal alovlanma ehtimalı ilə yoluxucu xəstəliklərin coğrafi paylanması dəyişikliklər.

Əhalinin sağlamlığının vəziyyətinə və gözlənilən ömür uzunluğuna daha çox hava və suyun vəziyyəti təsir göstərir. ÜST-ün 2016-cı il üçün məlumatlarına görə, 3 mln. insan ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində, 4,3 milyon – yemək hazırlamaq üçün yanacaqdan havanın çirklənməsi nəticəsində ölür; 1,8 milyard insan çirklənmiş su içir.

Ətraf mühitin qeyri-qənaətbəxş keyfiyyəti ilə bağlı xəstəlik və ölüm halları zəruri olaraq ümumi daxili məhsul istehsalı prosesində iqtisadi fəal əhalinin məşğulluğunun itirilməsinə gətirib çıxarır. Ətraf mühit amillərinin vəziyyətinin, əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin və gözlənilən ömür uzunluğunun müasir qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq, bu sahədə vəziyyətin inkişafı ilə bağlı proqnoz vermək və peşəkar ictimaiyyəti və kütləvi informasiya vasitələrini cəlb etməklə bir sıra sənaye sahələrinin əlaqələndirilmiş hərəkətlərini işləyib hazırlamaq mümkündür. Qarşıya qoyulan vəzifənin həyata keçirilməsi üçün səmərəli mexanizm prioritet milli layihələrdir.

Maliyyə sisteminin inkişafında yeni mərhələ: “yaşıl” maliyyə trendi

Səmərəli “yaşıl” maliyyələşdirmə sistemini formalaşdırmadan “yaşıl” iqtisadiyyatı qurmaq mümkün deyil.

"Yaşıl" maliyyə həm maliyyə, həm də iqtisadi sistemin stabilləşdirilməsinin əsası ola bilər, çünki onlar insanla təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri optimallaşdırmaq üçün universal dəyər təməlini qoyur.

"Yaşıl" maliyyə təkcə pul və risklərin manipulyasiya üsullarını dəyişdirmir, həm də cəmiyyətin resurslarının idarə edilməsini yeni səviyyəyə qaldırır, kapitalın təşkilati formalarını və institusional strukturunu yenidən qurur, habelə likvid profisiti ekoloji istiqamətdə yenidən bölüşdürür, bununla da təbiətə və planetimizin gələcəyinə təsir göstərir. Onlar yeni bazarların formalaşmasında iştirak edir, qiymətin əmələ gəlməsi qanunlarını modifikasiya edir, investisiya prioritetlərini, dövlət tənzimlənməsini və vergiqoymanı dəyişir. Ən əsası isə - onlar iqtisadi artımda və ətraf mühitin qorunmasında iştirak edirlər.

"Yaşıl" maliyyəni fəaliyyəti təbiətin mühafizəsinə yönələn şirkətlərin və layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün alətlər spektri kimi səciyyələndirmək olar. "Yaşıl" maliyyə ekoloji yönümlü maliyyə məhsulları və xidmətlərini də əhatə edir. "Yaşıl" maliyyəni "ekoloji amilləri nəzərə almaqla borcalmalar, monitorinq və risklərin idarə edilməsi barədə qərarların qəbul edilməsində istifadə olunan və ekoloji yönümlü investisiyaların və aşağı karbonlu texnologiyaların, layihələrin, istehsal və müəssisələrin həyata keçirilməsinə səbəb olan maliyyə xidmətləri və məhsul növləri" kimi də nəzərdən keçirmək olar.

"Yaşıl" maliyyənin əsas alətləri arasında "yaşıl" istiqrazlar və "yaşıl" kreditləşdirmə qeyd olunur. "Yaşıl" istiqrazlar (green bonds) bərpaolunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi, "təmiz" nəqliyyatın sayının artırılması, enerji

səmərəliliyinin yüksəldilməsi kimi aşağı karbonlu "yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafına yönələn proqram və layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə buraxılan xüsusi istiqraz növüdür.

"Yaşıl" maliyyə bazarında son dərəcə populyar olan alət son illərdə "yaşıl" istiqraz bazarı ilə paralel olaraq inkişaf edən "yaşıl" kreditləşdirmədir (green loans). "Yaşıl" kreditlər "müstəsna

olaraq yeni və ya mövcud ekoloji layihələrin tam və ya qismən maliyyələşdirilməsi və ya yenidən maliyyələşdirilməsi üçün təqdim olunan" kredit aləti növüdür.

"Yaşıl" kreditlər bazarının böyük potensialı var. Belə ki, Dünya Bankının hesablamalarına görə, 2019-cu ildə təxminən 60 milyard dollar həcmində "yaşıl" kreditlər verilmişdir.

"Yaşıl" maliyyə maliyyə bazarının formalaşmaqda olan və sürətlə inkişaf edən seqmentidir. Bazarda "yaşıl" istiqrazlar və "yaşıl" kreditlər kimi kök salmış "yaşıl" alətlərin sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, "yaşıl" maliyyələşdirmənin inkişafı üçün yeni imkanlar da açılır. Buna görə də maliyyə sektorunun "yaşıllaşdırılması" potensialı çox böyükdür və o, lazımınca qiymətləndirilməlidir.

Hal-hazırda getdikcə daha çox ölkə "yaşıl" iqtisadiyyatı iqtisadi artımın müttəfiqi kimi cəlb etməyə, "yaşıl" maliyyədən isə bir növ kapitalların təsərrüfatın ekoloji cəhətdən təmiz texnoloji əsasla keçirməsi üçün hərəkətverici mexanizm, drayver kimi istifadə etməyə çalışır.

İqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün "yaşıl" maliyyədən istifadəyə dair müxtəlif misallar gətirmək olar. Belə keçid mövcud maliyyə sistemində dəyişiklikləri və əvvəllər hakim olan də-sənayeləşdirmə və finansializasiya siyasətindən yeni, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların və ekoloji cəhətdən təmiz və dayanıqlı yenidən sənayeləşmənin xeyrinə imtina etməyi tələb edəcək.

Azərbaycan beynəlxalq ekoloji gündəliyin ayrılmaz iştirakçısı olmaqla, ekoloji inkişaf vektorunu həyata keçirərək "yaşıl" maliyyə bazarının formalaşdırılması prosesinə qoşulur. Bu, səmərəli strategiyanın formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün "yaşıl" maliyyəyə keçid sahəsində toplanmış xarici təcrübənin diqqətlə öyrənilməsinə tələb edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün global maliyyə bazarında baş verən dəyişikliklərlə ayaqlaşmaq son dərəcədə əhəmiyyətli və vacibdir. Bu gün dünya maliyyə bazarı ekoloji cəhətdən dayanıqlı inkişaf strategiyasına keçid prosesindədir, beynəlxalq institut və təşkilatlar isə yeni "yaşıl" alətlərin meydana çıxmasına çox yüksək maraq göstərirlər. Bir çox ölkələr ekologiyaya və enerji səmərəliliyinə böyük diqqət yetirir, eko-şirkətlərə isə investorlar arasında ciddi tələbat var.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, "yaşıl" iqtisadiyyatın formalaşdırılması yalnız səmərəli maliyyələşdirmə mexanizmi olduqda mümkündür.

"Yaşıl" iqtisadiyyatın artımını həvəsləndirmək üçün aşağıdakı tədbirlər kompleksini həyata keçirmək lazımdır: "yaşıl" maliyyələşdirmə sferasında tənzimləməni həyata keçirən normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi; məqsədi müxtəlif ekoloji layihələrə maliyyə dəstəyi olan "yaşıl" istiqrazlar bazarının inkişaf etdirilməsi; "yaşıl" maliyyələşdirmənin inkişafı üçün səmərəli proqramların işlənilib hazırlanması; həm birbaşa büdcə maliyyələşdirilməsi, həm də güzəşt və preferensiyaların təqdim edilməsi yolu ilə "yaşıl" iqtisadiyyata dövlət dəstəyi.

"Yaşıl" energetika: vəziyyəti və gözləntilər

"Yaşıl" energetika ətraf mühitin çirklənməsini minimuma endirən, o cümlədən atmosfərə istixana qazı atılmalarını istisna edən enerji istehsal texnologiyalarıdır. Eyni zamanda, "yaşıl" energetika tükənməyən və bərpa olunan mənbələrdən, ilk növbədə, külək enerjisindən, günəş enerjisindən və su elektrik enerjisindən istifadə edir.

Bununla belə hazırda həm dünya enerji balansında, həm də ayrı-ayrı ölkələrin enerji balansında ənənəvi (qazıntı) enerji mənbələri üstün rol oynayır. Lakin asanlıqla əldə edilə bilən resurslar tükəndikcə, bu növ enerjinin istehsalının dəyəri artır. Əksinə, ekoloji cəhətdən daha təmiz (və ya alternativ) enerji mənbələrinin dəyəri innovativ texnologiyalara miqyaslı investisiyalarla əlaqədar aşağı düşür. Digər amillər də, o cümlədən günəş "fermaları" kimi nisbətən ucuz, lokallaşmış enerji həllərini həyata keçirmək imkanı da "yaşıl" energetikanın xeyrinə dəlalat edir. Bundan əlavə, "yaşıl" energetik qurğular bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etdikləri üçün istismara verildikdən sonra çoxlu miqdarda əlavə enerji xərclərini tələb etmir. Nəticədə "yaşıl" enerji həm iqtisadi cəhətdən həyat qabiliyyətli olur, həm də üstünlük verilməli olan inkişaf variantına çevrilir, baxmayaraq ki, onun səmərəliliyi əsasən coğrafi yerlə şərtlənir. Məsələn, günəş

şüalanmasının intensiv olduğu bölgələrdə günəş batareyaları əsasında səmərəli enerji müəssisəsini daha asanlıqla və tez bir zamanda yaratmaq mümkün olur.

Hazırda dünyada elektrik enerjisinin təxminən 1%-ni günəş qurğuları, 2%-dən bir qədər çoxunu isə külək qurğuları istehsal edir. Günəş və külək enerjisindən istifadə üçün quraşdırılmış güclər dörd ildən bir iki dəfə artır. Çin 2040-cı ilə qədər 250 gigavat həcmində “yaşıl” enerji istehsal etməyi planlaşdırır. ABŞ-da əsrin sonuna qədər elektrik enerjisinin 65%-ni fotoenergetik konversiya vasitəsilə əldə etmək planları mövcuddur. Rusiyada “yaşıl” enerjetikanın payı təxminən 2% təşkil edir.

Ən çox yayılmış və sürətlə inkişaf edən “yaşıl” enerjetika növləri hazırda aşağıdakılardır:

1. hidroenergetika – ən geniş istifadə olunan Bərpa Olunan Enerji (BOE) növünə əsaslanır ki, onun da payına dünyada bu mənbələr əsasında işləyən istehsal güclərinin 54%-i düşür. Bu gün üçün su elektrik enerjisinin istehsalında Çin liderdir;

2. külək enerjisi - istehsal miqyasına görə ikinci yeri tutur. Texnoloji nailiyyətlər və yeni kompozit materialların tətbiqi külək turbinlərinin ömrünü artırdı və maya dəyərini aşağı saldı. Nəticədə, məsələn, sahil külək enerjisi Böyük Britaniyada bütün enerjinin təxminən 10%-nin istehsalını təmin edir və onun üçün ən sərfəli alternativ enerji variantıdır. Dəniz külək elektrik stansiyaları bu ölkədə təxminən 4,5 milyon ev təsərrüfatını elektrik enerjisi ilə təchiz edir;

3. günəş enerjisi – “yaşıl” enerjetikanın ən sürətlə inkişaf edən və 2021-ci ildə bərpa olunan enerji əsasında istehsal həcminə görə dünyada üçüncü olan ən böyük növüdür. Ən böyük günəş elektrik stansiyası Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindədir və 200 min avtomobilin ləğvindən yaranan effektdə ekvivalent olan karbon izini azaltmaq üçün kifayət qədər elektrik enerjisi istehsal edir;

4. bioenergetika - ölçüsünə görə “yaşıl” enerjetikanın dördüncü növüdür. Elektrik enerjisinin və istiliyin istehsalı kənd təsərrüfatının əlavə məhsulları və məişət tullantıları kimi ənənəvi biokütlə mənbələrindən innovativ istifadəyə əsaslanır. Çin, Böyük Britaniya və Hindistan hazırda bioenerji istehsalında liderdirlər. Braziliya, Almaniya, ABŞ və İsveç də bu texnologiyaları geniş şəkildə inkişaf etdirir.

Geotermal enerji də bərpa olunan enerji mənbələri siyahısına daxildir. Geotermal elektrik enerjisinin ən iri istehsalçısı İslandiya'dır. Bu sahədə diqqətəlayiq mövqeləri İndoneziya, İtaliya, Meksika, Filippin və ABŞ tutur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının təmin olunması istiqamətində Azərbaycanda ciddi işlər həyata keçirilir. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, azad edilmiş torpaqlarda keçən il 20 meqavat gücündə 4 Su Elektrik Stansiyası inşa edilmişdir. Hazırda “yaşıl enerji” strategiyasına uyğun olaraq Kəlbəcər rayonunun ərazisində ümumi gücü 27 meqavat olan 5 kiçik su elektrik stansiyası tikilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ölkəmizdə sənayenin və turizmin inkişafına böyük töhfə verəcəkdir. Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazisində iki xüsusi iqtisadi zona – Ağdam Sənaye Parkı və Araz Vadisi İqtisadi Zonası sənaye parkları qurulur.

Müzakirə

Ətraf mühitə dəyən ziyanı minimuma endirməklə sosial-iqtisadi problemlərin həlli yolu bu gün “yaşıl” iqtisadiyyat adlanır. “Yaşıl” iqtisadiyyat prinsiplərinin məqsədi bütövlükdə iqtisadiyyatın, sənaye sahələrindən tutmuş ev təsərrüfatlarına qədər həyatımızın bütün sahələrinin “ekolojişdirilməsini” təmin etməkdir. Ölkənin iqtisadiyyatın innovasiyalar və enerji səmərəliliyi əsasında modernləşdirilməsinə istiqamətlənməsi bu prioritetlə tam uyğundur.

İqtisadi artımın ənənəvi (ekspansionist) modeli bir çox sosial və ekoloji məhdudiyyətlərlə üzləşir və təbii mühitin deqradasiyasına və cəmiyyətdə destruktiv proseslərə gətirib çıxarır. Bu hadisələrə reaksiya olaraq, beynəlxalq birlik balanslaşdırılmış və ahəngdar iqtisadi-sosial-ekoloji inkişafı təmin etməli olan davamlı inkişaf (sustainable development) konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır.

Davamlı inkişaf modelinə keçidin zəruriliyi bir neçə onilliklərdə ki, beynəlxalq səviyyədə müzakirə olunsada, bu məsələdə hələ də yetərli irəliləyiş əldə olunmayıb. İqtisadiyyatın yaşıllaşdırılmasının ayrı-ayrı aspektləri üzrə müxtəlif ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların mövqelərinin əlaqələndirilməsi ilə bağlı çətinliklərlə yanaşı, bu sahədə dövlət tənzimləmə siyasətinin elmi-metodiki əsaslarının işlənilməsi və hazırlanmaması ilə bağlı da çətinliklər mövcuddur ki, bu da onun fraqmentarlığına və ardıcıl olmamasına, onun həyata keçirilməsində publik idarəetmə orqanları və qurumlarının fəallığının zəif olmasına gətirib çıxarır.

Buna baxmayaraq, məsələlərdən biri üzrə konsensus əldə olunub: davamlı inkişaf modelinə keçidin maddi əsasını iqtisadiyyatın strukturunda ekoloji yönümlü spesifik sektorun – “yaşıl iqtisadiyyat”ın formalaşması və inkişafı təşkil edir. “Qəhvəyi” iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, “yaşıl iqtisadiyyat” resursa qənaət edən “təmiz” texnologiyaların istifadəsinə əsaslanır.

Ekoloji siyasətin aktivləşdirilməsi və ekoloji-siyasi və ekoloji-iqtisadi problematikanın aktuallaşması müasir sosial-siyasi inkişafın və siyasi diskursun mühüm elementidir.

ABŞ, Almaniya, Avstriya və İsveçrə kimi ölkələrdə yaşıl partiyaların və ekoloji hərəkatların rolu durmadan artır. Təsadüfi deyil ki, “Yaşıllar” fraksiyası müasir Avropa Parlamentində ən nüfuzlu fraksiyalardan biridir ki, bu da ona çox vaxt ekoloji problemlərdən kənara çıxan və mühüm ictimai-siyasi məsələlərə aid olan təşəbbüsləri uğurla irəlilətməyə imkan verir. Bundan başqa, yaşıl iqtisadiyyat uzun müddətdir ki, qlobal inkişaf gündəmində duran perspektivli strateji layihədir. Bu layihənin mahiyyəti ilə bağlı müəyyən məcmu fikir mövcud olsa da, bu günə qədər onun praktikada həyata keçirilməsi yolları və vasitələri ilə bağlı tam aydınlıq yoxdur.

Azərbaycan “yaşıl gündəliyi” və onun həyata keçirilməsini təmin edən proqramı hələ indidən öz şəraitinə uyğunlaşdırır.

Yaşıl iqtisadiyyat cəmiyyətin ictimai, iqtisadi, hüquqi və dövlət aspektlərinin ekolojiləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Dövlətin ekoloji məsuliyyətinin həyata keçirilməsi ekoloji tənzimləmənin inkişaf etdirilməsində öz ifadəsini tapır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat şəraitində dövlətin əsas alətləri aşağıdakılardır:

- yaşıl texnologiyaların inkişafı və tətbiqini stimullaşdıran dövlət siyasəti (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı);

- beynəlxalq təcrübəni nəzərə alan “ekoloji” vergiqoyma sistemi islahatları;
- dayanıqlı infraqstruktura investisiyalardan istifadə edilməsi;
- ekologiyaya zərər vurmağa görə vergilərin tətbiqi;
- yaşıl müəssisələrin formalaşdırılmasını və fəaliyyətini təşviq edən dövlət satınalmaları siyasəti.

Bu gün həqiqətən də “yaşıl gündəliyə” yeni praktiki mənalara verən yeni ideyalara ehtiyac var. Hakimiyyət və idarəetmə institutları ilə yaşıl iqtisadiyyat modelinin praktikada tətbiqini təmin etməli olan ictimai-siyasi və iqtisadi subyektlər arasında əks əlaqə mexanizminə ehtiyac var.

Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının “yaşıllaşdırılmasını” sürətləndirmək üçün ilk növbədə aşağıdakı addımlar atılmalıdır: ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsinin əsas səbəbləri haqqında məlumatlandırmaq üçün maarifləndirmə layihələrinə üstünlük verilməlidir; ətraf mühitin vəziyyətinin dövlət tərəfindən idarə edilməsinin keyfiyyəti üzərində işləmək lazımdır; vergilərin diqqətinin cirkəlməyə yönəldilməsi məqsədilə ən yaxın gələcəkdə vergiqoyma sistemində islahatlar aparılmalı, qabaqcıl aşağı karbonlu texnologiyaların tətbiqini stimullaşdıracaq “karbon qiyməti” tətbiq edilməli; “yaşıl” dövlət satınalmaları siyasəti vasitəsilə ekoloji məhsulların istehsalı təşviq edilməli; “ənənəvi” sənaye sahələrinin yenidən texniki təchiz edilməsinin maliyyələşdirilməsinə paralel olaraq “yaşıl” infraqstruktura (o cümlədən ictimai nəqliyyat, bərpa olunan enerji, enerji baxımından səmərəli binaların tikintisi) dövlət investisiyaları artırılmalı;

təsərrüfat subyektlərinin ətraf mühitə təsiri haqqında məlumatlar və korporativ ekoloji nəzarətə dair məlumatlar açıqlanmalıdır.

Biz hesab edirik ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının ekolojiləşdirilməsi şaxələnməyə və məhsulların ixracının artmasına, təbii sərvətlərin emalında yüksək payı olan Azərbaycan şirkətlərinin xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ

Bir çox ölkələrdə iqtisadi artım varlıqlar və kasıblar arasında gəlir səviyyəsində bərabərsizliyin genişlənməsinə, sosial birliyin zəifləməsinə və xəstələnmə hallarının artmasına səbəb olmuşdur. Bu artım tendensiyası nəticəsində dünyada paralel olaraq qlobal istiləşmə, təbii kapitalın tükənməsi və ya deqradasiyası, yüksək çirklənmə səviyyəsi, yüksək işsizlik səviyyəsi, yoxsulluğun geniş yayılması, bərabərsizlik və sosial təcrid kimi ekoloji, iqtisadi və sosial böhranlar yaşanır.

Bu böhranlar, görünür, bir-biri ilə qarşılıqlı bağlıdır: təbii sərvətlər bazası dağıldıqca, iqtisadi inkişafın və sosial ədalətin təmin edilməsi çətinləşir.

Əvvəlki artım modelindən başqa modelə keçid etmək lazımdır. Əvvəlki artım modelində sənaye inqilabı sürətli artıma səbəb olurdu və bu artım təbii ehtiyatların istifadəsindən asılı olmuş və böyük, lakin qeyri-bərabər bölüşdürülmüş maddi nemətləri təmin etmişdi. Bu model qeyri-davamlı istehlak və istehsal modellərindən istifadəyə gətirib çıxardı. Mövcud iqtisadi yanaşmaya yenidən baxıb təkcə planet naminə deyil, daha önəmlisi, onun əhalisi, xüsusən də ən imkansız və həssas qrup nümayəndələri naminə inkişafa keçid zərurətini dərk etmək lazımdır.

Qlobal "yaşıl" iqtisadiyyatın miqyası hələ ki, nisbətən kiçikdir, dünya ÜDM-in cəmi 2,7%-i – 3%-ni təşkil edir, belə investisiyalardan əldə olunan gəlir isə təxminən 1,5 milyard dollardır, məşğulluq 10 milyon nəfərə yaxındır.

"İqtisadiyyatın «ekolojiləşdirilməsi» tendensiyalarına "yaşıl" dövlət satınalmaları böyük təsir göstərə bilər. Azərbaycan üçün "yaşıl iqtisadiyyat", "davamlı inkişaf", "yaşıl artım", "aşağı karbonlu iqtisadiyyat" anlayışları kifayət qədər yenidir.

Makroiqtisadi siyasətin mühüm vəzifəsini iqtisadiyyatın ekolojiləşdirilməsinə, vergilər, kreditlər, subsidiyalar, tariflər, rüsumlar, sığortalar da daxil olmaqla, onun "yaşıl" artımına iqtisadi dəstək təşkil etməlidir.

"Yaşıl iqtisadiyyat"a keçid üçün iqtisadi tənzimləyicilərlə yanaşı, dövlət ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də hüquqi və institusional mexanizmlərdən daha geniş istifadə etməlidir.

Buna görə də ekoloji tələbləri nəzərə alan iqtisadiyyat, görünür, gələcəkdə "yaşıl" iqtisadiyyatdan çox, sadəcə alternativli olmayan müasir iqtisadiyyat kimi səslənəcək və gələcəkdə bu, daha aydın şəkildə özünü büruzə verəcək.

İnkişaf etmiş ölkələrin "yaşıl" təcrübəsini nəzərə alaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının "yaşıllaşdırılması" üçün aşağıdakı tövsiyələr təklif olunur:

1) ətraf mühitin vəziyyətinin dövlət tərəfindən idarə edilməsinin keyfiyyəti üzərində iş aparmaq;

2) diqqəti çirkləndirməyə görə vergilərə yönəltmək üçün vergiqoyma sistemini korreksiya etmək;

3) ekoloji məhsulların istehsalını və davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun istehsal metodlarının tətbiqini təşviq etmək;

4) təsərrüfat subyektlərinin ətraf mühitə təsiri haqqında informasiyanı və korporativ ekoloji nəzarətə dair məlumatları açıqlamaq.

Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişaf sahəsində məqsədlər çərçivəsində qlobal status-kvoda yoxsulluğun aradan qaldırılması, layiqli iş şəraiti və iqtisadi artım, sənaye, innovasiya və infrastruktur, davamlı şəhərlər və yaşayış məntəqələri, davamlı istehlak və istehsal kimi məqsədlərə nail olmağa imkan verən universal dəyişiklikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

:

1. Архипова В.В. Регулирование международного движения капитала в контексте глобальных финансовых реформ 2010-х годов // Вестник Института экономики Российской академии наук. 2016а. № 6. С. 29–41.
2. Архипова В.В. Современные проблемы развития и перспективы реформирования мировой финансовой системы. М.: Институт экономики РАН, 2016б.
3. Доклад Межправительственного комитета экспертов по финансированию устойчивого развития. ООН, 2015.
4. «Зеленые финансы» в мире и России: монография / под. ред. Б.Б. Рубцова. М.: РУСАЙНС, 2016.
5. Зомонова Э.М. Стратегия перехода к «зеленой» экономике: опыт и методы измерения. Новосибирск: ГПНТБ СО РАН, 2015.
6. Порфирьев Б. «Зеленые» тенденции в мировой финансовой системе // Мировая экономика и международные отношения. 2016. Т. 60. № 9. С. 5–16.
7. Berensmann K., Lindenberg N. Green Finance: Actors, Challenges and Policy Recommendations: Briefing Paper № 23. German Development Institute, 2016.
8. Dühaupt P. Financialization and the Crises of Capitalism: Working Paper № 67. Institute for International Political Economy. Berlin, 2016.
9. G20 Green Finance Synthesis Report. G20 Green Finance Study Group (GFSG), 2016.
10. Godechot O. Financialization is Marketization! A Study of the Respective Impacts of Various Dimensions of Financialization on the Increase in Global Inequality // Sociological Science. 2016. Vol. 3. P. 495–519.
11. Green Finance: A Bottom-up Approach to Track Existing Flows. International Finance Corporation (IFC), World Bank Group (WBG), 2016. Draft for Consultation.
12. Green Finance: Green Bond Directions. Conference of Parties (COP22). Report. 2017.
13. Green Finance for Developing Countries: Needs, Concerns and Innovations. United Nations Environment Programme (UNEP). 2016.
14. Grossman G.M., Helpman E. Outsourcing in a Global Economy // Review of Economic Studies. 2005. № 72. P. 135–159.
15. Krugman P. Building a Green Economy. NYTimes Reprints. 2010.
16. Lindenberg N. Definition of Green Finance. German Development Institute. Proposal for the BMZ. 2014.
17. Mapping Channels to Mobilise Institutional Investment in Sustainable Energy. Green Finance and Investment. OECD, 2015.
18. Mapping of Green Finance Delivered by IDFC Members in 2014. International Development Finance Club (IDFC), 2015.
19. Mazzucato M., Perez C. Innovation as Growth Policy: The Challenge for Europe. Science Policy Research Unit (SPRU): Working Paper Series. 2014.
20. Weak Investment in Uncertain Times. World Bank Group (WBG). Global Economic Prospects. 2017.

S.Kh.Gurbanov
Ph.D., associate professor,
Chairman of the Natural Resources, Energy and Ecology Committee of the Milli Majlis,
Member of the Milli Majlis

**Transition to a new "Green" economic model: global challenges,
opportunities and prospects**

Abstract

The transformation in the field of economy and ecology has fundamentally affected the economic map of the world, and taking into account the scale of global climate changes, a significant place is given to the application of environmentally friendly technologies in society, the use of clean energy sources is expanded, waste recycling and the restoration of polluted areas are encouraged. The transition to green economies requires adapting stakeholder interactions and decision-making mechanisms to environmental imperatives.

The general policy document of Azerbaijan "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" aims to improve the environment along with the country's perspective economic development, rapid restoration and increase of greenery, effective use of water resources and sustainable energy sources, and energy efficiency.

Key words: "Green" economic model, Economy and ecology, "green" finance, "green" growth.

С.Х.Гурбанов
Ph.D, доцент, Председатель Комитета природных ресурсов,
энергетики и экологии Милли Меджлиса,
депутат Милли Меджлиса

**Переход к новой «зеленой» экономической модели: глобальные вызовы,
возможности и перспективы**

Резюме

Преобразования в области экономики и экологии коренным образом повлияли на экономическую карту мира, и с учетом масштабов глобальных климатических изменений значительное место отводится применению в обществе экологически чистых технологий, использованию экологически чистой энергии. расширяются источники, поощряется переработка отходов и восстановление загрязненных территорий. Переход к «зеленой» экономике требует адаптации взаимодействия заинтересованных сторон и механизмов принятия решений к экологическим императивам.

Общеполитический документ Азербайджана «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» направлен на улучшение состояния окружающей среды наряду с перспективным экономическим развитием страны, быстрым восстановлением и увеличением зелени, эффективным использованием водных ресурсов и устойчивых источников энергии, а также энергетики. эффективность.

Ключевые слова: «Зеленая» экономическая модель, Экономика и экология, «зеленые» финансы, «зеленый» рост.

F.Ş.Kaşıyeva
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
flora_kashiyeva@unec.edu.az
R.R.İbrahimov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ramalibrahimov1998@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.11.2022

The article was received by editorial board on 01.11.2022

Статья принята к печати 01.11.2022

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ XARİCİ BORC VƏSAİTLƏRİNİN CƏLB EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələr arzu olunan artım səviyyəsinə çatmaq üçün strateji qərarlar qəbul etməlidirlər. Maliyyə qərarları siyasət qərar verənlərin daha çox diqqət yetirməli olduğu sahədir. Bir ölkə tərəfindən büdcəsinin maliyyələşdirilməsi öz mənbələri ilə məhdudlaşmayaraq xarici borclanma, birbaşa xarici investisiyalar formasında da dəstək alır. Xarici borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi ölkə daxilində investisiyalar formasında olur. Çünki investisiyalar uzun müddətli dövrdə yüksək gəlirli olmaqla yanaşı, eyni zamanda investisiyanın tətbiq edildiyi ölkə, region üçün də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə mənbələri kimi xarici borc vəsaitləri önəmli yer tutur. Xarici borc vəsaitlərinin investisiyaya cəlb edilməsi torpaqların işğaldan azad edilməsindən etibarən daha da artmışdır.

Təhlillər göstərir ki, xarici investorların da işğaldan azad edilmiş regionlara maraqları yüksəkdir ki, bu da həmin ərazilərin iqtisadi perspektivinin və təbii ehtiyatlarla zəngin olmasından irəli gəlir. Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə etmiadının yüksəlməsinə xarici borc vəsaitlərinin təmin edilməsini asanlaşdırır və xarici investisiyanın həcmi artırır, məhdudiyyətləri aradan qaldırır. Nəticədə işğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici vəsaitlərin cəlb edilməsi səviyyəsi də yüksəlir ki, bu da həmin regionların beynəlxalq çərçivədə tanınmasına səbəb olur.

Açar sözlər: xarici borc vəsaitləri, xarici investisiya, təbii ehtiyat.

GİRİŞ

Xarici borc fərdlərin, təşkilatların və milli hökumətlərin borclanmasının iki əsas mənbəyindən biri kimi çıxış edir. Ölkələr xarici kreditorlardan əsasən öz izafi xərclərini maliyyələşdirmək, əlavə infrastruktur qurmaq, təbii fəlakətlərdən sonra bərpa işlərini maliyyələşdirmək və hətta əvvəlki xarici borcunu ödəmək üçün borc alırlar ([https:// corporate rate fi nanceinstitute.com/resources/knowledge/credit/external-debt/](https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/credit/external-debt/), 2021).

Hökumət və ya şirkət müxtəlif səbəblərə görə xaricdəki kreditorlardan borc vəsait əldə edirlər. Bunun səbəblərdən biri yerli borc bazarları, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, onların maliyyə ehtiyaclarını ödəmək iqtidarında ola bilməmələridir. Yaxud, xarici kreditorlar sadəcə olaraq daha sərfəli şərtlər təklif edə bilirlər. Xüsusilə aşağı gəliri olan ölkələr üçün xarici təşkilatlardan borc almaq zəruri seçimdir, çünki bu, rəqabətqabiliyyətli dərəcələrlə və çevik ödəmə müddətləri ilə əldə edə bilməyəcəyi maliyyəni təmin edəcəkdir ([https:// corporate fi nanceinstitute.com/resources/knowledge/economics/foreign-debt/](https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/economics/foreign-debt/), 2021).

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr 1970-ci illərdə nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə beynəlxalq bazarlarda borc alırdılar. Lakin 1980-ci illərin əvvəllərində vəziyyət dəyişməyə başladı və bu ölkələr borc öhdəliklərini yerinə yetirməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşdilər. Xarici borc və onun təsirləri daha sonra akademik və siyasi dairələrdə daha aktual və diqqət mərkəzində olur. Geniş səylərə baxmayaraq, xarici borcun investisiya üçün faydalı və ya zərərli olması uzun müddətdir ki, həllini tapmayan bir məsələdir. Çünki xarici borc investisiyaya sərf etmək və istehsal potensialını artırmaq üçün əlavə maliyyə mənbəyi deməkdir (Yanıkkaya H., Turan T., 2018).

Ölkəmizdə də xarici borc vəsaitlərinin böyük bir qismi investisiya kimi ölkə iqtisadiyyatına daxil edilir və hər il investisiyaların həcmi artmaqda davam edir. Buna əsas kimi 2020-c ildə torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra hazırlanan və artıq 2022-ci ildə böyük bir qismi reallaşdırılan investisiya layihələrini misal göstərmək olar. Bu da onu göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici borc vəsaitləri investisiya yolu ilə cəlb edilir.

METOD

Mövzu üzrə araşdırma aparılarkən iqtisadi statistik təhlil metoduna öncəlik verilmiş, həm Azərbaycanca xarici borc vəsaiti həcmnin, həm daxili və xarici investisiya həcmnin tədqiqində istifadə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Xarici borclanma mahiyyət etibarı ilə dinamik fəaliyyətdir. Ödəniş dövründə mövcud resursları artırırsa da, ona xidmət etmək üçün gələcək məhsuldar resurslara çağırışla bağlı uzunmüddətli təsirlərə malikdir. Ona görə də xarici borcun artımı planlaşdırılmalıdır.

Yeni xarici borclanmanın səviyyəsi və onun bağlana biləcəyi şərtlər aydın şəkildə müəyyən edilməli və ictimaiyyətə açıqlanmalıdır. BVF razılaşmalarına əsasən yeni xarici borclanmanın miqyasına dair şərtlərin və ya məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsinin əsas səbəbi iqtisadi idarəetmənin ümumi ardıcılığını təmin etməkdir. Onlar həmçinin orta müddətli dövrdə borclara xidmət problemlərinə səbəb olan xarici borcun yersiz yığılmasının qarşısını almağa xidmət edir.

Borc tələblərinin qiymətləndirilməsi tədiyə balansında və hökumətin fiskal əməliyyatlarında əhatə olunan iqtisadi fəaliyyətlərin proqnozlarını əhatə edən əsas makroiqtisadi siyasət məsələsidir. Bu proqnozlar müvafiq maliyyələşdirmə tələblərinin real proqnozlarını təmin etmək üçün daxili şəraitin ən çox ehtimal olunan nəticəsini, eləcə də xarici mühitlə bağlı fərziyyələri əks etdirməlidir.

Gələcəkdə ölkələrin borclarına xidmət imkanları çərçivəsində yeni borclanma səviyyələri müəyyən edilməli olduğundan, ölkənin xarici borclara xidmət qabiliyyətinin perspektiv təhlili xarici borcun idarə edilməsi prosesinin tərkib hissəsi olmalıdır. (<http://abc.az/az/news/90717>, 2022).

ANALİZ

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidən qurma işləri, ərazilərin bərpası fəaliyyətləri ilə bağlı 2022-ci ilin sonlarından etibarən dövlət addımlar atmağa başladı. Bununla bağlı olaraq həmin ərazilərə 2021-ci il üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Həmin vəsait hesabına işğalsız azad olunmuş ərazilərdə, su, elektrik, qaz təchizatı, evlərin, binaların və yaşayış yerlərinin, həmçinin tarixi abidələrin bərpası ilə bağlı yenidən qurma işlər reallaşdırılmışdır.

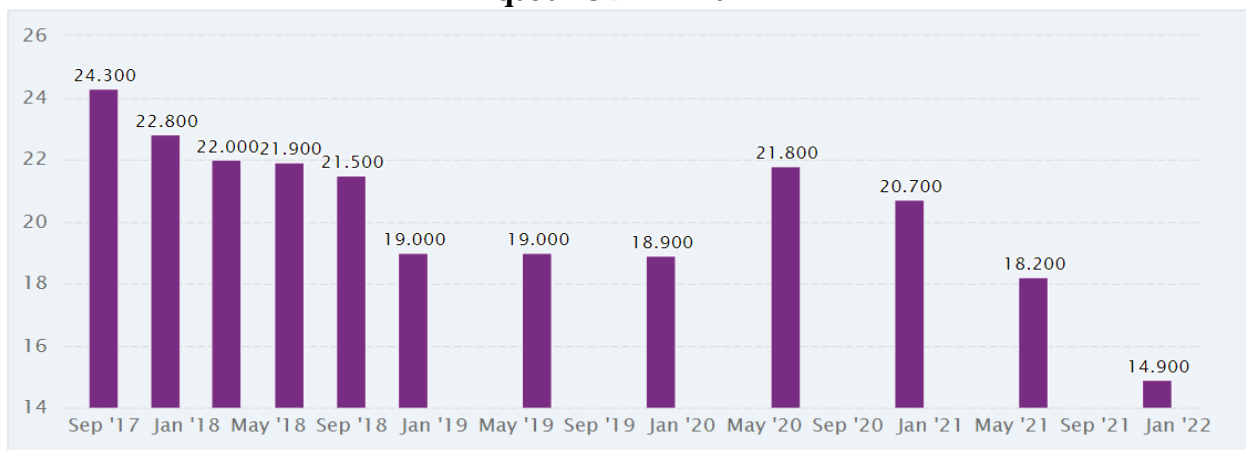
Bundan başqa, dövlət təkcə investisiyaları həmin ərazilərə cəlb etmir, eyni zamanda xarici sərmayə hesabına işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi və sosial infrastrukturunu yenidən formalaşması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına sərf edilir. Xarici vəsaitlərin həmin ərazilərə cəlb edilməsinin ilkin və əsas səbəbi regionun həm iqtisadi potensialının olduqca yüksək olması və bunun beynəlxalq səviyyədə tanınması, həm də təbii ehtiyatlarla zəngin olmasıdır. Xarici vəsaitlərin bu regionlara cəlib edilməsi məşğulluq səviyyəsinin daha sürətli şəkildə artması deməkdir.

Azərbaycanın aqrar və turizm sektorunun payıl ÜDM-də böyük deyildir. Lakin bu sektorlar məşğulluğa təsiri böyük olan sektorlardır. Bu da əmək qabiliyyətli əhali üçün böyük bir perspektivin mövcudluğunu göstərir. Bütün bunlar isə xarici inventarların diqqətini çəkir. Bununla bağlı olaraq Fransanın Avropada Perspektiv və Təhlükəsizlik İnstitutunun prezidenti Emanuel Dupuy bildirib ki, Azərbaycanın işğaldan azad ediliş torpaqları təkcə ətraf regionlara deyil, eyni zamanda qonşu ölkələrdən bu ərazilərə sərmaya qoymağa maraqlı olan, yenidən sərmayə qoyanlar da yararlanacaqdır. Bunlara Türkiyə və İsrail şirkətləri, Çin, üçüncü qrup ölkələr isə digər ölkələrdir (Salayev N., 2021).

Azərbaycan İqtisadiyyatında xarici borc vəsaiti

Xarici borc yalnız dövlət sektorunu əhatə edir. Xarici dövlət borcu infrastruktur layihələrinin və proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə institutlarından alınmış kreditlərdən, habelə beynəlxalq maliyyə bazarlarında buraxılan dövlət istiqrazlarından ibarətdir (<https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/external-debt--of-nominal-gdp>, 2022).

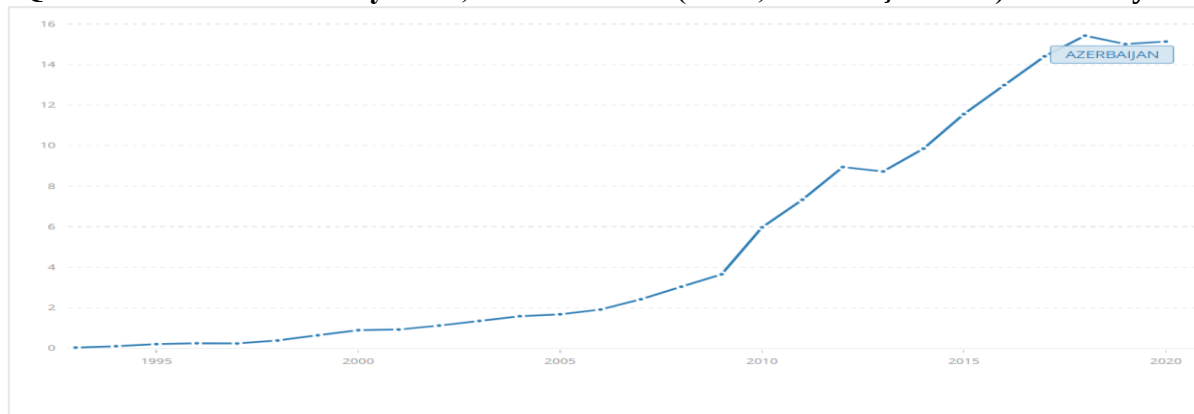
Qrafikl 1: Xarici dövlət borcu: Qrafikdə 2001-ci ilin dekabrından 2021-ci ilin dekabrına qədər ÜDM-in faizi

Mənbə: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/external-debt--of-nominal-gdp>, 2022

Ölkənin birbaşa xarici borc vəsaitlərinin həcmi 2022-ci il yanvarın ayının hesabatına əsasən 7 milyard 393,4milyon ABŞ dollar olmuşdur və Azərbaycanın xarici borcu son iki illə müqayisədə azalması müşahidə edilir (<http://abc.az/az/news/90717>, 2022).

Qrafik 2: Xarici borc ehtiyatları, uzunmüddətli (DOD, cari ABŞ dolları) - Azərbaycan

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DIMF.CD?end=2020&locations=AZ&start=1993&view=chart>, 2021

Ölverişli investisiya mühiti

Yüksək səviyyədə maliyyə təminatının olması hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının təkmilləşməsinin əsas amillərindən biridir. Azərbaycanı bu baxımdan dəstəkləyən və maliyyə çıxışını təmin edən əsas addım ölkə prezidentinin son 18 ildə imzaladığı sənədlər və müqavilələr olmuşdur. 1995-ci ildən bu yana Azərbaycan yatırılan 196.3 milyard investisiyadan 150.4 milyardı xarici investisiyanın payına düşür. Eyni zamanda son illərə baxdıqda da görürük ki, xarici investisiyaların həcmi artmaqda davam edir.

Regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması aşağıdakıları tələb edir:

- regional investisiya daşıyan infrastrukturun (biznes mərkəzləri, agentlikləri, sığorta, lizinq şirkətləri və s.), habelə torpaq və daşınmaz əmlak bazarının infrastrukturunun formalaşdırılması;
- regional investisiya layihələrinin daxili və xarici bazarlara təqdimatının gücləndirilməsi;
- investisiya təminatı, vergi güzəştləri, güzəştli kreditlər və s. vasitəsilə özəl investorların bölgələrə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- regional proqramların həyata keçirilməsində iştirak edən investorlara investisiya vergisi üstünlükləri, dövlət qrantları və zəmanətlərinin tətbiqi prioritetlərinin genişləndirilməsi və başlıca fəaliyyətlərin aktivlərinə investisiya qoyulması (Hümbətəliyeva S. Ə., 2021).

Cədvəl 1

İşğaldan azad edilmiş regionlarda xarici investisiya mənbələri və tətbiqi sahələri

	İnvestisiya yatırımlarının mənbələri
Minalardan təmizlənmə	ANAMA, Beynəlxalq Etimad Fondu, ABŞİA (USAİD), Halo Turst
Kritik yol xəritələrinin bərpası	Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, ARDNF (SOFAZ), BMTİP (UNDP), Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı
Ev/mənzil, içməli su, Sanitariya və İrriqasiya	Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ), Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (IOM), Qırmızı Xaç Cəmiyyəti (ICRC), BMTİP (UNDP), Dünya Bankı, ABŞİA (USAİD)
Təhsil, Səhiyyə və Telekommunikasiya	QHT, BMTİD (UNİCTAD), Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyi (ITU), Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (IOM), ARDNF (SOFAZ), BMTİP (UNDP)
Kiçik və Orta Biznes, Ev təsərrüfatı, Bank və Turizm	Vençur Kapital, Kraudfandinq, Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ), BMTİP (UNDP), Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC), Asiya İnkişaf Bankı
Dağmaddən sənayesi, Kənd Təsərrüfatı inkişafı, Enerji layihələri	Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı, Dünya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC), ARDNF (SOFAZ)

Mənbə: <https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563df.pdf> - əldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2022

Cədvəl 2

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):						
mlyn.manat	22706.4	24462.5	25877.0	24986.6	22484.0	25313.8
mlyn.dollar	14228.0	14213.3	15221.7	14698.0	13225.9	14890.4
Xarici investisiyalar:						
mlyn.manat	16216.1	15697.3	14002.1	12119.5	10413.2	12751.9
mlyn.dollar	10161.1	9120.5	8236.5	7129.1	6125.4	7501.1

Daxili investisiyalar:						
mlyn.manat	6490.3	8765.2	11874.9	12867.1	12070.8	12561.9
mlyn.dollar	4066.9	5092.8	6985.2	7568.9	7100.5	7389.3

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/finance/> - Statistika Komitəsindən əldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2022

İşğaldan xilas olmuş Qarabağın iqtisadiyyatının yenidən qurulmasına böyük investisiyalar lazımdır. İşğaldan azad edilmiş rayonlarda reallaşdırılması məqsədi ilə KOBİA-ya 28 ölkədən xarici şirkətlər tərəfindən 226 layihə təqdim edilmişdir. Bu layihəni təqdim edən ölkələrin içində Türkiyə, Rusiya, İsrail və Qazaxıstanın şirkətlərinin müraciətləri üstünlük təşkil edir.

Digər tərəfdən ölkədə investisiya cəlb ediliyinin artırılması istiqamətində institusional çərçivədə yeni addımlar atılır və optimallaşdırma işləri aparılır. Bunlardan biri də Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərmanına əsasən həyat fəaliyyəti başlamış Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılmasıdır. Bu Holding maliyyə vəsaitlərinin dayanıqlığının yaxşılaşdırılması, xarici borcların cəlb edilməsinin səmərəliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə qurulmuşdur.

Başqa sözlə, Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin təsis olunması ilə ölkədə vahid idarəetmə modeli işə düşür və bununla da dövlət şirkətlərinin maliyyə durumlarının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılır (Bayramov V., 2022).

2022 ci ilin yanvarın ayında artıq 300 milyon investisiya cəlb edilmişdir ki, bunun da 45%-ni xarici vəsaitin payına düşür (Abdullayev, M.2022).

NƏTİCƏ

Xarici borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi investisiya formasında həyata keçirilir. Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən, yəni 2020-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycan Respublikasında daxili və xarici investisiyaların həcmi artmağa başlamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri həmin regionların həm ölkə daxildən həm də xaricdən böyük maraq dairəsinə sahibdir və investorlar buraya vəsait cəlb edilməsinə olduqca maraq göstərirlər. Çünki işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı beynəlxalq səviyyədə tanınır. Bu da həm xarici borc vəsaitlərin və xarici investisiya vəsaitlərinin bu ərazilərə cəlb edilməsini, vəsaitlərin ayrılmasını daha da asanlaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev M. (2022). "Xarici şirkətlər niyə Azərbaycanı seçir? İqtisadiyyatımıza investisiya qoyuluşuna böyük maraq var". Bakı, Yeni Azərbaycan, 3 səh.
2. Bayramov V. (2022). "Azərbaycanda xarici investisiya qoyuluşu üçün hər cür şərait var". Bakı, Xəlf qəzeti, 9 səh. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2022/avqust/811906.htm>
3. Hübətəliyeva S. Ə. (2021). "Regional iqtisadiyyatın inkişafının sosial istiqamətləri". Regional İqtisadiyyat: Müasir Aspektlər Və Aktual Məsələlər Respublika Elmi Konfrans (22-23 aprel 2021-ci il), Sumqayıt, 15-19 səh.
4. Salayev N. (2021). "İşğaldan azad olunmuş ərazilərə beynəlxalq investisiya axını başlayır" Bakı Xəbər 4 səh. [http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2021/fevral/733825\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2021/fevral/733825(meqale).pdf)
5. Yanıkkaya H., Turan T. (2018). "Does External Debt Matter for Investment: Evidence from GMM". 82 International Conference On Eurasian Economies 2018, pp.81-85 <https://www.avekon.org/papers/2139.pdf>
6. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/credit/external-debt/>, 2021.
7. <http://abc.az/az/news/90717> - Azərbaycanın bu qədər xarici dövlət borcu var, 2022.
8. <https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/external-debt--of-nominal-gdp> - Azerbaijan External Debt: % of GDP, 2021.
9. <https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563df.pdf> - İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi, 2021.

10. <https://stat.gov.az/source/finance/> - Statistika Komitəsi, 2022.
11. <https://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DIMF.CD?end=2020&locations=AZ&start=1993&view=chart> - Use of IMF credit (DOD, current US\$) – Azerbaijan, 2021

F.Sh.Kashiyeva

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

R.R.Ibrahimov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Analysis of the mechanisms of attracting foreign debt funds to the territories freed from occupation

Abstract

In order to achieve long-term sustainable economic growth, developing countries must make strategic decisions to achieve the desired level of growth. Financial decisions are an area where policy makers should pay more attention. A country's budget financing is not limited to its own sources, but also receives support in the form of foreign borrowing and direct foreign investments. Attracting foreign debt funds is in the form of investments within the country. Because investments are not only highly profitable in the long term, but also have great economic importance for the country and region where the investment is made.

Foreign debt funds occupy an important place as the financial sources of the Republic of Azerbaijan. The attraction of foreign debt funds for investment has increased since the release of lands from occupation.

Analyzes show that foreign investors are also highly interested in diarrhea-free regions, which is due to the economic prospects of those areas and the abundance of natural resources. The rise of Azerbaijan's reputation at the international level facilitates the provision of foreign debt funds, increases the volume of foreign investment, and removes restrictions. As a result, the level of attracting foreign funds to the territories freed from occupation also increases, which leads to the recognition of those regions in the international framework.

Key words: foreign debt funds, foreign investment, natural resource.

Ф.Ш.Кашиева

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Р.Р.Ибрагимов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Анализ механизмов привлечения внешних долговых средств на территории, освобожденные от оккупации

Резюме

Для достижения долгосрочного устойчивого экономического роста развивающиеся страны должны принимать стратегические решения для достижения желаемого уровня роста. Финансовые решения — это область, которой лица, определяющие политику, должны уделять больше внимания. Бюджетное финансирование страны не ограничивается собственными источниками, но также получает поддержку в виде

внешних заимствований и прямых иностранных инвестиций. Привлечение внешних долговых средств осуществляется в форме инвестиций внутри страны. Потому что инвестиции не только высокодоходны в долгосрочной перспективе, но и имеют большое экономическое значение для страны и региона, где осуществляются инвестиции.

Внешние заемные средства занимают важное место в качестве финансовых источников Азербайджанской Республики. Привлечение внешних заемных средств для инвестиций увеличилось после освобождения земель от оккупации.

Анализ показывает, что иностранные инвесторы также проявляют большой интерес к извлеченным от диареи регионам, что связано с экономической перспективностью этих территорий и обилием природных ресурсов. Повышение репутации Азербайджана на международном уровне облегчает предоставление внешних долговых средств, увеличивает объем иностранных инвестиций, снимает ограничения. В результате повышается и уровень привлечения иностранных средств на освобожденные от оккупации территории, что приводит к признанию этих регионов в международном масштабе.

Ключевые слова: внешний долг, иностранные инвестиции, природные ресурсы.

А.А.Бабаев
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
azik.347@yandex.ru
Г.Ю.Мамедова
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
samir.mamedov2001@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.11.2022

The article was received by editorial board on 17.11.2022

Статья принята к печати 17.11.2022

ПРИРОДА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ

Резюме

Становление процесса глобализации и выход на современный этап развития отражают длительный исторический этап. Первобытные основы этого процесса формировались на фундаменте рабовладельческого общества и вылились в либерализацию экономических отношений между государствами на фоне распада колоний и империй в течение многовекового исторического периода.

В современное время тенденции глобализации характеризуются появлением транснациональных корпораций и их многочисленных филиалов в разных странах. В последние 20-25 лет глобализация стала развиваться более быстрыми темпами. Глобализация — это экономическая, социальная, политическая и т. д. между разными странами. создает условия для правильного установления и развития отношений. В то же время это делает эти отношения очень важными. Сегодня главная сила в мировом хозяйстве принадлежит экономической системе развитых стран, добившихся высокого уровня научно-технического прогресса.

Ключевые слова: *глобализация, развитие, финансовая стабильность, рыночная экономика, экономическая политика.*

ВВЕДЕНИЕ

Всем известно, что 21 век – это век информации, технологий и техники. С этой точки зрения ряд экономистов считают, что глобализация сегодня является продолжением постиндустриализации в мире и становится все более «смешанной» и «социально детерминированной». Экономический рост и изучение его факторов становятся важным вопросом в условиях углубления общественного разделения труда и охвата научно-техническим прогрессом всех областей экономической жизни. Развитие темпов экономического роста как функциональной зависимости ведет к снижению безработицы, улучшению состояния благосостояния, предотвращению бедности. Данная проблема остается актуальной в условиях неопределенности экономического развития. В нашу эпоху углубляется общественное разделение труда, достигаются научно-технические достижения. В связи с этим развитие достигается за счет внесения изменений в структуру экономики. В то же время это развитие способствует повышению благосостояния народа, сокращению безработицы и т. д. причины. Соответственно, можно сказать, что важность экономического роста проявляется в росте экономики страны.

Одним из основных вопросов, стоящих перед нашим новым независимым государством в эпоху усиливающейся глобализации, является эффективное решение макроэкономических задач формирования национальной экономики с учетом национальных интересов и интересов. С этой точки зрения в условиях глобализации правильное согласование национальных моделей развития с мировыми моделями развития становится сегодня одной из актуальных проблем. Азербайджан, получивший независимость в конце 21 века, за последние 25 лет столкнулся с рядом трудностей, войн и т.д. можно охарактеризовать В такой ситуации был проведен ряд экономических реформ для формирования здоровой национальной экономики. Эти реформы позволили частично добиться экономического роста в нашей республике. В последние годы анализ экономического роста в нашей республике по факторам показывает, что достигнутые достижения в уровне экономического роста не означают разового выхода из системного кризиса, начавшегося в 90-х годах. Денежная, валютная и процентная политика, проводимая Центральным банком Азербайджана в последнее время в целях обеспечения макроэкономической стабильности, не может быть оценена однозначно.

В качестве основного направления преобразования Азербайджана в новую экономическую систему необходимо учитывать достижение экономического роста в стране на основе макрофинансовой стабильности после 1996 года. В условиях рыночной экономики экономика не может функционировать без развитого финансового механизма. В связи с этим реализация экономической политики в большей степени зависит от формирования финансовой устойчивости. Этот фактор имеет большое значение в условиях рыночной экономики. Потому что рыночная экономика основана на финансово-кредитном механизме. 5 Финансовая устойчивость отражает совокупность основных экономических мер использования финансовой системы государства для реализации своих экономических функций. Другими словами, макрофинансовая стабильность – это экономический процесс, обеспечивающий экономический рост, возникающий в результате экономической политики государства. Несмотря на достигнутые успехи в обеспечении финансовой стабильности в нашей республике, основная проблема в этой сфере базируется на том, что денежно-финансовая стабильность обеспечена на макроэкономическом уровне, но проблема еще не решена на микроуровне. Такое положение можно объяснить, в первую очередь, отсутствием активного вмешательства государства в обеспечение обменного курса между манатом и долларом, наличием сильных монополистических тенденций в финансовой сфере, введением слабой социальной политики, и т.п.

МЕТОД

Аналитические методы исследования разработаны с целью изучения основных направлений Управление рисками финансовых институтов.

Другой используемый метод — метод сравнения. Теоретической и методологической основой исследования является метод системного анализа с широким использованием теоретических и практических научных работ отечественных и зарубежных экономистов, показателей инвестиционной деятельности, статистики, методов и моделей.

МОДЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Вопросы экономического роста находились в центре внимания представителей экономических кругов с древних времен. По важности этих вопросов во времени их можно разделить на пять групп: – Факторы экономического роста – Соотношение текущих и будущих факторов и их влияние на их темпы – Взаимодействие экономического роста и распределения доходов – Историческая тенденция экономического роста – Условия равнообъемного (сбалансированного, устойчивого) роста Под экономическим ростом прежде всего понимается производство товаров и услуг надлежащего качества и количест-

ва, обеспечивающих условия для повышения уровня жизни. Иными словами, под экономическим ростом понимаются долгосрочные тенденции увеличения реального объема выпуска продукции в экономике. Кроме того, отметим, что экономический рост отражает не краткосрочный, а долгосрочный экономический рост.

АНАЛИЗ

Цель экономического роста состоит в том, чтобы попытаться разрешить конфликт между постоянно расширяющимся и возобновляющимся спросом людей и уровнем его удовлетворения. По сути, экономический рост показывает процентное увеличение валового национального продукта (ВНП) и чистого национального продукта (ВНП), произведенного за определенный период времени. Ряд экономистов отмечают, что капитал является основой экономического роста. Некоторые экономисты берут за основу научно-техническое развитие. Другие экономисты видят экономический рост в повышении уровня образования рабочей силы. Экономисты исследовали причины таких достижений с древних времен. По существу, экономический рост отражает количественные и качественные показатели. В целом количественные показатели отражают развитие экономического роста за каждый период. К количественным показателям экономического роста относятся объемы используемых хозяйственных ресурсов, объемы основного капитала и др. принадлежит. Однако если в результате производства не заметны экономические изменения, то и говорить об экономическом росте не стоит. Это означает, что производство больше, чем спрос в обществе, отражает экономический рост (Асаева, О. Н., 2018). Такая ситуация характерна только для страны, находящейся в состоянии войны. Таким образом, такое положение существовало в ряде стран с социалистическим устройством, но оно себя не оправдало. К качественным показателям экономического роста относятся использование достижений научно-технического прогресса, новых форм производства и хозяйствования, уровень образования и подготовки рабочей силы и др. принадлежит. В такой ситуации, если наряду с изменением динамики воспроизводства не происходит улучшения качества, то не может быть и речи об экономическом росте. Значение экономического роста характеризуется следующим:

1. Он увеличивает материальное богатство страны.
2. Создает условия для увеличения прибыли за счет снижения издержек.
3. Это помогает предотвратить постепенное истощение ресурсов.
4. Создает условия для решения экономических задач, стоящих перед страной, и реализации новых масштабных программ.
5. Это помогает предотвратить социально-экономические проблемы как внутри страны, так и за рубежом.

Основная цель экономического роста

Главной целью экономического роста является не только удовлетворение растущих потребностей членов общества, но и учет их вкусов. Одним словом, экономический рост – это качественное повышение уровня жизни людей, сокращение бедности, сокращение безработицы и т. д. Постоянный рост населения, наряду с увеличением спроса, приводит к истощению ресурсов. Представляется, что экономический рост основан на таких непропорциональных факторах. В направлении изучения экономического роста уровень жизни населения низкий, растет уровень бедности, безработица, инфляция и т.д. проблемы являются одним из основных вопросов. Хотя теория экономического роста впервые была найдена в трудах французского экономиста Ж. Б. Сея и немецкого экономиста И. В. Фо, своего развития теория экономического роста достигла на капиталистической стадии. В связи с этим можно отметить, что особое значение имеют услуги американского экономиста Ч. Б. Кларка, английского экономиста У. Джевонса и других. Эти экономисты

оправдывали успехи в экономическом росте, полагаясь на труд, природные ресурсы и капитал в рыночной экономике. Однако лауреат Нобелевской премии Р. Солоу в 1957 г. доказал, что главным фактором экономического роста является не капитал, а технический прогресс.

Это можно еще раз доказать из результатов, собранных в результате исследования, проведенного статистической конторой в Америке в 1902-1957 гг. Применение достижений техники в производстве создает условия для развития экономического роста. К этому мнению Солоу прислушивались и другие экономисты, С. Фабрикант, Дж. Кендрик, Т. Грикселес, Ю. Шмуклер и другие. Для каждого события и процесса важно наличие группы факторов. Именно с этой точки зрения Р. Макконнелл и Л. Брю отмечают наличие 6 факторов возникновения экономического роста. Каждый из этих факторов имеет свои особенности. Однако, несмотря на эти особенности, есть один аспект, объединяющий их в целом. Некоторые из них представляют собой комбинацию факторов спроса и предложения. Среди этих факторов факторы предложения отражают физический объем экономического роста. Факторы спроса отражаются качественно. Четыре из вышеупомянутых факторов считаются факторами предложения, а два — факторами спроса.

Факторами предложения являются:

1. Увеличение количества и качества природных ресурсов;
2. Количество и качество трудовых ресурсов;
3. Увеличение количества основного капитала и улучшение его качества;
4. Совершенствование технологии и организации производства;

Факторами спроса также являются:

1. Повышение уровня общих затрат;
2. Эффективное распределение увеличенного количества ресурсов;

Факторы спроса и предложения взаимодействуют. Эти факторы взаимодействуют друг с другом в ходе экономического развития. Теперь рассмотрим сущность отдельных факторов экономического роста: Количество и качество рабочей силы или трудовых ресурсов считается одним из факторов предложения. Многие экономисты считают, что качество, образование и посещаемость рабочей силы являются основными механизмами экономического роста. На практике другие элементы производства, капитальные ресурсы или технологии могут быть закуплены в других странах. Например: любая зарубежная техника - военные самолеты, компьютеры, оборудование и т.д. мы можем купить, но обеспечение производственного процесса трудовыми ресурсами зависит от собственных местных ресурсов государства. Но здесь есть некоторые исключения. Частным примером этого может быть, например, привлечение сторонних экспертов для изучения какой-либо техники или технологии. Производство продукции можно увеличить за счет использования больших объемов ресурсов или их более эффективного использования (Асаул, В. В., 2010).

Здесь за счет увеличения затрат труда можно произвести больше продукции за данное время. С этой точки зрения под потреблением труда понимается количество людей, занятых в производстве, и среднее количество отработанных часов. Рабочая сила является основным показателем потребления труда и считается основным элементом экономического роста. Если его производительность снизится, то экономический рост снизится. Это будет иметь одинаковый результат как для стран с рыночной системой, так и для стран с плановой экономикой. Избавиться от этой ситуации можно разными способами.

Капитальные вложения в странах с рыночной экономикой

В странах с рыночной экономикой основные капитальные вложения часто направляются государством в такие сферы, которые создадут условия для развития всех отраслей экономики в будущем. Например; аэропорты, автомагистрали, железные дороги,

водоснабжение и т. д. вкладывается государством, а это, в свою очередь, создает условия для обеспечения экономического роста. Проблема обеспечения долгосрочного экономического роста, играющего ключевую роль в развитии или распаде государства, занимала центральное место в теории меркантилистов. Английская классическая школа не имела конкретной теории экономического роста. Но его волновали факторы, связанные с ростом национального дохода и его распределением. Они были рассмотрены в начале работы А. Смита «Богатство, природа и причины народов» (1776 г.), являющейся основой хозяйственной деятельности. Главный вывод классиков состоит в том, что рост богатства определяется средствами производства и их производительностью.

В отличие от изучения экономического роста современными теориями первые экономисты А. Смит и Т. Мальтус отмечали ограниченную роль земли в экономическом росте. А. Смит показал сущность экономического развития в своем труде «Богатство, природа и причины народов», написанном в 1776 г. Накопление капитала не имело значения для людей, потому что владение землей было для людей неограниченным. Потому что пока не было капитала, продукция страны увеличивалась в два раза больше, чем население. Реальная заработная плата составляла весь валовой национальный доход. Этот период был назван «золотым периодом». Но эта эпоха, называемая золотым веком, не могла существовать постоянно. Потому что в результате роста населения вся земля сократится. Новые люди вводят в производство пригодные участки земли. При этом земля становится редким ресурсом и приносит доход, сдавая ее в аренду.

Однако производство растет медленно по сравнению с ростом населения. Основная причина этого состоит в том, что чем больше затраты труда на единицу земли, тем больше спрос на трудящееся население. Т. Мальтус отмечал, что давление населения на экономику приведет ее к тому, что рабочие будут получать заработную плату на уровне прожиточного минимума. Кроме того, пока заработная плата обеспечивает минимальный уровень жизни, население будет расти, а падение заработной платы приведет к более высокой смертности и сокращению численности населения (Вечканов, Г.С., 2017).

Кейнсианство. В период между двумя мировыми войнами, вызвавшими большие потрясения в экономике развитых западных стран, экономическая теория вернулась к проблеме роста. «Кейнсианская революция», которая привела к появлению важной объективной макроэкономической теории макроэкономического равновесия, в основном изучала равновесные условия сбережений и инвестиций. Благодаря открытиям Кейнса возник большой интерес к измерению национального дохода и составляющих его факторов. Но сам Кейнс сосредоточился на краткосрочном анализе.

Нетрудно заметить, что теории циклов уделялось большее внимание во время экономических кризисов, а теория экономического роста выдвигалась на первый план, когда экономическое развитие имело более плавную траекторию. Неокейнсианство. Неокейнсианская модель сформировалась в западной экономической литературе в послевоенный период. В современной экономической теории под названием теории экономического роста подразумевается формальная теория, возникшая в результате распространения кейнсианства в долгосрочной перспективе. Начало этой теории положили модели английского экономиста Роя Харрода и Евсея Домара. Модель экономического роста Харрода состоит из 3 частей (Вешкин, Ю.Г., 2014):

- Принципиальное равенство роста
- Гарантированный рост
- Естественный рост

Простейшей кейнсианской моделью экономического роста является модель Э. Домара, выдвинутая в конце 1940-х гг. Модель Домара основана на том, что на рынке труда имеется дополнительное предложение, определяющее стабильность уровня цен.

В целом модель показывает, что если реальный и гарантированный рост создают циклический кризис, то разделение гарантированного и естественного роста приводит к хронической безработице. Модель Харрода предполагает цикличность и долгосрочную нестабильность капиталистической экономики. В 1946–1947 гг. Э. Домар, не зная о работе Харрода в 1939 г., независимо вывел уравнение сбалансированного роста, аналогичное его уравнению гарантированного роста. Основная идея Домара заключалась в том, что инвестиции играют в экономике двоякую роль: с одной стороны, они создают средства производства, а с другой стороны, создают спрос за счет мультипликативного эффекта. Домар показывает, что для того, чтобы рост спроса соответствовал росту производственных мощностей, инвестиции (то есть при условии сбалансированного роста и всех МГ) должны расти темпами, равными ОС. Здесь O - перевод средств, S - показатель нормы сбережений. Поэтому в экономической теории была принята модель Харрода-Домара. Кроме того, R.F. Harrod использовал «гарантированный» темп роста. Такой темп роста обеспечивает полное использование капитала, но не создает полной занятости. Это также привносит в науку понятие «естественного» темпа роста.

Естественный прирост объясняется как максимальная скорость, допускаемая ростом населения и техническим прогрессом, а единственным фактором роста Харрод считал неуклонный темп роста производства и производительности труда для удовлетворения потребностей постоянно растущего населения. В качестве третьего фактора он выделил накопление капитала, и наставления Харрода имели особое значение. Харрод отмечал отсутствие у рыночной экономики способности к саморегулированию и важность государственного контроля для ее регулирования. В настоящее время в западных странах преобладает неростовая концепция экономического развития, поскольку производство на душу населения находится на высоком уровне благодаря научно-техническим достижениям. С другой стороны, темпы прироста населения становятся все слабее (Дворецкая, А.Е., 2016).

С другой стороны, сторонники этой концепции считают, что чрезмерный экономический рост вызывает нарушения в биосфере человека, и это связано с постепенным истощением мировых топливно-сырьевых ресурсов. Производство иногда колеблется по ряду причин. Эти факторы включают демографию, сезонность и т. д. можно привести пример. С другой стороны, войны, болезни и т. Демографические факторы также оказывают негативное влияние на экономический рост. В такой ситуации, в результате роста числа смертей и снижения рождаемости, это оказывает серьезное влияние как на население, так и на трудоспособное население, а это, в свою очередь, оказывает влияние на развитие экономического роста. Тот факт, что эта неопределенная ситуация длится так долго, заставил ряд экономистов задуматься. Английский экономист У. Чевани был первым исследователем долгосрочного волнообразного экономического роста. Хотя его теоретическая концепция основана на статических данных, из-за их ограниченности ему пришлось довольствоваться динамикой цены. Затем он связал экономический рост с процентной ставкой по долгу (Замурагина, К. С., 2016).

В углубленном анализе экономического роста производственная функция также находится на переднем плане. Ч. Кларк назвал зависимость между объемом выпуска продукции и факторами затрат производственной функцией. Производственная функция отражает связь между объемом производства и используемыми для него факторами в определенный период времени. Производственная функция была создана американским

экономистом П. Дугласом и математиком К. Коббом в 1928 г. и, соответственно, называется функцией Кобба-Дугласа. По их мнению, объем производства зависит прежде всего от количества труда и капитала. Производственная функция Кобба-Дугласа неоднократно оценивалась на примере экономики Азербайджана. Однако по мере развития экономики значения ее параметров меняются. Модель Солоу. Как уже упоминалось, в 1970 г. интерес к теории экономического роста снизился. Это, по-видимому, в первую очередь связано с периодическими кризисами в западной экономике. Однако после модели Солоу и открытия «золотого правила» ситуация в этой области развивалась за счет усложнения математических приемов без какого-либо прогресса в экономическом содержании. Эта модель является простейшей современной моделью экономического роста с точки зрения сторонников неоклассического подхода. Модель Солоу показывает, что норма частных сбережений является важным фактором, определяющим стабильный уровень капитализации и, соответственно, уровень выпуска (Лаврушина, О.И., 2018).

Страны с более высокими нормами частных сбережений, как правило, больше инвестируют и имеют более высокий уровень капитализации, что приводит к более высоким темпам роста. Он предполагает технический прогресс как единственную основу стабильного роста благосостояния и позволяет найти оптимальный вариант роста, обеспечивающий максимальное потребление. В этой модели основными субъектами являются домашние хозяйства и фирмы. В качестве основных его параметров рассматриваются: доля занятых в общей численности населения, темпы роста населения, доля амортизации капитала, удельный вес сбережений в национальном доходе. Поскольку все факторы взаимозаменяемы, капитализация меняется со временем. В модели Солоу экономический рост характеризуется действием двух факторов: а) технического прогресса и б) эффективного использования экономических ресурсов. Ниже приведены основные результаты, полученные из этой модели (Мишкин, Ф.С.. 2016):

1. в устойчивом состоянии экономики темпы экономического роста определяются темпами роста качества трудовых ресурсов.

2. условия технологического изменения модели приводят к увеличению темпов экономического роста.

Р. Солоу показал, что нестабильность динамического равновесия в кейнсианских моделях была следствием незаменимости факторов производства. Вместо функции Леонтьева он использовал в своей модели производственную функцию Кобба-Дугласа, где труд и капитал являются субститутами. Рассмотренная модель Солоу позволяет описать механизм долгосрочного экономического роста, поддерживающий равновесие и полную занятость факторов в экономике. Как мы уже упоминали выше, источниками экономического роста являются рабочая сила, капитал и технические достижения. Именно с этой точки зрения необходимо рассматривать экономический рост Азербайджанской Республики. Как известно, наша республика является страной, пережившей период перехода от административно-эмиратской системы к рыночной экономической системе (Николаевой, И.П.. 2008).

Следует отметить, что в переходный период следует особо отметить такие проблемы, как экономический кризис, инфляция, безработица. Другими словами, все это было связано с реформами, проведенными в нашей республике в переходный период, и принятыми решениями. Несмотря на большое количество трудовых ресурсов в нашей республике, уровень их использования низок. Основной причиной этого было то, что экономика республики длительное время функционировала комплексно, а сегодня этот комплекс развалился и возможности обособленного функционирования ограничены. Пассивация производственных площадей в нашей республике тесно связана с отсутствием производст-

венных возможностей и тем, что основные фонды не соответствуют требованиям современной эпохи (Maunard, K. J., 2019). В связи с тем, что наша республика живет в состоянии войны, 20% ее территории оккупированы, рабочая сила была изгнана с рабочих мест, а по городам Баку, Гянджа, Сумгайыт и др. превращаясь в промышленные города, Это привело к тому, что работники не работали по своей специальности, и, как следствие, оказало негативное влияние на экономический рост. В последнее время развитие специальной предпринимательской деятельности в связи с переходом к рыночной экономике увеличило капитальные вложения в экономику республики. В частности, это выражается в направлении местного капитала в сельское хозяйство. При этом технический прогресс также считается главным фактором экономического роста. Иными словами, внесение технологических изменений в структуру производства за счет повседневных инноваций приводит в результате к увеличению экономического роста. Хотя изобретения в нашей республике находятся на низком уровне, ежегодно 5-7% основных фондов заменяется новыми. Но это крайне низкий показатель (Парусимова, Н.И., 2015).

То есть, по примерным подсчетам экономистов, около 40 % основных фондов в нашей республике находятся в негодном состоянии. С этой точки зрения достаточно взглянуть на проблему, получившую в стране очень широкое распространение. Иными словами, очень важно использовать последние результаты технического прогресса для стимулирования экономического роста и повышения его эффективности. Развитые капиталистически-индустриальные страны, такие как США, Япония, Германия, благодаря таким достижениям добились высокого экономического роста. В начале 21 века (начиная со 2-й половины 20 века) новыми факторами экономического роста являются (Рогачев, И.Ю., 2013):

1. осуществление роста производства преимущественно на базе современных достижений ЭТТ;
2. усиление социальной направленности экономического роста, увеличение инвестиций в человеческий капитал, увеличение свободного времени;
3. увязка экономического роста с перестройкой структуры производства;
4. с учетом возможного расширения производства и возможности вредного воздействия на окружающую среду;
5. улучшение условий труда и усиление обеспечения безопасности жизни людей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как известно, каждое государство имеет свою экономическую политику и стратегию. Отсутствие высокого развития экономического роста в Азербайджанской Республике имеет ряд уникальных особенностей. К этим особенностям можно отнести следующее (Maunard, K. J., 2018):

- хотя государство и закрыло свою стратегию по переходу к рыночной экономике, свободное предпринимательство в нашей республике еще не сформировалось в полной мере;
- из-за трудностей, вызванных войной в республике, государство не может уделять много места регулированию экономического роста;
- государство формирует свое экономическое развитие за счет ряда внутренних ресурсов (нефть, газ и др.);
- отсутствие налоговой системы, которая будет стимулировать экономический рост в республике;
- низкий уровень квалифицированных кадров на государственном уровне, а также выделяемых расходов;
- низкий уровень ЭТТ в республике.

Азербайджанская Республика обладает очень богатыми природными ресурсами. Также эти ресурсы имеют возможность обеспечить потребности республики на определенном уровне. Пока нам завидуют многие страны, мы не можем полностью использовать свой экономический потенциал. Однако больших экономических достижений в стране мы можем добиться, только развивая АСК. С этой точки зрения, как экономист, мы высоко ценим перспективу экономического развития Азербайджанской Республики и считаем важность достижения этого развития возможной. Основным решением государства по регулированию экономического роста является поддержание темпов роста производства, стимулирование научно-технического прогресса, определение экономического предела безработицы, сокращение бедности, увеличение доходов населения, коренное регулирование налоговой системы и т. д.

Список использованной литературы:

1. Асаева О. Н. (2018). "Развитие и совершенствование системы мер обеспечения устойчивости банковской системы Российской Федерации" "Молодой ученый" N 50, Казань, стр. 111-114.
2. Асаул В. В. (2010). "Финансы, денежное обращение и кредит", СПбГАСУ, Санкт-Петербург, стр. 13.
3. Вечканов Г.С. (2017). "Экономическая безопасность" "Питер", Москва, Санкт-Петербург и др., стр. 45.
4. Вешкин Ю.Г. (2014). "Банковские системы зарубежных стран" "Экономист", Москва, стр.72.
5. Дворецкая А.Е. (2016). "Деньги, Кредит, Банки" "Издательство Юрайт", Москва, стр. 274.
6. Замурагина К. С. (2016) "Критерии и показатели оценки развития банковской системы на макроуровне", "Вопросы экономики и управления" Казань, стр.175.
7. Лаврушина О.И. (2018). "Деньги. Кредит. Банки", "Кнорус", Москва, стр.257.
8. Мишкин Ф.С. (2016). "Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков", "АСПЕКТ ПРЕСС", Москва, стр. 45.
9. Николаевой И.П. (2008). "Экономическая теория" "Юнити Дана", стр.527.
10. Парусимова Н.И. (2015). "Банковское дело: Модель Развития" + "Московская академия предпринимательства", Москва, стр.367-395.
11. Рогачев И.Ю. (2013). "Роль банковского сектора в обеспечении экономического роста", журнал Современной Гуманитарной Академии / Москва, стр.1.
12. Maynard K. J. (2018). The General Theory of Employment, Interest, and Money, pp/55
13. Maynard K. J. (2019). The Economic Consequences Of The Peace, pp/90.

A.A.Babayev

i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

G.Y.Mamedova

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadi artımın mahiyyəti, nəzəri-metodoloji problemler

Xülasə

Qloballaşma prosesinin formalaşması və müasir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması uzun bir tarixi mərhələni əks etdirir. Bu prosesin ibtidai əsasları quldar cəmiyyətin təməli üzərində

formalaşmış və çoxəsrlik tarixi dövr ərzində müstəmləkələrin və imperiyaların süqutu fonunda dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin liberallaşması ilə nəticələnmişdir.

Müasir dövrdə qloballaşma meyilləri müxtəlif ölkələrdə transmilli korporasiyaların və onların çoxsaylı filiallarının yaranması ilə səciyyələnir. Son 20-25 ildə qloballaşma daha sürətlə inkişaf edir. Qloballaşma müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi, sosial, siyasi və s. əlaqələrin düzgün qurulmasına və inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda, bu, bu əlaqələri çox əhəmiyyətli edir. Bu gün dünya iqtisadiyyatında əsas qüvvə elmi-texniki tərəqqinin yüksək səviyyəsinə nail olmuş inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sisteminə məxsusdur.

Açar sözlər: *qloballaşma, inkişaf, maliyyə sabitliyi, bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi siyasət.*

A.A.Babayev

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State University of Economics*

G.Y.Mamedova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Nature of economic growth, theoretical-methodological problems

Abstract

The formation of the process of globalization and the entry into the present stage of development reflect a long historical stage. The primitive foundations of this process were formed on the foundation of a slave-owning society and resulted in the liberalization of economic relations between states against the backdrop of the collapse of colonies and empires over a centuries-old historical period.

In modern times, globalization trends are characterized by the emergence of transnational corporations and their numerous branches in different countries. In the last 20-25 years, globalization has been developing at a faster pace. Globalization is economic, social, political, etc. between different countries. creates conditions for the correct establishment and development of relations. At the same time, this makes these relationships very important. Today, the main force in the world economy belongs to the economic system of developed countries that have achieved a high level of scientific and technological progress.

Key words: *globalization, development, financial stability, market economy, economic policy.*

B.S.Əhmədov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bahmadov@gmail.com
R.K.Vəlizadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ruslan.valizada992@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 28.11.2022
The article was received by editorial board on 28.11.2022
Статья принята к печати 28.11.2022

SƏNAYE İSTEHSALININ ƏRAZI ÜZRƏ TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Sənaye termini təkcə istehsala deyil, istehsal olunan mal və xidmətlərin bütün formalarına aiddir. Sənaye bir iqtisadiyyat daxilində malların və ya əlaqəli xidmətlərin istehsalıdır. Əslində, bu, xammalın emalı və fabriklərdə malların istehsalı və bu malların istifadəsini əhatə edən xidmətlərlə əlaqəli iqtisadi fəaliyyətdir. Sənaye kütləvi insanları məşğulluqla təmin edə bilən, adambaşına düşən artıma kömək edən və yoxsulluğu azaldan ən böyük sektordur. Ölkənin iqtisadi inkişafı sənayenin inkişaf mərhələsindən asılıdır. Sənayenin yeri iqtisadiyyat daxilində iqtisadi fəaliyyətin coğrafi yayılmasıdır. Bununla belə, xammal ehtiyatlarına yaxınlıq, işçi qüvvəsinin mövcudluğu, yaxşı kommunikasiyalar və bazarlara yaxınlıq da daxil olmaqla, firmaların və sənayelərin yerləşdirmə qərarlarına çoxsaylı amillər təsir göstərir. İqtisadi və siyasi siyasətindən asılı olmayaraq bütün dünyada Sənaye sahələrinin ərazi üzrə səmərəli yerləşdirilməsi və genişləndirilməsi bütün dövlətləri narahat edən əsas məsələlərdir. Tədqiqat işində sənaye sahələrinin tərfi, növləri və sənaye yerləşdirmə amilləri verilmişdir. Məqələmiz sənaye yerinin yerləşmə nəzəriyyələrini, üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını təhlil etməyə meyllidir. Həmçinin Azərbaycanda sənayenin ərazi üzrə yerləşdirilməsindən söhbət açılmışdır. Azərbaycanda sənayenin inkişafında dövlətin gördüyü tədbirlərə nəzər salınmışdır. O cümlədən sənayenin vəziyyəti, mövcud problemlər və onların aradan qaldırılması yollarının geniş təhlil edilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanın güclü sənaye potensialının formalaşmasında regionlar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan regionların inkişafı, regionlarda sənaye müəssisələrinin yaradılması və hərtərəfli sənaye potensialının gücləndirilməsi istiqamətində işlərin aparılması təkmilləşdirilmə istiqamətləri nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: sənaye, sənaye sahələri, region.

GİRİŞ

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması və iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi baxımından sənayenin inkişafı müasir dövrdə ölkədə iqtisadi siyasətin əsas prioritet məsələsidir. Struktur və ərazi dəyişikliklərinin elmi dərk edilməsi sənaye sektoru ənənəvi olaraq iqtisadi və coğrafi elmlərin prioritetləri sırasında olmuşdur. Dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində ölkə və regionların strateji inkişaf siyasətinin tərtibi üçün sənaye sahələrinin ərazi üzrə yerləşdirilməsi əsas məsələlərdən biridir.

Sənaye sistemi hər biri kifayət qədər spesifik xüsusiyyətlərin birləşməsinə malik olan şirkətlərin məcmusundan ibarətdir. Beləliklə, müxtəlif növ ərazi-sahə sənaye sistemlərində struktur dəyişiklikləri prosesi sənaye istehsalının ərazi təşkilində dəyişikliklərin əsas tədqiqat

predmeti kimi qəbul edilməlidir. Bu səbəbdən tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazası tədqiq olunan mövzu ilə bağlı yerli və xarici alimlər tərəfindən hazırlanmış konseptual komplekt və nəzəri mövqelərə əsaslanır.

Ölkə iqtisadiyyatı bu gün sürətlə inkişaf edir, İqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək üçün vacib amillərdən biri ölkə sənayesinə xarici investisiyaların yatırılmasıdır. “İnvestisiyanı doğru yerə, doğru zamanda, lazımı keyfiyyətlə yatırmaq” prinsipi iqtisadi prosesdə mövcudluğun əsas prinsiplərindən biridir və bir çox sahibkarların diqqət yetirdiyi əsas məsələdir. İnvestisiya qərarı vermək qədər vacib olan başqa bir problem biznesin harada qurulacağını müəyyənləşdirir. Səmərəlilik, gəlirlilik və rəşional metod kimi bütün biznes prinsipləri biznesin qurulmasından əvvəl də işə düşür və biznesin bütün ömrü boyu davam edir. Bu prinsiplərə uyğun olaraq, ölkənin hansı bölgəsində bir iş qurulacağına qərar verilir Sənaye obyektlərin qurulacağı coğrafi yerin müəyyən edilməsi bir istehsalın dizaynında mühüm və prioritet məsələdir. Coğrafi yerləşmə obyektin daxili planına, investisiya və əməliyyat xərclərinə və təşkilati struktura əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İstənilən mal və ya xidmətin istehsalına investisiya qoymağa qərar verən sahibkar nəyi, necə və nə qədər istehsal edəcəyinə qərar vermək üçün harada istehsal edəcəyinə qərar verməlidir. Buna görə də sənaye sahələrinin ölkə üzrə səmərəli yerləşdirilməsinin müasir dövrün əsas prioritet məsələlərindən biridir. Sənaye xammalın emalı və fabriklərdə malların istehsalı və bu malların istifadəsini əhatə edən xidmətlər ilə əlaqəli iqtisadi fəaliyyətdir. Sənaye termini çoxlu mənaları əhatə edir, ən dar mənada yalnız istehsala - malların istehsalına aid edilə bilər, lakin geniş mənada hasilat, tikinti və xidmətlər daxil olmaqla, iqtisadi fəaliyyətin bütün mərhələlərinə və növlərinə aiddir.

METOD

Tədqiqatın aparılması üçün təhlil, sintez, müqayisəli analiz və qruplaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

ANALİZ

Sənayenin yeri iqtisadi, coğrafi, sosial və ya siyasi səbəblərə görə müəyyən bir ərazidə hökumət və ya sahibkar tərəfindən sənayenin yaradılması ideyası və təcrübəsidir. Sənaye yeri, həmçinin bəzi spesifik amillərlə bağlı olaraq müxtəlif iqtisadi fəaliyyətlərin strateji yerləşdirilməsi ilə müəyyən edilə bilər. Sənayenin mükəmməl yerləşməsi torpaq, əmək, kapital, nəqliyyat və s. kimi amillərdən asılıdır.

Sənaye növləri:

- İlk sənaye: Yer səthindən təbii ehtiyatların əldə edildiyi hər hansı fəaliyyət növüdür. İlk sənayeyə misal olaraq kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, sudaçılıq, meşəçilik, mədənçıxarma və karxanaçılıq daxildir.

- İkinci dərəcəli sənaye: Hazır məhsulların formasını və ya həqiqi mahiyyətini dəyişdirərək və ona faydalılıq əlavə etməklə istehsalı ilə məşğul olur; ilkin səviyyədə toplanan resurslar digər məhsullara çevrilir və bununla da müəyyən miqdarda istehsal iştirak edir. İkinci dərəcəli sənayeyə misal olaraq şəkər qamışından şəkər istehsalı, dəmir filizinin polada çevrilməsi və s.

- Üçüncü dərəcəli sənaye-Üçüncü sənaye bölüşdürmə ticarəti kimi ümumiləşdirilə bilər və beləliklə, o, nəqliyyat, topdansatış və pərakəndə satışı kimi kommersiya xidmətlərini əhatə edir.

- Xidmət sənayesi/Dördüncü dövr sənayesi- dördüncü sənaye bütün şəxsi xidmətlərdən ibarətdir. Üçüncü sənayedən fərqli olaraq, o, mallarla deyil, insanlarla məşğul olur və ümumiyyətlə daha yüksək bacarıq, təcrübə və ixtisas tələb edir. Təhsil, tədqiqat, idarəetmə və maliyyə idarəetməsi kimi sahələrdə fəaliyyətlər dördüncül adlandırılabilir.

Sənayenin ərazi üzrə yerləşməsi nəzəriyyələri

Biznesin harada yerləşəcəyini proqnozlaşdırmağa çalışarkən üç fərziyyəni nəzərə almalıyıq. Biznes sahibləri rəqiblərə nisbətən üstünlüklərini maksimuma çatdırmaq istəyirlər, mənfəətlərini maksimuma çatdırmaq istəyirlər və enerji təchizatı, nəqliyyat xərcləri, əmək haqqı

və s. kimi dəyişən xərcləri nəzərə alırlar. Beləliklə, bunu edərkən biz Veberin ən az xərclər nəzəriyyəsi, Losch'un Mənfəətin maksimumlaşdırılması nəzəriyyəsi və Yerli müstəqillik nəzəriyyəsinə nəzər yetirəcəyik.

- Veberin ən az xərclər nəzəriyyəsi: Alfred Veber xammalın və son məhsulun daşınma xərclərinin minimum olduğu sənayenin yerləşdiyi sənaye yeri nəzəriyyəsini formalaşdırmışdır. O, iki xüsusi halı qeyd etdi. Birində, son məhsulun çəkisi məhsulun hazırlanmasına gedən xammalın çəkisindən azdır. Veberin modeli üç əsas iqtisadi amili nəzərə alaraq ən az xərcli sənaye yeri dizayn etməyə çalışır; Nəqliyyat xərcləri, Əmək xərcləri və Aqlomerasiya iqtisadiyyatları.

- Alman iqtisadçısı Avqust Loş 1954-cü ildə "Mənfəətin Maksimallaşdırılması" nəzəriyyəsini nəşr etdi. Veberin ən az xərclədiyi yer nəzəriyyəsi Loş tərəfindən tamamilə rədd edildi. Əslində, o təklif etdi ki, istər dövlət, istərsə də fərdi şəxs olsun, sahibkarın yeganə məqsədi "mənfəətin maksimumlaşdırılması"dır. Nəzəriyyə bildirir ki, sənayenin düzgün yeri onun gəlirinin ən çox olduğu yerdədir.

Sənaye sahələrinin ərazi üzrə yerləşdirilməsinə təsir edən amillər

Sənaye yerləşdirməyə iki növ yanaşma var; biri regional xarakter daşıyır, müəyyən yerlərin ümumən sənayeləşmə üçün cəlbədicisi olmasının səbəblərini qiymətləndirməyə çalışır, ikinci yanaşma isə sənaye baxımından perspektivlidir və ayrı-ayrı sənaye və ya firmaların nə üçün xüsusi bir yerə cəlb olunduğunu izah etməyə çalışır.

Nəzərə alınmalı olan amillər aşağıdakılardır:

1) İnsan və İqtisadi

- Əmək: Əmək tutumlu istehsal sənayeləri üçün böyük ucuz işçi qüvvəsi tələb olunur, lakin yüksək texnologiyalı sənayelər uyğun ixtisaslı işçilərin mövcud olduğu yerlərdə yerləşməlidirlər. Estall və Buchanan 1961-ci ildə göstərdi ki, əmək xərcləri geyim və əlaqəli sənayelərdə 62% ilə kimya sənayesində 29% arasında dəyişə bilər, hazır metal məmulatları sənayesində 43% işləyir.

- Bazar: Məhsulları satmaq üçün əlçatan yer bir çox sənayelər üçün vacibdir: həcmli, tez xarab olan, kövrək, ölçü və prestij üçün.

- Nəqliyyat: Yaxşı nəqliyyat şəbəkəsi xərcləri azaltmağa və materialların daşınmasını asanlaşdırmağa kömək edir.

-Torpağın qiyməti: Kənd yerlərində yerlər adətən şəhər yerlərindən daha ucuzdur.

- Kapital: Biznesə başlamaq üçün lazım olan pul məbləği.

- Dövlət siyasəti: Sənaye inkişafı bəzi sahələrdə dövlətin təsiri nəticəsində təşviq və ya məhdudlaşdırıla bilər. Dövlət müxtəlif sosial, siyasi və strateji səbəblərə görə müdaxilə edə bilər. Məsələn, SSRİ sənayesi şərqlə Ural, Daşkənd və Ukraynaya köçürüldü.

- Su: Bir çox sənaye müəssisələri çayların, kanalların və göllərin yaxınlığında qurulur. Dəmir və polad sənayesi, toxuculuq sənayesi və kimya sənayesi düzgün işləməsi üçün böyük miqdarda su tələb edir.

- İqlim: Haş iqlimi olan ərazilər sənayelər üçün yaxşı deyil, çünki insanlar yalnız yaşayış şəraitinin əlverişli olduğu yerlərdə işləməyə meyllidirlər.

- Digərləri: Bank imkanları, Səmərali Təşkilat, Sənaye aqlomerasiyası, Sənaye İnertiyası və Sığorta.

2) Fiziki

- Xammal: Fabrik xammala yaxın olmalıdır.

- Enerji təchizatı: Müntəzəm olaraq enerji təchizatı sənayelərin lokallaşdırılması üçün ilkin şərtidir. Kömür, mineral neft və hidroelektrik üç mühüm şərti enerji mənbəyidir. Sənayelərin əksəriyyəti enerji mənbəyində cəmləşməyə meyllidir.

- Təbii marşrutlar: Dəmir yolları və avtomobil yolları materialların hərəkətini asanlaşdıran günlərdə çay dərələri və düzənlik ərazilər vacib idi.

- Sahə və torpaq: Əksər sənaye sahələri öz fabriklərini qurmaq üçün ucuz, düz torpaqdan ibarət geniş ərazilərə ehtiyac duyur.

Azərbaycanda regionlarında sənayenin inkişafı

Sənaye ilə bağlı iqtisadi islahatların sürətləndirilməsi regional inkişafa təsir göstərmişdir. Regionların inkişafı 2004-cü ildən dövlət proqramlarının dəstəyi ilə əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. 2004-2008-ci illəri əhatə edən bu proqram regionların sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Proqramın icrası nəticəsində regionların inkişafına yönəldilən investisiyaların həcmi 8,5 milyard dollara çatıb. Ölkə üzrə bütün regionların sosial infrastrukturuları: ictimai xidmətlər, nəqliyyat və telekommunikasiya xidmətləri, səhiyyə və təhsil xidmətləri yenidən qurulmağa başlayıb. Eyni zamanda, bu illərdə dövlət proqramına əlavələr edilmiş, müəyyən tənzimləmələr aparılmışdır. Çünki sabit inkişaf prosesi sürətli inkişaf əvəz olunur. Bütövlükdə proqram 2004-2008-ci illərdə böyük həcmdə həyata keçirilib. 2009-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun ətraf rayonlarının inkişaf proqramı həyata keçirilib. Bu proqramın məqsədi Avropa İttifaqı standartlarına çatmaq və dünya səviyyəsində inkişaf etmiş infrastruktura sahib olmaqdır. Proqramda indiyədək regionlarda milli iqtisadiyyatın həll olunmamış sahəvi problemləri, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması prioritet təşkil edirdi.

Paytaxt Bakının iqtisadi vəziyyəti ilə digər regionlar arasında ciddi bərabərsizlik var. Bu vəziyyət 2013-cü ilin rəsmi dövlət statistikasından götürülmüş qrafikdə ümumiləşdirilmişdir. Ümumi istehsalın 79 faizi Bakıda, 21 faizi isə digər rayonlarda istehsal olunub. Bu qeyri-sabit məhsul istehsalı ölkənin aşağı ÜDM-nin struktur problemidir. Bu statistik məlumatlardan çıxan nəticəyə görə, kənd təsərrüfatı istehsalının demək olar ki, 100 faizi regionların payına düşdüyü halda, əhalinin cəmi 43 faizi aqrar sahədə çalışır. Bu vəziyyəti həll etmək üçün dövlət regionlara investisiya yatırır, dünya standartlarına uyğun yeni qurumlar açır. Ona görə də yeni iş yerlərinin açılması, sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması və münasib iqtisadi strukturun yaradılması hesabına regionlarda işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması vacibdir.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması və iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi baxımından sənayenin inkişafı müasir dövrdə ölkədə iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Həmin Dövlət Proqramında aşağıdakı məqsədlər qarşıya qoyulmuşdur:

- sənayenin modernləşdirilməsi və sənaye strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması;
- enerjiden səmərəli istifadə edən və yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi;
- elmi və innovativ istehsalın genişləndirilməsi;
- yeni istehsal sahələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması.

NƏTİCƏ

Sənayenin yeri iqtisadiyyat daxilində iqtisadi fəaliyyətin coğrafi yayılmasıdır. Xammala yaxınlıq, su, işçi qüvvəsi, bazar, güc və s. kimi firmaların və sənayələrin yerləşmə qərarlarına çoxsaylı amillər təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, biznes sahibləri rəqiblər üzərində üstünlüklərini maksimuma çatdırmaq istəyirlər, buna görə də sənayenin yerləşdirilməsi zamanı onların mənfəəti və onlar enerji təchizatı, nəqliyyat xərcləri, əmək haqqı və s. kimi dəyişən xərcləri nəzərə alırlar.

Aparılmış tədqiqatlardan məlumdur ki, respublikanın hər bir regionunun güclü potensial və imkanlarına (sənaye əhəmiyyətli təbii ehtiyatlar, ucuz işçi qüvvəsi) malik olmasına baxmayaraq, hazırda sənaye müəssisələrinin ölkə üzrə ərəzi yerləşdirmə səviyyəsi tələblərə uyğun deyildir. Çünki ölkənin əksər regionlarında sənaye sahələrinin yaradılması üçün potensial imkanlar genişdir

ancaq sənaye sahələrinin əksər hissəsi Bakı şəhərində cəmlənmişdir. Buda Bakı şəhərində urbanizasiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Sənayenin ərazi üzrə səmərəli yerləşməsi üçün regionlarda sənaye sahələrinin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi lazımdır. Regionlarda əlverişli sənaye sahələrinin yaradılması işsizlik səviyyəsinin azalmasına təsir göstərəcəkdir. Azərbaycanda sənayenin inkişafına dair görülməli əvvəlki hissədə qeyd olunan tədbirlər nəticəsində 2018-ci ildən bu yana Bakı şəhərində cəmləşmə nisbətən zəiflədiyi hiss olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mustafayeva S., (2019) Eco-Industrial Parks and Their Formalization Perspectives in Azerbaijan, Azerbaijan State University of Economics, Baku.
2. Karimov R., Development of Non-Oil Sector in Azerbaijan: Tendencies and Opportunities, Journal of Business & Economic Policy, Vol. 2, No. 2; June 2015 pages 85.
3. Vladimir I. C., Alexander P. K., (2015), The Territorial and Sectoral Trends in the Industry of the Eurasian Economic Union, International Journal of Economics and Financial Issues, ISSN: 2146-4138.
4. Gasanov E. A., (2020), Zubarev A. E., Dominant Theories of Regional Growth and New Forms of Territorial Organization of Industrial Production, International science and technology conference "FarEastCon-2019".
5. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı (2009-2013)" Bakı 2009.
6. Məmmədova N., (2016), Sənaye müəssisələrinin ərazi üzrə təşkili məsələləri, Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti, Bakı 2016.
7. Theory of the location of industries Book by Alfred Weber 1909.
8. Dr. Umar L A. (2018), Location of Industry, Faculty of Management, Department of Business Administration LIGS University Hawaii, USA, 5 pages.

B.S.Ahmadov

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

R.K.Valizadeh

master student, Azerbaijan State University of Economics

Directions for improving the territorial organization of industrial production

Abstract

The term industry refers not only to manufacturing but to all forms of manufactured goods and services. Industry is the production of goods or related services within an economy. In fact, it is an economic activity related to the processing of raw materials and the production of goods in factories and services involving the use of these goods. Industry is the largest sector that can provide employment to the masses, contribute to per capita growth and reduce poverty. The economic development of the country depends on the stage of development of the industry. Industry location is the geographic spread of economic activity within an economy. However, numerous factors influence the location decisions of firms and industries, including proximity to raw material resources, labor availability, good communications, and proximity to markets. Regardless of their economic and political policies, the effective location and expansion of industrial areas around the world are the main issues that concern all countries. The definition of industries, types and factors of industrial location are given in the research paper. Our article tends to analyze

industrial location theories, advantages and disadvantages. There was also discussion about the location of industry in Azerbaijan. The measures taken by the state in the development of industry in Azerbaijan have been reviewed.

The state of the industry, existing problems and ways to overcome them have been extensively analyzed. Regions play an important role in the formation of Azerbaijan's strong industrial potential in modern times. From this point of view, development of the regions, creation of industrial enterprises in the regions, and improvement of carrying out works in the direction of strengthening the comprehensive industrial potential have been envisaged.

Key words: industry, industries, region.

Б.С.Ахмедов

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Р.К.Велизаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Направления совершенствования территориальной организации промышленного производства

Резюме

Термин «индустрия» относится не только к производству, но и ко всем формам промышленных товаров и услуг. Промышленность – это производство товаров или сопутствующих услуг в рамках экономики. По сути, это экономическая деятельность, связанная с переработкой сырья и производством товаров на фабриках и оказанием услуг, связанных с использованием этих товаров. Промышленность является крупнейшим сектором, который может обеспечить занятость масс, способствовать росту на душу населения и сократить бедность. Экономическое развитие страны зависит от стадии развития отрасли. Размещение отрасли - это географическое распространение экономической деятельности в экономике. Однако на решения о размещении фирм и отраслей влияют многочисленные факторы, в том числе близость к сырьевым ресурсам, наличие рабочей силы, хорошие коммуникации и близость к рынкам. Независимо от их экономической и политической политики эффективное размещение и расширение промышленных зон по всему миру являются основными вопросами, волнующими все страны. В статье дается определение отраслей, видов и факторов размещения промышленности. Наша статья направлена на анализ теорий промышленного размещения, их преимуществ и недостатков. Также состоялось обсуждение размещения промышленности в Азербайджане. Рассмотрены меры, принимаемые государством в развитии промышленности в Азербайджане.

Также всесторонне проанализировано состояние отрасли, существующие проблемы и пути их преодоления. Регионы играют важную роль в формировании мощного промышленного потенциала Азербайджана в современное время. С этой точки зрения предусмотрено развитие регионов, создание в регионах промышленных предприятий, совершенствование проведения работ в направлении укрепления комплексного промышленного потенциала.

Ключевые слова: промышленность, отрасли, регион.

A.A.Aslanov
doctoral student, Azerbaijan State Economic University
ORCID 0000-0001-6019-4677
anaraslanov1995@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.11.2022

The article was received by editorial board on 16.11.2022

Статья принята к печати 16.11.2022

IMPROVEMENT AND MODERNIZATION OF THE TAX SERVICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

The author points out in the article that the main goal of the reforms carried out in the last few years in the tax system of Azerbaijan is to simplify and improve tax administration, strengthen tax control, build and develop a perfect taxpayer service system. Therefore, the formation of a competitive economic system, which is considered an important factor in the economic development of the country, is possible only as a result of the creation of an adequate tax policy mechanism, perfect tax legislation, a favorable tax environment and rational tax control.

Thus, in order to constantly monitor the activities of the tax authorities, it is necessary to improve the internal audit system. All this will make it possible to qualitatively change the content of the operational work of the tax authorities and significantly increase its efficiency.

Key words: *tax legislation, modernization, state financial control, Tax Code.*

INTRODUCTION

Formulation of the problem. The main goal of the reforms carried out in the past few years in the tax system of Azerbaijan is to simplify and improve tax administration, strengthen tax control, build and develop a perfect taxpayer service system. The formation of a competitive economic system, which is considered an important factor in the economic development of the country, is possible only as a result of the creation of an adequate tax policy mechanism, perfect tax legislation, a favorable tax environment and rational tax control. In the last period of time, the application of the procedures provided for by law in the field of forced withdrawal of tax debts, including the distribution of notices, orders, inventory of property, appeal to the courts regarding the sale of described property at open specialized auctions, continued. (bidding), as well as the implementation of other activities.

The mechanism created in recent years with the aim of increasing quantitative and qualitative indicators in the field of forced withdrawal of tax debts has been significantly improved, and the process of selling at auctions (sales) of property seized due to accumulated tax debts has also been simplified. In addition, with the help of an information computer system, the process of grouping tax debts and sending notices to taxpayers was automated. The modernization of the tax service of the republic has led to the introduction of a number of innovations in the field of servicing taxpayers.

Consequently, this topic provides for state financial control in order to perform distributive and control functions. Schematically, this can be displayed in the following order (Fig. 1).

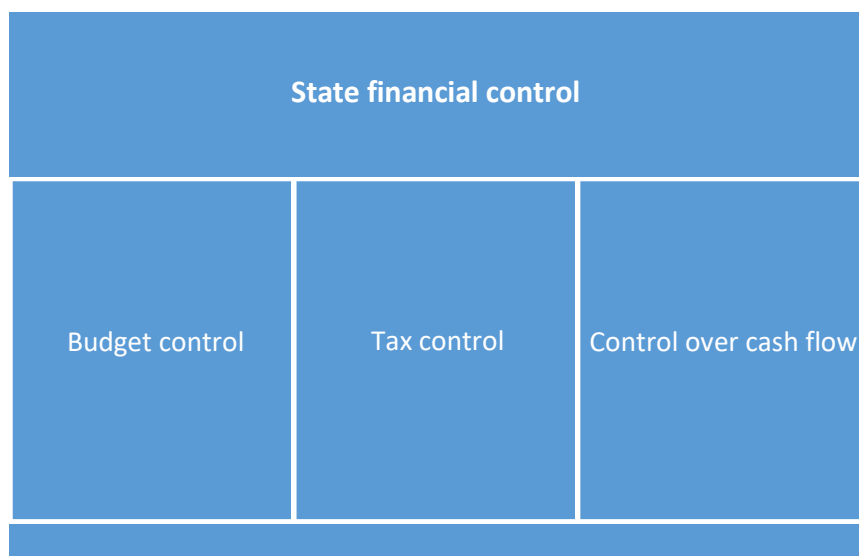

Figure 1. Public Finance Financial Control

Frequent changes in existing tax acts, instructions and directive letters, the lack of information on this issue among the majority of taxpayers, leads to incorrect calculation of tax deductions, which, in turn, creates conditions for the application of financial sanctions and the calculation of additional amounts. from the tax authorities. In foreign countries, distinguished by their organization regarding market principles, the tax authorities carry out the function of regulating the economy in close relationship with taxpayers.

These connections should be expressed in the relations between the tax authorities and the taxpayers of the republic. So, each taxpayer should be informed in detail about what and how tax inspectors check for individuals and legal entities. The second important issue in the system of the tax service is the creation of a fundamentally new technology for the functioning of taxation based on the use of a computer network and database.

The tax authorities should be provided with modern computer equipment and telecommunication facilities as soon as possible, it is necessary to expand their capabilities regarding obtaining any information related to economic activity, and also, a connection with the internal and the international information network of tax authorities.

It is necessary to create a common state accounting of taxpayers and a system of control over them, the received accounting data should be linked and compared with the database of the Ministry of Internal Affairs, the Customs Committee and other bodies. In addition to the fact that the solution of this issue will provide more accurate accounting and registration of taxpayers, it will also be possible to exercise constant control over tax deductions. Thanks to this, taxpayers will have the opportunity to receive reference information on taxation, and in the future to make tax payments in electronic form and send tax declarations.

ANALYSIS

According to the specific performance parameters of the taxpayer, the taxpayer monitoring system can be shown as follows (Fig. 2), indicating the hierarchical structure as a direct link to the implementation of a comprehensive assessment of the activities of tax administration bodies.

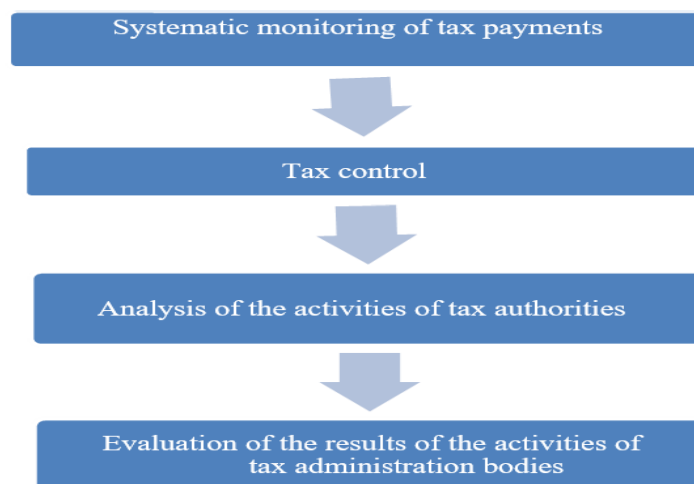

Figure 2. Systematic monitoring of taxpayers

It should be noted that the tax authorities should give recommendations and comments in the media on the existing tax legislation, their powers, the rights and obligations of taxpayers, on prepared methodological and instructive directives, as well as print various visual aids and books. In particular, during the transition period to a market economy, when there is a lack of awareness and lack of necessary conditions, these measures are important. An analysis of inspections carried out by the tax authorities shows that enterprises and individuals violate tax legislation out of ignorance, unintentionally. And suffers from it, first of all, the budget. The third important point is the qualitative improvement of the taxation methodology.

The typical practice of tax control is provided by a set of special processes called forms (Fig. 3).

Tax audits are designed to meet tax and other mandatory requirements for taxes and fees with a reliable and objective assessment of the full and timely payment of taxes. It is necessary to focus on violators of tax discipline, to take measures to eliminate this shortcoming. Despite the fact that the tax system of the Republic of Azerbaijan covers all types of taxes existing in the world, the tax system itself is still in its infancy. Of great importance is the accelerated process of its development and improvement, the rational functioning of the tax system.

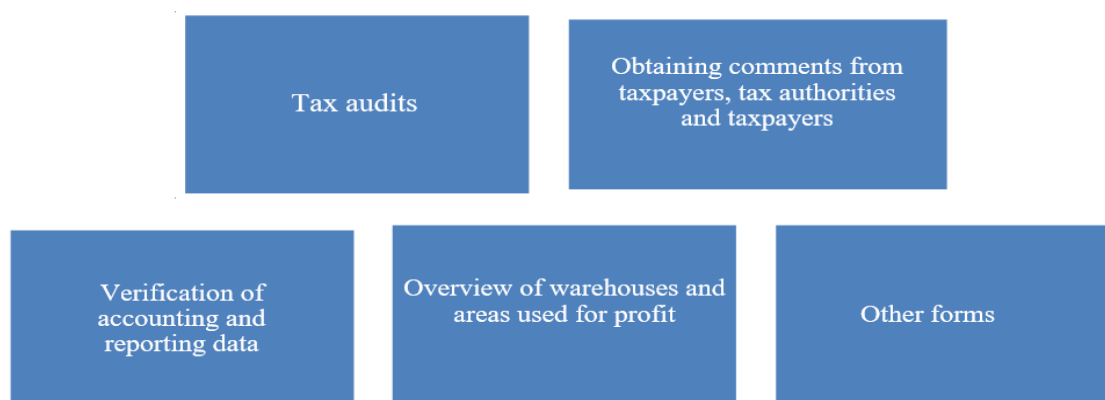

Figure 3. Forms of tax control

Articles 50.1.10-50.1.13, included in Article 50 of the Tax Code "Operational tax control", are aimed at controlling the following (Fig. 4).

In accordance with Article 55.1.3-1 of the Tax Code, “cases that exclude a person’s guilt in violation of tax laws” also refer to the termination of a taxpayer’s decision on the basis of a preliminary decision or as a result of its execution.

The formation of the tax system of Azerbaijan coincides with the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan, this period can be divided into two stages. At the first stage (1990-1992) in the new economic conditions, intensive legal and organizational work was carried out in accordance with the Soviet tax system. As a result, at this stage, the formation of a new tax system in Azerbaijan took place; at the second stage (1993-2002) the formation of the country's tax system was completed, it was improved, experience was accumulated and fundamental changes were made in the tax legislation.

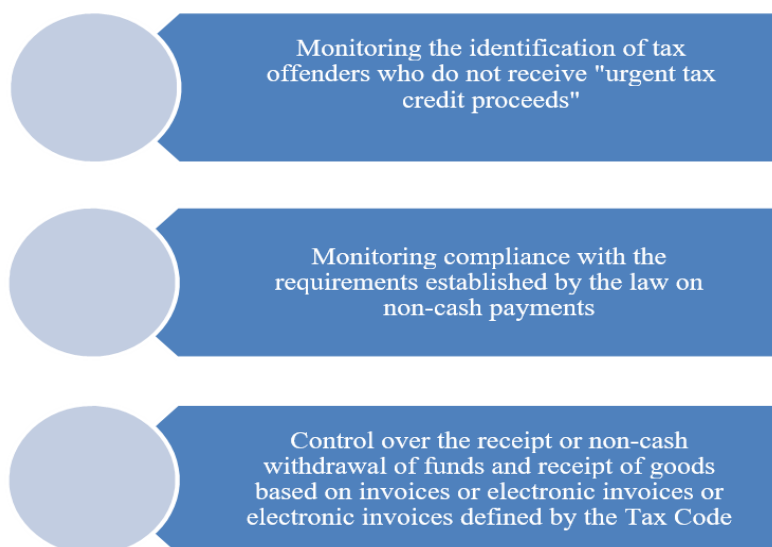

Figure 4. The purpose of the articles added to article 50 of the Tax Code "Operational tax control"

The need to continue reforms in the country's tax system and further improve tax audits is determined by the following factors (Fig. 5)

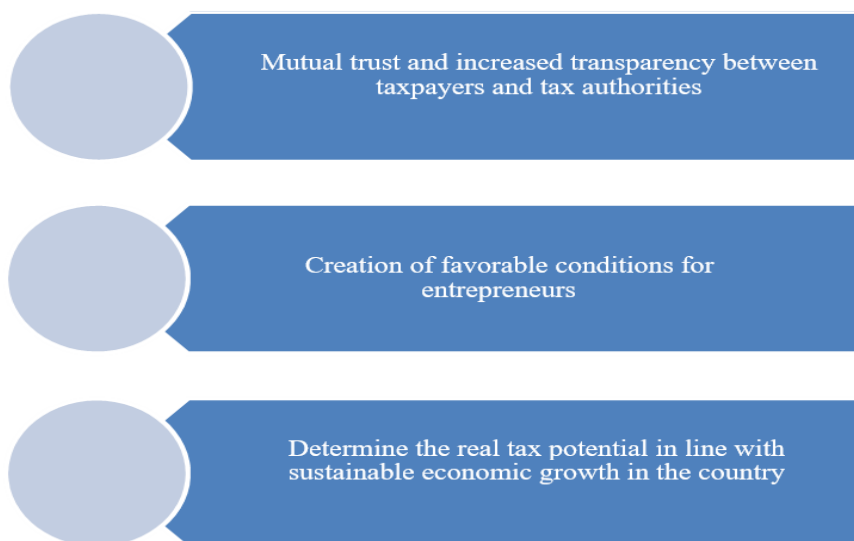

Figure 5. Reasons for continuing reforms in the tax system and further improvement of tax audits

Measures aimed at improving tax control in the republic are reflected in the Tax Code. It should be noted that, in general, the adoption of the Tax Code is a very important event in terms of the need to improve the tax system in Azerbaijan. Because it is a single document covering all taxes compared to previous tax legislation. The provisions of the Code are clearer and broader. The Code brings the taxation system of the Republic of Azerbaijan closer to international standards, gives it a deep economic content and sets completely different requirements.

Another problem of the modern tax system of Azerbaijan is its structure, since the revenue part of the budgets of various levels is mainly direct taxes. Along with the abundance of these taxes, the presence of high tax rates in Azerbaijan makes goods produced in the country uncompetitive both in terms of quality and price, as a result of which enterprises are forced to reduce production. Another problem is that the fulfillment of the fiscal function, tax regulation and stimulation, and, most importantly, the stimulation of non-commodity exports, the protection of the domestic market from foreign competition. Despite the fact that the application of VAT has certain limitations, the widespread use of simplified taxation and the stimulating function of taxes create conditions for the development of small and medium businesses.

CONCLUSION

However, along with this, some articles of the tax code increase the burden on taxpayers and, moreover, these norms differ from the criteria used in international practice. The improvement of the tax system in Azerbaijan should proceed in an evolutionary way and, at the same time, it is necessary to provide for the solution of the following issues:

- creation of a stable, understandable and rational tax system;
- rational functioning of the tax mechanism;
- optimization of tax incentives and sanctions;
- taking into account the peculiarities of local socio-economic development when determining the amount of regulatory taxes;
- development and adoption of a law regulating the issue of enterprises' tax debts and other receipts;
- strengthening the role of the Ministry of Taxes in tax collection;
- reduction of the overall tax burden.

Consequently, in order to exercise constant control over the correctness of the activities of tax authorities, it is necessary to improve the internal audit system. All this will make it possible to qualitatively change the content of the operational work of the tax authorities and significantly increase its efficiency.

References:

1. Tax Code of the Republic of Azerbaijan, Baku, Ozan, law, 2016 with amendments and additions to the Law of the Republic of Azerbaijan dated October 20, 2015 No. 1384 IVQD.
2. On approving the directions of reforms to be carried out in the tax sphere in 2016 and improving tax administration: Order No. 2257 of the President of the Republic of Azerbaijan dated August 4, 2016.
3. Abbasov V. Classification of types of financial control and its main directions. (2010). Financial and accounting. No. 3. S. 2-14.
4. Alieva R.O. Tax control in Azerbaijan and aspects of solving existing problems. (2014). Tax magazine of Azerbaijan. No. 2. pp. 171-186.
5. Aliev A.M. Issues of tax control in Azerbaijan. (2009). But the news of ANAS. Series of economic sciences. No. 3. 309 p.
6. Kalbiev Ya.A. Theoretical and practical aspects of the organization of tax control. (2011). Tax news of the Azerbaijan Republic, Baku. № 2. pp. 37-62.

7. Theoretical and methodological foundations of taxation. (2001) F.A. Mamedov, A.F. Musaev, M.M. Sadygov, Zh.Kh. Rzaev, Ya.A. Kalbiev. Baku, Ozan.

8. Rzaev P. Methods of tax incentives as a factor in increasing entrepreneurial activity. (2014). Azerbaijan tax magazine. No. 6 (120). pp. 65-82.

9. Samedzade Z.A. The adoption of the Financial Control Law is an important issue. Developments. (2010). June 10 (No. 94). S. 7.

10. Ilyin A.Yu. Tax control: trends in efficiency and development of longevity. Financial right. (2014). No. 7. pp. 24-28.

11. Savina O.N. Monitoring of tax risks of the state as a mechanism for increasing the efficiency of the tax system. International accounting. (2014). No. 1. URL: <http://www.consultant.ru/>.

A.A.Aslanov

doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ORCID 0000-0001-6019-4677

Azərbaycan Respublikasının vergi xidmətinin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi

Xülasə

Müəllif məqaləsində göstərir ki, son bir neçə ildə Azərbaycanın vergi sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi vergi inzibatchılığının sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, vergi nəzarətinin gücləndirilməsi, vergi ödəyicilərinə mükəmməl xidmət sisteminin qurulması və inkişafıdır. Odur ki, ölkənin iqtisadi inkişafının mühüm amili hesab edilən rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşması yalnız adekvat vergi siyasəti mexanizminin yaradılması, mükəmməl vergi qanunvericiliyi, əlverişli vergi mühiti və rəşional vergi sisteminin yaradılması nəticəsində mümkündür. vergi nəzarəti. Belə ki, vergi orqanlarının fəaliyyətinə daim nəzarət etmək üçün daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Bütün bunlar vergi orqanlarının əməliyyat işinin məzmununu keyfiyyətə dəyişməyə və onun səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: vergi qanunvericiliyi, müasirləşmə, dövlət maliyyə nəzarəti, Vergi Məcəlləsi.

A.A.Асланов

докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ORCID 0000-0001-6019-4677

Совершенствование и модернизация налоговой службы

Азербайджанской Республики

Резюме

В статье автор показывает, что основной целью реформ, проведенных в налоговой системе Азербайджана за последние несколько лет, является упрощение и совершенствование налогового администрирования, усиление налогового контроля, создание и развитие совершенной системы обслуживания налогоплательщиков. Поэтому формирование конкурентоспособной экономической системы, считающейся важным фактором экономического развития страны, возможно только в результате создания адекватного механизма налоговой политики, совершенного налогового законодательства, благоприятной налоговой среды и рационального налогообложения. система. налоговый контроль. Таким образом, необходимо совершенствовать систему внутреннего аудита, чтобы постоянно контролировать деятельность налоговых органов. Все это позволит качественно изменить содержание оперативной работы налоговых органов и значительно повысить ее эффективность.

Ключевые слова: налоговое законодательство, модернизация, государственный финансовый контроль, Налоговый кодекс.

А.А.Бабаев
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
azik.347@yandex.ru
С.С.Мамедов
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
samir.mamedov2001@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.11.2022

The article was received by editorial board on 17.11.2022

Статья принята к печати 17.11.2022

СУТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИВЕРСИФИКАЦИИ

Резюме

Стратегии экономической диверсификации стали более распространенными и важными за последние полвека. Наблюдение резкой волатильности на товарных рынках в этот период еще больше повысило важность диверсификации и создало основу для исследований. В результате волатильности страны, экономика которых зависит от доходов, получаемых от экспорта любого небольшого количества продукции, в разные периоды сталкивались с экономическими кризисами из-за влияния негативных процессов, происходящих на товарных рынках. В указанный период увеличились темпы глобализации и еще больше расширились связи мировых экономик друг с другом. Это само по себе создавало условия для быстрого развития экономики страны, увеличивало возможности влияния процессов, происходящих в разных странах мира, на другие страны. В результате этого, в то время как мировая экономика развивается быстрыми темпами, одновременно неизбежно создание нестабильной среды.

Формирование среды, в которой существуют взаимозависимые отношения, поставило задачу создания механизмов защиты от негативных последствий этих отношений при одновременном использовании положительных сторон этих отношений. Поэтому этот вопрос затрагивался в различной экономической литературе, в качестве основной цели указывалась диверсификация экономики как один из наиболее прибыльных механизмов и тем самым устранение зависимости от ограниченного количества товаров в экспорте. суть экономической диверсификации.

Ключевые слова: диверсификация, финансовые риски, кризисная ситуация, экономическое развитие, концепция.

ВВЕДЕНИЕ

Исследования, проводимые в этом направлении, большей частью анализировались на выборке развивающихся стран и менее развитых стран. Причиной этого был очень низкий уровень диверсификации экономики этих стран и концентрация валютных доходов в каком-либо секторе. Однако следует также учитывать, что осуществление диверсификации – процесс, требующий длительного времени и затрат, поэтому реализовать его непросто, и во многих случаях слаборазвитые страны страдают от нехватки финансовых ресурсов и не могут успешно реализовать этот процесс. Наличие проблем, сопровождающих процесс диверсификации, и уникальность этого процесса для разных стран привели к созданию ряда работ о нем в экономической литературе. В целом, поскольку диверсификация экономики является новой теоретической моделью экономической теории, трудно найти фундамен-

тальные теоретические представления о ней, восходящие к историческому прошлому. В связи с этим в последнее время появляется ряд работ и книг, написанных различными авторами в этом направлении, которые имеют большое значение. Большое значение для исследовательской работы имеет анализ вопросов, которые пытались решить в этих работах. Итак, рассмотрим некоторые из них.

МЕТОД

В ходе исследования было использовано и включено в анализ множество научных статей по теме. На основе полученных данных методом системного анализа изучены направления управления финансами на промышленных предприятиях и получены обобщенные результаты.

Аналитические методы исследования разработаны с целью изучения Управление капитализацией банка в условиях диверсификации экономики.

МОДЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Американские экономисты Майкл Тодаро и Стивен Смит в своей книге «Экономическое развитие» проанализировали опасности зависимости экономики от экспорта для экономического развития. В книге показано, что большинство менее развитых стран, как правило, специализируются на производстве какого-либо основного продукта. Поэтому образование иностранной валюты в экономике этих стран зависит от экспорта этого основного продукта. В то же время эти валютные резервы играют ключевую роль в формировании создаваемой в экономике добавленной стоимости.

В результате экономика этих стран становится уязвимой к изменениям, связанным с экспортом этого продукта. Тем более, что волатильность рынков, где реализуется неминеральная продукция, выше, риски и неопределенности находятся на более высоком уровне в экономике стран, зависящих от этой продукции. Спрос на экспорт различных товаров, выступающих в качестве основных экспортных товаров, менее эластичен как по рентабельности, так и по цене.

Это связано с тем, что страны, экспортирующие эти товары, имеют мало возможностей для экспорта других товаров из-за изменения цен и рентабельности. В результате в любом случае возможности этих стран по экспорту другой продукции ограничены, при низком уровне экономической диверсификации страны снижается эластичность спроса, что приводит к снижению эффективности экономической деятельности. Потому что при изменении цены и дохода на основной продукт у экономики меньше возможностей для перехода на другую модель экономической деятельности, которая будет более эффективной, а негативные последствия изменений поглощаются экономикой страны. Например, можно сказать, что при резких изменениях мировых нефтяных рынков большинство богатых нефтью стран не могут избежать негативных последствий этой волатильности и сталкиваются с экономическим спадом.

АНАЛИЗ

Основной подход к диверсификации экспорта согласуется с «Аргументом о нестабильности экспорта», выдвинутым Константином Глезакосом в 1973 году. Эта концепция, содержащаяся в книге Константина «Экономическое развитие и культурные преобразования», в основном показывает, что процесс экономического развития слаборазвитых стран страдает от неустойчивости экспорта, что вызвано изменением цены и объема экспортируемой продукции. Поэтому тот факт, что страны имеют слабую экономическую диверсификацию и зависимость от экспорта основного продукта, ослабляет экономическое развитие, всегда был предметом споров (Асаева, О. Н., 2018). Экономическая диверсификация имела большое значение для быстрого экономического развития стран Юго-Восточной Азии. Этот процесс развития еще раз доказывает важность

диверсификации.

Другая теоретическая работа, опубликованная в 1991 г., анализирующая взаимосвязь между диверсификацией экспорта и экономическим развитием, показывает, что диверсификация национального торгового портфеля может иметь положительные результаты в двух направлениях: стабильность экспорта и развитие экспорта. Увеличение количества экспортируемой продукции позволит государствам добиться стабильности доходов страны.

С другой стороны, если экспорт продукции, затронутой отрицательным изменением цен, замещается экспортом продукции с положительным изменением цен за счет дополнительной переработки и сбыта, то есть если продукты питания и сырье, имеющие большую долю в экспорте, заменяется продукцией переработки, то общий прирост экспорта будет обеспечен.

Таким образом, в работе делается вывод о том, что применение разных форм производства и экспорта одновременно служит реализации разных целей, и существует относительный компромисс между стабильностью экспортных доходов и уровнем их прироста. То есть увеличение любого из них приводит к уменьшению другого, и наоборот, уменьшение другого приводит к увеличению, что затрудняет определение того, какое из этих направлений более эффективно. Отсюда можно сделать вывод, что какое из этих двух направлений более эффективно, зависит от структуры и финансовых возможностей экономики (Асаул, В. В, 2010).

Хотя организация экспорта по второму направлению более эффективна с точки зрения рентабельности в долгосрочной перспективе, она требует больших финансовых ресурсов и способности экономики организовать большую переработку продукции. Выбор этого направления для стран, не обладающих этими возможностями на должном уровне, может закончиться неудачей.

С другой стороны, второе направление не является гибким инструментом для экономик, страдающих от волатильности экспортных поступлений. То есть требуется некоторое время, чтобы почувствовать его преимущества, а это значит, что экономика страдает от волатильности, пока эти цели не будут достигнуты. С другой стороны, трудно увеличить доходы от экспорта, если не обеспечено первое направление, служащее обеспечению его стабильности.

То есть важно иметь большое количество экспортной продукции, чтобы заменить продукцию с отрицательными изменениями цен на товары с положительными изменениями. В противном случае вероятность замены уменьшается. Поэтому, если за счет этих средств осуществляется диверсификация экономики, важно на начальном этапе увеличить количество экспортируемой продукции. После обеспечения стабильности экспортных доходов с помощью этого инструмента, для увеличения этих доходов можно заменить продукты и увеличить экспорт переработки.

В целом диверсификация экономики не ограничивается диверсификацией экспорта. Диверсификация экономики, будучи более широким понятием, охватывает различные отрасли, показатели и направления экономики. Экономическая литература показывает, что диверсификация экономики не может развиваться в вакууме, и важно создать для этого необходимые условия. Под необходимой средой понимается инвестиционная среда, развитое предпринимательство, торгово-промышленная политика, динамичные показатели развития, макроэкономическая стабильность, конкурентоспособный валютный курс, эффективная мягкая фискальная политика, бесконфликтность и эффективное управление (Вечканов, Г.С, 2017).

Поскольку диверсификация экономики является широкой и долгосрочной стратегией, ее реализация не лишена трудностей. Предупреждение этих трудностей требует инвестиций, направленных на развитие человеческого капитала и создание инфраструктуры, способной обеспечить развитие и создание дополнительных ценностей в различных отраслях. В докладе экономической комиссии ООН для Африки показано, что преимущества достижения более высокой экономической диверсификации включают в себя большую устойчивость экономики к внешним потрясениям, расширение торговых возможностей, повышение производительности труда и капитала и более тесное региональное экономическое сотрудничество.

Помимо этих преимуществ, обеспечение эффективного государственного управления в политике диверсификации позволяет ликвидировать бедность и осуществить социальное развитие. Одним из вопросов, имеющих большое значение в осуществлении экономической диверсификации, является государственное вмешательство. Иными словами, чтобы политика диверсификации была эффективной и стала одним из направлений, приносящих доход стране, государство должно осуществлять управление с помощью, созданной им эффективной правовой среды и обеспечивать мобилизацию различных хозяйствующих субъектов в это направление. Одним из средств обеспечения экономической диверсификации является выборочное вмешательство. Это один из элементов стимулирования экспорта.

Выборочное вмешательство служит для повышения заинтересованности местных компаний и предпринимателей в участии в экспортных операциях и требует соответствующего расходования финансовых ресурсов. Чтобы такое вмешательство было эффективным, необходимо создать здоровую деловую и правовую среду, которая должна создать благоприятную среду для привлечения как отечественных, так и иностранных инвесторов в экспорт ориентированное производство. Наличие такой среды и осуществление наряду с ней выборочного вмешательства могут повысить эффективность политики диверсификации.

Формирование здоровой бизнес-среды и создание конкурентной среды одновременно ведет к долгосрочному выживанию компаний, занимающихся экспортом в экономике. Это, в свою очередь, ведет к обеспечению устойчивости диверсификации экспорта. Поскольку формирование эффективной бизнес-среды стимулирует развитие фирм, это увеличивает количество фирм, которые могут участвовать в экспорте (Вешкин, Ю.Г, 2014).

Однако иногда хозяйствующие субъекты не склонны к экспорту, несмотря на наличие возможностей, либо не в полной мере используют свои возможности в этом направлении. Иногда предприниматели тратят больше времени, чем требуется, для достижения уровня качества производимой ими продукции и услуг, которые могут быть направлены на экспорт, что приводит к тому, что их экспортные возможности не используются в полной мере.

Поэтому не только формирование здоровой бизнес-среды позволяет увеличить экспорт. Избирательное вмешательство используется для устранения упомянутых нами случаев. Меры стимулирования реализуются для развития различных производственных направлений и предприятий в рамках выборочного вмешательства. Это включает в себя применение различных налоговых льгот, предоставление низких процентных ставок для финансирования бизнеса, повышение эффективности этого процесса финансирования за счет государственных гарантий и другие меры.

С этой точки зрения можно сказать, что формирование здоровой деловой среды и обеспечение эффективного государственного вмешательства являются предпосылками диверсификации экономики. Выбор экономической диверсификации в качестве основной

модели развития для развивающихся и слаборазвитых стран и ее продвижение международными организациями имеют большое значение для обогащения экономической литературы и теоретической базы в направлении экономической диверсификации, и различные отчеты, подготовленные этими организациями, имеют большое значение.

Поэтому уместно проанализировать некоторые из упомянутых нами докладов. Один из таких отчетов был подготовлен Всемирным банком, и в нем показано, что исследования, проводимые в направлении экономической диверсификации, были пересмотрены и определены основные три направления, влияющие на формирование экономической диверсификации и ее методологию (Дворецкая, А.Е., 2016). Эти направления включают макроэкономические переменные, экономические реформы и структурные факторы.

Макроэкономические переменные включают следующее: Обменный курс. Дорогая валюта в экономике отпугивает инвесторов от расширения экономической деятельности. Потому что высокая валюта вызывает снижение конкурентоспособности производимой продукции и доходов на международных рынках. В связи с этим важно проводить эффективную курсовую политику при реализации политики диверсификации экономики. Дешевая валюта позволяет расширить диверсификацию, стимулируя экспорт. Поскольку высокая инфляция затрудняет прогнозирование экономических процессов, тормозит развитие частного сектора и приводит к обесцениванию валютной выручки в этом секторе. Поскольку частный сектор является основным двигателем экономической диверсификации, важно защитить этот сектор от высокой инфляции. Поэтому важно удерживать инфляцию на эффективном уровне и формировать макроэкономическую политику в этом направлении.

Эффективность политики диверсификации экономики

Для поддержания эффективности политики диверсификации экономики может оказаться целесообразным использование режима инфляционного таргетирования. Прямые иностранные инвестиции. Исследования показывают, что влияние прямых иностранных инвестиций на разные сектора неодинаково, в зависимости от выбора сектора инвесторами. Было установлено, что инвестиции, направленные в африканские страны из развивающихся стран, имели иные возможности влияния, чем инвестиции, направленные из развитых стран.

Таким образом, инвестиции, направленные из развивающихся стран, привели к структурным изменениям, увеличили диверсификацию низко технологичных секторов, таких как сельское хозяйство и текстиль, а также увеличили долю экспорта за счет повышения качества продукции обрабатывающей промышленности. Тем не менее, характерной чертой общих прямых иностранных инвестиций является то, что эти инвестиции в основном поддерживают развитие горизонтальной диверсификации и обогащают состав занятости в сферах производства по отраслям (Замурагина, К. С., 2016).

Насколько сильным будет этот эффект, зависит от объема прямых иностранных инвестиций в страны и уровня диверсификации. Принимая все это во внимание, можно сказать, что важно учитывать источник привлекаемых иностранных инвестиций и, соответственно, основную цель при реализации инвестиционной политики. Потому что стратегия диверсификации варьируется в зависимости от экономической системы стран, и в каждой стране в качестве цели выбирается экспорт разных секторов. Условия торговли. Торговые условия могут быть представлены отношением цены экспортируемых товаров и услуг к цене импортируемых товаров и услуг. Высокое соотношение может привести к двум различным результатам. В первом случае может увеличиться концентрация экспорта. Потому что факторы производства могут естественным образом перераспределяться между

несколькими основными отраслями при повышении производственных цен. С другой стороны, если этот коэффициент будет высоким, это повысит рентабельность экспорта и создаст возможность для расширения диверсификации.

Возможность этих двух совершенно разных результатов вытекает из разнообразия, которое может существовать в характере экономики и в поведении экономических субъектов. Капитальные вложения. Высокая доля капитальных вложений в ВВП страны позволяет ускорить диверсификацию экономики. Высокие капиталовложения означают, что сумма инвестиций, используемых для производства и развития бизнеса, высока, что приводит к расширению диверсификации за счет увеличения экспортного потенциала экономики. В связи с этим важно обеспечить возможность привлечения капиталовложений и тем самым поддержать развитие частного сектора, чтобы повысить эффективность стратегии диверсификации (Лаврушина, О.И., 2010).

Необходимые реформы для реализации политики диверсификации

Также важно провести необходимые реформы для реализации политики диверсификации. Без проведения таких реформ и подготовки экономической системы к реализации этой стратегии диверсификации невозможно обеспечить эффективность этой стратегии. К основным экономическим реформам относятся: Либерализация торговли. Либерализация торговли способствует развитию конкуренции в экономике, привлечению инвестиций и созданию новых рабочих мест. В то же время либерализация торговли обеспечивает потребителям доступ к более дешевой и более качественной продукции. Для компаний расширяются экспортные возможности, а это приводит к увеличению количества компаний, участвующих в экспорте, что ведет к повышению уровня диверсификации. Доступ к финансам. Широкий доступ к финансовым ресурсам компаний положительно влияет на процесс диверсификации (Мишкин Ф.С., 2009).

Поскольку преимущество процесса диверсификации связано с разнообразием экспортируемой продукции, наличие доступа к широкому спектру финансовых ресурсов позволяет привлечь к экспорту большее количество компаний и расширить ассортимент экспортируемой продукции. Поэтому обеспечение доступа к финансовым ресурсам и сохранение процентных ставок заемных средств на эффективном уровне важно для реализации политики диверсификации. Одним из направлений, влияющих на формирование диверсификации экономики, являются структурные факторы. Эти факторы включают население, человеческий капитал и эффективные институты. Каждый из них может оказать положительное влияние на экономическую диверсификацию. По мере увеличения населения штата местные компании получают доступ к более широкому рынку, что приводит к диверсификации производства.

Развитие человеческого капитала создает условия для развития производственных сфер, основанных на знаниях и технологиях, за счет обеспечения экономики более квалифицированными кадрами. Наличие эффективных институтов обеспечивает устойчивость частного сектора за счет создания здоровой бизнес-среды и условий для развития предпринимательства. Поэтому очень важно точно проанализировать эти структурные факторы и эффективно использовать их при реализации политики диверсификации. В дополнение к указанным нами направлениям в экономической теории также был выделен ряд экономических детерминант, влияющих на диверсификацию. Эти определяющие факторы включают: Производительность частного сектора. Уровень производительности предприятий, занимающихся предпринимательской деятельностью, в любой экономике неодинаков. Поэтому наиболее продуктивными среди этих организаций становятся экспортеры, так как у них выше конкуренция. Так как уровень опыта и осведомленности организаций, начинающих экспортный процесс, невысок, их затраты на

начальном этапе высоки, что снижает их рентабельность и производственные мощности. Однако на более позднем этапе увеличение диверсификации экспортного рынка и увеличение объема привлекаемых инвестиций снижают затраты и повышают производительность в долгосрочной перспективе (Николаевой, И.П., 2008).

Поэтому можно сказать, что производительность компаний с экспортной диверсификацией графически представлена в виде восходящей параболы. Чем раньше компании смогут выйти из первоначального периода стагнации, тем раньше они присоединятся к процессу экспорта и станут частью процесса диверсификации экономики. По этой причине важно принять меры по повышению производительности частных предприятий для реализации политики диверсификации экономики. Поскольку предпринимательство является главной движущей силой диверсификации, развитие предпринимательства выступает как одна из предпосылок ее реализации. Валовой внутренний продукт на душу населения. Поскольку валовой внутренний продукт на душу населения является одним из основных экономических показателей, изучение связи этого показателя с диверсификацией экономики всегда имело большое значение.

Поэтому различные исследования, проведенные в этом направлении, в основном пришли к одному и тому же выводу. Определено, что зависимость между диверсификацией выпускаемой продукции и ВВП на душу населения графически представлена в виде параболы, направленной вниз. Страны с низким доходом, как правило, имеют специализированную структуру продукции, и по мере роста ВВП на душу населения начинает увеличиваться диверсификация экономической деятельности по секторам. Однако эта тенденция меняется на противоположную по мере дальнейшего роста ВВП на душу населения, и после определенного порога отраслевая специализация в этой экономике снова возрастает. Страны обычно достигают этого предела, когда их ВВП на душу населения составляет около 10 000 долларов США.

Это исследование имеет большое значение для развивающихся стран с точки зрения экономической диверсификации. Потому что исследование доказывает, что важно не допустить, чтобы страны специализировались в какой-либо области раньше времени, то есть до достижения необходимого уровня рентабельности, при реализации политики диверсификации экономики. По-видимому, после достижения высокого уровня развития усиливается склонность к специализации в нескольких областях, и это не так опасно, как на начальном этапе. Это связано с тем, что экономики стран с высоким уровнем дохода имеют больше возможностей для управления рисками, а поскольку они узко специализированы в определенных областях, у них меньше возможностей проиграть в конкуренции в этих областях. С этой точки зрения из отчета можно сделать вывод, что после того, как уровень рентабельности стран достигает высокого уровня, важность диверсификации снижается (Парусимова, Н.И., 2005).

В экономической литературе нет общепринятой точки зрения ни на определение диверсификации, ни на ее измерение. Хотя для определения уровня диверсификации используются различные статистические, эконометрические и простые анализы показателей, четких представлений о том, какой инструмент или индекс лучше, не сформировалось. Для этого рассмотрим ряд расчетных теорий и показателей. Одной из существующих теорий в этом направлении является «Теория производственной организации», сформировавшаяся и получившая развитие в XX веке. Американский экономист Джо Статен Бейн считается отцом современной теории промышленной структуры (Рогачев, И.Ю., 2013). Согласно этой теории, чем больше секторов экономики в стране, тем ниже концентрация на рынке, а значит, выше диверсификация экономики. Эмпирические методы, используемые в рамках этой теории, включают оживальный индекс,

индекс энтропии, индекс Герфиндаля-Хиршмана и индекс Джини, и эти методы позволяют определить абсолютный уровень специализации. Рассмотрим некоторые из них. Индекс Херфиндаля-Хиршмана позволяет определить концентрацию рынка, экономическую диверсификацию и макроэкономическую специализацию. Этот индекс предназначен для определения степени зависимости экономики от ограниченного числа секторов (Dunning, T., 2017).

Как видно, история существующей теоретической базы диверсификации экономики не очень длинная. Тем не менее, в этом направлении за короткий промежуток времени были проведены многочисленные исследования и выдвинуты различные теории. То, что этот процесс произошел в короткие сроки, связано с тем, что диверсификация имеет большое значение в современной экономической системе. В целом диверсификация - понятие многогранное, и под ним понимается диверсификация в разных областях экономики. Среди этих направлений наиболее востребованной является диверсификация экспорта. Это связано с тем, что политика диверсификации чаще всего применяется в странах с низким доходом, которые сильно зависят от экспорта. Поэтому для этих стран важно увеличение диверсификации экспортных поступлений (Glezakos, C, 2016). Достижение диверсификации экспорта само по себе требует диверсификации многих областей экономики. Поэтому важно иметь комплексный подход, чтобы политика диверсификации была эффективной. Вмешательство государства также имеет большое значение для успеха стратегии диверсификации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В определенных пределах государство должно создавать здоровую среду для экономической диверсификации, воздействуя эффективным вмешательством на факторы и детерминанты, формирующие упомянутую нами экономическую диверсификацию. При отсутствии такой среды становится сложно обеспечить эффективность диверсификации. Поэтому важно осуществить необходимые экономические реформы. Поскольку политика экономической диверсификации носит различный характер в разных ситуациях и странах, важно учитывать существующие теории при ее применении. Эти теории позволяют проводить разнонаправленную оценку, определять эффективность политики диверсификации и устранять имеющиеся недостатки в будущем. Принимая все это во внимание, можно сказать, что диверсификация экономики представляет собой сложный процесс, и в то же время он требует обеспечения эффективного государственного вмешательства, проведения необходимых реформ, постоянного анализа и оценки этого процесса с помощью различных теорий.

Список использованной литературы:

1. Асаева О. Н. (2018). "Развитие и совершенствование системы мер обеспечения устойчивости банковской системы Российской Федерации" "Молодой ученый" N 50, Казань, стр.111-114.
2. Асаул В. В. (2010). "Финансы, денежное обращение и кредит", СПбГАСУ, Санкт-Петербург, стр.13.
3. Вечканов Г.С. (2017). "Экономическая безопасность". "Питер", Москва, Санкт-Петербург и др., стр.45.
4. Вешкин Ю.Г. (2014). "Банковские системы зарубежных стран". "Экономист", Москва, стр.72.
5. Дворецкая А.Е. (2016). "Деньги, Кредит, Банки". "Издательство Юрайт", Москва, стр. 274.

6. Замурагина К. С. (2016). “Критерии и показатели оценки развития банковской системы на макроуровне”, “Вопросы экономики и управления” Казань, стр.175.
7. Лаврушина О.И. (2010). “Деньги. Кредит. Банки”, “Кнорус”, Москва, стр.257.
8. Мишкин Ф.С. (2009). “Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков”, “АСПЕКТ ПРЕСС”, Москва, стр.45.
9. Николаевой И.П. (2008). “Экономическая теория”. “Юнити Дана”, стр.527.
10. Парусимова Н.И. (2005). “Банковское дело: Модель Развития”. “Московская академия предпринимательства”, Москва, стр.367-395.
11. Рогачев И.Ю. (2013). “Роль банковского сектора в обеспечении экономического роста”, журнал Современной Гуманитарной Академии / Москва, стр.1.
12. Dunning T. (2017). Resource Dependence, Economic Performance, and Political Stability. Journal Of Conflict Resolution, Sage Publications.
13. Glezakos C. (2016). Export Instability and Economic Growth: A Statistical Verification. Economic Development and Cultural Change, vol. 21, issue 4, 670-678.

A.A.Babayev

i.e.n, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

S.S.Məmmədov

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadi diversifikasiyanın mahiyyəti

Xülasə

İqtisadi diversifikasiya strategiyaları son yarım əsrdə daha geniş yayılmış və əhəmiyyətli olmuşdur. Bu dövrdə əmtəə bazarlarında dramatik dəyişənliyin görülməsi diversifikasiyanın əhəmiyyətini daha da artırdı və tədqiqat üçün zəmin yaratdı. Qeyri-sabitlik nəticəsində iqtisadiyyatı hər hansı az miqdarda məhsulun ixracından əldə edilən gəlirdən asılı olan ölkələr əmtəə bazarlarında baş verən neqativ proseslərin təsiri ilə müxtəlif dövrlərdə iqtisadi böhranlarla üzləşmişlər. Bu dövrdə globalaşmanın sürəti artmış, dünya iqtisadiyyatlarının bir-biri ilə əlaqələri daha da genişlənmişdir. Bu, özlüyündə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafına şərait yaratmış, dünyanın müxtəlif ölkələrində gedən proseslərin digər ölkələrə də təsir imkanlarını artırmışdır. Nəticədə dünya iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda qeyri-sabit mühitin yaranması da qaçılmazdır.

Qarşılıqlı asılı münasibətlərin mövcud olduğu mühitin formalaşması bu münasibətlərin müsbət cəhətlərindən eyni vaxtda istifadə etməklə bu münasibətlərin mənfi nəticələrindən qorunmaq üçün mexanizmlərin yaradılması vəzifəsini qoyub. Ona görə də əsas məqsəd iqtisadiyyatın ən gəlirli mexanizmlərdən biri kimi şaxələndirilməsi və bununla da ixracda məhdud sayda mallardan asılılığın aradan qaldırılması olduğundan bu məsələyə müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda toxunulmuşdur. iqtisadi diversifikasiyanın mahiyyəti.

Açar sözlər: diversifikasiya, maliyyə riskləri, böhran vəziyyəti, iqtisadi inkişaf, konsepsiya.

A.A.Babayev

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

S.S.Mammadov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Essence of economic diversification

Abstract

Economic diversification strategies have become more common and important over the past half century. Seeing dramatic volatility in commodity markets during this period further heightened the importance of diversification and set the stage for research. As a result of volatility, countries whose economies depend on the income received from the export of any small amount of products have faced economic crises in different periods due to the influence of negative processes occurring in the commodity markets. During this period, the pace of globalization increased and the ties between the world economies with each other expanded even more. This in itself created conditions for the rapid development of the country's economy, increased the possibility of influencing the processes taking place in different countries of the world on other countries. As a result, while the world economy is developing at a rapid pace, it is also inevitable that an unstable environment will be created.

The formation of an environment in which interdependent relationships exist has set the task of creating mechanisms for protecting against the negative consequences of these relationships while simultaneously using the positive aspects of these relationships. Therefore, this issue has been addressed in various economic literature, as the main goal was the diversification of the economy as one of the most profitable mechanisms and thus the elimination of dependence on a limited number of goods in exports. essence of economic diversification.

Key words: *diversification, financial risks, crisis situation, economic development, concept.*

H.Q.İsmayılova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlər Neft və Sənaye Universiteti
ismayilova.hecer@bk.ru
A.C.Rəhimov
magistrant, Azərbaycan Dövlər Neft və Sənaye Universiteti
asif.rehimov59@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.12.2022
The article was received by editorial board on 16.12.2022
Статья принята к печати 16.12.2022

BƏRPA OLUNAN ENERJİ QAYNAQLARI İLƏ DAXİLİ QƏNAƏT ARASINDAKI ƏLAQƏNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məlumdur ki, iqtisadi inkişaf artım və investisiyalar arasında çox sıx əlaqə var. Belə ki, Azərbaycanın davamlı inkişaf məqsədinə çatması üçün lazım olan davamlı investisiyaları həyata keçirməsi üçün kifayət qədər daxili qənaət təmin edilməlidir.

Təhlildə bərpa olunan enerji mənbələrindən istehsal olunan elektrik enerjisi (kwh) və Ümumi Daxili Qənaət (ABŞ dolları) arasında korrelyasiya əmsalı (FMOLS-DOLS), kointeqrasiya və səbəbiyyət testi kimi vasitələrdən istifadə edilmişdir. Təhlil nəticəsində bərpa olunan enerji mənbələrindən qənaətə qədər bir istiqamətli uzunmüddətli müsbət səbəb əlaqəsi müəyyən edilmişdir.

Müvafiq olaraq, bərpa olunan enerji mənbələrindən istehsal olunan elektrik enerjisi miqdarının 1 vahid artmasının Ümumi Daxili Qənaəti 0,36% artırdığı müşahidə edilmişdir. Bu nəticə sübut edir ki, bərpa olunan enerji istehsalı milli qənaətə və habelə, iqtisadi artıma yüksək təsir göstərir.

Açar sözlər: bərpa olunan enerji, enerji, qənaət, artım.

GİRİŞ

Bu gün enerji bəşəriyyətin ən vacib və əvəzolunmaz əsas istehlak maddələrindən biri və əvəzsiz sivilizasiyanın əsas alətidir. İnkişaf etmiş ölkələrin ən mühüm ehtiyaclarından biri olan enerji istehlakı durmadan artır və bu artım gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Bu gün enerji ölkələrin sosial, iqtisadi və texnoloji inkişafının hərəkətverici amili və ən əsas girişlərindən biridir. Bu gün ölkələrin texnoloji inkişafının davam etdirilməsi üçün enerjiden birbaşa və dolaylı istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycan kimi bir çox ölkənin hələ də istifadə etməli olduğu enerjinin böyük hissəsi qalıq yanacaqlardan ibarət olsa da, qalan hissəsi nüvə və bərpa olunan enerji mənbələrindən ibarətdir. Dünya əhalisinin artması və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bütün dünyada enerjiyə tələbat sürətlə artır.

ƏSAS HİSSƏ

Dünyanın enerji tələbatının böyük bir hissəsi, məsələn, 65%-i neft və təbii qaz kimi qalıq yanacaqlar hesabına qarşılır. Araşdırmalar göstərir ki, qalıq yanacaq istehsalı qısa müddətdə ən yüksək səviyyəyə çatacaq, lakin bundan sonra azalmağa başlayacaq.

Ölkə iqtisadiyyatları inkişaf etdikcə enerjiyə tələbat da artır. Şəhər inkişafı ilə yanaşı, sənayeləşmədəki inkişaf enerjiyə olan ehtiyacı böyük ölçüdə artmışdır. Enerji tələbatının digər mühüm amili, şübhəsiz ki, əhalinin artımıdır.

2040-cı ilə qədər dünya əhalisinin 9 milyarda çatacağı təxmin edilir. Məlum olduğu kimi, bu gün dünya əhalisi 7 milyarddır. Ehtimal olunur ki, bu əhali artımının onda doqquzu OECD üzvü olmayan ölkələrdən gələcək. Bundan əlavə, bu ölkələrin sənayeləşmə və urbanizasiyadan asılı olaraq global gəlirin onda yeddisini və dünya enerji tələbatının onda doqquzunu reallaşdıracağı gözlənilir [6, s.14].

Sənaye inqilabından bəri enerji fenomeni dünya gündəminin ən çox müzakirə olunan əsas problemlərindən biri olmuşdur. Bununla belə, enerji ehtiyacının artması, enerji zənginliyinə malik ölkələrin kövrək strukturları, resursların tədricən tükənməsi və ehtiyatların təbiətə vurduğu ziyan nəticəsində global istiləşmə narahatlıqları gələcək üçün yeni enerji mənbələri axtarışına səbəb olmuşdur.

Əhali və sənayeləşmə ilə əlaqədar artan enerji tələbatını məhdud cari enerji resursları ilə qarşılamaq çox çətinləşmişdir. Gündən-günə artan enerji tələbatını ənənəvi enerji mənbələri ilə qarşılamaq mümkün deyil. Bundan əlavə, enerji tələbatının əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edən qalıq yanacaqlar müasir dünyada davamlı ekoloji təmizliyi təhdid edən ən mühüm səbəblərdən biridir.

Sənayeləşmə yolunda hər il atmosfərə təxminən 100 milyon ton kükürd birləşmələri, 2 milyon ton qurğuşun, 20 milyard ton karbon qazı və digər zəhərli kimyəvi birləşmələr atılır [1, s.13]. Qalıq yanacaqlarla istifadə olunan enerji yüksək idxal xərcləri və yanacaq baxımından xaricə asılılıqdan qaynaqlanan ekoloji problemlər kimi mühüm neqativlərlə yanaşı, dünyanın qalıq yanacaq ehtiyatlarının sürətlə tükənməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəblər bərpa olunan enerji mənbələrinin axtarışını sürətləndirir.

Aydındır ki, mədən yanacaqlarından istifadə bütün dünyada ətraf mühitə və insan sağlamlığına ziyan vurur. Lazımi tədbirlər görülməsə, bu itkilərin ödənilməsi üçün gələcək nəsillərin ödəyəcəyi bədalə çox böyük ölçülərə çatacaq [5, s.19].

Enerji tələbatının ciddi şəkildə artması və qalıq yanacaqlardan əldə edilən enerji ehtiyatlarının tədricən tükənməsi eyni sürətlə bərpa olunan enerjinin əhəmiyyətini artırır. Xüsusilə ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı problemlər artdıqca, bərpa olunan enerji mənbələrinin əhəmiyyəti artmış və bununla bağlı layihələr dəstək almağa başlamışdır.

Hesablamalara görə, 2025-ci ilə qədər dünyada istehsal olunan ümumi elektrik enerjisinin təxminən 10-15%-i bərpa olunan/alternativ enerji mənbələrindən qarşılanacaq. Hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələr bununla bağlı mühüm addımlar atmış və ehtiyatları getdikcə tükənən adi enerjinin istifadəsini azaltmaqla külək və fotovoltaiq günəş enerjisindən istifadəni artırmışlar.

Bu gün enerji tələbatını ödəmək üçün gələcək nəsillərə mənfi təsir göstərmədən istehsal edilməli və davamlı inkişaf təmin edilməlidir. Bu məqsədlə bir çox ölkə qalıq yanacaqlar əvəzinə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edərək enerji istehsal etmək siyasətini müəyyənləşdirmişdir [4, s.55].

Buna paralel olaraq enerji təchizatı və enerji istehsalına əsaslanan planlaşdırma, inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə enerji-iqtisadiyyat-ekologiya tarazlığını diqqətlə nəzərdən keçirən planlaşdırma yanaşması ilə resursların müxtəlifliyini və geosiyasi reallıqları nəzərə alan enerji təhlükəsizliyi modelləri ilə əvəz olunmağa başlamışdır.

Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdən başlayaraq dünyanın digər inkişaf etməkdə olan ölkələrində ikitərəfli enerjiyə qənaət tendensiyası mövcuddur. Bunlardan birincisi ABŞ-da görülməli istehlak minimuma endirəcək texnoloji inkişaf və enerji və enerji xərclərini azaltmaq üçün aparılan işlərdir. Digər qənaət tendensiyası, qalıq ehtiyatlarının payının nisbi azalması və qalıq ehtiyatlarının payının nisbi azalmasıdır [2, s.114].

Bərpa olunan enerji qaynaqları ilə zəngin bir bölgədə yerləşən Azərbaycanda edilən bu tənzimləmələr ekoloji cəhətdən təmiz və ucuz enerji istehsalını artıracaq. Bununla belə, bərpa olunan enerji mənbələrindən faydalanmaq üçün daha çox tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinin

aparılması, bu məqsədlə “Bərpa olunan Enerji Resursları Master Planı”nın yaradılması, subsidiyaların, aşağı faizli kreditlərin, vergilərin qaytarılması və azad edilməsinin tətbiqi faydalı ola bilər.

Enerji tələbindəki sürətli artımı qarşılamaq üçün bərpa olunan enerji mənbələrindən ən səmərəli və rəşional şəkildə faydalanmaq üçün dövlət və özəl sektor investisiyalarının bu sahəyə yönəldilməsi faydalı olacaqdır.

Bununla belə, görünən odur ki, investisiya, istehsal və istehlak xərclərinin yüksək olması bu baxımdan bərpa olunan enerji mənbələrindən daha çox istifadə edilməsinə ən böyük maneədir.

Məsələn, kömür, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (Hindistan, Çin, İndoneziya və s.) bolluğunu nəzərə alsaq, yanan zaman karbon qazı emissiyalarına görə yüksək cərimə tətbiq olunmasa, kömür mühüm enerji mənbəyi olaraq qalacaq. Digər tərəfdən, təbii qaz gələcək illərdə bir çox inkişaf etməkdə olan və əhalinin sıx məskunlaşdığı ölkələrin enerji planlaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq [3, s.109].

Bütün bu inkişafə baxmayaraq, indiyə qədər bərpa olunan enerji mənbələrindən istənilən səviyyədə istifadə olunmasa da, qlobal miqyasda yaşadığımız ağır ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq əməkdaşlıqla bu istiqamətdə daha çox addımların atılması sevindirici haldır.

Məlumat və Model

Azərbaycanda 2018-2020-ci illər üçün məlumatlar kointeqrasiya və səbəb-nəticə analizi ilə işlənmişdir. Tədqiqatda istifadə olunan elektrik enerjisi istehsalı göstəricisi bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilən elektrik enerjisi istehsalını göstərir və təhlildə “LOGREN” kimi ifadə edilir. Əmanətlərə dair məlumatlar ümumi daxili qənaətləri göstərir və təhlildə “LOGGSV” kimi ifadə edilir. Tədqiqatdakı məlumatlar “data.worldbank.org” sayından əldə edilib.

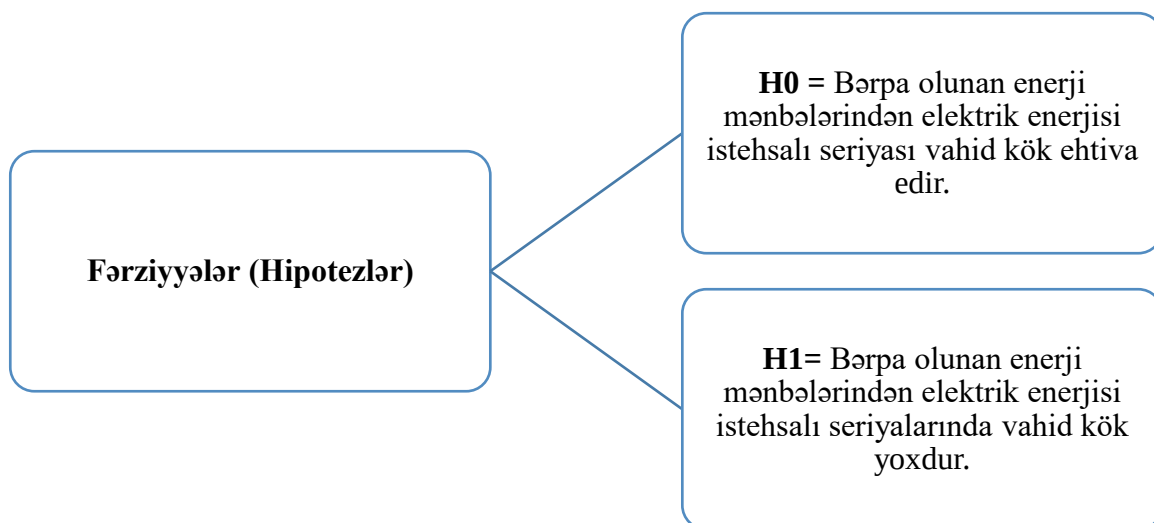
Bu tədqiqatda təxmin edilən model (1) tənliyində göstərilmişdir:

$$LOGGSV_{it} = \alpha + \beta_1 LOGREN_{it} + \epsilon_{it} \quad i=1, \dots, N; \quad t=1, \dots, T \quad (1)$$

Modelin asılı dəyişəni LOGGSV, müstəqil dəyişəni isə LOGREN-dir.

Əvvəlcə bərpa olunan enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalı və ümumi daxili qənaətlə bağlı fərziyyələr ifadə edək:

Sxem 1. Fərziyyələr (Hipotezlər)

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

H0 = Ümumi daxili əmanət seriyası vahid kök ehtiva edir.

H1 = Ümumi daxili əmanət seriyasının vahid kökü yoxdur.

Stasionar olan seriyaların uzunmüddətli əlaqəsinin təyini VAR analizi əsasında Yohansenin hazırladığı kointeqrasiya metoduna əsasən tədqiq edilmişdir. Təhlildə müvafiq gecikmə AIC, SC və HQ kimi 3 müxtəlif məlumat meyarı ilə $k=1$ kimi müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə görə H0 fərziyyəsi rədd edilir və H1 hipotezi qəbul edilir və silsilədə kointeqrativ əlaqənin olduğu qəbul edilir.

Kointeqrativ əlaqə müəyyən edildikdən sonra həm qısamüddətli əlaqəni, həm də uzunmüddətli kənarlaşmaları verən VECM analizi tətbiq edilir.

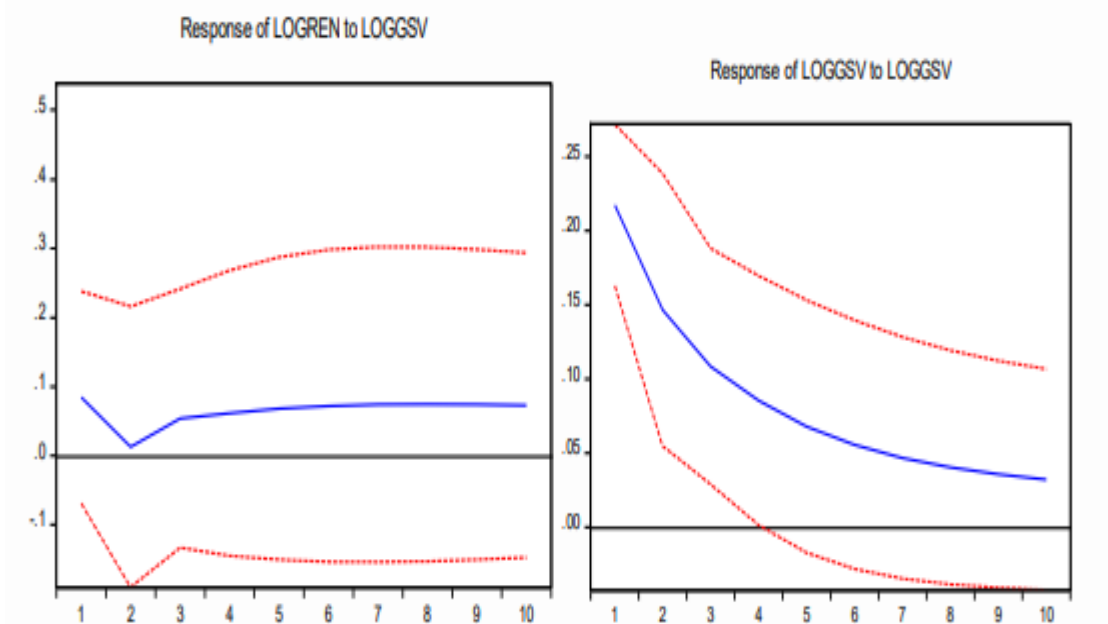
Bu təhlil balansda meydana gələcək disbalansların uyğunlaşma mexanizmini göstərir. Seriyalar arasında kointeqrasiya əlaqəsi varsa, aşağıdakı səhvlərin düzəldilməsi modeli əsaslı olaraq qiymətləndirilir:

$$\Delta X_t = \sum_{i=1}^{k-1} \gamma_i \Delta X_{t-i} + \Omega HDT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

HDT_{t-1} səhvin düzəldilməsi terminini təmsil edir. Ümumi ədəbiyyata görə, səhvlərin düzəldilməsi əmsalı mənfidir. Statistik cəhətdən əhəmiyyətli deyilsə, qısamüddətli kənarlaşmalar müvafiq dəyişənlər tərəfindən düzəldilə bilməz və uzunmüddətli dövrdə tarazlıq əldə edilə bilməz.

Cədvəl 1

Təsir-Cavab Təhlili Nəticələri

Mənbə: [1, s.11]

Soldakı şəkildəki bərpa olunan enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalında bir vahid zərbə halında, ümumi daxili qənaətin reaksiyası sonrakı on dövr ərzində ardıcıl olaraq müsbətdir.

İkinci dövrdə ümumi daxili əmanətlər yumşaq reaksiya ilə uzunmüddətli perspektivdə sabit kurs nümayiş etdirməyə davam edir. Sağdakı rəqəm modelə daxil edilməyən dəyişənlərin ümumi daxili yığımlara təsirini əks etdirir. Modelə daxil edilməyən dəyişənlərin təsiri ilə ümumi daxili əmanətlərin ümumi daxili əmanətlərdə bir vahidlik şoka reaksiyası azalmağa meyillidir və uzun müddətdə tarazlığa yaxınlaşır.

NƏTİCƏ

Bu işdə 2018-2020-ci illər üçün bərpa olunan enerji istehsalı ilə qənaət arasındakı əlaqə araşdırılmışdır. Birinci fərqdə bütün silsilələr stasionar olduğundan, səbəb-nəticə nəticələrinə görə müəyyən edilən əlaqə çərçivəsində kointeqrativ əlaqə müəyyən edilmiş və qərəzsiz əmsallar müəyyən edilmişdir.

Araşdırmanın nəticələrinə görə, bərpa olunan enerji istehsalının qənaətləri artırdığı müəyyən edilmişdir. FMOLS qiymətləndiricisinə görə, enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalının 1 vahid artımı ümumi qənaəti 0,36% artırır. Bu nəticələrə əsasən, bərpa olunan enerji istehsalının artması qaçılmazdır.

Azərbaycanda mövcud resurslar enerji idxalı üçün istifadə olunduğu üçün həm cari əməliyyatlar hesabının kəsiri, həm də tədiyyə balansının kəsiri artır. Enerji sahəsində xaricdən asılılıq artımı azaldır və milli gəliri azaldır.

Belə ki, ölkəmiz kimi orta gəlirdə olan, enerjinin cari balansdakı kəsirdə böyük rol oynadığı və bəzi illərdə xalis ixracatın cari əməliyyatlar açığı üstələdiyi bir ölkədə bərpa olunan enerjinin əvəzlənməsi son dərəcə vacibdir.

Bərpa olunan enerjinin əvəzlənməsi nəticəsində yaranacaq qənaətlərin investisiyalara çevrilməsi ilə əldə ediləcək yüksək əlavə dəyərlə həm artım rəqəmlərində artımlar görülsə, həm də kəsirlər azaldıla bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Linscott B. (2019), *Renewable Energy, A Common-Sense Energy Plan*, Tate Publishing, USA, 300 p.
2. Marata G., Olegario S. Ferrer J.W.D. ve Erin L.W. (2010), “Renewable Energy Incentives in the United States and Spain: Different Paths –Same Destination?”, *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 28(4), 502 p.
3. Pegels A. (2010), “Renewable Energy in South Africa: Potentials, Barriers and Options for Support”, *Energy Policy*, 38, 954 p.
4. REN (2015), *Renewables 2015 Global Status Report*, http://www.ren21.net/wp-content/uploads/2015/07/REN12-GSR2015_Onlinebook_low1.pdf, 327 p.
5. Обухов С.Г., Повышение Эффективности Комбинированных Автономных Систем Электроснабжения С Возобновляемыми Источниками Энергии. (2013). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора технических наук, 200 с.
6. Стройков Г.А., Формирование Рыночного Механизма Использования Возобновляемых Энергетических Ресурсов В Горнопромышленном Комплексе. (2018). Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Санкт-Петербург, 312 с.

H.G.Ismailova

*PhD in Economics, Associate Professor,
Azerbaijan State University of Oil and Industry*

A.J.Ragimov

master student, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Assessment of the relationship between renewable energy resources and domestic savings

Abstract

It is known that there is a very close relationship between economic development and growth and investments. Thus, sufficient domestic savings should be ensured for Azerbaijan to realize the sustainable investments necessary to achieve its goal of sustainable development.

The analysis used tools such as correlation coefficient (FMOLS-DOLS), cointegration and causality test between electricity produced from renewable energy sources (kwh) and Gross Domestic Savings (USD). As a result of the analysis, a unidirectional long-term positive causal relationship from renewable energy sources to savings was determined.

Accordingly, it was observed that a 1-unit increase in the amount of electricity produced from renewable energy sources increases the Gross Domestic Savings by 0.36%. This result proves that renewable energy production has a high impact on national savings and economic growth.

Key words: renewable energy, energy, savings, growth.

Х.Г.Исмаилова

*д.ф.по э., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

А.Дж.Рагимов

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Оценка связи возобновляемых энергетических ресурсов и внутренних сбережений

Резюме

Известно, что существует очень тесная связь между экономическим развитием и ростом и инвестициями. Таким образом, должны быть обеспечены достаточные внутренние сбережения, чтобы Азербайджан мог реализовать устойчивые инвестиции, необходимые для достижения его цели устойчивого развития.

В анализе использовались такие инструменты, как коэффициент корреляции (FMOLS-DOLS), интеграция и проверка причинно-следственной связи между электроэнергией, произведенной из возобновляемых источников энергии (кВтч), и валовыми внутренними сбережениями (долл. США). В результате анализа определена однонаправленная многолетняя положительная причинно-следственная связь от возобновляемых источников энергии к экономии.

Соответственно, было замечено, что увеличение на 1 единицу количества электроэнергии, произведенной из возобновляемых источников энергии, увеличивает валовые внутренние сбережения на 0,36%. Этот результат доказывает, что производство возобновляемой энергии оказывает большое влияние на национальные сбережения и экономический рост.

Ключевые слова: возобновляемая энергия, энергия, экономия, рост.

K.S.Cabbarova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kamala_jabbarova@unec.edu.az
F.F.Qurbanzadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fatimqurbanzad@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.11.2022

The article was received by editorial board on 30.11.2022

Статья принята к печати 30.11.2022

QLOBAL ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMLƏRİ - ƏRZAĞIN İQTİSADI CƏHƏTDƏN ƏLÇATANLIĞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin göstəriciləri 4 istiqamət üzrə qiymətləndirilir. Bunlardan biri də ərzağın əlçatanlığıdır. Dünya miqyasından ən çox təhlil olunan və müasir dövrün ən böyük problemlərindən biri də budur.

Ərzağın əlçatanlığı fiziki və iqtisadi baxımdan qiymətləndirilir. İqtisadiyyatda baş verən hadisələr, sektorlardakı dalğalanmalar, maliyyə vəziyyəti ilə iqtisadi göstəricilər təsirlənir. Tədqiqatda da bu göstəricilər üzrə araşdırmalar aparılmış, ərzağın əlçatanlığı iqtisadiyyatdan asılılığı qiymətləndirilmişdir.

Makro səviyyədə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal tarifləri, inflyasiya dərəcəsi, valyuta məzənnəsi və ərzaq qiymətləri indeksi kimi makroiqtisadi profillərin göstəriciləri mühüm ərzaq və qida təhlükəsizliyinə çıxış göstəriciləri kimi qəbul edilir.

Son iki ildə dünya iqtisadiyyatını sarsıdan koronavirus pandemiyası 2020-ci ildə həyatı iflic hala salmışdır. Bununla da, iqtisadiyyatın hər bir sahəsi təsirlənib, ölkələrin rifah səviyyəsində geriləmələr gözlənilmişdir. İnflasiya hər bir ölkə üçün qaçınılmaz son olmuş, bu da ərzağın qiymətlərin yüksəlməsində özünü göstərmişdir. Ərzağın qiymətinin artması onun əlçatanlığını böyük miqyasda təsir etmiş, xüsusi ilə də aşağı təminatlı və zəif iqtisadiyyatlı ölkələrdə aclıq səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Ukrayna Rusiya arasında gedən müharibə qeyri-sabit siyasi vəziyyət yaratmış, bu durum regiona bütövlükdə təsir etmişdir. Munaqişə, iqlim dəyişikliyi və COVID-19 pandemiyasının iqtisadi nəticələri - bunların hamısı aclığın güclü təhrikçiləri olan hazırkı böhran qarşısında vəziyyətin daha da pisləşməsi ehtimalı vardır. İqtisadiyyatın toparlanmaması, siyasi gərginliyin davam etməsi ərzağın iqtisadi əlçatanlığına gələcəkdə daha sürətlə təsir etmə ehtimalı olduğca yüksəkdir.

Açar sözlər: qlobal ərzaq təhlükəsizliyi, ərzağın iqtisadi əlçatanlığı, inflyasiya, aclıq.

GİRİŞ

1996-cı il Ümumdünya Ərzaq Sammitinə əsasən, qida təhlükəsizliyini bütün insanlar hər zaman aktiv və sağlam həyat üçün onların pəhriz ehtiyaclarına və qida seçimlərinə cavab verən kifayət qədər təhlükəsiz və faydalı qidaya fiziki və iqtisadi çıxış əldə etməsi kimi izah etmişdir (<https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-update/what-is-food-security>, 2022).

Qida əlçatanlığı əlverişli və uyğun qidaların sabit mövcudluğudur. Fiziki və iqtisadi əlçatanlıq, qida istehsalçılarının və istehlakçıların rifahını prioritetləşdirən istehsal sistemləri ilə

yanası vacib elementlərdir. Qidanın əlçatanlığı geniş struktur, iqtisadi və sosial amillərlə formalaşır:

- davamlı qida istehsalı üçün uyğun kənd təsərrüfatı torpaqları və hava;
- müvafiq miqdarda ərzaq istehsal etmək üçün kifayət qədər ferma əməyi və texnikası;
- insan istehlakı üçün qidalı ərzaqların istehsalını dəstəkləyən siyasətlər;
- kənd təsərrüfatı məhsullarını pərakəndə bazarlara çıxarmaq üçün adekvat paylama şəbəkələri;
- yerli sakinlər üçün əlverişli yaxınlıqdakı ərzaq bazarlarının olması;
- ərzaq bazarlarına çatmaq üçün təhlükəsiz və effektiv nəqliyyatın mövcudluğu;
- yaxınlıqdakı ərzaq bazarlarında təzə qidaların mövcudluğu və əlverişliliyi;
- mədəni cəhətdən uyğun qidaların mövcudluğu və əlçatanlığı;
- təzə qidaların mövcudluğu və daha az qida faydası olan yüksək işlənmiş qidaların yayılması arasında yerli tarazlıq;
- əhalinin gəlir səviyyəsi, gəlir qeyri-bərabərliyi;
- yerli ərzaq yardımı faydaları və təcili yardım imkanları və əlçatanlığı;
- qida bankları və ianə mərkəzləri tərəfindən təqdim olunan qidaların keyfiyyəti;
- təzə qidalar hazırlamaq üçün lazım olan bilik, bacarıq və alətlər;
- təzə qidaların hazırlanması üçün uyğun obyektlər;
- təzə yeməklər hazırlamaq üçün vaxt.

Qıscası, qida əldə etmək, sadəcə olaraq, satın alına bilən qidaların mövcudluğundan daha geniş bir anlayışı özündə birləşdirir. Hamı üçün ardıcıl, ədalətli qida çıxışı qidaya çıxışın təmin edilməsinə töhfə verən qida sistemlərindən və sosial sistemlərdən asılıdır. Təhlükəsiz ərzağa çıxış təkcə kifayət qədər qida deyil, həm də istehlakçılar üçün qidalı, sərfəli, cəlbədicə və praktiki qidaya davamlı çıxış deməkdir.

Ərzaq əldə etmək vacib olsa da, ərzaq təhlükəsizliyinin, qida təhlükəsizliyinin və ya qida suverenliyinin yeganə müəyyənedicisi deyildir. BMT-nin Dünya Ərzaq Təhlükəsizliyi Komitəsinin məlumatına görə, ərzaq təhlükəsizliyi dörd sütundan ibarətdir: mövcudluq, əlçatanlıq, istifadə və sabitlik (UN-HLTF, 2011). Bu sütunlardan biri yoxdursa və ya qeyri-kafi olarsa, cəmiyyət və ya fərd qida təhlükəsizliyi ilə üzləşir.

Bu dörd sütun qida təhlükəsizliyi problemini həll etmək və qida təhlükəsizliyi olmayan icmaları yaradan sosial, siyasi və iqtisadi strukturları başa düşmək üçün konseptual çərçivə təmin etmişdir. Ərzaq əlçatanlığı yüksək işsizlik və cəmiyyətə təsir edən qeyri-məşğulluq səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə pozula bilər ki, bu da bəzi sakinlər üçün uyğun, sağlam qidanı əlçatmaz edə bilər. Mühacir icmalarında fərdlər hazırlamağa və yeməyə adət etdikləri ənənəvi qidaları – yerli olaraq əlçatan qiymətlərlə əldə edilən ərzaqlardan qida baxımından daha üstün olan ərzaqları tapa bilmədikdə, həm giriş, həm də istifadənin sütunları pozula bilər.

Qidaya əlçatanlığının uğursuzluqlarını başa düşmək qida istehsalının və istehlakının mürəkkəb, çoxfaktorlu təbiətinin tanınmasını tələb edir. Sistemli əlaqələri araşdırmadan və qidaya çıxışa təsir edən əsas strukturları qəbul etmədən qidaya çıxışın tək aspektlərinə diqqət yetirən həllər ən yaxşı halda səmərəsiz və ən pis halda zərərli olma riskini daşıyır.

METOD

Tədqiqat zamanı deduksiya, statistik təhlil, sistemli təhlil və müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Belə ki, ərzağın iqtisadi əlçatanlığı sistemli şəkildə təhlil edilmiş daha sonra statistik göstəricilərə yer verilərək əldə edilən nəticələr müqayisəli təhlil metodunda istifadə edilmişdir. Bununla da, iqtisadi böhranların və qlobal pandemiya şəraitinin iqtisadiyyata beləliklə ərzağın iqtisadi əlçatanlığına təsiri qiymətləndirilmişdir

ARAŞDIRMA MODELİ

Tədqiqatın məqsədi ərzağın iqtisadi əlçatanlığının qiymətləndirilməsidir. Bunun üçün ilk öncə ərzağın iqtisadi əlçatanlığını müəyyən edən əsas göstəricilər tapılmış və ümumi şəkildə göstərilmişdir. Daha sonra analiz bölməsində ərzağın iqtisadi əlçatanlığı aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil edilmişdir:

1. iqtisadiyyatın makro və mikro göstəricilərinin ərzağın iqtisadi əlçatanlığına təsiri;
2. qiymət dəyişikliyinə ərzağın iqtisadi əlçatanlığına təsiri;
3. iqtisadi dəyişikliyin ərzağın iqtisadi əlçatanlığına təsiri.

Sonuncu hissədə əsasən həm keçmiş Sovet ölkələrinin müstəqillik əldə etdikdən sonra yaşadıkları iqtisadi böhranın aclıq səviyyəsinə təsiri, müharibə və dünyanın global miqyasda sarsıdan koronavirus pandemiyasının iqtisadiyyata dolayısı ilə yoxsulluğa təsiri qiymətləndirilmişdir.

Burada əsas məqsəd dünyada böhranlar nəticəsindən dəyişən makro və mikro iqtisadi göstəricilərin ərzağın əlçatanlığına təsirinin global aclıq səviyyəsi üzərindən qiymətləndirməkdir.

ANALİZ

Ərzağın əlçatanlığı imkanı iki sütuna əsaslanır: iqtisadi və fiziki əlçatanlıq (FAO, IFAD, WFP, 2013). Ərzağa iqtisadi və fiziki əlçatanlıq ərzaq və qida təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsidir. Ərzaq əlçatanlığı və qida mövcudluğu bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ərzaq mövcudluğu əsasən qida istehsalından asılıdır, lakin bu, yerli istehsal və ya uzaq məsafədən gətirilmə formasında ola bilər. Əgər uzaqdırsa, yerli qidanın mövcudluğu həm də ticarət sistemlərindən, qablaşdırmadan, daşınmadan və saxlanması asılıdır.

Ərzaq əlçatanlığı ilk növbədə gəlirlər, ərzağın qiymətləri və ev təsərrüfatlarının və fərdlərin sosial dəstək almaq imkanları ilə müəyyən edilir. Fərdlərin qidaya çıxışı həmçinin sosial dəyişənlərdən, o cümlədən ev təsərrüfatlarında gender mövqeyindən və güc iyerarxiyasından ciddi şəkildə təsirlənir (FAO, 2013).

Makro və mikro göstəricilərin ərzağın iqtisadi əlçatanlığına təsiri

Makro və mikro səviyyələrdə ərzaq iqtisadi əlçatanlığını qiymətləndirmək üçün müxtəlif proses göstəriciləri istifadə edilmişdir. Əsas göstəricilər qidaya girişi əngəlləyən və ya asanlaşdıran mövcud şərtləri təqdim edir. Makro səviyyədə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal tarifləri, inflyasiya dərəcəsi, valyuta məzənnəsi və ərzaq qiymətləri indeksi kimi makroiqtisadi profillərin göstəriciləri mühüm ərzaq və qida təhlükəsizliyinə çıxış göstəriciləri kimi qəbul edilir. Əlçatanlığın iqtisadi göstəriciləri ərzaq qiymətlərinin, xüsusilə onların dəyişkənliyi və digər iqtisadi şokların təsirlərini, həmçinin ərzaq qiymətlərinin formalaşmasının arxasında duran mexanizmləri tutmaq məqsədi daşıyır. Proses göstəriciləri arasında ərzaq məhsullarının qiymətinin dəyişməsinin mənfi nəticələrinin qarşısını almaq üçün ölkədə qiymət tənzimlənməsinin olması vacibdir (Pangaribowo, E.H., Gerber, N., Torero, M., 2013). Qiymət qeyri-sabitliyini idarə etmək üçün qiymət nəzarətləri sağlam bazar məlumat sistemi vasitəsilə marketinq xidmətlərini, həmçinin məhsulun proqnozlaşdırılması və ticarət siyasətlərini əhatə edir. Ərzaq, yanacaq və maliyyə böhranının birləşməsi insanların ərzaq və qida təhlükəsizliyini təmin edən qiymətlərin tənzimlənməsi və effektiv sosial müdafiə sistemlərinin yaradılması, uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlığın yaradılması zərurətini xatırlatdı.

Qiymət dəyişkənliyinin ərzağın iqtisadi əlçatanlığına təsiri

Qiymət dəyişkənliyi yoxsullara və ərzaq idxal edən ölkələrə güclü təsir göstərir. Bu, həmçinin daha ucuz, daha az üstünlük verilən və keyfiyyətsiz qidalara keçməyə meylli olduqları üçün, xüsusən də ən yoxsulların qidalanmalarını dəyişdirmək riski daşıyır. Ərzaq qiymətlərinə təzyiqlər qeyri-adekvat bazar dinamikası və qeyri-adekvat global koordinasiya ilə daha da güclənir. Beynəlxalq ərzaq qiymətlərinin son artımı bir sıra amillərə görə ölkə səviyyəsində istehlakçılar üçün müxtəlif nəticələrə səbəb olmuşdur. Bunlara siyasətlər də daxil olmaqla bir neçə səbəbə malik olan qiymətlərin beynəlxalq bazarlardan daxili bazarlara tam deyil, daha az ötürül-

məsi daxildir. Nəticə ondan ibarətdir ki, bəzi ölkələrdə istehlakçılar alıcılıq qabiliyyətinin ciddi şəkildə azalmasına məruz qalıb, digərlərində isə yüksək qiymətlərdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənməyiblər (Roberto C., Bilali H., Debs P., Cardone G., Driouech N., 2014).

İqtisadi dəyişikliyin ərzağın iqtisadi əlçatanlığa təsiri

Bütün dünyada ərzaq getdikcə bahalaşır. Artıq 2021-ci ildə bütün dünyada ərzaq qiymətləri bəzi hallarda 28% artıb ki, bu da son on ilin ən yüksək artımıdır. Ukraynadakı müharibə və dünyanın bir çox regionlarında ekstremal şəraitin artması səbəbindən vəziyyət daha da dramatikləşmişdir. Cənub ölkələrində yoxsul olan bir çox ölkələr üçün ərzaq qiymətlərinin artması aclığa və ya sosial iğtişaslara səbəb ola biləcək dəhşətli nəticələrə səbəb ola bilər. Buna görə də milyonlarla insanın ərzaq təhlükəsizliyi risk altındadır.

Bütün dünyada ərzaq qiymətləri kəskin artmış, artıq 2022-ci ilin yanvarında rekord səviyyəyə çatmışdır. 2022-ci ilin iyul ayında BMT-nin Ərzaq Qiymətləri İndeksi (FFPI) bir il əvvələ nisbətən təxminən 13,1% yüksəlmiş, buğda qiymətləri bir il əvvələ nisbətən təxminən 25% artmışdır.

Ukraynadakı müharibədən başqa qiymətlərə təsir edən digər amillər də var: məhsul itkiləri, bahalı gübrələr, logistik problemlər və yüksək enerji qiymətləri kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatın ümumi artımı, kilidləmələr nəticəsində düşmüş və ya yoxa çıxan gəlirlər də rol oynayır. COVID-19 pandemiyası bütün dünyada tədarük zəncirlərini pozdu, işsizliyi artırdı və bununla da bir çox insanın maliyyə ehtiyatlarını aşındırdı.

Dünya bazarında qiymətlərin yüksək olması əsasən idxaldan asılı olan ölkələrdə yoxsul əhaliyə təsir edir. Xüsusilə şəhərlərdə çox aşağı gəliri olan insanlar, eyni zamanda kənd yerlərində yaşayanlar, məsələn, torpaqsız insanlar və mövsümi olaraq ərzaq almaqdan asılı olan kiçik fermerlər təsirlənir.

Aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı artır, aclıq təhlükəsi vardır. Digər amillərlə yanaşı, ərzaq qiymətlərinin artması da aclığa son qoymaq səylərində irəliləyişin qarşısının alınmasına kömək edir. Hazırda dünyada 828 milyona qədər insan qida çatışmazlığından əziyyət çəkir. FAO-nun məlumatına görə, Rusiyanın Ukraynaya hücumu daha 13 milyon insanı aclığa sürükləyə bilər.

Bir-birini örtən qlobal böhranlar - münəqişə, iqlim dəyişikliyi və COVID-19 pandemiyasının iqtisadi nəticələri - bunların hamısı aclığın güclü təhrikçiləri olan hazırkı böhran qarşısında vəziyyətin daha da pisləşməsi ehtimalı vardır. Ukraynadakı müharibə qlobal ərzaq, yanacaq və gübrə qiymətlərini daha da artırmışdır və 2023-cü ildə və ondan sonrakı illərdə ərzaq qıtlığına səbəb ola biləcəyi gözlənilir.

Bu böhranlar yoxsulluq, bərabərsizlik, qeyri-adekvat idarəetmə, zəif infrastruktur və xroniki aclığa və həssaslığa səbəb olan aşağı kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı kimi əsas amillərin üzərinə düşür. Qlobal miqyasda və bir çox ölkə və bölgələrdə mövcud qida sistemləri bu problemlərin həlli və aclığa son qoyulması vəzifəsi üçün qeyri-adekvatdır.

COVID-19 pandemiyası aşağı və orta gəlirli ölkələrin iqtisadi vəziyyətini pisləşdirdi, iqtisadi artımı yavaşladı, mal və xidmətlərin qiymətlərini artırdı və proqnozlaşdırılan qlobal yoxsulluq dərəcələrini artırdı.

2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası vurduğundan yanacağın qiymətlərinin artması, qlobal təchizat zəncirlərinin pozulması və bəzi hallarda aqressiv stimullaşdırma proqramları qlobal inflyasiyanın artmasına səbəb oldu. Bütün dünya ölkələri, həm aşağı, həm də yüksək gəlirli, inflyasiyada bu artımı yaşayır ki, bu da qlobal miqyasda 20 ildən çox müddət ərzində yaşanan ən ifrat sıçrayışdır (Reinhart C., Luckner C., 2022). Eyni zamanda, pandemiyanın təsirlərinin daha yüksək gəlirli iqtisadiyyatlara nisbətən daha kasıb ölkələrdə daha uzun sürəcəyi proqnozlaşdırılır. Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımının, hətta Ukraynadakı müharibəni nəzərə almadan əvvəl yoxsul ölkələr üçün pandemiya əvvəlki gözləntilərə daha yavaş qayıtması gözlənilir. Həddindən artıq yoxsulluğun da bu əsrdə ilk dəfə 2020-ci ildə artacağı proqnozlaşdırılır və 2022-

ci ildə pandemiyadan əvvəlki proqnozlarla müqayisədə 75-95 milyon daha çox insanın həddindən artıq yoxsulluq içində yaşayacağı təxmin edilir (Mahler D. G., Yonzan N., R. Hill, Lakner C., Yoshida H., N., 2022). 18 aşağı və orta gəlirli ölkədən sorğu respondentlərinin təxminən üçdə ikisi ev təsərrüfatlarının ərzaqlarının miqdarının azaldığını, yarıdan çoxu isə pandemiyanın başlanmasından (Alliance2015, 2022) ev təsərrüfatlarının ərzaqlarının keyfiyyətinin aşağı düşdüyünü bildirdi.

Cədvəl 1

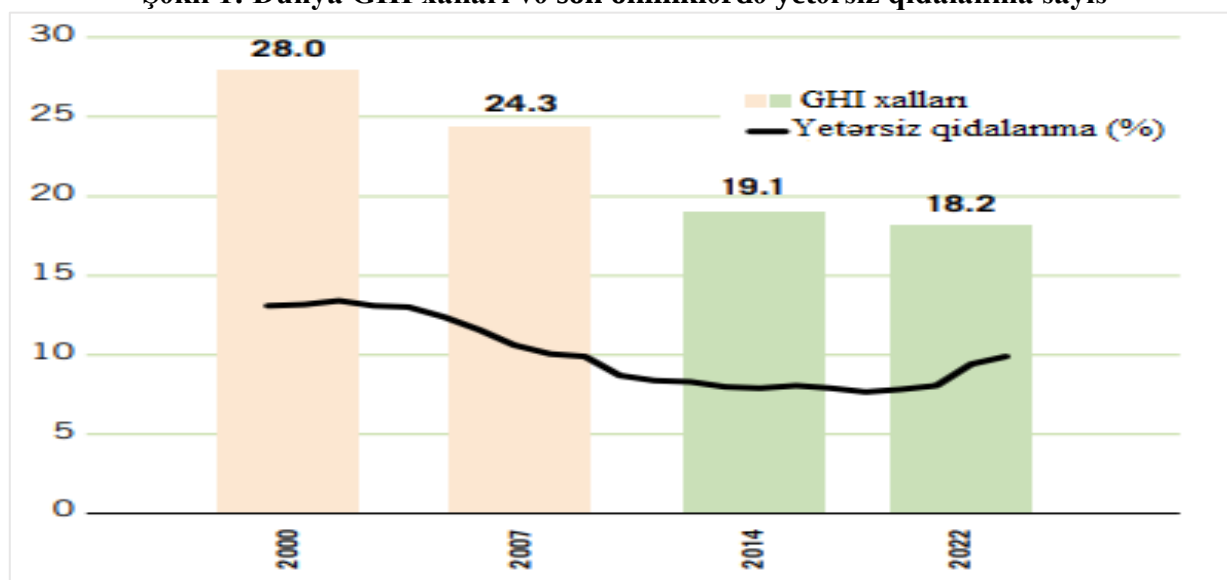
Qlobal aclıq indeksi (2000-2022)				
Ölkə	2000	2014	2020	2022
Azərbaycan	24.9	15.3	6.0	6.5
Özbəkistan	24.2	8.3	6.7	5.6
Gürcüstan	12.3	6.1	6.1	5.7
Ukraniya	13	7.2	<5	7.5
Qazaxıstan	11.2	5.8	5.4	5.9
Türkmənistan	20.4	14.6	11.1	9.5
Qırğızıstan	18.0	9.4	8.4	7.8
Rusiya	10.1	6.7	5.2	6.4

Mənbə: Grebmer, K., Bernstein, J., Wiemers, M., Reiner, L. (2022), və Grebmer, K., Bernstein, J., Wiemers, M., Reiner, L. (2020) *aldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2022*

Yuxarıdakı təhlillər göstərir ki, son iki ildə qlobal aləmdə həm müharibələrin olması, həm pandemiya böhranının vüsət alması iqtisadiyyatın zəifləməsinə, makro və mikro göstəricilərin aşağı olmasına, beləliklə, inflyasiyanın artmasına, qiymətlərin yüksəlməsinə və nəticə olaraq aclıq səviyyəsinin yüksəlməsinə və ərzağın iqtisadi əlçatanlığına təsir göstərmişdir (cədvəl 1, şəkil 1).

2022 Qlobal Aclıq İndeksi göstərir ki, onilliklər ərzində qlobal aclığın azaldılmasından sonra tərəqqi demək olar ki, dayanmışdır. Dünya üçün 2022 GHI balı 2014-cü ildəki 19,1 balıdan bir qədər aşağı olaraq orta hesab edilən 18,2-dir. Bu, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli yavaşlamadır: 2000-ci ildə dünya GHI balı 28.0, 2007-ci il GHI balı üçün 24.3-ə düşmüşdür (şəkil 1).

Şəkil 1: Dünya GHI xalları və son onilliklərdə yetərsiz qidalanma sayı

Mənbə: Grebmer, K., Bernstein, J., Wiemers, M., Reiner, L. (2022)

NƏTİCƏ

2022 GHI-də əks olunan qlobal aclıq vəziyyəti acınacaqlıdır. Dünyanın üzləşdiyi üst-üstə düşən böhranlar qlobaldan yerliyə qədər qida sistemlərinin zəif tərəflərini üzə çıxarır və bütün dünya əhalisinin aclığa həssaslığını vurğulayır. Əldə edilmiş irəliləyişlər itirilir və bir çox ölkələrdə vəziyyət pisləşir beləliklə iqtisadiyyatın və dünyanın mövcud vəziyyəti ərzağın iqtisadi əlçatanlığına son illərdə təsiri artır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Alliance 2015. (2022). "Community Resilience and the Continuing Impacts of COVID-19 on Vulnerable Households". Brussels.
2. FAO (2013). FAO Statistical Yearbook 2013: World Food and Agriculture, Rome. 2013.
3. FAO, IFAD and WFP (2013). "The State of Food Insecurity in the World 2013. The multiple dimensions of food security". Rome, FAO. 2013.
4. Grebmer K., Bernstein J., Wiemers M., Reiner L. (2022). "Global hunger index food systems transformation and local governance". Dublin, 60 p. <https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/2022.pdf>
5. Grebmer K., Bernstein J., Wiemers M., Reiner L. (2022). "Global hunger index one decade to zero hunger linking health and sustainable food systems". Dublin, 80 p. <https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/2020.pdf>
6. Mahler D. G., N. Yonzan R. Hill, C. Lakner H. Wu, and N. Yoshida. 2022. "Pandemic, Prices, and Poverty." Data Blog, April 13. World Bank. <https://blogs.worldbank.org/open-data/pandemic-prices-and-poverty>.
7. Pangaribowo E.H., Gerber N. and Torero M, Food and Nutrition Security Indicators: A Review. FOODSECURE project working paper 04, February 2013. Available online at: <http://www.foodsecure.eu/PublicationDetail.aspx?id=13>.
8. Reinhart C., and C. G. von Luckner. 2022. "The Return of Global Inflation." Voices Blog, February 14. World Bank. <https://blogs.worldbank.org/voices/return-global-inflation>
9. Roberto C., Bilali H., Debs P., Cardone G., Driouech N. (2014). "Food Economic Accessibility and Affordability in the Mediterranean Region: an Exploratory Assessment at Micro and Macro Levels." Journal of Food Security 2, no. 1 (2014): 1-12.
10. UN-HLTF (2011). "Food and Nutrition Security: Comprehensive Framework for Action". Summary of the Updated Comprehensive Framework for Action (UCFA), United Nations System High Level Task Force on Global Food Security (HLTF); Rome/Genève/New York, 2011.
11. [https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-update/what-is-food-security- What is Food Security?](https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-update/what-is-food-security-What%20is%20Food%20Security%3F), 2022

K.S.Gabbarova

PhD in Economics, Associate Professor, Azerbaijan State Economic University

F.F.Gurbanzade

master student, Azerbaijan State University of Economics

Global food security challenges - assessment of economic availability of food

Abstract

Indicators of global food security are evaluated in 4 areas. One of them is the availability of food. This is one of the most analyzed and the biggest problems of the modern world.

Food availability is assessed from a physical and economic point of view. Events in the economy, fluctuations in sectors, financial situation and economic indicators are affected. In the

study, studies were conducted on these indicators, and the dependence of food availability on the economy was evaluated. At the macro level, indicators of macroeconomic profiles such as import tariffs of agricultural products, inflation rate, exchange rate and food price index are considered as important indicators of access to food and food security. The coronavirus pandemic, which has shaken the world economy in the last two years, has paralyzed life in 2020. With this, every sector of the economy will be affected, and declines in the level of welfare of the countries are expected. Inflation has become the inevitable end for every country, which has shown itself in the rise in food prices. The increase in the price of food has greatly affected its availability, and has led to an increase in the level of hunger, especially in countries with low incomes and weak economies. The war between Ukraine and Russia has created an unstable political situation, which has affected the region as a whole. The situation is likely to worsen in the face of the current crisis, with conflict, climate change and the economic consequences of the COVID-19 pandemic all being powerful drivers of hunger. The lack of economic recovery and the continuation of political tensions are likely to affect the economic availability of food more rapidly in the future.

Key words: global food security, economic availability of food, inflation, hunger.

К.С.Джаббарова

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Ф.Ф.Гурбанзаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Глобальные проблемы продовольственной безопасности – оценка экономической доступности продовольствия

Резюме

Показатели глобальной продовольственной безопасности оцениваются по 4 направлениям. Одним из них является доступность еды. Это одна из самых анализируемых и самых больших проблем современного мира. Доступность продовольствия оценивается с физической и экономической точек зрения. Влияют события в экономике, колебания в секторах, финансовая ситуация и экономические показатели. В исследовании проводились исследования по этим показателям, и оценивалась зависимость доступности продовольствия от экономики. На макроуровне такие показатели макроэкономических профилей, как импортные тарифы на сельскохозяйственную продукцию, уровень инфляции, обменный курс и индекс цен на продовольствие, считаются важными показателями доступа к продовольствию и продовольственной безопасности.

Пандемия коронавируса, потрясая мировую экономику в последние два года, парализовала жизнь в 2020 году. При этом пострадают все отрасли экономики, ожидается снижение уровня благосостояния стран. Инфляция стала неизбежным концом для каждой страны, что проявилось в росте цен на продовольствие. Рост цен на продукты питания сильно повлиял на их доступность и привел к увеличению уровня голода, особенно в странах с низкими доходами и слабой экономикой. Война между Украиной и Россией создала нестабильную политическую ситуацию, которая повлияла на регион в целом. Ситуация, вероятно, ухудшится перед лицом нынешнего кризиса, поскольку конфликты, изменение климата и экономические последствия пандемии COVID-19 являются мощными факторами голода. Отсутствие восстановления экономики и сохранение политической напряженности, вероятно, более быстро повлияют на экономическую доступность продовольствия в будущем.

Ключевые слова: глобальная продовольственная безопасность, экономическая доступность продовольствия, инфляция, голод.

R.M.Abdinov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ramizabdinov1952@gmail.com
G.V.Nəsibova
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gunel_nesibova00@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 24.11.2022

The article was received by editorial board on 24.11.2022

Статья принята к печати 24.11.2022

SƏNAYE İSTEHSALININ RƏQƏMSALLAŞMASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə sənaye istehsalının inkişafı üçün əsas kimi sənaye müəssisələrinin rəqəmsallaşdırılması ehtiyacının əsaslandırılması göstərilir. Sənaye müəssisələrində İKT-dən istifadənin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilir, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının əsas istiqaməti kimi sənaye siyasətinin perspektivləri nəzərdən keçirilir. Rəqəmsal texnologiyaların sənaye fəaliyyət sferasında tətbiqinin effektləri müəyyən edilir və sənaye siyasəti çərçivəsində sənaye istehsalının rəqəmsallaşdırılması üçün müddəalar verilir.

Açar sözlər: sənaye, istehsal, müəssisə, dövlət siyasəti, strategiya, strateji istiqamətlər.

GİRİŞ

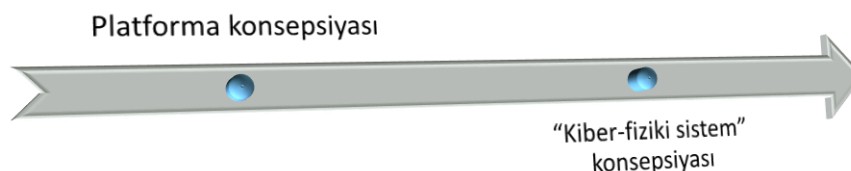
Müasir dünyada bütün sənayelərin rəqəmsallaşmasına və kompüter texnologiyaları, tərəqqiyə və insan işçi qüvvəsini əvəz etməyə başlayan robototexnika istehsalının artırılmasına yönəlmiş rəqəmsallaşmaya elmi və praktiki maraq artmaqdadır.

Rəqəmsallaşma 90-cı illərin sonlarına təsadüf edir, o zaman xarici ölkələr informasiya texnologiyalarından istifadə və rəqəmsal iqtisadiyyata keçidi müzakirə etməyə başladılar. Müəssisələrin rəqəmsallaşdırılması konsepsiyası haqqında danışan ilk şəxs Nikolas Neqroponte oldu [11]. Lakin o zaman bu konsepsiya yalnız nəzəri aspekt idi. Nisbətən yaxınlarda müəssisənin rəqəmsallaşdırılması konsepsiyası 2021-ci il tarixində bu ideya praktiki hala gəldi və bir çox xarici firma bu ideyanı həyata keçirdi.

2016-cı ildə Dünya Bankı rəqəmsallaşmanın bütövlükdə iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı "Rəqəmsal Dividendlər" adlı hesabatını açıqlayıb və onun faydaları ilə yanaşı, risklərini də açıqlayıb. Bu hesabatda əsasən aşağıdakı üstünlükləri ayırd etmək olar [10]: 1. Əmək məhsuldarlığının artımı; 2. Müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması; 3. Cari istehsal xərclərinin azaldılması; 4. Yeni iş yerlərinin formalaşdırılması; 5. İnsanların ehtiyaclarının tam ödənilməsinin təmin edilməsi.

Rəqəmsal texnologiyalara tam keçid müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatı üçün risklərə səbəb ola bilər, məsələn: 1. Kibertəhlükəsizliyə təhlükə; 2. İşsizliyin artması; 3. Sosial-iqtisadi bərabərsizlik və ya gəlir itkisi riski - işsizliyin artması iş yerləri uğrunda rəqabətə, vətəndaşlarla müəssisələr arasında əlaqənin kəsilməsinə və mənfi emosiyaların yaranmasına səbəb ola bilər.

Sxem 1. Müəssisə iqtisadiyyatı sahəsində rəqəmsallaşmanın inkişafı üçün iki konsepsiya mövcuddur:

Mənbə: Müəllif tərəfindən.

Platforma konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, rəqəmsal platformada konkret xidmətlərin təqdim edilməsi və müxtəlif bazar iştirakçılarının əlaqələndirilməsi və iştirakçılar arasında etimad reytingi formalaşdırılır. Bu da satıcılara və alıcılara hər biri ilə tez əlaqələndirməyə və sövdələşməyə imkan verir. Bunun sayəsində platformanın işləməsi istehsal və mübadilə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir, iş vaxtı itkisini aradan qaldırır və bazarın rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu konsepsiya ölkə hüdudlarından kənarda, heç bir coğrafi sərhəd olmadan əməkdaşlığa imkan verir. Bu platformalara misal olaraq Airbnb, AliExpress, Amazon və s. aiddir [3].

Belə ki, müəssisənin yeni səviyyəyə keçidinin və istehsal və digər proseslərlə bağlı “rəqəmləşdirilmiş” statusunun alınmasının əsas amili məhsulun yaradılmasının istehsal, logistika və xidmət müddətində şaquli transformasiyadır. Bununla belə, həm firmanın özünə, həm də onun təchizatçılara, tərəfdaşlarına və istehlakçılara təsir edən rəqəmsal texnologiyaların üfüqi integrasiyasını unutmamaq olmaz. Rəqəmsal transformasiyaların, o cümlədən bir çox müxtəlif rəqəmsal texnologiyaların həyata keçirilməsi hədəf mövzu sahəsi üçün informasiya və texnoloji cəhətdən vahid avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminə integrasiya olunmuş rəqəmsal verilənlər, modellər və alətlər toplusu olan rəqəmsal platformaya yönəlməlidir.

Rəqəmsal platformalara keçiddə böyük rol oynayan daha bir amil: əməliyyat prosesləri, onların effektivliyi, keyfiyyətin idarə edilməsi və əməliyyatların planlaşdırılması ilə bağlı bütün məlumatlar təşkilatın integral şəbəkəsində real vaxt rejimində mövcud olmalıdır.

Bununla belə, dövlət siyasətində sənaye istehsalının rəqəmsallaşdırılmasında proqram təminatı və texnoloji həllərin yaradılmasında tələblərin artdığı nüanslar var, çünki vahid sistemdəki nasazlıqlar adi hadisələrdən və standart uğursuzluqlardan daha çox baha başa gələ biləcək böyük risklərə səbəb ola bilər.

Hazırda ölkə iqtisadiyyatı rəqəmsal əsaslarla yenidən qurulur. İstehsal sahəsində ciddi rəqəmsal platformanın yaradılması müasir cəmiyyətin əsas vəzifəsidir. Yüksək texnologiyalı müəssisələrin texnoloji zəncirləri yüksək əlavə dəyərə malik məhsullarla əlaqələndirmək istəyi iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması problemlərinin həlli zərurətinə gətirib çıxarır [12, s.32]. Ümumiyyətlə, regionların həyata keçirdiyi sənaye siyasəti rayon istehsalının inkişafında bir sıra problemləri həll edir. Amma bütün regionları rəqəmsallaşma ehtiyacı birləşdirir. Rayon rəhbərliyinin vəzifəsi istehsal sahəsinin rəqəmsallaşdırılmasının tətbiqinə şərait yaratmaqdır [6].

Rəqəmsal istehsalın formalaşması üçün ilkin şərtlər kimi aşağıdakıları ayırmaq olar:

- ölkədə və regionlarda sənaye istehsalının inkişaf potensialının müəyyən edilməsində mühüm problemlərin olması. (Buraya, əksər sənaye müəssisələrinin iqtisadi artım bazasının mənəvi cəhətdən köhnəlməsi, əsas fondların köhnəlməsi və s. aiddir);
- sənaye istehsalının, məhsullarının dünya bazarında aşağı rəqabət qabiliyyəti;
- müasir qarşılıqlı əlaqə sistemlərinin mürəkkəbliyi (logistika);

- regionlarda rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan sənayenin inkişafı üçün aydın şəkildə tərtib edilmiş proqramın olmaması [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir yenilik addım-addım hərəkətlərin hərtərəfli öyrənilməsini deyil, həm də vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər vaxt tələb edir. Müasir dünyada rəqəmsal istehsal robotlaşdırma və çevik istehsal modulları kimi sahələrdə genişlənir [6].

Bütün bu sahələr sənaye inkişafının innovativ modelini təmsil edir [8]. İstehsalın rəqəmsal transformasiyası bilik iqtisadiyyatının istifadəsi ilə bağlı qaçılmaz bir prosesdir. Rəqəmsal texnoloji platformaların artımı sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti üçün amillərin artması ilə düz mütənəsbidir. Sənaye istehsalının texnoloji rəqəmsal təkmilləşdirilməsinin son məqsədi istehsal resurslarının rəqəbatqabiliyyətli məhsula çevrilməsidir [8].

Geniş mənada rəqəmsallaşma biznes fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, gəlir əldə etmək, biznes proseslərini transformasiya etmək (rəqəmləşdirməyə əlavə olaraq) və məlumatların və rəqəmsal məlumatların mərkəzdə olduğu mühit yaratmaq üçün rəqəmsal həllər və məlumatların istifadəsi kimi müəyyən edilə bilər.

Rəqəmsallaşma sənaye istehsalının inkişafını dövlət siyasətində dəstəkləmək potensialına malikdir, çünki bu, şirkətlərə yeni bazarlara çıxmağa, fəaliyyətlərini optimallaşdırmağa və təkmilləşdirməyə, işçilərə münasibəti dəyişməyə imkan verir. Rəqəmsallaşma şirkətlərə qlobal dəyər zəncirlərinə daha asan inteqrasiya etməyə və innovasiya fəaliyyətlərini genişləndirməyə kömək edir, eyni zamanda səmərəliliyi dəstəkləyir. Xüsusilə, rəqəmsallaşma aşağıdakı kanallar vasitəsilə müəssisələrin rəqəbat qabiliyyətini artırma bilər:

- Rəqəmsallaşma sənaye istehsalı, strateji resurslara daha asan çıxış imkanı verir. Sənaye müəssisələri öz fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək üçün həmyaşd kreditləşdirmə, kraudfundinq və ilkin sikkə təklifləri kimi geniş çeşiddə rəqəmsal alətlərdən istifadə edə bilərlər. İnsan resurslarının idarə edilməsi imkanları məhdud olan sənaye istehsalına arzu olunan bacarıq profilinə malik işçiləri tapmaq üçün geniş iş axtaranlar şəbəkəsinə daxil ola bilərlər.

- Rəqəmsal texnologiyalar KOM-lara daha geniş müştəri bazasına çatmağa və qlobal bazarlara daha asan inteqrasiya etməyə kömək edir. Şirkətlərin internet saytları və onlayn e-ticarət platformaları onlara öz məhsullarını qlobal auditoriyaya tanıtmaya və satmağa imkan verir [9]. Bundan əlavə, rəqəmsallaşma nəqliyyat və sərhəd əməliyyatları ilə bağlı xərcləri azaldır və geniş çeşiddə xidmətlərin satışına imkan yaradır.

- Rəqəmsallaşma sənaye müəssisələrinə böyük xərclər olmadan miqyasını genişləndirməyə imkan verir. Məhsul və xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması qurumlara uğurlu rəqəmsal məhsullar hazırlamağa və öz müştəri bazasını, gəlirlərini və məhsuldarlığını artırmağa imkan verir, eyni zamanda marjinal xərcləri (miqyas) əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

- Rəqəmsal platformalar sənaye istehsalına şəbəkə effektlərindən faydalanmağa imkan verir. OECD araşdırmasına görə, rəqəmsal platformalar sənaye istehsalı üçün reklam, e-ticarət və onlayn platformanın texniki xidməti kimi autsorsing biznes funksiyalarından faydalanmaq üçün böyük imkanlar açıb.

Rəqəmsallaşma çoxşaxəlidir və adətən konkret problemlərin həlli və müəssisələrin həyata keçirdiyi əməliyyatların təkmilləşdirilməsi üçün proqramların, rəqəmsal alətlərin və texnologiyaların istifadəsini nəzərdə tutur.

Rəqəmsallaşma şirkətin fəaliyyətini də yaxşılaşdırma bilər: şirkətlər müxtəlif səbəblərdən rəqəmsal alətlərə və təcrübələrə sərmayə qoymağı seçirlər və nəticədə texnologiyanın qəbulu prosesi rəqəmsal transformasiyadan keçən şirkətlərə nəzərəcarpacaq faydalar gətirməlidir. Rəqəmsallaşma məhsuldarlığın artmasına kömək edir ki, bu da öz növbəsində daha yüksək əmək haqqı, daha yaxşı yaşayış standartları və daha çox rəqəmsallaşmaya səbəb olur. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bütün sektorlarda sənaye istehsalının göstəricilərini yaxşılaşdırmaq,

şirkətlərin səmərəliliyini artırmaq və həyat standartlarını yaxşılaşdırmaq potensialına malikdir. COVID-19 kilidləmələri həm qeyri-rəqəmsal biznes modellərinin məhdudiyyətlərini, həm də rəqəmsal şirkətlərin və rəqəmsal profili olmayan şirkətlərin imkanları arasındakı boşluğu üzə çıxardığından, sənayenin rəqəmsallaşdırılmasını sürətləndirməyə böyük ehtiyac olduğu aydın oldu.

Seçilmiş rəqəmsal həllər şirkətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində istifadə oluna bilər [10].

Mərhələ 1 Rəqəmsallaşmanın birinci mərhələsi səmərəliliyin artırılması üçün vaxt aparan tapşırıqların avtomatlaşdırılması yolu ilə əməliyyatların sadələşdirilməsinə və resursların optimallaşdırılmasına yönəlib. Bu nöqtədə müəssisə resurslarının planlaşdırılması (MRP) keyfiyyətə nəzarət, inventar idarəetməsi, nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi, satış/sifarişin idarə edilməsi və işçi qüvvəsinin idarə edilməsi kimi fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün istifadə edilə bilər. Cloud Computing (CC) inventar və nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi, eləcə də satış/sifarişin idarə edilməsi üçün istifadə edilə bilər. Bu mərhələdə MRP və CC-dən istifadənin faydalarına aşağıdakı kimi xüsusiyyətlərin optimallaşdırılması daxildir: yer və saxlama şəraiti, insan səhvinin aradan qaldırılması, məhsuldarlığın və ya qida keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, inventar xərclərinin azaldılması, yeni biznes imkanlarını ələ keçirmək üçün satış izləmək və idarə etmək və s.-dir. Bu mərhələdə bu əməliyyatları yerinə yetirmək üçün yüksək sürətli genişzolaqlı əlaqəyə çıxış da vacibdir. Mərhələ 2- Bu mərhələ aktivlərin integrasiyasına, biznes miqyasına və integrasiya edilmiş platformalar və sadələşdirilmiş əməliyyatlar vasitəsilə yeni imkanlara diqqət yetirir. Bu mərhələdə təchizat zəncirinin idarə edilməsi (SCM) və müəssisə resurslarının planlaşdırılması (MRP) e-ticarət, istehsal analitikası, istehsal əməliyyatlarının idarə edilməsi, ümumi avadanlıq səmərəliliyi və məhsulun autentifikasiyası kimi rəqəmsal həllərin həyata keçirilməsində faydalıdır [11].

Bu mərhələdə bu texnologiyalardan istifadənin üstünlükləri arasında qida keyfiyyəti ilə bağlı problemlərin daha yaxşı aşkarlanması, trend təhlili vasitəsilə məhsul tələbinin proqnozlaşdırılması, məhsuldarlığın artırılması, daha yaxşı nəzarət və hesabatlılıq, avadanlıqların performansının artırılması və müştərilər arasında brend etibarının artırılması daxildir.

Şirkətin sənaye istehsalının rəqəmsallaşmasının 3-cü mərhələsində, böyük verilənlər və avtomatik robotlardan istifadə etməklə təlim və yoxlama, operativ idarəetmə və məlumatların toplanması, obyektlərin idarə edilməsi və profilaktik təmir zamanı artırılmış reallığın tətbiqi üçün Əşyaların İnterneti (IoT) və süni intellektdən istifadə edilə bilər. Qida istehsalı şirkəti rəqəmsallaşdırmanın son mərhələsindədir ki, istehsal profilinə monitoring və nəzarəti təkmilləşdirmək, resursları optimallaşdırmaq, avadanlığın müntəzəm texniki baxışını həyata keçirmək, məhsuldarlığı artırmaq, təhlükəsizlik standartlarını təkmilləşdirmək və s. həllərdə istifadə edilə bilər [1].

NƏTİCƏ

Dövlət siyasətinin digər istiqamətlərindən, İKT yol xəritəsinə əlavə olaraq, KOM-un yol xəritəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının və xüsusilə də sənaye sektorunun rəqəmsal transformasiyasını dəstəkləmək üçün bir sıra tədbirləri əhatə edir. Məsələn, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi maliyyə və qeyri-maliyyə dəstəyi, o cümlədən KOM-ların rəqəmsallaşdırılması ilə məşğul olur. Müəssisələrin İnkişafı Fondu və İpoteka və Zəmanət Fondu kimi KOM-ların maliyyəyə çıxışını dəstəkləyən siyasət təşəbbüsləri KOM-ların rəqəmsal texnologiyaları mənimsəməsini asanlaşdırır və sənaye istehsalına rəqəmsal transformasiya üçün lazım olan maliyyə resursları ilə təmin edə bilər. Bundan əlavə, biznes inkubatorlar rəqəmsal texnologiyalar haqqında məlumatlılığın artırılmasına və sahibkarların rəqəmsal həllərin tətbiqi üzrə bacarıqlarının artırılmasına kömək edə bilər.

Rəqəmsal transformasiya 2021-ci ilin fevralında təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” strateji siyasət sənədində də nəzərdə tutulub. Sənəddə 5 prioritet qeyd olunur:

- (i) Davamlı inkişaf və rəqabətə davamlı iqtisadiyyat;
- (ii) İnküzivliyə və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
- (iii) Rəqabətli insan kapitalı və innovasiya;
- (iv) Azərbaycan ərazilərinin güclü inkişafı;
- (v) Təmiz ətraf mühit və ekoloji iqtisadi inkişaf.

Sənəddə əsas məlumatlar, ardınca beşillik strateji sənədlər toplusu və müxtəlif siyasət sahələri üçün siyasət məqsədləri və tədbirləri müəyyən edən siyasət fəaliyyət planı var. Dövlət və özəl sektorların rəqəmsallaşmasının islahat gündəmində mühüm yer tutacağı gözlənilir və 2021-2025-ci illər üçün planlaşdırılan KOM-un inkişaf strategiyası və ümumi əhali arasında rəqəmsallaşmanın təşviqi üçün bir sıra siyasətləri müəyyən edəcək [2].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012-ci il
2. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Bakı şəhəri, 2012-ci il 29 dekabr
3. Банке В., Бутенко И., Котов И., Рубин Г., Тушен Ш., Сычева Е. Значение цифровизации для отраслей экономики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russiaonline.info/story/digitalization-impact> Московский экономический журнал №6 2020 281.
4. Бархатов В. И. Мировой опыт развития цифровой экономики. Перспективы перехода / (2018). В. И Бархатов, С. В. Лушников, Д. С. Бенц // Друкеров. вестн. – № 2. – С. 19–26.
5. Велицкая С.В. Анализ рынка PLM – систем / (2018). С.В. Велицкая, Т.В. Голубева // Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей XI Международной научно-практической конференции. В 3 ч. Ч. 1 – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», – 314 с.
6. Whitacle B., Gallardo R., Strover S. Does Rural Broadband Impact Jobs and Income? Evidence from spatial and first-difference regressions // The Annals of Region Science. 2014. № 53. P. 649–670.
7. Harding A., Blokland T. Urban Theory. A Critical Introduction to Power, Cities, and Urbanism in the 21st Century. (2014). London. Sage. 294 p.
8. Andreasson K.J. Digital Divides: The New Challenges and Opportunities of E-Inclusion. (2015). CRC Press. 328 p.
9. Ефимов Е.Н. Цифровая экономика: факторы экономической эффективности виртуальных бизнес-отношений и методология их оценки / (2017). Е. Н. Ефимов // Сборник статей V Международного научно-практического конкурса / под общ. ред. Г. Ю. Гуляева. – Пенза: Наука и просвещение, – С. 43–47.
10. Лустов Н. С. Цифровая экономика в системе новой экономики / (2018). Н. С. Лустов // Социально-экономическая политика страны и Сибирского региона в условиях цифровой экономики: материалы X Междунар. науч. конф. / под общ. ред. В. А. Ивановой, Т. Е. Фасенко, Д. В. Коханенко. – Барнаул, – С. 21–24.
11. Куладжи, Т. В. Использование матричного инструментария в цифровой экономике для оценки производства промышленной продукции / (2017). Т. В. Куладжи, А.

В. Бабкин, С. Ю. Муртазаев // Цифровая трансформация экономики и промышленности: проблемы и перспективы / под ред. А. В. Бабкина. – СПб. – С. 686–727.

12. <https://www.oecd.org/eurasia/competitivenessprogramme/PromotingEnterpriseDigitalisationAzerbaijanAZE%20.pdf>

R.M.Abdinov

PhD in Economics, associate professor, Azerbaijan State Oil and Industry University

G.V.Nasibova

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

Strategic directions of state policy in digitalization of industrial production

Abstract

The article shows the rationale for the need for digitalization of industrial enterprises as the basis for the development of industrial production. The current state of the use of ICT in industrial enterprises is assessed, the prospects for industrial policy as the main direction in the development of economic sectors are considered. The effects of the use of digital technologies in the field of production activities are determined and the provisions on the digitalization of industrial production within the framework of industrial policy are given.

Key words: industry, production, enterprise, state policy, strategy, strategic directions.

Р.М.Абдинов

*к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Г.В.Насибова

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Стратегические направления государственной политики в области цифровизации промышленного производства

Резюме

В статье показано обоснование необходимости цифровизации промышленных предприятий как основы развития промышленного производства. Оценивается современное состояние использования ИКТ на промышленных предприятиях, рассматриваются перспективы промышленной политики как основного направления развития отраслей экономики. Определены эффекты применения цифровых технологий в сфере производственной деятельности и приведены положения о цифровизации промышленного производства в рамках промышленной политики.

Ключевые слова: промышленность, производство, предприятие, государственная политика, стратегия, стратегические направления.

E.A.Qəribli
i.e.n, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
emin.garibli@unec.edu.az
R.M.Məmmədov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rinat_mammadov@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.12.2022

The article was received by editorial board on 01.12.2022

Статья принята к печати 01.12.2022

AZƏRBAYCANIN DÜNYA KƏND TƏSƏRRÜFATI BAZARINDA RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məsələsi daima dövlətin diqqəti mərkəzində olan məsələdir. Bununla əlaqədar olaraq, hökumət tərəfindən çoxsaylı dövlət proqramları, Strateji Yol Xəritəsi hazırlanır və tətbiq edilir. Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsi, kənd potensialının yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq səviyyədə tanınması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Məqalədə, dövlət tərəfindən Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı bazarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətində həyata keçirilmiş və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlər nəzərdən keçirilmişdir. Sözügedən tədbirlərə “Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin artırılması layihəsi”, “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Qida təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Azexport portalının fəaliyyəti, Made in Azerbaijan brendinin təşviqi və s aiddir.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, texniki normativ aktlar, beynəlxalq standartlar, elektronlaşma, marketing.*

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması məsələsi daim dövlətin diqqəti mərkəzindədir. Bununla əlaqədar olaraq, hökumət tərəfindən çoxsaylı dövlət proqramları, Strateji Yol Xəritəsi hazırlanır və tətbiq edilir. Bu sahədə dövlət tərəfindən atılmış əsas addımlardan biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”dir. Sözügedən Strateji Yol xəritəsində qarşıya qoyulmuş əsas hədəflərdən biri həm xarici, həm də daxili bazarlarda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına nail olmaqdır.

Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən əsas layihələrə Dünya Bankının dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən həyata keçirilən “Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Gücləndirilməsi” layihəsidir. Sözügedən layihədə nəzərdə tutulmuş tədbirləri aşağıdakı başlıqlarda qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Bitki sağlamlığı və fitosanitar xidmətlər
2. Heyvan sağlamlığı və baytarlıq xidmətləri

3. Qida təhlükəsizliyi məsələləri
4. Kənd təsərrüfatı subyektlərinə maliyyə dəstəkləri
5. Kənd təsərrüfatı subyektlərinə idarəetmə ilə bağlı konsaltinq xidmətləri

METOD

Tədqiqat zamanı mövzu üzrə bir çox elmi məqalələrdən, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazasından, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəsmi hesabatlarından geniş istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, statistik hesablamaların aparılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi statistik məlumat bazasından istifadə edilmişdir. Əldə edilən məlumatlar əsasında Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin yüksədilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş və keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sistemli təhlil metodundan istifadə edilərək tədqiq edilmiş və ələdə olunan nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın neft asılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında çalışan əhali ümumi məşğul əhəlinin 37 faizini təşkil etsə də, ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 7 faiz təşkil etməkdədir (International Trade Administration, 2022).

Kənd təsərrüfatının ölkədə zəif inkişaf etməsinin bir sıra səbəbləri vardır. Ötən əsrin 90-cı illərində ölkəmizdə baş vermiş müharibələr və SSRİ-nin dağılması nəticəsində ölkənin əsas kənd təsərrüfatı bazarının məhdudlaşması, mövcud infrastrukturun dağıdılması, ölkədə baş vermiş siyasi böhranlar və kənd təsərrüfatı istehsalının və qida emalı sahəsinin 30%-dən çox hissəsini təşkil edən Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərinin ermənilər tərəfindən işğal edilməsi kənd təsərrüfatı sahəsinin geriləməsinə səbəb oldu.

Mövcud vəziyyəti, dünya standartlarını, ölkədəki sahibkarlıq subyektlərinin həm maddi, həm də kadr potensialını nəzərə alaraq hökumət tərəfindən kompleksləşdirilmiş tədbirlər həyata keçirilir. Sözügedən tədbirlər həyata keçirilərkən, beynəlxalq təşkilatlar və digər dövlətlərlə birgə sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmış və birgə layihələr həyata keçirilmişdir.

ANALİZ

Ölkəmizin dünya kənd təsərrüfatı bazarında mövcud vəziyyətini öyrənmək üçün ilkin olaraq, Azərbaycan Respublikasının ixracına dair məlumatlar təhlil edilərək aşağıdakı qrafik hazırlanmışdır.

Cədvəl 1

2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının əmtəə strukturu

Malların adı	2021	
	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
Təzə meyvə, ton	361,898.0	403,550.6
Pambıq lifi, ton	122,990.5	207,980.0
Təzə tərəvəz, ton	173,812.0	179,786.5
Pambıq ipliği, ton	18,429.0	58,115.1
Kartof, ton	92,343.5	40,077.7
Şəkər, min ton	59.1	32,093.1
Toxuculuq materiallarından kisə və paketlər, ton	8,406.2	20,533.7
Bitki yağları, ton	11,889.1	15,860.7

Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	12,707.7	15,449.5
Tütün, ton	5,262.2	14,319.6
İribuynuzlu heyvanın dəriləri, min ədəd	496.7	10,126.5
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	8,512.9	9,581.2
Çay, ton	1,115.7	8,491.7
Tünd spirtli içkilər, min dkl. 100 %-li spirtlə	259.4	7,231.2
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	3,086.7	4,379.0
Təbii üzüm şarabları və üzüm suslosu, min dkl.	263.4	3,961.0
Siqaret, mln. ədəd	316.3	1,777.6
Emal olunmamış qoyun və quzu dəriləri, min ədəd	584.0	1,141.7
Kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar, ton	34.1	98.1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır. <https://stat.gov.az/source/trade/>

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının əsas ixrac kənd təsərrüfatı məhsullarına təzə meyvə, pambıq məhsulları, təzə tərəvəz, kartof, şəkər aiddir. Onlar Azərbaycan Respublikasının ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının 89 faizini təşkil etməkdədir.

Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyini artırılması istiqamətində aparılmış əsas və kompleks addım kimi Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin qəbul edilməsi və tətbiq edilməsidir. Sözügedən Strateji Yol Xəritəsinin 2.1-ci prioriteti məhz ölkə daxilində və xaricində kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi tərəfindən hazırlanmış hesabatə əsasən Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin icrası nəticəsində meyvəçilik təsərrüfatlarının maddi-texniki bazası yaxşılaşdırılmış, “Kartof və tərəvəz toxumları istehsalı” kompleksi yaradılmış, istixanalarda farəş tərəvəz istehsalı dəstəklənmiş, pambıq, tütün və barama istehsalı təşviq edilmişdir (Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi, 2021).

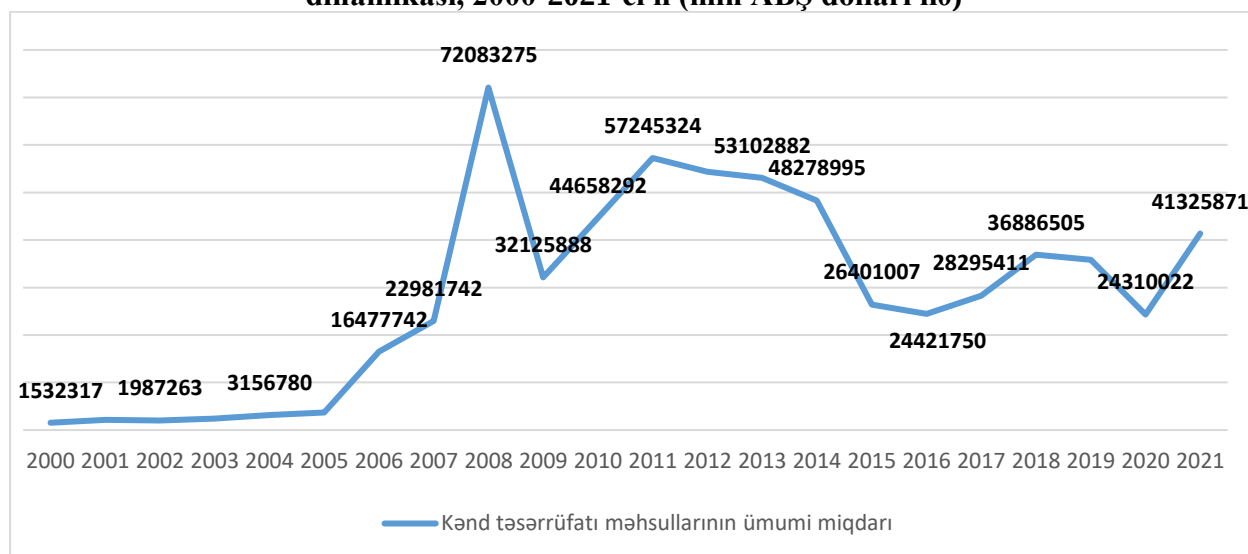
Daha öncədən qeyd edildiyi kimi, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətinin artırılması istiqamətində Azərbaycan Respublikası ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında sıx əməkdaşlıq edilməkdədir.

Bu sahədə tətbiq olunan ən böyük layihələrdən biridə, Dünya Bankının dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən həyata keçirilən “Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Gücləndirilməsi” layihəsidir. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının sözügedən layihənin auditi ilə bağlı rəsmi saytında yerləşdirdiyi hesabatə əsasən, ölkədə bitki sağlamlığı, heyvan sağlamlığı və qida təhlükəsizliyi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, 2021).

Azərbaycan Respublikasının əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac dinamikasındanda göründüyü kimi, 2005-ci ilə qədər kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac həcmində yavaş və davamlı inkişaf müşahidə edilirdi. 2000-ci ildən 2005-ci ilədək dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları ixracında 2 dəfədən çox artım olmuşdur.

2005-ci ildən 2008-ci ilədək dövrdə isə artımda sıçrayış müşahidə edilmişdir. 2009-cu ildə isə yenidən kəskin geriləmə müşahidə edilmişdir. Sonrakı dövrdə isə ardıcılıq olaraq həm artım, həm də azalma müşahidə olunmuşdur.

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasının əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac dinamikası, 2000-2021-ci il (min ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır. <https://stat.gov.az/source/trade/>

Yuxarıda qeyd olunan məhsullar üzrə ayrı-ayrılıqda satış coğrafiyasını təhlil etdikdə aydın olurki, Azərbaycan Respublikasının təzə meyvə ixrac etdiyi ölkələr siyahısına Rusiya Federasiyası (ümumi təzə meyvə ixracının 81%-i), İtaliya (8%), Almaniya (4%), Ukrayna (3%), Qazaxıstan (1%) daxildir. Aşağıdakı cədvəldə 2017-2021-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təzə meyvə ixracının dinamikası idxalatçı ölkələr üzrə dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan təzə meyvələrin ölkələr üzrə ixrac dinamikası, 2017-2021 (min ABŞ dolları ilə)

İdxalçı ölkə	2017	2018	2019	2020	2021
Rusiya Federasiyası	197450	261554	278639	277154	331872
İtaliya	51484	20431	33211	28907	34731
Almaniya	19056	15676	20940	15236	17159
Ukrayna	6417	10738	12787	9593	12420
Qazaxıstan	4190	2352	2489	2119	4337
Lüksemburq	3924	0	0	2376	1404
İsveçrə	2614	1402	903	1289	1294
Çexiya Respublikası	1121	129	0	9215	1200
Özbəkistan	1110	218	391	414	1101
Polşa	971	2133	2219	1625	952
Fransa	774	1501	1176	380	771
Gürcüstan	715	3720	3078	799	745
Belarusiya	632	1072	1595	967	504
Litva	525	964	1646	1075	409

Türkiyə	372	590	416	217	328
İspaniya	236	528	120	331	143
Slovakiya	195	0	386	0	131
Hollandiya	185	167	0	235	114
Qətər	151	31	20	0	100
Türkmənistan	126	74	24	259	79

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır. <https://stat.gov.az/source/trade/>

Azərbaycan Respublikası üçün ikinci əsas strateji kənd təsərrüfatı məhsulu pambıq məhsullarıdır. Bu sahənin inkişafı dövlət tərəfindən xüsusi dəstəklənməkdədir. Bu məqsədlə, pambıqçılığın inkişafına dair silsilə dövlət proqramları qəbul və icra edilmişdir. 2017-2021-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan pambıq məhsullarının idxalatçı ölkələr üzrə ixrac dinamikasını təhlil etdikdə aydın olur ki, pambıq ixracının 91 faizi Türkiyənin, 5 faizi İran İslam Respublikasının, 3 faizi isə Rusiya Federasiyasının payına düşməkdədir.

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan pambığın ölkələr üzrə ixrac dinamikası, 2017-2021 (min ABŞ dolları ilə)

İdxalçı ölkə	2017	2018	2019	2020	2021
Türkiyə	39537	78017	129724	135143	249041
İran İslam Respublikası	170	7423	13596	9734	14111
Rusiya Federasiyası	11722	18361	12868	9488	8871
Ukrayna	505	480	928	612	445
Banqladeş	0	475	219	328	268
Pakistan	0	0	12	1222	205
Belarusiya	14	2748	345	48	38
Gürcüstan	14	96	110	140	24
Belçika	0	0	46	0	
Latviya	0	747	0	0	
Polşa	0	0	92	128	

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır. <https://stat.gov.az/source/trade/>

Ölkəmiz üçün prioritet kənd təsərrüfatı ixracı məhsullarına təzə tərəvəzlər (07 XİFMN nomenklaturasına daxil olan məhsullar) aiddir. Sözügedən məhsulların ixrac bazarlarına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının təzə tərəvəz ixrac etdiyi ölkələr siyahısına Rusiya Federasiyası 97 faiz, Ukrayna 1 faiz və Belarusiya 1 faiz daxildir.

Cədvəl 4

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan təzə tərəvəzlərin ölkələr üzrə ixrac dinamikası, 2017-2021 (min ABŞ dolları ilə)

İdxalçı ölkə	2017	2018	2019	2020	2021
Rusiya Federasiyası	203509	224336	234587	245479	214733
Ukrayna	226	1954	1840	4002	2094

Belarusiya	44	67	136	1117	1124
Gürcüstan	408	3224	2346	1712	1072
Qazaxıstan	121	181	94	857	482
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	66	264	271	499	276
Qətər	207	71	59	120	180
Polşa	0	208	205	286	158
İraq	3344	1053	606	87	53
Latviya	0	189	0	0	21
Moldova Respublikası	0	132	157	81	19
Özbəkistan	0	0	0	0	16
Estoniya	3	33	34	25	7
Türkmənistan	2046	174	30	20	6

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır. <https://stat.gov.az/source/trade/>

İxracda çox kiçik miqdara malik, lakin ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün çox vacib məhsullardan biridə, ət istehsalıdır. Hazırda ət məhsullarının ixracının dinamikasına nəzər salsaq aydın olur ki, 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasından yalnız Belarusiya (642 min ABŞ dolları), Birləşmiş Ərəb Əmirliyi (38 min ABŞ dolları) və Fransa (16 min ABŞ dolları) aiddir.

Cədvəl 5

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan ət və ət məhsullarının ölkələr üzrə ixrac dinamikası, 2017-2021 (min ABŞ dolları ilə)

İdxalçı ölkə	2017	2018	2019	2020	2021
Belarusiya	0	0	0	0	642
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	395	218	93	38	38
Fransa	0	0	0	2	16
Amerika Birləşmiş Ştatları	0	0	51	3	0
Myanma	0	147	0	0	
Gürcüstan	0	0	0	46	
Honq Konq	0	0	29	0	
İran İslam Respublikası	1243	786	0	0	
Küveyt	0	65	6	0	
Pakistan	0	0	15	0	
Qətər	27	0	0	0	
Rusiya Federasiyası	0	38	18	0	
Vyetnam	0	84	402	0	
Türkiyə	43	0	0	23	

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır. <https://stat.gov.az/source/trade/>

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan şəkər və qənnadı məhsullarının ixrac dinamikasına baxdıqda aydın olur ki, ölkəmizdən istehsal olunan şəkər və qənnadı məhsullarının

77 faizi Türkmənistana, 11 faizi Qırğızıstana, 5 faizi Tacikistana, 4 faizi Rusiya Federasiyasına, 2 faizi Gürcüstana, 1 faizi Özbəkistana və İraqa ixrac olunur.

Cədvəl 6

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan şəkər və qənnadı məhsullarının ölkələr üzrə ixrac dinamikası, 2017-2021 (min ABŞ dolları ilə)

İdxalçı ölkə	2017	2018	2019	2020	2021
Türkmənistan	32553	18945	17195	13092	25451
Qırğızıstan	0	1217	0	1	3489
Tacikistan	35	1908	188	1592	1499
Rusiya Federasiyası	683	697	713	705	1178
Gürcüstan	5032	323	9000	1055	499
Özbəkistan	8	2194	157	7081	269
İraq	1783	79	364	854	267
Moldova Respublikası,	0	0	0	138	140
Səudiyyə Ərəbistanı	0	0	0	0	58
Ukrayna	52	59	92	0	51
İordaniya	0	0	0	1	32
Yəmən	0	0	0	0	27
Qazaxıstan	18	35	15	282	26

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən hazırlanmışdır. <https://stat.gov.az/source/trade/>

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulları rəqabətqabiliyyətinin artırılması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlərə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin yaradılması, “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019-2025-ci illər üzrə Dövlət Proqramı”nı və “Qida təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu misal gətirmək olar. Beləki, Agentliyin əsasnaməsində qeyd edildiyi kimi, qida məhsullarının ixracı ilə bağlı idxalçı ölkələrin, o cümlədən Avropa İttifaqının bu sahədə tələblərinin icrasını həyata keçirmək Agentliyin vəzifələri siyahısına daxildir. Bundan əlavə, mövcud sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində Agentliyin vəzifələrinə aiddir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işinin analiz hissəsində aydın olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas bazarı MDB ölkələri, xüsusilə Rusiyadır. Bunun əsas səbəbi isə həm sözügedən ölkələrlə sıx tarixi və coğrafi yaxınlıq, həm də qida təhlükəsizliyi, heyvan sağlamlığı və bitki sağlamlığı sahəsində ölkələrdə oxşar normativ hüquqi aktların qüvvədə olmasıdır. Bu səbəbdən də qeyd olunan ölkələr arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının rahat ixracı mümkündür.

Avropa İttifaqı ölkələrinin isə tələbləri MDB ölkələrindən fərqləndiyi üçün Avropa İttifaqı ölkələrinə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı aşağıdır. Bu məqsədlə də, hazırda Azərbaycan Respublikası tərəfindən qüvvədə olan qida təhlükəsizliyi, bitki və heyvan sağlamlığı ilə əlaqədar normativ hüquqi aktların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasına başlanmışdır. Bu zaman əsas standart kimi Kodeks Alimentarius qaydaları əsas götürülməkdədir.

Bundan əlavə, ət və ət məhsullarının Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac edilə bilməsi üçün ölkədə HACCP sisteminə tətbiqi zəruridir. Bu sistemin ölkədə tətbiqini zəruri edən “Qida təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, ixracın stimullaşdırılması məqsədilə Made in Azerbaijan brendinin təşviqi, Azexport portalının istifadəsinə qeyd etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Fərmanı, 2017-ci il. <https://e-qanun.az/framework/36883>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dair 2017–2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncam, 2017-ci il. <https://e-qanun.az/framework/36050>
3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016-cı il 6 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
4. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi, Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin 2017-2020-ci illər üzrə Monitoring və Qiymətləndirmə Hesabatı, 2021, <https://ereforms.gov.az/files/monitoring/pdf/az/d4497f9b80af19af997ea8012568a1ca.pdf>
5. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, “Kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi” layihəsi üzrə müəyyən olunmuş hədəflərə nail olunma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mövzusunda keçirilmiş səmərəlilik (performans) auditinin xülasəsi, 2021, <https://sai.gov.az/audit/84>
6. Azerbaijan - Agriculture. (2022). International Trade Administration | Trade.gov. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-agriculture>
7. <https://stat.gov.az/source/trade/>
8. World trade map, List of importing markets for a product exported by Azerbaijan https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c031%7c%7c%7c%7c02%7c%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1

E.A.Garibli

PhD in economics, assistant professor, Azerbaijan State Economic University

R.M.Mammadov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Directions for improving the competitiveness of Azerbaijan in the world agricultural market

Abstract

The issue of increasing the competitiveness of agriculture in the Republic of Azerbaijan is always in the center of attention of the state. In this regard, numerous state programs, Strategic Road Map are prepared and implemented by the government. At present, successive measures are being implemented in our country in the direction of improving the legislative base in the field of agriculture, modernizing the material and technical base, improving the personnel potential and promoting agricultural products at the international level.

In the article, measures implemented and planned to be implemented by the state in the direction of increasing the competitiveness of the agricultural market in the Republic of Azerbaijan were considered. The mentioned measures include the "Agricultural Competitiveness Enhance-

ment Project", "State Program for Ensuring Food Safety in the Republic of Azerbaijan for 2019-2025", Law of the Republic of Azerbaijan "On Food Safety", activity of the Azexport portal, promotion of the Made in Azerbaijan brand, etc. belongs to.

Key words: agriculture, technical normative acts, international standards, electronicization, marketing.

Э.А.Гарибли

к.е.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Р.М.Мамедов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Перспективы развития страхового рынка в стране

Резюме

Вопрос повышения конкурентоспособности сельского хозяйства Азербайджанской Республики всегда находится в центре внимания государства. В связи с этим правительством подготовлены и реализуются многочисленные государственные программы, Стратегическая дорожная карта. В настоящее время в нашей стране реализуются последовательные меры в направлении совершенствования законодательной базы в области сельского хозяйства, модернизации материально-технической базы, повышения кадрового потенциала и продвижения сельскохозяйственной продукции на международном уровне.

В статье были рассмотрены меры, реализуемые и планируемые к реализации государством в направлении повышения конкурентоспособности сельскохозяйственного рынка в Азербайджанской Республике. Упомянутые меры включают «Проект повышения конкурентоспособности сельского хозяйства», «Государственную программу по обеспечению безопасности пищевых продуктов в Азербайджанской Республике на 2019-2025 годы», Закон Азербайджанской Республики «О безопасности пищевых продуктов», деятельность портала Azexport, продвижение принадлежит бренд Made in Azerbaijan и т.д.

Ключевые слова: сельское хозяйство, технические нормативные акты, международные стандарты, электроника, маркетинг.

A.Ş.Şəkəraliyev
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
a.shakaraliyev@unec.edu.az
T.F.Həşimli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
turanahasimli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.11.2022

The article was received by editorial board on 30.11.2022

Статья принята к печати 30.11.2022

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DİVERSİFİKASIYASININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Xülasə

İqtisadiyyatın diversifikasiyası müasir dövrdə dayanıqlı iqtisadiyyata malik olmaq istəyən hər bir ölkəə üçün əsas şərtidir. Lakin ölkənin iqtisadi diversifikasiyasına onun sənaye sahələrində neft və qeyri-neft sahələrinə düşən pay önəmli yerə malikdir.

İqtisadi diversifikasiya iki əsas növə bölünür: iqtisadi (məhsulun) diversifikasiyası və ixracın diversifikasiyası. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ümumiyyətlə iqtisadiyyatın istehsal etdiyi mal və xidmətlər baxımından daha müxtəlif olması prosesi kimi müəyyən edilir.

Diversifikasiya neftlə zəngin ölkələrdə resurs problemlərini azaltmaq üçün strategiya ola bilər. Lakin bu, diversifikasiyanın ölkənin institutlarına müsbət təsir göstərməsini tələb edir. Diversifikasiya siyasətləri daxili sənaye siyasətindən çox, beynəlxalq idarəçiliyə təsir edən stimullarına diqqət yetirməlidir.

Azərbaycan təbii resurlara zəngin ölkələrdən biridir, lakin iqtisadiyyatın diversifikasiyasını genişləndirmək üçün bu kifayət etmir. Hərşeydən pncə bunu söyləmək lazımdır ki, neft tükənən təbii sərvətdir. Diversifikasiyanın neft sektoru üzrə birləşməsi gələcək üçün prespektivli deyildir. ÜDM üzərində də baxdıqda görürük ki, qeyri-neft sektoru neft sektoru ilə müqayisə olduqca az bir paya sahibdir.

Son illərə baxdıqda Azərbaycanda ticarətin diversifikasiyalaşması üçün addımlar atılmağa başlanmışdır. Bunlardan ən mühüm olanı ilk Azad İqtisadi Zonanın qurulmasıdır. Azad İqtisadi Zonanın həm prespektivli ərazidə yerləşmiş olması, həm də asanlaşdırıcı hüquqi əsaslarla dəstəklənməsi onun gələcək potensialını daha da gücləndirəcəkdir.

Açar sözlər: iqtisadi diversifikasiya, qeyri-neft sənayesi, ÜDM.

GİRİŞ

Ənənəvi olaraq, iqtisadi diversifikasiya xam neft, minerallar və kənd təsərrüfatı istehsalı kimi bir və ya bir neçə əmtəədən asılılıqdan daha geniş istehsal, məşğulluq, ticarət, gəlir və xərclər mənbələrinə keçidi nəzərdə tutur. İqtisadçılar arasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin bu məqsədi ilə ən sıx əlaqəli olan proses məhsuldarlığın artması, davamlı artım və daha geniş inkişafı xarakterizə olunan struktur transformasiyadır. Məhz struktur transformasiya istehsal və məşğulluq mənbələrinin, beynəlxalq ticarətin, gəlirlərin və xərclərin müxtəlif ölçülər vasitəsilə şaxələndirilməsini asanlaşdırır.

Struktur transformasiya ölkənin məhsuldar resurslarının ilkin kənd təsərrüfatı kimi aşağı məhsuldarlıq fəaliyyətlərindən sənaye və ya xidmət sektorunda daha yüksək məhsuldarlıq fəaliyyətlərinə doğru hərəkətini nəzərdə tutur. İqtisadi artım adətən ÜDM-in artımı ilə ölçülən iqtisadi məhsulun kəmiyyət artımıdır. İstehsalda artım, müəyyən bir torpaq sahəsində işləmək

üçün daha çox təsərrüfat əlinin əlavə edilməsi kimi artan amil intensivliyi ilə idarə oluna bilər. Bu, məsələn, daha yaxşı texnika və alətlər vasitəsilə həmin torpaqda işləyən fermerlərin imkanlarının təkmilləşdirilməsi kimi məhsuldarlığın artması ilə də idarə oluna bilər.

Ən əsas səviyyədə məhsuldarlıq istehsal vasitələrinin vahidinə düşən məhsula aiddir. Məhsuldarlığın artması istehsalın daha yüksək səmərəliliyi ilə - əmək, insan kapitalı, təbii aktivlər və fiziki kapitalın mütənasib artımı olmadan məhsulun artması ilə əlaqələndirilir. Davamlı iqtisadi artım üçün məhsuldarlığın artırılması vacibdir.

1. Bir çox aşağı gəlirli ölkələr üçün iqtisadi inkişaf prosesi diversifikasiyadan ibarətdir - yaşayış üçün nəzərdə tutulmuş kənd təsərrüfatından, təbii ehtiyatların hasilatı və ilkin istehsalın digər formalarından əlavə dəyərli istehsala, xidmətlərə və digər sənayeyə keçid. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi adambaşına düşən gəlirlərin artması, yoxsulluğun səviyyəsinin azalması və sənaye transformasiyası ilə xarakterizə olunan iqtisadi inkişafı birbaşa bağlıdır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin bir neçə ölçüsü əhəmiyyətli təsirlərə malik olsa da, onlar ümumiyyətlə ölkələrin struktur xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu terminin ən çox yayılmış iki konseptuallaşdırması ÜDM diversifikasiyası, yəni məşğulluq və istehsala sektoral töhfələr və ticarət tərəfdaşlarına satılan əsas mal və xidmətlər baxımından ixracın diversifikasiyasıdır. Amma vacib üçüncü konseptuallaşdırma var: fiskal diversifikasiya. O, dövlət gəlirlərinin mənbələrinin və dövlət xərclərinin hədəflərinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur ([https://www. Wall str eet mo jo. Com/diversification-strategy/](https://www.Wallstreetjournal.com/diversification-strategy/), 2021).

Birinci konseptuallaşdırma iqtisadiyyatın məcmu məşğulluğuna və məhsul istehsalına töhfə verən iqtisadi sektorların sayının artmasına işarə edir. Bu, adətən, yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, struktur transformasiyanı – ilkin sənayelərdən daha texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş sektorlara keçidi, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatdan uzaqlaşmanı nəzərdə tutur. sektorları formal sektorlara doğru istiqamətləndirir və məhsuldarlıq səviyyələrini daha geniş şəkildə artırır. Praktikada bu konseptuallaşdırma ümumiyyətlə konkret iqtisadi sektorların nisbi əlavə dəyərini məcmu məhsulda, xüsusilə sənaye və xidmətlərdə pay kimi əhatə edir.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin ikinci konseptuallaşdırılması – ixracın diversifikasiyası – ölkənin əsas ticarət sektorlarına və tərəfdaşlarına diqqət yetirir. Xüsusilə, ixracın diversifikasiyası iqtisadiyyatın dünyanın qalan hissəsinə və ya bazarlarda ixrac etdiyi mal və xidmətlərin çeşidinin artması ilə əlaqədardır. İxracın şaxələndirilməsi ümumiyyətlə bir və ya bir neçə əsas əmtəənin ixracından daha geniş istehsal olunmuş mal və xidmətlərin ixracına keçidi nəzərdə tutur. İxrac səbətinin genişləndirilməsi ilə yanaşı, ixracın diversifikasiyası daha çox təyinat ölkəsinə ixracı şərtləndirə bilər. Birlikdə ixrac edilən malların və ticarət tərəfdaşlarının bu artımları çox vaxt yeni global dəyər zəncirlərində iştirakla əlaqələndirilir ki, bu da ölkələrə irəliyə doğru üstünlüklərdən yararlanmağa imkan verə bilər. əlaqələri təmin edir və yerli firmalara texnologiya transferləri və səmərəlilik qazanmaları vasitəsilə global miqyasda daha rəqabətqabiliyyətli olmağa imkan verir ([https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep31123. 5. Pdf ?r efreqid=excelsior%3A210c1f a30d13 a2 bb4844b005bfc7a39a&ab_segments=&origin=&acceptTC=1](https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep31123.5.Pdf?refreqid=excelsior%3A210c1fa30d13a2bb4844b005bfc7a39a&ab_segments=&origin=&acceptTC=1), 2022).

Bu sənəddə təsvir olunduğu kimi üçüncü konseptuallaşdırma - fiskal diversifikasiya - dövlət gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verən və dövlət xərcləri ilə hədəflənən iqtisadi sektorların sayının artmasına səbəb olur. Hökumətin müxtəlif sektorlardan toplanan büdcəsinin payı fiskal diversifikasiyanın mühüm ölçüsünü təmsil edə bilər. Vergi, daxili və xarici borclanma, valyuta emissiyası və inkişafa yardım da daxil olmaqla, hökumətlər üçün müxtəlif maliyyə mənbələri mövcuddur. Buna görə də, fiskal diversifikasiya daha müxtəlif və davamlı daxili gəlir səfərbərliyi yaratmaqla bir və ya bir neçə mənbədən, xüsusən də hasilat sənayelərindən asılılığın azaldılmasına səbəb ola bilər. Bu, həmçinin vergi bazasının və vergitutma alətlərinin genişləndirilməsini və ya kifayət qədər istifadə olunmayan vergi alətlərinin daha yaxşı istifadəsini əhatə edə bilər. Vergilər

ən davamlı gəlir mənbələrini təmsil etdiyinə görə, fiskal diversifikasiyanın hər iki komponenti əsasdır.

METOD

Tədqiqat zamanı Azərbaycanın həm neft sənaye sahəsi, həm də qeyri-neft sahələri sistemli təhlil metodundan istifadə edilərək təhlil edilmişdir. Daha sonra müqayisə metodu ilə iki fərqli sənaye sahələri arasında müqayisə edilərək Azərbaycanda diversifikasiyanın müasir problemi araşdırılmışdır.

ARAŞDIRMA MODELİ

Qeyd edək ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi ilə bağlı mövcud problemlərin obyektiv müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın strukturunun hazırkı vəziyyətinin dərinlən təhlilini, onda zəifliklərin aşkar edilməsini və yeni müstəvidə ölkə iqtisadiyyatının strateji hədəflərinin müəyyən edilmişdir.

ANALİZ

Məlum olduğu kimi, bir ölkədə istehsal olunan malların bir hissəsi ixrac olunur və ümumi xarici ticarətin ÜDM-ə nisbəti iqtisadiyyatın açıqlığının göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. Açıqlıq göstəricisi aşağı olan ölkələrdə ixrac olunan malların xarici bazarlarda qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb ola biləcək risklərin mövcudluğundan asılı olmayaraq, ixracın diversifikasiyası məsələsi mühüm problem kimi çıxış edə bilməz. Belə hallar baş verdikdə belə, bu ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərə bilməz.

Bu problem Azərbaycan üçün zəruridir. O, xüsusilə son illərdə qloballaşmanın müasir baş verməsini müşayiət edən bir proses olaraq dünyaya açılma prosesindədir.

Azərbaycan sənaye sahələri üzrə böyük bir qisim hasilatın yəni, neft və təbii qazın üzərinə düşür, emal sənayeləri isə ümumilikdə 23.2 faizini özündə birləşdirmişdir. Bu da əslində Azərbaycanda emal sənayesindən daha çox hasilata istiqamətli olduğunu göstərir. Halbuki, diversifikasiyanın həm ölkə daxilində həm də ticarətdə artması üçün emal sənayesinin qeyri-neft sektorlarına meyil artmalıdır.

Cədvəl 1

Sənayenin qeyri-dövlət sektorunun strukturu (iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə), yekuna nisbətən, faizlə

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Mədənçıxarma sənayesi	77.5	79.5	82.1	78.5	70.7	76.3
Xam neft və təbii qaz hasilatı	69.3	73.3	77.3	73.9	63.8	71.6
Metal filizlərinin hasilatı	0.5	0.4	0.4	0.4	0.7	0.4
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	0.1	0.2	0.1	0.2	0.3	0.2
Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	7.6	5.6	4.3	4.0	5.9	4.1
Emal sənayesi	22.2	20.1	17.5	21.0	28.8	23.2
Qida məhsullarının istehsalı	11.4	10.3	7.7	9.3	13.3	9.8
İçki istehsalı	1.0	0.8	0.7	1.1	1.5	1.1
Tütün məmulatlarının istehsalı	0.2	0.1	0.1	0.6	1.5	1.5
Toxuculuq sənayesi	0.4	0.6	0.6	0.8	0.8	0.8

Geyim istehsalı	0.3	0.2	0.3	0.3	0.4	0.3
Dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	0.2	0.1	0.2	0.2	0.2	0.1
Kağız və karton istehsalı	0.2	0.2	0.2	0.3	0.4	0.3
Poliqrafiya məhsullarının istehsalı	0.1	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2
Neft məhsullarının istehsalı	-	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Kimya sənayesi	0.6	0.5	0.4	0.5	1.3	1.6
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	0.9	0.7	0.8	1.0	1.3	0.8
Tikinti materiallarının istehsalı	1.8	1.8	1.8	1.9	2.5	1.9
Metallurgiya sənayesi	1.1	1.6	1.6	1.5	1.8	1.8
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	0.6	0.8	0.6	0.6	0.9	0.8
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	0.3	0.5	0.5	0.6	0.7	0.4
Maşın və avadanlıqların istehsalı	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Mebellərin istehsalı	0.2	0.2	0.3	0.3	0.4	0.4
Sair sənaye məhsullarının istehsalı	0.2	0.0	0.1	0.2	0.2	0.1
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	2.4	1.2	1.0	1.2	0.8	0.9

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/industry/> - Statistika Komitəsi, 2021

O da məlumdur ki, onun ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm rol oynayan neft ehtiyatları bir gün tükənəcəkdir. 2011-ci ildə nəhəng ixrac gəlirləri ilə bu sektorun ümumi çəkisi ÜDM-in 52,4%-ni, ixracda payı isə 94,4%-ni təşkil edir (Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Milli Bank) Bu, Azərbaycanın daha çox ölkədən asılı olduğunun əyani göstəricisidir. Neft olmasaydı, nə baş verəcəyini təsəvvür etmək çətin deyil. İxrac gəlirləri çox aşağı olacaq ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərəcəkdir (Aybar, S. Rasulova M., Qasimli, F. , 2015).

Yeni neft və qaz yataqları tapılmadığından neft və qaz ixracının yaxın gələcəkdə tükənəcəyi təxmin edilir. Ona görə də Azərbaycan öz siyasətinin prioritetlərini bu reallığa uyğun müəyyən etməlidir. Lakin neftin tükəndiyi günə qədər Azərbaycanda iqtisadi şərait neft bumu dövrü kimi tanınacaqdır. Qeyri-neft sektorlarının, xüsusilə də ticarət sektorlarının inkişafı qalır ki, bu da öz növbəsində tədiyə balansını böhranın və büdcə kəsiri nəticəsində yarana biləcək hər hansı digər narahatlığın qarşısını alır. Bu, həm də Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini inkişaf etdirəcək. Qeyri-neft sektorlarının inkişafı Azərbaycanın ən ağır iqtisadi çətinliklərlə üzləşməsinin qarşısını ala bilər. Azərbaycan neft sektorunun digər sektorlardan yüksək səviyyədə üstünlüyü ələ alması, digər sektorların inkişafının sürətinə də təsir göstərir.

Müasir dövrdə qeyri-neft sektoru sahəsi üzrə fəaliyyətlər

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan milli iqtisadiyyatı şaxələndirmək üçün kifayət qədər təbii və iqtisadi resurslara malikdir. Həmçinin neft və qaz emalının genişləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə rəqabətədavamlı sənaye sahələri olan kimya və neft-kimya, metallurgiya, toxuculuq və yeyinti sənayesi, aqrar-sənaye kompleksi və s. qeyri-neft məhsullarının həcmi xeyli artırmaq mümkündür. Belə ki, Azərbaycanda yuxarıda qeyd olunan sənaye sahələrinin inkişafı üçün müasir və yüksək texnologiyalı istehsal infrastrukturunu yaradılır, texnoparklar, sənaye parkları, yüksək texnologiyalar parkları, sənaye məhəllələri, aqrar-sənaye parkları yaradılır və ilk azad iqtisadi zona artıq hazırlanmışdır.

Ələt Azad İqtisadi Zonası (AİZ) Azərbaycanın iqtisadi artımında böyük rol oynamağa hazırlaşır və Pivotal International ilə Garland Consultancy komandası dünya səviyyəli regional investisiya mərkəzinin yaradılmasında mühüm rol oynayacaq.

2. AFEZ Azərbaycan strateji cəhətdən Şərqlə Qərb, eyni zamanda Şimal və Cənub arasında kəsişmə nöqtəsi kimi yerləşən və Bakıdan və beynəlxalq hava limanından 65 km-dən az məsafədə yerləşən dövlət və özəl sektor arasında unikal tərəfdaşlıq fəaliyyət göstərəcəkdir. Ümumi sahəsi təxminən 8,500,000 m² olan inkişaf, vergi və gömrük rüsumlarından azadolmalar, bir pəncərə və özünü tənzimləyən arbitraj prosesi də daxil olmaqla, başqa yerlərdə mövcud olmayan təşviq və üstünlükləri təklif etməyə imkan verən hökumət qanunvericiliyinə tabe olacaq (<https://pivotaldbi.com/afez-azerbaijan/>, 2022).

Azad Zonanın Səlahiyyətli Orqanları, Sərbəst Zona İnzibati İdarələri, Azad Zonanın hüquqi şəxsləri və onların işçiləri, Azad Zona rezidentləri azad zonada fəaliyyətlərinə görə bütün vergilərdən azaddırlar. Azad Zona idxal olunan mallara, işlərə, xidmətlərə görə gömrük rüsumlarını və vergilərini ödəmir. Azad Zonadan əsas iqtisadiyyata mallar, işlər və xidmətlər ixrac edildikdə, belə ixrac olunan mallara, işlərə və xidmətlərə əsas iqtisadi qanunvericiliyin müddəaları şamil edilir (<https://pivotaldbi.com/afez-azerbaijan/>, 2022).

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda daha rəqabətqabiliyyətli sənaye müəssisələri yaratmaqla ölkə iqtisadiyyatının innovativ inkişafına keçid üçün ciddi zəmin formalaşır. Dünyanın qeyri-sabit iqtisadi vəziyyətində və yeni çağırışlarda neft sektorunu artırmaqla davamlı iqtisadi artımı qorumaq üçün dövlətin iqtisadi siyasəti də gücləndirilir (Şəkəraliyev, A.S. Şəkəraliyeva, Z.Ə., 2019).

Qeyri-neft xarakterli əlavə dəyərin daha məhsuldar mənbələrini yarada bilən innovasiyaların, innovativ funksiyaların intensivləşdirilməsi, inkişafı və tətbiqi üçün elmi-tədqiqat təşkilatları, universitetlər və qeyri-neft sənayesi subyektləri arasında inteqrasiya prosesləri və qarşılıqlı əlaqə aktivləşdirilir.

Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorlarının innovasiyaları daha çox bilik tutumlu və yüksək texnologiyalı rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına və dünya bazarlarına fəal çıxış üçün milli brendlərin formalaşmasına imkan verəcəkdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan iyirmi birinci əsrdə iqtisadi artımı və milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan şaxələndirilməsini davamlı inkişafın təmin edilməsi vasitəsi hesab edir (Aliyev S., 2020).

Qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsinin təmin edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün daha əlverişli və cəlbedici innovasiya və investisiya mühiti yaradır və biznes prosesi iştirakçıları ciddi marağa səbəb olacaqdır. Qeyri-neft sektorunda istehsalın dayanıqlı artımı kimi strateji məqsəd sahibkarlıq fəaliyyətində dinamizm, yüksək texnologiyaların fəal cəlb edilməsi və intellektual resursların inkişafı tələb edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi və səmərəliliyinin təmin edilməsində mühüm rolu iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə balanslaşdırılmış dövlət siyasəti və ölkənin iqtisadi inkişaf modeli təmin etməlidir ki, bu da növbəti

illərdə milli iqtisadiyyatın strukturunu ciddi şaxələndirilməsini həll etməli olacaqdır. Bundan başqa, dövlət məqsədyönlü proqramların və əsaslandırılmış strategiyaların köməyi ilə ölkədə iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi və “dövlət - biznes sektoru - biznes mühiti” əməkdaşlığının səmərəliliyinin artırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirə bilər.

Başqa sözlə, dövlət mövcud ağır problemlərin və iqtisadi inkişaf tempini ləngidən çatışmazlıqların aradan qaldırılması ilə ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsinə töhfə verə biləcək müsbət və mənfi cəhətləri öyrənilməlidir. Yuxarıdakı fərziyyələrə və amillərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, yaxın illərdə Azərbaycan neft-qaz amillərindən asılılığını azaltmaq üçün öz strukturunu təkmilləşdirməli və beləliklə, milli iqtisadiyyatın perspektivli qeyri-neft sektorlarının əhəmiyyətli inkişafını tələb etməlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda yeni çağırışlar kontekstində ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi probleminin həlli üçün ciddi ilkin şərtlər var. Qeyri-neft ixracının potensialını artıracaq ənənəvi ağır sənaye sektorlarından məhsuldar istifadə edilməlidir. Ölkə iqtisadiyyatını pandemiya və postpandemiya dövrün tələblərinə və təklif olunan Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi strategiyasına uyğunlaşdırmaq, bununla da Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini sürətləndirilməsi lazımdır. Buna da Azərbaycan yaradılan ilk Azad İqtisadi Zona mühüm rol oynaması gözlənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aliyev S. (2020). "Problems of the Azerbaijani Economy Diversification in Modern Conditions". (ISPC-CPSLR 2020) Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 527, pp. 38-44.
2. Aybar S. Rasulova M., Qasimli F. (2015). "Economic Diversification and Policy in Azerbaijan". Department of Economics and Finance, İstanbul Aydın University Florya Chronicles of Political Economy - Year. 1 Number. 1 - 2015 (39-59).
3. Şəkərəliyev A.S. Şəkərəliyeva Z.Ə. Mövcud şəraitdə qeyri-neft sektorunun sosial-iqtisadi problemləri”, 37-ci Beynəlxalq İqtisadi və Sosial İnkişaf - Davamlı İnkişafın Sosial-İqtisadi Problemləri Elmi Konfransı, 2019, səh.651-656.
4. <https://stat.gov.az/source/industry/> - Statistika Komitəsi, 2021
5. <https://www.wallstreetmojo.com/diversification-strategy/> - Diversification Strategy, 2021.
6. <https://pivotaldbi.com/afez-azerbaijan/> - AFEZ Azerbaijan, 2022.
7. https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep31123.5.pdf?refreqid=excelsior%3A210c1fa30d13a2bb4844b005bfc7a39a&ab_segments=&origin=&acceptTC=1, 2022.

A.S.Shakaraliyev

doctor of economic sciences, professor, Azerbaijan State Economic University

T.F.Hashimli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Modern problems of diversification of the Azerbaijan economy

Abstract

Diversification of the economy is a basic condition for any country that wants to have a stable economy in the modern era. However, the share of oil and non-oil sectors in its industrial sectors plays an important role in the country's economic diversification.

Economic diversification is divided into two main types: economic (product) diversification and export diversification. Economic diversification is generally defined as the process of an economy becoming more diverse in terms of the goods and services it produces.

Diversification can be a strategy to reduce resource problems in oil-rich countries. But this requires diversification to have a positive impact on the country's institutions. Diversification policies should focus on incentives affecting international governance rather than domestic industrial policy.

Azerbaijan is one of the countries rich in natural resources, but this is not enough to expand the diversification of the economy. Above all, it should be said that oil is a depleting natural resource. The consolidation of diversification in the oil sector is not promising for the future. Looking at the GDP, we see that the non-oil sector has a very small share compared to the oil sector.

Looking at recent years, steps have been taken to diversify trade in Azerbaijan. The most important of these is the establishment of the first Free Economic Zone. The fact that the Free Economic Zone is located in a prospective area and supported by facilitating legal grounds will further strengthen its future potential.

Key words: economic diversification, non-oil industry, GDP.

А.Ш.Шакаралиев

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Т.Ф.Хашимли

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Современные проблемы диверсификации экономики Азербайджана

Резюме

Диверсификация экономики является основным условием для любой страны, которая хочет иметь стабильную экономику в современную эпоху. Однако доля нефтяного и ненефтяного секторов в его промышленных секторах играет важную роль в диверсификации экономики страны.

Экономическая диверсификация делится на два основных вида: экономическую (продуктовую) диверсификацию и экспортную диверсификацию. Экономическая диверсификация обычно определяется как процесс повышения диверсификации экономики с точки зрения товаров и услуг, которые она производит.

Диверсификация может быть стратегией решения проблем с ресурсами в богатых нефтью странах. Но для этого требуется диверсификация, чтобы оказать положительное влияние на институты страны. Политика диверсификации должна быть сосредоточена на стимулах, влияющих на международное управление, а не на внутреннюю промышленную политику.

Азербайджан является одной из стран, богатых природными ресурсами, но этого недостаточно для расширения диверсификации экономики. Прежде всего, следует сказать, что нефть является истощающим природным ресурсом. Укрепление диверсификации в нефтяном секторе не обещает будущего. Глядя на ВВП, мы видим, что доля ненефтяного сектора очень мала по сравнению с нефтяным сектором.

Если посмотреть на последние годы, то в Азербайджане были предприняты шаги по диверсификации торговли. Наиболее важным из них является создание первой свободной экономической зоны. Тот факт, что Свободная экономическая зона расположена в перспективном районе и поддерживается благоприятными правовыми основаниями, еще больше укрепит ее потенциал в будущем.

Ключевые слова: диверсификация экономики, ненефтяная промышленность, ВВП.

T.F.Ələkbərov
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC
turalalakberov282@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.01.2022

The article was received by editorial board on 27.01.2022

Статья принята к печати 27.01.2022

EHTİYATLARIN İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI

Xülasə

Ehtiyatlar xidmət prosesində və istehlakçıların ehtiyacını təmin etmək üçün istifadə edilən materialların anbarıdır. Adətən ehtiyatlara xammal, tamamlanmamış hazır məhsul daxildir. Ehtiyatların yaradılmasından məqsəd materialların hazırlıq təchizatı arasında müəyyən buferin əmələ gətirilməsi və müəssisənin fasiləsiz işləməsi fasiləsiz çatdırma zərurətinin aradan qaldırılması. Materiallardan səmərəli istifadə olunması xidmətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca istiqamətlərindəndir. Respublikanın iqtisadi və sosial inkişafında resurslardan qənaətlə istifadə olunmasına böyük diqqət yetirilir. Bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif ölkələrdə müqavilə öhdəliklərinə bəzən qeyrisabit əməl olunması ehtiyatların müxtəlif növlərindən daha qənaətlə, daha səmərə ilə istifadə edilməlidir. Bunun üçün hər bir təsərrüfat subyekti təsərrüfat subyektində mövcud olan xammal və materialların dəqiq uçotu təşkil olunmalı, hər bir xidmət vahidində israfçılığa, mənimsəməyə və digər mənfi hallara qarşı ciddi və hərtərəfli mübarizə aparılmalıdır.

Açar sözlər: ehtiyatlar, uçot, müəssisə, xidmət.

GİRİŞ

Müəssisənin ehtiyatlarının idarə edilməsi və optimallaşdırılması çox maraqlı məsələdir, çünki onunla həm sırf ixtisas baxımından – digər biznes proseslərlə ziddiyyətə girmədən və yalnız ehtiyatları optimallaşdıraraq, həm də çox geniş – bütün müəssisənin işinə burada olan ehtiyatların idarə edilməsi prizmasından baxmaqla məşğul olmaq olar. Sürətli inkişaf əlaqədar olaraq bir çox logistiklər, mütəxəssislər logistikada cəmi məsrəflərin minimuma endirilməsi nöqtəyi nəzərdən ehtiyatların daha səmərəli idarə edilməsindən söz açır. Yəni, mal ehtiyatlarının optimallaşdırılması, ilk növbədə, onların yaradılmasına və qulluq göstərilməsinə çəkilən xərclərin aşağı salınması kimi qəbul edilir. Bu, həqiqətən də müəssisədə ehtiyatların optimallaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin ən mühüm məqamıdır, amma məlumdur ki, mal – maddi ehtiyatların idarə edilməsinin logistik aspektdən başqa ən azı həm də maliyyə və marketing aspekti vardır. Müvafiq olaraq ehtiyatların idarə edilməsinin effektivliyi yalnız onların yaradılmasına və qulluq göstərilməsinə çəkilən məsrəflərlə qiymətləndirilə bilməz, ehtiyatların idarə edilmə strategiyası isə yalnız həmin məsrəflərin azaldılması üzərində qurula bilməz və ehtiyatların optimal idarə edilməsi təkcə anbarda ehtiyatların optimallaşdırılmasını deyil, bu vəzifə ilə əlaqəsi olan bütün aspektləri özündə əhəngli birləşdirən ehtiyatlarının idarə edilməsi siyasətini nəzərdə tutur. [3,102]

Ehtiyatlar qiymətləndirilərkən qeydiyyatda olan bütün ehtiyatlar nəzərə alınır: mövcud ehtiyatlar – cari, sığorta (o cümlədən mövsümi) və qeyri – likvid ehtiyatlar; satış kanallarında olan və sifarişçilər tərəfindən dəyəri ödənilməmiş ehtiyatlar – realizə edilmək üçün dilerlərə verilmiş ehtiyatlar üstəgəl onlar üçün yolda olan ehtiyatlar; təchizatçıların göndərdiyi, yolda olan və dəyəri ödənilmiş ehtiyatlar, o cümlədən təchizatçıların yükləyib yola salmadığı və məsuliyyət altında saxlanmaya qəbul edilmiş ehtiyatlar və s. [5, 89]

Maddi dəyərlərin ehtiyatlarının və hərəkətinin uçotuna – təchizatçılardan gələn maddi dəyərlərin mədaxilinin qeydiyyatı, mədaxil qiymətlərinin avtomatlaşdırılmış hesablanması, mədaxil orderlərinin və digər ilkin sənədlərin çap edilməsi; material anbarlarından alıcılar üçün yük göndərilməsinin qeydiyyatı, qaimələrin, müşayiətedici sənədləri çap edilməsi; maddi dəyərlərin zavod daxilində qurumlar, maddi məsul şəxslər, qeydiyyat hesabları üzrə yer dəyişməsinin qeydiyyatı; qurumlar, maddi məsul şəxslər, qeydiyyat hesabları üzrə sənədlərin reyestrləri daxildir.

Ehtiyatların iqtisadi mahiyyəti

Ehtiyatlar bu və ya digər formada malların xidmət sahəsindən dövriyyə sahəsinə qədər bütün hərəkəti boyunca mövcuddurlar. Ehtiyatlar xidmət prosesində xammal istehsalçısının məhsul təchizatçısından asılılığını azaldır. İstehsal prosesində olan yarımfabrikat ehtiyatları ayrı-ayrı sexlərin bir-birindən asılılığını azaldır. Maddi ehtiyat yaradılmasının əsas səbəbləri aşağıdakılar ola bilər: alışda qənaət, daşınma xərclərinin azaldılması, təchizat və xidmət zamanının təmi edilməsi, maddi ehtiyatların qiymətin ehtimal olunan qalxmasından müdafiə, malların istehlakında mövsümi enib-qalxmaların qeydə alınması, istehsal siklinin dəstəklənməsi və s. Logistikanın tədqiqat predmeti maddi resursların özü deyil, onların zamanda və məkanda hərəkəti olduğuna görə, ehtiyatları müxtəlif logistika əməliyyatlarını əlavə etmə prosesində müəyyən zaman intervalında maddi axın kimi gözdən keçirək və onların təsnifatını verək (**cədvəl 1**).

Logistika kanalında (zəncirində) məhsulun yerinə görə aşağıdakı logistika qruplarını seçmək olar: maddi resursların ehtiyatları; tamamlanmamış istehsal ehtiyatları; hazır məhsul ehtiyatları; taraların və geri qaytarılan tullantıların ehtiyatları.

Logistika əməliyyatlarına münasibətinə görə

Təchizatda ehtiyatlar – xidmət prosesinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş, təchizatçılardan mal istehsalçılarına qədər logistika kanallarında (zəncirində) yerləşən maddi ehtiyatlardır.

Ehtiyatların təsnifatı

Cədvəl 1

Ehtiyatların təsnifatı [4, 85]

№	Əlamətləri	Təsnifatı
1	Logistika kanalında (zəncirində) məhsulun yerinə görə	• Maddi resursların ehtiyatları • Tamamlanmamış istehsal ehtiyatları • Hazır məhsul ehtiyatları • Taların və geri qaytarılan tullantıların ehtiyatları
2	Logistika əməliyyatlarına münasibətinə görə	• Təchizatda ehtiyatlar • İstehsalat ehtiyatları • Satış (mal) ehtiyatları • Birləşmiş ehtiyatlar • Nəqliyyat ehtiyatları (yolda ehtiyatlar, tranzit ehtiyatları) • Yüklərin yenidən işlənmə ehtiyatları
3	Funksional təyinatına görə	• Cari ehtiyatlar • Sığorta ehtiyatları (zəmanət və ya bufer) • Hazırlıq ehtiyatları • Mövsümi ehtiyatlar • Hazır məhsulun irəliləmə ehtiyatları • Spekulativ ehtiyatlar

		•Köhnəlmiş (qeyri-likvid) ehtiyatlar
4	Logistika sisteminə və ya logistik vasitəçilərə münasibətinə görə	•Təchizatçıların ehtiyatları •İstehlakçıların ehtiyatları •Ticarət vasitəçilərinin ehtiyatları

İstehsal ehtiyatları – qeydə alındığı vaxtda istehsalatda istifadəyə daxil olmamış və istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin etməyə imkan verən xammal, material, komplektləşdirici məmulat, tara və s. ehtiyatlarıdır.

Satış (mal) ehtiyatları –firmanın hazır məhsul anbarlarında olan, pərakəndə və topdan satış prosesində istehlakçıların tələbini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşhazır məhsul, nəqliyyat ehtiyatlarıdır. Satış ehtiyatları cari (müntəzəm), sığorta (zəmanət), hazırlıq, mövsümi, köhnəlmiş (qeyri-likvid) olur.Satış ehtiyatları mütləq (dəyər) və nisbi (mal dövriyyəsi günlərinə görə) göstəricilərlə təhlil olunur, planlaşdırılır və qeydə alınır və həm dövrün əvvəlində, həm də sonunda qeydə alınır bilərlər [7, 101]

Birləşmiş ehtiyatlar – mal, nəqliyyat və tamamlanmamış ehtiyatların cəmidir.

Nəqliyyat ehtiyatları (yolda olan ehtiyatlar, tranzit ehtiyatları) – maddi resursların, tamamlanmamış xidmətin və ya hazır məhsulun logistika sisteminin bir halqasından digərinə daşınma prosesində olan ehtiyatlarıdır. Nəqliyyat ehtiyatlarının ölçüsü yüklərin daşındığı məsafə ilə, dövriyyə prosesində mal hərəkətinin halqa əmsalı ilə, sahə və region ixtisaslaşması ilə, ehtiyatla yolda olma müddəti ilə (yüklərin nəqliyyata yüklənəndən təyinat yerinə çatana qədər müəyyən olunan daşınma vaxtı).

Yükün yenidən işlənməsi – logistik saxlama əməliyyatı olmadan yaranan spesifik anbar ehtiyatıdır.

Funksional təyinatına görə ehtiyatlar aşağıdakı növlərə bölünür:

Cari ehtiyatlar iki növbəti təchizat arasında xidmət prosesinin və ya satışın fasiləsizliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatların əsas hissəsidir. Bir qayda olaraq, təchizat intervalından hesablanırlar.

Sığorta ehtiyatları (zəmanət və ya bufer) tələbatın adi yollarla təmin olunması mümkün olmadığı zaman hazır məhsula tələbatın nəzərə alınmamış tərəddüdləri, maddi ehtiyatların təchizatı ilə bağlı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi, texnoloji sikllərdə yaranmış kəsintilərlə və digər nəzərə alınmamış hallarla əlaqədar olan maliyyə risklərinin azaldılması üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatlardır. [5, 201]

Ehtiyatların idarə edilməsi əsas fəaliyyətin idarə edilməsinin ən mühüm funksiyalarından biridir, çünki ehtiyatlar böyük miqdarda kapital tələb edir və bu kapitalın həcmi malın alıcılara çatdırılmasında əks olunur. Ehtiyatların idarə edilməsi biznesin bütün sahələrinə, xüsusilə də marketing və maliyyəyə təsir göstərir.

Bütün təşkilat və müəssisələr fəaliyyət prosesində xidmət proseslərinin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə onların idarə edilməsi işini həyata keçirir. İdarə etmənin vəzifələri şox müxtəlifdir, amma onların ən mühümlərindən biri müəssisədə ehtiyatların idarə edilməsidir. Ehtiyatların ölçüsü kifayət qədər böyük olan müəssisələrdə bu məsələ xüsusilə aktualıq kəsb edir. Məsələn, tikinti, ticarət, habelə kənd təsərrüfatı təşkilatları.

Marketing nöqtəyi nəzərindən satışları artırmaq üçün yüksək səviyyədə ehtiyatların olması məqsəduyğundur, halbuki xidmət nöqtəyi nəzərindən yalnız istehsal üçün kifayət edəcək miqdarda ehtiyat səviyyəsinə malik olmaq lazımdır. Maliyyə nöqtəyi nəzərindən ehtiyatların aşağı səviyyədə olması sərfəlidir, çünki böyük miqdarda ehtiyat kapitalın donmasına səbəb olur.

NƏTİCƏ

Ehtiyatların idarə edilməsi nəzəriyyəsi hər hansı məhsula müstəqil tələb zamanı həmin məhsulun ehtiyatlarının tənzimlənməsi vəzifəsinin analizi metodlarını özündə birləşdirir.

Bu tip məsələlərdə itkinin həm tələbin yerinə yetirilməməsi, həm də malların anbarda yatıb qalması nəticəsində baş verdiyini nəzərə alaraq ehtiyatın rəasional miqdarını tapmaq lazımdır.

Ehtiyatların idarə edilməsi problemi müxtəlif iqtisadi obyektləri nəzərdən keçirərkən yaranır. Ehtiyatların idarə edilməsi pərakəndə satışın analizində geniş yayılmışdır. Bu halda hər hansı bir məhsulun dükandakı ehtiyatı nəzərdən keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov Q., Səbzəliyev S.M. və b. «Mühasibat (maliyyə) uçotu». (2013). Bakı.
2. Axundov Ş.Ə., Material məsrəflərinin normalaşdırılması. (2015). Dərs vəsaiti. Bakı, Azərənşər.
3. Orucov Ş.O., Maddi-texniki təminatın iqtisadiyyatı və planlaşdırılması. (2010). Bakı, Elm.
4. Radionov A.R., Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri və təchizat ehtiyatlarının normalaşdırılması loqistikası. (2002). M.
5. Rzayev Q., «Mühasibat uçotu və audit». (2006). Bakı, Azərşər.
6. Səbzəliyev S.M., İbrahimova S.Ə., Daşdəmirov Ə.İ., «Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi». (2012). Bakı, UNEC.
7. Smirnov K.A., Maddi resurslardan səmərəli istifadənin modelləşdirilməsi. (2020). Moskva.

T.F.Alakbarov

*doctoral student, Azerbaijan State Economic University
(UNEC)*

Economic nature and classification of reserves

Abstract

Inventories are stocks of materials used in the production process and to satisfy the needs of consumers. Inventories usually include raw materials, work in progress and finished goods. Creating a certain buffer between the preparatory supply of materials for the purpose of creating reserves and eliminating the need for uninterrupted delivery of the enterprise. Effective use of materials is one of the main directions of increasing production efficiency. In the economic and social development of the Republic, great attention is paid to the economical use of resources. In the conditions of market relations, the sometimes unstable compliance with contractual obligations in different countries should be used more economically and efficiently than different types of production resources. For this, an accurate accounting of the raw materials and materials available in each economic entity should be organized, and a serious and comprehensive fight against wastage, misappropriation and other negative situations should be carried out in each production unit.

Key words: stocks, accounting, enterprise, service.

Т.Ф.Алекперов

*докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
(UNEC)*

Экономическая природа и классификация запасов

Резюме

Товарно-материальные запасы представляют собой запасы материалов, используемых в процессе производства и для удовлетворения потребностей потре-

телей. Запасы обычно включают сырье, незавершенное производство и готовую продукцию. Создание определенного буфера между подготовительной поставкой материалов с целью создания резерва и устранением необходимости бесперебойной поставки предприятия. Эффективное использование материалов является одним из основных направлений повышения эффективности производства. В экономическом и социальном развитии республики большое внимание уделяется экономному использованию ресурсов. В условиях рыночных отношений порой неустойчивое соблюдение договорных обязательств в разных странах должно использоваться более экономно и эффективно, чем разные виды производственных ресурсов. Для этого должен быть организован точный учет имеющихся в каждом хозяйственном субъекте сырья и материалов, а в каждом производственном подразделении должна вестись серьезная и всесторонняя борьба с растратами, хищениями и другими негативными ситуациями.

Ключевые слова: *запасы, бухгалтерский учет, предприятие, обслуживания.*

E.M.Kurbanov
PhD, professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
elkurbanof@gmail.com
Hashed Alawlaqi
PhD Student, Business Economics and Management Department,
Azerbaijan University of Architecture and Construction

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.11.2022

The article was received by editorial board on 15.11.2022

Статья принята к печати 15.11.2022

MOTIVATED REASONS OF INCREASED DEMAND OF LIGHTWEIGHT STEEL CONSTRUCTION AND ITS IMPACT ON THE ECONOMIC EFFICIENCY

Abstract

The use of lightweight structural steel in construction work has increased in the last two decades, and its market share has increased in the global construction market due to its various advantages in all fields. As it achieves economic advantages at a lower cost than traditional construction, higher productivity, and a very short construction time, while achieving the required engineering specifications and sustainability requirements, and this is what stimulates the growth of the lightweight steel construction market in the future.

This article discusses the growing global market for lightweight steel construction and the reasons for the continued growth of the market share of lightweight steel structures.

Key words: *light weight steel, economic efficiency, sustainability.*

INTRODUCTION:

The world tends to use methods of construction that are in line with the huge demand and address the increasing housing issues that make rapid construction patterns more in demand.

Lightweight steel has been in use for a long time but remains in a limited range and does not have a significant market size.

Recently, with the advancement of building technology, new ways of building with lightweight steel appeared, whether using structures or using walls, that make building a structure that require some days to install the pre-prepared elements in a factory and computer designed to make manufacturing, engineering design and installation one integrated system with each other. This technique motivated a lot of construction companies to use it because it keeps pace with the increasing demand on the construction market for its high speed and accuracy, as it is designed with a computer, as well as for its ease of installation and transfer in a short period and not affecting the required construction features, which also reduced the cost of construction compared to other building systems.

Therefore, it has been used in many sectors such as offices, hangars, prisons, shopping centers, as well as residential and industrial buildings, and its market share has been increasing day by day in the last two decades, as the market size in 2020 was \$33.89 billion and is expected to reach \$48.21 billion in 2028 with a total annual growth rate. An amount of 4.6%. This has led to many construction companies and contractors developing and expanding the scope of their applications. The motivating reasons for using this type of construction are due to many aspects,

including economic, engineering, environmental and administrative aspects, and we will review some of them related to the aspect of economic efficiency.

1- High structural and architectural efficiency: -

The advantages offered for lightweight steel housing have led to the widespread use of these systems in different and wide applications such as residential, commercial and industrial projects and all related projects, whether the system of structures, walls or trusses.

Large numbers of commercial buildings, such as hotels, warehouses, garages and retail stores in developing economies such as Brazil, China and Middle Eastern countries are expected to use this system construction applications during the forecast period. Mild steel can be used throughout the structure as well, including floor joists, internal non-load bearing walls, roof trusses, external load-bearing walls, and curtain walls. These systems are characterized by the small size of their sectors relative to their strength, and therefore they provide architectural efficiency by providing a larger area by reducing the size of the construction sectors. In addition to providing flexibility in planning and architectural division and the possibility of modification.

ÇELİK, Saeed KAMALI studied a case of a villa in the same area in two cases using reinforced concrete and again using lightweight steel and found that the actual area of the villa in the case of reinforced concrete is less than 2.6% compared to a light - weight steel. In addition, light steel structure applications range from low-rise buildings to 8-storey multi-storey buildings.

2- Functional and practical efficiency: -

Because this system is light-weight and computer-manufactured parts through smart technology and precision manufacturing system, and transported as lightweight, easy-to-install and flexible parts, the scope of projects and work is clearer, easier and more accurate for quality control of the schedule, budget and specifications for construction project work with this material, and this is what achieves effectiveness functional.

3- Efficiency in achieving sustainability requirements

The construction of lightweight steel structures is one of the most important clean construction techniques that meet the requirements of sustainability and are considered environmentally friendly for a number of reasons, which are represented in the following points:

1- It is characterized by the fact that the design and planning are done by computer and using clean technology, and this reduces the volume of waste resulting from construction.

2- The light weight and strength of the sections reduces the consumption of raw materials and achieves the engineering requirements with less materials compared to traditional steel and reinforced concrete.

3- Modern construction and installation technology reduces noise pollution during construction.

4- The high capacity of this system to resist climatic changes and humidity in addition to its ability to resist fire and thus the design life of lightweight steel structures in warm conditions is up to 250 years.

5- The possibility of dismantling and the quality of the material reduces the size of the damaged and achieves the possibility of recycling and re-manufacturing these structures and facilitates the process of re-installing, transporting or maintaining them.

All these features bring these structures greater efficiency to keep pace with the requirements of sustainability and clean construction.

4- Efficient in saving time: -

On schedule 75% faster through the study by Summit Company. Compared to on-site reinforced concrete structures and 50% for wooden structures.

Therefore, a lot of construction time is saved with this system, and it is considered one of the most important rapid construction techniques that only take a few days for the following reasons:

1- The light weight of these structures speeds up the process of transportation and installation.

2- Factory manufacturing shortens a lot of the time that is consumed in building with reinforced concrete and the time of bricking. The method of installation is clear and prepared in advance, in addition to that work is done in parallel in the factory and on site.

3- The work is not affected by weather factors, so the weather does not constitute a potential delay factor for the project.

5- Cost-effectiveness: -

The total cost relates to the cost of materials, the cost of manufacturing, the cost of transportation, the cost of installation, implementation and maintenance cost.

Factory processing reduces the cost of preparing and cleaning the site, the cost of storage and the cost of potential delays. In terms of materials, the rate of material consumption in these systems is lower due to the high rate of strength to its hardness. In terms of transportation, due to the small size of the sectors and their light weight, the transportation cost is lower than the traditional steel system.

On the other hand, the lighter weight of the building leads to the need for smaller bases, which reduces the cost of foundations. In addition, the limited amount of construction site work essentially reduces the proportion of workers needed on site to install these prefabricated components of the building.

RESULT AND CONCLUSION

In conclusion, lightweight steel building systems achieve architectural efficiency, construction efficiency, administrative efficiency in time and cost in addition to keeping pace with the requirements of sustainability, which made them characterized by economic efficiency. Lightweight steel systems quickly became the effective alternative option in various building applications and the market share of light structural steel continues in The worldwide increase in the construction sector is in many applications in construction as it can be used in many applications in construction such as structural walls, floor joists, roof trusses, residential, commercial and industrial buildings including frames, trusses, floors and walls in a variety of ways for building systems and functions.

Due to the numerous structural, technical and economic characteristics that characterize this type of construction. Which includes product quality and provides greater accuracy and building efficiency, reduces waste, improves strength, durability and performance, ease of installation and decreases the use of raw materials. Material waste is greatly reduced in addition to ease of shipment, handling and assembly. Speed of installation and reduction of labor can lead to a great deal of saving time and cost in large projects, which increases the competitiveness of the resulting products and increases the economic efficiency in the construction sector.

References:

1. Tolga ÇELİK, Saeed KAMALI, Multidimensional Comparison of Lightweight Steel and Reinforced Concrete Structures: A Case Study, ISSN 1330-3651 (Print), ISSN 1848-6339.
2. Light gauge steel framed structures technical manual, Pedro Eduard Rodrigues Mendes, 2018/2019.

3. Lightweight Steel Frame House Construction Handbook, Canadian sheet steel building institute, 2005.
4. Cold-Formed Steel Framing Design Guide, Second Edition, American Iron and Steel Institute, 2007.
5. Mashhad Farahani, S. (2015). Light Weight Steel Frames vs. Common Building Structures – Structural performance Evaluation. American Scientific Research Journal for Engineering, Technology, and Sciences (ASRJETS), 12(1), 222-229.
6. Design of cold-formed steel structures, Luís Simões da Silva (ECCS), António Lamas (Portugal), Jean-Pierre Jaspart (Belgium), Reidar Bjorhovde (USA), Ulrike Kuhlmann (Germany).
7. Lightweight Steel Frame House Construction Handbook, Canadian sheet steel building institute, 2005.
8. Cold-Formed Steel Framing Design Guide, Second Edition, American Iron and Steel Institute, 2007.
9. CSSBI. Environmental Fact Sheet: Lightweight Steel Framing - Looking forward to the benefits. 2014. http://cssbi.ca/assets/resources/Enviro_Fact_Sheet/CSSBI-EFS3-14.pdf (Accessed 16.06.2016).
10. Zhang X., Su X., & Huang Z. (2007). Comparison of LCA on Steel-and concrete-construction office buildings: A case study. College of Mechanical Engineering, Tongji University.
11. Özel Eren. A Comparison with Light Steel Frame Constructional Building Systems for Housing, World Applied Sciences Journal 25, 2013ISSN 1818-4952© IDOSI Publications, 2013DOI:10.5829/idosi.wasj.2013.25.03.2647
12. Sustainability of modular lightweight steel building from design to deconstruction Ornella Iuorio¹, Loredana Napolano², Luigi Fiorino³, Raffaele Landolfo⁴.
13. BRE's Green Guide to Housing Specification, 2007.

E.M.Kurbanov

i.ü.f.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Hashed Alavlaki

aspirant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Yüngül polad konstruksiyalara tələbatın artmasının əsaslandırılmış səbəbləri və onun iqtisadi səmərəliliyə təsiri

Xülasə

Son iki onillikdə tikinti tətbiqlərində yüngül struktur poladdan istifadə artmışdır. Bütün sahələrdə əldə etdiyi müxtəlif üstünlüklərə görə onun global tikinti bazarında payı artıb. Bu konstruksiyalar ənənəvi tikinti ilə müqayisədə daha az xərclə, yüksək məhsuldarlıq və çox qısa tikinti müddətində tələb olunan texniki göstəricilərə və sabitlik tələblərinə nail olmaqla iqtisadi üstünlüklər təmin etdiyindən və bu, gələcəkdə yüngül polad konstruksiya bazarının böyüməsini stimullaşdırır.

Bu məqalə yüngül polad konstruksiyalar üçün artan global bazarı və yüngül polad konstruksiyaların bazar payının davamlı artımının səbəblərini araşdırır.

Açar sözlər: yüngül polad, iqtisadi səmərəlilik, ekoloji təmizlik.

Э.М.Курбанов

*доктор философии, профессор, Азербайджанский
Архитектурно-строительный Университет*

Хашед Алавлаки

аспирант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Мотивированные причины повышения спроса на легкие стальные конструкции и его влияние на экономическую эффективность

Резюме

Использование легкой конструкционной стали в строительных работах увеличилось за последние два десятилетия. Её доля на мировом строительном рынке увеличилась благодаря различным преимуществам во всех областях. Поскольку данные конструкции обеспечивают экономические преимущества при меньших затратах, чем традиционное строительство, более высокую производительность и очень короткое время строительства, при этом достигаются требуемые технические характеристики и требования устойчивости, а это стимулирует рост рынка легких стальных конструкций в будущем.

В данной статье рассматривается растущий мировой рынок легких стальных конструкций и причины продолжающегося роста доли рынка легких стальных конструкций.

Ключевые слова: *легкая сталь, экономическая эффективность, экологичность.*

A.Ə.Abasova
t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-1633-6257
abasovaaytan@gmail.com
Ş.M.Şabanova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
T.A.Çərkəzova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.11.2022

The article was received by editorial board on 18.11.2022

Статья принята к печати 18.11.2022

TİKİNTİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASIYANIN TƏŞKİLATI-İQTİSADI MEXANİZMİN TƏKMİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bu araşdırmada innovasiyaların inkişafı, tətbiqi və yayılması sahəsində yerli və xarici təcrübəyə əsaslanan tikinti sektorunda daha yüksək aktual innovasiya fəaliyyətini təmin edəcək təşkilati-iqtisadi mexanizmin təkmilləşməsindən bəhs olunur. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə bazarda uğurun və yüksək rəqabət qabiliyyətinin əsas amili tikinti müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi innovasiya və investisiya fəaliyyətinin şərtləridir. Məqalədə bəhs olunan təşkilati-iqtisadi mexanizm innovasiya prosesinin bütün əsas mərhələlərini əhatə edir və müxtəlif səviyyəli iştirakçıları cəlb edir. Tikintidə həyata keçirilən hər bir yenilik unikaldir, lakin onların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində ümumi metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Təklif olunan mexanizmin innovasiya prosesinin əsas mərhələləri ardıcıl olaraq verilmiş və ideyanın genezisi, ideyanın innovasiyaya çevrilməsi sxeminin işlənilib hazırlanması, səmərəliliyin proqnozlaşdırılması və resursların qiymətləndirilməsindən danışılmışdır. İnnovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi üsullarının qanunvericilikdə təkmilləşdirilməsi, eləcə də onların praktiki tətbiqi mühüm rol oynayır. Təklif olunan model universal hesab edilə bilər ki, bu da müxtəlif tikinti sənayesi müəssisələrinin məhsuldarlığını, iqtisadi səmərəliliyini artırmağa, tikinti məhsullarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, Azərbaycanın iqtisadi sisteminin və dünya iqtisadiyyatının səviyyəsinə uyğun olaraq müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini saxlamağa imkan verir. Tədqiqat metodologiyası innovasiya və tikintinin təşkili sahəsində Azərbaycan və xarici tədqiqatlara əsaslanır.

Açar sözlər: innovasiya, mexanizm, tikinti, müəssisə.

GİRİŞ

Tikinti regional və milli iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri kimi onu fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir, cəlb olunan müəssisələrin innovasiya və investisiya proseslərinə təsir göstərir. Elm və texnologiyanın inkişafı tikinti prosesinin dəyişməsinə və təkmilləşməsinə səbəb olur. Bu sənayeyə əlavə investisiyaların cəlb edilməsi və əlaqəli proseslərdə innovasiya nisbətinin artırılması üçün əlverişli şəraitə daha çox diqqət yetirilir.

Tikinti sahəsinin iqtisadi yüksəlişi və yüksək sosial müəssisələrin məsuliyyətinin əsas problemləri elmi və texnoloji potensial əsasında, uzunmüddətli planların və innovativ inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi əsasında həll edilir. Bu baxımdan

müəssisələrin innovasiya infrastrukturunu təşkil edən innovasiyanın struktur elementlərinin idarə edilməsi daha mühüm rol oynayır. Tikintidə innovasiyanın təşkilati-iqtisadi mexanizmi və təşkilatın infrastrukturunun innovativ inkişafının düzgün strategiyası təkcə şirkətin bölmələrinin potensialından səmərəli istifadəni deyil, həm də şirkətlərlə elmi, təhsil və innovativ təşkilatlar arasında müvafiq qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Bəzi ölkələr tikinti sektoru innovativ texnologiyaların tətbiqi və geniş yayılması baxımından mühafizəkardır və aparıcı iqtisadi güclərin innovativ və aktiv sektorları arasında tikinti birinci yerdə deyil, təəssüf ki, sonuncu yerdədir. Eyni zamanda, tikinti sektorunda innovasiyaların inkişafı və tətbiqi elmi və texnoloji fəaliyyətin fəal inkişaf edən sahələrindən biridir. Tikinti müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin təşviqi həlli vacib vəzifədir. Bu amillər tikintidə innovasiyaların tətbiqinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin inkişafının əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi tikinti sənayesinin və bütövlükdə dünya ölkələrinin iqtisadi sisteminin daha yüksək səmərəliliyinin əsaslarından biri kimi tikintidə innovasiyanın təşkilati və iqtisadi mexanizmini təkmilləşdirməkdir.

Tədqiqat metodlarına aşağıdakılar aiddir:

- ümumi məntiqi üsullar (analiz, ümumiləşdirmə, analogiya və abstraksiya);
- empirik olanlar (müşahidə, təsvir və müqayisə);
- nəzəri olanlar (ideallaşdırma və rəsmiləşdirmə).

Innovasiya və innovasiya prosesinin mahiyyətini, innovasiyanın həyata keçirilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmində xarici və Rusiya təcrübəsini, habelə innovasiyanın nəzəri aspektlərini nəzərə alaraq aşağıdakı innovativ tikinti texnologiyaları təklif olunur və təşkilati-iqtisadi mexanizm tətbiq edilir.

Bu mexanizmin əsas effektivlik meyarı innovasiyaların sistemli yanaşma ilə həyata keçirilməsinə, innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində dürüstlük prinsipinə riayət olunmasına imkan verən sistemli yanaşmadır və aşağıdakı dörd mərhələyə bölünür:

➤ Birinci mərhələdə əsas rol dövlət orqanlarına həvalə edilir. Onlar yerli tikinti müəssisələri ilə innovasiyaları həyata keçirən elmi-tədqiqat təşkilatları arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə sistemini təmin etməkdən ibarətdir. İnnovativ inkişafı ehtiyacı müəyyən etmək və bu yeniliyi inkişaf etdirə biləcək təşkilatları axtarmaq üçün açıq məlumat çərçivəsini təmin edən ümumi məkan təmin edilməlidir. İnnovativ layihələrin həyata keçirilməsinə inzibati maneələrin azaldılması da innovasiya layihəsinin 1-ci mərhələsində vacibdir. Kiçik müəssisələrin innovasiya layihələrinə cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların əsas vəzifəsi innovasiyaların faktiki effektivliyinin sürətli sınaqdan keçirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Müəssisənin maliyyələşdirilməsi, faktoring və françayzing həm elmi-tədqiqat təşkilatlarının, həm də tikinti sənayesinin kommersiya müəssisələrinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün investisiyaların cəlb edilməsinin ən səmərəli mexanizmləridir.

➤ İkinci mərhələdə Rusiya iqtisadiyyatının real ehtiyacları və xüsusi innovativ layihə mexanizmi nəticəsində formalaşan innovativ ideyanın transformasiyasını əhatə edir.

➤ Üçüncü mərhələdə tikinti müəssisəsinin təcrübəsində işlənib hazırlanmış yeniliyi həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik müəssisələr iri müəssisələrlə müqayisədə daha mobildir, ona görə də onların istehsal proseslərində dəyişiklikləri həyata keçirmək daha asandır. Yəni, innovasiyanın tətbiqi müddəti daha az vaxt tələb edir, eləcə də innovativ inkişafın effektiv olmadığı halda istehsal prosesində dəyişikliklər də müəssisə üçün daha az ağırlı olacaq. Öz növbəsində, maliyyə imkanları məhdud olan kiçik tikinti müəssisələri elm və texnologiyanın ən son nailiyyətlərinə çıxış əldə edirlər.

➤ Dördüncü mərhələdə investisiyanın qaytarılması tikinti sənayesinin iri və orta müəssisələrində innovasiyaların kütləvi yayılması nəticəsində baş verir. İnnovativ inkişafın

mülkiyyətçidən – elmi fondan alınmasını və elmi fondlara – dövlət orqanlarına investisiyanın qaytarılmasını əhatə edən birbaşa investisiya gəlirini göstərir. İnvestisiyadan dolayı gəlirlilik müəssisələrin gəlirlərinin artması hesabına dövlət orqanlarına vergi daxilolmalarının artırılması yolu ilə həyata keçirilir. Bu mərhələdə miqyas effekti nəzərə alınmaqla innovativ inkişafın effektivliyinə nəzarət etmək də vacibdir. Tikinti innovasiyaları ümumi təsnifatda xüsusi yer tutur, çünki onlar təkcə binanın və ya tikilinin həyat dövrünün mərhələlərində deyil, həm də bir çox əlaqəli sənaye sahələrində müsbət sinergik təsirlərə səbəb olur.

Cədvəl 1

İNNOVASIYANIN REALLAŞDIRILMASININ İNFRASTRUKTUR TƏMİNATI		
	MÜƏSSISƏNİ İNNOVASIYA POTENSİALI	
İnnovasiyaya dövlət dəstəyi	İnformasiya resursları	Əqli resurslar
Maddi resurslar	Maliyyə resursları	İstehsal sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyi

Mənbə: https://huseynovablog.files.wordpress.com/2016/06/innov_15.pdf

Tikintidə innovasiyaların effektivliyi prinsiplərini qiymətləndirərkən, innovasiya prosesini uzun ömür dövrü olan və bir-biri ilə əlaqəli proseslər və elementlər toplusunu özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistem kimi nəzərdən keçirən sistemli yanaşma vacibdir.

İnnovasiyaların effektivliyinin idarə edilməsində və qiymətləndirilməsində sistemli prinsipin inkişafı sinerji effektinin nəzərə alınmasına səbəb olur. İnnovasiya sinerji effektinin təzahürü investisiya və tikinti layihəsi həyata keçirilərkən üç əsas istiqamətdə ola bilər: artan gözlənilən gəlir, aşağı əməliyyat xərcləri və çoxsaylı biznes sahələrində artan səmərəliliyin birgə təsiri.

Müəssisənin innovativ inkişafı sistemi effektiv olduqda, müəssisə rəqabət mühitində ən böyük iqtisadi səmərəliliklə işləyə bilər. Təşkilatın və məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş bir strategiya işlənilib hazırlandıqda, istehlakçı üçün cəlbedici olan subyektin rəqabət üstünlükləri üçün zəruri olan mənbələrin müəyyən edilməsi və axtarışı baş verir.

Müəssisənin innovativ strategiyaları işlənilib hazırlanır və subyektin rəqabət üstünlüklərini artırmağa imkan verən mövcud müəssisə strategiyaları növləri ilə əlaqələndirilir. İnnovasiya strategiyaları istiqamətlərinə, həyata keçirilmə üsullarına və innovasiya aktivlik dərəcələrinə görə təsnif edilə bilər.

NƏTİCƏ

Təşkilati-iqtisadi mexanizm innovasiya prosesinin tam dövrəsini əhatə edir, ardıcılıq və bütövlük prinsiplərini nəzərə alır, hər bir iştirakçının funksiya və vəzifələrini müəyyən edir. Belə integrasiya olunmuş yanaşma, fəaliyyəti dövlət orqanlarına həvalə edilmiş ümumi informasiya məkanı sayəsində innovasiya prosesini ən səmərəli şəkildə planlaşdırmağa imkan verir.

Problemin gələcək inkişafı perspektivlərinə müəlliflər tərəfindən təklif olunan nəzəri və metodoloji müddəaların mümkün təkmilləşdirilməsi və tikinti müəssisələrinin innovativ fəaliyyətini təşviq edərkən səlahiyyətli orqanlar tərəfindən istifadə edilən və kommersiya qurumları tərəfindən əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması üçün tətbiq edilən mövcud praktiki vasitələrin mümkün təkmilləşdirilməsi daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. (2009). Bakı: Elm, 416 s .
2. Aslanzadə İ.A. İnnovasiyanın idarə edilməsi. (1997). Bakı.
3. Səfərov R. Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri. (2007). Bakı.
4. A.H.Tağıyev və İ.B.Əmirov. İnnovasiya menecmenti. (2010). Bakı: Təknur nəşriyyatı, Sənədi saxlayan: Presidential Library
5. H.Tağıyev. İnnovasiya layihələrinin menecmenti. (2013). Bakı.
6. A.H.Tağıyev. İnnovasiya siyasəti. (2013). Bakı.

A.A.Abasova

*candidate of texnikal sciences, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-1633-6257*

Sh.M.Shabanova

maqistrant, Azerbaijan University of Architecture and Construction

T.A.Cherkazova

maqistrant, Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Improvement of the implementation mechanism of innovation
in construction enterprises**

Abstract

This study talks about the improvement of the organizational-economic mechanism that will ensure higher actual innovation activity in the construction sector based on local and foreign experience in the field of development, application and dissemination of innovations. The relevance of the research is that the main factor of success and high competitiveness in the market in modern times is the conditions of innovation and investment activity in which construction enterprises operate. The organizational-economic mechanism discussed in the article covers all the main stages of the innovation process and involves different levels of participants. Each construction innovation is unique, but there are common methodological approaches to their development and implementation.

The main stages of the innovation process of the proposed mechanism were given in sequence and the genesis of the idea, the development of the scheme of turning the idea into an innovation, the prediction of efficiency and the evaluation of resources were discussed. Improvement of innovative project financing methods in legislation, as well as their practical application, play an important role. The proposed model can be considered universal, which allows to increase the productivity and economic efficiency of various construction industry enterprises, to improve the quality of construction products, and to maintain the competitiveness of enterprises in accordance with the level of the economic system of Azerbaijan and the world economy. Research methodology is based on Azerbaijani and foreign studies in the field of innovation and construction organization.

Key words: *innovation, mechanism, construction, enterprise.*

А.А.Абасова

к.т.н., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

ORCID 0000-0003-1633-6257

Ш.М.Шабанова

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Т.А.Черкезова

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Совершенствование механизма внедрения инноваций на строительных предприятиях

Резюме

В статье говорится о совершенствовании организационно-экономического механизма, обеспечивающего более высокую фактическую инновационную активность в строительной отрасли на основе отечественного и зарубежного опыта в области разработки, применения и распространения инноваций. Актуальность исследования заключается в том, что основным фактором успеха и высокой конкурентоспособности на рынке в современное время являются условия инновационно-инвестиционной деятельности, в которых действуют строительные предприятия. Рассматриваемый в статье организационно-экономический механизм охватывает все основные этапы инновационного процесса и предполагает разноуровневые участники. Каждая строительная инновация уникальна, но существуют общие методологические подходы к их разработке и внедрению.

Последовательно приведены основные этапы инновационного процесса предлагаемого механизма и рассмотрены генезис идеи, разработка схемы превращения идеи в инновацию, прогноз эффективности и оценка ресурсов. Важную роль играет совершенствование инновационных методов проектного финансирования в законодательстве, а также их практическое применение. Предлагаемую модель можно считать универсальной, позволяющей повысить производительность и экономическую эффективность различных предприятий строительной индустрии, улучшить качество строительной продукции, поддерживать конкурентоспособность предприятий в соответствии с уровнем экономической системы Азербайджана и мировой экономика. Методология исследования основана на азербайджанских и зарубежных исследованиях в области инноваций и организации строительства.

Ключевые слова: инновация, механизм, строительство, предприятие.

N.Y.Novruzov
doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
nsmnovruzov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.11.2022

The article was received by editorial board on 09.11.2022

Статья принята к печати 09.11.2022

İQTİSADİ TRANSFORMASIYADA İNTEQRASIYALI LOGİSTİKA SİSTEMİNİN İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə iqtisadiyyatda gedən dəyişikliklərlə əlaqəli olaraq integrasiyalı logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması mexanizmlərinə baxılmışdır. Integrasiyalı logistika sistemlərinin əhatə dairəsini genişləndirməklə inkişafına yol açan mərhələlər tədqiq olunmuş və bu mərhələlərin hər birinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur. Eyni zamanda, integrasiyalı logistika sistemlərin formalaşmasında əhəmiyyət kəsb edən xarici mühit amilləri subyektlər olaraq seçilmişdir.

Açar sözlər: logistika, integrasiya, istehsal, material, inkişaf, məhsul, marketing.

GİRİŞ

Müasir dövrdə hal hazırda bazar münasibətlərinin inkişafının ilkin mərhələsində ən əsas həll olunması problemlərdən birincisi istehsal prosesində hər hansısa bir məhsulun yaradılmasına sərf olunan istehsal xərclərinin minimallaşdırılmasıdır. İstehsal xərclərinin minimuma endirilməsi üçün indiki dövrdə yüksək texnologiyalardan, qənaətcil və dəqiq maşın və avadanlıqlardan bilavasitə istifadə olunmaqla məhsulun hazırlanması və son məhsulun istehlakçıya tam zamanında çatdırılması həll tələb edən ilkin problemlərdən biridir. İstehsal olunmuş son məhsulun bölüşdürülüb paylanması mərhələsində bu nöqtəyi nəzərdən çəkən məsrəflərin azaldılması məqsədini özündə ehtiva edən integrasiyalı logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması əsas diqqət verilən məsələlərdən biri olmaqla həmişə və daima xüsusi diqqət tələb edəcək işdir. Integrasiyalı logistika sistemlərində istehsal resurslarının idarəçiliyi zəruri infrastruktur bölmələrinin formalaşdırılması ilə aparılır. Buna görə də logistik konsepsiyanın tətbiq olunması zamanı integrasiyalı logistik sistemlərdə infrastruktur elementlərinin qorunub saxlanılması yeni imkanlara yol açır ki bu da əsas struktur bölmələri, infrastruktur kompleksləri arasında olan əlaqələrin integrativliyin əldə olunmasına kömək edir.

MƏQSƏD

Logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunmasında istər struktur bölmələr və istərsə də infrastruktur komplekslər integrativ əlaqələrə, bağlılıqlara malik olmadan qarşılıqlı fəaliyyət göstərə bilməz heç bir zaman. İqtisadiyyatda səmərəliliyi yüksək səviyyəyə daşıyan amillərdən məhz ən başlıcası logistikadır. İstehsal proseslərinin optimallaşdırılması əsnasında logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması, qurulması istehlakçılar üçün səmərəliliklə əlaqəli problemlərin aradan götürülməsinə müsbət təsir edən meyarlardan biridir. Bu məqalədə məqsəd logistika sisteminin işinin təşkili, onun idarə olunması mexanizmləri, logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması mexanizmlərinə təsir göstərən xarici mühit amilləri, istehsalın planlaşdırılması və logistika sistemində səmərəliliyinin artırılması kimi istiqamətlərdir.

METODLAR

Müasir logistikanın inkişaf mərhələləri bir neçə yerə ayrılırki bunların hamısını logistikanın formalaşması dövrü (1950-1970-ci illər), Biznes logistikası konsepsiyasının yaranması (1960-1970-ci illərin sonu), “Qablaşdırma” inqilabı dövrü(1970-ci illərin sonu), Tam təchizat zənciri ideyasının ortaya çıxması, Konsepsiyanın yaranması və inkişafı kimi təsnifləşdirmək olar.

Birinci mərhələ müasir logistika nəzəriyyəsinin müsbət tendensiyada yüksələn inkişafı və praktikada ilk dəfə tətbiq olunmasıyla səciyyələnir. Logistikanın inkişafı istehsal proseslərində xərclərin azaldılması kimi təcürübələrin inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

İkinci mərhələdə artıq biznes logistika konsepsiyası formalaşmağa başlayır. Daşınma, qablaşdırma, anbar, inventar nəzarəti istehsalın yerinin düzgün seçilməsi və anbarların düzgün məkanlarda yerləşdirilməsi yoluyla tələbin idarə olunması həyata keçirilməyə başlayır bir növ.

Qablaşdırma mərhələsi üçün ümumi götürsək anbar prosesi və onun əməliyyat tərkibi, ən əsasda anbar işinin təşkili əhəmiyyət daşıyır.

Dördüncü mərhələdə isə demək olarki tam təchizat zənciri ideyası ilə yükləmə, istehsal və paylama kimi prosedurlar həyata keçirilir. Bu prosesin də düzgün həyata keçirilməsi, idarəetməni yaxşı aparmaq kimi nüansların olması qlobal informasiya məkanından düzgün istifadə etmənin zəruriliyini başlıca tələbə çevirir.

Ən sonuncu mərhələyə gəldikdə isə bu mərhələni müasir logistik konsepsiyanın yaranması və inkişafı kimi xarakterizə etmək olar. Ümumi keyfiyyətin idarə olunması başlıca əhəmiyyət kəsb edir bu mərhələdə. Çünki İqtisadi transformasiya prosesində artan rəqabət xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsini, keyfiyyət uğrunda mübarizənin daha da alovlanmasına gətirib çıxaran amil olaraq qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, sənaye məhsulları istehsalı prosesində sənaye məhsulları istehsalı strukturunun əhatə dairəsinin artırılması zərurətindən doğuran məsələlərin öhdəsindən gəlinməsi mütərəqqi, təkmil, integrasiyalı logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması problemlərini həll etmədən demək olarki qeyri mümkündür. Logistik əməliyyatların effektivliyi və səmərəliliyinə nail olmaq üçün əsas xammal və material axınlarının davamlı ardı arası kəsilməz axının idarə edilməsi bütünlüklə vacib məsələlərdən biridir.

Müasir dövrün adekvatlığı kontekstində material resursların idarə olunmasında dəyişməz, sabit, effektiv, səmərəli integrasiyalı logistika sistemlərindən istifadə olunması imkanlarının geniş tətbiqi, logistika sistemlərinin modelləşdirilməsi və bu proseslərə bağlı olan praktiki fəaliyyət mexanizmlərin və alətlərinin formalaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi , davamlı kompleks yanaşma tədbirlərinin reallaşdırılması mühüm , diqqət tələb edən mövzudur.

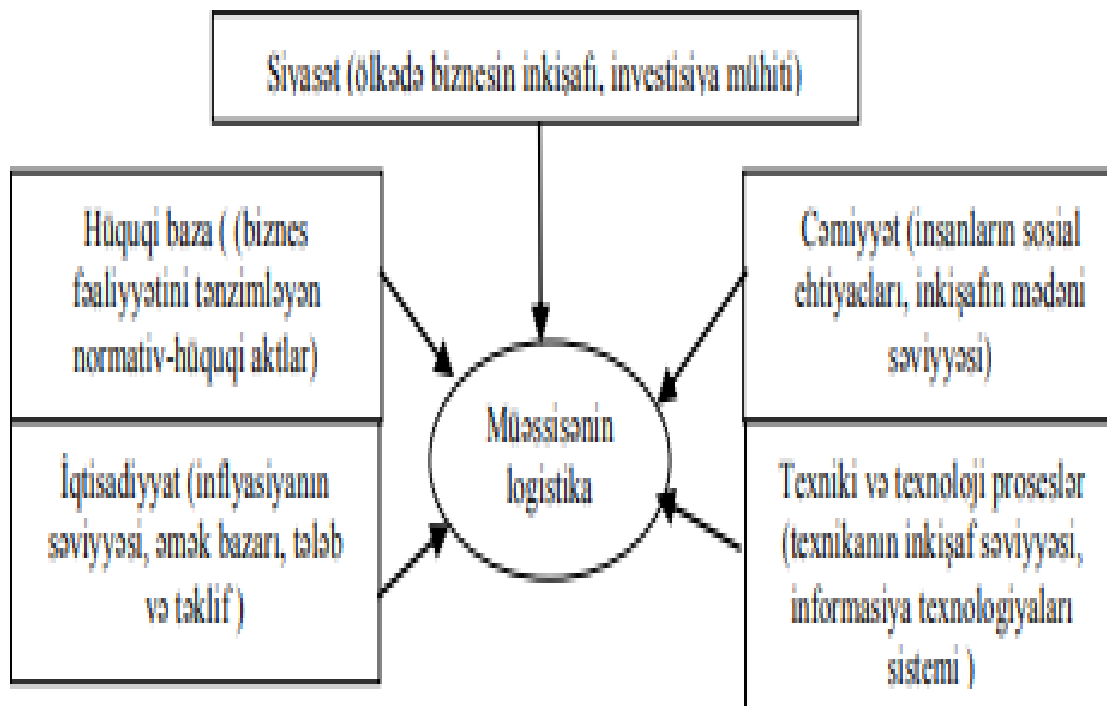
Müasir dövrdə logistika prosesinin idarə edilməsinə bir növ informasiya təminatının işlənməsi elmi kimi baxmaq olar. Bu prosesin idarə olunmasında informasiya təminatının olması istehsalın idarəedilməsi prosesini lazımi informasiya ilə təmin edən vəsait kimi başa düşülə bilər. Logistik sisteminin işinin təşkili və idarə edilməsinin mürəkkəb və dinamikliyi, iqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində onun idarə edilməsinin informasiya təminatlarının təkmilləşdirilməsini, sinxorizə edilməsi və formalaşdırılmasını əhəmiyyətli dərəcədə zəruriləşdirir. Bu proseslər də iqtisadi transformasiya şəraitində integrasiyalı logistika sistemi işinin idarə edilməsinə kompleks yanaşmanı və idarəetmə metodlarının inkişafını, onların məcmu halında mexanizm şəklində tətbiqini tələb edir.

Bütün logistik məsrəfləri aşağı salmaq logistik idarəetmənin əsas hədəfidir. Qəribə iqtisadçıların fikrincə, iqtisadi cəhətdən müsbət logistik yönlərin müəyyən edilməsi təkcə avadanlıqlar üzrə ayrı-ayrı tapşırıqların reallaşdırılmasının mərkəzləşdirilməsi ilə deyil, həm də istehlakçı şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və integrasiya edilməsi ilə təyin olunur. Bu səbəbdən logistik problemlər bir neçə aspektdən diqqətdə olmalıdır.

Birincisi, təsərrüfat subyektləri təchizat, istehsal və satış kimi bir-biriylə bağlı müxtəlif fəaliyyət sektorlarından hər hansısa birini üstün tutmaqla onun iqtisadi səmərəliliyinin artırılması

probleminə daha çox üstünlük verirlər. Əks halda bu da “təchizat-istehsal-satış sistemi” haşiyəsində prioritet üstünlüklər prinsipinə söykənən funksional sahələrdən hər hansı birinin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində bütün logistik sistemin tarazlığının pozulmasına səbəb ola bilər. Paraktikada belə hallardan yayınmaq üçün və mübahisəli vəziyyətlərdən qaçmaq üçün ənənəvi olaraq logistikanın məqsədi marketinq və istehsalın strategiyalarına və ya əksinə uyğunlaşdırılır.

Logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunmasına təsir edən xarici mühit amillərinə nəzər yetirərkən görə bilərikki, Logistika sisteminin üstünlüklərindən yararlanan xarici ölkələrin təcrübələrinə nəzərən istehsalçı müəssisələr hamısı logistik prinsip və metodlardan istifadə edərkən tələb və təklifin dinamikliyi baxımından az materialtutumlu və bazar yönümlü mal-məhsul istehsalı, bununla paralel məhsulların yeniləşməsi səviyyəsinin qorunub saxlanılması istiqamətində yeni strategiyaların yaradılması imkanlarına daha çox meyilli olurlar. Çünki böyük həcmə istehsal ehtiyatlarının yaradılmasının zərurililiyi iqtisadi transformasiya prosesində bazarın dinamikliyi və tələb və təklifin qeyri müəyyənliyindən qaynaqlanan amildir. Bu səbəbdən də istehsalçılar hətta böyük həcmdə olmayan istehlakçı sifarişlərinin nəzərə alınmasında da maraqlı olurlar. Bu da iqtisadi dəyişikliklər prosesində rəqabət spektirinin genişlənməsinə təkan verən qüvvə sayılmaqdadır. Belə bir rəqabət şəraitində istehsal olunan mal-məhsul ehtiyatların maya dəyərinin azaldılması ənənəvi istehsal amilləri vasitəsilə artırılması hesabına deyil, yeni logistik mexanizmlər vasitəsilə logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması metodları ilə tənzimlənir. Bir neçə alt sistemdən ibarət olan logistika sisteminə çox vaxt xarici mühit amilləri təsir göstərir. Bunu hər hansı bir müəssisə səviyyəsində kəskin sezmək olar.

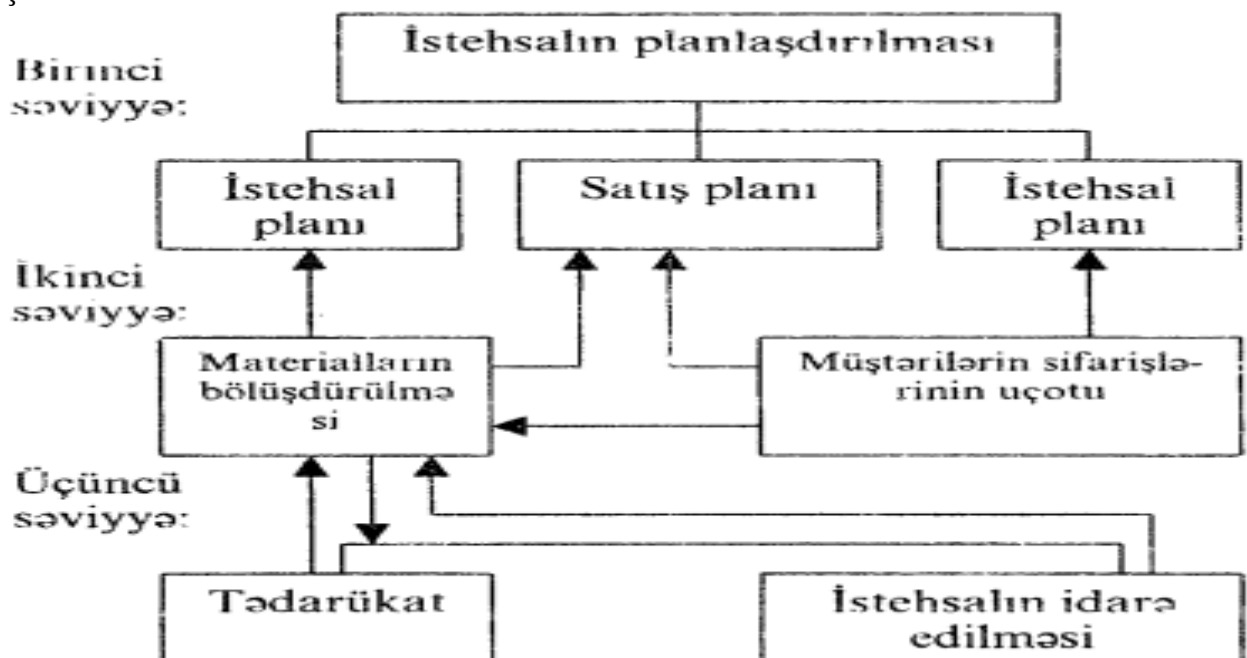
Şəkil 1. Logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması mexanizmlərinə təsir göstərən xarici mühit amilləri

İqtisadi transformasiya şəraitində istehsalın səmərəliliyi, istehsal məsrəflərinin azaldılması logistik prinsiplərlə istehsalın idarə edilməsi mexanizmləri və yüksək texnoloji avadanlıqlardan istifadə edilməsi yoluyla həyata keçirilir. Logistikanın müasir paradiqması daha az logistik məsrəflərlə istehlakçıları tələb olunan kəmiyyətdə, keyfiyyətdə, yerdə və vaxtda lazımı xammal, mal-material ehtiyatları ilə təchiz etməkdən asılıdır. Mövcud rəqabət mühitində məhsulların nece

istehsal edilməsi və bazara necə çıxarılması isə istehsalçılar və bazar subyektləri arasında müəyyənləşdirilir.

İqtisadi transformasiya şəraitində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə firma və şirkətlərin maddi texniki təminatının yekcins, standart olmayan mexanizmi fəaliyyət göstərir. Materialların qəbul edilməsi, saxlanması və işlənməsi üçün həm çoxlu vaxt, həm də kifayət qədər sənəd tələb olunur. Buna görə də vaxta və çəkilən məsrəflərə qanət etmək üçün yüksək ixtisaslı savadlı kadrlara və texnologiyanın müasir imkanlarına daha çox üstünlük verilməklə istehsalə və planlamaya çəkilən xərclər minimallaşdırıla bilər. Buna komputer texnologiyasının tətbiqi mexanizmi aid edilə bilər. İqtisadi dəyişikliklər şəraitində bazar iqtisadiyatı yolu ilə inkişaf edən ölkələrdə istehsal firmaların müxtəlif materiallara olan tələbatını ödəmək üçün işlək mexanizm-kontrakt mexanizmi mövcuddur. Özünü təsdiq etmiş bu mexanizm ilk dəfə olaraq praktikada 70-ci illərin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində Şərqi Almaniyada tətbiq edilmişdir. Kontrakt ümumi mənada iqtisadi subyektlər arasında onların hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunması, dəyişilməsi yaxud ləqvi barədə hüquqi sənəddir. Kontrakt sisteminin tətbiqi ilə müasir hesablama sisteminin tətbiqi nəticəsində istehsalı sürətin artır və hesablama texnikasının istifadəsi genişlənir. Hər şeydən əvvəl işgüzar sənədlərin dövriyyəsi azalır və sənəd dövriyyəsinin də həcmi azalmaqla istehsalda vaxt itkisinə səbəb olan amillər aradan qalxır və müddət və məsrəflər minimallaşır. Logistika sistemində kontrakt mexanizminin tətbiqi ilə həmçinin təcili göndərmələrin də təşkil edilməsinin mümkünlüyü artır.

Materiallara tələbatın planlaşdırılması mexanizmi. Bu mexanizm planlaşdırmanın üç mərhələsini əhatə etməklə birinci səviyyədə proqram planlaşdırmasını, ikinci səviyyədə materialların bölüşdürülməsini, üçüncü səviyyədə isə ehtiyatların idarə edilməsi ilə həyata keçirilməsini əhatə edir.

Şəkil 2. MTP mexanizmi (Materiallara tələbatın planlaşdırılması mexanizmi.)

NƏTİCƏ

İqtisadi transformasiya şəraitində hazır məhsulların axınının səmərəli idarə edilməsi məqsədilə bütün sənaye müəssisələrinin material resursları və xammal axınları ilə davamlı təminatı üçün optimallaşdırılmış və qabaqcıl, eyni zamanda işlək xüsusiyyətlərə malik logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması mexanizmləri olmalıdır. Səmərəli mexanizmlərin

mövcudluğu ilə davamlı şəkildə istehsalçıların xammal resurslarına olan tələbatının ödənilməsi və hazır məhsulların alıcılara çatdırılması proseslərinin optimal təşkilini təmin edən logistika sistemlərinin olması iqtisadi transformasiya şəraitində bütün sahələrdə integrasiyalı logistika sisteminin işini asanlaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. IBRD / World Bank, Connecting to Compete 2012: Trade Logistics in the Global Economy. (2012).
2. Алексеева Л.Д. Обеспечение устойчивого функционирования и развития логистической системы. (2008). С- Петербург. 155 с.
3. Т.Нүсөйнов "Fırmanın iqtisadiyyatı". (2009). (dərslük), Bakı.
4. Əhmədov H.M., Nəcəfov E.M. Nəqliyyat sistemləri. (2010). Bakı.
5. <https://www.igualifyuk.com/library/business-management-section/the-eight-components-of-supply-chain-management/>
6. Нүсөйнова M.S., Тағыева A.V. Azərbaycanca nəqliyyat-logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi. (SDU)

N.Y.Novruzov

doctoral student, Baku Eurasian University

Mechanisms of organizing and managing the work of the integrated logistics system in economic transformation

Abstract

In connection with the changes in the economy, the mechanisms of the organization and management of the work of the integrated logistics system were viewed in this article. The stages leading to the development of integrated logistics systems by expanding their scope have been studied and the unique characteristics of each of these stages have been touched upon. At the same time, external environmental factors that have an effect in the formation of integrated logistics systems were chosen as subjects.

Key words: logistics, integration, production, material, development, product, marketing.

Н.Я.Новрузов

докторант, Бакинский Евразийский Университет

Механизмы организации и управления работой интегрированной логистической системы в условиях трансформации экономики

Резюме

В связи с изменениями в экономике в статье рассмотрены механизмы организации и управления работой интегрированной логистической системы. Исследованы этапы, ведущие к развитию интегрированных логистических систем за счет расширения сферы их применения, и затронуты уникальные особенности каждого из этих этапов. При этом в качестве субъектов были выбраны факторы внешней среды, имеющие значение при формировании интегрированных логистических систем.

Ключевые слова: логистика, интеграция, производство, материал, разработка, продукт, маркетинг.

S.N.Qəhrəmanlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gahramanlisanan502@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.12.2022

The article was received by editorial board on 09.12.2022

Статья принята к печати 09.12.2022

AZƏRBAYCANDA BƏLƏDİYYƏ STRUKTURLARINN FORMALAŞMASI VƏ ONUN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SOSIAL XİDMƏTİN TƏMİN OLUNMASINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə ölkəmizdə bələdiyyə strukturlarının formalaşması, onların ölkəmiz üçün daşdığı əhəmiyyət haqqında və işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bir sıra məsələlərin həllində zəruri hesab edilən rolu vurğulanmışdır və bu məsələ təhlil olunmuşdur.

Demokratik ölkələrdə bələdiyyələrin inkişafı ön planda olur, çünki dövlət idarə orqanlarının içərisində əhali ilə ən çox sıx təmasda olan bələdiyyələrdir. Buna görə də, bələdiyyələr əhalinin problemləri ilə maraqlanır və onlar üçün göstərilə biləcək sosial xidmət məsələlərində də iştirak edirlər. Bələdiyyələr bir çox məsələlərin həllində iştirak edirlər. Bununla bağlı olaraq dövlət idarəçiliyinin müsbət istiqamətdə formalaşması üçün idarəçilikdə bələdiyyələrin formalaşmasına necə diqqət yetirmək lazım olduğu qeyd olunur.

Bələdiyyələrin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhali üçün göstərdikləri xidmətlərdən, bu xidmətlərin əhali üçün nə dərəcədə vacib olduğu, nəzərdə tutulan bələdiyyələrə aid xidmətləri yerinə yetirərkən sərf edilən maliyyə məsələləri diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: iqtisadi rifah, işğaldan azad edilmiş ərazi, sosial xidmət, demokratiya.

GİRİŞ

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Bunun üçün bir sıra fəaliyyət planları hazırlanaraq artıq icrasına başlanılıb. Bu torpaqlarda insanları müasir həyat şəraitilə təmin etmək üçün abadlıq işlərinin aparılması şərtidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də işğaldan azad olunmuş torpaqlarda həyata keçiriləcək planların böyük olduğunu və orada bərpa işlərinin aparılacağını müharibə bitdikdən sonra bildirmişdi. Nəqliyyat, enerji, kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması ilə yanaşı, inzibati idarəetmə orqanlarının da bərpası müzakirə edilmişdi. Buna görə də, kənd təsərrüfatının bərpası da diqqətdən yayınma bilməzdi.

Bələdiyyələrin həm ölkə daxilində, həm də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə diqqət mərkəzində saxladığı amillərə nəzər salaq:

- tullantıların yığılması;
- əyləncə məkanlarında təmizlik və keyfiyyətə nəzarət;
- qida məmulatlarının təmizliyi;
- mədəniyyət ocaqlarının açılması;
- parkların salınması ilə yanaşı onlara qulluq edilməsi;
- onlara aid olan ərazilərdə yolların bərpası;
- göstərilən xidmətlərlə bağlı maliyyə məsələlərinin dəyərləndirilməsi;
- əhalinin problemlərlə yaxından maraqlanaraq həllində iştirak etmək.

Yuxarıda sadalanılan kateqoriyaya daxil olan problemlərin həlli ilə bağlı olaraq insanların rahat bir şəkildə müraciətlər etməkləri üçün mümkün qədər şərait yaradılır.

Məqalə hazırlanan zaman bu metodlardan istifadə edilmişdir: Tarixi; Müqayisəli; Statistik təhlil; Məntiqi analiz; Elmi analiz.

1. TƏDQİQATIN ARAŞDIRMA MODELİ

Bu mövzu araşdırılarkən tədqiqat mövzusu ölkəmizdə bələdiyyələr sahəsində tarixdə baş vermiş uğurlu addımlar və dünya təcrübəsində olan faktlara əsaslanmışdır. Bələdiyyələr əhaliyə daha yaxın olduğu və daha çox əlaqə yaratdığı üçün sosial xidmətin göstərildiyi insanlara da sosial yardımın göstərilməsində daha faydalı rol oynaya bilər. Sosial xidmətin göstərilməsində yalnız bələdiyyələr deyil, dövlət, qeyri-dövlət təşkilatları, xeyriyyə təşkilatları və s. iştirak edir. Məlumdur ki, bu cür xidmətlər həyat şəraiti çətin olanlar üçün göstərilir. Buna nümunə olaraq Yaponiya vətəndaşı Mariko Asanonun xeyriyyə təşkilatında iştirakını göstərə bilərik. Yaponiya vətəndaşı olan Mariko Asano Habitat adlanan xeyriyyə təşkilatına könüllü kimi qoşulur. Bu təşkilat beynəlxalq çərçivəni əhatə edir. Bu təşkilata könüllülər 1976-cı ildən bəri qoşulurlar və o vaxtdan bəri könüllülərin də iştirakı ilə təşkilat dünya üzrə 350000-dən çox ev tikib. Lakin, Habitatə görə, hələ də dünyada 1,6 milyarddan çox insanların yaşadığı ev standartlara uyğun deyil, pis şəraitdədir və onların da evlərə ehtiyacları vardır. Mariko Asano da bu təşkilat vasitəsilə bu cür yardımda 3 dəfə Flippinə, Neqros adasına səyahət etmişdir. O, bu təşkilata qatılaraq Yaponiyadakı Kyoto Ölkəşünaslıq Universitetindən olan 28 sinif yoldaşları ilə birlikdə qrup rəhbəri kimi Neqros adasına getmişdir. Mariko öz təcrübəsini bölüşən zaman bildirmişdir ki, həm heyət, həm də Neqros adasındakı əhali onun rəhbərlik etdiyi komandanın ən yaxın dostlarına çevrilmişdilər. Onların həyat və yaşama tərzini Marikogilə həyatın mənasını və dəyərini bir daha xatırlatdı. Bu adadakı insanların ailə, qonşuluq, dost münasibətlərini inkişaf etdirməsi, bir-birlərinə yardım əlini uzatması və əlindəki var olanı dəyərləndirməsi Marikoda xoş təəssüratlar yaratdığı qədər, bu cür münasibətlərin önəm verdiyi, həmçinin bu dəyərlərlə zəngin olan Yaponiya kimi ölkədə bəzən unudulması onu üzürdü. O, nitqində qeyd edir: “Biz buraya gələndə Filippindəki insanlara kömək edəcəyimizi düşünərək gəlmişdik, amma, onlar bizə dəyərli olanları görməyə kömək etdilər. Onlar öz yeməklərini, evlərini, ürəklərini bizim alışmadığımız şəkildə bizə açdılar. Siz öz çarpayınızı yad bir insan üçün sementin üstündə yatmağa dəyişərdiz?!” Mariko öz komandası ilə ev tikəndə qrupunda Filippinli, Amerikalı, Kanadalı, Koreyalı və Yaponiyalı könüllülərin də olduğunu vurğulamışdı. Bu təşkilata dünyanın hər bir yerindən könüllü cəlb olunur. Daha sonra həmin şəxslər başqa ölkələrdəki görülməli işlərə də cəlb olunurdular. Mariko qeyd edirdi ki, bu təşkilat öz funksiyasından əlavə olaraq bütün dünyadakı insanların bir-birinin qayğısına qalması üçün dərk etməyə kömək edir. Eyni zamanda iştirakçılar dost qazanırdılar və daha sonra da bir-birə əlaqə saxlayırdılar. Habitat gördüyü işlə dünyaya biz dost ola bilərik mesajını göndərir. Bu təşkilatda iştirak etmək də Marikonun həyatını dəyişdirmişdir və həyatda insanın dünya üçün necə vacib işlər görə biləcəyini dərk etdirir. [11]

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Bunun üçün bir sıra fəaliyyət planları hazırlanaraq artıq icrasına başlanılıb. Bu torpaqlarda insanları müasir həyat şəraiti ilə təmin etmək üçün abadlıq işlərinin aparılması şərtidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də işğaldan azad olunmuş torpaqlarda həyata keçiriləcək planların böyük olduğunu və orada bərpa işlərinin aparılacağını müharibə bitdikdən sonra bildirmişdi. Nəqliyyat, enerji, kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması ilə yanaşı, inzibati idarəetmə orqanlarının da bərpası müzakirə edilmişdi. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatının bərpası da diqqətdən yayınma bilməzdi. Çünki, bildiyimiz kimi həmin ərazilər bitkiçilik, heyvandarlıq sahəsində yüksək potensiala sahibdir. Lakin, bərpadan öncə ərazilərə vurulan ziyanın analizi də çox vacib bir məsələdir. Müharibə aydın məsələdir ki, kənd təsərrüfatına birinci növbədə ziyan vurur. Hətta, düşmənlər ərazilərdən çıxarıldıqda xüsusilə, həmin yerlərə ziyan vurmuşlar. Mənfur

düşmənin məqsədi həmişə bizə aydın olub. Bunu bizə tarix göstərir. Bununla bağlı araşdırma apararkən, xatırladığım bəzi müəllimlərimin və vaxtilə nitqlərini dinlədiyim bəzi həkimlərin danışqlarını xatırladım. Onlara bildirmişdilər ki, hələ 1990-cı illərdə ermənilər Bakını tərk edən zaman öz pis niyyətlərindən əl çəkməyib, evlərə oradan çıxarılarəkən xüsusilə künc bölgələrə civə tökmüşlər. Bu bir sıra mütəxəssislər tərəfindən aşkarlanmışdı. Araştırma aparılan zaman binalarda olan mənzillərdən civə daha çox tapılmışdı. Bu isə, əlbəttə ki, çox təhlükəlidir. Çünki, tibb işçiləri vurğulayıblar ki, civə çox təhlükəli bir maddədir. Onun buxarlanması illər tələb edir. Bu maddə buxarlandıqca insan orqanizmində sağalmayan xəstəliklər meydana gətirir, demək olar ki, ağılımıza gələcək ən pis xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baş verən evlərdə yaşayan insanlardan baş ağrısı demək olar ki, əksik olmaz. Yalnız baş ağrısı deyil bir çox ağrıları insanlar bədəninin müxtəlif nahiyyələrində davamlı olaraq hiss edə bilirlər. Bu hadisəni gözdən keçirtsək, anlamaq o qədər də çətin deyil ki, II Qarabağ müharibəsindən sonra da onlar evlərə və ya torpaqlara zərər vurmadan o ərazilərdən getmiş olsunlar. Bu və bunun kimi səbəblərdən dolayı evlərdə, həmçinin torpaqlarda axtarıqların aparılması, verilən ziyanların müəyyənləşdirilməsi vacib bir məsələdir. [9]

2. TƏHLİL

Dünya təcrübəsində də bu vurğulanır, yəni tarix bunu sübut edir ki, müharibələrin baş verdiyi zonalarda torpaq və onun infrastrukturunu xeyli dərəcədə zədələnir. Buna görə də, bu cür hadisələr ciddi şəkildə müxtəlif aspektlərdən gözdən keçirilir. Bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarını bu yöndə tapa bilərik. Onlarda qeyd ediblər ki, təbiətə müharibədən dolayı ziyan gəldiyinə görə, ilkin olaraq diqqət kənd təsərrüfatının bərpasına yönəlməlidir. Ərazilər minalardan təmizlənməlidir, yollar, suvarma sistemi yaradılmalıdır. Müharibə zamanı kənd təsərrüfatına ziyan dəydiyinə görə ərzaq qıtlığı yaşanır.

Uzun illərdir ki, İraqda, Suriyada müharibələr davam edir ki, ərzaq qıtlığı səbəbilə həmin ölkələrdən başqa qonşu olan ölkələrə, Avropaya miqrant axınını görürük. Həmin miqrant axınının içərisində torpaqlar öz mütəxəssislərini də itirirlər və bu məsələ də digər tərəfdən torpaqlara zərbə endirir. May ayının 24-ü, 2018-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təhlükəsizlik Konsulluğu qida qeyri-təhlükəsizliyini və aclığı müharibənin bir taktikası olduğu haqda yekdil nəticəyə gələrək bunu qınayıblar. Konsulluq bunun milyonlarla insanların həyatı üçün bir təhdid olduğunu vurğulamışdır. Bir sıra təşkilatlar bu vəziyyətlə əlaqədar humanitar yardımlar göstərirlər və buna da müharibə getsə belə icazə verilməlidir, əks halda qıtlıq davam edərsə bu müharibə cinayəti kimi qəbul olunur. Qida qeyri-təhlükəsizliyini və qıtlığı sonlandırmaq üçün Birləşmiş Millətlərin Davamlı İnkişaf Məqsədləri 2015-ci ildə yaradıldı. Geniş miqyasda insanların pis qidalanması və aclıq son 20 ildə azalırdı ki, 2015-ci ildən sonra yenidən artmağa başladı.

Statistikaya əsasən 2016-cı ildə 815 milyon insan xroniki pis qidalanmadan əziyyət çəkirdi, bu insanları 60%-i silahlı münaqişələrin baş verdiyi ərazilərdə idi. Müharibələr mahiyyətə zorakılığı və ziyanı özündə əks etdirir, amma mənbələrin bitməsi güllələr və bombalardan daha dəhşətlidir. Müharibə müddətində düşmən fermaları, qida anbarlarını, digər infrastrukturunu qənimət kimi ələ keçirir ki, bu da qıtlığa səbəb olur. Münaqişə iqtisadi vəziyyəti də iflic vəziyyətinə salır, bu da öz növbəsində bütöv olaraq əhalinin sağ qala bilmə məsələsini təhlükə altına alır. Qaçqınlar adətən xəstəliklərdən, həmçinin qida qeyri-təhlükəsizliyindən zərbə alırlar. Münaqişə müddətində insanlar kənddə öz evlərində qalmaq məcburiyyətindədirlər. Düşmən tərəf təslim olana qədər mühasirədə saxlayır ki, bu müddətdə də dərmanlar, qida və digər həyatı resurslar bitir. Buna görə də həmin zonalar humanitar yardımlar göstərməlidir. 1789-cu ildə Fransa İnqilabında taxıl yığılmasına və iqtisadiyyata təzyiqlər oldu ki, bu da öz növbəsində çörək qiymətinin artımına səbəb oldu. 2011-ci ildə ərəb etirazları baş tutdu ki, bunun nəticəsində Şimali Afrikada və Orta Şərqdə qiymət artımının tarixi bir dövrü yaşandı. 2011-ci il Sudan üçün ən kasıb bir dövr kimi qəbul olundu. 2013-cü ildə Cənubi Sudanda vətəndaş müharibəsi baş tutdu. Bu döyüş

400 min insanın ölümünə, 4 milyon insanın isə ölkədən evsizlik və qida çatışmazlığından torpaqlarını tərk etməsinə səbəb oldu. Mənaqışə, qida qıtlığı 2017-ci ildə aclıq böhranına səbəb oldu. Suriyada 2011-ci ildə mənaqışə 12 milyon insanın evini tərk etməsinə səbəb oldu. 2016-cı ilə qədər II Dünya Müharibəsindən bəri dünyanın qarşılaşdığı ən çox qaçqın axını Suriya ölkəsi oldu.

Buna bənzər ən pis dövr Yəməndə 2018-ci ildə baş verib. Müasir dövrdə dünya tarixinə insanın törətdiyi ən pis fəlakət kimi qəbul olunub. Kənd təsərrüfatı bərpa edilən zaman diqqət yetirilən sahələr süd istehsalatı, taxıl məhsuldarlığının artırılması, heyvandarlıq, mexanikləşmədir. Bu cür tədbirlər müharibədən sonra məhsulların istehsalını sürətlə artırır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yalnız dünya təcrübəsi deyil, həmçinin, xüsusi məqamları da nəzərə almaq vacibdir. Kənd təsərrüfatı infrastrukturuna irriqasiya sistemləri, anbarlar, emal müəssisələri və başqaları daxildir. İstər mülki, istər kənd təsərrüfatı infrastrukturunu olsun ermənilər işğaldan azad olunmuş torpaqlardan qovulduqda bilərəkdən bu infrastrukturlara istifadəsiz hala gəlsin deyərək zərər yetirmişdir. Bu torpaqlarda yaxın gələcək üçün iki yüz min hektar sahə əkin üçün, doqquz minə yaxın hektar sahə isə həyətəyən sahə olaraq ayrılır. Bunun üçün regionun topoqrafik xəritəsi hazırlanır. Yaşayış məntəqələrindən tutmuş otlaq, əkin sahələrinə qədər hamısının ölçüsü dəqiqləşdirilir. [10]

Sosial xidmətin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində yeri və ona aid qəbul olunan qaydalar haqqında əvvəlki fəsildən məlumatımız var. Bir sıra dövlət adamlarının bildirdikləri məlumatlara əsasən artıq aydındır ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bir sıra sosial layihələr keçiriləcək. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilkin olaraq bərpa işləri yekunlaşdıqdan sonra, ölkə daxilində mövcud olan sosial xidmətlərlə bağlı fəaliyyət göstərən dövlət və ya qeyri-dövlət təşkilatları, xeyriyyə təşkilatları və digər qurumlar bu ərazilərdə də yaradılacaq. I Qarabağ müharibəsində insanlar qaçqın vəziyyətində Azərbaycanın müxtəlif regionlarına gəldikdə onların hansı vəziyyətdə gəldiklərinə dair faktlar kadrlarda mövcuddur və bu hamımıza məlumdur. Kadrlardan xatırlayırıq ki, işgəncə verilərək bir çox insanlar öldürülmüşdü, sağ qalanlar arasında xeyli dərəcədə bədənin müxtəlif nahiyələrindən zədələr alaraq əlil olan şəxslər də mövcuddur. Bir dəfə Xocalı faciəsi baş verən zaman oradan qaçqın düşən insanlardan biri bildirmişdi ki, ailənin iki üzvü ayaqlarından ciddi zədə aldıkları üçün ayaqüstə dayanmaq o qədər onlar üçün ağır idi ki, həmin şəxslər yaşadıkları evi öz vəziyyətlərinə uyğun düzəltmişdilər və belə bir nitq söyləmişdilər:

“Biz köçdüyümüz evə uyğunlaşmağa deyil, problemimizdən dolayı evi bizim vəziyyətə uyğunlaşdırmağa çalışırıq.” Sosial xidmət də nəzərdə tutulduğu kimi çətin həyat şəraiti olan insanlar üçün təşkil olunur. Məsələn, əlilliyin olması bunun üçün yetərli səbəblərdən biridir. Fiziki cəhətdən məhdudiyyətləri olan insanlar da cəmiyyətdən kənarda qalmamalıdırlar. Onlar cəmiyyətə inteqrasiya olunmalıdırlar. Nəzərə alaq ki, bir şəxsə fiziki qüsurun olması, həmin şəxsə psixoloji cəhətdən yetəri qədər zərbə vurmuş olur. Əgər cəmiyyətdən izolyasiya olarsa, psixologiyası tamamilə məhv olar. Onlar həm gəzməlidirlər, həm insanlarla ünsiyyətdə olmalıdırlar. Buna görə də, burada təşkilatlar yaradılmalıdır ki, həmin insanların problemlərilə maraqlansınlar, onlar üçün assistentlər təyin etsinlər ki, onlar da cəmiyyətdə iştirak etsinlər, çünki cəmiyyətin bir üzvüdürlər. Ən çox insanların problemlərilə maraqlanan orqan bildiyimiz kimi bələdiyyə orqanlarıdır. Bu da bizə məlumdur ki, bələdiyyənin tərkibində də sosial xidmət müəssisələri var və onlar bununla bağlı gəlir gözləmədən öz işlərini icra edirlər. Ona görə də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhaliyə göstəriləcək sosial xidmətlərdə bələdiyyə strukturlarının yetəri qədər rolu vardır.

Yaşadığımız ölkənin içində transformasiyalar baş verərsə, bu cəmiyyətimizdə sosial yönümlülüüyü artırır. Dövlətin isə bu cür olması ölkə daxilində vətəndaş cəmiyyətinin qurulması deməkdir. Aydındır ki, bələdiyyə və digər dövlət orqanları arasında da münasibətlər mövcuddur. Ərazidən asılı olmayaraq, harada bir cəmiyyət, insan toplusu varsa orada sosial işçilərin fəaliyyətinə ehtiyac duyulur. Cəmiyyətdə baş verən hadisələrin də dövlətə müəyyən qədər təsiri

vardır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə əhali köçürüldükcə, bələdiyyələr də fəaliyyətə başlayacaqdır. Bələdiyyələr əhali ilə daha çox sıx təmasda olduğu üçün, onların problemləri ilə maraqlandığına görə digər təşkilatlarla əlaqələrini gücləndirməli, həmçinin insanlara sosial xidmətin olunması üçün yardım göstərilməsində fəal iştirak etməlidirlər. Bundan əlavə, nəzərdə tutulan məsələlərdə tövsiyə olunan odur ki, həm bələdiyyə sahəsində, həm də sosial xidmət sahəsində kadrların sayı artsın.

Dünya təcrübəsində olan faydalı bilikləri mənimsəməklə, onları ölkənin reallıqlarına uyğunlaşdırıb və daha sonra dəyərləndirib icra etmək lazımdır. Bir çox məsələlərdə bələdiyyələrin dövlət ilə birlikdə diqqət yetirdiyi xidmətlər vardır. Buraya təhsil, səhiyyə, iqtisadi infrastruktur xidmətləri və s. aid oluna bilər. Bu xidmətlər sırasına, həmçinin, sosial yardım xidmətləri də aiddir. Bu məsələdə onların əsas, başlıca məqsədi insanlar arasındakı bərabərsizliyi aradan qaldırmaqdır. Ayrı-seçkilik mövcud olan cəmiyyətlərdə insanlar arasında daim xaos yaşanır ki, bu da öz növbəsində dövlətə və ya onun apardığı siyasətə mənfi təsir göstərir. Diskriminasiyanı ortadan qaldırmaq üçün xəstələrə, kimsəsiz insanlara, kasıblara yardım göstərmək mərkəzi idarənin səlahiyyətindədir. Bələdiyyələr isə öz imkanlarına uyğun olaraq, onların ərazilərinə daxil olan, yuxarıda sadalanan qruplara yardım edə bilər. Bildiyimiz kimi, tarixi abidələrin qorunmasından tutmuş tullantıların toplanmasına qədər olan bu kimi məsələlərə bələdiyyələr baxır. Bunlar bələdiyyələrin gündəlik vəzifələrinə aiddir. Bələdiyyələrə aid vəzifələrin bəziləri ilk baxımdan lazımsız kimi görünə bilər onlar çox vacib məsələlərdir. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın çox gözəl guşələri və turistik məkanları vardır. Həmin ərazilər bərpa edildikdən sonra Kəlbəcər və digər bölgələrə kütləvi turist axını müşahidə olunacağı proqnozlaşdırılır.

Nəzərdə tutulan ərazilərin də öz növbəsində təmizliyinə diqqət yetirilməlidir. Şəhərlər və digər bölgələr daim təmiz saxlanılmalıdır. Bu məsələlərlə bağlı işləri icra etmək bələdiyyənin üzərinə düşür. Əgər həmin ərazilərə turistlər gələcəksə əyləncə və istirahət yerlərinə də xüsusi diqqət ayrılacaq. Təbii ki, belə yerlərə nəzarət olunması yalnız turistlərin gəlişi ilə deyil, yerli insanlar da nəzərə alınır, lakin ölkəyə qonaqların gəlişini nəzərə aldıqda bu cür məsələlərə diqqət daha da ayrılır. Əyləncə və istirahət məkanları varsa, orada təmizliyə, daha sonra keyfiyyətə nəzarət, həmçinin, qiymətin tənzimlənməsinə diqqət yetirilir. Şəhərlərdə muzeylərin açılması tarixi nöqtəyi-nəzərdən vacibdir.

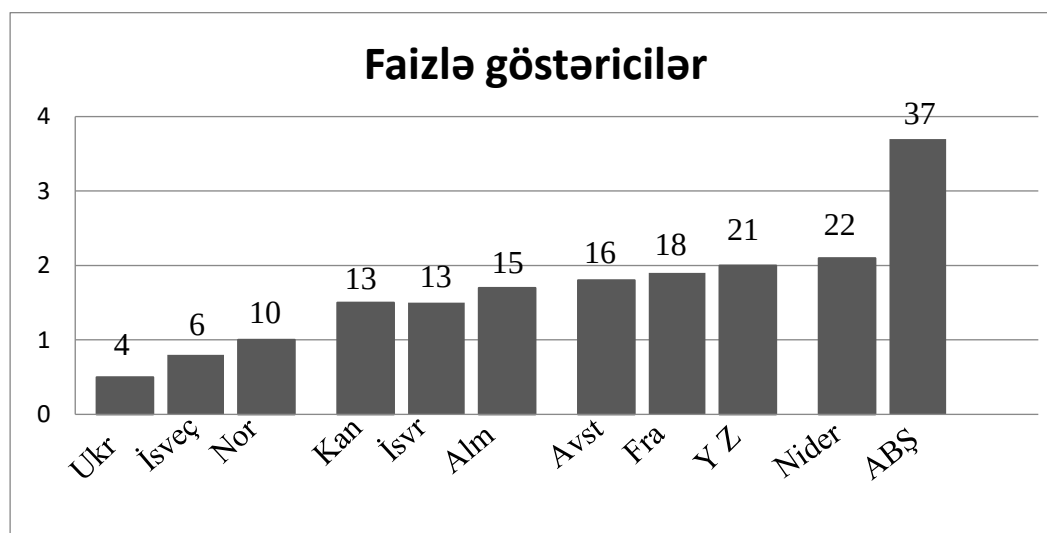
Bundan əlavə, bu şəhərlərə gələn qonaqlarımızın da muzey və tarixi abidələrlə tanış olması bir sonrakı nəsillərin yaddaşına həkk olacaqdır. Şəhərdaxili nəqliyyat vasitələrinə də diqqət ayrılacaqdır ki, insanlar üçün müxtəlif yerlərə getmək çətinlik yaratmasın. Qida və içki məmulatlarının qiyməti və təmizliyi də bələdiyyə xidmətlərinə daxildir. Bu həm şəhərin qonaqları, həm də yerli əhali üçün çox vacib bir məsələdir. Bəzən hər hansı bölgədə təxribat törətmək istədikdə, bu məsələdən yola çıxaraq öz işlərini həyata keçirirlər ki, insanların sağlığına zərər göstərdikdə, yerli əhali bundan çəkinməyə bilər, amma xarici qonaqlar bundan təsirlənə bilərlər. Beləliklə, ölkənin və ya həmin şəhərin nə dərəcədə insanların sağlığı kimi məsələlərə pis münasibət bəsləndiyini və ya laqeyidlik yanaşma olduğunu bir növ göstərməyə çalışırlar. Belə bir problem yarandıqda həmin yer insanın gözündən düşür və bir daha səfər etmək istəmir. Buna görə də bələdiyyənin üzərində bu cür məsələyə xüsusi diqqət yetirmək düşür. Bələdiyyələrin xidmətinə, eyni zamanda inşaat fəaliyyətilə əlaqədar nəzarət xidmətləri də daxildir. Bu xidmət işçilərinin və digər insanların təhlükəsizliyi baxımından önəmlidir. Nəzərə alsaq ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə xeyli sayda həm bərpa, həm də yenidənqurma işləri baxımından tikinti işləri həyata keçiriləcək. Buna görə də bu işlərə ciddi nəzarət lazımdır və bələdiyyələr də aktiv şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər. [7, s.264-266]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz xidmətlər, təbii ki, müəyyən dərəcədə maliyyə tələb edir. Buna görə də, xərclərə yetəri qədər diqqət ayrılmalıdır. Xidmətlər necə bölünürsə yerli özünüidarələr arasında, o cümlədən maliyyə məsələləri də bölünməlidirlər. Yerli özünüidarələr gəlirlərini vergi,

əmlak gəliri, bələdiyyələrə aid ticarət və sənaye müəsisələrindən gələn gəlir, dövlət yardımından, resurslardan əldə edirlər. Fiskal siyasəti həyata keçirmək üçün dövlət gəlirləri istifadə olunursa, müəyyən ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını yerli vergilər təmin edir. Məlumdur ki, vergilərin yığılması zamanı vergilərin əhalinin mənafeyinə uyğunlaşdırılması da vacib şərtlərdən biridir.

Bundan əlavə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial xidmətlərdən başqa səhiyyə xidmətləri də göstəriləcək. Baxmayaraq səhiyyə xidməti mərkəzi idarənin vəzifəsinə aiddir, bələdiyyələr bu ərazilərdə öz imkanları çərçivəsində xəstəxana açə bilər. Ölkəmiz 2019-cu ildən bəri pandemiya şəraitindədir. Həmişə müşahidə etmişik ki, koronavirusun yayılmazdan əvvəl başqa xəstəliklər də insanlar arasında yayıla bilər. Pandemiya səviyyəsində olmasa da bəzən bəzi mövsümlərdə fərqli ərazilərdə xəstəliklər yayıla bilər. Bununla əlaqədar olaraq, bələdiyyələr yoluxucu xəstəliklərlə mübarizəyə qoşula bilərlər. Beləliklə, aid olduqları ərazilərdə sanitariya, dispanser kimi qurumlar yarada bilərlər. Hətta onlara doğum evi yaratmağa da icazə verilir. Azad olunmuş torpaqlarda bunlar bələdiyyələr tərəfindən nəzərdə saxlanılmalıdır ki, bu cür məsələlər, xüsusilə səhiyyə ilə bağlı əhali üçün ən vacib məsələlərdən biridir. [7, s.265-268]

Tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra xarici ölkələrdə sosial xidmətlərlə müqayisədə sağlamlığa qayğı daha çox ön planda nəzərdə saxlanılır. Avropada və digər ərazilərdə belə xidmətlərin göstərilməsi üçün müəyyən təşkilatlar yaradılmışdır. Rus Robertson, Sara Qreqori, Coni Cabbal sosial xidmətlər və sağlamlığa qayğı sistemində doqquz ölkənin daha çox inkişaf etdiyini vurğulamışdır. Bu ölkələrə Avstraliya, Fransa, Almaniya, İrlandiya, Yaponiya, Niderland, Koreya, İsveç, Amerika Birləşmiş Ştatları aiddir. “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı” adlanan təşkilat vardır. Bu təşkilata da müəyyən ölkələr daxildir. Sözü gedən təşkilat xidmətlərlə əlaqədar olaraq xərclərlə bağlı problemləri faiz şəklində salaraq ölkələr üzrə göstəriciləri sxem şəklində salmışdır. [8, s.7-12]

Şəkil 1. Ölkələr üzrə göstəricilər

Mənbə: Schoen et al, 2013, Ruth Robertson, Sarah Gregory, Joni Jabbal “The social care and health systems of nine countries”, The King’s Fund - 2014.

NƏTİCƏ

Tədqiqata əsasən hal-hazırda, dövlətlə bərabər bir sıra təşkilatlar, bələdiyyələr cəmiyyətin idarə olunmasında aparıcı rola sahibdirlər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bir sıra tədbirlər həyata keçirməklə düşmənlər tərəfindən talan edilmiş əraziləri canlandırma bilərik. Eyni zamanda, həmin

ərazilərə insanlar köçürüldükdən sonra onlara lazımi xidmətləri göstərdikdən sonra cəmiyyətdə əhalinin bərabər şəkildə yaşayışı təmin olunar.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatçılığını canlandırmaqla qida sistemində müsbət təsir olacağı gözlənilir. Torpaqlar məhsuldar olduğu üçün bazara xeyli dərəcədə faydası toxunacaqdır. Təsərrüfatçılıqla yanaşı bu bölgələrin həddindən artıq gözəl mənzərəli məkanları olduğu üçün turist axını olacaq. Həm qonaqların gəlişi, həm təsərrüfatçılığın inkişafı ölkənin iqtisadi baxımdan müəyyən qədər irəliləməsinə səbəb olmuş olacaq.

Azad olunmuş torpaqlara insanlar köçürüldükdə əhali arasında Bakıda təhsil almış şəxslər də vardır. Bu isə orada bir sıra təşkilatlar qurulduqda kadrların artıq olması və iş prosesinin irəliyə aparılması deməkdir. Ölkənin hər bir yanında bələdiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün sosial işçiyə nə qədər ehtiyac duyulursa, azad olunmuş ərazilərdə də bir o qədər ehtiyac duyulur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995.
2. Abbasov İ. (2016), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yerli özünüidarə orqanlarının təşkili və fəaliyyəti elmi-nəzəri, təcrübi jurnal, səh.153-159.
3. Abdullayev R. “Yerli vergilər və ödənişlər haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”, (2006). Bakı.
4. Səlimzadə M.İ., Xəlilov Q.R. (2010), Yerli özünüidarəetmə: anlayış, təcrübə, əməkdaşlıq, hüquqi əsaslar Bakı, “Elm və təhsil”, 130-131 səh.
5. Məhərrəmov F.M., İbrahimova İ.A., (2017). Yerli özünüidarəetmənin təminatlarının hüquqi əsasları (milli və beynəlxalq qanunvericilik təmsalında), Bakı, Qanun, 08 (274), səh.57-63.
6. İsmayılova A. “Azərbaycan bələdiyyə idarəçiliyində sosial-iqtisadi problemləri”, (2008). Bakı.
7. Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi. (2010). Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, - 440 s.
8. Robertson R., Gregory S., Jabbal J. “The social care and health systems of nine countries”. (2014). The King's Fund, pp.7-12.
9. <https://agroecomics.az/az/article/34/igaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-te-se-r-r-ufa/> (06.12.2022)
10. <https://education.nationalgeographic.org/resource/hunger-and-war> (06.12.2022)
11. <https://www.habitat.org/ap/stories/why-i-volunteer> (06.12.2022)

S.N.Gahramanli

master student, Azerbaijan State University of Economics

The formation of municipal structures in Azerbaijan and its importance in providing social services in liberated territories

Abstract

In the article, the formation of municipal structures in our country, their importance for our country, and their necessary role in solving a number of issues in the territories liberated from occupation were emphasized and this issue was analyzed.

In democratic countries, the development of municipalities is in the foreground, because they are the ones that have the most close contact with the population within the state administrative bodies. Therefore, municipalities are interested in the problems of the population and participate in social service issues that can be provided for them. Municipalities are involved

in solving many issues. In this regard, it is noted how it is necessary to pay attention to the formation of municipalities in administration in order to form the state administration in a positive direction.

From the services rendered by the municipalities to the population in the territories liberated from occupation, how important these services are for the population, the financial issues spent while performing the services related to the intended municipalities are brought to attention.

Key words: economic welfare, liberated territory, social service, democracy.

С.Н.Гахраманлы

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Формирование муниципальных структур в Азербайджане и его значение в обеспечении социальных услуг на освобожденных территориях

Резюме

В статье проанализирован вопрос о формировании муниципальных структур в нашей стране, их значение для нашей страны, важная роль в решении ряда вопросов на, освобожденных от оккупации территориях и проанализирован данный вопрос.

В демократических странах на первый план выходит развитие муниципалитетов, поскольку именно они имеют наиболее тесный контакт с населением в рамках органов государственного управления. Именно поэтому муниципалитеты интересуются общественными проблемами и участвуют в вопросах социальных обеспечения, которое может быть им оказано. Муниципалитеты участвуют в решении многих вопросов. В связи с этим уделяется особое внимание формированию муниципалитетов помогающих в правильном направлении в управлении государством.

Среди услуг, оказываемых муниципалитетами на освобожденных территориях, особенно принимаются во внимание услуги по финансовому обеспечиванию.

Ключевые слова: экономическое процветание, освобожденная территория, социальное служение, демократия.

M.B.Qasimli
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5942-943X
murad.gasimli.96 @gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 28.11.2022

The article was received by editorial board on 28.11.2022

Статья принята к печати 28.11.2022

NEFT-QAZ HASILATI VƏ İSTEHSALININ NEFT SEKTORUNDA TİKİNTİ-QURASDIRMA İŞLƏRİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında neft-qaz sektoru üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyalar neft və qeyri-neft sektoru üzrə təhlil edilmiş, neft-qaz sənayesində tikinti-quraşdırma işlərinin dayanıqlı inkişafında neft-qaz hasilatının rolu şərh edilmişdir. 2005-2021-ci illəri əhatə edən dövrün statistik məlumatları əsasında EVIEWS-12 proqram paketinin tətbiqi ilə neft-qaz sektorunda tikinti-quraşdırma işlərinə neft-qaz hasilatı və istehsalının, həmçinin neft sektoruna yönəldilmiş investisiyaların təsiri qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: tikinti-quraşdırma, neft-qaz sektoru, neft hasilatı, elastiklik əmsalı, adekvatlıq, model.

GİRİŞ

Neft və qaz sənayesi milli iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələri üçün həyati əhəmiyyət kəsb edərək, ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Bu sektorun inkişafında öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən tikinti sənayesi mühüm rol oynayır. Neft-qaz sektoru üzrə tikinti sənayesində istehsalın həcmi hasil olunan və istehlak edilən neft və qazın həcmindən asılı olaraq dəyişir. Neft və qaz yataqlarının yerləşdirilməsi sənaye tikintisindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Əsasən bu xüsusiyyətlər tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi və onun müddəti, neft və qaz yatağı obyektlərinin geniş ərazilərdə yayılması, neft hasilatı obyektlərini neft və qaz yataqları və yaşayış məntəqələri ilə əlaqələndirilməsi, neft və qaz yataqları üçün yüksək enerji xərclərinin olması ilə xarakterizə edilir [10, 11]. Bu baxımdan, neft və qaz sənayesi obyektlərinin tikintisinin təşkilinin xüsusiyyətlərinin və onun səmərəli istifadə imkanları müəyyən edilərək optimal istifadəsi bu sektorun inkişafının dayanıqlılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu bilavasitə həmin sektorda tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması üsullarından, ekstremal şəraitdə neft-qaz obyektlərinin tikintisinin təşkil edilməsinin sürətinin artırılmasından və onların texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasından daha çox asılıdır. Azərbaycan Respublikasının təbii ehtiyatları içərisində neft və qaz ehtiyatları, əsas prioriteti xammal ehtiyatı kimi mühüm rol oynayır [3, 4, 5]. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz sənayesi ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil etməklə, vahid iqtisadi məkanda milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin həyati fəaliyyətini təmin edərək artan dinamika ilə inkişaf edir [8]. Müvafiq olaraq, hasil və istehsal olunan neft və qazın miqdarından bilavasitə asılı olaraq tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi də artır. Neft-qaz hasilatı, emalı və daşınması zamanı ehtiyatlarla optimal işləmək üçün sənaye müəssisələri neft və qaz kəmərlərinin yüksək texnologiyalı sistemlərini və onlara texniki xidmət göstərmək üçün texnoloji qurğular qurmalıdırlar. Bu işlərin yerinə yetirilməsi isə neft-qaz sənayesində tikinti-quraşdırma işlərinin dayanıqlı inkişafını şərtləndirən amillərdən biridir.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan Respublikasında neft-qaz sektoru üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyalar bu sektorun müstəqil inkişaf etmə qabiliyyətini möhkəmləndirərək tikinti-quraşdırma işlərinin dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. Aşağıdakı cədvəl məlumatlarında Azərbaycan Respublikası üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyaların 2005-2021-ci illər üzrə dinamikası göstərilmişdir [12].

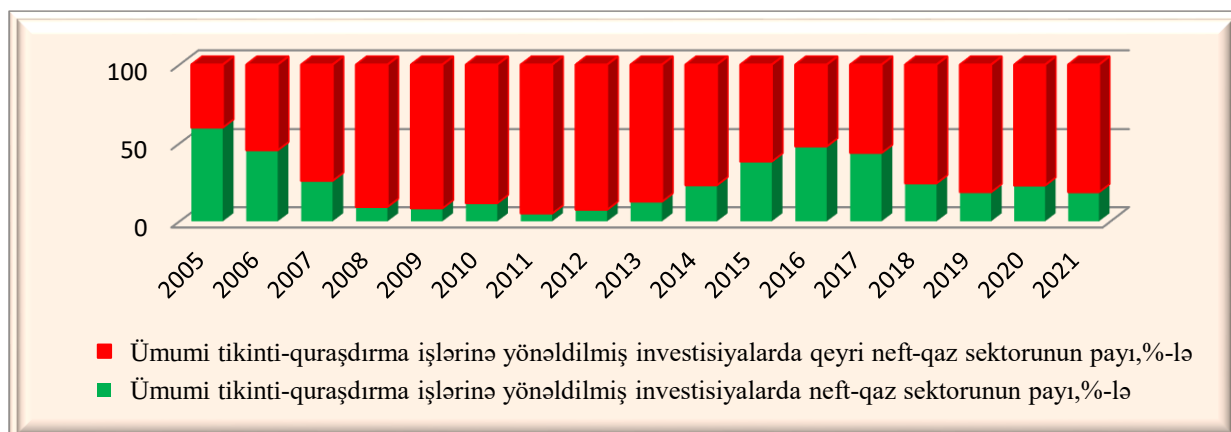
Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyaların 2005-2021-ci illər üzrə dinamikası, mlrd. manatla

İllər	Ümumi tikinti-quraşdırma işləri üzrə, mlrd manatla	Əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	O cümlədən			
			Neft-qaz sektoru üzrə, mlrd. manatla	Əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	Qeyri neft-qaz sektoru üzrə, mlrd. manatla	Əvvəlki ilə nisbətən, %-lə
2005	3,11	125	1,87	110,4	1,24	155,9
2006	3,16	101,7	1,44	77,4	1,72	138,2
2007	3,86	122	1	69,3	2,85	166,3
2008	5,92	152	0,55	54,2	5,37	186,3
2009	5,18	92	0,44	83,4	4,75	92,8
2010	6,57	119,8	0,77	168,1	5,8	115,4
2011	7,83	117,5	0,4	50,9	7,43	126,4
2012	9,41	118,2	0,71	174,5	8,7	115,2
2013	11,84	125	1,5	210,1	10,34	118,1
2014	13,29	111,8	3,08	204,5	10,21	98,4
2015	11,72	86,6	4,5	143,6	7,22	69,4
2016	11,53	77,4	5,55	120,7	5,98	80,9
2017	12,45	100,4	5,46	91,7	6,99	109,2
2018	11,74	91,2	2,88	51	8,88	122,5
2019	11,97	100,1	2,25	76,7	9,72	107,7
2020	11,02	91,9	2,53	112,1	8,49	87,2
2021	11,2	99,4	2,1	81,2	9,1	104,8

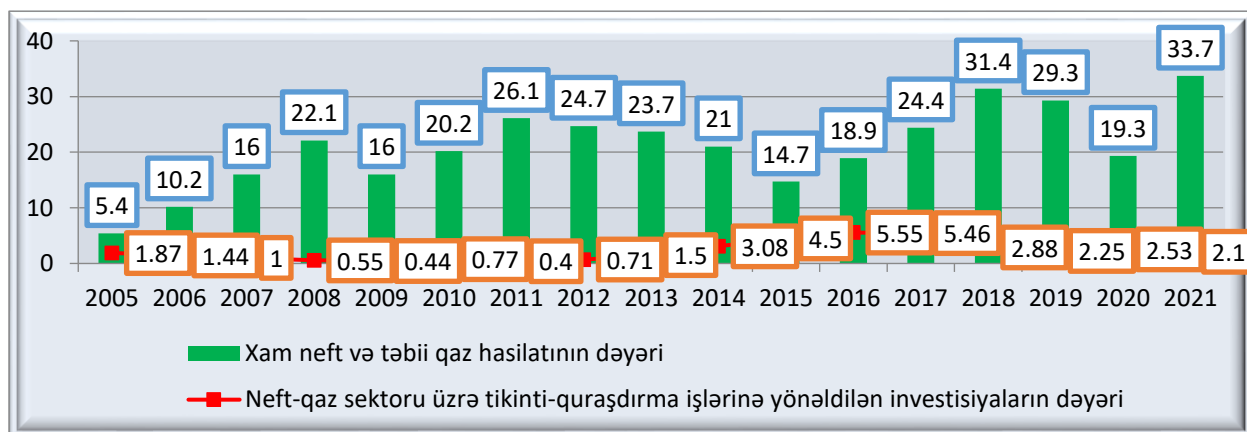
Mənbə: [12]

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyalar 2005-2014-cü illər üzrə artan dinamika ilə inkişaf edərək 2014-cü ildə 13,29 milyard manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 11,8%, 2005-ci illə müqayisədə isə 4,3 dəfə yüksəkdir. Sonrakı illərdə isə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyalar azalaraq 2021-ci ildə 11,2 mlrd. manat olmuşdur. Neft-qaz sektorunda isə əksinə, tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyalar 2005-2012-ci illər üzrə azalan dinamika ilə inkişaf edərək 2012-ci ildə 0,71 milyard manat olmuşdur ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 62% və yaxud 1,16 milyard manat azalma deməkdir. 2012-2017-ci illərdə isə bu göstərici artan dinamika ilə inkişaf edərək 2017-ci ilin sonuna 65,46 milyard manat olsa da, sonrakı dövr üzrə azalaraq 2021-ci ildə 2,1 milyard manat təşkil etmişdir. Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyaların əsas hissəsi qeyri-neft sektorunun payına düşür. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Şəkil 1. Tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyalar [12].

Qrafikdən göründüyü kimi tikinti-quraşdırma işlərində neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 2005-2006-cı illərdə qeyri neft-qaz sektorunu üstələsə də, sonrakı illərdə neft sektorunun payı azalan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Tədqiq olunan dövr üzrə qeyri neft-qaz sektorunun ümumi tikinti-quraşdırma işlərində payı 39,9-91,6% intervalında, neft-qaz sektorunun ümumi tikinti-quraşdırma işlərindəki payı isə 5,1-60,1% intervalında dəyişmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, neft - qaz hasilatı və istehsalının həcmi dəyişməsi bu sektorda tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi əsaslı şəkildə təsir edir. Bu baxımdan neft-qaz hasilatı və istehsalının həcmi neft-qaz sektorunda tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərində təsirini qiymətləndirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında neft-qaz hasilatı və istehsalının həcmi və neft-qaz sektoru üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyalar [12].

Şəkil 2-dən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası üzrə neft-qaz hasilatı və istehsalının həcmi 2021-ci ildə artaraq 33,7 milyard manat olmuşdur ki, bu da tədqiq olunan bütün dövr üzrə ən yüksək göstəricidir. Neft-qaz sektorunda tikinti-quraşdırma işləri bilavasitə neft-qaz hasilatı və istehsalının həcmi ilə əlaqədar olduğundan, neft-qaz hasilatı və istehsalının həcmi dəyişməsinin bu sektor üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə təsirini qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə həmin göstəricilər arasındakı asılılığın regressiya analizinin EViews-12 proqram paketində qrafik 2 və Neftqaztikinti trestinin statistik məlumatlarından istifadə edərək emal etsək aşağıdakı nəticəni alırıq [6, 12].

Cədvəl 2

Neft-qaz sektorunda tikinti-quraşdırma işlərinə təsir edən amillərin reqressiya analizi

Dependent Variable: Y
 Method: Least Squares
 Date: 12/08/22 Time: 06:59
 Sample: 2005 2021
 Included observations: 17

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X2	0.016584	0.004984	3.327316	0.0050
X1	0.005555	0.001136	4.891529	0.0002
C	0.084885	0.027122	3.129700	0.0074
R-squared	0.720308	Mean dependent var	0.237706	
Adjusted R-squared	0.680352	S.D. dependent var	0.058734	
S.E. of regression	0.033207	Akaike info criterion	-3.813336	
Sum squared resid	0.015438	Schwarz criterion	-3.666298	
Log likelihood	35.41335	Hannan-Quinn criter.	-3.798720	
F-statistic	18.02756	Durbin-Watson stat	1.722742	
Prob(F-statistic)	0.000134			

Mənbə: EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eviews-12 tətbiqi proqram paketinin nəticələrindən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında xam neft və təbii qaz hasilatı və istehsalının dəyərini ifadə edən X1 amili, neft-qaz sektoru üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyaların dəyərini ifadə edən X2 amili ilə SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin gəlirini ifadə edən Y amili arasında, Çeddok şkalasına əsasən yüksək korrelyasiya asılığı vardır ($R=0,72$).

Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə görə reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

Estimation Command:

=====

LS Y X2 X1 C

Estimation Equation:

=====

$Y = C(1)*X2 + C(2)*X1 + C(3)$

Substituted Coefficients:

=====

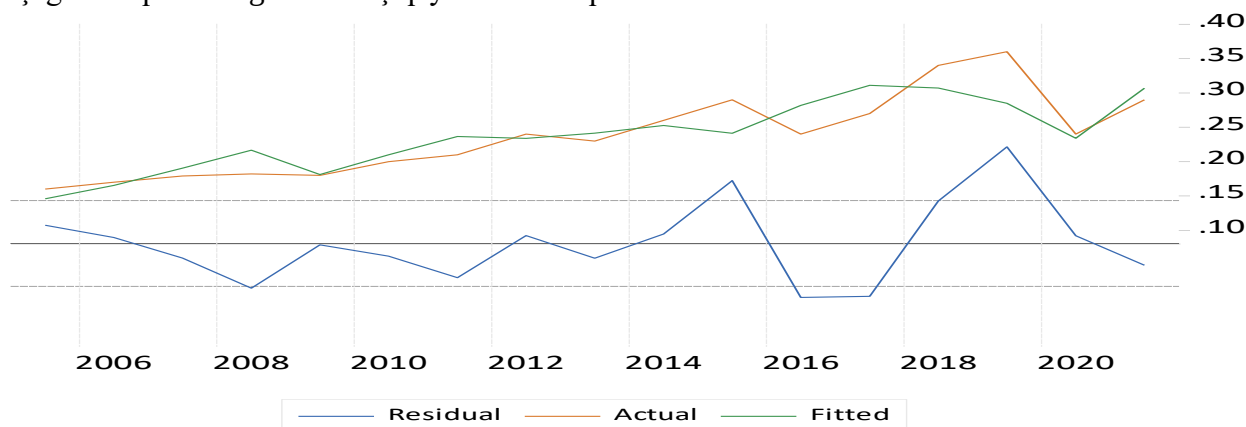
$Y = 0.0165839715843*X2 + 0.00555543504489*X1 + 0.0848852751592$

$$Y = 0,00556x_1 + 0,00166x_2 + 0,0849, R^2 = 0,866 \quad (1)$$

(t) (4,89) (3,33) (3,13) DW=1,723

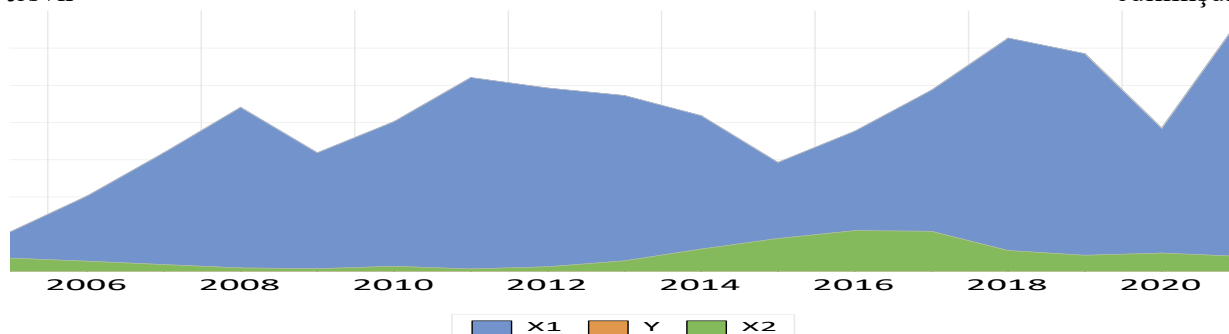
Göründüyü kimi səbəb amilləri və nəticə amilini əks etdirən sərbəst həddin və asılı dəyişənlərin əmsalları onların standart səhvlərindən əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu isə qurulmuş modelin statistik əhəmiyyətliyi xarakterizə edir [7, s.310].

(2) cədvəlinə daxil olan göstəricilər arasındakı korrelyasiya asılılığına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tədqiq olunan dövr üzrə Azərbaycan Respublikasında xam neft və təbii qaz hasilatı və istehsalının dəyərini ifadə edən X_1 amilinin bir vahid artması, SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin gəlirini ifadə edən Y amilinin 0,0055 vahid artmasına, neft-qaz sektoru üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyaların dəyərini ifadə edən X_2 amilinin bir vahid artması, SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin gəlirini ifadə edən Y amilinin 0,0017 vahid artmasına səbəb olmuşdur. EvIEWS-12 i proqram paketinin tətbiqi ilə alınmış cədvəl (1) cədvəlinə uyğun olaraq $Y = 0,00556x_1 + 0,00166x_2 + 0,0849$ xətti reqresiya tənliyi ilə SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərinin EvIEWS-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan (Fitted) və faktiki (Actual) qiymətlərinin, eyni zamanda onların arasındakı qalıqların dinamikası aşağıdakı qrafikdə göstərilmiş qaydada olacaqdır.

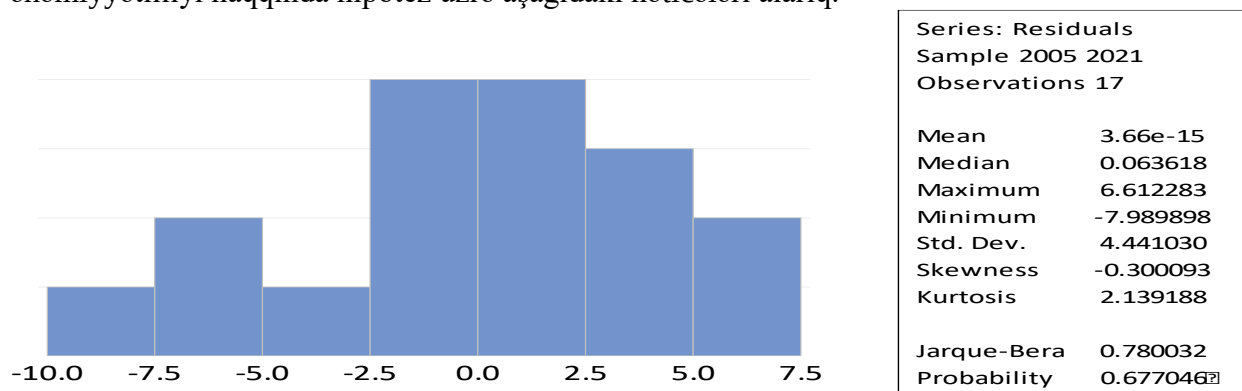
Şəkil 3. SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərinin EvIEWS-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan və faktiki qiymətlərinin, onların arasındakı qalıqların dinamikası [1,7].

Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycan Respublikasında xam neft və təbii qaz hasilatı və istehsalının dəyərini ifadə edən X_1 amili, neft-qaz sektoru üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyaların dəyərini ifadə edən X_2 amili ilə SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin gəlirini ifadə edən Y amilinin 2005-2021-ci illər üzrə dəyişməsi EvIEWS-12 proqram paketindən istifadə etməklə təsvir edilmişdir.

Şəkil 4. SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin tikinti-quraşdırma işlərinin dəyəri və ona təsir edən amillərin 2005-2021-ci illər üzrə dəyişməsi [1, 7].

EvIEWS-12 tətbiqi proqram paketində hostoqram normalıq testi aparmaqla modelin statistik əhəmiyyətliyi haqqında hipotez üzrə aşağıdakı nəticələri alırıq.

Şəkil 5. Zaman seriyasının paylanma histoqramı və statistik xarakteristikaları [7]

Şəkil 5-ə əsasən H_0 hipotezini qəbul etmək barədə qərar vermək üçün meyarın ekvivalent formasından istifadə edək. Qrafikə görə, Jarque-Bera testi üçün əhəmiyyətlik səviyyəsi $p=0,677046$ -dır. Alınan bu qiyməti $\varepsilon = 0,05$ həddi ilə müqayisə etsək $p > \varepsilon = 0,05$ alınacaqdır. Bu isə onu göstərir ki, sıfır hipotezi H_0 üçün rədd edilmir [1,7].

Qeyd etmək lazımdır ki, qurulmuş modelin statistik əhəmiyyətliyi yoxlamadan model haqqında, onun adekvatlığı haqqında fikir yürütmək mümkün deyildir. Bu baxımdan, modelə daxil olan izahedici dəyişənlərin modeli hansı səviyyədə izah etməsi haqqında nəticə əldə etmək üçün F-Fişer kriteriyasından istifadə etmək olar.

F-Fişer kriteriyasının köməkliyi ilə reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliyini yoxlamaq məqsədi ilə, F-Fişer kriteriyası, müvafiq qaydada cədvəl qiyməti ilə, yəni $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1)$ müqayisə edilməlidir. EvIEWS-12 proqram paketinin nəticəsini əks etdirən cədvəl məlumatlarına əsasən, F- Fişer kriteriyası) = 18,03-a bərabərdir. Əgər 95%-li inamlı intervalla $F_{cədvəl}$ qiymətini müəyyən etsək aşağıdakı nəticə alınacaqdır [7, səh. 332].

$$F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1) = (0,05; 2; 14) = 3,74$$

F- Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1)$ qiyməti ilə müqayisə etsək, F-Fişer kriteriyası $(18,03) > F_{cədvəl}(3,74)$ alırıq. Alınmış müqayisə onu göstərir ki, reqressiya tənliyi ümumilikdə F- Fişer kriteriyasına əsasən statistik əhəmiyyətlidir. Bu isə həmin kriteriyaya görə (1) modelinin adekvatlığı deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, F- Fişer kriteriyası ilə bərabər, modelin spesifikasiyasının düzgünlüyünü yoxlamaq üçün, Darbon-Uotson statistikasını üzrə avtokorrelyasiyanın olub-olmaması yoxlanılmalıdır. Darbon-Uotson statistikasını EvIEWS-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən $DW=1,723$ -ə, 95%-li inamlı intervalla, $\alpha = 0,05$ əhəmiyyətlik səviyyəsində iki izahedici dəyişən ($m=2$) və $n=17$ müşahidə dövrü üzrə böhran nöqtələrinin $d_l = 1,015$, $d_u = 1,536$ olduğunu müəyyən etmək olar [7, səh. 337].

$$d_u = 1,536 \leq DW = 1,723 < 4 - d_u = 2,464$$

olduğundan tədqiq olunan göstəricilər arasında avtokorrelyasiyanın olmadığını görmək olar. Darbon-Uotsonun böhran nöqtələrinin xarakteristikalarına əsasən hesab etmək olar ki, reqressiya tənliyi statistik əhəmiyyətli xarakterə malikdir və qurulmuş $Y = 0,00556x_1 + 0,00166x_2 + 0,0849$ modeli adekvat modeldir [1, səh. 322].

Əlaqə tənliyindəki sərbəst dəyişənlərin əmsalına və tədqiq olunan dövrlər üzrə səbəb amilləri ilə nəticə amilinin həcmnin hesabi orta qiymətlərinə müvafiq olaraq elastiklik əmsalını hesablasaq aşağıdakı nəticəni alarıq [2, s.150].

$$E_{x1} = \frac{\alpha_1 \times \bar{x}_1}{\bar{Y}} = \frac{0,00556 \times 21,00588}{0,237706} = 0,491333$$

$$E_{x2} = \frac{\alpha_2 \times \bar{x}_2}{\bar{Y}} = \frac{0,00166 \times 2,178235}{0,237706} = 0,015212$$

Elastiklik əmsalının hesablanmış qiymətlərinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tədqiq olunan dövr üzrə Azərbaycan Respublikasında xam neft və təbii qaz hasilatı və istehsalının 1% artması, SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin tikinti-quraşdırma üzrə gəlirinin 0,49% artması ilə, neft-qaz sektoru üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilən investisiyaların 1% artması isə SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin tikinti-quraşdırma üzrə gəlirinin 0,015% artması ilə nəticələnmişdir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında neft-qaz hasilatı, emalı və daşınması zamanı ehtiyatlarla optimal işləmək üçün sənaye müəssisələri, neft və qaz kəmərlərinin yüksək texnologiyalı sistemlərini və onlara texniki xidmət göstərmək üçün texnoloji qurğularının yenilənməsi, təmir-quraşdırma işlərini bilavasitə SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin hesabına həyata keçirirlər. Bu işlər neft-qaz sektorunun fəaliyyətinin optimal tənzimlənməsi ilə SOCAR-ın Neftqaztikinti trestində tikinti-quraşdırma işlərinin dayanıqlı inkişafını şərtləndirir. Həmçinin EVIEWS-12 proqram paketinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, neft-qaz sektorunda tikinti-quraşdırma işləri bilavasitə neft-qaz hasilatı və istehsalının həcmi ilə əlaqədar olduğundan, neft-qaz hasilatı və istehsalının həcmnin dəyişməsinin bu sektor üzrə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aziz Kutlar Eviews is a very balanced time series that should be heard. (2017). Uuttepe Publications, Koçaeli University, p.166.
2. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. «Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi». (2000). Bakı.
3. Huseynov TA Industrial economics. (2000). Baku: Azerneshr, 667 p.
4. Huseynov TA Economy of the enterprise. (2005). Baku: Sada Publishing House, 560 p.
5. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı, Elm, 2002. 472 səh.
6. SOCAR-ın Neftqaztikinti trestinin 2005-2021-ci illər üzrə statistik məlumatları.
7. Yadigarov T.A. Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika. (2020). Bakı. 352 səh.
8. Yadigarov T.A. – Assesment of the Associative Activity of Maritime Transport and Port Infrastructure in Azerbaijan// (2021). Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Paata Gugushvili Institute of Economics International Reviewed Scientific-Analytical Journal Ekonomisti” №3, p.38-49
9. Tkachenko A.N., Kazakov D.A., Mershchiev A.A. Quality assurance in the construction of oil and gas facilities// (2017). Russian Journal of Building Construction and Architecture. № 3. pp. 32-42.
10. Лебедько А.Г. Экономическое обоснование геоэкологических рисков в нефтегазовой отрасли// (2010). Инженерный вестник Дона. № 4.

11. Кудинов В.И. Основы нефтегазового дела. (2005). Ижевск: УдГУ, 727 с. 10.
12. WWW.azstat.org.

M.B.Gasimli

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5942-943X

Assessment of impact of oil and gas extraction and production on construction and installation works in the oil sector

Abstract

In the article, the investments directed to the construction and installation works in the oil and gas sector in the Republic of Azerbaijan were analyzed for the oil and non-oil sectors, the role of oil and gas production in the sustainable development of construction and installation works in the oil and gas industry was commented. Based on the statistical data for the period covering the years 2005-2021, the impact of oil and gas extraction and production, as well as investments directed to the oil sector, on construction and installation works in the oil and gas sector was evaluated with the application of the EViews-12 software package.

Key words: construction-installation, oil-gas sector, oil production, coefficient of elasticity, adequacy, model.

М.Б.Гасимлы

докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5942-943X

Оценка влияния производства и добычи нефти и газа на строительно-монтажные работы в нефтяном секторе

Резюме

В статье были проанализированы инвестиции, направленные на строительно-монтажные работы в нефтегазовом и иных секторах Азербайджанской Республики, а также проанализированы роль добычи нефти и газа в устойчивом развитии строительно-монтажных работ в нефтегазовой отрасли. На основании статистических данных охватывающих период 2005-2021 годов, оценивалось влияние добычи и производство нефти и газа, а также инвестиций, направленных в нефтяной сектор на строительно-монтажных работ и применение программного комплекса EViews-12.

Ключевые слова: строительно-монтажные работы, нефтегазовый сектор, добыча нефти, коэффициент эластичности, адекватность, модель.

УДК № 658.5

А.М.Балагёзов
к.т.н., Почетный доктор,
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
ebelegozov@mail.ru
ORCID 0000-0002-5200-4113
Р.Г.Байрамов
к.т.н., доцент, Азербайджанский
Архитектурно-Строительный Университет
bayramovrasim46@hotmail.com
ORCID 0000-0001-7623-9016
инженер-конструктор, Азерстройпроект
ilham_farajov@yahoo.com
ORCID 0000-0003-1017-9334

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.12.2022

The article was received by editorial board on 05.12.2022

Статья принята к печати 05.12.2022

ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ СТРОИТЕЛЬСТВА В ПЕРСПЕКТИВЕ ПРИМЕНЕНИЯ В НАШЕЙ СТРАНЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ 3D-ПРИНТЕРОВ

Резюме

Доказанный мировой практикой строительства факт, что основной проблемой в процессах выполнения строительных работ традиционным методом является их тесная связь с огромным количеством ручного труда и созданием невероятных объемов производственных отходов, что не только замедляет темпы проведения строительных работ, но и влечет за собой дополнительные непредвиденные денежные затраты и материальные расходы.

В данной статье сделана попытка внедрения строительных 3D-принтеров в строительное производство нашей страны, которые помогут кардинально решить эти обязательно существующие проблемы традиционного строительства, что в итоге позволит вывести сферу экономики строительного производства на новый уровень стабильного развития и ускорения.

***Ключевые слова:** 3D-принтер, 3D-печать, аддитивная технология, лизинг, расходные материалы, затраты.*

ВВЕДЕНИЕ

Основной проблемой в процессах выполнения строительно-монтажных работ является их тесная связь с невероятным количеством ручного труда и созданием огромного количества (объема) производственных отходов [4], что в итоге не только замедляет, но и влечет за собой дополнительные затраты, сверх сметной стоимости объекта.

Внедрение строительных 3D-принтеров в строительном производстве, несомненно, поможет кардинально решить эти существующие производственные проблемы, что позволит вывести сферу возведения строительных объектов (здания, сооружения и архитектурные элементы различного назначения) на новый уровень строительства [1,3,5]. В сравнении с традиционным строительством, в частности за короткий срок времени

инженерные машины позволят напечатать экономичные здания и сооружения различных форм и размеров (например, неправильной или круглой формы с изогнутыми контурами и линиями и т.п.) с учетом их функционального назначения.

Отметим, что в домах, отпечатанные аддитивной технологией, присутствует масса преимуществ в отношении сравнения с экономикой традиционного строительства, что делает данную новую технологию действительно уникальной [1,4,9]:

- идеальная точность печати стены или целиком дома, что не требует почти дополнительной затраты так как принтер имеет встроенную систему автоматического выравнивания и стабилизации напечатанных слоев;

- ограждающие конструкции домов (стена, перегородка и перекрытия) после напечатания принтером готовы под покраску декоративной штукатуркой, что является дополнительным удешевлением отделочных работ в сравнении с традиционным строительством;

- с учетом экономического варианта, а также окружающего пейзажа и освещенности строительной площадки объекта что позволит широко применять экономические архитектурные идеи по дизайну.

На таблице 1 приведены сравнительные данные вариантов домов [6] построенных традиционным методом (стены из газоблоков) и напечатанных строительным 3D-принтером (стены из специальной бетонной смеси, чей состав фирмой не оглашается).

Таблица 1

Сравнения экономических параметров из газоблоков

Наименование показателей	Стена из газоблоков	Принтер типа Apis Cor (с аддитивной технологией)
Логистика материалов	-	Меньше в 2,7 раз
Материалы на 1 м ³ стены	1 м ³ газоблоков	0,267 м ³ бетонной смеси
Скорость строительства 1 м ³ стеновой конструкции	3,56 чел./час	0,86 маш./час
Стоимость стены на 1 м ³	4445 руб. (123,83 ман.)	1556 руб. (43,35 ман.)

Из таблицы 1 видно, что применение 3D-принтера Apis Cor дешевле на 2,857 раза в сравнении с традиционной технологией строительства.

Кардинальные отличия работы строительного 3D-принтера технологий от традиционного строительства заключаются в следующем [4,6,9,10,11]:

- в аддитивной технологии используемые материалы – специальные бетонные и растворные смеси (в зависимости от вида принтера могут быть – почва, песчаные смеси, отходы производства и т.п.);

- выполняемые на строительных объектах работы при традиционном строительстве используется наемный труд людей, а при технологии 3D-принтером используется также труд высококвалифицированных людей (2-3 чел. – один оператор, а остальные обслуживающие персоналы технологических процессов), но сами строительные процессы автоматизированы или роботизированы;

- при традиционном строительстве сроки выполнения работ в среднем для строительства домов в 150-200 м² площади составляет примерно 6-7 месяцев, то при напечатании аддитивной технологией сроки строительства составляют 2-3 месяца, т.е. в среднем 2,6 раз меньше;

- внедрение аддитивной технологии в строительное производство, несомненно создаст условия для активации строительного комплекса инфраструктуры Карабахского

региона в частности и в целом по нашей республике.

На сегодняшний день для обеспечения и снабжения стоимости строительного производства, сокращения сроков, повышения качества и комфортности строительства, минимизация объемов строительных отходов, в сферу строительного сектора внедряют различные строительные принтеры [4], приводящие производство к экономическим, социальным, производственным и управленческим инновациям.

Основными целями инновационной деятельности аддитивной технологии могут быть следующие критерии [1,4,9]:

- снижение материальных затрат производства;
- улучшение качества конечной готовой продукции (дом, сооружение, конструкции и т.п.);
- повышение гибкости строительного производства;
- снижение загрязнения окружающей среды (почти отсутствуют отходы строительного производства);
- повышение скорости возведения строительства;
- облегчение веса ограждающих конструкций. Что дадут отходы каменных карьеров и ячеистых бетонов;
- обеспечение строительного производства хорошей энергоэффективностью и сейсмоустойчивостью;
- обеспечение производства современными стандартами и нормативными документами, позволяющие закреплению юридических прав новой аддитивной технологии строительного производства.

Для внедрения аддитивной технологии в производство строительным организациям (фирмам, компаниям, концернам) следует планировать следующие мероприятия, погашающие степень высокого риска затрат по экономике:

- разработать технико-экономическое обоснование внедрения нового строительного 3D-принтера в строительное производство;
- выбор способа приобретения машин – аренда, покупка, лизинг и т.п., способы приобретения;
- при приобретении машины следует пересмотреть спецификации по комплектации при закупке;
- следует анализировать выбора метода строительного производства для планомерного распределения рабочих по объектам, провести обучение или переквалификацию персонала для работы по требованиям аддитивных технологий.

Следует из множества видов строительных принтеров выбрать оптимальный по стоимости так как они пока дорогие. Но из года в год стоимость принтеров удешевляется, где за 4 года стоимость 3D строительных (дом) принтеров уменьшилась в 10 раз [2].

К основным препятствиям, тормозящим экономику и производство 3D-принтеров, является отсутствие оптимального состава расходного материала для всех видов принтеров, который был бы прочным, быстро схватывающимся и держал свою форму в слоях отпечатанных конструктивных элементов домов или сооружений.

Новые расходные материалы требуют тщательных и долговременных лабораторных испытаний, что требует дополнительных экономических затрат, в сравнении с традиционными бетонными смесями.

Использование «сухих смесей» в технологии 3D-принтеров повышает производительность машины и оптимизирует процессы работы, но и повышает коммерциализуемость организации (фирмы, компании), который является собственником.

Роль коммерциализуемости сухих смесей для принтеров, положительно влияет на экономику [10]:

- при использовании производственных отходов – минус 10-15% себестоимости;
- опыту компании WinSun цена 1м² жилья может опускаться до 24\$.

Особенность аддитивной технологии в сравнении с традиционной заключается в том, что полученный экономический эффект следует искать как новый метод оценки сокращения продолжительности строительства.

Отметим, что одной из существенных технико-экономических особенностей является длительность процесса возведения здания или сооружения, что влечет за собой длительный период отвлечения из государственного денежного оборота значительных денежных средств. Эти денежные средства, вложенные в строительство как бы «омертвлены», т.к. не приносят никакой прибыли до сдачи объекта в эксплуатацию.

Сокращения продолжительности возведения объекта при внедрении 3D-принтерной технологии, вне зависимости от хозрасчетного характера организации, безусловно уменьшит объем омертвления денежных средств.

Экономический эффект, полученный от сокращения продолжительности строительства объекта, в основном возникает от экономии условно-постоянной части (в составе прямых затрат и накладных расходов) затрат сметной стоимости.

Количественно этот экономический эффект оценен с учетом исследования работ следующим образом:

1. Размер условно-постоянной части затрат в составе себестоимости определена только на тех работах, где получено сокращение продолжительности строительства.

2. Сокращение продолжительности выполнения работ за счет снижения их трудоемкости, что связано с высвобождением рабочих, которые в сэкономленное время выполняют дополнительные объемы строительно-монтажных работ.

3. К условно-постоянной части в составе себестоимости можно отнести долю основной заработной платы в количестве 6...8%, приходящуюся на повременную оплату труда.

4. Если нормативные затраты до сокращения продолжительности строительства (T_2) больше от нормативного времени строительства (T_1), то получится условие ($T_2 > T_1$), значит, что строительная организация строит объект дольше нормативного времени, что соответствует убыткам.

5. Экономическая оценка фактора времени, т.е. оценка разновременности затрат. К разновременным относятся: капитальные вложения и годовые эксплуатационные затраты. Расчет ведут по формулам (5-19), где Z_t -затраты, которые осуществляются через T лет и Z_c – затраты, которые производятся сегодня.

Мы полагаем, что для сравнения нового метода строительного производства с традиционным следует принять затраты величины « Z_c », что осуществляется с помощью аппарата сложных процентов, а сам процесс носит название дисконтирования (норма дисконтирования – норматив для приведения разновременных затрат). Для расчета разновременных затрат для аддитивной технологии (для новой техники типа строительный 3D-принтер) можно принять по формуле (5-19) $E_{np}=0,1$ [11].

Основные факторы внедрения аддитивной технологии, влияющие на рост экономики строительного производства:

- постоянная собственность строительных принтеров;
- накладка производства строительных принтеров;
- выбор оптимального метода производства работ, в частности узлового метода работ;

- разработка специального расходного материала принтеров (бетон, раствор и т.п.), дающих возможность использования местных строительных материалов и отходов различного производства промышленности;

- рациональное распределение рабочих сил с учетом требований узлового метода строительного производства для погашения уравнивания потока сокращения рабочих при внедрении в производство строительных 3D-принтеров взамен традиционных методов строительного производства.

ВЫВОДЫ

Приобретенный мировой строительно-производственный опыт по использованию строительных принтеров в строительном производстве в том, что ученые всех стран в экономическом отношении до сих пор заинтересованы в изготовлении принтеров и внедрении в строительное производство методов аддитивных технологий.

Технология строительных принтеров в строительном секторе безусловно является инновационной, перспективной и экономичной технологией. Однако при его применении приходится сталкиваться с рядом разрешаемых со временем проблем снижающих экономику производства (например, сокращение числа рабочих мест, трудность работы машин при минусовых температурах ниже нуля, применение специальных расходных материалов, транспортировка машин на строительную площадку и перестановка их на другой объект).

К долгосрочным преимуществам аддитивной технологии относятся:

- увеличение прибыли за счет формирования команды аддитивной технологии (научно-производственный центр с лабораторией, научно-образовательный центр с обеспеченностью лабораторным 3D-печатью и принтером);

- привлечение новых заказчиков или стартапов;

- уменьшение сроков и стоимости строительства за счет внедрения современного метода, т.е. узлового метода производства строительных работ;

- повышения точности проектирования и производства строительных работ за счет наглядности и прозрачности 3D печати и 3D-визуализации.

Отсутствует необходимость обеспечения строительной площадки традиционным методом строительства производственного быта рабочих, как один из важнейших резервов экономики строительного производства при внедрении строительных 3D-принтеров.

Список использованной литературы:

1. Bələgözöv Ə.M., Fərzəliyev S.A., Fətullayev R.F. “Avtoklav məsaməli beton bloklardan hörgü işlərinin texnologiyası və təşkili”. Bakı. 2022.
2. Hüseynova A.D. “Elm və innovasiya fəaliyyəti: Ölçmə və qiymətləndirmə”. Bakı. 2020.
3. Акумов И.И., Славичева Г.С., Макаров Т.В. “Технико-экономическая оценка эффективности применения 3D-печати в жилищном строительстве” // Жилищное строительство, ВГТУ, №12, 2019, с. 52-56.
4. Балагёзов А.М., Байрамов Р.Г. “Перспективы применения технологии и организации возведения зданий решением аддитивных технологии в строительном комплексе” // Ученые Записки ААСУ, 2022.
5. Грахов В.П., Мохначев С.А., Бороздов О.В. “Влияние развития 3D-технологий на экономику строительства” // Фундаментальные исследования, №11, 2011, с.2673-2676
6. Демиденко А.К., Кулибаба А.В., Иванов М.Ф. “Перспективы применения 3D-печати в строительном комплексе Российской Федерации” // Строительство уникальных зданий и сооружений, №12(63), 2017, с.71-96.

7. Торшин А.О., Боровикова Р.О., Корчунов И.О., Потапова Е.Н. “Разработка строительной смеси для 3D-печати” // Успехи в химии и химической технологии. №2(32), 2018, с.164-166.
8. Шаторная А.М., Числова М.М., Дроздецкая М.А., Птухина И.С. “Эффективность 3D принтеров в строительстве” // Строительство уникальных зданий и сооружений, №9(60), 2017, с.22-30.
9. <https://nauchkor.ru/>
10. <https://fundamental-research.ru/article/view?id=36044>
11. <https://unistroy.spbstu.ru/archive/>

Ə.M.Balagözov

t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5200-4113

R.H.Bayramov

t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0001-7623-9016

İ.A.Fərəcov

mühəndis konstruktor, Azərtikintilayihə
ORCID 0000-0003-1017-9334

Ölkəmizdə tikinti 3D-printerlərinin tətbiqi perspektivində tikinti iqtisadiyyatına təsiri

Xülasə

Dünya tikinti praktikasının fəaliyyətinin nəticələri o sübutu göstərir ki, ənənəvi tikinti istehsalatı proseslərinin aparılması zamanı böyük miqdarda əl əməyi sərf olunmaqla, həm də inanılmaz həcmdə istehsalat tullantıları əmələ gəlməklə, ancaq tikinti işlərinin aparılma tempini azaltmaqla bir sırada, əlavə olaraq gözlənilməyən pul və materiallar sərfiyyatını tələb edir.

Bu məqalədə tikinti 3D-printerlərinin bizim ölkəmizin tikinti istehsalatına tətbiqinə cəhdi göstərir ki, bu ənənəvi tikinti problemlərinin fəaliyyətdə olan çatışmazlıqlarını yeni additiv texnologiya kökündən dəyişməyə imkan yaradacaq və bununla da tikinti istehsalatının iqtisadiyyatında sabit inkişafı və yüksələn bir səviyyəyə çatdıracaqdır.

Açar sözlər: 3D-printer, 3D-çap, additiv texnologiya, lizinq, sərfiyyat materialları, sərfiyyat.

A.M.Balagozov

PhD in technical science, associate professor
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5200-4113

R.H.Bayramov

PhD in technical science, associate professor
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0001-7623-9016

I.A.Farajov

engineer designer, Azertikintilayihə
ORCID 0000-0003-1017-9334

**Impact on the construction economy in the perspective of the use
of construction 3D-printers in our country**

Abstract

The fact proven by the world practice of construction that the main problem in the processes of construction work execution by the traditional method is their close connection with a huge amount of manual labour and the creation of incredible volumes of production waste, which not only slows down the dark construction work but also entails additional direct monetary and material costs.

The article analyzes the concepts, to introduce 3D construction printers into the construction products of our country, which will help radically solve these necessarily existing problems of traditional construction, which will ultimately lead the construction industry to a new level of stable development and acceleration.

Key words: 3D-printer, 3D-printing, additive technology, leasing, consumables, costs.

K.M.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent avəzi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-3100-6160
kama.1973@list.ru
V.A.Əliyev
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
veten200019@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.11.2022

The article was received by editorial board on 10.11.2022

Статья принята к печати 10.11.2022

TƏŞKİLATIN MADDİ-TEXNİKİ BAZASININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Əsas fondların strukturunu təkmilləşdirməklə, daha doğrusu, əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisini artırmaqla istehsal həcmnin artmasına və təşkilatın maddi-texniki bazasının inkişafına nail olmaq olar. Köməkçi istehsalın əsas fondlarının artması istehsalın kapital tutumunun artmasına səbəb olacaqdır. Köməkçi istehsalın müənasib inkişafı tam gəlir əldə etməsinə kömək edir. Optimal istehsal strukturunu qurmaqla əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: maddi-texniki baza, istehsal, fondlar, kapital, təşkilat.

Müəssisənin əsas fondlara ehtiyacı əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir: onlardan nə qədər səmərəli istifadə edilərsə, istehsalın və məhsulların satışının normal həyata keçirilməsi üçün nisbətən az miqdarda əsas vəsait tələb olunur. Əsas fondların təhlili onların həcmnin, tərkibinin, strukturunun, dinamikasının öyrənilməsi ilə başlayır; texniki vəziyyətin, yenilənmə dərəcəsinin və texniki təkmilləşdirmənin qiymətləndirilməsi; əsas fondların mövcudluğunun, intensiv və geniş iş yükünün səviyyəsinin müəyyən edilməsi; istehsal fondlarından daha yaxşı istifadə etmək üçün mövcud ehtiyatların müəyyən edilməsi.

Əsas vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin göstəricilərinin dörd qrupu var:

- vəsaitlərin gücü (məhsuldarlığı) üzrə istifadə səviyyəsini əks etdirən əsas fondlardan intensiv istifadə göstəriciləri;
- məcmuda ekstensiv və intensiv amillərin təsirini nəzərə alan əsas fondlardan integral istifadə göstəriciləri;
- zamanla vəsaitlərin istifadə səviyyəsini əks etdirən əsas fondlardan geniş istifadə göstəriciləri;
- bütün müəssisədə əsas fondların vəziyyətinin və istifadəsinin müxtəlif tərəflərini xarakterizə edən əsas fondlardan istifadənin ümumi göstəriciləri [7, 22].

Ticarətdə kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin müəyyən edilməsi bu gün mühüm vəzifədir. Kapital qoyuluşlarının (birbaşa investisiyaların) əsas mənbəyini ticarət müəssisələrinin öz maliyyə resursları təşkil edir. Kapital qoyuluşları üçün nəzərdə tutulmuş şəxsi maliyyə vəsaitlərinin böyük hissəsini amortizasiya ayırmaları təşkil edir. Əsas kapital (ƏM) fiziki və ya mənəvi cəhətdən köhnəldikdən sonra dəyişdirilməlidir. Bunun üçün vəsaiti haradan əldə etmək olar? Əsas kapitalı əvəz etmək üçün vəsait cəlb etmək üçün amortizasiya ayırmalarından istifadə olunur, Amortizasiya ayırmalarının məbləğləri mühasibat uçotu sənədlərində qeyd olunur və mənfəətin vergiyə cəlb edilməsinin məbləğinə təsir göstərir. Amortizasiya ayrılması nə qədər

yüksək olarsa, gəlir vergisinin məbləği bir o qədər az olar. Çox vaxt amortizasiya ayırmalarının məbləği ayrıca hesabda ayrılır və passiv yığımla məşğul olmur, Nəticədə amortizasiya ayırmaları kimi alınan pullar daim dövriyyədədir. Buna görə də, təhlil amortizasiya və xalis gəliri ümumiləşdirir və bu məbləği gəlir axını kimi nəzərdən keçirir [2].

Hazırda “amortizasiya” anlayışına verilən məna genişlənmiş və dəyişmişdir. Beləliklə, amortizasiya ayırmaları (və ya köhnəlmə) adi fəaliyyətlə bağlı xərclərə aid edilir və əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi və digər aktivlərin dəyərinin ödənilməsi vasitəsi kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, firmanın xərcləri bu firmanın kapitalının azalmasına səbəb olan aktivlərin xaric edilməsi nəticəsində iqtisadi səmərələrin azalması kimi tanınır. İstismar zamanı köhnəlmiş əmlaka gəldikdə, hesablanmış amortizasiya məbləğləri şirkətin aktivlərinin xaric olmasını əks etdirən xərclər hesab edilməlidir. Və nəhayət, adi fəaliyyət üçün bütün xərclər şirkətin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini azaldır. Lakin paylama xərclərinin digər maddələrindən (material məsrəfləri, əmək haqqı, ayırmalar və s.) fərqli olaraq, amortizasiya prosesi maliyyə resurslarının xaricə axmasına səbəb olmur, çünki amortizasiya ayırmaları məhsulların satışından sonra ödənilir. Və bu vəsaitlər yalnız uzun müddətdən sonra köhnəlmiş avadanlığın dəyişdirilməsi üçün birbaşa tələb oluna biləcəyindən və onların yığılması xüsusilə məqsəduyğun olmadığından, onlar (mənfəət kimi) təşkilatın genişləndirilmiş təkrar istehsalı və maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi xidmət edir. Beləliklə, amortizasiya münasibətləri şirkətin xərclərinin maliyyələşdirilməsinin daxili mənbəyi kimi çıxış edir, aktivlərin strukturunun dəyişməsinə kömək edir və kreditlər şəklində kənardan vəsait cəlb etmədən yeni maşın və avadanlıqlar almağa imkan verir [1, 33].

Məhsullara (xidmətlərə) sabit tələbat şəraitində qabaqcıl firmalar köhnəlmiş avadanlıqları əvəz edərək, istehsal xərclərini azaltmağa, yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmağa imkan verən yeni, daha qabaqcıl avadanlıqlar tətbiq edə bilər ki, bu da son nəticədə marketinq və qiymət seçimində rəqiblər üzərində üstünlüklər təmin edir. Müəssisənin inkişafının maliyyələşdirilməsində amortizasiyanın yerini aşağıdakı şəkildə göstərmək olar.

Təşkilatın maliyyə mənbələri:

1. Öz vəsaitləri:

- nizamnamə kapitalı - kənar maliyyələşdirmə;
- yığılmış mənfəət, ehtiyat fondu - daxili maliyyələşdirmə;

2. Buraxılmış kapital (əmlak strukturunda dəyişiklik)

- amortizasiya ayırmaları;
- cessions (öhdəlik üzrə tələblərin başqa şəxsə keçməsi), faktoring (borcların yığılması hüququnun yenidən satışı), forfeiting (ticarət əməliyyatlarının kreditləşdirilməsinin xüsusi forması);

3. Toplanmış vəsaitlər:

- xüsusi təyinatlı fondların ehtiyatları - daxili maliyyələşdirmə;
- kreditlər, kreditlər, kreditlər - xarici maliyyələşdirmə [3, 44].

Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi tədricən baş verdiyi üçün amortizasiya da amortizasiya normalarına əsasən əsas vəsait qrupları üzrə tədricən hesablanır. Edilən amortizasiya ayırmaları satılan mal və xidmətlərin qiymətinə daxil edilir. Amortizasiyanı hesablayarkən xətti və qeyri-xətti amortizasiya metodundan istifadə edə bilərsiniz. Əsas vəsaitlər üçün bütün köhnəlmə dövrü ərzində seçilmiş metod digərinə dəyişdirilə bilməz. Bundan əlavə, qeyri-maddi aktivlər üçün amortizasiya normaları onların faydalı istifadə müddətinə əsasən müəyyən edilir ki, bu da öz növbəsində patentin, şəhadətnamənin qüvvədə olması və əqli mülkiyyətdən istifadə şərtlərinə qoyulan digər məhdudiyyətlər əsasında müəyyən edilir. İstifadə müddətini müəyyən etmək mümkün olmayan qeyri-maddi aktivlər üçün köhnəlmə normaları 10 il müddətinə, lakin təşkilatın və ya müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi müddətdən çox olmamaqla müəyyən edilir.

Amortizasiyanın düz xətt metodu binalara, tikililərə, ötürücü qurğulara bu obyektlərin istismara verilməsi müddətindən asılı olmayaraq tətbiq edilir. Əsas vəsaitlərin qalan hissəsi düz və ya qeyri-xətti üsulla amortizasiya edilə bilər. Düz xətt metodundan istifadə edildikdə, əsas vəsaitlərin dəyərinin amortizasiya fonduna silinməli olduğu dövr müəyyən edilir.

Düz xətt amortizasiya metodunun müəyyən çatışmazlıqları var:

- həmişə tam dəyər transferi olmur (yəni birbaşa itki ola bilər)
- əsas vəsaitlərin köhnəlməsinə operativ reaksiya vermək üçün resursların lazımı konsentrasiyası həmişə təmin edilmir (ilkin mərhələdə avadanlığın dəyişdirilməsi üçün kifayət qədər vəsait olmaya bilər).

Düz xətt amortizasiya metodunun üstünlükləri aşağıdakılardır:

- amortizasiya fonduna ayırmaların daxil olmasının sabitliyi və vahidliyi;
- amortizasiya ayırmalarının xərclərə daxil edilməsinin mütənasibliyi;
- hesablamaların sadəliyi və yüksək dəqiqliyi.

Ancaq üstünlüklərlə yanaşı, metodun bəzi mənfi cəhətləri də var:

- əsas fondların köhnəlməsinə operativ reaksiya vermək üçün heç də həmişə resursların düzgün təmərküzləşməsi təmin edilmir;
- həmişə dəyərin tam ötürülməsi olmur, yəni. birbaşa itki ola bilər.

Xətti metodun çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa qeyri-xətti amortizasiya metoduna imkan verir. Bu metodun özəlliyi ondan ibarətdir ki, köhnəlmə məbləği dövrün əvvəlinə qalıq dəyərinin dərəcəsi ilə hesablanır. Bundan əlavə, amortizasiya dərəcəsi əsas vəsaitin faydalı istifadə müddətinə əsasən hesablanır [4, 130].

Qeyri-xətti metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maya dəyərində aid edilən amortizasiyanın payı aktivin hər növbəti əməliyyatı ilə azalacaq. Beləliklə, mövcud əmək vasitələrinin dəyəri əsasən istismarın ilk illərində silinir ki, bu da amortizasiyanın böyük hissəsini kapital qoyuluşları üçün dərhal istifadə etməyə imkan verir. Hər il hesablanmış amortizasiyanın məbləği azalır, əsas vəsaitlərin köhnəlməsi uzun illər davam edə bilər. Bu üsuldən istifadə edərkən əsas vəsaitlərin tam silinməsinə təminat çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün azalan balans çoxluğu müəyyən edilir.

Əsas istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması probleminin həlli məhsul istehsalının və satışının həcmində artması, yaradılmış istehsal potensialının rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi, əhəlinin ehtiyac və tələbatının ən tam ödənilməsi deməkdir. Əsas vəsaitlərdən istifadənin yaxşılaşdırılması həm də onların dövriliyyəsinin sürətlənməsinə səbəb olur ki, bu da köhnəlmə və fiziki köhnəlmə baxımından fərqi azaltmağa, habelə vəsaitlərin yenilənmə tempini sürətləndirməyə kömək edə bilər. Nəhayət, maddi-texniki bazadan istifadənin səmərəliliyi hər hansı bir təşkilatın əsas vəzifəsi - məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə sıx bağlıdır, çünki güclü bazar rəqabəti şəraitində bu, böyük tələbat olan və daha sürətli satılan yüksək keyfiyyətli məhsullardır [5, 77].

Əsas vəsaitlərin istifadəsinə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi, onlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün vaxtında tədbirlər görməyə imkan verir. Əsas vəsaitlərdən istifadənin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi investisiya və innovasiya amillərindən asılıdır:

- əsas fondların səmərəliliyinin artırılmasının intensiv növünün formalaşdırılması;
- istehsal proseslərinin maşın və avadanlıqlarla təmin edilməsi;
- amortizasiya fondunun formalaşdırılmasının optimallığı və istifadənin səmərəliliyi;
- əsas kapitala investisiyaların strukturunda dəyişikliklər;
- xalis mənfəətin təkrar istehsalı və amortizasiya ayırmaları;
- avadanlığın vəziyyətini və etibarlılığını, əsas proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsini;
- əlavə kapital qoyuluşları hesabına gücün artırılması imkanı;

- avadanlığın texniki vəziyyəti, mexanikləşdirmə səviyyəsi, texnologiyanın yeniliyi və mütərəqqiliyi, innovativ layihələrin işlənilib hazırlanması;
- maliyyə resurslarının cəlb edilməsi siyasəti, gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsi, investisiya siyasəti.

Əmək vasitələrindən istifadə amilləri aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- əməyin təşkili və istehsal proseslərinin rəşionallığı;
- məlumatların avtomatlaşdırılmış toplanması, uçotu və təhlili sisteminin mövcudluğu;
- istehsalın və idarəetmənin strukturu, təmərküzləşmə və birləşmə səviyyəsi;
- texnoloji prosesin strukturunu və mürəkkəbliyi;
- avadanlıqların optimal yüklənməsi, iş yerlərinin avadanlığı, əməyin bölgüsü və ixtisaslaşması;
- işçilərin ixtisas səviyyəsi, kadrların sabitliyi, əməyin ödənilməsi və əməyin motivasiyası sistemi, işçilərin sosial təminatı, əmək intizamı, psixoloji iqlim [6, 21].

Cöğrafi resurs faktorları istehsalın miqyası və strukturu, ehtiyatların səviyyəsi, ehtiyatların dəyişdirilməsi imkanları və istifadə olunan xammal, material, yarımfabrikatların keyfiyyətindən asılıdır. Dolayısı təsir həmçinin müəssisənin qiymət strategiyası, öz paylama şəbəkəsinin təşkili qarşılıqlı əlaqənin xarakteri, endirimlər üçün kommersiya imkanları və davam edən reklam kampaniyalarının effektivliyi kimi rəqəbat amillərindən də təsirlənir. Əsas fondların və istehsal güclərinin səmərəli istifadəsi, ilk növbədə, onlardan istifadənin yaxşılaşdırılması üçün ekstensiv və intensiv amillərin həyata keçirilməsinin tamlığı ilə xarakterizə olunur. Ekstensiv amillərin həyata keçirilməsi təqvim dövründə mövcud maşın və avadanlıqların iş vaxtının artırılmasını və müəssisədə mövcud olan avadanlıqların ümumi tərkibində mövcud avadanlıqların xüsusi çəkisinin artırılmasını nəzərdə tutur.

Maşın və avadanlıqların iş vaxtının artmasına aşağıdakılar nail olunur:

- əsas istehsalın xammal, material, yanacaq, yarımfabrikatlar ilə vaxtında təmin edilməsi, təmir xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, habelə istehsalın işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi hesabına avadanlığın növbədaxili fasilələrinin azaldılması və aradan qaldırılması;
- avadanlığın bütün gün ərzində dayanmasının azaldılması və onun iş növbələrinin nisbətində artırılması.

Növbə əmsalının maksimum dəyərə yüksəldilməsi əlavə investisiyalar olmadan məhsulun həcmi artırmağa və onun maya dəyərini azaltmağa imkan verir. Ayrı-ayrı maşınların, dəzgahların, aparatların işləmə müddətinin artması istehsal prosesinin bu mərhələsi ümumi texnoloji zəncirdə darboğaz olarsa, istehsalın artmasına və kapital tutumunun azalmasına səbəb olur. Bütün texnoloji zəncir boyu avadanlığın işləmə müddətini artırmaqla, nəticədə istehsal həcmi artırılmasına və ümumilikdə məhsulların kapital tutumunun azalmasına nail olmaq mümkündür. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilk növbədə avadanlıqların dayanma müddətini azaltmaq yollarından asılıdır. Bu halda ilkin ehtiyat xammal, enerji çatışmazlığı və məhsulların satışında gecikmələr səbəbindən plandankənar fasilələrin aradan qaldırılmasıdır. Növbə nisbəti mexaniki operatorların əlavə cəlb edilməsi və ya artıq avadanlıqların boşaldılması yolu ilə artırıla bilər. Quraşdırılmamış avadanlığın istehsalına sürətlə cəlb edilməsi, habelə artıq avadanlıqların miqdarının azaldılması müəssisənin əsas fondlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün ən optimal üsullardan biridir.

İstehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi, qaldırma-nəqliyyat, yükləmə-boşaltma və anbar əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması xeyli sayda köməkçi işçilərin buraxılmasını, əsas sexlərin işçi qüvvəsi ilə doldurulmasını, müəssisələrin növbəlik əmsalının yüksəldilməsini təmin edir. Əsas istehsal fondlarından və istehsal güclərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasının mühüm şərtlərindən biri işçilərin işə yaradıcı və vicdanla yanaşmasıdır. İşçilərin mənəvi və maddi həvəsləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi əmək ehtiyatlarından

istifadə səviyyəsinə mühüm təsir göstərir. Beləliklə, maddi-texniki bazadan istifadəni yaxşılaşdırmaq və istehsal həcmi artırmaq üçün təşkilatın bütün səviyyələrində hazırlanmış hər hansı tədbirlər kompleksi təsərrüfatdaxili ehtiyatlardan, maşın və avadanlıqlardan istifadənin optimallığını və tamlığını təmin etməli, məhsuldarlığı artırmalıdır. Bu idarəetmə sistemi ilə müəssisənin idarə edilməsi strukturu komanda birliyi prinsipini saxlayır: xətt menecer bir sıra vəzifələrin həllində əmr verir və bununla da əsas prioritet vəzifəni müəyyənləşdirir. Bu strukturun üstünlükləri aşağıdakılardır:

- işçilərin təlimini asanlaşdırır;
- işçilərin karyera yüksəlişi üçün imkanlar yaradılır;
- bu strukturla müəssisənin fəaliyyətinin yekun nəticəsi üçün menecerin məsuliyyəti artır;
- işçi qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyini artırır;
- hər bir ayrı-ayrı bölmənin və ifadənin fəaliyyətinə nəzarət asanlaşdırılır.

Quruluşun çatışmazlıqları aşağıdakılardır:

- funksional bölmələrin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsinin çətinləşməsi;
- qərarların qəbulu və icrası prosesinin ləngiməsi;
- mənfəət əldə etmək üçün məsuliyyəti müəssisə rəhbərinə həvalə etmək;
- qərarın hazırlanması adətən onun icrasına cəlb olunmadığı üçün, məsuliyyətin kifayət qədər müəyyən edilməməsi;
- struktur bir çox fərqli prinsip və qaydalar əsasında fəaliyyət göstərdiyi üçün kifayət qədər çevik deyil.

Əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinə iri istehsalat birliklərinin yaradılması hesabına əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsalatda ixtisaslaşmanın inkişafı və müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi, əsas olmayan məhsulların istehsalının azaldılması da şərait yaradır. Müəssisənin ixtisaslaşması onun istehsal strukturunu sadələşdirir, köməkçi və xidmət bölmələrindən işçi qüvvəsini azad edir və bununla da əsas sexlərin ikinci növbəsini tamamlamaqla növbə nisbətini artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Məmmədov M.A., Məmmədova F.Ə., Əlizadə Ş.İ. Strateji menecment. (2022). Dərslik. Bakı. (245s).
2. Əliyev H. «Azərbaycan milli iqtisadiyyatının idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında». (1996). «Azərbaycan» qəzeti, 08/07/1996.
3. Həziyev V.B., Kərimov N.M., Strateji planlaşdırmanın əsasları. (2004). Bakı, (280s).
4. Holste J.S., & Fields D. Trust and tacit knowledge sharing and use. (2010). Journal of Knowledge Management. 14, p. 128–140. <https://doi.org/10.1108/13673271011015615>
5. Апишев А.А. Фактор предпринимательства в экономике. (2014). А.А. Апишев. – М.: Луч. – 451 с.
6. Астафьев А.В. Анализ применения информационных моделей в материально-техническом обеспечении. (2013). А. В. Астафьев // Современные наукоемкие технологии. - № 5. – С. 19 – 23.
7. Бланк И.А. Управление торговым предприятием. (2015). И. А. Бланк. – М.: ЭКМОС, – 416 с.

K.M.Mammadova

PhD in Economics,, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-3100-6160

V.A.Aliyev

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Ways of development material and technical base of the organization

Abstract

By improving the structure of fixed assets, more precisely, by increasing the share of the active part of fixed assets, it is possible to increase the volume of production and develop the material and technical base of the organization. An increase in fixed assets of auxiliary production will lead to an increase in the capital intensity of production. Proportional development of ancillary production contributes to full income. Having built an optimal structure of production, it is possible to improve the use of fixed assets.

Key words: material and technical base, production, funds, capital, organization.

K.M.Мамедова

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-3100-6160

В.А.Алиев

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Пути развития материально-технической базы организации

Резюме

Улучшая структуру основных фондов, точнее, увеличивая удельный вес активной части основных фондов, можно добиться увеличения объема производства и развития материально-технической базы организации. Увеличение основных фондов вспомогательного производства приведет к увеличению фондоемкости производства. Пропорциональное развитие вспомогательного производства способствует получению полного дохода. Построив оптимальную структуру производства, можно улучшить использование основных фондов.

Ключевые слова: материально-техническая база, производство, фонды, капитал, организация.

A.S.Mehtiyev
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
amehtiyev@gmail.com
Ş.A.Əkbərli
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
shahmarakberli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 25.11.2022

The article was received by editorial board on 25.11.2022

Статья принята к печати 25.11.2022

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN MÖVCUD İQTİSADI VƏ SƏNAYE POTENSİALI

Xülasə

44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərinin geri qaytarılması sözügedən ərazilərin iqtisadi və sənaye potensialının öyrənilməsini bir daha vacib etmişdir. Beləki, qeyd olunan ərazilərin tarixinə nəzər saldıqda, ərazinin zəngin resurslara malik olduğu aydın olur. Ərazinin coğrafi mövqeyi, habelə, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə, rekreasiya ehtiyatlarına malik olması onun iqtisadi və sənaye əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin 1988-ci ilədək mövcud sənaye strukturuna nəzər saldıqda ərazinin kifayət qədər yüksək iqtisadi və sənaye potensialının olduğu aşkar olur. Tədqiqat işində, daha çox Qarabağ və onun ətraf ərazilərinə dair tarixi mənbələr, habelə hazırda dövlət tərəfindən ərazinin sənaye potensialının bərpası istiqamətində həyata keçirilmiş və keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər araşdırılaraq analiz aparılmışdır. Nəticədə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin mövcud iqtisadi və sənaye potensialına dair ətraflı və dəqiq nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: işğaldan azad olmuş ərazilər, sənaye strukturu, təbii ehtiyatlar, rekreasiya ehtiyatları.

GİRİŞ

30 ilə yaxın bir dövr idi ki, Azərbaycan Respublikasının 20 faiz ərazisi Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdu. 2020-ci il 27 sentyabrda Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının mülki yaşayış məntəqələrinə və ordusunun mövqelərinə hücumuna cavab olaraq başlanılmış “Dəmir Yumruq” əməliyyatı daha sonra 44 günlük “Vətən müharibəsi”nə və ya “İkinci Qarabağ müharibəsi”nə çevrilmişdir. 2020-ci il 8 noyabr tarixində Azərbaycan ordusu Ermənistan üzərində çaldığı qələbə nəticəsində, Şuşa şəhərinin azad olunması ilə birlikdə “Zəfər günü” elan edildi (<https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh2> 2022).

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yerləşən 7 rayon zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə, rekreasiya ehtiyatlarına malik ərazilərdir. Ermənistanın talançı siyasəti nəticəsində regionun infrastrukturunu talanmış vəziyyətə salınsa da, tarixi mənbələrdə regionun zəngin xammal ehtiyatlarına malik olduğu öz əksini tapır. Beləki, region Ermənistanın işğalına qədər ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına görə fərqlənən ərazisi olmuşdur. Bundan əlavə, bölgənin sənaye strukturunu nəzərdən keçirdikdə, qida sənayesinin prioritet sənaye sahəsi olması öz təsdiqini tapmaqdadır. Beləliklə, region əsasən, üzümçülük, ipəkçilik, tərəvəz məhsulları istehsalı,

habelə, ət və süd istehsalına görə fərqlənmişdir. Bundan əlavə, gön-dəri istehsalıda regionun ixtisaslaşdığı sahələr sırasındadır (Leyla R, 2020).

Dağlıq Qarabağ və ətraf əraziləri zəngin metallurgiya və tikinti xammal bazalarına malikdirlər. Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan inzibati rayonlarında dəmir, mis, civə, qızıl kimi metallar, habelə, əhəng, mərmər, perlit və əqiq kimi qiymətli inşaat materialları ehtiyatları mövcuddur. İşğaldan əvvəlki illərin hesablamalarına əsasən, bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl mövcuddur. Kəlbəcər rayonundakı Zod, Ağdərə rayonundakı Qızılbulaq, Zəngilan rayonundakı Vejnəli yataqları sənaye əhəmiyyətli qızıl yataqlarıdır. Ümumilikdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 163 sayda faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ən böyük qızıl yatağı olan Zod-Söyüdlü Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (yatağın 74%-i və ya 219 hektarı Azərbaycan tərəfində, 26%-i Ermənistan tərəfində yerləşir) (https://azertag.az/xeber/Qarabagin_butun_faydali_qazinti_yataqlari_yeniden_islenmeli_ve_hemin_yataqlarda_kompleks_tedqiqatlar_aparil_malidir-1671243, 2020).

Kəlbəcər rayonundakı Zod-Söyüdlü yatağının sənaye ehtiyatlarının ümumi həcmi 112,5 ton qiymətləndirilir və bu yataqdan hasil edilən filizin minimum hasilatı bir ton üçün 0,8 qramdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə civə (1900 ton), qurğuşun (40 min ton), mis və sink yataqları da var. Əvvəlki illərin hesablamalarına əsasən təkcə Kəlbəcər rayonu ərazisində mövcud civə yataqlarının ümumi miqdarı Ağyataq, Levçay və Çorbulaqda 850 ton; Gəmişli və Ağqayada 200 tondan çoxdur. Çilgəzçay və Narzanlı iri civə yataqları isə Laçın rayonunda yerləşir. Bu yataqların çoxu Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istifadə edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan hökuməti Ermənistandan təminat tələb etmək üçün beynəlxalq məhkəmələrə təqdim edilə biləcək ümumi zərərin hesablanması üçün beynəlxalq audit şirkətlərini müstəqil auditə dəvət etmək niyyətindədir (Javid.A & Arzu A, 2021). Məsələn, Cəbrayıl rayonunda tikinti üçün lazım olan hər şey praktiki olaraq mövcuddur: ehtiyatları 2,296 milyon m³ olan Tuluza yatağında tikinti daşı hasil edilə bilər. Qaracalıda 4,672 milyon m³ gil, Gəyarçın-Veysəllidə ümumi ehtiyatları 6,644 milyon m³ olan ən azı dörd sement xammalı yatağı var. Bundan əlavə, rayonda qum, çınqıl, gips və digər tikinti materialları yataqları da mövcuddur (İbrahimov R, 2021).

İşğaldan azad olunmuş ərazilər zəngin mineral su ehtiyatlarına malikdir. Regionda 16 ədəd şirin su, 11 ədəd mineral su yatağı mövcuddur. Xüsusilə Laçın və Kəlbəcər rayonları bol şirin su ehtiyatları ilə fərqlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında ən hündür su anbarı olan Sərsəng su anbarı sözügedən ərazidə yerləşir. Şuşada yerləşən Şırlan, Turşsu, Laçın rayonunda yerləşən Minkənd, İlıqsu, Kəlbəcərdə yerləşən İstisu, Yuxarı və Aşağı Bağırşaq, Keşdək məşhur mineral su mənbələridir. Region zəngin sənaye rekreasiya ehtiyatlarına malikdir. Bu səbəbdən də, regionda elektrik enerjisi istehsalı ərazinin su təchizatı ərazilərinə təsadüf edir (İİTKM, 2022).

Bundan əlavə, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin işğal altında olan hissəsi geniş meşəlik əraziyə malikdir: təqribən 246,7 min hektar ərazi. Bu amil Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki ölkə ərazisinin cəmi 12%-i meşələrlə örtülüdür ki, bu da ümumdünya göstəricilərindən olduqca aşağıdır. Sözügedən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, həm Zəngilan, həm də Laçın rayonlarının (müvafiq olaraq Bəsitçay və Laçın) ərazilərində qoruqlar mövcuddur. Bəsitçay qoruğunda yaşı 500 ildən çox olan ağaclar mövcuddur ki, sözügedən ağaclar Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına salınmışdır (İbrahimov R, 2021). Təəssüflər olsun ki, Ermənistan işğal zamanı çoxəsrlik ağacları kütləvi şəkildə kəsilmiş və sənaye məqsədləri üçün, əsasən də mebel istehsalı üçün istifadə olunmuşdur.

Bundan əlavə, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri zəngin su ehtiyatlarına malikdir ki, bu da Azərbaycanın məhdud su ehtiyatlarına çox mühüm töhfə verir. Nəzərə alsaq ki, son vaxtlar ölkənin şirin su ilə təminatı problemi aktuallaşır, bu resurslar ən faydalı olacaq.

METOD

Tədqiqat işində tarixi, statistik təhlil və ekstrapolyasiya metodlarından istifadə edilmişdir. İlk olaraq, işğal altında olmuş ərazilərin təbii ehtiyatları, iqtisadi və sənaye potensialına dair məlumatlar toplanmış və ətraflı analiz edilmişdir. Daha sonra isə ekstrapolyasiya metodu əsasında tarixi məlumatları baza götürməklə sonrakı illər üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərin potensial iqtisadi və sənaye göstəricilərinə dair proqnoz hazırlanmışdır.

ARAŞDIRMA MODELİ

Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərinin 30 ildən uzun müddətdir ki, erməni işğalı altında olması sözügedən ərazilərin iqtisadi və sənaye vəziyyəti ilə bağlı məlumatın olmamasına səbəb olmuşdur. 1988-ci ilədək tarixi mənbələrdə ərazinin sosial-iqtisadi vəziyyəti və sənaye strukturu barədə məlumatlara rast gəlinə də daha sonrakı dövr üçün demək olarki heç bir dəqiq informasiya yoxdur.

44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərinin erməni işğalından azad edilməsi ilə sözügedən ərazilərdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən iqtisadiyyatın və infrastrukturun bərpası istiqamətində addımlar atılmasını vacib etdi.

Beləliklə, tədqiqat işində daha çox Dağlıq Qarabağ və onun ətraf əraziləri ilə bağlı tarixi sənədlər araşdırılmaqla, regionun tarixi iqtisadi potensialına əsaslanmış və ekstrapolyasiya edilərək gələcək dövr üçün ərazinin iqtisadi və sənaye potensialı hesablanmışdır. Bu zaman, eksponensial hamaralama, statistik analiz və ekstrapolyasiya metodlarından geniş istifadə edilmişdir.

ANALİZ

1980-ci illərin statistik məlumatlarına əsasən, Dağlıq Qarabağ bölgəsində 52 ədəd sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir və onlar da müxtəlif növ məhsul buraxılırdı. Sözügedən məhsullar həm respublikanın müxtəlif rayonlarına, həm də xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Burada sadəcə ipək kimi ənənəvi məhsullar deyil, elektrik cihazları, tikinti materialları, mebel, ayaqqabı, şərab, musiqi alətləri,ət və süd məhsulları və s. istehsal olunurdu. Son zamanlar sözügedən ərazidə istehsal olunan məhsullardan 35-inə dövlət keyfiyyət nişanı verilmişdi (Rəftar İmanov, 2005).

Cədvəl 1

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənaye məhsullarının mühüm növlər üzrə bölgüsü

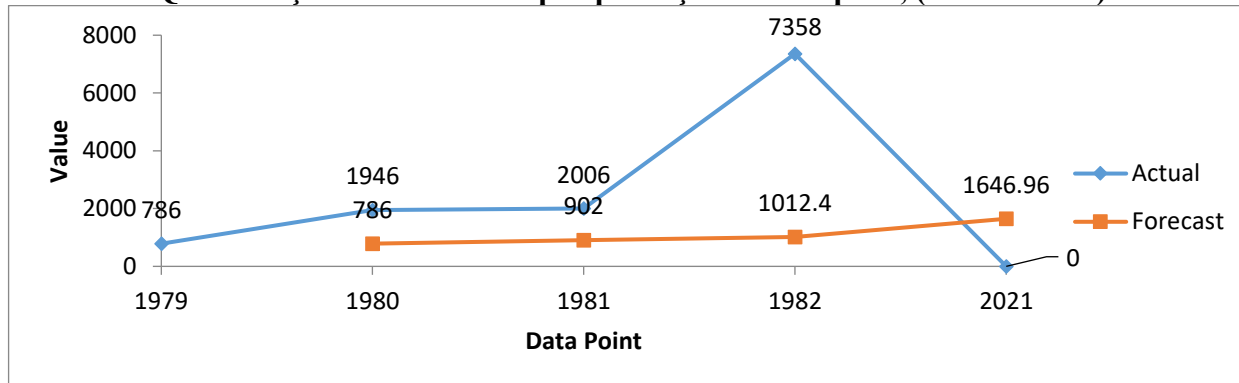
Sənaye məhsulu	1975	1980	1981	1982
Elektrik lampaları istehsalı (min ədəd)	585	775	766	767
Əhəng (min ton)	5.8	6.3	7.5	7.4
İpək parça məmumatları (min metr)	11656	15710	16635	16348
Ayaqqabı istehsalı (min cüt)	1869	4181	4377	4116
Konyak (min dekalitr)	6.6	53.8	59	67
Üzüm şərabı (min dekalitr)	786	1946	2006	7358
Kərə yağı (ton)	723	885	918	938
Mebel (min rubl)	2500	3456	3854	4739

Mənbə: Rəftar İmanov, *Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti*. Bakı, 260 səh - 117.

Cədvəldəndə göründüyü kimi, birinci yeri əyalətdə istehsal olunan bütün sənaye məhsulunun 66 faizini təmin edən qida sektoru dayanırdı. Şərabçılıq həmişə Dağlıq Qarabağda qida biznesinin ən innovativ sektoru kimi qəbul edilmişdir. Bu regionda müşahidə olunan yüksək inkişaf səviyyəsinə görə, Dağlıq Qarabağ respublika daxilində mühüm mövqe tuta bildi. Məsələn, onuncu beşilliyin son illərində şərabçılığa ayrılan ilkin vəsait 1965-ci illə müqayisədə üç dəfədən çox, qablaşdırılan şərabın həcmi isə təqribən 3.5 dəfədən çox yüksəlmişdir. Üzüm şərabı istehsalını

eksponensial hamaralama və ekstrapolyasiya üsullarından istifadə etməklə proqnozlaşdırdıq da, aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür.

Qrafik 1. Şərab istehsalının proqnozlaşdırılan miqdarı, (min dekalitr)

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında tədqiqatçı tərəfindən hesablanmışdır.

Ümumi sənaye istehsalının 25 faizə qədərini təşkil edən yüngül sənayenin müxtəlif sahələri arasında ipəkçilik sahəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin böyük payı vardır. Qarabağ İpək Kombinatı Azərbaycanın ikinci ən böyük ipək fabriki idi və o burada yerləşməklə Respublikada ipək sənayesinin ümumi istehsalının təxminən 36 faizini istehsal edirdi. Bu fabrik 1929-cu ildə fəaliyyətə başlamış və müxtəlif texnika ilə təchiz edilmişdir. Sözügedən kombinata hökumət tərəfindən daim xüsusi qayğı göstərilirdi. Müəssisədə görülən yenidənqurma işləri nəticəsində, 1929-cu illə müqayisədə 1957-ci ildə istehsal 120 dəfə, 1975-ci ildə isə 250 dəfə artmışdır. İpək istehsalından 24603 min rubl 1965-1970-ci illər ərzində, 29016 min rubl 1971-1975-ci illər ərzində, 33197 min rubl 1976-1979-cu illər ərzində əldə edilmişdir (Qarabağ İpək Kombinatının cari arxivi. Əmək şöbəsinin illik hesabatı, 1975). Beləliklə, 1970-1982-ci illər arasında ipək istehsalı aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ipək parça istehsalı, 1970-1981

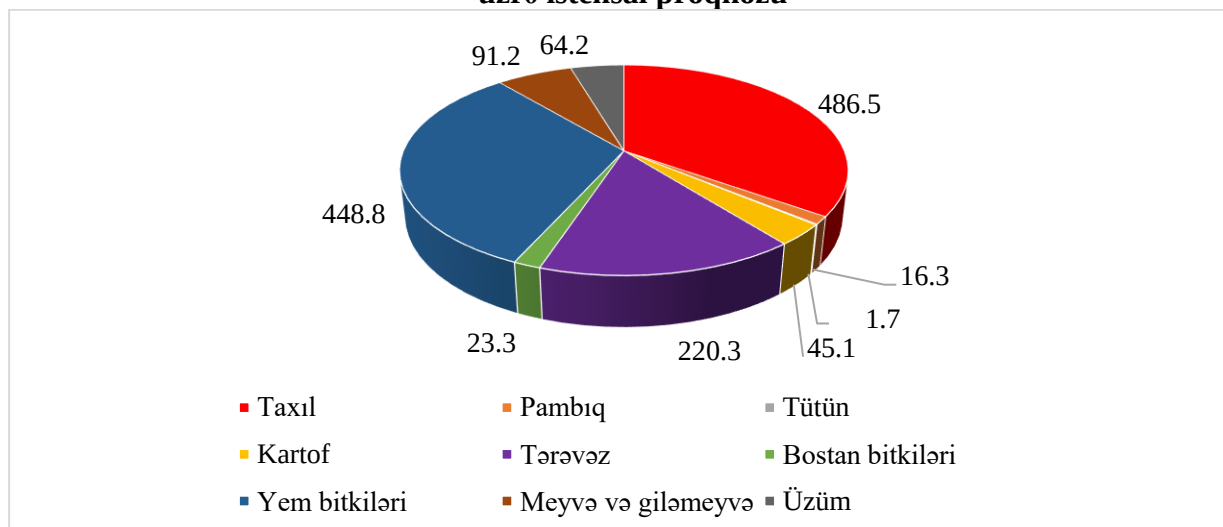
İllər	Xam ipək (ton)	İpək parça (metr)
1970	124	9773000
1975	143	11656000
1979	144	15000000
1980	-	15710000
1981	-	16634000

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında tədqiqatçı tərəfindən hesablanmışdır.

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi illər ərzində ortalama olaraq ipək parça istehsalında 5-6 faizlik artım müşahidə edilmişdir.

Daha əvvəldə qeyd edildiyi kimi, işğaldan azad olmuş ərazilərdə iqtisadiyyatın potensial sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsinin məlumatlarına əsasən 1980-ci illərdə işğaldan azad olunmuş ərazilərin 139.8 min hektarını əkin sahələri təşkil etmişdir. Taxıl və üzüm sahələri əkin sahələrinin ümumi strukturunda vacib əhəmiyyətə malikdir. Taxıl məhsulu ümumi əkin sahəsinin 55 faizini, üzümlüklər isə 35 faizini əhatə etməkdədir. 1980-ci ilin statistik məlumatları əsas götürülməklə Azərbaycan Respublikası Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən əsas bitkiçilik məhsullarının istehsal proqnozu hesablanmışdır (Fikrətzadə, F. & Hacıyeva, S, 2020).

Qrafik 2. Əsas bitkiçilik məhsulların işğaldan azad olunmuş ərazilər üzrə istehsal proqnozu

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, <https://agroecomonomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/?p=2>

Qrafik 2-dən də göründüyü kimi istehsal olunacaq kənd təsərrüfatı məhsullarından 35%-i taxılın, 32%-i yem bitkilərinin, 16.5-i tərəvəz məhsullarının, 7%-i meyvə və giləmeyvələrin, 5%-i üzümün, 3%-i kartofun, 2%-i bostan bitkilərinin payına düşməkdədir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1980-ci illərdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xırdabuynuzlu heyvanların sayı 1.1 milyon, iribuynuzlu heyvanların sayı isə 321 min baş təşkil etmişdir. Qarşıda duran illərdə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 1.6 milyon və 430 min başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 1980-ci illərdə region üzrə iribuynuzlu heyvan sayının ölkə üzrə ümumi iribuynuzlu heyvan sayına nisbəti 16.2 faiz, xırdabuynuzlu heyvan sayının ölkə üzrə ümumi xırdabuynuzlu heyvan sayına nisbəti isə 19.3 faiz təşkil etmişdir. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin hesablamalarına əsasən müvafiq göstəricilər 2022-ci ildə 14.7 faiz və 17.5 faiz təşkil edəcəkdir.

Cədvəl 3

1980-ci il və perspektiv dövrdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanların sayı, min baş

1980-ci illər		Perspektiv dövr		
	İribuynuzlu heyvanlar	Xırdabuynuzlu heyvanlar	İribuynuzlu heyvanlar	Xırdabuynuzlu heyvanlar
Cəmi heyvan sayı	321	1,106.70	429.3	1,593.20
Ölkə üzrə cəmi heyvan sayına nisbəti, %	16.2	19.3	14.7	17.5

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, <https://agroecomonomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/?p=2>

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının ət və süd məhsulları ilə təchizatı baxımından heyvandarlıq sahəsi mühim əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1980-ci illərdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ət istehsalı 27.5 min ton, süd istehsalı 163.8 min ton və 94.3 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir. Perspektiv dövr üçün ət istehsalının 12.2 min ton, süd istehsalının 10.5 min ton, yumurta istehsalının 7.9 milyon ədəd olacağı planlaşdırılır.

Cədvəl 4

1980-ci il və perspektiv dövrdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə istehsal olunan əsas heyvandarlıq məhsullarının statistikasi, min ton

1980-ci illər		Perspektiv dövr				
Cəmi istehsal	Ət	Süd	Yumurta (mln. ədəd)	Ət	Süd	Yumurta (mln. ədəd)
	27.5	163.8	94.3	45.3	238.2	152.3
Ölkə üzrə cəmi istehsal nisbəti, %	14.9	15.4	8.8	12.2	10.5	7.9

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, <https://agroecconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/?p=2>

NƏTİCƏ

İşğaldan azad olmuş ərazilərin iqtisadi və sənaye potensialı ilə bağlı aparılmış araşdırmalara əsasən demək olarki, regionda taxılçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, tütünçülük, arıçılıq və baramaçılıq kimi kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi hesabına ümumi respublika üzrə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının 8 faiz həcmində artırılacağı gözlənilir.

Bundan əlavə, dağ-mədən sənayesinin, şərabçılıq, ət və süd istehsalı kimi yeyinti sənayesi sahələrinin, habelə, toxuculuq, xalçaçılıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi planlaşdırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

12. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.

13. Leyla R. (2020). "İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri". Bakı, "Xalq qəzeti".

14. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh2>, Vətən müharibəsi, 2022.

15. İbrahimov R. (2021), "Economic potential of the liberated territories of Azerbaijan: A brief overview", Caucasus strategic perspectives, Volume 1. Issue 2, <https://www.researchgate.net/publication/349457210>.

16. Javid Alyarlı and Arzu Abbasova, (2021), "Assessing Damage Caused by the Illegal Activities of Armenia to Azerbaijan in the Liberated (Formerly Occupied) Territories", Caucasus strategic perspectives, Volume 1. Issue 2, <https://www.researchgate.net/publication/349692824>

17. Rəftar İmanov. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti.Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı-2005, 260 səh.

18. Səmədzadə Z. "Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər", Bakı, "Vətən" nəşriyyatı, 1995.

19. Qarabağ İpək Kombinatının cari arxivi. Əmək şöbəsinin illik hesabatı, 1975.

20. Fikrətzadə F. & Hacıyeva S. (Oktyabr 2020). "İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması." Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, №4 (34), 23.

21. <https://stat.gov.az/source/finance/> - Statistika Komitəsi, 2022.

22. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi, "Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu". Bakı, 2022, "AzPrint" nəşriyyatı, 217 səh.

A.S.Mehtiyev

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

Sh.A.Akbarli

PhD student, Azerbaijan State University of Economics

The existing economic and industrial potential of the liberated territories

Abstract

As a result of the 44-day Patriotic War, the return of the territories of the Republic of Azerbaijan occupied by Armenia has once again made it important to study the economic and industrial potential of the noted territories. So, looking at the history of the mentioned areas, it becomes clear that the area has rich resources. The geographical location of the area, as well as the fact that it has rich underground and surface resources, and recreational resources, once again proves its economic and industrial importance.

Looking at the existing industrial structure of the territories freed from occupation until 1988, it is clear that the territory has a fairly high economic and industrial potential. In the research work, the historical sources of Karabakh and its surrounding areas, as well as the measures implemented and planned to be executed by the state in the direction of restoring the industrial potential of the area, were analyzed. As a result, detailed and accurate results were obtained on the current economic and industrial potential of the liberated territories.

Key words: *liberated territories, industrial structure, natural resources, recreational resources.*

A.C.Мехтиев

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Ш.А.Акбарли

докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Существующий экономический и промышленный потенциал освобожденных территорий

Резюме

В результате 44-дневной Отечественной войны возвращение оккупированных Арменией территорий Азербайджанской Республики в очередной раз сделало актуальным изучение экономического и промышленного потенциала указанных территорий. Итак, глядя на историю упомянутых областей, становится ясно, что местность богата ресурсами. Географическое положение района, а также то, что он обладает богатыми подземными и наземными ресурсами, рекреационными ресурсами, лишний раз доказывает его хозяйственное и промышленное значение.

Глядя на существующую промышленную структуру территорий, освобожденных от оккупации до 1988 г., видно, что территория обладает достаточно высоким экономическим и промышленным потенциалом. В исследовательской работе были проанализированы исторические источники Карабаха и его окрестностей, а также реализованные и планируемые к реализации государством меры в направлении восстановления промышленного потенциала района. В результате были получены подробные и точные данные о текущем экономическом и промышленном потенциале освобожденных территорий.

Ключевые слова: *освобожденные территории, промышленная структура, природные ресурсы, рекреационные ресурсы.*

A.Ə.Əsgərov
doktorant, Azərbaycan memarlıq və İnşaat Universiteti
aesgerov088@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.11.2022

The article was received by editorial board on 17.11.2022

Статья принята к печати 17.11.2022

TİKİNTİ MATERIALLARI SƏNAYESİNDƏ İNNOVASIYA STRATEGİYALARININ FORMALAŞMASI AMİLLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə innovasiya strategiyalarının formalaşmasının tikinti materialları istehsalı şirkətlərinin inkişafında xüsusi rolu vardır. Məqalədə Tikinti materialları sənayesində innovasiya strategiyalarının formalaşması amilləri təhlil olunmuşdur. Bundan əlavə, məqalədə Tikinti materialları sənayesində innovasiya strategiyalarının formalaşması amilləri məsələsinə baxılmış və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: innovasiya strategiyası, tikinti materialı müəssisələri, investisiyaların təşfiqi, gömrük tarifi, şirkətlər, sənaye.

GİRİŞ

Məqalədə tikinti materialları sənayesində innovasiya strategiyalarının formalaşması amilləri araşdırılmış, şirkətlər üzrə təhlillər aparılmış və mövzuya dair nəşr olunmuş elmi ədəbiyyatlardan, normativ sənədlərdən istifadə olunmuşdur.

Tikinti materialları sənayesində innovasiya strategiyaları. Tikinti materialları sənayesində inkişaf strategiyaları önəmli yer tutur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovasiya strategiyası tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin inkişafına və satış payına, bazar payına təsir edən önəmli amildir. Bu səbəbdəndir ki, istehsal müəssisələri daim yeniliklərə can atmalı və dünya bazarından tətbiq olunan yeniliklərdən bu sahədə uğur qazanmış şirkətlərin inkişaf yolunu izləyərək zamanında uyğun innovativ qərarlar verməlidir.

Bildiyimiz kimi, uzun illər boyu tikinti materialları Azərbaycana xarici ölkələrdən idxal olunurdu və ölkə daxilində istehsalın olmaması və ya istehsal payının az olması səbəbindən istehlakı qarşılaya bilməməsi prosesləri baş vermişdir. Ölkəyə idxal olunan tikinti materiallarının həcmnin artması 2 səbəbdən ola bilər.

1. Ölkə daxilində tələbatı ödəyəcək qədər istehsal həcmnin olmaması. Yəni tələbin təklifi üstələməsi.

2. Ölkə daxilində istehsal müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsullarının keyfiyyətinin alıcıları qane etməməsi.

Ölkə daxilində tələbatı ödəyəcək qədər istehsal həcmnin olmaması, ölkənin iqtisadi inkişafından bilavasitə asılıdır. İqtisadi durumu normal inkişaf prosesi keçməmiş ölkələrin sənayesinin inkişafı da iqtisadi durumla düz mütənasibdir və durumu yüksəltmək üçün ölkələr fərqli-fərqli innovativ inkişaf strategiyaları hazırlayırlar və bilavasitə tətbiqinə nəzarət edirlər ki, ölkənin iqtisadi durumu, həmçinin istehsal müəssisələrinin inkişafına müsbət təsir göstərsin. İnnovativ strategiyaların dövlət səviyyəsində tətbiqi istehsal müəssisələrinin bu yönümdə önəmli addım atmasının başlanğıcı kimi görmək olar. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan yeni texnologiyalara təşfiq sənədinin verilməsi, müəyyən bir müddətə ölkəyə innovativ texnologiya gətirən müəssisələrinin əlavə dəyər vergisi, gömrük rüsumü, mənfəət vergisindən azad olması kimi

güzəştlər ölkə iqtisadiyyatında sənayenin xüsusi yer tutmasına, inkişafına müsbət təsir edən amillərdəndir ki, bu da bir müddət sonra ölkədə iqtisadi inkişafa, işsizlik səviyyəsinin azalmasına səbəb olacaqdır.

Ölkə daxilində istehsal müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsullarının keyfiyyətinin alıcıları qane etməməsi, keyfiyyətin istehlakçının tələbatına uyğun olmaması, istehsal edilən məhsulun alışı qabiliyyətinin aşağı olması ilə nəticələnir. İstehsal müəssisələrinin keyfiyyətli məhsulla bazara çıxması, yerli bazar tələbatının ödənilməsi, ölkədən xaricə ixrac etmə qabiliyyəti həm istehsal müəssisəsi həm də ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmli faktorlardan biridir.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiya texnologiyalarının tətbiqi, yeni rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ölkə xaricinə məhsul satması ilə nəticələnir.

İllər üzrə tikinti materialı istehsalı müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məhsulların Statistika komitəsi tərəfindən təqdim olunan göstəricilərinə nəzər salaq.

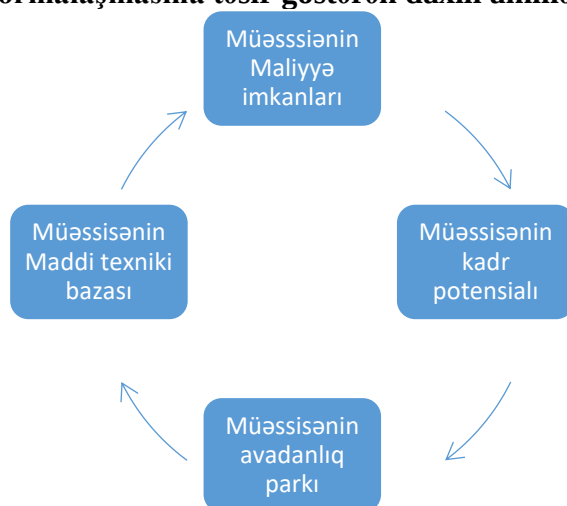
Cədvəl 2

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsullar	Ölçü vahidi	2018	2019	2020	2021
Tikinti gipsi	min ton	11,0	17,8	26,1	36,9
İnşaat üçün əhəng daşı	min ton	485,9	358,3	382,5	406,0
Tikinti kərpic	min kub m	388,7	462,8	542,7	874,0
Sementdən, betondan kərpiclər və oxşar məmulatlar	min ton	95,5	99,4	108,8	149,2
Saxsı lövhələr	milyon kv.m	2,4	3,3	3,9	4,4
Betondan yığma tikinti konstruksiyaları	min kub m	135,5	51,0	56,2	47,0
Hörmə üçün beton qarışığı	min ton	1 466,7	2 777,1	2 945,9	3 909,5

İllər üzrə statistikaya baxdığımızda, tikinti materiallarının istehsalının artması, tikinti müəssisələrinin innovativ inkişaf strategiyalarının tətbiqinin nəticəsinin bariz nümunəsidir.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin inkişafına daxil və xarici mühit amilləri təsir edir.

Sxem 1. Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiya strategiyalarının formalaşmasına təsir göstərən daxili amillər.

Müəssisənin maliyyə imkanları- innovasiya strategiyalarının formalaşmasının əsas amillərindədir. Maliyyə imkanları olmayan və ya maliyyəsini düzgün planlaşdırmayan hər hansı bir tikinti materialları istehsalı müəssisəsi innovasiya yenilikləri tətbiqində finans problemləri yaşaya bilər. Düzgün planlaşdırılmanın əsas məqsədi isə maliyyə imkanı kifayət qədər olmayan müəssisənin güzəştli kredit şərtlərindən yararlanıb innovasiya tətbiq edilməsində də problemlər yarana bilər.

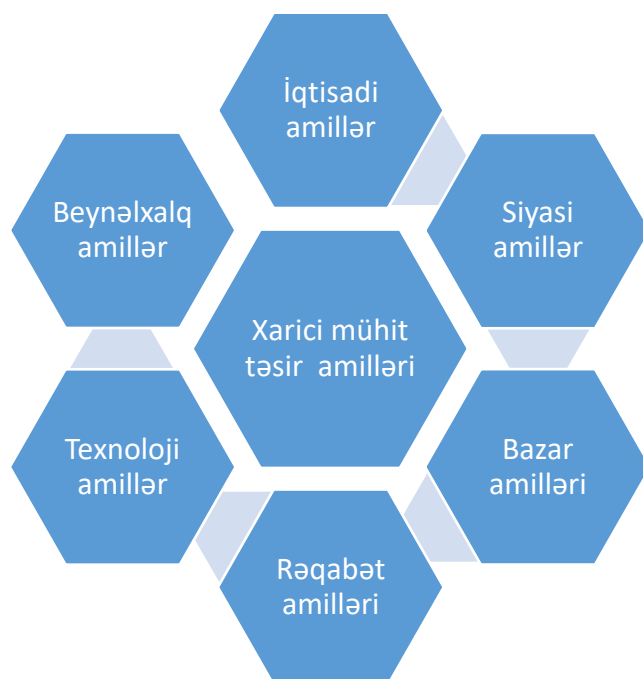
Müəssisənin maddi texniki bazası - innovativ yeniliklərin tətbiq olunmasında xüsusi rolə malikdir. Maddi texniki bazası olmayan hər hansı bir şirkət innovasiya strategiyasını tətbiq edə bilməz.

Müəssisənin avadanlıq parkı - innovativ yeniliklər tətbiq edən istehsal müəssisəsi üçün önəmli faktordur. İnnovasiya tətbiqi zamanı istehsal edilən məhsulun keyfiyyət göstəriciləri istehsal avadanlıqlarından bilavasitə asılıdır. Müasir avadanlığa malik müəssisə innovasiya strategiyaları tətbiq edərək rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını təmin edə bilər, əks halda bu mümkün deyildir.

Müəssisənin kadr potensialı - digər daxili amillərlə yanaşı, kadr potensialının da xüsusi rolu vardır. Kadr potensialına sahib olmaq, müasir tip avadanlıqların tətbiqi zamanı nəticələri əldə etmək üçün önəmli faktordur. Kadr potensialı bir növ maliyyə potensialı ilə bərabər vacibliyə sahibdir. Kadr potensialına sahib olmaq bir növ intellektual makina parkını işlədə bilən və gələcəkdə innovasiyanın tətbiqi ilə ixtisas artırmaya daha açıq olmaq deməkdir.

Tikinti materialları sənayesində innovasiya strategiyalarının formalaşması daxili amilləri ilə yanaşı xarici amilləri də əsas önəm kəsb edir. Xarici amillərə nəzər salaq.

Sxem 2. Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiya strategiyalarının formalaşmasına təsir göstərən xarici amillər

İqtisadi amillər dedikdə, zaman inflyasiya (deflyasiya) templəri, vergi dərəcəsi, beynəlxalq ödəmə balansı, əhəlinin məşğulluq səviyyəsi, müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti əsas götürülür.

Siyasi amillər - ölkələr arasında tariflər və ticarətdə razılaşmalar, proteksionist gömrük siyasəti, yerli hakimiyyət orqanlarının və mərkəzi hökumətin normativ aktları, iqtisadiyyatın

hüquqi tənzimlənməsinin inkişaf səviyyəsi, dövlət aparatı və siyasətçilərin antiinhisar qanunvericiliyinə münasibəti əsas önəm kəsb edir.

Bazar amilləri - təşkilatın işinin effektivliyinə dolayı təsir göstərən çoxlu sayda xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Beləki, həmin xüsusiyyətlərin təhlili tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin rəhbərliyinə öz strategiyasını dəqiqləşdirməyə və müəssisənin bazardakı mövqeyini möhkəmləndirməyə imkan verir.

Texnoloji amillər - Müəssisənin rəhbərliyi daimi olaraq texnoloji xarici mühiti izləməyə borcludur ki, təşkilatın özünün mövcudluğu üçün təhlükə olan dəyişikliklərin meydana gəlməsi anını buraxmasın və anında reaksiya verə bilsin. Bu, xüsusən ona görə vacibdir ki, texnoloji xarici mühitdə dəyişiklik müəssisəni rəqabət şəraitində ümitsiz, çarəsiz vəziyyətə sala bilər. Texnoloji xarici mühitin təhlili istehsalın texnologiyasında konstruksiya materiallarındakı dəyişiklikləri (tamamilə yeni texnologiyanın yaradılmasının başlanğıc anını qaçıрмаq xüsusilə önəmlidir), yeni məhsulların və xidmətlərin layihələşdirilməsi üçün hesablama texnikasının tətbiqini nəzərə almalıdır.

Rəqabət amilləri - müəssisə rəhbərliyi tərəfindən rəqiblərin fəaliyyətinə daimi nəzarəti nəzərdə tutur. Rəqabət amilləri olaraq aşağıdakı suallar önəmlidir. Rəqib nə edir? Nə edə bilər? Rəqiblərin təhlilində 4 tədqiqat zonasını fərqləndirirlər: 41 a) rəqiblərin gələcəkdə əsas məqsədlərinin təhlili; b) rəqiblərin cari strategiyasının qiymətləndirilməsi; c) rəqiblərə münasibətdə ilkin şərtlərin qiymətləndirilməsi; ç) mövcud sahənin inkişaf perspektivi, rəqiblərin güclü və zəif tərəflərinin araşdırılıb tapılması və dərinlən öyrənilməsi.

Beynəlxalq amillər - tikinti materialları istehsalı müəssisələri üçün çox vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çoxlu iri və orta istehsal müəssisələri beynəlxalq bazarda aktiv fəaliyyət göstərirlər və ya göstərməyə hazırlaşırlar. Digər ölkələrin hökumətlərinin milli bazarın ümumilikdə və ya ayrı-ayrı sahələrinin müdafiəsi və ya genişləndirilməsi üzrə söylərin nəzərdə tutan siyasətini izləmək lazımdır.

Sxem 3. Strategiyanın formalaşmasına təsir göstərən amillərin təsnifatı.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində strategiya elə qurulmalıdır ki, yaranmış imkanlardan, xüsusilə rəqabət üstünlüyünün yüksəldilməsi ilə əlaqədar olan imkanlardan mümkün qədər yüksək səviyyədə istifadə oluna bilsin. Müəssisənin yaxşı əsaslandırılmış məqsədləri inkişaf imkanlarının yaranması və istifadəsinə, eyni zamanda müəssisənin mövcud və gələcək mövqeyinin müdafiəsi ilə əlaqədar olur. Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində strategiyanın uğurlu olması üçün onu bazarın imkanları və xarici mühitin təhlükələri ilə bağlı şəkildə hazırlamaq

lazımdır. Bunun üçün bazarın imkanlarından istifadə istiqamətində hücum və, uzunmüddətli rəqabət mövqelərinin qorunması üçün isə müdafiə tədbirləri hazırlanmalıdır.

Xarici müəssisə təcrübələri göstərir ki, strateji alternativlərin seçilməsində müəssisənin rəqiblərə nisbətən peşəkarlığının yüksəkliyi əsas meyar kimi qəbul edilsə daha yaxşı olar. Stratejiya müəssisənin güclü və zəif cəhətlərini nəzərə alaraq onun rəqabət imkanları üzərində qurulmalıdır.

Təşkilatın güclü və zəif tərəfləri. Xarici mühitin təhlilini aparmaq və təhlükə yaradan və yaxud yeni imkanlar açan amillər haqqında məlumatlar əldə edərək müəssisə rəhbəri özünün zəif və güclü tərəflərini qiymətləndirilməlidir. İmkanlardan yararlanmaq üçün müəssisənin daxili qüvvəsi varmı və xarici təhlükələrlə bağlı gələcək problemləri hansı daxili zəifliklər mürəkkəbləşdirir bilər. Tikinti materialları istehsal müəssisələrinin güclü və zəif tərəflərinin təhlili məhz buna xidmət edir.

Bazar payı və rəqabətliliyi Bazarın ümumi tutumuna faizlə nisbətə bazar payı müəssisənin uğurlu fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir, belə ki, tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin bazar payı ilə onun effektiv işi arasında müəyyən asılılıq vardır. Eyni zamanda bu əksər müəssisələrin əsas məqsədi olduğundan və rəhbərlik daima ona nəzarət etməlidir.

Ölkəmizdə son illərdə baş verən yüksək inkişaf artıq qeyri neft sektorları sahələrinin xüsusilə də tikinti materialları istehsalı sahəsi ilə bağlı dövlət proqramlarının hazırlanması, azad iqtisadi zonaların yaradılması, tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiya strategiyalarının formalaşmasında və reallaşmasında xüsusi yeri vardır.

NƏTİCƏ

Məqalədə təhlillərin aparılması zamanı ortaya çıxır ki, tikinti materialları istehsalı müəssisələrində strategiyaların formalaşması, formalaşması amilləri çox böyük önəm kəsb edir. Strategiyaların formalaşması amilləri 2 istiqamətdə daxili və xarici mühit amilləri olaraq ayrılışmış, izahlı şəkildə araşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, tikinti materialları bazarı dinamik bazardır və bu bazara öz məhsulları ilə çıxan müəssisələr daim innovasiya strategiyalarını tətbiq etməklə, müştəriləri öz məhsullarına cəlb etməkdə maraqlıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsinin rəsmi saytı / <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
2. Dövlət Vergi Xidmətinin rəsmi saytı / <http://www.taxes.gov.az>
3. İqtisadiyyat nazirliyinin rəsmi saytı / <http://www.economy.gov.az>
4. İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı / <http://www.e-qanun.az/framework/31870>
5. İnvestisiya təşviqi sənədinin və həmin sənədi almaq üçün ərizənin formalarının təsdiq edilməsi barədə fərman / <http://www.e-qanun.az/framework/32268>
6. Məqalə: Industrial Innovation for Transformation: New Science & Policy Insights
7. Audit Elmi praktiki jurnal: Azərbaycanda innovasiya mühitinin təkmilləşdirilməsi problemləri və həlli yolları.

A.A.Asgarov

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Factors of formation of innovation strategies in the construction
materials industry**

Abstract

In modern times, the formation of innovation strategies has a special role in the development of construction materials production companies. In the article, the factors of the formation of innovation strategies in the construction materials industry were analyzed. In addition, the article considered the issue of the factors of formation of innovation strategies in the construction materials industry and made relevant generalizations.

Key words: *innovation strategy, building material enterprises, investment promotion, customs tariff, companies, industry.*

A.A.Аскеров

докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

**Факторы формирования инновационных стратегий в строительстве
промышленность материалов**

Резюме

В современное время формирование инновационных стратегий играет особую роль в развитии предприятий по производству строительных материалов. В статье проанализированы факторы формирования инновационных стратегий в отрасли строительных материалов. Кроме того, в статье рассмотрен вопрос о факторах формирования инновационных стратегий в промышленности строительных материалов и сделаны соответствующие обобщения.

Ключевые слова: *инновационная стратегия, предприятия строительных материалов, привлечение инвестиций, таможенный тариф, предприятия, промышленность.*

М.А.Джавадова
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
mehribandjavadova@mail.ru
М.В.Лятифов
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
letifov99@mail.ru

Мəqalə redaksiyaya daxil olub 04.12.2022

The article was received by editorial board on 04.12.2022

Статья принята к печати 04.12.2022

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ И МОДЕЛИРОВАНИЯ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Резюме

Риск – это вероятность получения прибыли или убытков. Оно возникает в результате определенного действия или бездействия, преднамеренного или непреднамеренного поведения. В этот момент риски могут приобретать или терять такие ценности, как физическое здоровье, социальный статус, эмоциональное благополучие или финансовое благополучие. Риск определяется как величина, обратная неопределенности.

Потенциальная неопределенность - это непредвиденный и неконтролируемый результат, то есть риск является следствием действий, предпринятых, несмотря на неопределенность. Другим значением риска является субъективное суждение людей о серьезности и вероятности риска, и оно может варьироваться от человека к человеку. Деятельность человека может нести определенные риски. Риск присутствует во всех аспектах жизни, и управление рисками важно и необходимо параллельно с управлением крупной организацией. Однако при объяснении риска необходимо обратить внимание на показатели эффективности исполнителей риска в некоторых конкретных областях применения.

Ключевые слова: *риск, промышленное предприятие, управление, оценка, уровень развития, цифровая экономика.*

ВВЕДЕНИЕ

Управление рисками в условиях цифровой экономики на промышленных предприятиях – это идентификация, оценка и приоритизация рисков для максимальной реализации возможностей и, вслед за этим, минимизации вероятности или влияния неблагоприятных событий, мониторинга и контроля в скоординированном порядке. и экономичным образом. Цель управления рисками состоит в том, чтобы гарантировать, что недоверие не отвлечет усилия от бизнес-целей. Риски включают в себя неопределенность на финансовых рынках, сбой проекта (на любом этапе жизненного цикла проектирования, разработки, производства или технического обслуживания), правовые обязательства, кредитный риск, несчастные случаи, стихийные бедствия и стихийные бедствия, такие угрозы, как преднамеренное нападение противника или неопределенность или может исходить из различных источников, включая неожиданные события первопричины. Существует два типа событий: негативные события классифицируются как риски, а пози-

тивные события классифицируются как возможности. Были разработаны различные стандарты управления рисками, в том числе

Институт управления проектами, Национальный институт стандартов и технологий, актуарные общества и стандарты ISO. Методы, определения и цели сильно различаются в зависимости от того, используется ли метод управления рисками в контексте управления проектами, безопасности, проектирования, промышленных процессов, финансовых портфелей или общественного здравоохранения и безопасности. Стратегии управления угрозами обычно включают предотвращение угрозы, уменьшение негативного воздействия или вероятности угрозы, передачу всей или части угрозы другой стороне, при этом приписывая некоторые или все потенциальные последствия, или действия конкретной угрозе или возможности. быть защищенным. Некоторые аспекты многих стандартов управления рисками подвергались критике за то, что они не обеспечивают измеримого изменения риска. В идеальном управлении рисками в первую очередь рассматриваются риски с наивысшим приоритетом потерь и риски с наибольшей вероятностью возникновения. Риски с более низкой вероятностью возникновения и меньшими потерями рассматриваются в порядке убывания (Abduləzimov, A. Ə., 2016).

МЕТОД

В исследовании будут использованы методы анализа, сравнения, обобщения и статистического анализа.

Первым из этих методов является метод анализа. Этот метод широко используется в исследованиях. Теоретически будут изучены теоретико-методологические основы учета и анализа инвестиционной деятельности, проектов.

Аналитические методы исследования разработаны с целью изучения основных направлений Управление рисками финансовых институтов.

МОДЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Если на промышленных предприятиях не осуществляется надлежащее управление рисками, предприятия, подверженные этому риску, могут обанкротиться. Эволюция и изменение условий в цифровой экономике означают, что успех заключается не только в том, чтобы идти на риск; Концепция, известная как «Управлять рисками, а не принимать их», показала, что настоящий успех возможен при наличии хорошего управления рисками.

Чтобы иметь возможность вести успешную деятельность, особенно на промышленных предприятиях, необходимо обращать внимание на экономические показатели соседних стран и анализировать их экономику, высказывать идеи, устремленные в будущее, и занимать новые позиции в направлении этих идей.

АНАЛИЗ

На практике процесс оценки общего риска может быть затруднен, и ресурсы, которые можно использовать для смягчения рисков с высокой вероятностью возникновения, но с большими потерями по сравнению с меньшими потерями, с меньшей вероятностью, часто могут использоваться не по назначению. Управление нематериальными рисками идентифицирует новый тип риска, который игнорируется организацией из-за отсутствия определения 100% вероятности (Tymothy, G., 2019). Например, информационный риск материализуется, когда к ситуации применяется недостаточно информации. Когда происходит неэффективное сотрудничество, возникает коммуникационный риск. Риск воздействия на процесс может стать проблемой при внедрении неэффективных операционных процедур. Эти риски одновременно напрямую снижают производительность сотрудников, эффективность затрат, прибыльность, обслуживание, качество, доверие, ценность бренда и качество доходов. Управление нематериальными рисками создает непосредственную ценность в выявлении и снижении рисков, которые снижают эффектив-

ность управления рисками. Управление рисками также усложняет распределение ресурсов, что является рассмотрением альтернативных издержек. Ресурсы, потраченные на управление рисками, могут быть потрачены на более прибыльные виды деятельности. Опять же, идеальное управление рисками минимизирует затраты и в то же время снижает негативные последствия рисков. Согласно определению риска, риск – это возможность негативного воздействия на реализацию события и выполнение объекта. Вот почему сам риск имеет неопределенность. Управление рисками, такое как COSO ERM, может помочь менеджерам хорошо контролировать риски. Методы. По большей части методы управления рисками состоят из элементов, выполняемых в следующем порядке (Bağirov, D., Həsənlı, M., 2018):

1. Выявление и характеристика угроз;
2. Оценить уязвимость критических активов от определенных угроз;
3. Определить риск;
4. Определить способы снижения этих рисков;
5. Такие приоритеты, как снижение риска, расставляются по приоритетам на основе стратегии.

Принципы управления рисками на промышленных предприятиях в условиях цифровой экономики

Принципы управления рисками заключаются в следующем:

Создание ценности – ресурсы, затраченные на снижение риска, должны быть меньше, чем результат бездействия;

1. должен быть неотъемлемой частью организационных процессов;
2. должен быть частью процесса принятия решений;
3. должен четко указывать неопределенность и предположения;
4. должен быть систематический и обоснованный период;
5. должен основываться на наилучшей доступной информации;
6. должен быть адаптируемым;
7. необходимо учитывать человеческий фактор;
8. он должен быть прозрачным и всеобъемлющим;
9. он должен быть динамичным, цикличным и чувствительным к изменениям;
10. должен иметь возможность постоянно совершенствоваться и развиваться.

Его следует постоянно или периодически переоценивать. Согласно стандарту ISO 31000 «Управление рисками — применимые законы и руководящие принципы», процесс управления рисками состоит из нескольких следующих этапов (Алыгин, А.П., 2020):

Создание контента:

1. определение риска в выбранной сфере интересов;
2. планирование остальной части процесса;
3. картирование:
 - Публичное освещение управления рисками;
 - Идентификация и цели заинтересованных сторон;
 - Основания и ограничения рисков, которые можно оценить.
4. создание основы для действий и определение истины идентичности;
5. разработка анализа рисков, связанных с процессом;
6. снижение или разрешение рисков с использованием имеющихся технологических, человеческих и организационных ресурсов.

Идентификация риска

Следующим шагом в процессе управления рисками в этом контексте является определение рисков, которые могут возникнуть после того, как они произошли. Риски

связаны с событиями, которые приводят к возникновению проблем или преимуществ. По этой причине определение риска может начинаться с источника проблем и конкурентов или с самой проблемы.

Анализ источников. Источники риска могут быть внешними или внутренними по отношению к системе, которая является целью управления рисками. Примеры источников риска: бенефициары проекта, сотрудники компании или погодные условия над аэропортом.

Анализ проблем. Риски связаны с выявленными опасностями. Например: риск потери денег, риск неправомерного использования конфиденциальной информации или риск человеческих ошибок, несчастных случаев и гибели людей. Угрозы могут существовать с различными организациями, прежде всего с акционерами, клиентами и законодательными органами, такими как правительство. Если источник или проблема известны, можно расследовать события, которые могут раздражать источник или вызывать проблемы. Пример: заинтересованные стороны, которые выходят из проекта во время проекта, могут поставить под угрозу финансирование проекта, а конфиденциальная информация может быть раскрыта сотрудниками в подключенной сети (Артеменко, В.Г., Беллендир М.В., 2017).

Выбранный метод оценки риска может зависеть от культуры, отраслевых приложений и характеристик соответствия. Методы обозначения, шаблоны или ресурсы разрабатываются и создаются для описания проблемы или события. Общие методы определения риска (Maynard, K., 2017):

- определение риска на основе целей. У организаций и проектных групп есть цели. Определенное событие, которое может полностью или частично повредить объекту, определяется как риск;
- определение рисков на основе сценариев. При анализе сценариев создаются различные сценарии. Сценарии могут быть альтернативными способами достижения объективной цели, такими как битва или рынок, или анализ воздействия сил. Определенное событие, усиливающее нежелательную альтернативу сценария, определяется как риск;
- определение риска на основе таксономии. Таксономия в концепции риска на основе таксономии представляет собой распределение потенциальных источников риска. Анкета была составлена на основе таксономии и информации о передовом опыте. Ответы на вопросы выявили риски;
- общие средства контроля рисков. В некоторых отраслях есть списки известных рисков. Каждым риском в списке можно управлять для решения конкретной ситуации;
- табулирование рисков. Этот метод сочетает в себе вышеуказанные подходы, перечисляя ресурсы, подверженные риску, перечисляя угрозы для этих ресурсов, изменяя факторы, которые могут увеличивать или уменьшать риски, и используя результаты, которых нужно избежать. Создание матрицы под этими заголовками дает разные подходы. Можно начать с ресурсов и визуализировать опасности, которым они подвергаются, и их последствия. В качестве альтернативы можно начать с угроз и выяснить, какие ресурсы будут затронуты, или начать с последствий и определить, какие угрозы и ресурсы объединить (Бальдин, К.В., Воробьев С.Н., 2012).

Классификация мероприятий по снижению риска на промышленных предприятиях

Мероприятия по снижению риска на промышленных предприятиях обычно он выражается в соответствии с одним или несколькими из следующих основных вариантов риска:

1. спред;
2. сокращение;

3. обмен;
4. хранение.

Идеальное использование этих стратегий контроля риска может оказаться невозможным. Некоторые из них могут быть компромиссами, которые не признаются организацией или лицом, принимающим решения по управлению рисками. Неприятие риска - это включает в себя неспособность выполнять деятельность, связанную с риском. Примером может быть отказ от покупки недвижимости или бизнеса, чтобы взять на себя юридическую ответственность, связанную с этим. Устранение может показаться ответом на все риски, но избегание риска также означает потерю возможности принятия риска. Запуск бизнеса во избежание риска убытков также исключает возможность получения прибыли. Снижение риска. Снижение риска или «оптимизация» относится к снижению серьезности или вероятности причинения вреда. Признание того, что риски могут быть отрицательными или положительными, означает оптимизацию рисков, уравнивание отрицательного риска выгодой от операции или деятельности, а также принятие мер между снижением риска и теми, которые применимы (Бланк, В. Р., 2017).

Современные методологии разработки программного обеспечения снижают риск за счет поэтапной разработки и поставки программного обеспечения. Ранние методологии основаны на том факте, что они предоставляют программное обеспечение только на заключительном этапе разработки. Любые проблемы, возникшие на более ранних этапах, означали дорогостоящие доработки и часто ставили под угрозу весь проект. Разрабатывая с нуля, вы можете ограничить затраты усилий на программные проекты одной итерацией (Maupard, K., 2020).

Аутсорсинг может быть примером снижения рисков, если промышленные предприятия смогут продемонстрировать большую способность снижать или управлять своими рисками. Например, компания может передать на аутсорсинг только разработку программного обеспечения, поддержку клиентов или производство фиксированных товаров другой компании, в то же время управляя самим предприятием. Таким образом, компания может больше сосредоточиться на развитии бизнеса, не беспокоясь о производственном процессе, управлении командой разработчиков или поиске физического места для колл-центра. Разделение риска — кратко определяется как «разделение с другой стороной бремени убытков или риска получения прибыли и принятия мер по снижению риска». Вместо разделения риска часто используется термин «передача риска», поскольку ошибочно полагают, что риск может быть передан третьей стороне посредством страхования или аутсорсинга. На практике, если страховая компания подаст в суд, первоначальный риск все равно вернется к первой стороне. В терминологии практиков и ученых покупка договора страхования обычно определяется как «передача риска». Однако с технической точки зрения покупатель контракта, как правило, сохраняет юридическую ответственность за «перенесенные» убытки, а это означает, что страхование может быть более точно определено как механизм компенсации после события (Adam, S., 2018). Пулы удержания рисков технически сохраняют риск для группы, но для его распределения по группе требуется цикл между отдельными членами группы. Это отличается от традиционного страхования тем, что между членами группы нет авансового платежа, вместо этого убытки оцениваются для всех членов группы. Удержание риска - включает в себя принятие прибыли или выгоды от возникающего риска. На самом деле самострахование попадает в эту категорию (Duffy, B., Cathy, F., 2019).

Удержание риска - это стратегия, применяемая к небольшим рискам, когда стоимость страхования от риска будет больше, чем продолжительность общих убытков. Это включает в себя незастрахованные или крупные или катастрофические риски до тех пор, пока не

будут применяться страховые взносы. Например, большая часть имущества и рисков покрывается военным страховщиком, застрахованным от убытков, связанных с войной. Кроме того, он несет риск сохранения определенного потенциального риска по сравнению со страховой суммой (Maynard, K., 2018). Это допустимо, если вероятность огромных убытков невелика или если стоимость страховки для большего охвата настолько велика, что может сильно помешать достижению целей организации. Удержание или принятие риска - это общий тип реакции на риск в зависимости от отношения и возможностей .

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Моделирование управления рисками - это одна из вещей, которую вы должны сделать на этапе планирования, подумайте, какие самые большие проблемы будут в проекте и что можно сделать, чтобы их смягчить. Количество и сложность этих вероятных проблем, несомненно, будут варьироваться в зависимости от размера и сложности проекта, которым вы управляете. Однако принципы модели управления рисками будут такими же, если мы будем оценивать риск того, что кто-то нанесет себе вред в пределах сантиметра, или если мы оценим риск глобального финансового краха в день, когда вы учреждаете новое финансовое учреждение.

На самом высоком уровне моделирование управления рисками представляет собой самостоятельную дисциплину, требующую статистического анализа различных факторов для измерения риска. Ниже объясняется, что вы можете сделать, сначала определив риски, с которыми может столкнуться проект, оценив эти риски, определив ответы и решения для этих рисков и, в конечном итоге, сообщив о рисках тем, кого они затрагивают. Называя риски, вы всегда должны находить время, чтобы обдумать все сделанные предположения. Риск будет реальностью, но даже если он подтверждается данными предыдущих аналогичных оценок риска, предположения о рассматриваемом риске все еще остаются предположениями. Вместо констатации факта или чего-либо, определяемого качеством, когда выдвигается гипотеза, она должна быть четко сформулирована.

Список использованной литературы:

1. Abduləzimov A. Ə. (2016). Müasir maliyyə sisteminin formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələləri. Bakı, Elm nəşriyyatı. S. 76.
2. Bağirov D., Həsənlı M. (2018). Maliyyə / Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış). Bakı: - İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 567.
3. Алыгин А.П. (2020). Риск и его роль на промышленных предприятиях. М.: Финансы и статистика, с. 567.
4. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. (2017). Финансовый анализ. М., «Дело и сервис», с. 116.
5. Бальдин К.В., Воробьев С.Н. (2012). Риск менеджмент. М.: Финансы и статистика, с. 452.
6. Бланк В. Р. (2017). Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, с. 234.
7. Adam S (2018). The Wealth of Nations, pp.79.
8. Duffy B., Cathy F. (2019). Crisis management vs. risk management in industrial enterprises, pp 256.
9. Maynard K. (2018). The General Theory of Employment, Interest, and Money, pp 203.
10. Maynard K. (2020). The Economic Consequences of industrial enterprises, pp/90.
11. Maynard K. (2017). Useful Economics for the World Economy, pp/85.
12. Tymothis G. (2019), Stress Test: Reflections on Financial Crises Broadway Books, pp/196.

M.A.Cavadova

i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

M.V.Lətifov

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**Rəqəmsal iqtisadiyyatda sənaye müəssisələrində riskin idarə edilməsi
və modelleşmənin əsas xüsusiyyətləri**

Xülasə

Risk mənfəət və ya zərər ehtimalıdır. Müəyyən bir hərəkət və ya hərəkətsizlik, qəsdən və ya qəsdən olmayan davranış nəticəsində yaranır. Bu nöqtədə risklər fiziki sağlamlıq, sosial status, emosional rifah və ya maliyyə rifahı kimi dəyərlər qazana və ya itirə bilər. Risk qeyri-müəyyənliyin qarşılıqlı təsiri kimi müəyyən edilir.

Potensial qeyri-müəyyənlik gözlənilməz və idarə olunmayan nəticədir, yəni risk qeyri-müəyyənliyə baxmayaraq görülən tədbirlərin nəticəsidir. Riskin başqa bir mənası insanların riskin şiddəti və ehtimalı ilə bağlı subyektiv mühakimələridir və bu, insandan insana dəyişə bilər. İnsan fəaliyyəti müəyyən risklər daşıya bilər. Risk həyatın bütün sahələrində mövcuddur və risklərin idarə edilməsi böyük bir təşkilatın idarə edilməsi ilə paralel olaraq vacib və zəruridir. Bununla belə, riski izah edərkən bəzi xüsusi tətbiq sahələrində risk icraçılarının fəaliyyətinə diqqət yetirilməlidir.

Açar sözlər: risk, sənaye müəssisəsi, idarəetmə, qiymətləndirmə, inkişaf səviyyəsi, rəqəmsal iqtisadiyyat.

M.A.Javadova

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

M.V.Latifov

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Main features of risk management and modeling at industrial enterprises
in the digital economy**

Abstract

Risk is the likelihood of profit or loss. It arises as a result of a certain action or inaction, intentional or unintentional behavior. At this point, risks may gain or lose values such as physical health, social status, emotional well-being, or financial well-being. Risk is defined as the reciprocal of uncertainty.

Potential uncertainty is an unforeseen and uncontrollable outcome, i.e. risk is a consequence of actions taken despite uncertainty. Another meaning of risk is people's subjective judgment of the severity and likelihood of a risk, and it can vary from person to person. Human activities may carry certain risks. Risk is present in all aspects of life, and risk management is important and necessary in parallel with the management of a large organization. However, in explaining risk, attention needs to be paid to the performance of risk performers in some specific application areas.

Key words: risk, industrial enterprise, management, assessment, level of development, digital economy.

A.B.Abbasov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
alican.abbasov@gmail.com
G.T.Əhmədova
doktorant, Milli Aviasiya Akademiyası
gahmadova@naa.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.11.2022

The article was received by editorial board on 15.11.2022

Статья принята к печати 15.11.2022

MÜLKİ AVIASIYA SAHƏSİNDƏ INNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə mülki aviasiya sahəsində innovasiya riskinin mövcudluğu nəzərə alınmaqla dövlətin innovativ-strateji funksiyasının reallaşdırılmasının başlıca istiqamətləri qismində elmi-texniki və təcrübə konstruktor işlərinin miqyasının genişləndirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Innovasiya yönümlü fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlara güzəştli vergi və kredit rejimlərinin tətbiq olunması, yeni hava limanlarının fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi, mövcud hava gəmiləri parkının yenilənməsinə dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanın mülki aviasiya sahəsində innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması və tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: mülki aviasiya, innovasiya fəaliyyəti, innovasiya riski, innovasiya siyasəti, vergi güzəştli, dövlət dəstəyi, tənzimlənmə mexanizmi.

GİRİŞ

Müasir dövrdə dominatlaşan və rəqabət üstünlüyü ilə səciyyələnən innovasiyalı iqtisadiyyat şəraitində təsərrüfat subyektləri bazar segmentinə uyğun yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi, material aktivlərinin rolunun artırılması və intellektual kapitalın investisiyalaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Bu gün firma və şirkətlər arasında rəqabət mübarizəsi kapital bazarlarına və maddi qiymətlilərə malik olmaq uğrunda deyil, innovasiyaların işlənməsi və tətbiqinin sürətləndirilməsini təmin etmək uğrunda getməlidir. Təəssüfki, iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf problemlərinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda innovasiyanın tətbiqi bilavasitə müəssisə və təşkilatların korporativ inkişafı ilə deyil, ayrı-ayrı istehsalın funksional idarə olunması ilə eyniləşdirilir. Nəticədə innovasiyanın tətbiqinə kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayrılmır və yeni texnoloji potensialdan səmərəli istifadə olunmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər Azərbaycan Pespublikasında dövlət və elmi ictimaiyyət iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlamış, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktiv işlərinin (ETTKİ) təşkili istiqamətində müəyyən stimullaşdırıcı və tənzimləyici tədbirlər həyata keçirmişlər. Lakin aparılan iqtisadi və institusional islahatların lazımi nəticələr verməməsi müasir çağırışlar kontekstində milli iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılmasını və dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın bütün sferalarında, o cümlədən mülki aviasiya sahəsində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlər xüsusi aktualıq kəsb edir və onların elmi tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

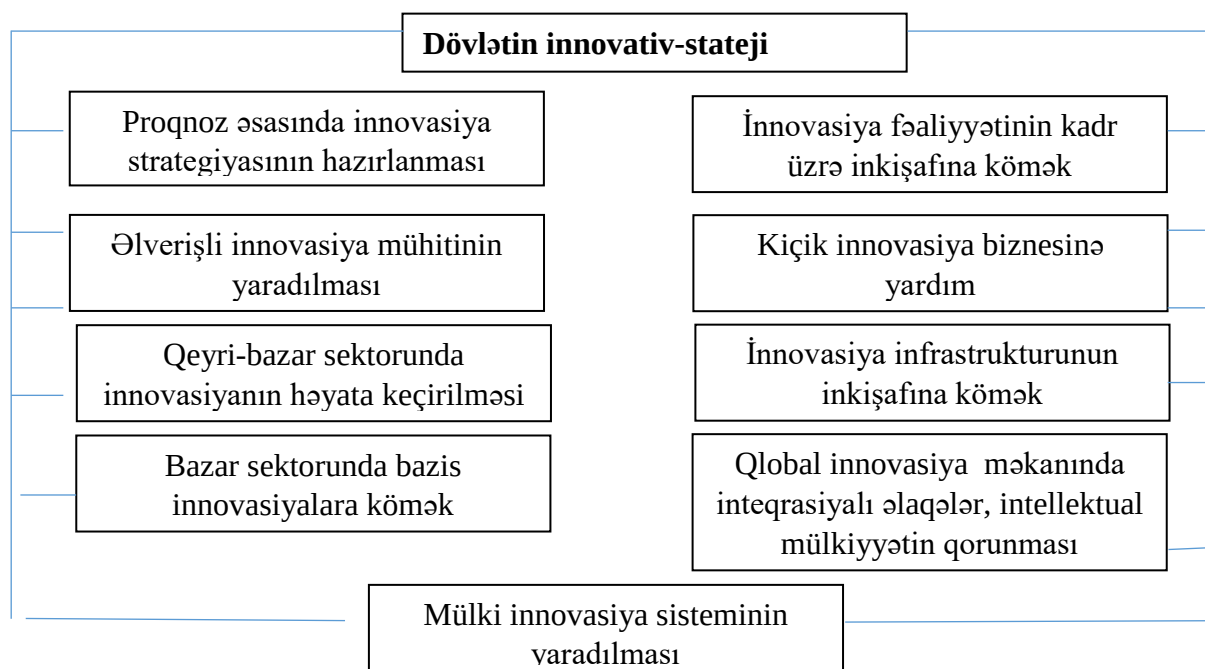
2. Innovasiya riskini nəzərə almaqla dövlətin innovativ-strateji funksiyası

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin innovasiya siyasəti mühüm rol oynayır. Dövlətin innovasiya siyasəti bütövlükdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf istiqamətlərinin və təsərrüfat subyektlərinin rəqabət mübarizəsində mövqelərinin möhkəmləndirilməsinin innovasiya texnologiyalarının tətbiqindən və yeni innovasiya resurslarından səmərli istifadə olunmasından bilavasitə asılıdır.

İqtisadiyyatı dərinlən transformasiya edən bazis və tarixi innovasiyalar dörd əsas qüvvənin: dövlətin, elmin, sahibkarların və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini və tərəfdaşlığını nəzərdə tutur. Bu qüvvələrin hər biri özünün maraqlarını nəzərə almaqla tərəfdaşlıq çərçivəsində spesifik funksiyalar yerinə yetirir, innovasiyalardan faydalanır və yüksək innovasiyalı mənfəətdən müəyyən pay alır.

Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiya sistemində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi məsələlərinin araşdırılmasında risk amilinin nəzərə alınması çox vacibdir. İnnovasiya riskinin mühüm amili əsasən elmi, texniki və ixtiraçılıq fəaliyyətinin davamlılığı, vaxtaşırı yüksək keyfiyyətli məhsul və yeni innovativ texnologiyaların meydana çıxması sayılır. Bu isə öz növbəsində əvvəllər yaradılmış və mənimsənilmiş innovasiyaların effektivliyinin erkən azalmasına səbəb olur. Yeni innovasiyaların işlənməsi və tətbiqində inhisarçı məhdudiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır. Bazarda üstünlük təşkil edən texniki sistemlərin inkişafına və yayılmasına böyük sərmayə qoyan inhisarlar və transmilli şirkətlər bu və ya digər üsullarla həm öz şirkətlərində, həm də rəqib firmalarda rəqabətə davamlı məhsulların və yeni texnologiyaların mənilməsinə mane ola bilərlər. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovativ məhsul və texnologiyalara qarşı maneələrə rast gəlinir. Belə maneələrə faktiki dəlillər Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar genişmiqyaslı islahatların aparıldığı və yüksək texnologiyalı müəssisələrin özəlləşdirildiyi və ya alındığı zaman dəfələrlə ortaya çıxmışdır.

Azərbaycanın mülki aviasiya sahəsində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmini nəzərdən keçirərkən dövlətin *innovativ-strateji funksiyasına* önəm verilməlidir. Dövlət iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafında bilavasitə iştirak edir, hökumət orqanlarından və dövlət qulluqçularından ən yüksək peşəkarlıq, strateji düşüncə və səy tələb edən ən mühüm, məsuliyyətli və ixtisaslı funksiyalardan birini, yəni innovativ-strateji funksiyayı yerinə yetirir (şəkil 1).

Şəkil 1. Dövlətin innovativ-strateji funksiyasının reallaşdırması

Milli iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılmasında dövlətin aktiv iştirakı bir sıra amillərlə dikkətə edilir. Həmin amillərə nəzər salmaq və onların iqtisadi artıma təsirini qiymətləndirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət özünün gələcəyi görmə qabiliyyətinə və məsuliyyətinin səviyyəsinə görə fərdi sahibkarın və ya bir qrup sahibkarların baxış mənzərəsini və məsuliyyətini çox üstələyir.

3. İnnovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri

Mülki aviasiya sahəsində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. O, ölkənin vəziyyətinə və taleyinə, iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə, qlobal iqtisadi və texnoloji məkanda tutduğu yerə, milli təhlükəsizliyə görə keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət daşıyır. Dövlətin vəzifələri bütün mümkün nəticələri nəzərə almaqla geniş həcmdə gələcəyi görmək və strateji qərarlar qəbul etməkdən ibarətdir. Əgər dövlət bu funksiyaları yerinə yetirmirsə, o, cəmiyyət və sahibkarlar üçün təhlükəyə çevrilir.

2. Dövlət innovasiya mühitini, sahibkarın innovasiya fəaliyyətinin gerçəkləşdirməsinin ümumi hüquqi çərçivələrini və normalarını formalaşdırır. Şübhəsizki, bu zaman innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin spesifik şərtləri və yüksək riski nəzərə alınmalıdır. Bu mühit ya “müsbət və ya “mənfi” işarə ilə mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında 1991-ci ildə müstəqilliyin əldə edilməsilə bu mühit “mənfi” işarəli olmuşdur: innovasiya fəaliyyətini gerçəkləşdirən sahibkarlar pis şəraitə düşdülər. Dövlət onları mədafiə etməkdən imtina etdi (bazar iqtisadiyyatında hamı bərabərdir şüarı altında) və bazis innovasiyaları mənimsəməyə başladı, bəzi hallarda isə iri antiinovasiyaları həyata keçirdi.

3. Dövlət strategiyaların seçimini və iqtisadiyyatın qeyri-bazar sektorunda həm bazis, həm də təkmil innovasiyaların tətbiqini öz üzərinə götürməlidir. Söhbət fundamental elmin innovativ yenilənməsindən, dövlət idarəçiliyindən, müdafiədən, hüquq qaydasından, ətraf mühitin monitorinqindən, iri ekoloji layihələrdən və s. gedir. Bu sektorun tam həcmdə yenilənməsini həm əhali, həm də sahibkarlar öz üzərinə götürə bilməz. Eyni zamanda, bu sahədə yeniliklər insan kapitalının təkraristehsalında, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

4. Bazar iqtisadiyyatında bazis innovasiyaların mənimsənilməsi və bölüşdürülməsində dövlət kənarda qala bilməz. Söhbət dövlətin bazis, bir çox hallarda təkmilləşən sahələrdə planlaşdırma və maliyyələşdirmə funksiyasını öz üzərinə götürdüyü zamanda mərkəzləşdirilmiş planlı innovasiya sistemində qayıdışdan getmir. Bu fəvqəladə hallarda, səfərbər edilən iqtisadiyyatda, hərbi-sənaye kompleksində özünü doğrultdu, lakin sahibkarların təşəbbüskarlığını və məsuliyyətini zəiflətdi. Çünki rəqabət mexanizmini və innovasiyaların stimullaşdırılmasında “qoğal” və “qamçı” uzlaşmasını praktiki olaraq istisna etdi.

5. Dövlət inkişaf edən infrastruktura və kiçik innovativ biznesə kömək etməlidir. Bu iki istiqamətdə fəaliyyət qırılmaz surətdə əlaqədərdir. Beynəlxalq və milli biznes təcrübəsi göstərir ki, kiçik müəssisələr yeni innovasiya fəaliyyət sahəsini mənimsəyən kəşfiyyatçılardır; onların arxasınca əsas qüvvə-strateji innovasiyanı birdən yaran kapital gəlir. İnnovasiya infrastrukturuna yardım etməklə eyni zamanda elmi-tərəqqinin son nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqinin asan keçmədiyi bir körpü rolunu oynayır [3].

6. Dövlətin birbaşa dəstəyi və qayğılarından biri innovativ tərəqqi üçün ixtisaslı kadr hazırlığıdır. Söhbət həm orta və ali təhsildə, kadrların yenidən hazırlığı və ixtisasının artırılması sistemində, distant təhsildə, həm də konkret innovativ proqramlar və layihələr üçün ixtisaslaşdırılmış təhsildə, kiçik innovasiya biznesinin öyrənilməsində innovativ istiqamətləndirilmədən gedir. Alimlərin, konstruktorların, mühəndislərin kadr korpusunun gəncəşdirilməsi xüsusi diqqət tələb edir; burada orta yaş artımı və konservatizm (mühafizəkarlıq ənənəvi dəyərlərə və nizamlara, sosial və dini doktrinalara ideoloji bağlılıqdır. Burada əsas məqsəd

cəmiyyətin adət-ənənələrini, onun təsisatlarını, mənəviyyatı və əxlaqını qoruyub saxlamaqdır) müşahidə edilir, bu sferaya gənclər az gəlir. Tədqiqat, konstruktor və müdafiə-sənayesinin mühəndis əsasları əhəmiyyətli dərəcədə pozulmuşdur [8].

7. Dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin əsas sahəsi intellektual mülkiyyətin reqlamentləşdirilməsi və müdafiəsi, ondan ölkədə və xaricdə istifadə edilməsidir. Söhbət intellektual məhsulun (ixtirlər, faydalı modellər, sənaye nümunələri, seleksiya nailiyyətləri, elektron hesablama maşınları üçün kompüter proqramları, integral mikrosxemlərin tipologiyaları, məlumat bazarları və s.) hansı vəsaitlərin və kimlərin səylərindən asılı olmayaraq ölkənin milli sərvətindən daha səmərəli istifadəsindən gedir. Buna şəxsiyyətin müstəqil yaradıcılığından, müəssisə, bələdiyyə, regional və ya dövlət büdcələrindən səmərəli istifadə də daxil edilir. Dövlət patent orqanı ixtirələrə ekspertiza və qiymətləndirmə apararkən onlardan ən perspektivli və səmərəli olanlarını ayırmalı, onların ölkədə və xaricdə patentləşdirilməsinə köməklik göstərməlidir (maliyyə dəstəyi daxil olmaqla). Eyni zamanda dövlət prinsipə yeni məhsul və texnologiyaların yaradılması üçün mülkiyyətindən asılı olmayaraq ixtirlərdən bütün müəssisələrin istifadə etməsinə yardım göstərməli, yaradılan gəlirin bütün tərəfdaşlar – ixtiraçılar, təşkilatlar və dövlət arasında bölüşdürülməsi qaydasını müəyyən etməlidir.

4. İnnovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərindən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili

İnnovasiyanın geniş vüsət alması və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərindən səmərəli istifadə olunması ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlət bir sıra iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməkdədir. Məhz adıçəkilən mexanizmlərin tətbiqi istər mülki aviasiyada və istərsə də biznes proseslərində həyata keçirilən innovativ tədbirlərin effektivliyinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır. İnnovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərindən biri səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsidir. Vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması isə biznes proseslərində, eləcə də mülki aviasiya sahəsində vergi növlərinin sayının və vergi dərəcələrinin azaldılması, vergi güzəştlərinin tətbiqi, vergilər üzrə mexanizmlərin mütəmadi olaraq araşdırılması, vergitutmada sistemliliyin təmin edilməsi, dövlət səviyyəsində vergitutmanın üstün istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və digər amillərdən asılıdır [2].

Son illər biznes proseslərin genişlənməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində qloballaşan iqtisadiyyatın “bilik iqtisadiyyatı” mərhələsinə keçməsinə səbəb olmuşdur. Qərb dövlətlərinin təcrübəsinə istinadən əhalinin yalnız 15%-i təsərrüfatçılıq fəaliyyətilə, qalan hissəsi isə yenilikçilik, menecment, kommersiya və kommunikasiya proseslərilə məşğuldur. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi, Azərbaycan Pespublikasının da qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yeni innovativ texnologiyalar əsasında rəqabətə davamlı məhsul istehsalına nail olmaqla “innovasiyalı iqtisadiyyata” keçməkdir. Bu proseslər yeni ideyaların və innovativ texnologiyaların yaranmasından tutmuş onların istehsalatda tətbiqinə qədər elmtutumlu texnikadan istifadə olunmasını zəruri edir [6, s.24].

İnnovasiya siyasətinin formalaşdırılmasında onun hərəkətverici qüvvəsinin seçilməsi çox vacibdir. Bu iki əsas innovasiya siyasəti modelinin ayrılmasına imkan verir: 1) ümummilli təyinatla malik olan elmi-tədqiqat proqramları və layihələrin icrasına yönəldilən innovasiya siyasəti. Burada əsas məqsəd ölkə üçün prioritet sayılan sahələrdə əldə edilən müsbət nəticələri mükafatlandırmaqdan ibarətdir; 2) elmi-tədqiqatların və biliklərin genişləndirilməsinə yönəldilən innovasiya siyasəti. Bu innovasiya siyasətində əsas məqsəd yeni innovativ texnologiyaların mənimsənilməsi qabiliyyətinin yüksək olması və iqtisadi sahələrin texnoloji potensialının genişləndirilməsidir. Çox zaman bu innovasiya siyasəti modeli təhsil sisteminin və peşəkar hazırlığın təkmilləşdirilməsinə aid edilir [7, s.112].

5. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər

Biznes proseslərinin genişləndirilməsinə müsbət təsir edən amillərdən biri yeni innovasiyaların tətbiqi və təkmil iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənməsi və reallaşdırılması sayəsində dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaqdır. Bunun üçün yeni innovativ texnologiyaların tətbiqi istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi siyasət və çoxsaylı motivləşdirmə mexanizmləri nəzərdə tutulmalıdır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə innovasiyalı iqtisadiyyatın səviyyəsi göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilir ki, onlara aşağıdakılar aiddir [4, s.8].

- fundamental və tətbiqi tədqiqatlara sərf edilən xərclər;
- fundamental və tətbiqi tədqiqat sektorunda çalışanların sayı;
- rezidentlərin patent müraciətlərinin sayı;
- ümumi daxili məhsula nisbətə innovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşu;
- ali təhsil müəssisələrini bitirən tələblərin sayı;
- elmtutumlu iqtisadi fəaliyyətlərdə məşğul olanların sayı;
- xaricdən daxil olan lisenziya və patent gəlirləri;
- innovativ texnologiyaların ixracı.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər üzrə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən geridə qalır. Belə ki, respublikamız 2021-ci ildə Qlobal İnnovasiya İndeksində görə 132 ölkə arasında 80-ci yeri tutmuşdur. Bundan başqa, “İnnovasiya nəticələri” alt indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi (91-ci yer) heç də qənaətbəxş deyildir. Mövcud geriləmələrin aradan qaldırılması üçün elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinə (ETTKİ) dövlət tərəfindən yönəldirilən maliyyə resurslarının həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması məqsədəuyğun olardı. Elmi tədqiqatlara və innovasiya fəaliyyətinə xərclərin isə böyük qismini ölkəmizdə fəaliyyət göstərən şirkətlər, maliyyə-kredit institutları, elmi tədqiqat təşkilatları, ali təhsil müəssisələri, innovasiyaların gücləndirilməsində marağı olan biznes strukturları və s. qurumlar maliyyələşdirə bilirlər [9, s.21].

Mülki aviasiya sahəsində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, müasir noviqasiya qurğularının istifadəsi, işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni hava limanlarının inşası, mövcud HG-ların yenilənməsi və digər tədbirlər dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilmişdir. Çünki həmin yeniliklər ölkəmizin milli maraqlarına cavab verməklə mülki aviasiyamızın günün tələbləri səviyyəsində inkişafına zəmin yaratmışdır.

Erməni terrorçularından azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən böyük quruculuq işləri, xüsusilə yeni beynəlxalq hava limanlarının dövlət büdcəsi hesabına tikintisi innovasiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyinin bariz nümunəsidir. Füzuli rayonunda köhnə aeroportun yerində “AzVint” MMC tərəfindən ölkə başçısının regiona səfərindən sonra yeni hava limanının tikintisinə başlanılmışdır. Hava limanının layihələndirilməsi zamanı bir sıra obyektlər: aerovağzal binası; 3000x45 metr ölçüdə uçuş enmə zolağı; peron; yönəldici yol; işıq enmə zolağının siqnal sistemləri; transformator yarımstansiyaları; köməkçi binalar tikilmişdir. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının rəsmi açılışı 26 oktyabr 2021-ci il tarixində Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda bu Hava Limanının tikintisində son texnologiyalardan istifadə olunmuş, 2 yeni beynəlxalq standartlara uyğun asfalt-beton qurğusundan istifadə edilmişdir.

Bundan başqa, 2024-cü ildə Laçın Beynəlxalq Hava Limanının inşasının başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Strateji mövqedə yerləşən Laçın rayonunda tikilən həmin limanın uçuş zolağının uzunluğu 3000 və eni 60 metr olacaq ki, bu da beynəlxalq standartlara müvafiqdir. Beynəlxalq Hava Limanının Laçın, Şuşa və Kəlbəcər rayonları ilə uyğun olaraq 30, 70 və 60 km məsafədə yerləşməsi, eləcə də limanın terminal binasının 5000 m² olması və 1 saatda 200 sərnəşinə xidmət göstərə bilməsi burada daşımlar üçün səmərəli imkanlar vəd edir.

Tikintisi başa çatdırıldıktan sonra bu Beynəlxalq Liman ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verməklə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizmin sürətlə inkişafı üçün əlverişli şərait yaradacaqdır [5, s.1].

Beləliklə, dövlətin innovasiya siyasəti texnoloji tənəzzülün aradan qaldırılmasına, yerli məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsası kimi bazis innovasiyaların iri miqyasda mənimsənilməsinə, eləcə də regionlarda innovasiya fəallığının artırılmasına yönəldilmişdir. Ölkəmizdə elmin və innovasiyaların maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, elmi tədqiqatların səmərəli təşkili və ETTKİ üçün dəstəkverici vergi siyasəti innovasiya sferasını dövlət idarəçiliyi sistemində islahatların əsas elementinə çevirməkdədir.

NƏTİCƏ

1. Elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin mənimsənilməsi və istehsalın yenilənməsi əsasında yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edən innovasiya aktivliyinə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi vacibdir.

2. ETTKİ-nin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsi xərclərinin 1-2 faiz həcmində vəsaitin ayrılması və dövlətin bu dəstəyi inkişaf etmiş ölkələrə xas olan səviyyəyə qədər davam etdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

3. Məqsədli investisiya fondlarının fəal dəstəklənməsi yolu ilə ETTKİ -nin müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri hesabına müəyyənləşdirilməsi və innovasiya fəaliyyətində dövlətin mərhələli kontrakt sisteminin tətbiq edilməsi düzgün olardı.

4. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi yolu ilə milli və xarici bazarlarda rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən sahibkarlıq subyektləri üçün vergi və kredit güzəştlərinin tətbiq edilməsi zəruridir.

5. İnnovasiya yönümlü fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlara əlverişli vergi rejimlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, eləcə də hət bir vətəndaşın informasiya resurslarına əlçatanlığının təmin edilməsi və idxal olunan innovativ xarakterli avadanlıqların əlavə dəyər vergisindən azad olunması məqsədmüvafikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. (1998). Bakı: "Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. – 212 s.

2. Abbasov A.B. Biznesin innovasiyalı inkişafının konseptual əsasları. (2015). Bakı: Azərbaycanın Vergi jurnalı, № 1.

3. Abbasov A.B., Abbasov S.A. Kiçik və orta sahibkarlığın idarə edilməsi. (2021). Bakı: "Bakı Biznes Universiteti" nəşriyyatı, - 384 s.

4. Kənan Aslanlı Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları, Bakı, (2017). s. 51 Sahibkarlığa və bazar iqtisadiyyatının inkişafına yardım fondu http://edf.az/uploads/documents/innovasiya_siyaseti.pdf (Elektron resurs.), (müraciət tarixi: 19.07.22).

5. İqtisadiyyat, Həftəlik iqtisadi, ictimai-siyasi və müstəqil qəzet, Laçın Beynəlxalq Hava limanı saatda 200 sənişinə xidmət edəcək 27 (1229) 30-6.07.22 s.6

6. Мясникович М.В. Государственное регулирование инновационной деятельности: учебное пособие. (2005). Мясникович М.В., Антонова Н.Б., Нехорошева Л.Н. – Мн.:Академия управления при Президенте Республики Беларусь.- 235 с.

7. Rzayev P.O., Rzayev Z.H. "İnnovasiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi". (2013). Azərbaycan Vergi Jurnalı №2, Bakı. s.109-128 PDF processed With CutePDF evaluation edition www.CutePDF.com

8.<https://www.google.com/search?q=konservatizm+bedir&oq=konservatizm&aqs=shorome.1.69i57j0i51212.2380j0j7&sourecied=chrome&ie=UTF-8> [Elektron resurs.], (müraciət tarixi: 3.07.22).

9.<http://www.stat.gov.az>; <http://data.worldbank.org/> [Elektron resurs.], (müraciət tarixi: 19.07.22).

A.B.Abbasov

doctor of Economics, professor, Azerbaijan State Economic University

G.T.Ahmedova

doctoral student, National Aviation Academy

Improving the mechanism of state regulation of innovation activity in the field of civil aviation

Abstract

In the article, taking into account the existence of the innovation risk in the field of civil aviation, the issues of expanding the scale of scientific-technical and experimental construction works as the main directions of the realization of the state's innovative-strategic function were considered. The directions of applying preferential tax and credit regimes to innovation-oriented enterprises and organizations, ensuring continuity of operations of new airports, and increasing state support for the renewal of the existing aircraft fleet have been determined. Reasoned suggestions on improving the mechanism of innovation activity stimulation and regulation in the field of civil aviation of Azerbaijan were given.

Keywords: *civil aviation, innovation activity, innovation risk, innovation policy, tax relief, state support, regulatory mechanism.*

А.Б.Аббасов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Г.Т.Ахмедова

докторант, Национальная авиационная академия

Совершенствование механизма государственного регулирования инновационной деятельности в сфере гражданской авиации

Резюме

В статье с учетом наличия инновационного риска в сфере гражданской авиации рассмотрены вопросы расширения масштабов научно-технических и опытно-конструкторских работ как основных направлений реализации инновационно-стратегической функции государства. . Определены направления применения льготных налоговых и кредитных режимов к инновационно ориентированным предприятиям и организациям, обеспечение непрерывности работы новых аэропортов, усиление государственной поддержки обновления действующего парка воздушных судов. Даны аргументированные предложения по совершенствованию механизма стимулирования и регулирования инновационной деятельности в сфере гражданской авиации Азербайджана.

Ключевые слова: *гражданская авиация, инновационная деятельность, инновационный риск, инновационная политика, налоговые льготы, государственная поддержка, механизм регулирования.*

H.Q.İsmayilova
i.ü.f.d, dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ismayilova.hecer@bk.ru
A.Ə.Behbudova
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
aytacbehbudova1@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.11.2022

The article was received by editorial board on 17.11.2022

Статья принята к печати 17.11.2022

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI ƏSASINDA ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFININ BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Elektron ticarətin tarixi *İnformasiya Texnologiyalarının biznes proseslərini necə dəyişdirdiyinin tarixidir. Elektron ticarət tarixində bir neçə əsas addım olmuşdur. İlk addım Elektron Məlumat Mübadiləsinin (EDI) hazırlanmasından ilə gəlmişdir. Elektron Ticarəti bizneslərin şəbəkələşməsi və biznes məlumatlarının rəqəmsallaşdırılması hesab etsək, EDI geniş şəkildə Elektron Ticarətin başlanğıcı kimi qəbul edilir. Böyük təşkilatlar 60-cı illərdən EDI-nin inkişafına sərmayə qoymağa başlamışdır. Lakin 80-ci illərə qədər haqq etdiyi dəyəri görməmişdir.*

Şirkətlər üçün ən çox genişləndirmələri təklif edən İKT-lər mobil telefonlar, elektron poçt və digər Internet əsaslı idarələrdir. Buna baxmayaraq, e-ticarət təkcə yeni nailiyyətlərdən istifadə etmək deyil. Internet biznesi də məhsuldar biznes əlaqələrini dəstəkləməyə və biznes fəaliyyətinizə daha adekvat şəkildə nəzarət etməyə və davam etdirməyə kömək etmə imkanına sahibdir. Bu, müştərilər, tərəfdaşlar və provayderlərlə daha cəlbedici xarici əməkdaşlığın qurulmasını təmin edir, eyni zamanda daxili biznesin effektivliyinin artırılması və hətta yeni elementlərin və administrasiyaların yüksəlişinə səbəb olur.

Bu gün e-ticarət mobil və ağıllı telefonların tətbiqi sayəsində daha da təkmilləşdi və biznes əməliyyatlarını səmərəli və daha sürətli sürətlə həyata keçirməyin sərhədlərini və məhdudiyyətlərini daha da genişləndirdi. Mobil məlumat bağlantıları vasitəsilə smartfonlar üçün internetin mövcudluğuna görə, bizneslər və istehlakçılar hər ikisi üçün ən uyğun olan istənilən vaxt və istənilən yerdə əməliyyat apara bilirlər. Mobil bankçılıq və M-Commerce kimi yeni biznes platformaları təqdim edilmişdir. İstehlakçılar smartfonlar vasitəsilə öz sifarişlərini və tələb olunan xidmətləri şəxsi kompüterə malik olmadan həyata keçirə bilirlər ki, beləliklə, bu da daha çevik biznes əməliyyatları mühiti yarandır.

Açar sözlər: elektron ticarət, İKT, biznes, informasiya texnologiyaları, əməliyyat.

GİRİŞ

Elektron ticarətin tarixi keçmiş 40 il bundan əvvəl dayanır və bu günə qədər yeni texnologiyalar, innovasiyalar və hər il veb bazarına gələn minlərlə şirkətlə böyüməyə davam edir. 1970-ci illərdə Elektron Məlumat Mübadilələri müasir E-ticarət mağazasının yolunu açmışdır (MIVA, 2011). Elektron ticarət elektron məlumat mübadiləsinin (EDI) inkişafı, iş sənədlərinin bir kompüterdən digərinə standart formatda mübadiləsi ilə mümkün olmuşdur.

1970-ci illərin ortalarında EDI ticarət nümayəndələrinin səlahiyyətli Standartlar Komitəsi tərəfindən rəsmiləşdirilmiş və müxtəlif şirkətlər tərəfindən 1970-1980-ci illərdə EDI-ni qəbul etməyə başlamışlardır. E-ticarətin ilkin nəsli kimi EDI şirkətlərə kompüterlər vasitəsilə məlumat

mübadiləsi aparmağa, sifarişlər yerləşdirməyə və elektron pul köçürmələrini həyata keçirməyə imkan vermişdir. Bununla belə, EDI-nin yayılması yavaş idi. 90-cı illərin sonunda, Avropada və ABŞ daxilində korporasiyaların yüzdə biri EDI-ni qəbul etmişdi. EDI şəbəkəsinə qoşulmaq üçün böyük xərclər və bəzi texniki problemlər EDI-nin yayılmasını məhdudlaşdırdı (Tian və Stewart, 2008). Bu müddət ərzində biznesdən biznesə (B2B) əməliyyatlar daha çox yayılmışdı, çünki kütləvi kommunikasiya vasitələri hələ istehlakçılar üçün mövcud deyildi.

Telefon bankçılığı, avtomatlaşdırılmış bankomatlar (ATM) və kredit kartları kimi digər texnologiyalar 1980-ci illərdə e-ticarət konsepsiyalarının daha da inkişafına töhfə verdi. Növbəti bir neçə il ərzində daha bir neçə əsas ixtira e-ticarətin real bəşəriyyətə mümkün etdi. Məlumatların tapılması və saxlanması proses üçün vacib idi, lakin daha vacib olanı World Wide Web adlı kiçik bir ixtira idi. 1990-cı ildə Tim Berners-Li tərəfindən icad edilən bu sistem interneti təkcə akademik deyil, adi insan üçün də əlçatan etdi. 1991-ci ildə e-ticarət internet üzərindən mümkün oldu, lakin bir çox təhlükəsizlik məsələləri və modemin sürəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşana qədər populyarlıq qazana bilmədi. Sonrakı digər xüsusiyyətlərə paketin dərhal izlənilməsi, məhsul icmalına çıxış və integrasiya olunmuş müştəri xidməti daxil edildi. Vətəndaşların əksəriyyəti üçün əlçatan olmaqla yanaşı, dotcom veb-saytlarının tətbiqi həm istehlakçılara, həm də biznesə məhsul və xidmətləri araşdırmaq imkanı verdi (Darwin L.H., 2019).

Bu müddət ərzində İstehlakçıdan İstehlakçıya (C2C), Biznesdən İstehlakçıya (B2C), Biznesdən Biznesə (B2B) və İstehlakdan Biznesə (B2C) kimi müxtəlif e-ticarət növləri geniş yayılmışdı. 2000-ci illərin əvvəlindən Sosial Media və Şəbəkələrin yaradılması elektron ticarət arenasında həm bizneslər, həm də istehlakçılar üçün daha da geniş əhatə dairəsini təmin edərək, onlayn sosial təsir vasitəsilə insanların əksəriyyətinə çatmağa bilən satış kanallarını daha da artırdı. Facebook, Twitter, LinkedIn, Instagram və YouTube kimi sosial saytlar ictimaiyyət üçün əlçatan oldu və Sosial Media Şəbəkələrinə yol açdı. Sosial media satışı onlayn ünsiyyət mövcud olduğdan sonra inkişaf edən ən son tendensiya oldu.

Marketing və reklam məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif sosial media platformalarından istifadə edən internet marketinginin bir formasıdır. Sosial media satışı əsasən məzmunun, videoların və şəkillərin reklam məqsədləri üçün paylaşılmasını nəzərdə tutur. Böyük bir əhali bu və ya digər sosial şəbəkə saytıdan istifadə etdiyi üçün şirkətlər üçün bu saytlar vasitəsilə öz istehlakçılarına çatmaq çox daha rahat olmuşdur (Singh M., Singh G., 2018).

Rəqəmsal iqtisadiyyat. Elektron ticarət rəqəmsal iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərir. Yuxarıda təsvir edildiyi kimi, müasir dünyanın bu amillərinin hər ikisi internet dünyası ilə bağlıdır və hər ikisi informasiya texnologiyalarının (İT) böyüməsi və inkişafı və ümumilikdə texnoloji tərəqqi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını təşkil etdir. Artıq izah edildiyi kimi, e-ticarət elektron şəbəkə vasitəsilə onlayn baş verən ticarət və biznesdir və bu biznes onlayn olaraq da mövcud olan bir iqtisadiyyat qurur. Elektron ticarətlə qurulan və daim böyüyən iqtisadiyyat "rəqəmsal iqtisadiyyatın" özüdür. Beləliklə, bu, e-ticarət və rəqəmsal iqtisadiyyat arasında birbaşa əlaqəni aydınlaşdırır. Bu onlayn aspektlərin hər ikisinə təsir edən amillərə rəqəmsal media, rəqəmsal bankçılıq, onlayn şəbəkənin böyüməsi və s. daxildir (Mueller, S. C., 2017).

Texnologiyanın inkişafı ilə e-ticarət biznes standartına çevrilir və dünyanın rəqəmsal iqtisadiyyatı üçün böyük perspektivlər açır. Bu o deməkdir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) və onun kompüterlər dünyasının inkişafı onlayn biznes əməliyyatlarının artım templərinin artması ilə nəticələnir və elektron ticarətin qurulmasına kömək edir ki, bu da nəticədə daha güclü və daha sürətli ticarətin qurulmasına kömək edir.

Onlayn müştərilər itirilsə, böyümə sürəti əngəllənə bilər, lakin dünya getdikcə texnologiyadan, smartfonlardan, kompüterlərdən və sosial şəbəkələrdən daha çox asılı vəziyyətə düşdükdən, belə bir maneənin olma şansı azdır və bu sahələrdə davamlı böyümə imkanları daha

yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, zamanın keçməsi və texnologiyanın müxtəlif sahələrində inkişaf, e-ticarət və rəqəmsal iqtisadiyyat dünyanın əksər ticarət, biznes və marketinqinin gələcəyi olacaqdır (Lin X., Zhou Y.-W., Xie W., 2020).

METOD

Bu məqəldə istifadə olunan əsas tədqiqat metodları sistemli təhlil və statistik təhlil metodudur. Sistemli təhlil ilə informasiya texnologiyası və onunun inkişafı ilə elektron ticarətin formalaşması və təkmilləşməsi təhlil edilmişdir. Statistik təhlil metodu ilə isə elektron ticarətin müasir dövrümüzdəki yeri analiz edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Bu məqalənin diqqət mərkəzi İKT biliklərinin e-ticarətin sayə tətbiqinə necə təsir göstərə biləcəyini qiymətləndirməkdir. Bu suala cavab vermək üçün elektron ticarəti və onun İKT ilə əsas əlaqələrini başa düşmək lazımdır. Öz tərifinə görə, e-ticarət ya biznesdən müştəriyə (B2C) əməliyyatlar və ya biznesdən biznesə (B2B) əməliyyatlar kimi “İnternet üzərindən iş görmək” deməkdir. “Bizneslə məşğul olmaq” e-ticarətin kommersiya hissəsini təmsil etdiyi halda, “İnternet üzərindən” hissəsi tamamilə İKT-yə aiddir (Vetri V., 2018).

Elektron ticarət, biznes proseslərini həyata keçirmək üçün rabitə şəbəkələrindən və kompüterlərdən istifadədir. Əsasən e-ticarət biznes və istehlakçılar arasında deyil, müəssisələr arasında baş verir. Gündəlik həyatda elektron şəbəkələr vasitəsilə texnologiyadan istifadənin inkişafı müxtəlif aspektləri, o cümlədən ticarət fəaliyyətini əhatə etmişdir.

Elektron şəbəkələr vasitəsilə ticarət kompüter vasitəsilə internet şəbəkəsinə çıxışdan istifadə etməklə həyata keçirilən bütün biznes əməliyyatlarıdır. Bizneslərin informasiya texnologiyaları yaratmasının 3 səbəbi var: (1) Biznes Əməliyyatlarına Dəstək; (2) İdarəetmə qərarlarının qəbuluna dəstək; (3) Rəqəbatlı Üstünlük Strategiyalarının dəstəklənməsi. İnformasiya texnologiyaları marketinq strategiyalarının hazırlanması prosesinə təsir göstərir, çünki informasiya texnologiyaları qərar qəbul etmə sistemindən istifadə etməklə menecerlərə daha çox məlumat verir. İnformasiya texnologiyaları təşkilatın müxtəlif hissələrini birləşdirmək və menecerlərə çoxlu məlumat vermək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, icraçı informasiya sistemləri (icraçı informasiya sistemi və ya EIS) şirkət daxilində məlumat axınına şaquli təsir göstərir. Top menecment tərəfləri informasiyaya daha çox çıxış əldə edir və informasiya mənbələrinin orta menecerdən asılılığını azaldır. Telekommunikasiya şəbəkələri informasiyanın müxtəlif departamentlər və bölmələr arasında asanlıqla və tez bir zamanda ötürülməsinə imkan verir. İnformasiya texnologiyaları müştərilər və təchizatçılar kimi ətraf mühitlə təşkilati interfeyslərə də təsir edir (Winwin Y., 2019).

ANALİZ

Elektron ticarət internet və ya televiziya, www və ya digər kompüter şəbəkələri kimi elektron sistemlər vasitəsilə mal və xidmətlərin paylanması, alınması, satışı, marketinqidir. Elektron ticarət elektron pul köçürmələrini, elektron məlumat mübadiləsini, avtomatlaşdırılmış inventar idarəetmə sistemlərini və avtomatlaşdırılmış məlumat toplama sistemlərini əhatə edir. İnformasiya texnologiyaları sənayesi e-ticarət fəaliyyətlərini kommersiya əməliyyatları ilə bağlı e-biznesin tətbiqi kimi görür. Məsələn, pul vəsaitlərinin elektron şəkildə köçürülməsi, SCM (təchizat zəncirinin idarə edilməsi), e-marketing (e-marketing), və ya onlayn marketinq (onlayn marketing), onlayn əməliyyatların işlənməsi, elektron məlumat mübadiləsi (EDI) və s.

Elektron ticarətdə əsas uğur faktorlar

Bir çox hallarda, bir e-ticarət şirkəti yalnız məhsulun gücü ilə deyil, etibarlı idarəetmə komandası, vaxtında çatdırılma, yaxşı xidmət, yaxşı biznes təşkilatı strukturu, şəbəkə infrastrukturunu və təhlükəsizlik, yaxşı veb sayt dizaynı ilə sağ qala bilər (<https://www.oberlo.com/blog/ecommerce-statistics>, 2022).

Şirkətlər ümumi təşkilati təkmilləşdirməyə nail olmaq üçün e-ticarət edirlər. Bu təkmilləşdirmə şirkətin maliyyə sabitliyinə töhfə verir və kompüter texnologiyasını tətbiq daha yaxşı rəqabət aparılmasına imkan verəcək 3 əsas faydanı özündə birləşdirir:

- daha yaxşı müştəri xidməti;
- təchizatçılar və maliyyə icması ilə daha yaxşı əlaqələr;
- səhmdarlar və sahiblərə investisiyaların gəlirləri artır.

İnformasiya texnologiyalarının elektron ticarətə müsbət təsiri

Mobil Ticarət. Mobil ticarət simsiz elektron ticarəti həyata keçirmək üçün mobil telefonların və şəxsi rəqəmsal köməkçilərin (PDA) istifadəsidir ((Winwin Y., 2019).

Mobil ticarətlə birlikdə onlayn alış-verişin səviyyəsinin daha da sürətli artmasına səbəb olmuş və bu 2021-ci ildə 25%-ə qədər yüksəlmişdir. Üstəlik, bu rəqəm illər ərzində sürətlə artmaqdadır və bunun davam edəcəyi gözlənilir. Mobil ticarət informasiya texnologiyasının yekmlləşməsinin məhsuludur ki, elektron ticarət də bu məhsullar və yeniliklərlə daha da inkişaf edir və dünya miqyasında yerini möhkəmləndirir (Qrafik 1).

Ümumdünya əhatə dairəsi. E-biznes innovasiyası biznes mübadilələrinə adi ticarətdə olduğundan şübhəsiz daha sərfəli şəkildə müxtəlif və ictimai məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına imkan verir. İnternet biznesi göndərənələr üçün potensial bazar ölçüsü ümumiyyətlə, dünyanın onlayn əhalisinin ölçüsünə bərabərdir. Bütövlükdə, biznesin formalaşma sahəsində məlumat innovasiyasının artmasına baxmayaraq mövcud olan faktiki nəqliyyat maneəsini birləşdirməyə kömək edir.

Məlumat sıxlığı. İnternet məlumat bazasını sərhədsiz olaraq artırır. Eyni şəkildə, e-ticarətdə irəliləyişlər məlumat çeşidini, ehtiyatın saxlanması, işlənməsini və yazışma xərclərini azaldır. Eyni zamanda, bu yeniliklər məlumatların pulunu, dəqiqliyini və ideallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır - məlumatları hər zamankından daha faydalı və əhəmiyyətli edir. Beləliklə, məlumatlar daha zəngin, daha əlverişli və daha yüksək işlənəbilir olur.

Qrafik 1: Onlayn məhsul alan insanların sayı (2017-2021)

Mənbə: <https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/#dossierKeyfigures> Statista (2022) - əldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Rahatlıq. Müştərilər mobil telefon ilə real mənada böyük bir administrasiya qrupuna giriş imkanına malik olduqları üçün, bu, ticarətdə məlumat innovasiyasının ən böyük imkanları hesab olunur. Müştərilər günün istənilən vaxtı, ehtiyac duyduqları yerdə məhsul satın ala bilərlər. Bu, onların qərarını genişləndirir.

Daha sürətli ötürülmə. İnformasiya texnologiyasında innovasiya, yüklənə bilən proqramlaşdırma, oyunlar, musiqi kimi onlayn elementlərin daha sürətli ötürülməsinə imkan verir. Snappier daşınması, məlumat innovasiyasının ticarətə nəhəng təsirlərindən biridir ki, bu da onu məhsuldan tez istifadə etməli olan alıcılar üçün əsas edir.

İstehlakçı loyallığı. Məlumat innovasiyası ilə alıcılar internet vasitəsilə məhsul haqqında daha çox məlumat əldə edə və daha düşünülmüş seçimlə qərarlaşa bilərlər. Daha çox diqqət çəkən məlumatlar alışı seçimində qərarlaşmaq üçün daha çox əminlik yaradır. Bütün bunlardan əlavə, məlumat innovasiyası müştərilərin dəqiq tələblərinə uyğun bir elementə sahib ola bilməsi üçün məhsulları fərdiləşdirməyə imkan verir (<https://mittikerang.medium.com/the-role-of-information-technology-in-e-commerce-22c10501229d>, 2021).

İnventar şəbəkəsinin effektivliyi. Ticarətdə məlumat innovasiyasından istifadə istehsal şəbəkəsi ilə müəyyən edilən uğursuzluqların azalmasına səbəb olur. Üstünlüklərin bir hissəsidə inventarların azalması, daşınma gecikməsinin azalması və məhsuldar elektron alışdır. Bundan əlavə, biznes sahəsində məlumat innovasiyası provayderlərlə kommunitar və daha əsaslı birliklər yaradır. Bu, əsas biznes tədbirinin axını və mexanikləşdirilməsini, regionları gücləndirməyi, məsələn, birbaşa reklam, satış, müştəri yardımı (zəng fokusları), məmnunluq və məlumat şurasını özündə birləşdirir.

NƏTİCƏ

İKT və e-ticarətin ümumi təsirləri ilə bağlı bu məqalə üçün bir neçə əsas nəticələr vardır:

- Birincisi, e-ticarət İKT-nin gedişatından güclü asılıdır – e-ticarət informasiya texnologiyaları sayəsində yaranıb və inkişaf edib və buna görə də hər addımda İKT-ni izləyəcəkdir.
- İKT bilikləri və e-ticarətin uğurlu tətbiqi müəssisələrə öz əsas məqsədlərinə – xərcləri azaltmağa və uğuru artırmağa necə kömək edir. Ədəbiyyatdan göründüyü kimi, İKT və e-ticarətin bu təsiri hətta ətraf mühitə (enerjiyə qənaət) xüsusi təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Darwin L. Hermogeno "E-Commerce: History and Impact on the Business and Consumers ". International Journal of Engineering Science and Computing, March 2019, Volume 9 Issue No.3 pp.20549-20552.
2. Singh, M. and Singh, G., Impact of social media on ecommerce, 2018, Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/326029422_Impact_of_social_media_on_ecommerce
3. Tian, Yan and Stewart, Concetta, History of E-Commerce, 2008, Retrieved from <http://www.irma-international.org/viewtitle /9447/>
4. Hussung, Tricia, From Storefronts to Search Engines: A History of E-Commerce, 2016, Retrieved from <https://online.csp.edu/blog/business/history-of-ecommerce>
5. Tian, Yan and Stewart, Concetta, History of E-Commerce, 2008, Retrieved from <http://www.irma-international.org/viewtitle /9447/>
6. L. R. Gazieva (a)*, T. R. Magomaev (b), L. R. Magomaeva "THE IMPACT OF E-COMMERCE ON THE DIGITAL ECONOMY". FETDE 2020 International Conference on Finance, Entrepreneurship and Technologies in Digital Economy, pp. 122-126, e-ISSN: 2357-13.

7. Lin X., Zhou Y.-W., & Xie W. (2020). Pricing and Product-bundling Strategies for E-commerce Platforms with Competition. *European journal of operational research*, 283(3), 1026-1039.
8. Mueller S. C. (2017). Measuring and mapping the emergence of the digital economy: a comparison of the market capitalization in selected countries. *Digital policy, regulation and governance*, 19(5). 367-382.
9. Vetri V. "Impact of ICT in E- Commerce". *International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)*2018, Volume 5, Issue 3, pp.110-113, www.ijrar.org (E-ISSN 2348-1269, P- ISSN 2349-5138)
10. Winwin Y.M. "The Role Of Information Technology In ECommerce". *International Journal Of Scientific & Technology Research* VOLUME 8, ISSUE 01, 2019, pp. 173-176, ISSN 2277-8616
11. <https://www.oberlo.com/blog/ecommerce-statistics> - 19 Powerful ecommerce statistics that will guide your strategy in 2021, 2022
12. <https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/#dossierKeyfigures> - The Role of Information Technology in E-Commerce, 2021

H.G.Ismayilova

PhD in economics, associate professor, Azerbaijan State Oil and Industry University

A.A.Behbudova

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

Main directions of the development of electronic trade based on information technologies

Abstract

The history of electronic commerce is the history of how Information Technology has changed business processes. There have been several milestones in the history of e-commerce. The first step came with the development of Electronic Data Interchange (EDI). If we think of E-Commerce as the networking of businesses and digitization of business data, EDI is widely regarded as the beginning of E-Commerce. Large organizations began to invest in the development of EDI from the 60s. However, it did not see the value it deserved until the 80s.

The ICTs that offer the most extensions for companies are mobile phones, e-mail and other Internet-based services. However, e-commerce is not only about taking advantage of new developments. Internet business also has the ability to support productive business relationships and help you more adequately monitor and sustain your business activities. This ensures the establishment of more attractive external cooperation with customers, partners and providers, while at the same time increasing the efficiency of the internal business and even leading to the rise of new elements and administrations.

Today, e-commerce has become more advanced with the introduction of mobile and smart phones and has further expanded the boundaries and limitations of conducting business transactions efficiently and at a faster pace. Due to the availability of the internet for smartphones through mobile data connections, businesses and consumers can transact anytime and anywhere that works best for both. New business platforms such as mobile banking and M-Commerce have been introduced. Consumers can place their orders and request services through smartphones without having to own a personal computer, thus creating a more flexible business transaction environment.

Key words: *electronic commerce, ICT, business, information technology, operation.*

Х.Г.Исмаилова

*к. э. н., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

А.А.Бейбутова

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Основные направления развития электронной торговли на основе информационных технологий

Резюме

История электронной коммерции - это история того, как информационные технологии изменили бизнес-процессы. В истории электронной коммерции было несколько вех. Первый шаг был сделан с развитием электронного обмена данными (EDI). Если мы думаем об электронной коммерции как о объединении предприятий в сеть и оцифровке бизнес-данных, EDI широко рассматривается как начало электронной коммерции. Крупные организации начали инвестировать в развитие ЭОД с 60-х годов. Однако до 80-х годов он не видел той ценности, которую заслуживал.

ИКТ, которые предлагают компаниям наибольшее количество расширений, - это мобильные телефоны, электронная почта и другие интернет-услуги. Однако электронная коммерция - это не только использование преимуществ новых разработок. Интернет-бизнес также может поддерживать продуктивные деловые отношения и помогать вам более адекватно контролировать и поддерживать свою деловую активность. Это обеспечивает установление более привлекательного внешнего сотрудничества с клиентами, партнерами и поставщиками, в то же время повышая эффективность внутреннего бизнеса и даже приводя к появлению новых элементов и администраций.

Сегодня электронная коммерция стала более развитой с появлением мобильных и смартфонов и еще больше расширила границы и ограничения для эффективного и более быстрого проведения деловых операций. Благодаря доступности Интернета для смартфонов через мобильные соединения для передачи данных предприятия и потребители могут совершать транзакции в любое время и в любом месте, что лучше всего подходит для обоих. Были представлены новые бизнес-платформы, такие как мобильный банкинг и мобильная коммерция. Потребители могут размещать свои заказы и запрашивать услуги через смартфоны без необходимости иметь персональный компьютер, что создает более гибкую среду для деловых операций.

Ключевые слова: *Электронная коммерция, ИКТ, бизнес, информационные технологии, эксплуатация.*

L.M.Hüseynova
i.ü.f.d, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
huseynova.lamiya2015@yandex.ru
F.M.Mərdanlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fmardanli@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.11.2022

The article was received by editorial board on 12.11.2022

Статья принята к печати 12.11.2022

AZAD İQTİSADI ZONALAR XARİCİ İNVESTİSIYALARIN ÖLKƏ İQTİSADIYYATINA CƏLB EDİLMƏSİ FORMASI KİMİ

Xülasə

Azad iqtisadi zonalar ictimai maraq, vahid iqtisadi mexanizm, qabaqcıl xarici iqtisadi təcrübə və idarəetmənin toplanması və yayılmasının, yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının səmərəli mənbələri kimi istifadə olunur. İqtisadi Zona strategiyası milli inkişaf, investisiya və sənaye strategiyaları ilə sıx bağlıdır. Ümumi biznes mühitinin XBI-nin cəlb edilməsində çətinliklər yaratdığı ölkələrdə iqtisadi zonalar (EZ) bu məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq üçün mühüm alət kimi qəbul edilir.

İqtisadi artımı şaxələndirmək və stimullaşdırmaq üçün əsas sütunlardan biri birbaşa Xarici İnvestisiya (BXI) daxil olmaqla yeni əlavə dəyər və istehsal fəaliyyətlərinin cəlb edilməsi və inkişafı olacaqdır. Əsas diqqət iş yerləri və sərvət yaradılması baxımından yerli iqtisadiyyatda real əlavə dəyər ilə ixracyönlü fəaliyyətə yönəldilməlidir. Azərbaycan hökuməti artıq bir sıra sənaye parkları və zonaları inkişaf etdirdiyi halda, bu zonaların heç birinin dəqiq ixrac yönümlü olması yoxdur. Buna görə də Ələt İqtisadi Zonasının yaradılması tam da qeyd olunan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün qurulmuşdur.

Ələt İqtisadi Zonası inentorlara əlavə dəyər vergisindən, ödəmələrdən və hər hansı digər korporativ vergidən azad olunma, valyuta əməliyyatları və ya mənfəətin repatriasiyası üzrə məhdudiyyətlərin olmaması, xarici ixtisaslı kadrlar üçün sosial sığorta ödənişləri, investorların əmlakı hər hansı milliləşdirmə, özgəninkiləşdirmə tədbirləri və ya xüsusi mülkiyyətə dair hər hansı digər məhdudiyyətlərdən qorunmaya, yerli tərəfdaş tələb olunmaması və s. kimi güzəştlərin tətbiq olması investisiya cəlbediciliyinə mühüm müsbət təsirləri olacaqdır.

Açar sözlər: *azad iqtisadi zonalar, Ələt Azad İqtisadi Zonası, investisiya cəlbediciliyi.*

GİRİŞ

Azad İqtisadi Zonalar az və ya heç vergi tutulmayan əraziləri təyin etmək üçün hökumətlər tərəfindən xarakterləşdirilmiş ərazilərdir. Bir çox AİZ-lər təşkilatlara beynəlxalq daşımalara və dəmir yolları və avtomobil yolları kimi digər daxili nəqliyyat əlaqələrinə asan çıxış təklif edən pulsuz limanlar kimi tanınan böyük gəmi limanlarının yaxınlığında yerləşir.

AİZ-lərin yeni bir konsepsiya olmaqdan uzaq, əksinə zəngin tarixi vardır. Hətta bu tarix qədim Yunanıstan və Romaya qədər gedib çıxır. Həmin dövrlərdə müəyyən treyderlər idxal və ixrac vergilərindən azad edilirdilər. Orta əsrlərdə İngiltərənin cənubundakı limanları da vergidən azad edilirdi və 19-cu əsrdə gömrük anbarlarında alkoqol və tütün idxalına vergi güzəştləri verilirdi.

İyirminci əsrə qədər AİZ-lərdən qloballaşmanın yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi artımı təmin etmək üçün şüurlu vasitə kimi istifadə edilmişdir. Böyük Depressiya zamanı ABŞ ixracat-

çıları 1930-cu ildə Smoot-Hawley Aktı ilə tətbiq edilən yüksək tariflərdən azad etmək üçün “xarici ticarət zonaları” yerləşdirdi. Bu gün dünyada 700-dən çox azad liman və AİZ vardır.

AİZ-lər yuxarıda qeyd olunan vergi güzəştləri və digər stimullar vasitəsilə idxal və ixrac ticarətini daha cəlbedici etməklə iqtisadi məhsuldarlığı stimullaşdırmaq üçün mövcuddur. AİZ-lər, xüsusən də avtomobil komponentləri və aerokosmik sənaye kimi yüksək rəqabətli sahələrdə texniki bacarıqların artırılması və innovasiyaların inkişafı üçün katalizator rolunu oynaya bilər (Britt, H. 2020).

Ümumilikdə, AİZ-lər dörd kateqoriyadan birinə yerləşdirilə bilər:

Azad ticarət zonaları – Adətən gəmiçilik limanlarının və ya hava limanlarının yaxınlığında yerləşir (bəzən pulsuz limanlar kimi də tanınır) və idxal və təkrar ixracda rüsum və tariflərin ləğvi ilə tanınır. Onlar gömrük orqanlarının müdaxiləsi olmadan ticarət, yükdaşıma və təkrar ixrac əməliyyatları üçün anbar, saxlama və paylama obyektləri təklif edən, hasarlanmış, rüsumsuz ərazilərdir.

Bununla belə, FTZ rejimi biznes əməliyyatlarının xərclərini azaldan, investisiyaları təşviq edən, ticarəti asanlaşdıran, məşğulluğun yaradılmasını təşviq edən və müəyyən iqtisadi islahatları istiqamətləndirən əlverişli şərait yaratmağa çalışır (Quluzadə T., 2018).

Azad ticarət zonaları əsasən iri dəniz limanları, beynəlxalq hava limanları və milli sərhədlər ətrafında - ticarət üçün bir çox coğrafi üstünlüklərə malik ərazilər ətrafında məskunlaşır. Adətən dəniz limanları və ya hava limanlarının yaxınlığında yerləşən azad ticarət zonaları əsasən təkrar ixrac olunan mallara milli idxal və ixrac rüsumlarından azadolmalar təklif edir ([https:// www.exporthiamo.it/aree-tematiche/13729/free-economic-zones-pros-and-cons/](https://www.exporthiamo.it/aree-tematiche/13729/free-economic-zones-pros-and-cons/), 2018).

- İxrac emalı zonaları – İxracın, eləcə də təkrar ixracın asanlaşdırılması ilə tanınır.
- Xüsusi iqtisadi zonalar (XİZ) – Həm daxili, həm də beynəlxalq inkişafa və maliyyə uğuruna diqqət yetirir. XİZ-lər vergidən azad olunma, daha sürətli inzibati prosedurlar və infrastrukturaya çıxış daxil olmaqla, geniş çeşidli təşviqlər təklif edir.
- Sənaye zonaları – Tekstil və ya qida və içkilər kimi müəyyən sənayelər üçün istifadə olunur, zonada infrastruktur onların xüsusi tələblərinə uyğunlaşdırılır.

AİZ-lərin müsbət və mənfi cəhətləri. AİZ-lərin bir sıra üstünlükləri və mənfi cəhətləri vardır. Üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

- AİZ-lər iqtisadi fəallığın stimullaşdırılmasına kömək edir.
- Hökumətlər tez-tez AİZ istifadəçilərinə əlavə stimullar, o cümlədən azaldılmış tənzimləmə, aşağı inzibati yük və birbaşa maliyyə stimulları daxil edir. Bu, bürokratiyanı azaltmaqla beynəlxalq ticarət axınıni sürətləndirir.
- AİZ-lər təşkilatlara məhsullarının istehsalı və paylanması üzərində daha çox nəzarət imkanı verir.

Mənfi cəhətləri. Əsas çatışmazlıq ondan ibarətdir ki, yüngül tənzimləmənin qəbul edilməsi ilə AİZ-lər saxta malların ticarəti, çirkli pulların yuyulması və ya qanunsuz maddələrin qaçaqmalçılığı ilə məşğul olan cinayətkarlar üçün gəlirli imkanlar yarada bilər. İƏİT-in 2020-ci ildəki hesabatı göstərir ki, ölkə daxilində hər bir əlavə AİZ saxta ixracın sayını 6,9% artırır.

AİZ-lərin güman edilən iqtisadi faydaları alimlər və dövlət qurumları tərəfindən mübahisə edilir və onlar AİZ-lərin ölkə iqtisadiyyatına xalis müsbət və ya mənfi təsir göstərdiyini müəyyən etmək üçün kifayət qədər sübutların olmadığını iddia edirlər. Digər tərəfdən də alimlər və iqtisadçılar koronavirus kimi paandemiyadan sonra çökən iqtisadiyyatın Azad iqtisadi zonaların hesabına daha sürətli bir formada canlana biləcəyini vurğulayırlar. Məsələn, XİZ-lər koronavirusdan sonra ABŞ-da ticarəti stimullaşdırmaq və yeni investisiyalar yaratmaq üçün cavab ola biləcəyi proqnozlaşdırılır (Britt, H. 2020).

OECD araşdırması izah etdi ki, FTZ biznes və ev sahibi ölkələr üçün çoxsaylı faydalar təmin edir, lakin yüngül tənzimlənən FTZ saxta malların ticarəti, qaçaqmalçılıq, çirkli pulların yuyulması kimi qeyri-qanuni və cinayət fəaliyyətləri ilə məşğul olan tərəflər üçün də cəlbədidir.

Bu araşdırmaya görə, iqtisadiyyat daxilində əlavə FTZ saxta ixracın dəyərinin 6,9% artması ilə əlaqələndirilir. Bölgələrdə fəaliyyət göstərən firmaların sayında 1% artım/ zonalarda çalışan işçilərin sayında saxta ixracın dəyəri müvafiq olaraq 0,29% və 0,21% artır.

Ömtəə nişanlarını və müəllif hüquqlarını pozmaqla yanaşı, saxta və pirat mallar sağlamlıq və təhlükəsizlik risklərinə, məhsulun nasazlığına və şirkətlər və hökumətlər üçün gəlir itkisinə səbəb olur. İƏİT-in əvvəlki işi göstərdi ki, dünya üzrə idxal olunan malların 2,5%-i və Avropa İttifaqının idxalının 5%-i saxtadır.

FTZ biznes və ev sahibi ölkələr üçün çoxsaylı faydalar təmin edir, lakin yüngül tənzimlənən FTZ qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olan tərəflər üçün də cəlbədidir. (<https://www.exportiamo.it/aree-tematiche/13729/free-economic-zones-pros-and-cons/>, 2018).

METOD

Mövzu üzrə araşdırma aparılarkən, əsas üstünlük verilən metod sistemli təhlil metodudur. Burada Azad İqtisadi Zonaların mənfəi və müsbət cəhətləri, Azərbaycanda qurulan AİZ-nin məqsədi, istiqamətləri və xarici investisiyalar üzərindəki potensial təsirləri təhlil edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Burada araşdırma modeli kimi Azərbaycanda ilk yaradılan azad iqtisadi zona götürülmüşdür. Milli Məclis “Ələt Azad İqtisadi Zonası haqqında” qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Qanun Azad Zonanın fəaliyyətinin, inkişafının və idarə olunmasının hüquqi rejimini müəyyən edir. Azad Zona müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən yaradılır və azad zona qanunvericiliyi tətbiq edilir. Bu qanunla əsas iqtisadi qanunvericilik arasında ziddiyyət yaranarsa, azad zona qanunvericiliyinə üstünlük verilir. Xarici yerli səhmdarların nizamnamə kapitalına qoyduğu investisiyaların həcminə heç bir məhdudiyyət qoyulmur.

Azad Zonanın Səlahiyyətli Orqanları, Sərbəst Zona İnzibati İdarələri, Azad Zonanın hüquqi şəxsləri və onların işçiləri, Azad Zona rezidentləri azad zonada fəaliyyətlərinə görə bütün vergilərdən azaddırlar. Azad Zona idxal olunan mallara, işlərə, xidmətlərə görə gömrük rüsumlarını və vergilərini ödəmir. Azad Zonadan əsas iqtisadiyyata mallar, işlər və xidmətlər ixrac edildikdə, belə ixrac olunan mallara, işlərə və xidmətlərə əsas iqtisadi qanunvericiliyin müddəaları şamil edilir

Investorlar, səhmdarlar, Azad Zona Rezidentləri, Azad Zona hüquqi şəxsləri Azad Zonaya investisiya qoymaq və fəaliyyətlərindən əldə etdikləri vəsaitləri heç bir məhdudiyyət olmadan xaricə köçürmək hüququna malikdirlər. Bundan əlavə, onlar heç bir məhdudiyyət olmadan istənilən xarici valyutada fəaliyyət göstərmək və əməliyyatlar aparmaq hüququna malikdirlər (<https://notemlaw.com/news/186-the-first-free-economic-zone-contracts-is-created-in-azerbaijan.html>, 2018).

ANALİZ

Təxminən 8,500,000 m² sahəsi olan Bakı şəhərində yerləşən ALAT (Ələt) Azad İqtisadi Zonası ərazidə ticarəti təşviq etmək və gələcək nəsillərdə sahibkarlıq təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuş nəhəng sənaye inkişafıdır.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı gələcək iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiyanın məqsədi iqtisadiyyatı ənənəvi Neft/Qaz asılılığından çıxarmaqdır və altı əsas məqsəd və ya vəzifəni vurğulayan Hökumətin Vizyon 2020 sənədində öz əksini tapmışdır:

- iqtisadiyyatı şaxələndirmək;
- neft və qaz sənayesini modernləşdirmək;
- innovasiyaları inkişaf etdirmək və qəbul etmək;

- insan İnkişafının Keyfiyyətini Artırmaq;
- ətraf mühiti qorumaq;
- ÜTT-yə daxil olmasını təmin etmək.

Ələt Azad İqtisadi Zonası (AFEZ) ixrac yönümlü sənaye zonasına olan ehtiyacı ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, yeni Bakı Limanına bitişik yerləşir və Azərbaycan Hökumətinin ixrac qurğuşun dəyərini cəlb etmək və artırmaq səyləri üçün mərkəzdir. AFEZ dövlət tərəfindən təsdiqlənmiş unikal qanunvericiliyə malikdir ki, bu da ona vergi və gömrük rüsumlarından azadolmalar, bir pəncərə və özünü tənzimləyən arbitraj prosesi daxil olmaqla, ölkənin heç bir yerində mövcud olmayan bir sıra təşviq və üstünlüklər təklif etməyə imkan verir (Mehdiyev M., 2020). Yeni AFEZ-in inkişafına təkan vermək üçün hökumət təşviqat, müştərilərin asanlaşdırılması, təsdiqlər, lisenziyalaşdırma və müştərilərin inkişafının bütün aspektlərinə cavabdeh olan yeni Ələt Azad İqtisadi Zonasının Müdiriyyətini (AİFZA) yaratmışdır.

GARLAND bu layihənin Baş Planını 2020-ci ilin fevral ayında uğurla təqdim etdi və COVID 19 məhdudiyyətlərinə baxmayaraq proqram üzrə sxematik dizaynı 2020-ci ilin iyun ayında tamamladı (<https://www.garlandconsultancy.com/our-projects/international/alat-free-economic-zone.html> - ALAT Free Economic Zone, 2020).

Azərbaycan Ələt Azad İqtisadi Zonasının genişləndirilməsini tezliklə başa çatdırmağa hazırlaşır. Ələt AİZ həm idxal, həm də ixrac əməliyyatları üçün əlavə dəyər vergisindən, gömrük rüsumlarından və vergilərdən azad olmaq da daxil olmaqla, çoxsaylı üstünlüklər təklif edir. Bundan əlavə, iqtisadi zonanın ərazisində yerli fiziki şəxslər üçün fərdi gəlir vergisi, sosial sığorta ödənişləri və digər oxşar vergilər və ixtisaslı xarici kadrlar üçün ödənişlər tətbiq edilmir.

Azərbaycan Milli Məclisi 2018-ci il mayın 18-də “Ələt AİZ haqqında” qanunu qəbul edib. Prezident İlham Əliyev 2020-ci ilin mayında paytaxtdan 65 kilometr cənubda Ələt qəsəbəsində Xəzər dənizinin sahilində zonanın yaradılması haqqında sərəncam imzalayıb.

Azad iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün xüsusi vergi və gömrük rejiminin tətbiqi nəzərdə tutulur. Sənədə əsasən, zonaya gətirilən mallara, işlərə və xidmətlərə görə əlavə dəyər vergisi tutulmayacaq, eyni zamanda onlar gömrük rüsumlarından azad ediləcək. Bununla belə, sərbəst zonadan materik iqtisadiyyatına mallar, işlər və xidmətlər ixrac edildikdə, əsas iqtisadi qanunvericiliyin müddəaları tətbiq ediləcək.

Azad iqtisadi zonada tədarük edilmiş mallardan, görülmüş xidmətlərdən və işlərdən ümumi dövriyyədən 0,5 faiz vergi tutulacağı gözlənilir. Bununla yanaşı, azad zonanın səlahiyyətli və inzibati müəssisələri, zonada fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər və onların işçiləri, habelə azad zonanın rezidentləri fəaliyyətləri ilə bağlı bütün vergilərdən azaddırlar.

Azad zonada qanuni fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə milliləşdirmə, müsadirə tədbirləri və ya xüsusi mülkiyyətə hər hansı digər məhdudiyyət tətbiq edilə bilməz. Sərmayədarlar, səhmdarlar, azad zonanın rezidentləri və hüquqi şəxslər öz işçiləri ilə yanaşı, sərbəst zonaya sərmayə qoya və fəaliyyətlərindən vəsaitləri məhdudiyyətsiz xaricə köçürə bilirlər. Onların da istədikləri xarici valyutada işləmək və əməliyyatlar aparmaq hüququ var. Sərbəst zonada şirkətlərin nizamnamə kapitalına və investisiyalarına xarici hüquqi və fiziki şəxslərin 100 faiz sahiblik etməsinə heç bir məhdudiyyət yoxdur. İddialı qitələrarası Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizləri Ələtdə avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı xətləri ilə kəsişir.

Bakı Limanı kimi tanınan Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı hazırda Ələt qəsəbəsində ən inkişaf etmiş strukturdur. Xəzər dənizindəki ən böyük dəniz limanı 15 milyon tona qədər yük, o cümlədən 10 000 iyirmi ekvivalent kontur (TEU) keçirmə qabiliyyətinə malikdir. Liman son nəticədə 500.000 TEU daxil olmaqla 25 milyon ton yükü idarə edə biləcəkdir. İnkişaf planı çərçivəsində Ələt qəsəbəsində hava limanının da fəaliyyətə başlaması gözlənilir (Mammadlı N., 2022).

Baxmayaraq ki, Azərbaycan hökuməti artıq bir sıra sənaye parkları və zonaları inkişaf etdirib, bu zonaların heç biri aydın ixrac yönümlü deyil və Ələt Azad İqtisadi Zonası (AFEZ) ixrac yönümlü sənaye zonasına bu ehtiyacı ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (<https://pivotaldbi.com/projects/afez-alat-free-economic-zone/>, 2022).

Ələt Azad İqtisadi Zonasının yaradılması və uğurlu inkişafı Azərbaycanda biliklərə əsaslanan və beynəlxalq rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətimizin ümumi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir ki, bu da ölkəmizə imkan verəcək (<https://www.wko.at/service/aussenwirtschaft/presentation-afez.pdf>, 2022):

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yüksək rəqabət qabiliyyətli iştirakçısına çevrilmək;
- şaxələndirilmiş və ixracyönümlü iqtisadiyyata maliklik, yüksək əlavə dəyər;
- müasir enerji, nəqliyyat və logistika infrastrukturunu ilə dünya səviyyəli cəlbedici biznes mühiti.

Ələt Azad İqtisadi Zonasının investorlar üçün faydaları:

- əlavə dəyər vergisindən, ödəmələrdən və hər hansı digər korporativ vergidən azad olunma;
- sərbəst zonaya idxalın və azad zonadan ixracın gömrük rüsumlarından və vergilərindən azad edilməsi;

- yerli fiziki şəxslər üçün fərdi gəlir vergisi yoxdur (aylıq əmək haqqı 8000 manatdan çox olmadıqda - təxminən 4700\$);

- xarici ixtisaslı kadrlar üçün sosial sığorta ödənişləri və digər oxşar vergilər və ödənişlər;
- xarici mülkiyyətə məhdudiyyətin olmaması;
- yerli tərəfdaş tələb olunmaması;
- valyuta əməliyyatları və ya mənfəətin repatriasiyası üzrə məhdudiyyətlərin olmaması;
- investorların əmlakı hər hansı milliləşdirmə, özgəninkiləşdirmə tədbirləri və ya xüsusi mülkiyyətə dair hər hansı digər məhdudiyyətlərdən qorunmaya malikdir;

- əqli mülkiyyət hüquqlarının tam qorunması;
- yerli ixtisaslı şəxsi tapmaqda köməklik;
- yerində bir pəncərə əsasında biznesin qiymətləndirilməsi, lisenziyalaşdırma, icazə və s. (mərkəzi və ya yerli hakimiyyət orqanlarının hər hansı əlavə təsdiqi və ya icazəsi olmadan);
- müstəqil tənzimləyici orqan olması.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, innovasiyalara, insan inkişafının keyfiyyətinin artırılmasına, ətraf mühitin mühafizəsinə və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmağa daha çox diqqət yetirməklə, gələcək iqtisadi artımın təmin edilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu hədəflərin yerinə yetirilməsi istiqamətində Ələt azad iqtisadi zonası mühüm əhəmiyyətə malikdir.

AFEZ müştəriləri üçün mümkün olan ən yaxşı biznes mühitini yaradır. Onlar AFEZ-də öz bizneslərini uğurla qurmaq və inkişaf etdirmək üçün lazım olan hər bir şəraitə malik olacaqlar, invortarlar üçün böyük fürsətlər yaranacaq və eyni zamanda müştəriləri bizneslərinin gələcəkdə genişlənməsini və böyüməsini, investisiya cəlbediciliyini dəstəkləyəcəklər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Britt H. (2020). "What Is a Free Port or a Free Economic Zone?" Thomas (online paper). <https://www.thomasnet.com/insights/what-is-a-free-port-or-free-economic-zone/%20-/>

2. Mammadli N. (2022). "Azerbaijan Getting Ready To Complete Expanding Alat Free Economic Zone Soon". CaspianNews (online paper). <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-getting-ready-to-complete-expanding-alat-free-economic-zone-soon-2022-5-18-0/>

3. Mehdiyev M. (2020). "Azerbaijan Creates Free Economic Zone Offering Competitive Advantages", Casian News (online paper)/ <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-creates-free-economic-zone-offering-competitive-advantages-2020-5-26-29/>
4. Quluzadə T. (2018). "AZAD İQTİSADI ZONA VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ". LinkedIn (online paper). <https://tr.linkedin.com/pulse/azad-iqtisadi-zona-v%C9%99-az%C9%99rbaycan-t%C9%99cr%C3%BCb%C9%99si-toghrul-guluzada>
5. <https://www.exportiamo.it/aree-tematiche/13729/free-economic-zones-pros-and-cons/> - Free Economic Zones: pros and cons, 2018.
6. <https://pivotaldbi.com/projects/afez-alat-free-economic-zone/> - AFEZ, Alat Free Economic Zone, 2022.
7. <https://notemlaw.com/news/186-the-first-free-economic-zone-contracts-is-created-in-azerbaijan.html> - The first free economic zone is created in Azerbaijan, 2018.
8. <https://www.garlandconsultancy.com/our-projects/international/alat-free-economic-zone.html> - ALAT Free Economic Zone, 2020.
9. <https://www.wko.at/service/aussenwirtschaft/presentation-afez.pdf> - Alat Free Economic Zone, 2022.

L.M.Huseynova

PhD in Economics, Azerbaijan State University of Economics

F.M.Mardanli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Free economic zones as a form of attracting foreign investments to the country's economy

Abstract

Free economic zones are used as effective sources of public interest, unified economic mechanism, collection and dissemination of advanced foreign economic experience and management, increasing the competitiveness of local production. Economic Zone strategy is closely related to national development, investment and industrial strategies. In countries where the general business climate creates difficulties in attracting FDI, economic zones (EZs) are seen as an important tool to overcome these constraints.

One of the main pillars to diversify and stimulate economic growth will be the attraction and development of new value-added and production activities, including Foreign Direct Investment (FDI). The focus should be on export-oriented activities with real added value in the local economy in terms of jobs and wealth creation. While the Azerbaijani government has already developed a number of industrial parks and zones, none of these zones are clearly export-oriented. Therefore, the establishment of the Alat Economic Zone was established for the realization of the stated goals.

Alat Economic Zone exemption from value added tax, payments and any other corporate tax to inventors, no restrictions on currency transactions or repatriation of profits, social insurance payments for foreign skilled personnel, any nationalization of investors' property, expropriation measures or any private property. what other restrictions to avoid, not requiring a local partner, etc. the application of such concessions will have important positive effects on investment attractiveness.

Key words: *free economic zones, tool free economic zone, investment attractiveness.*

Л.М.Гусейнова

д.ф.э., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Ф.М.Марданлы

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Свободные экономические зоны как форма привлечения иностранных инвестиций в экономику страны

Резюме

Свободные экономические зоны используются как эффективные источники общественного интереса, единого экономического механизма, сбора и распространения передового зарубежного экономического опыта и управления, повышения конкурентоспособности местного производства. Стратегия экономической зоны тесно связана со стратегиями национального развития, инвестиций и промышленности. В странах, где общий деловой климат создает трудности для привлечения ПИИ, экономические зоны (ЭЗ) рассматриваются как важный инструмент для преодоления этих ограничений.

Одним из основных направлений диверсификации и стимулирования экономического роста будет привлечение и развитие новых видов деятельности с добавленной стоимостью и производства, включая прямые иностранные инвестиции (ПИИ). Основное внимание следует уделять экспортно-ориентированной деятельности с реальной добавленной стоимостью в местной экономике с точки зрения создания рабочих мест и благосостояния. Хотя правительство Азербайджана уже создало ряд промышленных парков и зон, ни одна из этих зон не является явно ориентированной на экспорт. Поэтому для реализации заявленных целей было создано Алятское экономическое пространство.

Алатская экономическая зона освобождена от налога на добавленную стоимость, платежей и любого другого корпоративного налога изобретателям, никаких ограничений на валютные операции или репатриацию прибыли, платежей по социальному страхованию для иностранного квалифицированного персонала, любой национализации собственности инвесторов, мер экспроприации или любой частной собственности. каких других ограничений следует избегать, не требуя местного партнера и т. д. применение таких льгот окажет важное положительное влияние на инвестиционную привлекательность.

Ключевые слова: свободные экономические зоны, инструментальная свободная экономическая зона, инвестиционная привлекательность.

S.A.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
n.a.mamedova.87@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.12.2022

The article was received by editorial board on 02.12.2022

Статья принята к печати 02.12.2022

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN BİR NÖVÜ KİMİ ELEKTRON BİZNESİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə sahibkarlığın tərfi və mahiyyətinin nəzəri əsaslandırılması təqdim olunur, bu da onun məzmununu aydınlaşdırmağa imkan verir. Müasir sahibkarlığın növlərindən biri kimi elektron biznesə diqqət yetirilir. Onun spesifik xüsusiyyətləri və biznes mühitində yeri müəyyən edilir.

Açar sözlər: *elektron biznes, sahibkarlıq, iqtisadiyyat, internet, onlayn-satış.*

Müasir elmi ədəbiyyatda sahibkarlıq istehsalı stimullaşdırır, iqtisadi və sosial təkamülə töhfə verən ən mühüm iqtisadi resurslardan biri kimi müəyyən edilir. Çünki sahibkarlıq fəaliyyəti regionların büdcələrinin doldurulması, iş yerləri ilə təmin olunması, əmtəə bazarlarının dolğunlaşdırılması, əmək və mülkiyyətə yeni baxışın formalaşdırılması üçün əsas fəaliyyətlərdən biridir. Sahibkarlıq fiziki şəxslərin və onların kollektiv birliklərinin (müəssisələrin, təşkilatların) müstəqil təşəbbüsüdür, onların vəzifəsi əmlak məsuliyyətini nəzərdə tutaraq gəlir əldə etməkdir.

Bütün kommersiya strukturları əmlak kompleksləri ilə təmsil olunan, müəyyən təşkilati-hüquqi formaya malik olan, vəzifəsi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək olan hüquq və məsuliyyət obyektləri kimi müəyyən edilə bilər.

İqtisadiyyat baxımından sahibkarlıq kateqoriya, idarəetmə metodu, iqtisadi təfəkkür növü kimi təqdim oluna bilər.

Sahibkarlığı iqtisadiyyatın kateqoriyası kimi səciyyələndirərək onun subyektlərini və obyektlərini müəyyən etmək lazımdır. Birincilərə şəxsi və ya ailə biznesini, habelə irimiqyaslı istehsalı idarə etmək üçün təşkil edilmiş fərdi şəxslər daxildir. Bu kateqoriyadan olan sahibkarlar öz və ya muzzdlu əməyindən istifadə etməklə fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın kateqoriyası kimi sahibkarlığın subyekti həm də bir-birinə münasibətdə öhdəlikləri və hüquqları müqavilədə təsbit edilmiş, iqtisadi maraqla birləşən insanlardan ibarət şirkət ola bilər. Buraya həmçinin səhmdar cəmiyyətləri (SC), kooperativlər, icarə kollektivləri və s. daxildir. Nadir hallarda dövlət öz fəaliyyətini müvafiq orqanlar vasitəsilə həyata keçirən subyekt kimi çıxış edə bilər. Buna əsaslanaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti kim və ya nə olmasından asılı olaraq, onun üç formasını ayırmaq olar:

- dövlət;
- fərdi;
- kollektiv.

Hər bir növün subyekti iqtisadiyyatın ümumi sistemində öz yerini tutur. Sahibkarlığın obyekti istehsalın daha səmərəli təşkilinə və maksimum mənfəət əldə etməyə imkan verən amillərin məcmusudur. Sahibkarın təsərrüfatçıdan fərqləndirən əsas vəzifəsi iqtisadi resursların yeni birləşmələri və təşkili yollarını axtarmaqdır. Bu kombinasiya və metodların köməyi ilə sahibkarlar müasir cəmiyyətə uyğun olan yeni nemətlər istehsal edə və xidmətlər göstərə bilər.

Onların səlahiyyətlərinə həmçinin yeni istehsal texnologiyalarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi, mövcud xammal və məhsulların kommersiya məqsədləri üçün istifadə yolları, yeni xammal mənbələrinin axtarışı, satış bazarlarının inkişafı, inhisarçılıq və yenidən təşkil yolu ilə sənaye liderləri ilə rəqabətin yaradılması daxildir.

Təsərrüfatın idarə edilməsi metodu kimi sahibkarlıq subyektlərinin müstəqilliyini və muxtariyyətini, sahibkarlıq fəaliyyətini seçmək, istehsal proqramını tərtib etmək, maliyyə mənbələrini axtarmaq, resurslardan istifadə etmək hüququ, mallar satmaq, onlara qiymət qoymaq, gəlirləri idarə etmək azadlığını və s. nəzərdə tutur. Qərarlar və onların nəticələri üçün məsuliyyəti qəbul etmək də şərtidir. Sahibkar əsasən qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunan onlarla əlaqəli riski başa düşməlidir.

Digər şərt ondan ibarətdir ki, sahibkarlıq həmişə kommersiya uğurlarına nail olmağa yönəlib. Sahibkarın fəaliyyəti mənfəətin artırılmasına yönəldilib lakin bəzən o, təkcə iqtisadi sferada deyil, həm də mədəniyyətin, səhiyyənin, təhsilin, ətraf mühitin mühafizəsinin dəstəklənməsi və inkişafı kimi sosial vəzifələr daşıya bilər.

İqtisadi təfəkkürün bir növü kimi sahibkarlığın praktikada həyata keçirilən qərarların qəbuluna fərdi baxışları və orijinal yanaşmaları vardır. Burada əsas obyekt sahibkarın şəxsiyyətidir.

Kontragentlərin (işəgötürən/işçi; satıcı/alıcı; borc verən/borc alan) da öz xüsusi mövqeləri var. Bu mövqelər mühit tərəfindən müəyyən edilir və təcrid olunmur. Adi iqtisadi, hüquqi, siyasi, coğrafi mühitlə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi olan və ona kifayət qədər güclü təsir göstərən texnoloji mühiti də qeyd etmək lazımdır.

Texnologiya probleminin aktuallığı bilavasitə həyatımızın bir çox sahələrinə, ümumilikdə iqtisadi və sosial vəziyyətə əhəmiyyətli təsir göstərən müasir texnoloji inqilabla bağlıdır. Burada texnologiyalardan istifadənin faydaları sahibkar üçün mühüm rol oynayır, ona qısa müddətdə və istehsalə xələl gətirmədən profilini dəyişməyə, başqa məhsulun istehsalına keçməyə imkan verir. Texnologiyanın çevikliyi istehsalın daha sərfəli olmasına, onun maya dəyərinin aşağı salınmasına, keyfiyyətini saxlamaqla əmtəə çeşidinin artırılmasına imkan verir. Texnologiyanın seçimi istehsalın səmərəliliyindən asılıdır, iqtisadi cəhətdən vacibdir.

Hazırda aktiv informasiyalasdırma gedir. Hər yerdə, həyatın bütün sahələrində idarəetmənin yenidən qurulmasına, mədəni və sosial tərəqqinin sürətləndirilməsinə imkan verən informasiya resurslarından istifadə olunur [1].

İnternetin və onunla bağlı informasiya texnologiyalarının fəal şəkildə nüfuz etməsi müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin xüsusi informasiya mühitində birləşməsinə kömək edir, sənaye sahələrinin fəaliyyət göstəricilərini kəmiyyətə dəyişir, sahibkarlıq daha səmərəli olur, fəaliyyət yeni nəticələr verir.

Yeni (informasiya) iqtisadi sistemin mərkəzi internet - informasiya infrastrukturunun əsas komponenti, təhsil və tədqiqat mühitindən biznes sferasına daxil olmuş kommunikasiya vasitəsidir. Şəbəkənin qloballaşması yeni spesifik terminlərin tətbiqini zəruri edir, onların söz yaradıcı əsasını "internet" prefiksi təşkil edir: "İnternet bazarı", "İnternet biznesi", "İnternet ticarəti" və s. Dildə yeni anlayışlar e-ticarətin populyarlaşması, yeni alətlər və metodologiyanın ortaya çıxması kimi bir fenomen də gətirir. Hər yerdə şəbəkə anlayışı ilə müşayiət olunan terminləri eşidə bilərsiniz: idarəetmə, integrasiya, portal. Onlar internetin inkişafı və onun praktiki problemlərin həlli üçün iqtisadiyyatda baş verən prosesləri əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Aydındır ki, özəl, korporativ və milli şəbəkələrin "internet" adlı bir global sistemə integrasiyası e-ticarətin və bununla bağlı proseslərin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

İqtisadi proseslərin obyektiv təsviri üçün elektron biznesi onun internet sayəsində əldə etdiyi və müəyyən problemlərin həllinə imkan verən üsullar toplusu kimi şərh etmək kifayət deyil çünki müasir texniki sistemlərin xassələri bütün mənzərəni açmır [5]. Bəzi biznes proseslərinin həyata

keçirilməsi bu gün hələ də yeni texnologiyalardan istifadə edilmədən baş verir ki, bu da "biznes" və "elektron biznes" anlayışlarını fərqləndirməyə imkan verir, lakin onlar arasındakı fərq azalır.

Müasir texnologiyalardan, xüsusən də internetdən istifadə informasiya-şəbəkə iqtisadiyyatının yaradılmasının əsasını təşkil edir. Sosial-iqtisadi sferada baş verən hadisələr ən dolğun və dəqiq şəkildə artıq geniş yayılmış tərif ilə xarakterizə olunur. Şəbəkə iqtisadiyyatı bir çox səviyyələrdən ibarət olan və iqtisadi agentlər arasında münasibətlərin həyata keçirildiyi mürəkkəb strukturdur. Bu bütün səviyyələrdə şaquli, üfüqi və dərinlikdə komponentlərin birliyi olan telekommunikasiya şəbəkələri və internet vasitəsilə global rabitə sistemidir.

Hazırda informasiya-kommunikasiya sistemləri sahəsində iki mühüm prosesin - "biliklərin idarə edilməsi" və "elektron biznes" in paralel inkişafı müşahidə olunur. E. Uinston və R. Kalakota elektron biznesi "kompüter şəbəkələri vasitəsilə informasiya, məhsul və xidmətlərin alqı-satqısı" kimi müəyyən edirlər. Bu tərif əsas e-biznes modellərinin seçiminin əsasını təşkil edir.

İnformasiya sistemlərinin təkamülü ona gətirib çıxarmışdır ki, e-ticarət anlayışı təkcə satışla birbaşa əlaqəli fəaliyyətləri deyil, həm də digər iş növlərini, xüsusən də onun subyektləri arasında əlaqələri əhatə etməyə başlamışdır: "elektron biznes rəqəmsal media məlumatları vasitəsilə həyata keçirilən hər hansı bir biznesdir. Buraya təkcə İnternet vasitəsilə birbaşa məhsul və xidmətlərin satışı deyil, həm də müştərilərə xidmət və biznes tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq daxildir [6].

Yuxarıda qeyd olunanlar elektron biznesin təbiətinin ikili olması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Bu, bilavasitə fəaliyyət növü kimi sahibkarlıqdır, həm də ayrıca spesifik biznes aləti kimi çıxış edir, istifadəsi bazarda rəqabətlə daha səmərəli mübarizə aparmağa kömək edir. Elektron biznesin nisbətən müasir bir hal olmasına baxmayaraq onun inkişafında bu sahibkarlıq növünün möcüzə kimi qəbul edildiyi həm böyümə mərhələləri, həm də ona investisiya qoyuluşunun yersiz göründüyü tənəzzül dövrləri olmuşdur. Bu gün deyə bilərik ki, e-ticarət inamlı satış kanalı kimi formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elektron biznes iqtisadiyyatın ənənəvi (oflayn biznes) qanunlarına tabedir, "elektron" termini yalnız onun texnoloji xüsusiyyətlərinə aiddir. Ən innovativ üsullar belə biznes proseslərinin fundamental strukturunu dəyişdirmək iqtidarında deyil, lakin onların yaranması sayəsində real biznes əlavə inkişaf üstünlüklərindən istifadə edə bilər. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- virtual mühitin interaktivliyi;
- məlumatın tamlığı və əlçatanlığı;
- dərhal cavablandırma.

Ötən əsrin sonlarında internet layihələrinin əsas vəzifələri malların sürətli satışı və yeni investorların diqqətini cəlb etmək idi. Bu gün istənilən biznes sahəsinin inkişaf əhəmiyyətlərinə uyğun olaraq internet texnologiyaları daha çox istehlakçı yönümlüdür [7].

Onlayn-mağazalar tələbi təxmin etmək, daha yüksək səviyyəli xidmət göstərmək və daimi müştəriləri cəlb etmək məqsədləri üzərində işləyir. Nəticədə məhsul seçmək və alış-veriş etmək rahatlığı, vaxta qənaət, məhsullar haqqında məlumatın dolğunluğu və geniş çeşidə görə daha çox müştəri onlayn- mağazalara üstünlük verir.

İnternet satış kanalı olmaqla, hər hansı digər kanallar kimi qəbul edilmiş iqtisadi qanunlara uyğun fəaliyyət göstərir, lakin e-ticarətin bəzi üstünlükləri var:

- daimi satış kanalları, müştərilərlə onlayn ünsiyyət imkanı, tələb dəyişikliklərinə sürətli reaksiya sayəsində daha yüksək effektivliyə nail ola bilmək;
- sövdələşmələrin bağlanması və alıcıya xidmət göstərilməsi sahibkardan ciddi xərc tələb etmir. Ticarət avadanlığı, marketinq tədbirlərinə, məkan icarəsi xərclərinin proqram təminatı, server icarəsi və təşviqinə sərf olunan xərclərlə əvəz edilməsi daha az xərc tələb edir, əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etməyə imkan verir;

• əhəmiyyətli maliyyə risklərinin olmaması marketinq addımları ilə təcrübə aparmağa imkan verir;

• mağazanı rəsmi qeydiyyatdan keçirməyə, kommunal xidmətlərə ödəniş və yanğın yoxlamalarına ehtiyac yoxdur, bu da bazara daha sürətli daxil olmağa imkan verir;

• internetdən istifadə edən hədəf auditoriyanın hazırlığı və ödəmə qabiliyyəti daha yüksəkdir ki, bu da onun keyfiyyətini və müvafiq olaraq daha yüksək satış səmərəliliyini təmin edir;

• fərdi parametrlərin köməyi ilə interaktiv vasitələrin texniki imkanları diqqəti birbaşa hədəf müştəriyə yönəltməyə imkan verir;

• biznesin əhatə dairəsi dövlətin ərazi yerindən və vergi yığımlarından asılı deyildir ki, bu da potensial müştərilərin auditoriyasını genişləndirməyə imkan verir;

• ehtiyatlara və ya dövriyyədə olan vəsaitlərə güvənmədən təklif olunan xidmətlərin çeşidini artırmaq və ya siyahısını genişləndirmək imkanı;

• məhsulun bütün xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvür yaradan xidmətlər və məhsullar haqqında ətraflı və əlçatan məlumat vermək imkanı.

İnternetin [8] satış aləti kimi şübhəsiz üstünlükləri ilə yanaşı, e-ticarət potensialının tam reallaşmasına mane olan çətinliklər hələ də mövcuddur, bunlar aşağıdakılardır:

• müştəriyə konkret məhsulun üstünlüklərini təsvir edəcək və onu inandıracaq məsləhətçi satıcının olmaması;

• məhsulla əlaqənin mümkünsüzlüyü. Müştəri məhsulu əlində saxlaya bilmir, məhsulu daha diqqətlə izləyə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar yuxarıda göstərilən mənfi cəhətlərin e-ticarətin effektivliyinə təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq və ya hətta tamamilə aradan qaldırmağı mümkün edən artıq üsullar yaranmağa başlamışdır.

Məlumdur ki, istehlakçının səriştəsizliyi səbəbindən mal və ya xidmət seçərkən qarşılaşdığı çətinliklər alıcıları satış məsləhətçisinin köməyinə müraciət etməyə vadar edir. İnternetdə hər bir alıcıya fərdi şəkildə məsləhət vermək mümkün olmur. Elektron ticarətin çatışmazlıqlarından birincisi - məsləhətçi satıcının olmaması. Bu da intellektual dəstək xidmətlərinin köməyi ilə düzəldilə bilər. Təcrübədən göründüyü kimi real məhsulla fiziki təmasda olmanın mümkünsüzlüyü real məhsulun virtual analoqu ilə daha ətraflı təsviri və ya dəyişdirilməsi ilə də kompensasiya edilə bilər. Onlayn mağazada məhsulların elektron analoqu adi məhsulda olduğu kimi qablaşdırma seçimlərini sınaqaraq rəfdən rəfə köçürülə bilər. Virtual məhsulun xüsusiyyətlərindən istifadə edərək məhsulun seçilməsi prosesini xeyli asanlaşdıracaq axtarış və müqayisə sistemlərini qura bilərsiniz. Həqiqi məhsulun virtual analoqu məhsulun bütün texniki və marketinq xüsusiyyətləri haqqında düzgün qurulmuş və daxil edilmiş məlumatdır. Eyni zamanda xüsusiyyətlərin əsas hissəsi istifadəçidən gizlədilir, təsvirdə isə yalnız hazırda məlum olan məhsul haqqında müvafiq məlumatlar var.

Məhsulun virtual analoqu əsasında müxtəlif növ hədəf auditoriyasına diqqət yetirmək, məhsulun nümayişi və marketinq hərəkətləri ilə təcrübə etmək, müxtəlif saytlarda bir neçə onlayn mağaza açmaq mümkündür. Eyni zamanda xərclər çox az olacaqdır. Adi satıcı eyni məhsulu bir neçə ticarət məkanlarında eyni anda bir neçə alıcıya nümayiş etdirə bilməz və onlayn məsləhətçi bunun öhdəsindən kifayət qədər yaxşı gələ bilər.

Məhsul rəflərə və nəhayət istehlakçıya çatmazdan əvvəl istehsaldan başlayaraq, uzun bir tədarük zəncirindən keçərək, son pərakəndə satıcıya çatan bir çox mürəkkəb mərhələlərdən keçir. Məhsulun virtual analoqunun istifadəsi istehsalın planlaşdırılması və təchizat zəncirinin idarə edilməsi imkanlarını genişləndirir. İstehsalçıdan alıcıya gedən yolda məhsul haqqında məlumat məhsulu müşayiət edir, hətta bəzən onu qabaqlayır və müəyyən tələbatın artıq formalaşdığı bazara sürətlə daxil olmaqla onun satışını sürətləndirmək üçün istifadə olunur. Təchizat zəncirinə nəzarət etmək üçün istehlakçı ilə təchizatçı arasında daim intensiv məlumat mübadiləsi aparmaq lazımdır.

Texnoloji imkanlar interneti satış kanalı kimi rəqabətqabiliyyətli edir və informasiya mühiti kimi böyük həcmdə məlumat mübadiləsi üçün səmərəli edir.

Ənənəvi ticarət üsulu nəzərə alınmalı olan bir çox mürəkkəb və vacib detalları əhatə edir: məhsula tələbat, satış proqnozlarına əsaslanan istehsalın planlaşdırılması, məhsulun modifikasiyası üçün istehlakçıların üstünlüklərinin öyrənilməsi, məhsulun həddindən artıq istehsalının və ya az istehsalının qarşısını almaq üçün istehsal normalarının hesablanması, xüsusi məhsul istehsalı və.s. Bir qayda olaraq bütün risklər malın izafi dəyəri ilə sığortalanır.

Lakin məhsul istehsaldan əvvəl alınsa, müəssisənin fəaliyyəti və satışın planlaşdırılması ilə bağlı problemlərin qarşısını almaq olar. Məntiqli sual yaranır ki, əgər məhsul faktiki mövcud deyilsə, istehlakçı nə almalıdır? Burada elektron ticarətin köməyinə real məhsulun virtual analoqları gəlir. Ənənəvi şəkildə mal satarkən belə bir tədarük zəncirini utopik adlandırmaq olar. Bununla belə, İnternetin ani məlumat mübadiləsi və interaktivlik, malların elektron analoqundan istifadə imkanları kimi üstünlükləri belə tədarük zəncirinin həyata keçirilməsini real edir.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, bu gün artıq öz potensialını reallaşıdırma bilməyən ənənəvi üsullarla müqayisədə internet bir satış kanalı kimi qalib gəlir. İnteraktiv alətlərdən istifadə məhsulları keyfiyyətə yeni səviyyədə təsvir etməyə imkan verir ki, bu da internet kanalının səmərəliliyini artırmağa və satışın daha fəal şəkildə təşviqinə kömək edir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, e-biznes internet vasitəsi ilə xidmətlər və mallar üzərində mülkiyyət hüququnun ötürülməsini əhatə edən hər hansı bir tranzaksiya kimi müəyyən edilə bilər. Tətbiq sahələri aşağıdakılardır:

- Sığorta və bank məhsulları ilə manipulyasiyalar, valyuta spekulyasiyaları, qiymətli kağızlarla interaktiv əməliyyatlar, investisiyaları əhatə edən interaktiv maliyyə əməliyyatları.
- Elektron ticarət platformaları. Məlumat mənbələri, habelə turizm məhsulu təklif edən resursları özündə birləşdirən virtual bazarlar, mağazalar.
- Ticarətin avtomatlar və ya ticarət xidmətlərinin bazarlar vasitəsilə həyata keçirildiyi mobil bazarlar.

İnternet biznesi şirkətlər daxilində xərcləri azaltmağa imkan verən büdcə rəbitəsi və informasiya sistemlərinin hazırlanması alətləri ilə təmin edir [10]. Buna əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, elektron biznes hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən həyata keçirilən, əsas alətləri virtual şəbəkələr və digər informasiya texnologiyaları və kommunikasiya sistemləri olan, məqsədi xarici və daxili əlaqələrin yenidən qurulması əsasında maksimum fayda əldə etmək olan fəaliyyətdir. Elektron biznesin mahiyyəti onun müəyyən olduğu texnoloji imkanlardadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Горбунова Ю.И., Горбунова О.Н., Гладышева А.В., Шестакова Ю.В. Инвестиции в сферу информационно-коммуникационных технологий, анализ основных показателей развития информационно-коммуникационного сектора. (2013). Экономика. Инновации. Управление качеством. № 3. С. 115.
2. Майминас Е.З. Решения: теория, информация, моделирование. (2007). М.
3. Старовойтова Т.Ф. Электронный бизнес и коммерция. (2009). СПб.
4. Ходжсон Д. Эволюционная или институциональная экономика как новый мейнстрим?// (2008). Экономический вестник Ростовского государственного университета. № 2.
5. Горбунова Ю.И., Горбунова О.Н., Климонова В.Ю. Роль контекстной рекламы в современной электронной коммерции. Современные подходы к использованию информационных технологий в управлении. (2014). Материалы научно-практической

конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. 27 февраля 2014 г. [отв. ред. А.В. Гладышева]. Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука- Общество». 193 с.

6. Иванов А.Д. История электронной коммерции. (2008). М.

7. Горбунова Ю., Горбунова О. Информационная инфраструктура: современная сущность, подотрасли ее составляющие. (2014). Социально-экономические явления и процессы. № 2. С 14-21.

8. Горбунова Ю., Горбунова О. XVIII Державинские чтения. (2004). Институт экономики и управления: материалы Общероссийской научной конференции [отв.ред Пахомов М.А.]. Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество».

9. Гречков В.Ю. Современное состояние и перспективы электронной коммерции (маркетинговый подход) // (2003). Маркетинг в России и за рубежом. №6.

10. Филин С.А. Инновации в информационных технологиях: электронные формы биржевой торговли // (2012). Финансы и кредит. № 3. с.17-46.

S.A.Mammadova

Azerbaijan State University of Oil and Industry

Specific features of electronic business as a type of entrepreneurial activities

Abstract

The presented study provides a theoretical justification for the definition and essence of entrepreneurship, which made it possible to clarify its content. The emphasis is on e-business, as one of the modern types of entrepreneurship. Its specific features and place in the modern business environment are determined.

Key words: *e-business, entrepreneurship, economics, internet, online sales.*

С.А.Мамедова

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности

Специфические особенности электронного бизнеса как вида предпринимательской деятельности

Резюме

В представленном исследовании дано теоретическое обоснование определения и сущности предпринимательства, что позволило уточнить его содержательную сторону. Акцент сделан на электронный бизнес, как одного из современных видов предпринимательства. Определены его специфические особенности и место в современной бизнес-среде.

Ключевые слова: *электронный бизнес, предпринимательство, экономика, интернет, онлайн-продажи.*

М.Р.Гаджиев
диссертант, Национальная авиационная академия
Info00994@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.11.2022

The article was received by editorial board on 11.11.2022

Статья принята к печати 11.11.2022

ПУТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ

Резюме

Отмечается, что одной из ведущих целей единой транспортной системы является интеграция отраслей и в то же время развитие интегрированного, мультимодального транспорта на транспортном рынке. Изменяющиеся условия вызывают необходимость определения важных направлений развития транспортной отрасли и реализации основных задач, поставленных страной по развитию данной отрасли. Определены задачи, для достижения основной цели госпрограммы по совершенствованию транспортной системы. В зависимости от объекта регулирования государственные меры в транспортной сфере реализуются на основании нормативных правовых актов, принимаемых органами законодательной и исполнительной власти. Целью Государственной программы является обеспечение социально-экономического развития страны путем удовлетворения потребности экономики и населения в транспортных услугах, создания устойчивой транспортной системы, обеспечения оборонных нужд государства, повышения транзитного потенциала страны, совершенствования качества системы, снижения транспортных расходов. Отмечается, что наряду с использованием бюджетных средств и других средств, предполагает привлечение частных инвесторов.

Ключевые слова: транспорт, интеграция, госпрограмма, инвесторы, транспортные расходы.

После обретения независимости Азербайджан вступил в очередной этап развития транспорта. Завершены крупные структурные реформы. Экономика страны стремительно вышла на следующий этап развития, ведущий к формированию правовой базы для задач транспорта в условиях рыночной экономики, к студенческо-ориентированной, активной деятельности, отражающей требования рыночной экономики. Завершение транспортных реформ дало существенный стимул для формирования транспортной политики. Одной из ведущих целей единой транспортной системы является интеграция отраслей и в то же время развитие интегрированного, мультимодального транспорта на транспортном рынке. Основная роль транспортного сектора заключается в удовлетворении растущего спроса, а также в том, чтобы идти в ногу с принципами соблюдения формируемых страной реформ социально-экономического развития. Изменяющиеся условия вызывают необходимость определения важных направлений развития транспортной отрасли и реализации основных задач, поставленных страной по развитию данной отрасли. Основной целью развития и функционирования транспортной системы, является поддержка образа жизни населения и одновременно рост экономики [1]. Основной целью государственной программы развития транспортной системы является обеспечение потребности экономики в транспортных услугах, создание устойчивой транспортной системы, обеспечение нужд обороны, увеличение транзитных мощностей, обеспечение высокого развития страны за счет сниже-

ния транспортных расходов. Так, госпрограмма предусматривает реализацию следующих задач:

- реализация реформ, направленных на повышение эффективности транспортных операций и в то же время конкурентоспособности;
- создание здоровой конкурентной среды на рынке транспортных услуг, а также совершенствование системы тарифов;
- реализация проектов, связанных с модернизацией транспортных средств, расположенных вблизи пограничных пунктов пропуска, в соответствии с современными требованиями;
- внедрение транспортной инфраструктуры в соответствии с современными требованиями;
- ремонт автомобилей в городах республики;
- регулирование дорожного движения и увеличение пропускной способности дорог;
- строительство новых линий и станций метро;
- совершенствование нормативно-правовой базы.

Источниками финансирования государственной программы развития транспортной системы являются: [2]

- бюджет государства;
- кредиты;
- средства учреждений, входящих в транспортную систему;
- инвестиции местных и иностранных предпринимателей.

В современное время развитие экономики и социальной сферы в нашей стране и ее тесная интеграция в мировое хозяйство, эффективная работа, сокращение времени и затрат в перевозках, повышение качества, обеспечение безопасности зависят, прежде всего, от уровня развития автомобильных дорог. Дорожная сеть, имеющая преимущества перед транспортными коммуникациями, выступает как транспортно-коммуникационная в удовлетворении потребности населения в транспортных услугах.

Задачи, определенные для достижения основной цели программы, следующие: [3]

- формирование в стране современных автомобильных дорог в соответствии с международными требованиями;
- дальнейшее развитие транспортной инфраструктуры страны, реализация ключевых для страны проектов в сфере дорожного строительства;
- применение новых современных технологий в связи с содержанием, реконструкцией, ремонтом и строительством автомобильных дорог, повышение качества дорожных работ;
- развитие дорожно-строительной отрасли;
- поддержка транзитных перевозок по стране;
- улучшение источников финансирования автомобильных дорог, повышение их эффективности.

По программе дороги местного значения должны были реконструироваться и реабилитироваться одновременно. Программу планируется реализовать в два этапа:

- реабилитация дорог республиканского значения и местного значения на первом этапе;
- на втором этапе ремонтные работы на дорогах республиканского значения и дорогах местного значения.

Таким образом, в зависимости от объекта регулирования государственные меры в транспортной сфере реализуются на основании нормативных правовых актов, принимаемых органами законодательной и исполнительной власти.

Первые шаги в международных соглашениях были сделаны в XVII-XVIII веках по общим правилам перевозок, а также страхования. Однако эти шаги часто были фрагментарными и часто терпели неудачу. Крепкие систематические переговоры подтвердились в конце 19 века. Реализация Стратегии развития транспортного комплекса в нашей стране должна осуществляться в прозрачной форме оперативной деятельности в транспортных подотраслях, разделения обязанностей между транспортными органами, сотрудничества, эффективного использования транспортных возможностей, применения в соответствии с социально-экономическое развитие страны. Реализация стратегии обусловлена следующим: [4]

- ускорение реформ в транспортных подотраслях;
- создание единой политики по совершенствованию законодательства;
- сбалансированное развитие видов транспорта;
- оптимальное распределение ресурсов;
- создание конкурентных условий для развития транспортного бизнеса;
- важность реализации транспортной стратегии в соответствии с программами развития;
- учет специфики отдельных регионов при реализации транзитной политики;
- рассмотреть корректировки транспортной стратегии.

Необходимо устранить существующие проблемы в транспортной сфере страны и реструктурировать инфраструктуру для интеграции в международную транспортную систему, повысить транзитный потенциал страны, повысить конкурентоспособность на рынке международных перевозок, максимально увеличить объем транспортных услуг.

Принимая во внимание вышеперечисленные важные факторы, «Государственная программа по совершенствованию транспортной системы в Азербайджанской Республике» определяет направления государственной политики и поддержки в развитии транспортной системы. Целью Государственной программы является обеспечение социально-экономического развития страны путем удовлетворения потребности экономики и населения в транспортных услугах, создания устойчивой транспортной системы, обеспечения оборонных нужд государства, повышения транзитного потенциала страны, совершенствования качества системы, снижение транспортных расходов. Существует большая потребность в государственном регулировании транспортной деятельности. Согласно государственной политике, транспорт, наряду с другими категориями экономики страны в целом, является ключевой сферой с точки зрения удовлетворения общественных нужд и обслуживания народнохозяйственных нужд республики. Он не требует конкуренции между видами транспорта, а требует возврата к комплексу, предоставляющему взаимные, дополняющие, разнообразные услуги тем, кто пользуется их услугами. Государство способствует развитию различных видов транспорта, сотрудничая в регулирующей деятельности. Без единого подхода к государственному регулированию на транспорте отмечается следующее:

- развитие правовых основ транспорта на основе единых принципов;
- разработка и реализация целевых программ развития общественного транспорта, распределенных по разным видам транспорта;
- финансирование, налоговая политика, инвестиционная деятельность, регулирование цен и политика, регулирующая осуществление технической деятельности в транспортной сфере;
- распределять бюджетные и иные средства, выделяемые на транспорт, сбалансированно между различными видами транспорта;

• смягчение последствий, когда рекомендуются взаимные и многомаршрутные виды транспорта.

Развитие транспортной инфраструктуры, наряду с использованием бюджетных средств и других средств, предполагает привлечение частных инвесторов. Привлекая частных инвесторов и коммерциализируя инфраструктуру, важно не упустить это из виду. В то же время важна и постепенная приватизация ряда объектов транспортной инфраструктуры на основе государственной политики. Основными секторами, в которых государство несет ответственность за управление транспортом, являются: [1]

- завершение и развитие структурных реформ;
- развитие правовых основ транспортной деятельности;
- уделить внимание разработке и внедрению правил безопасности транспортных процессов, влиянию транспорта на окружающую среду;
- обеспечение безопасности на транспорте;
- решение вопросов обороны;
- реализация требований растущей экономики;
- оказание транспортных услуг регионам страны и всем слоям населения;
- поддержание существующей базовой инфраструктуры транспорта в рабочем состоянии.

Области, в которых государство поддерживает и стимулирует соответствующие изменения: [5]

- развитие конкуренции в сфере транспортных услуг;
- создание условий для внедрения инновационных технологий на транспорте;
- реализация инвестиционных проектов по устранению недостатков транспортной инфраструктуры;
- создание условий для местных транспортных операторов в сфере международных транспортных услуг и одновременное развитие экспорта транспортных услуг;
- расширение доступа к транспорту для бедных и людей с ограниченными физическими возможностями.

В рамках диверсификации пропускной способности транспортных органов были реализованы следующие меры: [6]

- принятие нормативных правил, кодексов и других основных законов в зависимости от транспортной службы;

- установление единых требований по охране окружающей среды и безопасности;

В рамках диверсификации пропускной способности транспортных органов были реализованы следующие меры: [6]

- принятие нормативных правил, кодексов и других основных законов в зависимости от транспортной службы;

- установление единых требований по охране окружающей среды и безопасности;

- принятие решений на основе развития базовой транспортной инфраструктуры;

- налаживание международного сотрудничества и развитие транзитного потенциала в транспортной сфере;

- применение силы и контроля за исполнением транспортного законодательства.

Законодательство устанавливает различные социальные и экологические стандарты в зависимости от ситуации в регионах. К ним относятся стандарты безопасности, транспортные услуги, пропускная способность транспортной инфраструктуры и одновременно воздействие на окружающую среду. Полномочия государственных транспортных предприятий, выполняющих управленческие и регулирующие функции на транспорте, передаются единому центральному органу исполнительной власти в области

транспорта. Развитием транспортных услуг, созданием здоровой конкурентной среды, устранением монополистической деятельности и повышением качества транспортных услуг занимается Министерство транспорта, являющееся центральным органом исполнительной власти. Задачами налоговой системы, относящимися к транспортному сектору, являются:

- учёт особенностей международного рынка транспортных услуг и обеспечение создания минимального уровня конкуренции для деятельности транспортных организаций Азербайджанской Республики на этом рынке;
- учёт существенных различий между рентабельностью разных видов транспортной деятельности и невозможность создания необъяснимых конкурентных преимуществ для одних операторов над другими;
- стимулирование использования транспортной техники и технологий, более экономичных, безопасных и отвечающих экологическим требованиям.

Перенаправление бюджетной поддержки транспорта осуществляется по следующим направлениям: [7]

- сокращение прямых бюджетных средств по мере проведения структурных реформ и повышения экономической эффективности деятельности;
- переход отдельных видов деятельности от возмещения ущерба перевозчикам к адресному возмещению расходов потребителей транспорта;
- увеличение доли проектов, инициированных с участием частного капитала или финансируемых из бюджета;
- реализация целевой программы в планировании и исполнении бюджета на основе источников затрат;
- отказ от крупномасштабного финансирования коммерчески затратных проектов;
- исключение бюджетного финансирования потенциально конкурентоспособных инвестиционных проектов;
- расширение среднесрочного планирования, отражающего направления развития транспортного комплекса.

Развитие транспортной инфраструктуры осуществляется параллельно с развитием экономики и ростом спроса на фоне оживления в стране. Транспортная инфраструктура должна модернизироваться по следующим принципам: [8]

- приоритет преодоления, развития и улучшения недостатков производственного сектора, а не нового строительства;
- привлечение ресурсов к приоритетным проектам и ускорение их реализации, а также привлечение иностранного капитала исходя из этой цели;
- стимулирование участия частного сектора;
- строительство многоцелевых объектов, экономия экономических ресурсов;
- координация развития различных транспортных услуг;
- специализация объектов и предотвращение конкуренции;
- адекватное обеспечение транспортных площадей для будущего развития.

Приоритетными направлениями развития инфраструктуры отдельных видов транспорта являются: [6]

- железнодорожный транспорт – строительство, модернизация инфраструктуры и железнодорожных сооружений, в основном с целью увеличения объемов устаревших транспортных отраслей;
- морской транспорт - расширение портовых центров в соответствии со сценариями развития внешней торговли, увеличение провозной способности для обеспечения контейнерных грузов и экспорта наливных грузов;

- автомобильный транспорт – реконструкция дорог по всей стране, регулирование и улучшение системы движения;
- воздушный транспорт – оптимизация количества аэропортов с одновременным переходом на единую систему аэропортов и модернизацию системы воздушного движения и техническое перевооружение в соответствии с международными требованиями;
- обновление транспортной инфраструктуры в Баку, а также в других городах страны – реконструкция и строительство дорог республиканского значения, строительство мостов, путепроводов, новых дорог, подземных переходов, подземных парковок, замена малых автобусов на большие автобусы.

Финансирование транспортной инфраструктуры осуществляется на следующих условиях: [10]

- финансирование из государственного бюджета эксплуатации объектов государственной собственности, обеспечивающих безопасную и экологически безопасную работу транспортного комплекса;
- обеспечение гарантированной защиты транспортной сети за счет соответствующих бюджетных средств;
- создание и модернизация объектов инфраструктуры за счет привлечения кредитов частного сектора и кредитов, полученных в результате сотрудничества с банками.

Важно принять важные меры для привлечения инвестиций частного сектора в транспортную инфраструктуру. Эти меры включают: [11]

- увеличение доступа к кредитам для реализации инвестиционных проектов;
- выдачу государственных гарантий для привлечения иностранных и местных инвесторов для финансирования важных проектов;
- содействие в финансировании капитальных проектов, связанных с участием иностранных инвесторов.

Государственная программа предусматривает реализацию следующих основных задач:

- разделение коммерческих функций и создание акционерных обществ для развития системы управления транспортом;
- проведение реформ с целью повышения эффективности и конкурентоспособности транспорта в условиях рыночной экономики;
- реализация проектов, связанных с модернизацией инфраструктуры страны, расположенной вблизи пунктов пропуска, в соответствии с требованиями;
- создание здоровой конкурентной среды на рынке транспортных услуг и совершенствование тарифной системы;
- обновление автотранспорта в стране в соответствии с современными требованиями и при этом с обеспечением экологического баланса;
- реализация проектов, связанных с модернизацией транспортной инфраструктуры в соответствии с современными требованиями;
- выполнение существующих работ по модернизации метрополитена, строительство линий метрополитена и новых станций;
- совершенствование нормативно-правовой базы, принятие важных нормативно-правовых документов в этой сфере;
- создание информационной системы транспортно-дорожного комплекса на основе использования существующих телекоммуникационных, коммуникационных и навигационных систем.

Список использованной литературы:

1. “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 22.12.1999.
2. İqtisadiyyat və neft (Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının reallaşmasında İlham Əliyevin xidmətləri). (2003). Nazim Süleymanovun redaktəsi ilə. Bakı: Nurlan.
3. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər. (2005). Xarici iqtisadi biliklərə dair acərbaycanca-rusca-ingiliscə lüğət-məlumat kitabı / Müəlliftərtibçilər: Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.
4. Емине Йазыгыюьлу. Щамбурэ Кураллары’на эюре ташыйанын сорумлулуьу. (2002). Истанбул: Бета Басым А.Ш.
5. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkisafına dair (2006–2015-cu illər) Dövlət Programı.
6. Məmmədov Z.S. XXI: İqtisadi İnkişafın nəqliyyat faktoru. (2002). Bakı. 386 səh.
7. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. (2003). Dərslik. II cild. Bakı: Digista, 2001, I cild, I kitab.
8. Koçetov E.G. Geoiqtisadiyyat. (2014). Dünya iqtisadi məkanının mənimsənilməsi ali məktəblər üçün dərslik. Rus dilindən tərcümə. Bakı: -İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
9. Hikmət Babaoğlu. Dünya siyasəti və Beynəlxalq münasibətlər, (2009). Dərslik.
10. Böyük İpək Yolu və sosial-iqtisadi yüksəlişin stimullaşdırılması aspektləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyilləri. (2011). Azərbaycan Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. /məqalələr toplusu/ VI cild. Bakı. Elm. 0,2 ç.v.
11. Əmrahov M.İ. Böyük İpək Yolu. (2011). Dərslik. Bakı. 84 səh.

M.R.Hacıyev

dissertant, Milli Aviasiya Akademiyası

Nəqliyyat xidmətləri bazarının tənzimlənməsi yolları

Xülasə

Qeyd olunur ki, vahid nəqliyyat sisteminin aparıcı məqsədlərindən biri sənaye sahələrinin integrasiyası və eyni zamanda nəqliyyat bazarında integrasiya olunmuş multimodal nəqliyyatın inkişafıdır. Dəyişən şərtlər nəqliyyat sənayesinin inkişafının mühüm istiqamətlərinin müəyyən edilməsini və bu sənayenin inkişafı üçün ölkə tərəfindən qarşıya qoyulan əsas vəzifələrin həyata keçirilməsini zəruri edir. Nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət proqramının əsas məqsədinə nail olmaq üçün vəzifələr müəyyən edilmişdir. Tənzimləmə obyektindən asılı olaraq nəqliyyat sahəsində dövlət tədbirləri qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlar əsasında həyata keçirilir. Dövlət Proqramının məqsədi iqtisadiyyatın və əhalinin nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının ödənilməsi, dayanıqlı nəqliyyat sisteminin yaradılması, dövlətin müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi, ölkənin tranzit potensialının artırılması yolu ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. , sistemin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, nəqliyyat xərclərinin azaldılması qeyd olunur ki, büdcə vəsaitlərinin və digər vəsaitlərin istifadəsi ilə yanaşı, özəl investorların da cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: nəqliyyat, integrasiya, dövlət proqramı, investorlar, nəqliyyat xərcləri.

M.R.Hajiyev

PhD student, National Aviation Academy

Ways to regulate the transport services market

Abstract

It is noted that one of the leading goals of a unified transport system is the integration of industries and at the same time the development of an integrated, multimodal transport in the transport market. Changing conditions make it necessary to determine important directions for the development of the transport industry and the implementation of the main tasks set by the country for the development of this industry. Tasks are defined to achieve the main goal of the state program to improve the transport system. Depending on the object of regulation, state measures in the transport sector are implemented on the basis of regulatory legal acts adopted by legislative and executive authorities. The purpose of the State Program is to ensure the socio-economic development of the country by meeting the needs of the economy and the population in transport services, creating a sustainable transport system, meeting the defense needs of the state, increasing the country's transit potential, improving the quality of the system, reducing transport costs. It is noted that along with the use of budget funds and other funds, involves the involvement of private investors.

Key words: transport, integration, state program, investors, transport costs.

R.E.Novruzov
doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
rashadnovruzov9@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.12.2022

The article was received by editorial board on 05.12.2022

Статья принята к печати 05.12.2022

MÜASİR DÖVRDƏ INNOVATİV TEXNOLOGİYALAR VƏ ONLARIN TƏTBİQİNİN TƏŞKİLATI, İDARƏÇİLİK VƏ NƏZARƏT MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN SOSIAL - FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

İnsanların məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərməsini ehtiva edən yeniliklərin, modernləşmə yolunda olan yaradıcı ideyaların daha pragmatik yolla işlənməsi və tətbiqi mexanizmi üçün zəruri olan şərtlərdən biri innovasiyalar və onların tətbiqidir. Ümumi olaraq dünyagörüşü və nəzəri metodologiyalar əsasında cəhd olunan amillər ümumi vəziyyətin dəyərləndirilməsi, inkişafın müəyyənləşdirilməsi üçün meyillər və yanaşmalar, habelə yeni ehtimal edilən inkişafın lokal və qlobal səviyyədə qiymətləndirilməsidir. Bu xüsusda ona imkan yaradır ki, az və ya çox dərəcədə müfəssəl olan innovativ təkliflərin meydana gəlsin və tətbiqinə imkanlar yaransın.

Açar sözlər: innovasiya, innovativ inkişaf, elmi-tərəqqi, yenilik, sosial-iqtisadi innovasiya.

GİRİŞ

Elmin tərəqqisi innovativ inkişaf üçün çox mühüm imkanlar tanımış və qapılar açmışdır. Yeniliklərlə dolu olan bir inkişaf elə bir gücə malikdir ki, yalnız ümumi iqtisadi paradigmanı deyil, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinin xarakterini müəyyən etsin. İnnovasiyalar və onların cəmiyyət tərəfindən tətbiq olunması məqsədyönlü fəaliyyəti ilhamlandıran, maddiləşmə yönündə yaradıcı ideyaların daha kəskin üsulla işləməsi və tətbiqi mexanizmi üçün zəruridir. Ümumdünyagörüşü və ümumi olaraq nəzəri yanaşmalar əsasında dünyəvi, regional, ölkə formatında ümumi vəziyyət qiymətləndirilir, inkişafı təmin edən aspektlər müəyyən edilir və öyrənilir, yeni ehtimal edilən inkişaf amillərini qiymətləndirilməsinə cəhd edilir.

Azərbaycanın müstəqillik illərində elm və texnologiyanın inkişafı, innovativ yeniliklərin istehsalə yol açması kimi məqsədyönlü fəaliyyət xüsusi vüsət almışdır. Müstəqillik qlobal ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etməklə yanaşı, həm də öz milli düşüncə və ideyalarına malik olan bir fenomendir. Azadlıq milləti qoruyub saxlamaq mənasında yeni bir proqramda ictimai və humanitar elmlərdə azərbaycançılıq təfəkkürünün hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, Azərbaycanın fəlsəfəsi mövqeyindən irəli gələn problemlərin təhlil olunmasını tələb edən bir prosesdir.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

İnnovasiya prosesinin analiz olunduğu şey integrativ bir sxemdir ki, əvvəldən sona qədər yeni fikirlərin təşəkkülü, internalizasiyası, əldə edilmiş məhsulların realizə olunmasına və yenidən investisiya mərhələlərinə qədər qarşılıqlı əlaqədə olur. Dəyişikliklər və ya daha da təkmilləşdirilmiş reallıqlar onun bünövrəsindəki əsas məsələ hesab olunur. Yəni, innovasiyanın quruluşundan asılı olmayaraq, onun funksiyasında dayanan əsas məqam müəyyən tarixi şərait üçün təklif edilən dəyişikliklər hesab olunur. Fərdi və ya korporativ innovativ ideya və təklifin maddiləşmiş və ya məhsula çevrilmiş payında əsas məsələ onun məhz mövcud tarixi zaman kəsiyi üçün yenilik kəsb etməsidir. Başqa cür deyəsə, vaxt keçdikcə ideyaların yaradıcılıq mahiyyə-

tində dəyişikliklərin olması labüddür. Bu, zamanın birölcülü və məkanın isə çoxölçülü mahiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır. [2]

Məsələn, Popovun radionu kəşf etməsi buna əyani bir misal ola bilər. Bu kəşfin XX əsrdə innovativ yenilik olması bu gün onun telekommunikasiyada və telemexanikada hələ də müasir olması anlamına gəlmir. Başqa bir yanaşma ilə, kitabxanalar XX əsrə qədər bir binadan ibarət infrastruktur hesab edilirdisə, XXI əsrdə mobil kitabxanaların meydana gəlməsi klassik kitabxanaların innovativ forması hesab edilir. Odur ki, dəyişikliklər və onların tipləri xeyli müxtəlifdir. Məsələn, professor A. Tağıyevin fikrincə, bunlar 5 qrupa bölünür.

- yeni texnikada, yeni texnoloji proseslərdən istifadə və ya istehsalın yeni bazar təminatı;
- yeni xüsusiyyətli məhsulun istehsalının genişləndirilməsi;
- yeni xammaldan istifadə;
- istehsalın təşkilinin və ya maddi-texniki dəyişməsi; 5. yeni satış bazarlarının yaranması.

Müasir dövrdə innovasiyaların tətbiqi və idarə edilməsi planlaşdırma və təşkilati tədbirlər, rəhbərlik və istiqamət, innovasiya fəaliyyətinin koordinasiyası və nəzarət, texnologiyanın transfer olunması, tədqiqat və inkişafa dair xidmətlər, texnologiyanın transfer olunması, tədqiqat və inkişafa dair xidmətlər, rəqabət üzərində qurulmuş əməliyyatlar və onlarla bağlı innovativ bacarıqlar və Təhsil və sahibkarlıq fəaliyyətləri kimi bir sıra mühüm mərhələləri əhatə edir. [1]

İnnovasiyaların tətbiqində sosial-psixoloji və fəlsəfi faktorların nəzərə alınması çox mühümdür. Bunlardan biri innovasiyalara dair ümumi məlumatlılıq komponenti və onun artırılmasıdır ki, müasir dövrdə iqtisadi inkişaf və texnologiya sürətlə inkişaf edir. Bunun daim izlənməsi və yeniliklər barədə hər daim məlumatlı olmaq zəruridir. Əldə olunan yeni məlumatlar əsasında humanitar sahələrdən elmtutumlu sahələrə sürətli keçidin qanunvericilik, prosedur, maliyyə və institusional tədbirlər hesabına dəstəklənməsi sosial-psixoloji və fəlsəfi faktorlar əsasında baş verir. Əlbətdə ki, bu göstəricilər bununla bitmir, innovativ informasiya və biliklər əsasında milli və regional planların işlənilib hazırlanır ki, bu da innovasiyalar üçün bilik platformasının yaradılmasına yol açır.

İnnovativ ideyaların həyata keçirilməsində onun sosialpsixoloji amillərin - diskriminasiya, aqressiya, hakim vəziyyətdən istifadə etmə, gözdən pərdə asma, özgələşdirmə, şirnikləşdirmə, alçaltma, senzura, lənətləmə, şantaj və sair kimi subyekivləşdirmədən azad olmaq lazım gəlir. Bəzi innovativ layihələrin maddi olaraq yüksək olması maliyyə dəstəyinin müxtəlif forma və metodlarından istifadə olunmasına gətirib çıxarır və bu dəstəyin alınması mühüm şərtlərdən biridir. İnnovativ internet texnologiyalarının sosial-fəlsəfi aspektlərindən ən mühümü - insan potensialının daha genişlənmiş formada yadda saxlamaq imkanına malik olmasıdır. Odur ki, daha irihəcmli materialların və informasiyaların saxlanması “insan-cəmiyyət” əlaqələrinin yeni müstəvidə öyrənilməsi üçün real imkanların yaradılması bu qəbildən olan faktorlardan biridir.

Bu yaxın gələcəkdə həllini gözləyən mühüm sosial-fəlsəfi və psixoloji məsələdən biri onlayn texnologiyaların, internetin telekommunikasiya və servis imkanlarının genişlənməsi onun inkişafda olan elmi-texniki tərəqqiyə adaptasiyası məsələsini aktuallaşdırmasıdır. Empirik faktorlar ondan ibarətdir ki, artıq internetin bu gün olan vəziyyəti informasiya cəmiyyətini təmin etmir. Buna görə daha geniş məlumat hesablama parametrlərinə malik İnternet Şəbəkəyə ehtiyac duyulur.

Nano və bio texnologiyalar, informativ və koqnitiv texnologiyaların bu dövrümüzdə istifadəsi innovativ texnologiyaların tətbiqinin digər sosial-fəlsəfi aspekti kimi konvergent texnologiyaların inkişaf tendensiyaalarının genişlənməsi və insan şüurunun modifikasiyası ilə bağlıdır. İnnovasiyaların və texnologiyaların yeni nəslinin tətbiqinə başlanılması, insan şüurunun modifikasiyaya uğraması perspektivləri, sosial reallıqların konstruksiyası, modelləşməsi, topoloji quruluşu və mədəni arxetiplərinin yaradılması cəmiyyətdə də yeni paradigmalardan meydana gəlməsi deməkdir. Bu fəlsəfi-epistemeoloji aspektlərin öyrənilməsi “yeni şəraitdə yeni insan” mo-

delini zəruri edir. Aktual olaraq insanın “Mən”-inin məşinlər qarşısında reduksiya uğramaması üçün, biliklərin internalizasiyasının yeni yolları və metodlarını ehtiva edən sistemlər yaranır.

Yeniliklərin sürətli axını və konvergent texnologiyaların meydana gəlməsi insan şüurunun informativ və qeyri-informativ modelləşməsi və ya tipologiləşdirilməsi kimi sosial fəlsəfi və psixoloji faktorların nəzərə alınmasını zəruri edir. [2]

NƏTİCƏ

İnnovasiyaların sosial-fəlsəfi fenomen kimi nəzərdən keçirilməsi heç də o demək deyildir ki, bu sahə monodissiplinar xarakter daşıyır. Bu günlərdə elm, iqtisadiyyat, erqonometriya, informasiya texnologiyaları, fizika, biologiya və digər xeyli sayda sahələr bu problemin tədqiqinə və onun anlayış aparatına dair mühüm təlimatlar irəli sürməkdədirlər. Problemin aktuallığı yalnız onu multidissiplinar xarakterindən asılı deyildir; bu həm də bu hadisənin səmərəli və super modern xarakterindən, insanlara faydalılığı və s. kimi təbiətindən irəli gəlir. Onun mahiyyətində dayanan əsas məsələ dəyişikliklər və ya daha da təkmilləşdirilmiş reallıqlar durur; yəni, innovasiyanın strukturundan asılı olmayaraq, onun funksiyasında dayanan başlıca məqam konkret tarixi şərait üçün irəli sürülən dəyişikliklər hesab olunur. Fərdi və ya korporativ innovativ ideya və təklifin maddiləşməmiş və ya məhsula çevrilmiş payında ümdə məsələ onun məhz müəyyən tarixi zaman kəsiyi üçün yenilik kəsb etməsidir. Başqa cür desək, zaman keçdikcə ideyaların kreativlik mahiyyətində dəyişikliklərin olması labüddür. Bu, zamanın birözlü və məkanın isə çoxözlü mahiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Albert Tağıyev, İnnovasiya sual cavabda. (2015). VII hissə, Bakı, Təknur, s.34.- 63 səh).
2. Фатхудинов Р.А. Инновационный менеджмент / (2006). Р.А. Фатхутдинов. - СПб.: Питер, - 448с.

R.E.Novruzov

PhD student, Baku Eurasian University

Socio-philosophical aspects of improving organizational, management and control mechanisms of innovative technologies and their application in modern times

Abstract

Innovations and their application are necessary conditions of the purposeful activity of people with more pragmatic way of working and applying mechanisms of innovations, creative ideas that are on the way to materialization. On the basis of a general outlook and a general theoretical methodology, the general situation in the world, region, and country is evaluated, trends and factors determining development are studied and attempts for new evaluations are made. On this basis, there are opportunities for the creation and implementation of innovative proposals that are more or less detailed.

Key words: *innovation, innovative development, scientific progress, novelty, socio-economic innovation.*

Р.Э.Новрузов

докторант, Бакинский Евразийский Университет

**Социально-философские аспекты совершенствования организационных,
управленческих и контрольных механизмов инновационных технологий и их
применения в современности**

Резюме

Инновации и их применение являются необходимыми условиями более прагматичного способа работы и применения механизмов инноваций, творческих идей, находящихся на пути к материализации, включающих в себя целенаправленную деятельность людей. На основе общего мировоззрения и общетеоретической методологии оценивается общая ситуация в мире, регионе, стране, изучаются тенденции и факторы, определяющие развитие, предпринимаются попытки оценить новые, вероятные факторы развития. На этой основе появляются возможности для создания и реализации более или менее детализированных инновационных предложений.

Ключовые слова: *инновации, инновационное развитие, научный прогресс, инновации, социально-экономические инновации.*

O.S.Sofiyeva
i.ü.f.d, müəlim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ofeliyas@yahoo.com
S.Q.Guseynova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
shuseynovaa15@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.12.2022

The article was received by editorial board on 07.12.2022

Статья принята к печати 07.12.2022

THE ROLE OF DIGITAL MARKETING DURING COVID -19

Abstract

In this paper, we report the findings of a first research that investigates how the Covid-19 epidemic may have an impact on basic aspects and commercial trends. We contend that the pandemic caused by the Covid-19 virus provides corporations with an outstanding chance to make a transition to more authentic and forthright marketing that may genuinely address critical social and environmental issues on a worldwide scale. We also investigate some potential future scenarios for how the pandemic may influence the ethical decision-making of consumers.

In our discussion of marketing, we describe how we believe that marketing is still being conducted and how we anticipate this pandemic can transform not only the marketing environment, but also how businesses put their marketing strategies into motion. We also discuss how we believe this pandemic can change the way that marketing is carried out. We continue our discussion on the role that digital marketing may play in assisting customers during the pandemic by focusing on its potential benefits. It was discovered that throughout the epidemic, customers were drawn to organizations who provided them with discounts, anti-crisis bargains, targeted digital communication, and empathy.

Key words: digital marketing, search engine optimization, search engine marketing, influencer marketing.

INTRODUCTION

The promotion of a product via the use of digital media or the internet is referred to as "digital marketing." To swiftly attract consumers as well as prospective clients is the goal of digital marketing (Park et al., 2018). Because of the widespread nature of people's positive attitudes toward technology and the internet, it should come as no surprise that the majority of businesses are opting to focus their attention on digital marketing strategies (Ritz et al., 2019). Digital marketing may be broken down into six distinct subsets, each of which has its own unique purpose:

1) Websites. The website serves a very essential function in demonstrating the professionalism of the firm, assisting customers in becoming familiar with the company, preserving promotional opportunities, and simplifying business media.

2) Marketing using search engines. Making the website of the firm more accessible through search engine systems is a goal of these efforts. The two components that make up Search Engine Marketing are known as Search Engine Optimization (SEO) and Search Engine Marketing (SEM). When compared to SEM, SEO is a free method that requires more time but costs less, while SEM requires payment but moves more quickly.

3) Marketing Utilizing Social Media There are many different social media platforms, the most notable of which are Instagram, Facebook, and Twitter due to the fact that more may be accomplished with them than the earlier kind (Goldfarb and Tucker., 2011).

4) Paid Promotional Content Presented Via the Internet (Online Advertising) This approach is used because it allows for a faster and more satisfying acquisition of customers, but it comes at a cost that is higher than that of the earlier kind (Pagani et al., 2019). Email marketing is the method used by a firm to provide the most recent information on current promotions or the most recent items or services to customers through electronic mail.

5) Email Marketing. Email is the medium via which the organization disseminates the most recent information about current promotions or the most recent items or services.

6) Video Marketing. Small and medium-sized businesses (MSMEs) are able to exhibit client testimonials and provide information about their companies, goods, and how customers may utilize them. costs as low as possible, or preferably none at all. The reputation of the organization may naturally benefit from this.

METHOD

This research method employs a conceptual foundation that represents the current trends and opportunities for digital marketing as well as those for the foreseeable future. A critical method to studying literature on digital marketing and linking it to the research result may be thought of as a descriptive technique that was employed for the analysis of the data.

RESEARCH MODEL

The following collection of research, studies, papers, and articles offers an in-depth look into internet marketing, often known as digital marketing. The following conclusions may be drawn from the research that was carried out:

The term "digital marketing" has evolved to mean nothing more than "reaching marketing goals via the use of digital technologies." Digital marketing is a kind of marketing that makes use of renewable technology and strives to boost customer understanding and involvement by catering to the consumer's specific requirements. Because they understood its significance and potential advantages, developed nations and multinational corporations had already employed digital marketing before to the epidemic. In order for a company to be successful, it is necessary to combine online tactics with more traditional or standard ways in order to satisfy the requirements of its target demographic of clients.

According to Kiani, the advent of new technologies that allow businesses or brands to more effectively manage their websites and hence more effectively fulfill their business objectives creates new business prospects. Online advertising is a powerful marketing technique that can be used to generate a positive image for a company, improve the amount of people who see adverts, and achieve success in accordance with the goals that have been established. It is easier to keep track of and less expensive to assess the return on investment (ROI) produced by digital marketing (Zhu et al., 2010).

As a result of the phenomena of digital marketing, marketing objectives are now more within reach. It is a technique that involves mass distribution with customization of the product. The user experience is quickly becoming the new essential feature that expands our way of thinking about digital marketing. This opens the door to a convergence of technologies and expands the number of devices that can access the user experience. It will become easier to scale and more engaging. Various methods and techniques are developed, which opens the door to an excessive amount of possibilities (Purkayastha & Sharma, 2016). Consumers, workers, and future members of the public may all be engaged in new ways by businesses thanks to the options presented by digital marketing. This can lead to an increase in income for the company. The incorporation of digital marketing it in to a business strategy may lessen the likelihood of the company failing and open

up new prospects for the company to expand and generate profits. That is why it is recommended that people in leadership positions in businesses take such precautions. Implementing online or digital marketing provides a number of advantages, including economic benefits, the ability to multi-target various demographics, the provision of easy products and services to customers, and the acceleration of decision-making over purchases. Availability, navigation, and speed are regarded as the major marketing qualities that must be present in order to develop digital marketing that is successful for organizations. Digital material that is created should feature these basic marketing characteristics. Word-of-Mouth (WOM) on social networking sites and getting people to frequent the site are both tried and true methods that may help a business achieve success via digital marketing. In addition, word-of-mouth marketing is connected with acquiring new members and boosting traffic on the website, both of which contribute to a greater exposure in terms of marketing. For instance, as a result of the quality of both their service and their product, Facebook has evolved into a gateway through which companies may enter the market and connect with millions of potential customers about the goods and services they provide. It offers up a variety of different avenues for digital marketing on the platform as well as in the market, which in turn provides chances. If the director or the management is aware of the advantages of adopting communication methods to enhance the customer engagement experience, then there is a chance that this new opportunity will be taken advantage of. If the campaign is managed properly and monitored using an evaluation indicator, then an effective performance can be achieved. This will provide marketing professionals with a clearer picture of the effects that digital marketing has had. Because young people are the major consumers of social media, market dynamics are shifting in a way that also affects how respect is shown to younger audiences. Adoption and incorporation into the entire marketing communication strategy are both necessary and required (Rohm et.al., 2011). Customer feedback in the form of online reviews is becoming more important to the entire marketing strategy of businesses. Communication strategies that are deemed successful, such as online approaches, are seen as being more effective than conventional approach techniques. An earlier research shown that being used to social media contributes to higher levels of self-esteem and acts as a sign of motivation for marketing professionals and enterprises to guarantee that social media is effectively included into their plans and strategies. The consumer's experience on the web has an effect on the decision-making process of customers, which in turn may lead to an increase in the number of purchases made online (Kamalul Ariffin et al., 2018).

ANALYSIS

The internet bridges the gap between people of different backgrounds, regardless of geographic location. This network is made up of millions of networks that come from a wide variety of organizations, including public institutions, academic institutions, corporate institutions, government institutions, and many more. The Internet is a collection of different technologies that, when combined, provide a source of knowledge. As a result, it is the most significant thing that humanity has ever produced. Additionally, the Internet sets the framework for more conduits of knowledge than anybody produced until the 20th century. One of the most well-known definitions of marketing states that it is "a social process described as an effort for individuals and groups to obtain what they need and target through the creation of information about products to exchange value with other people". Although "marketing" is a broad term, this is one of the most well-known definitions of marketing. By establishing a connection between these two areas, "Marketing concepts may be immediately implemented on the Internet". Creating web sites, advertising on the internet, performing market research, engaging in electronic commerce, and a great deal more are the primary activities that can be carried out using the internet. Because internet marketing is still relatively new, it requires a different strategy to be implemented than conventional marketing does. (Ye & Ki, 2012).

In day-to-day life, internet marketing goes by a variety of names, including digital marketing, online marketing, web marketing, and even electronic marketing. When it comes to internet marketing, the website serves as the primary platform. However, it also involves leveraging its website as a tool for online promotion, such as via the use of banner adverts, search engine marketing, search engine optimization, pay-per-click advertising, email subscriptions, and direct connections or services from other websites to attract visitors. Internet marketing is a lot more than simply having a website and filling it with information. It is a convoluted procedure that is connected to a great number of factors. Internet marketing encompasses a wide range of interconnected aspects, including but not limited to online portals, search engines, partner websites, blogs, B2B partners, clients, and outsourced partners, amongst others. It all boils down to prolonged application and duration.

In the process of developing an internet marketing plan, precise objectives and KPIs are also defined; nevertheless, in order to reach the goals, an appropriate approach is required. Internet marketing provide businesses with opportunities to not only advance their operations but also protect themselves from potential risks. Electronic marketing focuses on the methods that businesses use to promote their brands via the use of digital devices and internet-based platforms in order to achieve the marketing objectives that they have previously specified. Our primary emphasis in this investigation is marketing, ranging from content and social media to marketing technology and analytics. This is done in order to locate and draw a conclusion about the summary for marketing trends regarding the present pandemic condition. The following is a summary that was built from many articles on marketing trends written by a variety of writers and industry professionals. The following steps are taken to read, dissect, analyze, and summarize all of the materials:

The term "search engine optimization" (SEO), more often abbreviated as SEO, refers to a method. This technique enables users to enter their online search criteria into a predefined portal and get the most relevant results. From the marketer's perspective, SEO enables businesses to show up for the appropriate keywords at the appropriate location and time. SEO turns into a race, and marketers may boost their ranking on the search results page by enhancing the quality score of their website and making necessary back-end adjustments to keep up with the competition (Sen, 2005). Three categories of search engines exist:

- *Crawler-based research engines*: This kind of search engine creates a database from the internet using a software called a crawler or spider. This is done utilizing a web robot. These robots function as the software that crawls the host system and uses accepted practices to get data from locations on the internet. To put it simply, it is a continuous crawling mechanism that explores every corner of the internet, links digital files, and gathers the data denoted by the HTM structure.

- *Human-powered directories*: Also known as "open index systems," this method requires a person to dig and submit the results. The site owner provides the register and the recorded categories with a short summary of the site. The site is next physically examined to see if it is in the proper class or should not be included for submission. The search engine will work with the nearby system to match the terms you submit. Sites with excellent content that are decent may not be assessed against sites with terrible content.

- *Hybrid search tools*: These publish search results locally using both human and crawler-based sorting. The majority of crawl-based online indexes employ the crawler as a necessary component and human filtering as an extra tool, much like the most well-known website, Google. For instance, before declaring a website to be spam, a human survey must be conducted to verify the findings.

According to many experts, SEO is no anymore the primary emphasis, is dead, and employing it as marketing technique is pointless. But in practice, Google keeps innovating to stop

its algorithms from inventing and censoring pages or websites that correlate at the top of SERP queries. Therefore, businesses may need to decide whether to engage in SEO in order for customers to discover them online. The company's website should clarify how content distribution, indexing, and analysis are done so that it displays on search pages and is at the top of search results. This matches the intended word matching in search. The targeted website will get organic traffic from this marketing method, making it one of the least costly. To sustain an SEO presence, this marketing method calls for a lot of work and dedication.

In contrast to SEO, search engine marketing, or SEM, is paid placement on a search engine that displays contextual advertising on certain keywords in response to user searches. Bidding for a certain search term is how paid placement is accomplished. The quantity of leads (PPC) the website earns from sponsored links and other bidders' prices for the same keyword will determine where it ultimately appears. SEM is a complete approach that uses paid advertising to direct search engine traffic to specific websites. SEM sometimes goes by the name of paid search marketing. SEM employs a variety of models, many of which are intricate. Based on the kind required and the marketing, such as PPC (pay-per-click), CPC (cost-per-click), or CPM, their utilization may be established (cost-per-thousand impressions). SEM platforms come in a wide variety of sorts. The most popular and best-selling platform is still Google Ad Words (on the Google Network), followed by Bing Ads (Yahoo Bing Network). SEM goods include mobile marketing, paid social advertising, display advertising, search retargeting & site remarketing, and search retargeting.

While audiences in conventional marketing are passive, internet marketing uses a distinct strategy that incorporates marketing communication tools. With the aid of technologies like social media, the audience is more engaged in this situation and might even be considered interactive. This enables marketers to interact with their audience and motivates them to take an active role in the development of content. According to prior research, when brands or businesses develop marketing campaigns using social media, they often feel a loss of control since the audiences actively engage in the content production process. User-generated content, or UGC, is material that is directly produced or contributed by the audience. A single blog post, forum post, or other addition to online material may have a lasting impact on a company's reputation. Because of this, having control over online content development becomes crucial for marketers.

Businesses that own content producers are required to have innovative content creators that can relate indirectly generated material to the main target companies, brands, or goods in addition to coming up with attention-grabbing subjects. Additionally, material must be modified for each platform. For instance, mobile marketing material has to be tailored to the size of the screen and must be clear, succinct, and short. More customers and more interest in the material being offered will result from an efficient content generation approach. The pace at which individuals use mobile phones and other digital devices has grown due to the epidemic, as has the amount of time spent online. A marketing strategy's golden opportunity is content generation, which may take several forms. One of them is digital storytelling. A new method of establishing and preserving a company's reputation is via digital storytelling, which can be used to convey the company's history and create a brand narrative (Damian Ryan, & Calvin Jones, 2014).

Through the use of a digital communication strategy, social media provides chances for direct interaction between customers and businesses or brands. By marketing goods and services and online communities of brand followers, often known as loyal customers, businesses or brands and consumers may form communication to generate and build strong brand recognition outside of conventional ways.

Social media is being used by businesses more and more as a platform for a range of marketing initiatives, including branding, market research, customer relationship management, service delivery, and sales promotion.

A subset or progression of search engine marketing is social media marketing. This procedure is used to steer customers away from social networking (Facebook, Twitter, LinkedIn, and others). Content is crucial, as was said in the discussion in the section above. Consumers cannot share and enjoy company posts without high-quality content development and results in relevant material. Social media marketing will significantly aid in the branding and sales of businesses or brands. With the emergence of social media and the rapid advancement of technology, the use of various devices, approaches, and strategies in direct consumer communication tends to change significantly. In order to keep up with these changes and adapt, businesses must make adjustments and learn how to use social media in accordance with their business plans in order to meet their objectives. Consumers must be receptive to technology for social media marketing campaigns to succeed. Consumer receptivity to technology is very evolved and spreading due to the present epidemic. This is a fantastic chance for the business to connect with its customers online.

The COVID19 has had an even bigger effect on influencer marketing since young people's media consumption habits are changing. Influencer marketing is now a prominent study issue. The usefulness of influencers in the context of marketing or promotion was hotly contested prior to the epidemic. According to prior study conducted by the Association of National Advertisers (ANA) in 2018, just 36% of customers who use influencer marketing perceive it to be successful. In addition, a study by the Stackla Firm discovered another truth about consumers: they claim they think viewing celebrities or influencers has less of an effect on their decision-making process than talking to family and friends. However, the outcomes of recent study in 2020 among practitioners on influencer marketing are different (Taylor, 2020).

A research on influencer marketing was released in 2020 by YPulse, a young marketing specialist. Young consumers are the focus of this study, and for them, influencers are "as influential as ever" (Ypulse, 2020). According to the survey, internet influencers are more likely to be followed by 13 to 18-year-olds than by 54% of people from the previous year. In addition, the research reveals that 48% of millennials and 58% of Gen Z made purchases based on the advice of an influencer. The research also makes the intriguing claim that young customers are exhibiting interest in how influencers and celebrities manage the COVID-19 pandemic and quarantine issue. This market analysis shows that the influencer marketing strategy is a recent development and a fantastic way for businesses and brands to connect with customers and get sales, particularly from young people.

RESULT

Internet marketing has expanded substantially over the last year and is now far more advanced than it was. Because of advancements in information technology, businesses are modifying many parts of their operations. As a result, there are now choices available, such as digital marketing activities and online transaction methods, which generate endless possibilities and chances. Specifically, in the midst of this challenging moment, the COVID-19 epidemic, many firms have revolutionized their operations by using digital strategies, some of which also incorporate internet marketing. Transactions have been revolutionized as a result of firms' use of digital marketing. The pandemic has sped up the expansion of digital marketing, which has contributed to the shift in consumer behavior toward doing purchases online. When compared to the traditional way, consumers now do a greater number of searches by making use of the facilities provided by the internet in order to obtain information about the greatest deals from sellers or firms. Cha found in his research that the likelihood of individuals shopping for items on social networks increases proportionately with the number of people who regard the shopping services offered on social networking sites to be helpful and simple to use. Because social networks are used by such a diverse range of customers, it is possible to communicate with the majority of the

target market. Shankar et al. also found in their research that social media, including as Twitter, Facebook, and LinkedIn, plays a significant role in the process of determining purchase intent. More shippers make the choice based on the interaction and information they get from their social media accounts. Because of the many different opportunities that are now open to them, companies no longer have a cost barrier when it comes to conducting marketing thanks to the positive influence that digital marketing has had on the commercial world. Now, not only can large corporations take use of marketing tools, but even tiny corporations are now able to design campaigns within their allotted budgets, and by doing so, they can still reach the market they have in mind. This makes the playing field more level for all businesses. And since the market is now open with endless possibilities, it is now possible for smaller enterprises to compete on an equal basis with bigger ones. During the pandemic, this presents a fantastic chance for businesses of varying sizes to expand their operations and grow their customer base.

In comparison to traditional marketing, in which waiting can be a time-consuming part because there is a defined time frame to know the results of a campaign and response from the customer, the results of online marketing are real time and very dynamic. Traditional marketing relies on a time frame to know the results of a campaign and response from the customer. Online marketing results can be seen immediately. With everything connected, it becomes easier to track whether a campaign is creating the result needed or whether it is creating the right traffic for a specific product or not; it could be seen directly based on consumers' feedbacks. Internet marketing enables businesses and brands to respond to their customers in real time. And since the setting is so adaptable and linked, it enables businesses and brands to make necessary adjustments to the campaign before it comes to an end, which is something that cannot be done with conventional marketing because it is not nearly as flexible as internet marketing. Because small businesses need to compete with larger businesses in the market, typical marketing probable medias for campaign are not suited for them from an opportunity point of view. Because of the knowledge required to develop a plan for conventional media and the expenditures that are associated with doing so, the possibility may at times be rendered unachievable. However, when it comes to promoting one's business online via various forms of online media, each sort of business or company may carry out the marketing process according to the cost that they can afford.

Cost is the factor that differentiates conventional marketing techniques from digital marketing; with endless media alternatives, adjustable budgets, and various targeting channels, businesses or brands are able to tailor their own digital marketing strategy based on their requirements. There is a wide range of possible prices, spanning from very cheap to quite expensive. It is very dependent on the expenditure, and it substitutes the costly conventional marketing strategies that have a certain publication rate, such as advertising in print media, radio, television, and magazine coverage. In other words, it really relies on how much money is spent. The use of digital marketing allows for a much broader audience to be reached. It is feasible to have such a broad reach without any restrictions while using the internet since, unlike traditional marketing, there are no geographical restrictions. Developing the appropriate content and picking the appropriate audience for that material will provide all businesses with the potential to expand their operations internationally.

In digital marketing, there is a greater emphasis placed on the consumer journey, often commonly referred to as the customer journey. This pattern's application may be clearly directed in a variety of directions, such as from social media to the website and then led to sales. In contrast to traditional marketing, this approach does not allow for the client journey pattern to be steered in a direct manner.

Resources:

1. Park E., Rishika R., Janakiraman R., Houston M. B., & Yoo B. (2018). Social Dollars in Online Communities: The Effect of Product, User, and Network Characteristics. *Journal of Marketing*, 82(1), 93–114. <https://doi.org/10.1509/jm.16.0271>
2. Ritz W., Wolf M., & McQuitty S. (2019). Digital marketing adoption and success for small businesses: The application of the do-it-yourself and technology acceptance models. *Journal of Research in interactive Marketing*.
3. Goldfarb A., & Tucker C. (2011). Online display advertising: targeting and obtrusiveness. *Marketing Science*, 30(3), 389-404
4. Pagani M., Racat M., & Hofacker C.F. (2019). Adding voice to the omnichannel and how that affects brand trust, *Journal of Interactive Marketing*, 48, 89-105.
5. Kiani, Reza G, (1998). Marketing opportunities in the digital world, *Internet Research*, Vol. 8 No. 2, pp. 185-194. <https://doi.org/10.1108/10662249810211656>
6. Zhu Z. A., Chen W., Minka T., Zhu C., & Chen Z. (2010). A novel click model and its applications to online advertising. *Proceedings of the Third ACM International Conference on Web Search and Data Mining - WSDM '10*. <https://doi.org/10.1145/1718487.1718528>
7. Rohm, Crittenden, Hanna.(2011). We're all connected: The power of the social media ecosystem. *Business Horizons*. Volume 54
8. Kamalul Ariffin, S., Mohan T., & Goh Y. N. (2018). Influence of consumers' perceived risk on consumers' online purchase intention. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 12(3), 309–327. <https://doi.org/10.1108/jrim-11-2017-0100>
9. Purkayastha A., & Sharma S. (2016). Gaining competitive advantage through the right business model: analysis based on case studies. *Journal of Strategy and Management*, 9(2), 138–155. <https://doi.org/10.1108/jsma-07-2014-0060>
10. Ye L., & Ki E. J. (2012). The Status of Online Public Relations Research: An Analysis of Published Articles in 1992–2009. *Journal of Public Relations Research*, 24(5), 409–434. <https://doi.org/10.1080/1062726x.2012.723277>
11. Sen R. (2005). Optimal Search Engine Marketing Strategy. *International Journal of Electronic Commerce*, 10(1), 9–25. <https://doi.org/10.1080/10864415.2005.11043964>
12. Damian Ryan, & Calvin Jones. (2014). Understanding digital marketing: marketing strategies for engaging the digital generation. *Choice Reviews Online*, 52(05), 52–2647. <https://doi.org/10.5860/choice.185848>
13. Taylor C.R. (2020). Is Covid making marketing influencers more influential?. *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/charlesrtaylor/2020/07/30/is-covid-making-marketing-influencers-more-influential/>
14. Ypulse. (2020). 3 stats that show influencers are as influential as ever. *YPulse daily*. New York: Ypulse

O.S.Sofiyeva

i.ü.f.d., müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

S.X.Hüseynova

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

COVID-19 zamanı rəqəmsal marketingin rolu

Xülasə

Bu yazıda Covid-19 pandemiyasının əsas aspektlərə və kommersiya meyllərinə necə təsir göstərə biləcəyini təhlil edən ilk araşdırmanın nəticələrini təqdim edirik. Biz iddia edirik ki, Covid-

19 pandemiyası korporasiyalar üçün global miqyasda kritik sosial və ekoloji problemləri həqiqətən həll edə bilən daha orijinal və açıq marketingə doğru irəliləmək üçün əla fürsət yaradır. Pandemiyanın istehlakçıların etik qərar qəbul etməsinə necə təsir göstərə biləcəyi ilə bağlı bəzi potensial gələcək ssenariləri də araşdırırıq.

Marketinglə bağlı müzakirələrimizdə biz marketingin hələ də aparıldığına necə inandığımızı və bu pandemiyanın təkcə marketing mühitini deyil, həm də şirkətlərin marketing strategiyalarını necə həyata keçirəcəyini necə gözlədiyimizi təsvir edirik. Bu pandemiyanın marketingi necə dəyişdirə biləcəyini də müzakirə edəcəyik. Biz potensial faydalarına diqqət yetirərək, pandemiya zamanı müştərilərə kömək etməkdə rəqəmsal marketingin rolunu müzakirə etməyə davam edirik. Məlum oldu ki, epidemiya boyu müştərilər onlara endirimlər, antiböhran kampaniyaları, hədəflənmiş rəqəmsal ünsiyyət və empatiya verən təşkilatlara cəlb olunub.

Açar sözlər: *rəqəmsal marketing, axtarışın optimallaşdırılması, axtarış marketingi, təsir edən marketing.*

О.С.Софиева

д.ф.э., преп., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

С.Х.Гусейнова

магистрант, Азербайджанский государственный экономический университет

Роль цифрового маркетинга в период пандемии COVID-19

Резюме

В этой статье мы сообщаем о результатах первого исследования, в котором изучается, как эпидемия Covid-19 может повлиять на основные аспекты и коммерческие тенденции. Мы утверждаем, что пандемия, вызванная вирусом Covid-19, дает корпорациям прекрасную возможность перейти к более аутентичному и откровенному маркетингу, который может действительно решить важнейшие социальные и экологические проблемы в мировом масштабе. Мы также исследуем некоторые потенциальные будущие сценарии того, как пандемия может повлиять на принятие этических решений потребителями.

В нашем обсуждении маркетинга мы описываем, как, по нашему мнению, маркетинг все еще ведется, и как мы ожидаем, что эта пандемия может изменить не только маркетинговую среду, но и то, как компании реализуют свои маркетинговые стратегии. Мы также обсудим, как, по нашему мнению, эта пандемия может изменить способ осуществления маркетинга. Мы продолжаем обсуждение роли цифрового маркетинга в оказании помощи клиентам во время пандемии, сосредоточив внимание на его потенциальных преимуществах. Выяснилось, что на протяжении всей эпидемии клиентов тянуло к организациям, которые предоставляли им скидки, антикризисные акции, адресную цифровую коммуникацию и эмпатию.

Ключевые слова: *цифровой маркетинг, поисковая оптимизация, поисковый маркетинг, маркетинг влияния.*

S.M.Səbzəliyev
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0002-0615-1067
s.sabzaliyev@unec.edu.az
S.C.Heybatova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
heybetova2017@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.12.2022

The article was received by editorial board on 05.12.2022

Статья принята к печати 05.12.2022

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ YÜNGÜL SƏNAYENİN İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Toxuculuq və yüngül sənaye Azərbaycan iqtisadiyyatının ən qədim sahələrindən biridir. Onun həqiqətən zəngin və uzun tarixi var, burada həm enişlər, həm də enişlər olub, lakin toxuculuq sənayesi Azərbaycan üçün həmişə həyati sahə olub. Bu fakt Azərbaycanda müasir toxuculuq sənayesinin, onun inkişaf perspektivlərinin müxtəlif amillərinin nəzərə alınmasının vacibliyini və aktuallığını müəyyən edir. Bu, nəzərə alınmaqla ən vacibi Azərbaycanın Qərb regionu daxilində sənayenin təhlilidir. Bura tarixən toxuculuq və yüngül sənayenin ən güclü bazası olmuşdur.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində toxuculuq və yüngül sənayenin ən iri istehsalçılarıdır. Bu, işçi qüvvəsinin yüksək konsentrasiyasını və toxuculuq və yüngül sənaye üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə məşğul olan bir çox qurumların mövcudluğunu və bir çox digər amilləri izah edir. Sənayedə və hər şeydən əvvəl Azərbaycanın qərb bölgəsindəki müəssisələrdə ağır iqtisadi vəziyyətə baxmayaraq, hazırda onun böyük potensialı və inkişaf perspektivləri vardır ki, bu da bütün xalq təsərrüfatı üçün son dərəcə mühümdür.

Aparılan araşdırmalarda isə Qarabağ və Zəngəzur bölgəsinin Sovet dövründə belə yüngül sənaye sektorunun dinamikliyi görülmüşdür. Azərbaycanda toxuculuq və digər yüngül sənaye sahələrinə olan maraq bu gün layihələrin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi ilə daha da sürətlə qazanmışdır.

Son dövrdə nəhəng sənaye parkının qurulması, investisiya cəlbediciliyinin və əməkdaşlıqların artırılması gələcəkdə bu sahənin daha da böyüyəcəyinin sübutudur.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazilər, toxuculuq, sənaye.

GİRİŞ

İnsan inkişafı "təkamül prosesidir", məhv edilməsi isə həmişə "qısamüddətli" olur. Azərbaycan həmişə daha yüksək "bəşəri dəyərlərin" tərəfdarı olmuş, Ermənistan isə son əsrlər boyu bəşəriyyətə qarşı "dəhşətli cinayətlər"in səbəbkarı olmuşdur.

Məşhur 44 günlük "Vətən Müharibəsi" Cənubi Qafqazın mənzərəsini dəyişdi və Qarabağ və onun ətrafında 8 min kvadrat kilometrədən artıq ərazini azad etdi.

İndi Qarabağın işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərində çoxşaxəli, balanslaşdırılmış, innovativ, ağıllı və layiqli sosial-iqtisadi inkişaf zirvədədir. Bütün yeni regionlarda şaxələndirilmiş, lakin kompleks inkişaf, abadlıq və köçürmə işləri aparılır ki, bu da gələcək günlərdə Azərbaycanın iqtisadi gücünü və potensialını mütləq daha da artıracaqdır.

Azərbaycan Qarabağda Dairəvi İqtisadiyyat Modelini (MCE) davam etdirir ki, bu da hazırda dayanıqlı şəhərlər və icmalar, məsuliyyətli istehlak, istehsal və iqlim tədbirləri kimi bir sıra “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri”nə cavab verir.

Sevindirici haldır ki, Qarabağ mədəncixarma, metallurgiya, kreativ sənaye, qida sənayesi, trikotaj, turizm, kənd təsərrüfatı və yaşıllıq sahələrində inkişaf potensialına malikdir. Bununla əlaqədar olaraq, Pakistan hökuməti, Pakistan silahlı qüvvələri və onun özəl sektoru Qarabağın yeni işğaldan azad edilmiş ərazilərinə sərmayə yatırmağa artıq böyük maraq göstərib.

Azərbaycan hökuməti Qarabağın inkişafı üçün İkinci Dünya Müharibəsinin xarabalıqları üzərində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat qurmağı bacaran Almaniya və Yaponiyaya bənzər daha çox əlavə dəyər yaradacaq “Solow Modeli”ndən (SM) istifadə edir (https://azertag.az/en/xeber/Socio_economic_developmentofnewly_liberated_areas_of_Karabakh-1923106, 2021).

Bizim dövrümüz iqtisadi liberallaşma, sosial-iqtisadi inteqrasiya, daha geniş regional əlaqə və liberallaşdırılmış demokratiya əsridir. Bu baxımdan Qarabağın yeni işğaldan azad edilmiş rayonlarının böyük sosial-iqtisadi inkişafı bütün region ölkələri və onların iqtisadiyyatları üçün də “stimulator” olardı. Bu, ikitərəfli və üçtərəfli fayda verən sosial-iqtisadi tərəfdaşlıqların və geosiyasi strateji əlaqələrin daha da gücləndirilməsi üçün “başlanğıc meydançası” olardı. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan, Pakistan və Türkiyə bütün ölkələrə qazan-qazan təklifini təmin edəcək Üçtərəfli Strateji Dialoqun (TSD) bu son məqsədinə doğru artıq başlamışdır

METOD

Tədqiqat zamanı deduksiya, sistemli təhlil, statistik təhlil metodundan istifadə edilərək, işğaldan azad edilmiş ərazilərin yüngül sənaye və onun inkişafına təkan verəcək sahələrin keçmiş və mövcud vəziyyəti gözəndən keçirilmiş, son iki ildə aparılan islahatların yüngül sənayenin inkişafına təsir perspektivləri qiymətləndirilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Tədqiqat zamanı araşdırma modeli kimi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin işğaldan öncəki dövrdə yüngül sənayenin və daha sonra bu istiqamətdə görülmüş işlərin təhlilinə əsaslanır. Bu istiqamətdə araşdırılmışdır:

- yüngül sənayenin xammalını təmin edən heyvan sənayesi;
- yüngül sənayenin xammalını təmin edən kənd təsərrüfatı sənayesi;
- sovet dövründə yüngül sənaye sahəsi;
- müasir dövrdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa işləri.

ANALİZ

Yüngül sənaye bir neçə sənayeni özündə birləşdirən, ölkənin iqtisadi vəziyyətinin sabit artımına təsir göstərən, cəmiyyətin sosial və intellektual səviyyələrini təmin edən iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biridir. Yüngül sənaye sahəsinə daxildir:

- xammalın emalı (liflərin, sapların, ipiklərin istehsalı; dəri və xəzin emalı);
- parçaların, trikotaj parçaların, süni xəz dərisinin və toxunmamış materialların istehsalı (toxuculuq sənayesi);
- geyim istehsalı (tikiş sənayesi);
- dəri məmulatlarının istehsalı (dəri sənayesi);
- ayaqqabı istehsalı (ayaqqabı sənayesi).

Bu istehsal güclərinin bərpası iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, xüsusilə də kənd təsərrüfatının inkişafına əsaslı töhfə verəcəkdir. İlk hesablamalara görə, təkcə yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu sənaye, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, turizm kimi sahələrdə böyük imkanlara malik olduğundan yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının təxminən 4%-ni təşkil edə biləcək. İşğal zamanı Azərbaycanın ümumi ÜDM-də rayonun payı 0,1%-ə düşsə də,

yaxın gələcəkdə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarında 1,76 milyard dollara yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulu istehsal etmək mümkün olacaq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yüngül sənaye sahəsinin iqtisadi potensialının reallaşdırılması üçün dayanıqlı nəqliyyat infrastrukturunun da olması lazımdır. Ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası proqramının əsas istiqamətlərindən biri də hərtərəfli nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. Artıq Qarabağın ilk hava limanı olan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı tikilib və sınaq uçuşları həyata keçirilib. Bu hava limanının uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni isə 60 metrdir. Qarabağın Zəngilan və Laçın rayonlarında digər iki beynəlxalq hava limanının da təməli qoyulub. Azərbaycan hava limanları ilə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerli avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası və genişləndirilməsi işlərinə də başlayıb. Artıq bəzi avtomobil yolları istifadəyə verilib. Bu yollar Qarabağa şimal, şərq və cənub istiqamətlərindən çıxışa imkan yaradacaq və onu regionun nəqliyyat qovşağına çevirəcək (<https://aircenter.az/en/post/with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-789>, 2021).

1924-cü ilə qədər Şuşa qəzasında 22 ədəd ipək zavodu fəaliyyət göstərirdi. Sovetləşmə dövründən sonra isə Qarabağda ümumilikdə 25 zavod fəaliyyətini davam etdirirdi. 1926-cı ildə bir neçə zavod ağac emalı və mebel istehsalı üzrə fəaliyyətə başladı.

Azərbaycanda yüngül sənaye obyektlərinin tikintisinə 1926-cı ildən başlanılmışdır. Bu, müəyyən amillərlə bağlı idi: şəhərətrafi ərazilərin, əkin sahələri olan kəndlərin çox yaxın yerləşməsi, Qafqazda əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artması və s. Müxtəlif dövrlərdə Respublikamızda Sənaye Nazirliyinin tərkibində tikiş fabriki, ayaqqabı fabriki, pambıqtəmizləmə zavodu, əyirici-toxuculuq fabriki, xalça fabriki, çini zavodu kimi bir çox kiçik və iri müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimiz Sovet dövründə də kənd təsərrüfatı və əkinçilik vərdişləri ilə seçilən regionlardan biri olmuşdur. Qeyd olunan sahələrin inkişafı yüngül sənaye üçün xammalın təmin olunması, həmçinin nəqliyyat xərclərin azalması mənasını daşıyır.

Laçın rayonu toxuculuğun inkişaf etdiyi rayonlardan biridir. Burada yundan toxunan xalça, palaz, kilim xüsusi gözəllikləri ilə seçilirdi. "Qasımuşağı" kimi tanınan xalçanın yaranması da Laçın rayonu ilə bağlıdır. Sovet dövründə buraya yun, gön-dəri məhsulları qəbulu müəssisələri gətirirdi. Bunların hər biri işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa işlərindən sonra yüngül sənayenin inkişafının sürətli olacağını və güclü potensialı göstərir ([http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/dekabr/729880\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/dekabr/729880(meqale).pdf), 2020).

Cədvəl 1

DQMV-da Heyvandarlıq (min baş ilə)

	1913	1928	1937	1940
İribuynuzlu mal-qara	63,7	100,3	96,5	87,6
Qoyun və keçi	107,0	105,3	124,9	160,4
O cümlədən keçi		66,6	70,0	102,6

Mənbə: İbrahimli F.F., Əziz B.O. (2021). "Sənayeləşmə və kollektivləşmə". Kayzen, Azərbaycan tarixi, <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/5545/s%C9%99nayel%C9%99%C5%9Fm%C9%99-v%C9%99-kollektiv%C9%99%C5%9Fm%C9%99.html>

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatının bütün kateqoriyaları üzrə orta hesabla il ərzində məhsul istehsalı, min ton

İllər	1971-1975	1976-1980	1981-1990	1991-1995	1996-2000
Pambıq	440,8	627,5	706,7	343,7	140,0
Yun (fiziki çəkiddə)	8,7	10,3	11,1	9,5	10,1

Mənbə: Abasov İ.D. (2013) "Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı". Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 712 səh.

Yüngül sənayenin istehsal infrastrukturunun inkişafı

Qarabağda sənaye parklarının yaradılmasında daha bir məqsəd sahibkarları və onların sərmayələrini regionun iqtisadi inkişafına cəlb etməkdir. Əslində pul qazanmaq marağında olan sahibkarlar da Qarabağda fəaliyyət göstərməyə həvəsli görünürlər. Hətta artıq onların əlində konkret layihələr də var. Belə ki, Azərbaycan Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinə (KOBİA) erməni işğalından azad edilmiş ərazilərdə biznesin təşkili üçün sahibkarlardan 1000-dək müraciət daxil olub. Xarici iş adamları da Qarabağın gələcək iqtisadiyyatına investisiya qoymaq niyyətindədir. 28 ölkədən olan xarici şirkətlər tərəfindən KOBİA-ya 226 layihə də təqdim edilib. Burada Türkiyə, Rusiya, İsrail və Qazaxıstan şirkətlərindən daxil olan müraciətlər üstünlük təşkil edir.

Müasir istehsal infrastrukturuna malik sənaye parkının yaradılması ölkədə sənaye sahələrinin, ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafının təmin edilməsini, habelə istehsal sahələrinin və onun innovasiya istiqamətinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına yönəldilib. Sənaye parklarının yaradılması, həmçinin, ölkənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin, eləcə də rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, ətraf rayonlarda məşğulluğun təmini, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi kimi öncül vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə post-konflikt ərazilərdə də sənayenin inkişafı məqsədilə sənaye parklarının yaradılması nəzərdə tutulur (Həmzəoğlu M., 2022).

Son iki ildə görülən işləri sənaye üzrə işağdan azad edilmiş ərazilərdə inkişafın sürətləndiyini görmək mümkündür (cədvəl 3, cədvəl 4).

Cədvəl 3

Şərqi Zəngəzur üzrə sənaye istehsalının indeksləri, sabit qiymətlərlə, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	95.2	360.1	60.2	98.4	91.5	101.2
Cəbrayıl rayonu	93.3	651.9	57.3	97.6	92.8	103.6
Kəlbəcər rayonu	113.3	81.8	110.7	98.7	95.9	88.3
Qubadlı rayonu	0.0	0.0	0.0	0.0	-	-
Laçın rayonu	80.4	51.5	77.2	108.7	83.6	83.0
Zəngilan rayonu	119.4	98.3	35.3	0.0	-	-

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/industry/>, 2022

Cədvəl 4

Qarabağ üzrə sənaye istehsalının indeksləri, sabit qiymətlərlə, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Qarabağ iqtisadi rayonu	114.6	114.9	107.6	99.6	102.4	100.8
Xankəndi şəhəri	...	...	...	...	...	...
Ağcabədi rayonu	124.8	153.9	124.0	106.5	110.9	101.1
Ağdam rayonu	100.4	89.1	97.2	105.2	90.7	110.4
Bərdə rayonu	109.6	99.9	122.7	112.2	99.8	94.3
Füzuli rayonu	112.7	106.4	79.2	104.1	87.7	99.9
Xocalı rayonu	-	-	-	-	-	-
Xocavənd rayonu	81.4	110.2	52.1	187.6	45.1	87.0
Tərtər rayonu	129.3	103.3	102.1	60.3	102.6	106.5

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/industry/>, 2022

Cədvəl 5

Toxuculuq sənayesi ilə məşğul olan müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2017	2018	2019	2020	2021
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	67	74	80	89	93
dövlət	12	13	14	13	13
qeyri-dövlət	55	61	66	76	80
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	157	168	182	215	247
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	182.3	248.3	304.3	240.9	369.5
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (sabit qiymətlərlə)	144.7	142.4	133.2	84.2	127.2
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	0.4	0.5	0.7	0.7	0.7
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	0.5	0.6	0.8	0.8	0.8
Pambıq mahlı, min ton	37.9	61.0	85.0	71.6	92.5
Pambıq parçalar, min kv.metr	16830.2	19314.4	21098.0	29965.5	33918.9
İpək parçalar, min kv.metr	274.5	40.7	103.2	-	69.8
Pambıq yataq ağları, min ədəd	371.6	580.7	610.5	268.1	350.9
Pambıq iplik, min ton	17.3	24.7	34.8	11.7	22.5
Xalça, min kv.metr	0.4	2.4	3.0	1.3	13.0

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/industry/>, 2022

Artıq Azərbaycanda toxuculuğa olan maraq pandemiya dan sonra daha da artmağa başlamışdır. Bu da Ölkənin qeyri-neft sektoruna olan meylinin artıdığını, investisiyaların daha çox bu istiqamətlərə sərf olunmasa səbəb olacaqdır. Yüngül sənaye elə bir sahədir ki, həm kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, ticarət və texnologiya ilə sıx bağlıdır. Ölkədə gedən texnologiya inkişafı yüngül sənaye sahəsində istehsalın sürətlənməsinə səbəb olacaqdır. Texnologiya inkişafının digər bir üstünlüyü isə ekoloji cəhətdən təmiz, minimum xammal tullantısı ilə fəaliyyətin davam etdirilməsinə səbəb olmasıdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda işağldan sonrakı iki il müddətində qeyri-neft sektoruna olan yanaşması və bu istiqamətdə aparılan layihələrin sayı artmaqdadır. Yüngül sənaye istehsal dövründə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq kimi sahələrlə, istehsal prosesində texnologiya inkişafının tətbiqi ilə, artıq istehlak dövründə ticarət və bazara çıxışın gücü ilə sıx bağlıdır. Məqalədə aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, ölkə daxilində qeyd olunan hər bir sahə üzrə məqsəd yönümlü tədbirlər və layihələr həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İbrahimli F.F., Əziz B.O. (2021). "Sənayeləşmə və kollektivləşmə". Kayzen, Azərbaycan tarixi, <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/5545/s%C9%99naye%99%C5%9Fm%C9%99-v%C9%99-kollektiv%C9%99%C5%9Fm%C9%99.html>
2. Abasov İ.D. (2013) "Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı". Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 712 səh.
3. Həmzəoğlu Mahir (2022). "Qarabağda sənaye sektoru aparıcı sahələrdən biri olacaq". Xalq cəhbəsi, <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2022/may/798452.htm>
4. https://azertag.az/en/xeber/Socio_economic_development_of_newly_liberated_areas_of_Karabakh-1923106- Socio-economic development of newly liberated areas of Karabakh, 2021
5. <https://aircenter.az/en/post/with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-789-> With New Economic Regions, Karabakh Set To Become Economic Driver Of Caucasus, 2021.
6. <https://stat.gov.az/source/industry/> - Statistika Komitəsi, 2022.
7. [http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/dekabr/729880\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/dekabr/729880(meqale).pdf) - Lçında aqrar, sənaye və turizm sahələri inkişaf etdiriləcək, 2020.

S.M.Sabzaliyev

doctor of economic sciences, professor, Azerbaijan State University of Economics
ORCID 0000-0002-0615-1067

S.C.Heybatova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Prospects for the development of light industry in the territories released from the occupation

Abstract

Textile and light industry is one of the oldest sectors of the Azerbaijani economy. It has a really rich and long history, with ups and downs, but the textile industry has always been a vital sector for Azerbaijan. This fact determines the importance and relevance of considering various factors of the modern textile industry in Azerbaijan and the prospects for its development. Given this, the most important is the analysis of the industry of the Western region of Azerbaijan. Historically, it was the most powerful base of the textile and light industry.

They are the largest producers of textile and light industry in the Western region of Azerbaijan. This explains, among many other factors, the high concentration of the labor force and the presence of many institutions involved in the training of highly qualified personnel for the textile and light industries. Despite the difficult economic situation in the industry and, above all, in the enterprises of the western region of Azerbaijan, it currently has great potential and development prospects, which is extremely important for the entire national economy.

The conducted studies show the dynamism of the light industry of the Karabakh and Zangezur regions in the Soviet period. Today, interest in the textile and other light industries in Azerbaijan has gained momentum due to the development of projects in the non-oil sector.

The construction of a huge industrial park recently, the increase in investment attractiveness and cooperation are proof that this area will grow even more in the future.

Key words: liberated territories from occupation, textiles, industry.

С.М.Сабзалиев

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0000-0002-0615-1067

С.К.Гейбатова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Перспективы развития легкой промышленности на территориях, освобожденных от оккупации

Резюме

Текстильная и легкая промышленность – одна из старейших отраслей экономики Азербайджана. У него действительно богатая и длинная история, со взлетами и падениями, но текстильная промышленность всегда была жизненно важным сектором для Азербайджана. Этот факт определяет важность и актуальность рассмотрения различных факторов современной текстильной промышленности Азербайджана и перспектив ее развития. Учитывая это, наиболее важным является анализ промышленности Западного региона Азербайджана. Исторически он был мощнейшей базой текстильной и легкой промышленности.

Они являются крупнейшими производителями текстильной и легкой промышленности в Западном регионе Азербайджана. Этим объясняется, среди многих других факторов, высокая концентрация рабочей силы и наличие множества учреждений, занимающихся подготовкой высококвалифицированных кадров для текстильной и легкой промышленности. Несмотря на сложную экономическую ситуацию в отрасли и, прежде всего, на предприятиях западного региона Азербайджана, в настоящее время она имеет большой потенциал и перспективы развития, что чрезвычайно важно для всей национальной экономики.

В проведенных исследованиях виден динамизм отрасли легкой промышленности Карабахской и Зангезурской областей в советский период. Сегодня интерес к текстильной и другим легким отраслям в Азербайджане набрал обороты благодаря развитию проектов в нефтяном секторе.

Строительство огромного индустриального парка в последнее время, повышение инвестиционной привлекательности и сотрудничество являются доказательством того, что эта территория будет расти еще больше в будущем.

Ключевые слова: освобожденные территории от оккупации, текстиль, промышленность.

T.P.Camalov
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
togrul.camal.2000@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.12.2022

The article was received by editorial board on 09.12.2022

Статья принята к печати 09.12.2022

ELEKTRON İQTİSADI MÜHİTLƏ SÜNİ İNTELLEKT TEKNOLOGİYALARININ İNTEQRASIYASI

Xülasə

Süni intellekt ilk kompüterlərin meydana çıxması ilə inkişaf etməyə başlayıb. Elm 1956-cı ildə Dartmut Kollecinin yay seminar məktəbində Con Makkarti tərəfindən təklif edilmiş süni intellekt anlayışının hamılıqla qəbul edilmiş vahid formasıdır. Bu məqalədə, süni intellekt – kompüter elmlərinin “insana xas intellektual funksiyaları”na (öyrənmək, məsələləri həll etmək, təbii dili başa düşmək və s.) malik sistemlərin yaradılması ilə məşğul olan sahəsi kimi qəbul olunur. Süni intellekt metodları insan beyni ilə müqayisədə hələ çox geridə olsa da, onların bəzi diqqətəlayiq uğurları var. Məsələn, şahmat, qo və poker oyunlarında insan üzərində qələbə qazanırlar, şəkillərin və nitqin tanınmasında insana yaxın nəticələr göstərilər, müəyyən keyfiyyətdə şəkillər, rəsm və musiqi əsərləri sintez edə bilirlər.

Məqalənin əsas məqsədi elektron iqtisadi mühitdə süni intellekt texnologiyalarının əsas xarakterik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün süni intellektin mahiyyəti və tətbiqi sahələri, eləcə də süni intellektin tətbiqinin effektivliyini araşdırmaq lazımdır. Məqalənin əsas məhdudiyyəti kimi Azərbaycanda süni intellektin tətbiqinə dair statistik məlumatların azlığı çıxış edir.

Açar sözlər: elektron mühit, süni intellekt, komputer texnologiyaları.

GİRİŞ

Hazırda süni intellekt növbəti baharını yaşayır və bu, dərin neyron şəbəkələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. 2006-cı ildən başlayaraq dərin öyrənmə (Deep Learning) maşın öyrənməsi tədqiqatlarında aparıcı yer tutur. “Deep Learning” maşın öyrənməsinin dərin neyron şəbəkələrinə (yəni laylarının sayı 2-dən çox olan) əsaslanan bir növüdür. Dərin neyron şəbəkələrinin qısa müddətdə tədqiq edilməsinə baxmayaraq, təbii dilin emalı, nitqin tanınması və kompüter görməsi sahəsində uğurla tətbiq edilib. Bəzi sahələrdə dərin neyron şəbəkələri və ümumiyyətlə, maşın təlimi metodlarının tətbiqi hələlik geniş yayılmayıb. Məsələn, ondadır ki, maşın öyrənməsi üçün böyük həcmdə verilənlər toplamaq və onları lazımi qaydada analiz etmək lazımdır. Dərin neyron şəbəkə metodları isə daha böyük həcmdə verilənlər tələb edir. Buna görə dərin neyron şəbəkələri həmişə kömək edə bilmirlər, bəzən daha sadə, klassik metodları tətbiq etmək lazım gəlir.

Süni intellektin geniş tətbiqi nəticəsində cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlər formalaşır və bu sahədə idarəetmə və tənzimləmə sürətlə dəyişən tələblərə uyğun olmalıdır. Fikrimizcə, süni intellekt texnologiyalarının :

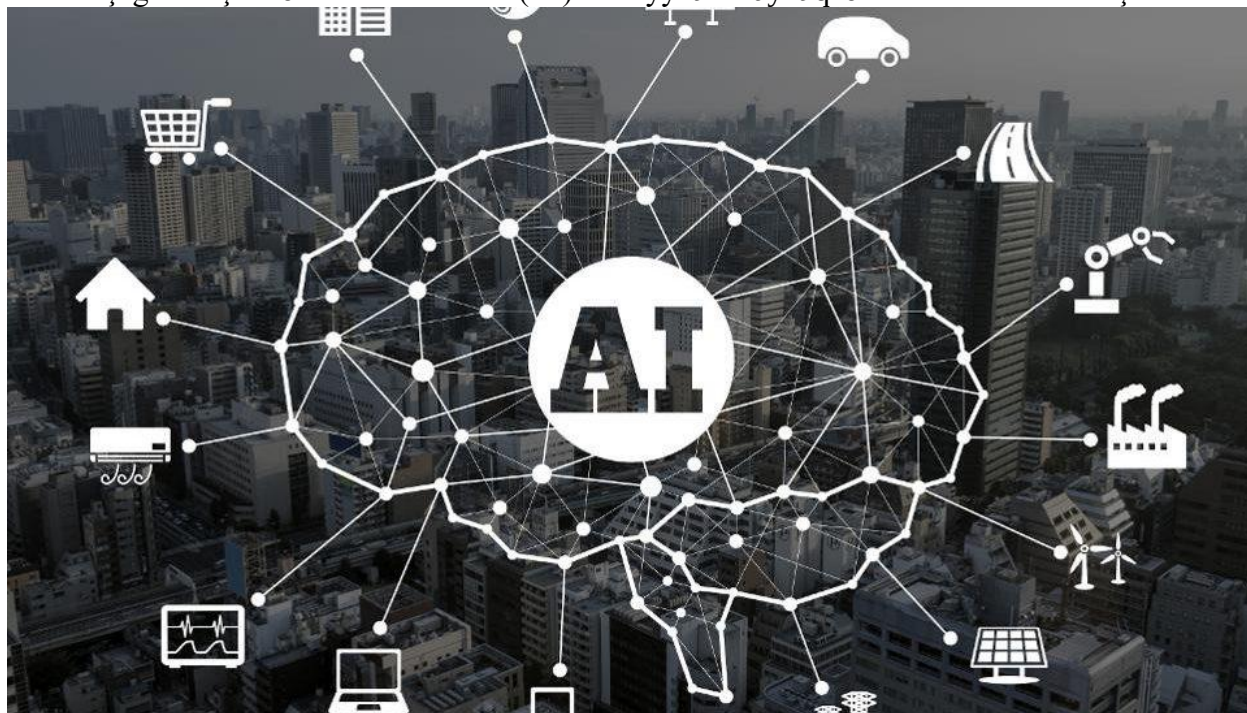
- məsuliyyətli istifadəsi,
- konfidensiallığın,
- təhlükəsizliyin
- etikanın təmin edilməsi prinsiplərini və standartlarını ölkə qanunvericiliyinə və dəyərlərinə uyğun olaraq təsbit etməyin vaxtı çatmışdır.

Süni intellektin mahiyyəti və inkişaf tarixi

Süni intellekt (AI) texnologiyası bugün iş dünyasında başverən dijital transformasiyanın (rəqəmsal çevrilmənin) əsas parçalarından biridir ki, şirkətlər toplanan və ya yaradılan məlumatlara (data) görə külli miqdarda pul ödəmək üçün sıraya düzülüblər. Beyninizdə sual yarana bilər ki, dijital transformasiya və yaxud rəqəmsal çevrilmə nə deməkdir. Rəqəmsal çevrilmə daim dəyişən biznes, bazar, istehlakçı tələblərinə cavab verə bilmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməkdir. Rəqəmsal çevrilmə çox böyük gəlir gətirmə potensialı olduğu üçün sahibkarlar lazımi məlumatlara pul ödəməkdən çəkinmirlər. Bu müəyyən qədər Big Data “inqilabından” qaynaqlanır. Belə ki, məlumatın çoxluğu intensiv tədqiqata icazə verdi. Daha sonra intensiv tədqiqat işinə maşınların insanlardan daha uyğun olduğu bəlli oldu. İnsanlar üçün yeganə iş bu maşınları daha səmərəli tədqiqat etmələrini təmin etmək üçün mümkün qədər “daha ağıllı” etməyə çalışmaq oldu. Nəticədə həmin ağıllı maşınlar bugünkü adı ilə süni intellekt yarandı.

Süni intellekti təyin edən təriflər zamanla dəyişir, amma əsas məğz olan insan kimi düşünən maşınlar ideyası dəyişməz olaraq qalır. Hər şeydən əlavə, insanların ətraflarındakı dünyanı izah etmədə və topladıqları məlumatla dəyişikliklər yaratmaqda xüsusi bacarıqları olduğu sübut olunmuşdur. Əgər biz daha səmərəli işləyən (insan kimi) maşınlar düzəltmək istəyırıksə, demək biz özümüzdən model kimi, eskiz kimi istifadə edəcəyik. Süni intellekti həm də insana xas düşünmə, yaradıcı (kreativ) olma, öyrənmə kimi bacarıqların kompyuterlərin rəqəmsal və ikili məntiqi (digital and binary logic) vasitəsilə təqlidi kimi də başa düşmək olar.

Aşağıdakı şəkildə süni intellektin (AI) mahiyyəti kifayət qədər asan izah olunmuşdur.

Şəkil 1. Süni intellektin əhatə dairəsi

1. Tədqiqatın araşdırma modeli

Tədqiqat və inkişaf işində “Süni İntellekt” iki qola bölünür. İlki “tətbiq olunan Süni intellekt (applied AI)”-dir ki, burda xüsusi bir tapşırığı insan təfəkkürünün təqlidi hesabına yerinə yetirməsi nəzərdə tutulur. Digəri isə “ümumiləşdirilmiş Süni intellekt (generalized AI)”-dir ki, bu da maşının zəkasını istənilən işdə əvvəlcədən heç bir proqramlaşdırma olmadan, yəni bir insan kimi məşğul ola biləcək səviyyədə inkişaf etdirməkdir.

Süni İntellekt (AI) artıq milyardlarca atomdan kiçik və ya atomaltı – subatom hissəciklərdən ibarət olan sistemlərin davranışlarını modelləşdirmək və təxmin etməkdə istifadə olunan kvant fizikasıdan pasiyentlərə gen məlumatlarına əsaslanan diaqnoz qoyulmasında istifadə olunan səviyyəyədək hər bir sahədə tətbiq olunur.

AI dələduzluğun aşkar edilməsindən müştərinin hansı xidmətə ehtiyacını olacağını təxmin edərək müştəri xidmətinin inkişafına kimi maliyyə dünyasındakı hər bir sahədə istifadə olunur. Emləddici sənayedə isə işçi qüvvəsinin və istehsalat prosesinin, habelə xətlərin baş vermədən öncə təxmin edilməsində istifadə olunur.

İstehlakçı dünyasında hər gün yenisi çıxan və istifadə etməkdən doymadığımız ağıllı telefonlarda (smartphone), misal üçün, Apple ağıllı telefonlarındakı Siri və Google-dakı Google Assistant, yeni nəsil avtomobillərdə və saymaqla bitməyən texnoloji avadanlıqlarda AI tətbiqini görə bilərik.

Ümumiləşdirilmiş AI biraz daha uzaqdır, belə ki, insan beyninin qüsursuz təqlidini (simulyasiyasını) gerçəkləşdirmək üçün həm hal hazırda sahib olduğumuz bu orqanın daha qüsursuz anlayışına və ortalama tədqiqatçıdan daha yaxşı hesablama gücünə ehtiyac var. Amma kompüter texnologiyasının yüksək təkamül sürəti ilə artıq bu problem həll olunacaq kimi görünür. Misal üçün, neyromorfik prosessor - yeni nəsil kompüter çipi - beyin simulyator kodunu daha səmərəli işlətmək üçün dizayn olunmuşdur. IBM-in Watson koqnitiv hesablama platformu (Watson cognitive computing platform) kimi sistemlər İS-dən insanın nevroloji proseslərinin yüksək səviyyədə təqlidindən istənilən tapşırığı ilk dəfə işləməyindən, bu haqda biliyinin olmasından, buna dair hazırlıqlardan keçməsinə asılı olmayaraq belə həll etmədə istifadə edir.

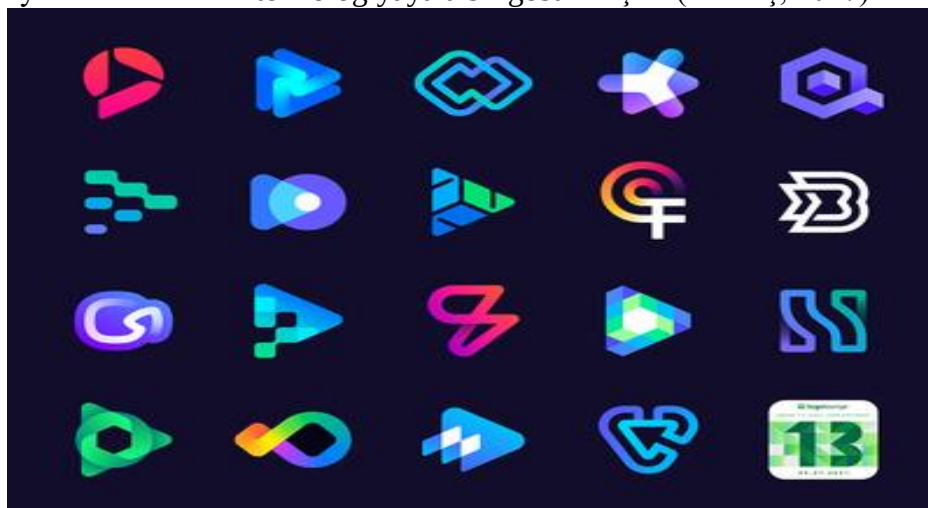
Süni intellektin tətbiqi sahələri

Maliyyə sektorunda süni intellektin istifadəsi xərclərin azaldılması, əməliyyatların tez yerinə yetirilməsi, təhlükəsizlik proqramlarının təmin edilməsi və hər zaman əlçatan olması baxımından istifadəçilərə böyük üstünlüklər verir. Süni intellekt tətbiqləri bankların bazar məlumatlarını əldə etməsi, banklarda istifadə olunan bank xidmətlərinin müştərilərə çatdırılması və ünsiyyətin daha asan artırılması üçün istifadə edilir. Banklarda istifadə olunan süni intellekt proqramları bankın imicini gücləndirmək, müştərilərini saxlamaq və yeni müştərilər cəlb etmək, filiallarda yükü bir az da azaltmaq və müştərilərini internet və mobil bankçılıq proqramlarına yönəltməyə çalışırlar. Lakin bilinməlidir ki, bu sistemlərdən istifadə etmək üçün güclü infrastruktur tələb olunur. Bu səbəbdən banklar texnologiyaya və xüsusilə proqram təminatına investisiyalarını artırırırlar (Okumuş, Bozbay, & Dağlı, 2010, s. 92).

Bankların internet və mobil bankçılıq proqramlarına müraciət etmələrinin müxtəlif səbəbləri var. Xüsusilə müştərilərini rəqiblərinə itirməmək və rəqabət mühitində geri qalmamaq üçün bu təcrübələrə müraciət edirlər. Bundan əlavə, ölkəmizdə gənc əhəlinin sıxlığı getdikcə artdığından gənc kütlə yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan banklar xərcləri azaltmaq üçün belə təşəbbüslərə əl atırlar. Əvvəlcə internet səhifələri ilə müştərilərə yaxınlaşmağa çalışan banklar, müştərilərə istifadəçi adı yaradaraq parol göndərərək xidmət təklif etməyə başlayıblar. Bu yolla müştərilər öz istifadəçi adları və müəyyən etdikləri xüsusi parol ilə bank xidmətlərindən istifadə edə bilirlər (Parasız, 2011, s. 61-62).

Süni intellekt tətbiqləri sayəsində banklar müştərilərinə sürətlə çatır və müştərilərə göstərilən xidmətlərin sayı günü-gündən artır. Bu arada təbii ki, banklar arasındakı yarış bütün rəqabəti ilə davam etdiyi üçün yarışda ən yeni və sürətli xidmət göstərən bank liderlik edir. Bu səbəbdən internet və mobil bankçılıqda çatılan bu nöqtədə, filialda həyata keçirilən demək olar ki, bütün əməliyyatlar bu tətbiqlərdə həyata keçirilə bilər. Bu çərçivədə sürətlə artan rəqabət şərtlərinə uyğunlaşmaq istəyən şirkətlər texnologiya ehtiva edən yeni məhsullar istehsal edərək, xərcləri azaltmaqla, müştəri məmnuniyyətini artıraraq yeni müştərilər qazanmağı hədəfləyirlər (Işkın, 2012, s. 50).

Maliyyə Texnologiyası (Fintech) maliyyə xidmətlərinin daha sürətli, daha səmərəli və asan şəkildə çatdırılmasını ifadə edən bəzi yeniliklərə istinad edir. Mobil və onlayn mühitlərdə yaradılan maliyyə əməliyyatlarını birləşdirərək texnologiyanın gətirdiyi yeniliklərdən sadəcə biri kimi ifadə edilir. Fintech təkcə ölkəmizdə deyil, dünyada da tez-tez istifadə olunan sistemə çevrilib. Fintech, mobil ödəniş alətləri və pul köçürmə əməliyyatları kimi bir çox fərqli sahələrdə innovasiyaları ehtiva edən texnologiyaya təsir göstərmişdir (Döldöş, 2017).

Şəkil 2. Fintech logo kolleksiyasının nümunələri

Fintech texnologiyasına üstünlük verilməsinin səbəblərindən danışsaq, istifadəçilərin istənilən vaxt hesablarına daxil ola bildiklərini, bu hesablar üçün başqa yerə getmək üçün bir yerdən qalxmadıqlarını, filiala getmədiklərini saymaq olar. hətta hesabları ödəmək və əməliyyatları vaxta qənaət etmək üçün cib telefonlarından edilə bilər. Bu texnologiyanın bəzi mühüm elementləri fərdiləşdirilmiş məsləhət və ya rəsmi şəxsə ani çıxış kimi görünür (Döldöş, 2017).

Bank sektorunda əməliyyatları daha asan və daha az xərcə həyata keçirə bilən Fintech texnologiyası iş dünyasını tamamilə yeniləməyi planlaşdırır. Banklar və müştərilər arasındakı münasibətləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirən bu texnologiya bazarı bank sektorundan oğurlamağa başladı və Fintech şirkətləri fərdi pul köçürmələri və maliyyə həlləri təqdim edərək əhəmiyyətli uğurlara imza atdılar. Maliyyə sektorunda müştərilər tərəfindən texnoloji məhsullara və həllərə artan tələbat Fintech sisteminə də yüksəliş gətirdi. Fintech həmçinin bank sektoru ilə başlayan mobil və onlayn tətbiqləri daha geniş yayılmış hala gətirdi (Dişbudak, 2018).

Fintech, maliyyə sektorunda yaradılan yeniliklər və rahatlıqlar kimi xidmətlərlə ön plana çıxır, müştərilər üçün innovativ və davamlı məhsullar təklif edir. Bundan əlavə, maliyyə sektorundan kənar istifadəçilərə çatmaqla müştəri təcrübəsinə daha çox diqqət yetirməyə davam edir. Fintech, şirkətlərin mobil və rəqəmsal mühitlərdə yaratdığı yeniliklərlə maliyyə sənayesi üçün əvəzolunmaz bir yeniliyə çevrilib (Codevist, 2018).

İnsanların həyatını asanlaşdıran texnologiya bank sektoru üçün də mühüm inkişaf təmin etmiş, banklar və bank müştəriləri üçün xərc və vaxt anlayışını minimuma endirən bir sistemə çevrilmişdir. Süni intellekt tətbiqləri bank sektorunun vazkeçilməz hissəsinə çevrilmiş və bankçılıq sahəsində bir çox yeniliklərə və dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən süni intellekt tətbiqləri həm bank fəaliyyətinin, həm də paylama kanallarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu dəyişikliklərin baş verməsi rəqabət mühiti yaratdı və banklar öz xidmətlərində müxtəlif yeniliklər etməli oldular.

Rəqabətli struktur daxilində süni intellekt tətbiqləri bankların istifadə etdiyi mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. İnternet bank sektorunda biznes anlayışına da təsir edib və bu təsir bankların təklif etdiyi xidmət keyfiyyətində də özünü göstərir. Məhsullarını internet üzərindən müştərilərinə çatdırmağa başlayan banklar bu günlərdə sürət, vaxt və xərc baxımından əhəmiyyət qazanan internet bankçılıq ilə təmin edə biləcəkləri ən yüksək faydanı təmin etməyi planlaşdırır. Bunu maksimum müştəri məmnuniyyəti ilə yerinə yetirməyi hədəfləyir.

Bankların strategiya tərəfdaşı sayıla biləcək süni intellekt tətbiqləri də banklar üçün alternativ olaraq görülür. Bank filiallarında müştəri sıxlığı və zaman-zaman yaranan növbələrin yaratdığı mənfiliklər səbəbindən bu tətbiqlər alternativ vasitəyə çevrilib. Rəqəmsal əsr dediyimiz dövr əməliyyatların daha sürətli və asan, daha az xərcə həyata keçirilməsinə imkan verdi. Bu dəyişikliklər bank sektoru ilə sıx bağlıdır (Ercişli, 2007).

2. TƏHLİL

Mobil bankçılıq müştərinin smartfon vasitəsilə bankla əlaqə saxladığı proqramdır. Simsiz texnologiya və mobil cihazların geniş istifadəsi rabitə, əməliyyatlar, alış-veriş və ticarətdə böyük iş imkanları yaratmışdır. Daima onlayn olan texnologiya yüksək məlumat ötürmə sürəti sayəsində mobil cihazların reallığa əsaslanan çox yüksək səviyyədə məlumat və xidmət səviyyəsində məlumat əldə etməsini və göndərməsini təmin etmişdir. Mobil bankçılıq elektron bankçılığın alt toplusu kimi müəyyən edilir (Barutçu, 2010, s. 13). Hərəkətlilik anlayışı hərəkətdə olmağı ifadə edir və sabit bir quruluşa malik olmama xüsusiyyətini ehtiva edir. Səyyar nəqliyyat vasitəsi daşıma bilən olduğundan, heç bir sabit nöqtəyə, kəmərlərə və ya cihaza bağlanmadan daşıma bilər. Bu xüsusiyyət həm də daimi hərəkətdə olmağı təmin edir. Cəmiyyətdə mobil maliyyə xidmətləri ilə bağlı müsbət rəy artmaqdadır. Bunun səbəbini əsasən cəmiyyətdə mobil telefondan istifadə sürətinin artması və dünya iqtisadiyyatlarının inteqrasiyası mobilliyi artırması kimi göstərilə bilər. Beləliklə, mobil xidmətlər dəbdəbə deyil, zərurətə çevrilmiş, cəmiyyətdə gənclər müasir informasiya və kommunikasiya xidmətlərinə heyran olmuş, mobil qurğular bank xidmətlərinə çıxışda mühüm mərhələyə gəlmişdir (İşler, 2015).

İnternet bankçılıq, zaman və məkan anlayışından bəhs edilmədən bank xidmətlərinin müştərilərə internet üzərindən təklif edildiyi paylama kanalı kimi ifadə edilir. İnternetə çıxışı olan hər bir kompüterlə 24 saat istifadə edilə bilən bir paylama kanalıdır. Bank sistemində kommunikasiya sistemi olaraq dövrün qabaqcılı olan internetin geniş yayılması klassik bankçılıqda bir inqilab olaraq görülür. Əslində internet üzərindən virtual bank filiallarından pul çıxarmaqdan başqa bütün digər bank xidmətlərini göstərmək mümkün olub. Bütün əməliyyatları evdən etmək və fiziki puldan qaçmaq kimi faktorlar filialsız bankçılığı gündəmə gətirib (Parasız, 2007, s. 367). Virtual banklar öz istifadəçilərinə fiziki yerləşmədən bank xidmətlərindən yararlanmaq imkanı təklif edirlər. Texnologiya digər sektorları idarə edərkən, dəyişikliyi də zəruri edir. Bu inkişaf bank sektorunu sürətlə inkişaf edən və yayılan texnologiya ilə ayaqlaşmağa vadar etdi. Banklar inkişafı yaxından izləməli olan sektorlardan birinə çevrilib. Müasir texnologiyada müştərinin bank xidmətlərini almaq üçün evdən kompüterlə internetə daxil ola bildiyi internet bankçılıq daha da irəli gedərək mobil telefonlarımıza çatmağı bacarmışdır (Keskin, 2017).

İnternet bankçılıq kompüterdən istifadə edən müştərilər üçün daha uyğun bir paylama kanalı olduğu üçün cəmiyyətdə savadlılıq səviyyəsi və kompüterdən istifadə nisbəti günü-gündən yüksəlir və bu paylama kanalı da öz təsirini günü-gündən artırır. İnternet bankçılıqdan istifadə edən müştərilər internet üzərindən daxil olduqları virtual şəbəkədə öz əmanətlərini, investisiyalarını, kreditlərini və ya borclarını izləmək şansına malikdirlər (Eriş, 2013, s. 171).

NƏTİCƏ

Süni intellekt tətbiqlərinin inkişafı ilə maliyyə xidmətləri də bu inkişafın göstərdiyi şəkildə formalaşır. Maliyyə sektorunun ən mühüm elementlərindən biri olan banklar elektron bankçılığın

inkışafında mühüm rol oynamışdır. Əvvəlcə süni intellekt tətbiqləri nümunəsi kimi göstərilə biləcək bankomatların diqqət çəkməyəcəyi düşünülərsə də, sonrakı illərdə bu fikrin doğru olmadığı ortaya çıxdı. Bank sektorunda artan rəqabət yeni xidmətlər və müxtəlifliyi artırmış, vaxtı və xərcləri minimuma endirən süni intellekt tətbiqləri bu xidmətlərin inkışafında mühüm rol oynamışdır.

Süni intellekt tətbiqlərinin sürətli inkışafı və özü ilə insanlarla təkbətək ünsiyyəti gətirdiyi üçün mərkəzi insan olan xidmət fəaliyyətləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqramlar sayəsində insanlar bank şöbələrinə getmədən internetə daxil ola bildikləri bir çox bank əməliyyatlarını ağıllı telefonlarından və ya kompüterlərindən həyata keçirə bilirlər. Texnologiyanın inkışafı süni intellekt tətbiqlərinin inkışafına səbəb olub. Bu inkışaflar həm də maliyyə və bank sektorunun inkışafına böyük töhfə verdi. Maliyyə və bank sektoru isə inkışaf etməkdə olan bu süni intellekt tətbiqləri ilə ayaqlaşaraq xidmətlərini bu kanallar üzərindən təqdim etməyə fokuslanıb.

Süni intellekt tətbiqlərində inkışaf edən bu proseslər insan həyatına müsbət təsir göstərmiş və bank sektoruna əhəmiyyətli bir ölçü qatmışdır. Bu gün bank müştəriləri süni intellekt proqramlarından istifadə etməklə bank filialları və ya bank işçiləri ilə əlaqə saxlamadan öz əməliyyatlarını rahatlıqla həyata keçirə bilir və bu rahatlığa uyğun olaraq bal sistemindən istifadə edərək mobil tətbiqlər vasitəsilə xidmət keyfiyyətini şərh edib müştərilərə çatdırı bilirlər. banklar. Nəticədə proqramdan istifadə edən müştərilər vaxtlarına qənaət edən süni intellekt proqramlarına daha çox meyl edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Talıblı M., İqtisadiyyatda insan dəyəri. (2019). Bakı.
2. Abbasov Ə.M. İntellektual informasiya sistemlərində qərar qəbul etmə üsulları. (2003). Bakı, 346 s.
3. Abbasov Ə.M. İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyaları. (2002). Bakı, "İqtisad Universiteti", 420 s.
4. Abbasov Ə., Mahilə Salmanova, Mətləb Əlizadə, Etibar Seyidzadə, "İnformatika və kompüterləşmənin əsasları". (2006). Bakı. 380 s.
5. Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Musayev İ.K. İntellektual Sistemlər və texnologiyalar. (2016). Bakı, 256 s
6. Андрейчиков А.В., Андрейчикова О.Н. Интеллектуальные инфомационные системы. (2014). М.:Финансы и статистка. 424 с.
7. Г.А.Титоренко. "Информационные технологии управления". (2003). Москва, 420 с.
8. Титоренко Т.А. Атоматизироанные информационные технологии в экономике. (2018). М., «Юнити», 620 с.
9. Луценко Е.В. Интеллектуальные информационные системы. (2016). Краснодар, 520 с.
10. Буренина Т.А. Маркетинг на базе интернет–технологий. (2015). М., «Благовест», 480 с.
11. Andrew McAfee and Erik Brynjolfsson, Machine Platform Crowd: Harnessing Our Digital Future. (2017). (New York: Norton).
12. Caleb Watney, "It's Time for our Justice System to Embrace Artificial Intelligence," (2017). TechTank (blog), Brookings Institution, July 20.
13. Christian Davenport, "Future Wars May Depend as Much on Algorithms as on Ammunition, Report Says,". (2017). Washington Post, December 3.
14. Dominic Barton, Jonathan Woetzel, Jeongmin Seong, and Qinzhen Tian, "Artificial Intelligence: Implications for China". (2017). (New York: McKinsey Global Institute), p.1.

T.P.Jamalov

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

Integration of artificial intelligence technologies with electronic economy environment

Abstract

Artificial intelligence began to develop with the appearance of the first computers. Science is a universally accepted unified form of the concept of artificial intelligence, proposed by John McCarthy at a summer seminar at Dartmouth College in 1956. In this article, artificial intelligence is considered to be the branch of computer science that deals with the creation of systems with "human-like intellectual functions" (learning, problem solving, understanding natural language, etc.). Although AI methods are still far behind the human brain, they have some notable successes. For example, they win over humans in chess, go, and poker games, show close-to-human results in recognizing images and speech, and can synthesize images, paintings, and musical works of a certain quality.

The main goal of the article is to examine the main characteristics of artificial intelligence technologies in the electronic economic environment. In order to achieve the set goal, it is necessary to investigate the nature and application areas of artificial intelligence, as well as the effectiveness of the application of artificial intelligence. The lack of statistical data on the application of artificial intelligence in Azerbaijan is the main limitation of the article.

Key words: electronic environment, artificial intelligence, computer technologies.

Т.П.Джамалов

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Интеграция технологий искусственного интеллекта в электронную экономическую среду

Резюме

Искусственный интеллект начал развиваться с появлением первых компьютеров. Наука - это общепринятая унифицированная форма концепции искусственного интеллекта, предложенная Джоном Маккарти на летнем семинаре в Дартмутском колледже в 1956 году. В данной статье искусственный интеллект рассматривается как отрасль информатики, занимающаяся созданием систем с «человекоподобными интеллектуальными функциями» (обучение, решение задач, понимание естественного языка и т. д.). Хотя методы ИИ все еще далеко отстают от человеческого мозга, у них есть заметные успехи. Например, они выигрывают у людей в шахматах, го и покере, показывают близкие к человеческим результаты в распознавании изображений и речи, могут синтезировать изображения, картины и музыкальные произведения определенного качества.

Основная цель статьи - рассмотреть основные характеристики технологий искусственного интеллекта в электронной экономической среде. Для достижения поставленной цели необходимо исследовать сущность и области применения искусственного интеллекта, а также эффективность применения искусственного интеллекта. Отсутствие статистических данных о применении искусственного интеллекта в Азербайджане является основным ограничением статьи.

Ключевые слова: электронная среда, искусственный интеллект, компьютерные технологии.

R.M.Abdinov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ramizabdinov1952@gmail.com
T.R.Oruclu
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
turaloruclu33@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.11.2022

The article was received by editorial board on 07.11.2022

Статья принята к печати 07.11.2022

İQTİSADİYYATIN RƏQƏMSALLAŞMASI KONTEKSTİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYASI

Xülasə

İş dünyasında bir çox insan Süni İntellektə əsaslanan texnologiyalardan istifadənin gələcəkdə uğur üçün mühüm tələb olacağını bildirir. Süni intellektdən istifadənin rəqabətdə olduqları müəssisələrə qarşı üstünlük təmin edəcəyi də güman edilir. Süni İntellekdən istifadəni qətiyyətlə davam etdirə biləcək menecerlərə sahib olan müəssisələr artan məhsuldarlıqla qazancın maksimumlaşdırılmasına nail ola bilirlər. Bu nəticələr iş dünyası tərəfindən süni intellekt texnologiyasının əhəmiyyətinin dərk edilməsinin göstəriciləri kimi qeyd edilə bilər. "Sənaye 4.0" kimi adlandırılan və istehsalda insan əməyini azaldaraq ucuz işçi qüvvəsi ilə rəqabət aparan müəssisələrdə fiziki dünya ilə virtual mühiti sensorlar və internet vasitəsilə birləşdirən kibernetik sistemlərdə Süni İntellekt texnologiyası mühim rola malikdir. Bu sistemlərdə tədarük zəncirindən istehsal və hətta istehsaldan sonra müştərinin son istehlak mərhələsinə qədər olan prosesləri izləmək mümkündür.

Açar sözlər: süni intellekt, sənaye 4.0, rəqabət, müəssisə, texnologiya.

GİRİŞ

Süni intellekt texnologiyası cəmiyyətləri, dövlətləri və müəssisələri kökündən dəyişdirən qabaqcıl texnologiyadır. Süni intellekt anlayışı insan davranışlarını əvəz etmək qabiliyyətinə malik olan, qarşılıqlı əlaqə, öyrənmə və uyğunlaşma bacarıqlarını genişləndirərək tətbiq etmək imkanı olan rəqəmsal texnologiya və yaxud tətbiqlər kimi müəyyən edilir. Süni intellekt anlayışı 4 əsas elementdən ibarətdir. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- Doğrulama (Verification);
- Etibarlılıq (Validity);
- Təhlükəsizlik (Security);
- Nəzarət (Control).

Doğrulama, sistemin yetərli səviyyədə müəyyən standartlara cavab verməsi üçün sübut oluna və ölçülə bilməsi deməkdir.

Etibarlılıq, sistemin düzgün konfigurasiya edilib-edilmədiyini anlamaq qabiliyyətidir.

Təhlükəsizlik dedikdə, süni intellektin istifadəsinin kritik olduğu sahələrdə müəyyən təhlükəsizlik mexanizmlərinə ehtiyacılığı nəzərdə tutur.

Nəzarət isə insan nəzarətindən kənarda qalan və süni intellektin nəzarətində qalmamalı olan sahələrin müəyyən edilməsidir [1].

ƏSAS HİSSƏ

Süni intellekt insana bənzər koqnitiv funksiyaları yerinə yetirən maşınları təsvir edir. Onun inkişafı 1950-ci illərdə hesablama, riyaziyyat, psixologiya və statistika sahələrində qabaqcıl şəxslərin ağıllı maşınlar yaratmağa başlaması ilə əsas qoyulmuşdur. Süni intellekt müəyyən məqsədlər üçün tövsiyələr, proqnozlar və ya qərarlar verməklə ətraf-mühitə təsir göstərə bilən maşın əsaslı bir sistemi ifadə edir. IBM-in Deep Blue kompüterlərinin 1997-ci ildə şahmat üzrə dünya çempionu Garry Kasparovu məğlub etməsi, o cümlədən, kompüterlərin görüntü və videolardakı əşyaları ayırd edə bilməsi süni intellektin gəldiyi ən mühüm nöqtələrdən biridir [2].

Bununla belə, son illərdə sürətlə istehsal olunan müxtəlif formatlardakı böyük məlumatların, yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi hesablama gücünün artırılmasını və yeni süni intellekt texnologiyalarının inkişaf etdirilməsini zəruri qılmışdır. Bu irəliləyişlərdə Netflix, Google, Airbub, Amazon və Uber kimi şirkətlər süni intellekt texnologiyası ilə böyük həcmli məlumatlar emal edə bilir və nəticələri ilə yeni məhsullar, bazarlar və xidmətlərlə əhatə dairəsini genişləndirirlər [3].

Süni intellektlə bağlı verilən təriflərdə 3 əsas mövzuya xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- insan kimi davranan sistemlər;
- insan kimi düşünmə;
- rəşional davranma [4].

Bu elementlər içərisindəki ən vacib yanaşmalardan biri insan kimi davranan sistemlər yanaşması Alan Turing tərəfindən irəli sürülmüşdür. İngilis riyaziyyatçısı Alan Turing kompüterlərin ağıllı davranışlarının koqnitiv tapşırıqlarda heç olmasa insan səviyyəsində performansla malik olması barəsində mühim tədqiqatlar aparmışdır. Bu təşəbbüslər daha sonra "Turing testi" kimi populyar hala gəlmişdir [5].

Ümumiyyətlə süni intellekt 3 vacib ehtiyacı ödəyə bilər. Bu ehtiyaclar: İş proseslərini avtomatlaşdırmaq, məlumatların təhlili vasitəsilə fikir əldə etmək, müştərilər və işçilər arasında əlaqə yaratmaqdır. Davenport və Ronanki tərəfindən 152 müəssisədə aparılan araşdırmada iş proseslərinin avtomatlaşdırılmasında daha çox robot texnologiyalarından istifadə edildiyi təsbit edilmişdir. Məlumatların təhlili nəticəsində fikir əldə etmək üçün işə təşkilatların məlumatları analiz edərkən müxtəlif tipli alqoritmlərdən istifadə olunduğu görülmüşdür. Müştərilər və işçilər arasında əlaqə qurmaq üçün iş maşınların öyrənilməsi ilə ortaya çıxan əlaqə platformalarının aktiv olaraq istifadə edildiyi müəyyənləşdirilmişdir [6].

Süni intellektin istifadə sahələri gün keçdikcə artmaqdadır. Süni intellekt səhiyyə sektoru, istehsal və pərakəndə ticarət kimi sektorlarda, xüsusilə iş bank sektorunda effektiv şəkildə istifadə edilməyə başlanılıb. Telefonlarımızda süni intellektin məhsulu olan asistentlər səs tanıma xüsusiyyətləri vasitəsilə verdiyimiz göstərişləri yerinə yetirərək həyatımıza rahatlıq gətirir. Kredit kartı ilə etdiyimiz əməliyyatlar süni intellekt tətbiqləri ilə təhlil edilir və istifadəçinin alış-veriş meyllərinə uyğun olaraq bəyəndiyi və istədiyi məhsulları təqdim edir. İstifadə etdiyimiz e-poçt proqramlarında da süni intellektədən istifadə edilməkdədir. İstifadəçinin görmək istəmədiyi e-poçtlar sıralanır və aşkarlama sistemləri bir neçə sözə baxaraq hansı poçtun lazımsız olduğunu müəyyən edə bilər. Sosial media vasitələrində də üz tanıma sistemləri ilə insanların şəxsiyyətləri avtomatik olaraq təyin oluna bilər [7].

Bütün bu ehtiyacların müxtəlif tətbiq formaları və texnikaları var. Bu texnikalar: biliyə əsaslanan ekspert sistem yanaşması, süni neyron şəbəkələri yanaşması, qeyri-səlis məntiq yanaşması, qeyri-ənənəvi optimallaşdırma üsulları, hibrid alqoritm qərar dəstək sistemləri və s. sayıla bilər [8].

NƏTİCƏ

İnsan ehtiyacları və böyük verilərə görə ortaya çıxan süni intellekt tətbiqlərinə bu gün bir çox sektorda rast gəlinir. İnsan davranışlarına bənzər hərəkət edən süni intellekt tətbiqlərinin əmək

məhsuldarlığına əhəmiyyətli tövhələr verdiyi düşünülür. Bu tövhələr gündəlik həyatı asanlaşdırır və sürətləndirir. Çəviklik və məlumatların sürətli təhlil edilərək araşdırılması bugünkü dövrdə müəssisələr üçün əvəzolunmaz rəqabət alətidir. Məlumatı tez əldə edən və bu məlumatı tez təhlil edən müəssisələr rəqibləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyünə malik olacaqdır. Bu səbəbdən süni intellekt tətbiqləri müəssisələrin səmərəliliyi və rəqabət şəraitində üstünlük əldə etmələrində mühüm rol oynayan, insanların ehtiyaclarını qarşılaya bilən yeni bir texnologiyadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Tamer Y.H., Övgün B. (2020). Yapay Zeka Bağlamında Dijital Dönüşüm Ofisi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 75(2), 775-803.
2. Dündar M. M. (2020). Kobi'lerin Dijital Dönüşümü.Yüksek Lisans Tezi. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
3. Borges F.S. A., vd. (2021). The Strategic Use of Artificial Intelligence in The Digital Era: Systematic Literature Review and Future Research Directions. International Journal of Information Management, 57, 1-16.
4. Serçemeli M. (2018). Muhasebe ve Denetim Mesleklerinin Dijital Dönüşümünde Yapay Zekâ. Turkish Studies Economics, Finance and Politics, 13(30), 369- 386.
5. Ramesh A., Kambhampati C., Monson J. and Drew P. (2004). Artificial Intelligence in Medicine, Ann R Coll Surg Engl, 86, 334-338.
6. Davenport H. T. and Ronanki R. (2018). Article Technology Artificial Intelligence for the Real World, Harvard Business Review, January – February.
7. Okan M. (2020). Yazılım Sektöründe Çevik Dönüşüm İle Dijitalleşme Üzerine İnceleme. Yüksek Lisans Tezi. T.C Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yüksek Lisans Programı. İstanbul.
8. Pirim H. (2006). Yapay Zekâ. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 1 (1), 81-93.

R.M.Abdinov

PhD in Economics, associate professor, Azerbaijan State Oil and Industry University

T.R.Orujlu

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

Artificial intelligence technology in the context of digitalizing the economy

Abstract

Many people in the business world say that the use of Artificial Intelligence technologies will be an important requirement for future success. The use of artificial intelligence is also expected to give it an advantage over competing businesses. Businesses that have managers who can resolutely continue to use Artificial Intelligence can maximize profits with increased productivity. These results can be seen as indicators of the business community's understanding of the importance of artificial intelligence technology. Artificial Intelligence technology plays an important role in the so-called "Industry 4.0" and cyber-physical systems that connect the physical world with the virtual environment through sensors and the Internet in enterprises that compete with cheap labor, reducing human labor in production. In these systems, it is possible to track the processes from the supply chain to production and even after production to the final stage of consumption of the customer.

Key words: artificial intelligence, industry 4.0, competition, enterprise, technology.

Р.М.Абдинов

*к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Т.Р.Оруджлу

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Технологии искусственного интеллекта в условиях цифровизации экономики

Резюме

Многие представители делового мира говорят, что использование технологий на основе искусственного интеллекта станет важным условием успеха в будущем. Ожидается, что использование искусственного интеллекта также даст ему преимущество перед конкурирующими предприятиями. Предприятия, у которых есть менеджеры, которые могут решительно продолжать использовать искусственный интеллект, могут максимизировать прибыль за счет повышения производительности. Эти результаты можно рассматривать как показатель понимания бизнес-сообществом важности технологии искусственного интеллекта. Технологии искусственного интеллекта играют важную роль в так называемой «Индустрии 4.0» и киберфизических системах, которые связывают физический мир с виртуальной средой через датчики и Интернет на предприятиях, конкурирующих с дешевой рабочей силой, сокращая человеческий труд в производстве. В этих системах можно отслеживать процессы от цепочки поставок до производства и даже после производства до конечного этапа потребления заказчиком.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, индустрия 4.0, конкуренция, предприятие, технологии.*

A.A.Qədəşov
müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Aykhan.gadashov@ereforms.gov.az
N.Ş.Zeynalova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nigarzeynalovaa08@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 28.11.2022

The article was received by editorial board on 28.11.2022

Статья принята к печати 28.11.2022

ELEKTRON TİCARƏT KONSEPSİYASI VƏ ELEKTRON TİCARƏTİN ƏNƏNƏVİ TİCARƏTLƏ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə hazırda dünyada və ölkəmizdə çox sürətlə inkişaf edən ticarətin bir forması olan elektron ticarətlə bağlıdır. Məqalədə elektron ticarət konsepsiyası və elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə müqayisəli təhlilini aparmaq üçün ilk növbədə elektron ticarət konsepsiyası, elektron ticarətin önəmi haqqında məlumat verilmişdir. Daha sonra elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Məqalədə, həmçinin elektron ticarətin Azexport modeli haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: ticarət, elektron ticarət, klassik ticarət, ənənəvi ticarət, Azexport.

GİRİŞ

Müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insanların həyatını daha da asanlaşdırır. Bu sürətli inkişaflardan biri də elektron ticarətdir. Ümumiyyətlə texnologiyadakı inkişaf idarəetmədə hər şeyə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Yeni texnologiyalar sənaye strukturunda və rəqabətdə dəyişikliklərə gətirib çıxarır və biznesdən sağ qalmaq üçün strategiyalarını dəyişməyi tələb edir. Elektron ticarət belə nəticələri olan bir texnologiyadır. Elektron ticarət qloballaşma baxımından da çox mühüm bir addımdır. Elektron ticarət sosial və iqtisadi həyatda böyük dəyişikliklərə səbəb olur.

Elektron ticarət, tərəflərin birbaşa fiziki əlaqəyə və ya fiziki mübadilə prosesinə ehtiyac olmadan elektron şəkildə ünsiyyət qurduğu hər hansı kommersiya biznes fəaliyyəti kimi başa düşülür. Elektron ticarət internet vasitəsilə təklif olunan məhsul və xidmətləri dünyanın hər yerindən istənilən anda əldə etmək imkanı yaradır. Təklif etdiyi bu xidmətlər elektron ticarətin əhəmiyyətini, bu gün öyrənilməsinin nə dərəcədə vacib olduğunu göstərir.

1. Elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə müqayisəli təhlili

Elektron ticarət hər növ mal və xidmətlərin internet vasitəsilə təhlükəsiz şəkildə satışını həyata keçirir. Elektron ticarətdə təqdimat, satış, ödəniş, müştəri əlaqələri və çatdırılma kimi bütün proseslər internet üzərindən həyata keçirilir.

Elektron ticarət, yalnız rəqəmsal dünyanın məhsul və xidmətlərini əhatə etmir, həmçinin gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz, əldə tutulan, yəni fiziki olaraq istifadə edilə bilən məhsul və xidmətləri də əhatə edir.

E-ticarətin tarixinə baxsaq, e-ticarətin yaranmasının internetin inkişafının və onun kommersiyalaşdırılması ilə sıx bağlı olduğunu görürük. İnternetin özəlləşdirilməsi və kommersiyalaşdırılması 1991-ci ildə başladı. Bəzi tədqiqatçılar bunu e-ticarətin doğulması adlan-

dırsalar da, digərləri e-ticarətin elektron məlumat mübadiləsi (EDI) qədər qədim olduğunu düşünür (Sullivan və Walstrom, 2001: 8).

Elektron ticarətin yaranmasından əvvəl ticarət ənənəvi ünsiyyət vasitələrindən və klassik üsullardan istifadə edilməklə həyata keçirilirdi. Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı və qloballaşma bütün dünyaya təsir göstərmiş, ticarətin həcmi dəyişmiş və elektron ticarət adlı yeni bir ticarət forması yaranmışdır.

Elektron ticarətin yaranmasından sonra bəzi insanlar elektron ticarətin təhlükəsiz olmadığını düşünərək ənənəvi ticarətə üstünlük verirlər. Bununla belə, hər iki üsuldən istifadə etmək daha etibarlıdır.

Ənənəvi ticarət nədir?

Ənənəvi ticarət iki şəxs arasında fiziki formada mal və xidmətlərin mübadiləsini nəzərdə tutur. Ənənəvi ticarət məhsul və xidmətlərin alınmasının ən qədim üsullarından biridir. Bu, demək olar ki, bütün dünyada hər kəs tərəfindən edilir. Bu ticarət üsulu sadəcə bir mağazaya və ya bazara getmək, bir məhsul seçmək və məhsul üçün ödəniş etməkdən ibarətdir.

Ənənəvi ticarət biznesi sürətləndirən bütün fəaliyyətləri əhatə edən biznesin bir hissəsidir. Burada əsas iki növ fəaliyyət var: ticarət və ticarət köməkçiləri.

Ticarət, pul müqabilində mal və xidmətlərin alqı-satqısıdır. Ticarət köməkçiləri isə bank, nəqliyyat, sığorta, qablaşdırma, marketinq, reklamlar və s. kimi bizneslə əlaqəli fəaliyyətlərə aiddir. Köməkçi şirkətlər uğurlu biznes əməliyyatlarına kömək etməyə çalışırlar.

Ənənəvi ticarət, istehsalçıdan istehlakçılara birbaşa mal və xidmətlərin mübadiləsini təmin edən bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Mal istehsalı birbaşa istehlakçıya çatmır. Ağillı şəkildə ticarətə daxil olan müxtəlif fəaliyyətlərdən keçir. Ənənəvi ticarət, yalnız müəyyən bir müddət aralığında mümkündür.

Ticarət əməliyyatları əsasən müştərilərlə üz-üzədir. Biznes üçün ənənəvi ticarət şifahi söz, müştəri müraciətləri və şəbəkələşmə üzərində inkişaf edir. Biznesin uğuru üçün şəxsi ünsiyyət ənənəvi ticarətdə əsas amildir.

Elektron ticarət nədir?

Elektron ticarət də ənənəvi ticarət kimidir. Hər ikisi mal və xidmətlərin mübadiləsini əhatə edir. Başlıca fərq ondan ibarətdir ki, elektron ticarət, bu mübadiləni elektron şəbəkə, yəni internet vasitəsilə onlayn şəkildə aparılır. Hal-hazırda elektron ticarət sosial şəbəkələrdə də istifadə olunur. Elektron ticarətdə baş verən bütün əməliyyatlar, yardım və ünsiyyət elektron mühitdə baş verir. Sifariş, alqı-satqı prosesi, ödənişlər də daxil olmaqla bütün biznes fəaliyyətləri internet vasitəsilə elektron mühitdə həyata keçirilir.

Elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə müqayisəli təhlilinə baxaq:

Cədvəl 1

Müqayisə cədvəli

Ənənəvi ticarət	Elektron ticarət
Ənənəvi ticarətdə biznesin qurulması və saxlanması çətinidir.	Elektron ticarətdə biznesin qurulması və saxlanması asandır.
Ənənəvi ticarət telefon xətləri, üz-üzə və ya poçt sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir	Elektron ticarət internet və ya digər şəbəkə kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilir.
Satıcı və alıcı arasında birbaşa fiziki əlaqə mövcuddur.	Satıcı və alıcı arasında dolaylı qarşılıqlı əlaqə elektron mühitdə baş verir.
Ənənəvi ticarətdə məhsulların çatdırılması həmin an baş verir.	Elektron ticarətdə məhsulların çatdırılması müəyyən vaxt tələb edir.

Ölçətanlıq gün ərzində müəyyən bir müddətdir.	Ölçətanlıq 7 gün 24 saatdır.
Ənənəvi ticarət rəqəmsal şəbəkənin ölçətməz olduğu yerlərdə edilir.	E-ticarət qiymətli vaxta və pula qənaət etmək üçün istifadə olunur.
Ənənəvi ticarət, klassik biznesin alt sinifinə daxil olmuş köhnə iş tərzii üsuludur.	E-ticarət e-biznesin alt sinifinə daxil olan daha yeni bir iş tərzii anlayışdır
Ənənəvi ticarətin biznes dairəsi məhdud fiziki sahədir.	Elektron ticarətin biznes sahəsi rəqəmsal mühit vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün bütün dünyadır.
Müştərilərlə əlaqə üçün vahid platforma yoxdur.	Müştərilərlə əlaqə üçün vahid platforma mövcuddur.
Fiziki bir mağazanın açılması üçün yüksək xərclər tələb olunur.	Elektron ticarət çox vaxt eyni dərəcədə məşhur yerdə fiziki mağazaya sahib olmaqdan daha ucuzdur.

Mənbə: Satyabrata J. (05.08.2021) <https://www.geeksforgeeks.org/difference-between-traditional-commerce-and-e-commerce/,2021>

Göründüyü kimi elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə müqayisədə bir sıra üstünlükləri vardır.

E-ticarət qlobal xarakter daşıyır. O, həmçinin daha aşağı xərclərlə milyonlarla insana çatma imkanına malikdir. E-ticarət müxtəlif imkanları və sürətlə inkişaf edən infrastrukturunu ilə həm firmalara, həm istehlakçılara, həm də cəmiyyətə bir çox faydalar verir.

E-ticarətin firmalar üçün üstünlükləri:

- elektron ticarət şirkətlərə beynəlxalq bazarlara daxil olmağa şərait yaradır. İri şirkətlərlə rəqəbat apara bilməyən, marketinq, reklam xərclərini qarşılaya bilməyən kiçik şirkətlər daha kiçik məbləğlə kapital qoyuluşu edərək beynəlxalq bazarlara daxil ola bilirlər.

- elektron ticarət firmalara 7/24 xidmət göstərməyə imkan verir. Bu da müştərilərlə münasibətə təsir edir. Baş vermiş problemin anında həll olunması və müştəri məmnuniyyətinin artırılması elektron ticarətin digər bir üstünlüklərindən biridir.

- internetdə virtual mağazanın açılmasının dəyəri fiziki mağazanın açılışından xeyli aşağıdır. Eyni zamanda, e-ticarət sayəsində stok xərci çəkmədən az xərcə satmaq mümkündür.

- elektron ticarətdə şirkətlər öz müştərilərinə fərdi marketinq apara bilirlər. Toplanmış müştəri məlumatlarından və təcrübələrindən istifadə edərək, yüksək xərclərə ehtiyac olmadan hər bir müştəri üçün xüsusi marketinq aparıla bilər.

- satdığınız məhsulları saxlamaq üçün fiziki anbara ehtiyac olmadığı üçün rəflərdə yer məhdudiyyəti yoxdur.

- müxtəlif proqramlar hazırlayaraq müştəri davranışını izləmək və beləliklə, hər bir müştəriyə xas məhsullar təklif etmək mümkündür.

- elektron ticarət digər rabitə xərclərini aşağı salır, çünki internet digər rabitə vasitələrindən daha ucuzdur.

- onlayn tender keçirə bilmək də biznes üçün e-ticarətin faydasıdır. İndi siz onlayn tender elan edə və təklifləri qiymətləndirərək təchizatçılarınızı seçə bilərsiniz.

- elektron ticarət proseslərinin əksəriyyəti avtomatlaşdırılmış olduğundan, daha az işçi xərcləri də bir üstünlükdür. Beləliklə, insan resursları daha yüksək səviyyəli funksiyalar üçün istifadə edilə bilər.

Elektron ticarətin istehlakçılar üçün üstünlükləri:

- elektron ticarət müştərilərə günün 24 saatı istədikləri yerdən alış-veriş etmək imkanı verir. Bu həm alıcılar, həm də satıcılar üçün üstünlük hesab olunur.

- müştəriyə daha geniş məhsul çeşidi təklif olunur və qısa müddətdə digər mağaza qiymətləri ilə müqayisə aparmaq mümkündür.

- bəzi hallarda, xüsusən rəqəmsal məhsullar üçün (musiqi, onlayn kitab, proqram və s.) çatdırılma müddəti çox qısa olur.

• müştərilər günlər, həftələr gözləmək əvəzinə bir neçə saniyə ərzində lazımi və ətraflı məlumatı əldə edə bilirlər.

• hərraclarda iştirak etməklə ikinci əl məhsulları daha sərfəli qiymətə tapmaq olar.

• elektron ticarət müştərilərə elektron mühitlərdə öz təcrübələrini bölüşərək qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verir ki, bu da bazar haqqında daha az məlumatlı olan alıcılara satıcıdan üstünlük verir.

- elektron ticarət rəqabəti artırır və buna görə də qiymətləri aşağı salır.
- elektron ticarət vasitəsilə uzun müddət növbədə gözləməkdən xilas ola bilərsiniz.
- ehtiyacınız olan məhsulu heç eşitmədiyiniz yerlərdən belə taparaq əldə edə bilərsiniz.

Elektron ticarətin cəmiyyət üçün üstünlükləri:

• internetdən istifadənin artması hər bir şeyin elektronlaşmasına səbəb oldu. E-ticarətin inkişafı yeni məşğulluq sahəsinin yaranmasına səbəb oldu. Buda işsizliyin azalmasına insanların həyat səviyyəsinin artmasına gətirib çıxardı.

- E-ticarət cəmiyyətin hər bir üzvünə eyni səviyyədə xidmət təklif edir.
- E-ticarət müştərilərin istədikləri məhsula çatma problemi olduğu bölgələrdə belə istədikləri məhsulu istədikləri zaman da satın alma imkanı verir.
- E-ticarət fiziki cəhətdən qüsurlu şəxslərin də ehtiyaclarını ödəməsi və onlayn işlərlə məşğul olmaları üçün imkanlar yaradır.

2. Azərbaycanda elektron ticarətin Azexport modeli

E-ticarət Azərbaycanda yeni inkişaf edən iqtisadiyyatın bir sahəsidir. Elektron ticarətin inkişafı bir sıra hüquqi tənzimləmələr ilə müəyyən edilir. İlk olaraq 10 may 2005-ci ildə “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Elektron ticarətlə əlaqəli tərəflərin bütün hüquq və vəzifələri həmin qanunla tənzimlənir. Qanun 5 fəsil və 14 maddədən ibarətdir. 2006-cı ildə isə bu qanuna bir sıra əlavələr edilmişdir. Elektron ticarət-elektron platforma, elektron ödəniş sistemləri və logistika kimi 3 əsas meyar üzərindən inkişaf edir. Bu istiqamətlərdə Azərbaycan Respublikasında bir sıra tədbirlər görülmüşdür. 2018-ci il 26 sentyabrda “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” Prezident tərəfindən təsdiq olundu. Müasir dövrdə elektron platformaların elektron ticarətin inkişafında mühüm rol vardır. Bu platformalara misal olaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, daxili e-ticarət bazarında yeni fəaliyyətinə baxmayaraq sürətli artım göstərən “www.azexport.az” internet portalını göstərmək olar. Portal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında” 21 sentyabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı əsasında yaradılmışdır. Portal İqtisadi İslahatların Təhlil və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən idarə olunur. “www.azexport.az” internet portalının əsas məqsədi Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların xarici bazarlarda satışa çıxarılmasıdır. Portal, həmçinin ölkəmizdəki ixracatçı sahibkarlara logistika, nəqliyyat, ödəniş və sertifikatlaşdırma sahəsində dövlət dəstəyi göstərir.

Cədvəl 2

Azexport.az portalına daxil olan ixrac sifarişlərinin məbləği (milyon ABŞ dolları ilə)

İl	Göstəricilər
2017	475
2018	514,1
2019	595,7
2020	610,8
2021	496,1
2022	356,3

Mənbə: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi- <https://ereforms.gov.az/az>

2017-ci ilin yanvar ayından 2022-ci ilin 30 sentyabr tarixinə kimi (69 ay ərzində) Azexport.az internet portalına dünyanın 145 ölkəsindən daxil olan ixrac sifarişlərinin dəyəri 3,048 milyard ABŞ dolları təşkil edib.

2022 ci il ərzində, yanvar ayında 45,2 milyon ABŞ dolları, fevral ayında 38,7 milyon ABŞ dolları, mart ayında 48.7 milyon ABŞ dolları, aprel ayında 30,1 milyon ABŞ dolları, may ayında 52,3 milyon ABŞ dolları, iyun ayında 33,4 ABŞ dolları, iyul ayında 40 milyon ABŞ dolları, avqust ayında 32,8 milyon ABŞ dolları, sentyabr ayında isə 35,1 milyon ABŞ dolları ixrac sifarişləri daxil olmuşdur. 2022-ci ilin sentyabr ayında Azexport.az internet portalına edilən ixrac sifarişlərinin alma, xurma, qoz, pomidor, qurudulmuş meyvə, kərə yağı, mühərrik yağı, tikinti materialları, aliminium ərintiləri, buğda kəpəyi, düyü, nar, fındıq və s. məhsullar üstünlük təşkil edib.(*İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi- <https://eref.gov.az/az>*)

Portal vasitəsilə 2022-ci ildə Hindistan,Vyetnam,Özbəkistan,Türkiyə və digər ölkələrlə əməkdaşlıq edilərək Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan “Made in Azerbaijan” brendi məhsulları Azexport.az internet portalı vasitəsilə ixrac olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Hazırda dünyada və ölkəmizdə elektron ticarətin tətbiqi çox geniş yayılmışdır.Texnologiyanın inkişafı elektron ticarətə də öz təsirlərini göstərir.Müasir dövrdə demək olar ki əksər şirkətlər və müştərilər elektron ticarətə üstünlük verirlər.Şirkətlər elektron ticarət vasitəsi ilə müştərilərə daha yaxın olurlar.Müştərilər üçün isə elektron ticarət daha münasib və əlverişlidir.

Elektron ticarət ölkə iqtisadiyyatına mühüm təsir göstərir. Elektron ticarət fəaliyyətinin tətbiqi ilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək, xarici ticarəti inkişaf etdirmək mümkündür.

Ölkəmizdə də həyata keçirilən və davam edən infrastruktur işləri, hüquqi tənzimləmələr ölkənin elektron ticarət sahəsində xeyli irəliləməsində önəmli rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti , hökumətin və istifadəçilərin rahatlığı,insanların mal və xidmətlərə rahat çatabilməsi üçün elektron ticarətin inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır.Bu tədbirlərdən biridə “www.azexport.az” internet portalının yaradılmasıdır.Bu portal vasitəsilə Azərbaycan məhsulları dünyanın müxtəlif istiqamətlərindəki bazarlarda öz yerini tutmuşdur. Ölkəmizdə hər il elektron ticarət dövryyəsi artır.Bu da ölkəmizdə bu sahəyə olan marağı göstərir.

Bütün bu qeyd olunanlar elektron ticarətin müasir dövrdə nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Buna görə də gələcəkdə bu sahədə kadr çatışmazlığı baş verməsin deyə sahə üzrə potensial kadrların yetişdirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi <https://ereforms.gov.az/az>
3. “Azexport.az” portalı <https://azexport.az/>
4. Yasemin Gedik, (2021), ”E-ticaret:Teorik bir çerçeve”.
5. Cabir Süleymanlı, (2015),Azerbaycanda e-ticaretin kullanımı,hukuksal yapısı,sorunları ve çözüm yolları”.
6. A.A.Qədəşov. (2018). “Azərbaycanda Beynəlxalq elektron ticarətin mövcud vəziyyəti: əldə olunan nailiyyətlər və sahənin problemləri” Bakı.
7. Madhuri T. (2021). “E-commerce vs traditional commerce” EDUCBA [https:// www.educba.com/e-commerce-vs-traditional-commerce/](https://www.educba.com/e-commerce-vs-traditional-commerce/)

8. James C. (19.01.2021). "What Is commerce?" <https://www.investopedia.com/terms/c/commerce.asp>

9. Deloitte Digital, (Şubat 2022), "E-ticaretin öne çıkan başarısı, tüketici davranışlarında değişim ve dijitalleşme".

10. https://vergiler.az/news/articles/18314.html?fbclid=IwAR2-ntv_ORC5bxQJ-8DjDcZutUJJDw7s8FOPL9bmzAsGPtiBiuh0mawZYi4

A.A.Gadashov

teacher, Azerbaijan State University of Economics

N.Sh.Zeynalova

master student, Azerbaijan State University of Economics

E-commerce concept and analysis of e-commerce compared to traditional commerce

Abstract

The article is related to electronic commerce, which is a form of commerce that is developing very rapidly in the world and in our country. In the article, the concept of e-commerce and a comparative analysis of e-commerce with traditional commerce were made.

In order to conduct a comparative analysis of electronic trade with traditional trade, first of all, the concept of electronic trade, the importance of electronic trade was given. Then, a comparative analysis of electronic trade with traditional trade was carried out.

The article also provides extensive information about the Azexport model of e-commerce.

Key words: trade, electronic trade, classical trade, traditional trade, Azexport.

А.А.Гадашов

преподаватель, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Н.Ш.Зейналова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Концепция электронной коммерции и анализ электронной коммерции в сравнении с традиционной коммерцией

Резюме

Статья посвящена электронной коммерции, представляющей собой форму торговли, которая очень быстро развивается в мире и в нашей стране. В статье проведено понятие электронной коммерции и проведен сравнительный анализ электронной коммерции с традиционной коммерцией.

С целью проведения сравнительного анализа электронной торговли с традиционной торговлей, в первую очередь, было дано понятие электронной торговли, значение электронной торговли, затем был проведен сравнительный анализ электронной торговли с традиционной торговлей.

В статье также представлена обширная информация о модели электронной коммерции Azexport.

Ключевые слова: торговля, электронная торговля, классическая торговля, традиционная торговля, Azexport.

Ş.T.Əliyeva
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
A.R.Daşqınlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
dasqinlia@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.12.2022

The article was received by editorial board on 05.12.2022

Статья принята к печати 05.12.2022

MÜƏSSISƏNİN İSTEHSAL PROSESİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə müəssisənin istehsal prosesinin modelləşdirilməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin kompleks təhlili aparılmışdır.

Biznes proseslərinin modelləşdirilməsi icmasında biznes proseslərinin müəyyən aspektlərinin (məsələn, rollar, fəaliyyətlər, qarşılıqlı əlaqələr) modelləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilmişdir və bu prosesdə biznes proseslərin məqsədlərə xidmət etdiyinə dair ümumi qəbul edilmiş konsensus görünür. Bununla belə, müxtəlif modelləşdirmə formalizmləri ilə bağlı çoxlu müzakirələr arasında məqsədləri aydınlaşdırmağın dəyərinə və ya modelləşdirdiyimiz sistemin əsas məqsədyönlü təbiətinə az diqqət yetirilir. Bugünkü modelləşdirmə yanaşmalarının daha bir çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, onlar modellərin konseptual səviyyədə qiymətləndirilməsinə kifayət qədər diqqət yetirmirlər. Bunun əvəzinə, informasiya texnologiyaları (İT) sistemləri qurulduqda qiymətləndirmə tapşırığı icra səviyyəsinə təxirə salınır. Bunun əksinə olaraq, bu yazıda proses modelinin yaradılmasının ilkin mərhələsində onun qiymətləndirilməsinin faydaları və mümkünlüyü araşdırılır. Bizim gözlədiyimiz üstünlüklər ikiqatdır: birincisi, səhvlər və ya etibarsız dizayn konsepsiyaları daha əvvəl aşkar edilir və nəticədə xərclərə qənaət edilir. İkincisi, İT ilə əlaqəli olmayan aspektlər (məsələn, fəaliyyətlərin insan aktyorları tərəfindən həyata keçirilmə üsulu) müvafiq mərhələdə üzə çıxıb bilər.

Açar sözlər: biznes prosesinin modelləşdirilməsi, məqsədlər, metodologiya, qiymətləndirilmə, konseptlər, insan.

GİRİŞ

Müəssisənin istehsal prosesi, məqsədi arzu olunan nəticəni əldə etmək olan məntiqi ardıcılığı və asılılığını təsvir edən struktur ilə müəssisə daxilində fəaliyyətlər kompleksinin birləşməsidir. Biznes prosesinin modelləşdirilməsi biznes prosesinin ümumi başa düşülməsinə və təhlilinə imkan verir. Proses modeli prosesin hərtərəfli başa düşülməsini təmin edə bilər. Müəssisə öz biznes prosesləri vasitəsilə təhlil edilə və inteqrasiya oluna bilər. Ona görə də onun biznes proseslərinin düzgün modelləşdirilməsinin vacibliyi ortaya çıxır. Düzgün modeldən istifadə təhlilin məqsədinin nəzərə alınmasını və mövcud prosesin modelləşdirilməsi üsulları və alətləri haqqında bilikləri əhatə edir. Biznes modelləşdirmə ilə bağlı istinadların sayı çox böyükdür, beləliklə, ümumi baxış əldə etmək və cəlb olunan bir çox anlayış və lüğəti başa düşmək üçün çox vaxt tələb olunur.

Bu yazı aşağıdakı kimi qurulmuşdur. Birincisi, ədəbiyyatın təhlili və müəlliflərin empirik işlərinə istinad etməklə, biz modelləşdirmə məqsədlərinin dəyərinə baxırıq. İkincisi, məqsəd konsepsiyasının əsas olduğu biznes proseslərinin modelləşdirilməsi üçün dizayn metodunu təqdim

edirik. Bu yanaşma, ilk növbədə, onun funksional məqsədlərindən bir prosesin qurulması ilə əlaqədar olaraq xarakterizə edilə bilər. Üçüncüsü, biz bu metodun mövcud əhatə dairəsindən kənara çıxan proses dizaynlarının qiymətləndirilməsi məsələsinə baxırıq. Biz bəzi cari yanaşmaları araşdırırıq və prosesin modelləşdirilməsinin dizayn mərhələsində proseslərin qeyri-funksional effektivliyinin qiymətləndirilməsində kömək edə biləcəyini nəzərdən keçiririk. Sonda yanaşmanın güclü və zəif tərəflərini ümumiləşdiririk.

Dizayn layihəsində biznes proseslərinin modelləşdirilməsi zamanı modelləşdirmə komandası aşağıdakı sualla qarşılaşır. Bu iş prosesinin dizaynı nə dərəcədə yaxşıdır? Sual bir çox fərqli cavabları tələb edir, lakin ən açıq cavab, yəqin ki, soruşmaqdır: "Yaxşılıq dedikdə nəyi nəzərdə tutursunuz?" Başqa sözlə, biz qəbul edirik ki, biznes çoxlu insanlardan ibarət olan mürəkkəb bir sistemdir və onların hər birinin necə fəaliyyət göstərəcəyinə dair öz inancı, həmçinin şəxsi ümidləri, istəkləri və motivasiyaları var. Yəni biz qəbul edirik ki, biznes prosesini yaxşı edən subyektiv məsələdir. Ümumiləşdirsək, hədəfləri ciddi şəkildə başa düşməmək və qiymətləndirməmək istiqamətsiz modelləşdirmə, demək olar ki, təyinatına uyğun olmayan dizayn risklərinə səbəb olur və biznes prosesinin qiymətləndirilməsini həm icradan əvvəl, həm də sonrakı mərhələdə mümkünsüz edir. Buna görə də, biznes prosesinin modelləşdirilməsi intizamının bir hissəsi məqsədlərin təsviri olmalıdır; prosesin formasını necə formalaşdırdıqları və qiymətləndirmə və qiymətləndirmədə onlardan istifadə haqqında anlayış. İndiyə qədər əlimizdə olan empirik sübutlar (Rosemann, 2000; Van Dongen, 2011) bu fikri dəstəkləyir ki, məqsədlərin modelləşdirilməsi faydalı proses modellərinin yaradılmasında kritik bir addımdır.

TƏDQIQATIN ARAŞDIRMA MODELİ

Niyə biz biznes prosesinin modelləşdirilməsi ilə məşğul olmalıyıq? Bəlkə də cavab aydındır. Menecerlər, sistem analitikləri və onların bənzərləri, bu və ya digər biznes modellərindən istifadə edənlərin hamısı mürəkkəbliyin idarə edilməsi ilə məşğul olurlar. Onların istifadə etdikləri modellər biznesi başa düşdükləri formanın açıq ifadələridir. Üstəlik, modelin yaradılması prosesi öyrənmə prosesidir. Onların yaradılmasında biliklər toplanır, fərziyyələr sınaqdan keçirilir və dilemmalarla üzləşirlər. Bu, modelləşdirmə prosesi olduğundan, bu bilik həmişə qismən olur, lakin bir prosesi idarə etmək istəyənlərin malik olduğu modelin zənginliyi onların bunu etmək qabiliyyəti üçün çox vacibdir (Dowrich&Finch, 2007). Bu məqam əsasdır. Bu fərziyyəyə gətirib çıxarır ki, biznes prosesinin modelləşdirilməsi yaxşı biznes prosesi olduğuna inandığımız işin dizaynı və idarə edilməsi üçün ilkin şərtidir. İnsan fəaliyyəti ilk növbədə məqsədlərlə idarə olunur (Cavallo, 2004). Başqa sözlə, insanların hədəfləri, istəkləri, istəkləri və məqsədləri var və bəzi şeyləri etməklə və digər şeylərdən çəkinərək (yəni etməməklə) onlara çatmağa çalışırlar. Modelçilərin qarşısındakı problem dördqat görünür:

- (1) onlar biznes prosesi iştirakçılarından fərqli məqsədləri tutmalıdırlar;
- (2) onlar əldə edilmiş məqsədləri uyğunluq baxımından qiymətləndirməlidirlər;
- (3) uyğunsuzluqları idarə etməlidirlər;
- (4) onlar "bütün" məqsədləri yerinə yetirən biznes prosesləri yaratmalıdırlar.

Cavallonun (2004) ardınca, biz deyə bilərik ki, bizim məqsədlərə ehtiyacımız var, çünki insan hərəkəti məqsədlərlə idarə olunur. Ancaq daha konkret ola bilərikmi? Yaxud buna bir qədər fərqli vurğu etmək: modelləşdirmə prosesində məqsədləri bəyan etməsək hansı çətinliklər və problemlər yaranır? Bir sıra çətinliklər yaranır:

Biz nəyə nail olmaq istədiyimizi ifadə etməyi bacarmalıyıq ki, sonra biznes prosesinin əhatə etməli olduğu zəruri fəaliyyətləri müəyyən edə bilək (yəni dizaynı strukturlaşdırmaq üçün məqsədlərdən istifadə olunur).

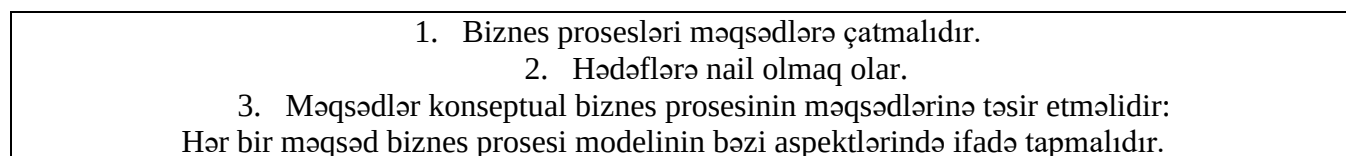
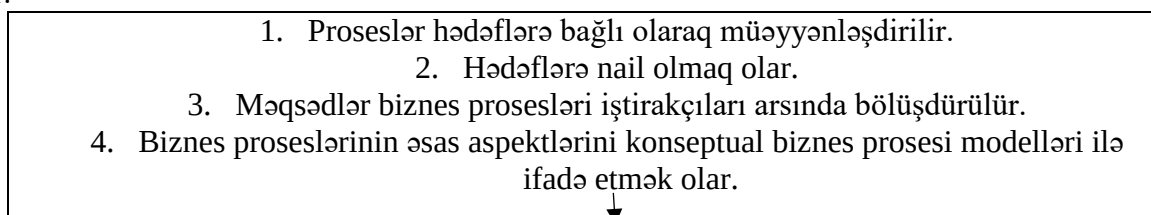
- Məqsədlərin aydın şəkildə başa düşülməsi idarəetmədə vacibdir

ən yaxşı dizayn alternativinin seçilməsi (yəni dizaynı qiymətləndirmək üçün məqsədlərdən istifadə olunur).

• Məqsədlərin aydın şəkildə başa düşülməsi bunun mümkün olması üçün vacibdir
biznes prosesinin əməliyyat keyfiyyətini qiymətləndirmək (yəni məqsədlər əməliyyat prosesini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur).

• Məqsədlərin aydın ifadəsi biznes prosesinin yenidən dizaynını müşayiət etməli olan təşkilati dəyişiklikləri dərk etməyi asanlaşdırır. Məsələn, bura təşkilati güc və nəzarət, hesabat münasibətləri, idarəetmə təcrübələri, təşviqlər, iş təsviri, iş dəyişiklikləri, bacarıq tələbləri və təlim ilə bağlı dəyişikliklər daxil ola bilər (yəni məqsədlər modelçiyə dizaynın daha geniş mənasını daha yaxşı anlamağa kömək edir. iş prosesinin özü).

Məqsədlərin müxtəlif kateqoriyaları mövcuddur. Ən bariz və tez-tez istifadə olunan fərq funksional və qeyri-funksional məqsədlər arasındadır. Fərqi göstərmək üçün biz Finch və başqalarında verilmiş sığorta şirkətinin nümunəsinə istinad edirik. (2007). Şirkətin funksional məqsədi “sığorta satmaq” ola bilər. Xüsusi işçilərin tutduğu qeyri-funksional məqsədlərin iki nümunəsi “yüksək muxtariyyət” və ya “integrasiya edilmiş işə sahib olmaq” ola bilər. Biznes prosesində müştərinə nəzakət və dəqiqliklə təəssüratlandırmaq və ya bütün işçilərin motivasiyalı və xoşbəxt olmasını təmin etmək kimi daha çox müvəqqəti və subyektiv məsələlərlə də maraqlana bilərik. Xülasə etmək üçün: iş prosesi modelləri insan təşkilatlarının davranışlarının mürəkkəbliyini idarə etmək üçün yaradılır və insan fəaliyyəti mahiyyətə məqsədyönlü kimi təsvir edilə bilər. Parreiras və b. (2013) təşkilatın məqsədinin (funksional və qeyri-funksional məqsəd) alternativ konseptuallaşdırmasının fərqli davranış və İT tələblərinə (biznes prosesləri) necə gətirib çıxardığını göstərir. İstifadə etdikləri nümunə həbsxanadır. Əgər bunun bir reabilitasiya sistemi olduğu başa düşülsə, o zaman məhbusların təhsil, psixoloji və rekreasiya inkişafını asanlaşdıran prosesləri (məsələn, terapiya proqramları) həyata keçirmək tələb olunacaq. Əgər bunun bir cəza sistemi olduğu başa düşülsə, onda məhbusların fiziki və ruhi narahatlığını asanlaşdıran prosesləri həyata keçirmək tələb olunacaq (məsələn, zəncirli dəstələr). Bu alternativ konseptuallaşdırmalar nəticəsində yaranan əməliyyat prosesləri sistemin yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulduğu məqsədlərlə müəyyən edildiyi üçün çox fərqlidir. Bu yazıda məqsədlərimiz üçün biz fərziyyələrə və nəticələrə aydınlaşdırmağa çalışırıq (Şəkil 1-ə baxın). Onları yuxarıdakı fikirlərin konsentrasiyası kimi görmək olar. Məqalənin sonunda dəyişdirilmiş fərziyyələr toplusu haqqında qısa müzakirə aparılır.

Şəkil 1: Prosesin modelləşdirilməsi ilə əlaqəli fərziyyələr və çıxarılan nəticələr

Təriflər:

Bu bölmə bu sənədin məqsədləri üçün uyğun olan istifadə edilə bilən təriflər toplusunu inkişaf etdirməyə çalışır. Metodologiyanın inkişafının sonunda dilin inkişafı və istifadəsi ilə bulanıqlaşdığını və dilin təkamül etdiyini dərk edərək, biz yalnız problem sahəsinin işçi anlayışını inkişaf etdirməyə çalışırıq. Dəqiq və tamamilə dayanıqlı təriflər bizim birbaşa qayğılarımızdan kənardadır.

Məqsəd:

Kamath-a (1993) görə, məqsədlər niyyətləri ifadə edir və qurulacaq sistemin səbəblərini tutur. Məqsədlərin yaradılması və ya müəyyənləşdirilməsi sualları doğurur: biz nəyə nail olmağa çalışırıq? və biz nədən qaçmağa çalışırıq? Cavablar hədəflərdir. Bizim kontekstimizdə məqsədlər iş prosesində nəyin əldə edilməli olduğunu və ya qarşısının alınmasını bəyan edən bəyanatlardır. Məqsədlər və məqsədlər bu sənəddə sinonim kimi nəzərdən keçirilir.

BİZNES PROSESİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİNƏ MƏQSƏDƏ ƏSASLANAN YANAŞMA

Bu bölmə məqsədlərin ifadəsindən proses modellərinin qurulması üsulunu təsvir edir. Beləliklə, biz bu məqsədlərdən bir modelin strukturlaşdırılması və məqsədəuyğun olduqda məqsədlərin obyektlərə çevrilməsi ilə məşğuluq. Biznes üsullarını bir sıra diskret addımlar kimi təsvir etmək adi haldır. Bununla belə, intuitiv olaraq tələblərin bir və yalnız bir addımda ortaya çıxması çətin görünür. Nəzərə alsaq ki, biz mürəkkəb, subyektiv və dinamik problemlərlə məşğul oluruq, deyəsən, adaptiv və dövrü yanaşmadan keçmək daha yaxşı olardı. Başqa sözlə, biz yeni bir iş prosesinin yaradılması və həyata keçirilməsi prosesini hər bir mərhələnin bir neçə dəfə həyata keçirildiyi və tərtib edilmiş sənədlərin artımlı şəkildə uzadıldığı bir dövr kimi qəbul edirik.

Təqdim olunan biznes prosesinin modelləşdirilməsi metodu aşağıdakı aspektləri müəyyən etməyə çalışır:

- nəyə görə bir iş görülməlidir? - məqsədləri müəyyənləşdirmək.
- nə etmək lazımdır? – fəaliyyətləri və nəticələri müəyyən etmək.
- nə vaxt edilməlidir? – fəaliyyətlər arasında məntiqi asılılıqları müəyyənləşdirmək.
- kim tərəfindən edilməlidir? – rolları müəyyənləşdirmək (insan və maşın aktyorları) və onları fəaliyyətlərə təyin etmək.

Daha sonra biz biznes prosesinin modelləşdirilməsi prosesi ilə bağlı ümumi məlumat veririk və biznes prosesindən asılı məqsədlərin konseptual modelə necə çevrilə biləcəyini qısaca təsvir edirik. Daha ətraflı təsviri Aguilar-Saven və digərlərində tapa bilərsiniz. (2004).

Addım 1. Biznes prosesi ilə bağlı məqsədlərin, hədəflərin ölçülməsi meyarlarının və məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi

Modelləşdirmənin ilk addımında hədəflər qrafik şəkildə tutulmalı və təqdim edilməlidir. Məqsəd proseslə əlaqəli məqsədləri proses daxilində həyata keçirilməli olan fəaliyyətlərə çevrilənə qədər azaltmaq və ya parçalamaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu metod “nəyinsə baş verməsini təmin etmək” kimi müsbət mənada, həmçinin “nəyinsə baş verməməsini təmin etmək” kimi mənfi mənada tərifi verməyə imkan verir. Məqsəd tərifi əlavə olaraq, hədəflərin hansı dərəcədə qiymətləndirilməsi üçün ölçmə meyarlarını müəyyən etməliyik. Bundan əlavə, 1-ci addım biznes işinin icrası zamanı nəzərə alınmalı olan hüquqi, texniki və sosial məhdudiyyətlərin müəyyənləşdirilməsini də əhatə edir. Məqsədlər, ölçü meyarları və məhdudiyyətlər Məqsəd/Vasitə-İyerarxiya ilə qrafik şəkildə təmsil olunur. Şübhəsiz ki, bu, bəsit baxışdır. Məqsəd/Vasitə İyerarxiyasını yaratmaqla qarşılaşacağımız problem hədəflərin bir-biri ilə fərqli əlaqəyə malik olmasıdır: bəziləri ziddiyyətlidir, digərləri bir-birindən asılıdır və bir neçəsi bir-birini tamamlayır. Bundan əlavə, fərqli məqsədlərin fərqli prioritetlərə sahib olması ilə məşğul olmalıyıq.

Addım 2. Biznes fəaliyyətinin əldə edilməsi və müəyyənləşdirilməsi

Ümumi qayda olaraq (bax. Schlauderer, 2012), biznes prosesləri yalnız müştəri üçün dəyər yaradan fəaliyyətləri əhatə etməlidir. Başqa sözlə, fəaliyyətlər funksional biznes prosesinin məqsədlərinə töhfə verməlidir. Bu daha dəqiq nə deməkdir? Bu metodun şərtlərinə görə, fəaliyyətlər Məqsəd/Vasitə-İyerarxiyadan əldə edilməli və bu iyerarxiyadan hər bir yarpaq ən azı bir fəaliyyətə çevrilməlidir. Modelləşdirici müəyyən bir yarpaqdan fəaliyyət əldə edə bilmirsə, Məqsəd/Vasitə-İyerarxiya daha da təkmilləşdirilməlidir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yalnız biznes

prosesinin məqsədlərindən fəaliyyətlər əldə etmək kifayət deyil, biz həmçinin hədəf ölçmə meyarlarını və məhdudiyyətləri nəzərə almalıyıq. Yəni:

(1) müəyyən edilmiş məqsədlərin nə dərəcədə yerinə yetirildiyini ölçə və mühakimə edə bilən fəaliyyətləri müəyyən etməliyə; və

(2) məhdudiyyətləri təmin edən fəaliyyətləri müəyyən etməliyə
iş prosesinə riayət olunur.

Bu, biznes proseslərinin həm əlavə dəyərli, həm də əlavə dəyər yaratmayan fəaliyyətləri əhatə etdiyi müşahidədən irəli gəlir.

Əsas fəaliyyətlər əldə edildikdən və onları Məqsəd/Fəaliyyət Modelində təqdim etdikdən sonra bu fəaliyyətlər daha dəqiq təsvir edilir. Bu, həyata keçiriləcək hər bir fəaliyyət üçün tələb olunan girişlərin və fəaliyyətin istehsal edəcəyi nəticələrin təsvirini əhatə edir. Bu məlumat Giriş/Çıxış Cədvəlində təqdim olunur. Bu, Fəaliyyət Modelinin uyğunluğunu yoxlamaq üçün istifadə olunur. Bu, bizdən iki sual verməyi tələb edir:

(1) Fəaliyyət üçün lazım olan hər bir giriş başqa bir fəaliyyət tərəfindən istehsal olunurmu?

(2) Müəyyən fəaliyyətlə istehsal olunan hər bir məhsul müştəriyə çatdırılır və ya başqa bir fəaliyyət tərəfindən giriş kimi istifadə olunur?

Ümumiyyətlə, bir iş prosesi daxilində fəaliyyətlər heç bir ixtiyari qaydada həyata keçirilə bilməz. Giriş/Çıxış-Cədvəldən istifadə edərək, fəaliyyətlər arasında məntiqi və müvəqqəti asılılıqları çıxarırıq və hansı fəaliyyətlərin ardıcıl, növbəli və ya eyni vaxtda həyata keçirilə biləcəyini müəyyənləşdiririk. Biznes prosesinin fəaliyyətinin icra qaydasını göstərmək üçün Petri-torları tətbiq edirik; və bu kateqoriya çərçivəsində biz şərt/hadisə şəbəkələrindən istifadə edirik.

Addım 3. Rolların təsviri və təyin edilməsi

Fəaliyyətlər ya insan aktyorlar, ya da maşınlar tərəfindən həyata keçirilir. 3-cü addımda biz ilk növbədə tələb olunan (insan və ya maşın) rolunu müəyyənləşdiririk, ikincisi isə fəaliyyətlər və rollar arasında effektiv əlaqə yaratmalıyıq. “Effektiv” dedikdə, iki məqsədin yerinə yetirildiyini nəzərdə tuturuq. Birincisi, biznes işlərinin səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməsidir; məs. məhsul az resursla istehsal edilməlidir. İkincisi, iş mühiti və iş şəraiti iştirak edən insanların gözləntilərinə uyğun olaraq tərtib edilir; məs. biz “özünü əhatə edən vahidlər” və “inteqrasiya edilmiş iş yerləri” yarada bilərik. İşçilərin motivasiyasına mənfi təsir göstərə biləcək həddən artıq iyerarxik departamentləşdirilmiş strukturlardan və məhdud iş spesifikasiyalarından qaçmaq üçün diqqətli rol təyin edilməsi lazımdır.

Addım 4. Obyektlərin modelləşdirilməsi

Biznes prosesi ilə əlaqəli məqsədləri, əsas fəaliyyətləri, hər bir fəaliyyət üçün giriş və çıxışı müəyyən etdikdən və fəaliyyətləri rollara təyin etdikdən sonra biz İT-nin həyata keçirilməsi üçün ilkin şərt kimi görünən bilən obyekt yönümlü model yaratmalıyıq. yönümlü hissə. Obyekt modelləşdirmə mərhələsində biz aşağıdakı suallara cavab verməliyik:

- Modelimiz hansı obyekt siniflərini əhatə etməlidir?
- Obyektlərin həyat dövrü necə görünür?
- Bu obyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi necədir?

Bu üç aspekti təsvir etmək üçün proqram mühəndisləri adətən üç fərqli modellə məşğul olurlar: Obyekt Münasibətləri Modelləri, Obyekt Davranış Modelləri və Obyekt Qarşılıqlı Əlaqə Modelləri (Hofferer, 2007). İndiyə qədər əldə etdiyimiz təcrübə göstərir ki, hərtərəfli Obyekt Münasibətləri Modelinin tərfi çox vacibdir.

BİZNES PROSESİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Bu hissədə bir addım irəliləyirik. Dizayn yaradılarkən, lakin həyata keçirilmədikdə mövcud olan fürsət pəncərəsindən istifadə etməyə çalışmağımız sadəcə bir addımdır. Governatori və başqalarının şərhlərindən. (2010) proqram proseslərinin modelləşdirilməsi sahəsində biz təklif edə bilərik ki, biznes prosesi modellərinin təhlili iki şeyə nail ola bilər. Birincisi, o, biznes prosesi

modelində səhvlərin aşkarlanmasına kömək edə bilər; yəni biznes prosesi modeli onun üçün nəzərdə tutulan formanı almır. İkincisi, iş prosesində səhvləri aşkar etmək üçün; yəni biznes prosesi modeli əks etdirmək üçün nəzərdə tutulan şeyi əks etdirir, lakin o, biznes işinin həyata keçirilməsi prosesinin səmərəsiz, səhv və ya başqa şəkildə qeyri-qənaətbəxş olduğunu göstərir. Buradan belə nəticə çıxır ki, konseptual biznes prosesini icra edilə bilən sistemə çevirməzdən əvvəl biz mümkün qədər bilmək istəyirik ki, layihələndirilmiş biznes prosesi yaxşı iş prosesidir. Məqsəd yönümlü bir nöqteyi-nəzərdən, deyə bilərik ki, dizayn edilmiş biznes prosesinin müəyyən edilmiş məqsədlərə - biznes prosesindən asılı məqsədlərə və biznes prosesindən asılı olmayan məqsədlərə cavab verdiyinə əmin olmalıyıq. Optimal biznes proseslərində insan “aktyorları” mənalı və integrasiya olunmuş işi yerinə yetirirlər (Dijkman, 2002).

Obyekt Modelləşdirmə zamanı nəzərə alınmalı olan aspektlər aşağıdakılardır:

- Yaxşı biznes prosesi fərdiləşdirilmiş nəticələri təqdim etmək üçün uyğunlaşdırıla bilər (Dijkman, 2002). Governatori (2010) əlavə edirlər: “Proseslərin çoxlu versiyaları var... Çoxlu versiyaları və ya yolları olan proseslər, verilən vəziyyətdə hansı versiyanın daha yaxşı işlədiyini müəyyən etmək üçün adətən “triaj” addımı ilə başlayır”.

- Rollar arasında az qarşılıqlı əlaqəmiz olmalıdır, çünki onlar əlavə dəyər vermir və gecikmələr (buferlər) təqdim edirlər. Qarşılıqlı əlaqələrin sayını aşağıdakılarla azalda bilərik:

- (1) əlavə qərar qəbulu;
- (2) daha yüksək bacarıq səviyyəsi;
- (3) rolların yenidən qurulması (Finch, 2007).

- Yaxşı iş proseslərində insan aktyorların sosial qarşılıqlı əlaqə imkanları var (Aguilar-Saven, 2004).

- Biznes prosesi sənədləşdirilmiş və dəqiq müəyyən edilmişdir; yəni hazırlıq meyarları (ilkin şərtlər), girişlər, işin yerinə yetirilməsi üçün standartlar və prosedurlar, yoxlama mexanizmləri, çıxışlar və tamamlama meyarları (sonrası şərtlər) müəyyən edilir (Kamath et al., 1993). Bu bəyanat CMM, səviyyə 3 ilə bağlıdır.

Bu kiçik ədəbiyyat sorğusu yaxşı biznes proseslərinin bəzi xüsusiyyətlərini təklif edir. Bununla belə, onlar həyata keçirilən biznes proseslərinə aiddir və model səviyyəsində proseslərin qiymətləndirilməsi üçün əvvəlcədən həyata keçirilmiş mərhələdə birbaşa tətbiq oluna bilməz.

Bəzi seçilmiş ümumi tələblər

Biznes prosesi müxtəlif insanları əhatə edir: müştərilər, işçilər, sahiblər, təchizatçılar, rəqiblər və icmalar. Onların hamısının fərqli baxışları var, “yaxşı” predikatın nə demək olduğunu fərqli başa düşürlər və konkret məqsədə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Yuxarıda qeyd olunan seçilmiş tələblərdən fon kimi istifadə edərək, biz burada istifadəçi məqsədləri ssenarisini hazırlayırıq. Bu, daha sonra proses dizaynlarını həyata keçirilməzdən əvvəl qiymətləndirmək qabiliyyətini araşdırmaq üçün istifadə olunur. Ssenari iki tamamilə fərqli baxışı təsvir edir: menecerin baxışı və proses icraçısının baxışı. İki baxışı daha yaxşı başa düşmək üçün biz onları müəyyən dərəcədə karikatura edirik: Menecer (xüsusilə də proses meneceri) quşbaxışı baxışa malikdir və buna nail olmaq üçün insan aktyorlar və maşınlar tərəfindən həyata keçirilməli olan fəaliyyətlərin təşkilini görür. tələb olunan çıxış. Bu menecerin baxışı bir qədər mexaniki xarakter daşıyır. Məqsədə çatmaq üçün o, resursları (insan, alətlər, müştəri münasibətləri) optimal şəkildə təşkil etməlidir. Bu menecerin məqsədləri arasında aşağıdakılar ola bilər: yüksək biznes proseslərinin müstəqilliyi, qısa dövrəyə müddəti və aşağı qiymət (bax Şəkil I). Digər tərəfdən, proses icraçısı müəyyən bir iş prosesinə baxmır. Onun nöqteyi-nəzəri müxtəlif iş proseslərinə aid ola biləcək tapşırıqlarına diqqət yetirir. Bu, biznes prosesinin ən yüksək səviyyəsində etibarlı ola bilən, lakin proses meneceri üçün olduğu kimi uyğun olmayan biznes prosesi məqsədləri deməkdir. Prosesin icraçısına daha çox diqqət yetirilən şey onun prosesin - daxili və proses xarici müştərilərinin məmnunluq dərəcəsidir. Ola bilsin ki, bunlardan daha önəmli onun iş şəraitindən

şəxsi məmnunluğu ola bilər. Bunlara integrasiya olunmuş iş, yüksək muxtariyyət və ya qeyri-rəsmi ünsiyyət imkanları daxil ola bilər. Biznes prosesinin hansı ümumi məqsədləri (qeyri-funksional tələbləri) yerinə yetirməli olduğu ilə bağlı bu ssenarini hazırladıqdan sonra yuxarıda qeyd olunan məqsədlərlə bağlı biznes prosesi modelinin necə qiymətləndirilə biləcəyini müzakirə edəcəyik.

SEÇİLMİŞ MƏQSƏDLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏDQIQI

Aşağıdakı məqsədlər tipik olaraq I şəkildən götürülmüşdür bir çox proseslərdən gözlənilən nəticələr. Nəzərdə tutulan sual:

Proses modellərindən istifadə etməklə bu məqsədləri necə qiymətləndirmək olar?

Yüksək iş proseslərinin müstəqilliyi

Cavallo (2004) görə, muxtariyyət dərəcəsi bir iş prosesindəki biznes hadisələrinin digər biznes proseslərindəki digər biznes işlərindən nə dərəcədə müstəqil olduğunu göstərir. Proqram mühəndisliyi baxımından, modulları boş bir şəkildə birləşdirilirsə, lakin yüksək birləşirsə, bir proqram avtonom adlanır. Avtonom, sərbəst əlaqəli iş proseslərinin üstünlüyü göz qabağındadır. Biznes prosesinin icraçıları müstəqil şəkildə hərəkət edə bilər, işlərini istədikləri kimi təşkil edə bilərlər və nəhayət, muxtar biznes prosesinin pozulması digər biznes proseslərinə daha sıx əlaqəli olandan daha az təsir göstərir. Yüksək muxtariyyət əldə etmək üçün biznes prosesləri cross-proses rabitəsi tələb edən fəaliyyətləri minimuma endirməlidir. Başqa bir iş prosesindən daxil olan məlumatlara (məlumat və material, eləcə də insan biliyi) ehtiyacımız varsa və ya başqa bir iş prosesinə çıxışı çatdırmalı olsaq, biz bu giriş/çıxışın tələb olunan vaxt ərzində çatdırıla bilməyəcəyi riskini daşıyıq. Ümumiyyətlə, biznes proseslərinin yüksək muxtariyyətinə biznes işlərinin aparılması üçün lazım olan resursların öz nəzarəti daxilində olmasını təmin etməklə nail olmaq olar. Biznes prosesinin muxtariyyət dərəcəsini necə yoxlaya bilərik? Əlbəttə ki, hərtərəfli yoxlama həddindən artıq mürəkkəbdir, çünki çoxlu parametrlər ola bilər. Bununla belə, aşağı muxtariyyətin əsas səbəblərindən biri fəaliyyətlər üçün lazım olan girişlə bağlıdır. Bir qayda olaraq, müəyyən bir iş prosesində fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün lazım olan hər hansı bir giriş eyni iş prosesində çatdırılmalı və ya istehsal edilməlidir. Bu aspekti yoxlamaq üçün müəyyən bir iş prosesində nə qədər fəaliyyətin iş prosesinin xarici fəaliyyətləri tərəfindən istehsal olunan girişə ehtiyacı olduğunu öyrənməliyik. Bu nisbət nə qədər yüksək olarsa, biznes prosesinin müstəqilliyi bir o qədər aşağı olar

Aşağı əməliyyat xərcləri

Ayandır ki, biznes prosesi ilə bağlı yüksək xərclər olmamalıdır və bu məsrəflər həm icra xərcləri, həm də əməliyyat xərcləri ola bilər. Tətbiq xərcləri biznes prosesi modelləri əsasında hesablana bilməyəcəyi üçün biz yalnız əməliyyat xərclərini nəzərə alırıq. Biznes prosesini konseptual səviyyədə qiymətləndirmək üçün biz biznes prosesinin yaratdığı əməliyyat xərclərinin miqdarı ilə maraqlana bilərik. Lakin, yeni, hələ həyata keçirilməmiş biznes prosesinin əməliyyat dəyərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsulların qiymətləndirilməsi bu məqalənin əhatə dairəsindən kənardadır. Bunun əvəzinə biz aşağı əməliyyat xərclərinə necə nail ola bilərik sualını həll etmək istəyirik. Biznes prosesinin qiymətləndirilməsi kontekstində əsas sual belə olacaq: Xərcləri azaltmaq potensialı varmı? Cavab tapmaq üçün biz biznes prosesi modelini iki aspekt üzrə yoxlayırıq və aşağıdakı sualları veririk:

(1) Avtomatlaşdırılmış fəaliyyətlərin nisbəti nə qədər böyük/kiçikdir?

(2) Əlavə dəyər yaratmayan fəaliyyətlərin nisbəti nə qədər böyük/kiçikdir?

Bunlar əlavə dəyər verməyənləri kəsmək və insandan daha yaxşı maşınla edilənləri avtomatlaşdırmaq üçün ümumi BPR vasitələrinə aiddir. Əlbəttə ki, əməliyyat xərclərinə təsir edən digər amillər də var (məsələn, işçilərin motivasiyası, dövryyə müddəti) və bu aspektlər daha sonra müzakirə ediləcək. Bugünkü biznes proses modelləri bu iki suala cavab vermək üçün məlumat verə bilirmi?

Cavab görünür ki, onlar qismən də olsa belədirlər. Birinci suala cavab vermək üçün sadəcə olaraq hər bir fəaliyyətin insan və ya maşın aktyoru tərəfindən həyata keçirildiyini göstərən bir atributumuz olmalıdır. Kiçik nümunələrimizdə hər bir fəaliyyət insan aktyorlarına həvalə edilmişdir. Təbii ki, bu heç də həmişə baş vermir.

Ardıcılıq

Həqiqi iş prosesi bir çox qaydaları özündə cəmləşdirir. Bunlara bəzən dürüstlük qaydaları və ya bütövlük məhdudiyyətləri deyilir. Biznes prosesi modelində bu dürüstlük məhdudiyyətlərini müəyyən etmək faydalı ola bilər. Dürüstlük məhdudiyyətinə misal ola bilər ki, “biznes işində iştirak edən iştirakçıların ümumi sayı səkkiz nəfərdən çox olmamalıdır”. Dürüstlük qaydalarına əməl edilməməsi qeyri-ardıcıl iş proseslərinə gətirib çıxarır və bu, “bərabər” biznes işlərinin fərqli şəkildə həyata keçirilməsinə səbəb ola bilər. Bunun zərərli ola biləcəyi hallarda, biznes prosesinin modelinin biznes işini həyata keçirərkən proses icraçılarının nə etməli olduqlarını “dəqiq” müəyyən etməsi lazım ola bilər. Bu məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət modelinin qranularlığı aşağı olmalıdır. Bu o deməkdir ki, biz sadə təcrid olunmuş tapşırıqlar alana qədər alt fəaliyyətlərdəki fəaliyyətləri (ən azı insanlar tərəfindən həyata keçirilən bu cür fəaliyyətləri) parçalamalıyıq. Fəaliyyətin dəqiq müəyyən edilib-edilmədiyini necə yoxlaya bilərik? Yəqin ki, çox subyektiv yollardan biri potensial proses icraçısından soruşmaqdır. Əgər onlar “hər bir fəaliyyət dəqiq müəyyən edilib” desələr, biz fəaliyyətimizi daha da təkmilləşdirməkdən çəkinə bilərik. Biznes prosesi modelinin ardıcıl olmasını təmin etməyə kömək edən başqa bir vasitə simulyasiyadır - xüsusi mühitdə hipotetik biznes işlərinin həyata keçirilməsi. Nümunələrimizdə yalnız RAD və ya Petri şəbəkələrinin sintaksisinin pozulmadığını yoxlaya bilərik. Daha əhatəli testlər üçün bizə Məqsəd/Vasitə-İyerarxiya və ya Giriş/Çıxış Cədvəlləri kimi digər təqdimat növləri də lazımdır. Ümumiyyətlə, dürüstlük məhdudiyyətlərinin dəstəklənməsi və tətbiqi əksər modelləşdirmə üsullarında, eləcə də bir çox proses modelləşdirmə alətlərində və iş axını idarəetmə sistemlərində zəif nöqtədir.

İnteqrasiya edilmiş iş

İnteqrasiya edilmiş iş yerlərinin yaradılmasına kömək etmək üçün konseptual biznes prosesi modelində dörd prinsip tətbiq oluna bilər:

1) İnsan aktyorları müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirirlər. Yəni işi başa çatdırmaq üçün lazım olan bacarıqların çeşidi böyükdür. Belə bir fikir var ki, işlər nə qədər parçalanmış və ixtisaslaşdırılmışdırsa, insanlar bir o qədər az müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirə bilirlər. Şəkil 1-də bir iş prosesində dörd rolun iştirak etdiyini göstərir. Hər bir rolun bir və yalnız bir insan aktyoruna həvalə edildiyini fərz etsək – bu fərziyyə yuxarıda verilmiş tərifə uyğun gəlmir – biz görürük ki, A rolu altı fəaliyyət, müvafiq olaraq iki fəaliyyət həyata keçirir. Adi rol tərifini tətbiq etsək, müəyyən bir insan aktyorunun yalnız bir və ya bir neçə fəaliyyət həyata keçirib-etmədiyini modeldə qiymətləndirə bilməyəcəyik.

İnsan aktyoruna həvalə edilmiş fəaliyyətlər məntiqi olaraq bir-birinə bağlıdır. Bu, tapşırığın şəxsiyyətini artırmağa, görülməli işin başa düşülməsini yaxşılaşdırmağa və bunun integrasiya olunmuş işin bir hissəsi olduğuna kömək edir. Bizim nümunələrimiz bu tələbi ödəyirmi? Köməkçinin həyata keçirdiyi fəaliyyətlər bir-biri ilə yalnız qismən əlaqələndirilir: o, “kredit qabiliyyətini yoxlamalı”, “ipoteka qrantı verməli”, “müşəri məlumat bazasını yeniləməlidir”. İlk iki fəaliyyət bir-biri ilə əlaqəli olsa da, üçüncüsü deyil; kreditin təsdiqi, eləcə də imtina halında o, məlumat bazasını yeniləməlidir. Digər tərəfdən (eyni misalda) katib “müşəri məlumat bazasının yenilənməsi” istisna olmaqla, bir neçə ardıcıl fəaliyyət həyata keçirir. Mümkün həll yollarından biri ola bilər ki, “müşəri məlumat bazasını yeniləyin” fəaliyyəti köməkçi əvəzinə katib tərəfindən həyata keçirilsin. Bu kiçik dəyişikliklə, katibin işi daha inteqral olur, köməkçinin işi isə mənfi təsir göstərməyəcək.

Hər iş üçün bir neçə insan aktyor təyin olunur. Dövr müddətini qısaltmaq üçün paralellik prinsipindən istifadə edə bilərik. Ardıcılıqla davam edən fəaliyyətlər əvəzinə, eyni vaxtda həyata keçirilə bilər. Təəssüf ki, bu, ayrılmış iş proseslərinə və ayrılmaz işlərə səbəb ola bilər. Proses icraçısının nöqteyi-nəzərindən, paralel işləyən, avtomatlaşdırılmamış fəaliyyətlərin nisbətindən aşağı olması üstünlük təşkil edə bilər. Bu üçüncü prinsip nümunələrimizdə yerinə yetirilibmi? Bu sual kifayət qədər əhəmiyyətsiz olsa da, biz cavab tapa bilmirik, çünki müəyyən bir rola neçə insan aktyorunun ayrıldığı məlum deyil. Və ya daha çox ümumiləşdirsək, biznes prosesinə təyin edilmiş rolların sayı biznes işində iştirak edən şəxslərin sayı haqqında çox az şey deyir.

Qalan bölgü strategiyasından qaçınmaq. Fəaliyyətlərin rollara bölünməsindən əvvəl hansı fəaliyyətlərin insanlar tərəfindən, hansının isə maşınlar tərəfindən yerinə yetirilməsinə qərar vermək lazımdır. Hofferer (2007) görə, biz beş bölüşdürmə strategiyasını ayırd edə bilərik:

- *müqayisə bölgüsü* – hər bir fəaliyyət təhlil edilməli və sonra müəyyən edilmiş insan və maşın performans meyarları ilə müqayisə;
- *qalıqların ayrılması* – mümkün qədər çox fəaliyyət maşına ayrılır və qalan fəaliyyətlər insanlar tərəfindən həyata keçirilir. Beyli qeyd edir ki, bu strategiya yəqin ki, ən populyar olacaq;
- *iqtisadi strategiya* – qərar, insan və maşın, tamamilə maliyyə qiymətləndirməsinə əsaslanır;
- *humanistləşdirilmiş tapşırıq yanaşması* – bu yanaşmanın əsas məqsədi mənalı insan işlərinin/insan rollarının layihələndirilməsidir;
- *çevik bölgü* – insanlar öz dəyərlərinə, ehtiyaclarına və maraqlarına əsaslanaraq sistemdə fəaliyyətləri bölüşdürürlər. Məkan məhdudiyyətlərinə görə biz bu bölüşdürmə strategiyalarının əlavə müzakirəsinə müqavimət göstəririk. Buna baxmayaraq, humanitarlaşdırılmış tapşırıq yanaşmasının və çevik bölüşdürmənin ən uyğun iki strategiya olacağını təklif etmək əğlabatan görünür. Bununla belə, hansı bölüşdürmə strategiyasının istifadə olunduğunu müəyyən etmək üçün modellərdən istifadə edə bilmərik.

Yüksək iş müstəqilliyi

İşdə muxtariyyətə sahib olmaq həm praktiki baxımdan (tapşırığı yerinə yetirmək bacarığı), həm də psixoloji (özünü dəyərli hiss etmək) baxımından çox vacib ola bilər. Müxtəlif proses dizaynlarında mövcud olan muxtariyyət dərəcələrini qiymətləndirmək konseptual olaraq mümkündür. Müzakirə etmək istədiyimiz sual budur: İştirakçılara verilən muxtariyyət dərəcəsi ilə bağlı proses modeli necə qiymətləndirilə bilər?

Məntiqli görünür ki, fəaliyyətlərin təfərrüatlı uyğunlaşdırılması prosesi modelləşdirən şəxs tərəfindən əvvəlcədən deyil, prosesi icra edənlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu dərzi daha sonra fərddən fərdə və biznes vəziyyətindən biznes vəziyyətinə dəyişə bilər. Bu şəkildə elastiklik əldə edilir. Muxtariyyət dərəcəsinə rol təyinatı da təsir edə bilər. Bir sözlə, muxtariyyəti artırmaq üçün fəaliyyətlər *tək aktyor yerinə komandalara həvalə edilməlidir*. Bu komandalər daha sonra nisbətən avtonom şəkildə işləyə bilər və fərdi və ya qrup şəklində hansı fəaliyyətləri həyata keçirmək istədiklərinə ad hoc qərar verə bilərlər. Burada qeyd edək ki, Overhage (2012) komanda strukturlarının həmişə tam müsbət təsir göstərmədiyi barədə xəbərdarlıq edir: “Xüsusilə komandalər çarpaz funksional olduqda, üzvlər ortaq mədəniyyətə malik olmaya bilər ki, bu da münaqişə və anlaşılmazlığa gətirib çıxarır... komanda üzvlərinin seçimində mədəni uyğunluq məsələləri”.

Biznes prosesinin modelləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən sual verə bilərik: Konseptual biznes prosesi modelinə baxmaqla muxtariyyət dərəcəsini qiymətləndirmək mümkündürmü? Nümunələrimizdə görə bilərik ki, fəaliyyətlərin sayı kifayət qədər azdır. Beləliklə, bu, birinci tələbin yerinə yetirildiyini göstərir. Bunun əksinə olaraq, ikinci tələb (fəaliyyətlər tək aktyor yerinə komandalara təyin edilməlidir) çətin ki, uyğun gəlir. Sadəcə rolların etiketinə baxmaq (məsələn, köməkçi, katib) fəaliyyətləri bir şəxsə və ya qrupa ayırmaq barədə qərar verməyə kömək etmir.

Xülasə etmək üçün, biznes prosesinin modelləri biznes prosesinin ardıcılığını və ya işə inteqrasiya dərəcəsini yoxlamaq istəsə, az kömək edir. Xüsusilə, rol konsepsiyası aktyor səviyyəsində müvafiq məlumatları gizlədir. Bunun əksinə olaraq, biznes prosesi modelləri prosesin müstəqilliyini, işin müstəqilliyini və əməliyyat xərclərini qiymətləndirmək istəsə, güclü məlumat verə bilər. Əlavə tədqiqatlar hələ həyata keçirilməmiş biznes proseslərinin integral qiymətləndirilməsini əldə etmək üçün digər yanaşmaların (məsələn, biznes prosesinin simulyasiyası) hansı töhfə verə biləcəyini göstərməlidir.

NƏTİCƏ

Bu sənəd konseptual səviyyədə biznes proseslərinin modelləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə yanaşmaya ümumi baxış verdi. Obyekt yönümlü biznes prosesi modelinin yaradılması üçün hansı addımların lazım olduğu və qeyri-funksional məqsədlərlə biznes prosesi modellərinin necə qiymətləndirilə biləcəyi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, biz biznes proses modellərinin faydalı olduğuna dair bir növ zəmanət alırıq. Onlar təkcə komanda üzvləri arasında ünsiyyəti asanlaşdırmır, həm də informasiya sistemi tərtibatçıları üçün vacib ilkin şərt kimi qəbul edilə bilər. Buna baxmayaraq, modellər faydalı olsa da, əlbəttə ki, modeldən istifadə etməklə həyata keçirilən biznes prosesinin qiymətləndirilməsinin yalnız qismən olacağı qəbul edilir. Təqdim olunan yanaşmanın güclü tərəfləri aşağıdakılardır:

- Metod modelin ardıcıl olmasını təmin etməyə kömək edir; yəni, hər bir funksional məqsədin ən azı bir fəaliyyətə çevrildiyinə, məqsədin yerinə yetirilmə dərəcəsini ölçən fəaliyyətlərin mövcudluğuna və hər bir tələb olunan girişin başqa bir fəaliyyət tərəfindən istehsal olunduğuna və ya çatdırıldığına əmin olmağa kömək edir.

- Bugünkü modelləşdirmə yanaşmaları konseptual səviyyədə qiymətləndirmənin faydalılığına kifayət qədər diqqət yetirmir. Bunun əvəzinə İT sistemləri qurulur və qiymətləndirmə tapşırığı ilk növbədə icra mərhələsində həyata keçirilir. Bu sənəd ilkin mərhələdə biznes prosesi modelinin qiymətləndirilməsinin faydalılığını və çətinliyini nəzərdən keçirdi.

Təqdim olunan yanaşmanın zəif tərəfləri aşağıdakılardır:

- Qiymətləndirmə model yoxlaması ilə həyata keçirilir. Bu, biznes prosesinin keyfiyyəti haqqında yalnız qismən təəssürat yarada bilər. Daha geniş qiymətləndirmə simulyasiya və təşkilati prototipləşdirmə kimi digər vasitələri tələb edir.

- Biznes prosesi modellərini qiymətləndirmək üçün qeyri-funksional məqsədlər müəyyən edilməli və adekvat şəkildə təqdim edilməlidir. Onların qiymətləndirilməsi prosesi yarı rəsmi dildən istifadə etməklə gücləndiriləcək.

Məlum olub ki, biznes prosesləri fəaliyyətə başlamazdan əvvəl qiymətləndirilə bilər – ancaq qismən. Bunu inkişaf etdirmək və yeni iş prosesinin müxtəlif aspektlərini sınaqdan keçirmək üçün (məsələn, İT və iş təşkilatı arasında uyğunluq) biz təşkilati prototiplər hazırlaya bilərik. Bu cür prototiplər müxtəlif və real biznes hadisələrinin simulyasiyasına imkan verən biznes prosesinin kiçikmiqyaslı, kvazi əməliyyat versiyaları kimi görünə bilər. Belə prototiplərin məqsədi tədricən təşkilati mühiti formalaşdırmaq və ya alternativ olaraq İT-yə yenidən baxmaqdır (Davenport, 1993). Təşkilati prototiplər ideyasının bir neçə il yaşı olmasına baxmayaraq, az sayda empirik hesabat mövcuddur. Gələcək işdə biz yeni biznes prosesinin təsdiqi üçün təşkilati prototip yaradacağıq. Bu, İsveçrə əczaçılıq firması ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçiriləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

12. Green P., & Rosemann M. (2000). Integrated process modeling: an ontological evaluation. Information systems, 25 (2), 73-87.

13. Dijkman R., Dumas M., Van Dongen B., Käärik R., & Mendling J. (2011). Similarity of business process models: Metrics and evaluation. *Information Systems*, 36(2), 498-516.
14. May C. R., Mair F. S., Dowrick C. F., & Finch T. L. (2007). Process evaluation for complex interventions in primary care: understanding trials using the normalization process model. *BMC Family Practice*, 8(1), 1-9.
15. Cavallo A. J. (2004). Hubbert's petroleum production model: an evaluation and implications for world oil production forecasts. *Natural Resources Research*, 13(4), 211-221.
16. Suri R., Sanders J. L., & Kamath M. (1993). Performance evaluation of production networks. *Handbooks in Operations Research and Management Science*, 4, 199-286.
17. Aguilar-Saven R. S. (2004). Business process modelling: Review and framework. *International Journal of production economics*, 90(2), 129-149.
18. Gröner G., Bošković M., Parreiras F.S., & Gašević D. (2013). Modeling and validation of business process families. *Information Systems*, 38(5), 709-726.
19. Overhage S., Birkmeier D.Q., & Schlauderer S. (2012). Quality marks, metrics, and measurement procedures for business process models. *Business & Information Systems Engineering*, 4(5), 229-246.
20. Hofferer P. (2007). Achieving business process model interoperability using metamodels and ontologies.
21. Governatori G., & Rotolo A. (2010, October). Norm compliance in business process modeling. In *International Workshop on Rules and Rule Markup Languages for the Semantic Web* (pp. 194-209). Springer, Berlin, Heidelberg.
22. Aguilar-Saven R.S. (2004). Business process modelling: Review and framework. *International Journal of production economics*, 90(2), 129-149.
23. Dijkman R. M., & Joosten S. M. M. (2002). *Deriving use case diagrams from business process models* (Vol. 8). Centre for Telematics and Information Technology, University of Twente.

Sh.T.Aliyeva

PhD in Economics, associate professor, Azerbaijan State Oil and Industry University

A.R.Dashginli

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

Complex analysis of assessment of the current situation of modeling the production process of the enterprise

Abstract

In the article, a comprehensive analysis of the assessment of the current state of the enterprise's production process modeling was carried out.

Through business process modeling, modeling defined points of business processes (eg, actions, features, mutual connections) have been prioritized, and there appears to be a generally accepted consensus that business processes serve predefined purposes. However, among the many discussions of various modeling formalisms, minimum attention is paid to the importance of clarifying objectives or to the real target-driven nature of the system we are modeling. Another shortcoming of today's modeling approaches is that they do not pay enough attention to evaluating models at a conceptual level. Instead, the assessment task is deferred to the executive level when information technology (IT) systems are established. In contrast, this paper examines the benefits and feasibility of evaluating a process model at an early stage in its development. The advantages we expect are twofold: firstly, errors or invalid design concepts are detected earlier, resulting in

cost savings. Second, non-IT aspects (such as the way activities are performed by human actors) may emerge at an appropriate stage.

Key words: business process modeling, objectives, methodology, evaluation, concepts, human.

Ш.Т.Алиева

*к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Университета
Нефти и Промышленности*

А.Р.Дашгынли

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Комплексный анализ оценки текущей ситуации моделирования производственного процесса предприятия

Резюме

В статье проведен комплексный анализ оценки текущего состояния моделирования производственного процесса предприятия.

В сообществе, занимающемся моделированием бизнес-процессов, большое внимание уделялось моделированию определенных аспектов бизнес-процессов (например, ролей, действий, взаимодействий), и, по-видимому, существует общепринятое мнение, что бизнес-процессы служат целям. Однако среди множества дискуссий о различных формализмах моделирования мало внимания уделяется ценности прояснения целей или внутренней целенаправленности системы, которую мы моделируем. Еще один недостаток современных подходов к моделированию заключается в том, что они не уделяют должного внимания оценке моделей на концептуальном уровне. Вместо этого задача оценки откладывается до исполнительного уровня, когда устанавливаются системы информационных технологий (ИТ). Напротив, в этой статье рассматриваются преимущества и возможности оценки модели процесса на ранней стадии ее разработки. Мы ожидаем двух преимуществ: во-первых, ошибки или неверные концепции проектирования обнаруживаются раньше, что приводит к экономии средств. Во-вторых, на соответствующем этапе могут появиться аспекты, не связанные с ИТ (например, способы выполнения действий людьми).

Ключевые слова: моделирование бизнес-процессов, цели, методология, оценка, концепции, человек.

S.M.Səbzəliyev
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0002-0615-1067
s.sabzaliyev@unec.edu.az
A.Y.Dadaşova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
adadashova99@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.12.2022

The article was received by editorial board on 01.12.2022

Статья принята к печати 01.12.2022

SƏHMDAR CƏMİYYƏTİNİN DAXİLİ AUDİTİNİN İNFORMASIYA VƏ TƏŞKİLATİ-METODİKİ TƏMİNATI

Xülasə

Audit Metodologiyası firma tərəfindən qəbul edilmiş və ardıcıl keyfiyyətə malik maliyyə hesabatlarının auditini həyata keçirmək üçün tapşırıq qrupu tərəfindən tətbiq edilən siyasət və prosedurlar deməkdir. Auditorların istifadə edə biləcəyi bir sıra üsullar var. Bunlardan bəziləri yanlış və ya qeyri-qanuni hərəkətlərin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Bugünkü dəyişən dünyanın çağırışları rəhbərlik və İdarə Heyəti üçün böyük imkanlar təqdim edir və səlahiyyətli daxili auditin zəruriliyinə işarə edir. Xüsusilə daimi dəyişikliklərin yaşandığı bu dövrlərdə daxili audit səmərəli əməliyyatlar, effektiv daxili nəzarətlər və risklərin idarə edilməsi, güclü korporativ idarəetmə və bəzi hallarda təşkilatın sağ qalması üçün çox vacibdir. Planlaşdırma, sahə işi, hesabat vermə və nəzarət daxili auditin həaliyyət istiqamətləridir. Daxili audit fəaliyyət məqsədlərini yerinə yetirərkən iqtisadi informasiyalardan istifadə edir və bu informasiyalar səhmdar cəmiyyətinin istehsal və maliyyə fəaliyyətləri haqqında fakların və məlumatların məcmusu olur. İnformasiya təminatını audit müxtəlif və fərqli mənbələrdən əldə edir buna görə də auditin əsas vəzifəsi əldə edilən informasiyaların müqayisənin hərtərəfli edilməsidir. Daxili audit fəaliyyət istiqamətinin daxilində olan səhmdar cəmiyyətinin mühasibat uçot hesablarının mövcud normativ hüquqi aktlara, beynəlxalq tələblərə əsaslanmasını yoxladığı kimi, cəmiyyətin gələcək potensial riskdən qoruyur.

Açar sözlər: *daxili audit, informasiya təminatı, təşkilati metodologiya.*

GİRİŞ

Daxili audit dəyər əlavə etmək və təşkilatın əməliyyatlarını təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş müstəqil, obyektiv təminat və məsləhətçilik fəaliyyətidir. O, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəetmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün sistemə, nizam-intizamlı yanaşma gətirməklə təşkilata məqsədlərinə nail olmaqda kömək edir.

Daxili audit şöbəsinin rolu təşkilatın yüksək səviyyəli rəhbərlərini və idarəetmə orqanlarını aşağıdakılarla bağlı obyektiv məlumat mənbəyi ilə təmin etməkdir:

- təşkilatın riskləri;
- nəzarət mühiti;
- əməliyyat effektivliyi;
- mövcud qanun və qaydalara uyğunluq.

Texniki cəhətdən, Daxili Audit şirkətdə xərc mərkəzidir - o, gəlir gətirmir. Bununla belə, yaxşı daxili audit funksiyası hər hansı bir təşkilatın yaşaması və çiçəklənməsi üçün çox vacib rola

malik ola bilər. Kənar auditorlardan fərqli olaraq, daxili auditorlar təşkilatın nüfuzu, əməliyyat səmərəliliyi, strateji artım, onun ətraf mühitə təsiri və işçiləri ilə rəftar tərzini kimi daha geniş məsələləri nəzərdən keçirmək üçün maliyyə hesabatı riskindən kənara çıxırlar. Təşkilatın prosesləri və fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi, qiymətləndirilən prosesin bir hissəsi olmaqdan irəli gələn paradigma və ya məhdud perspektiv səbəbindən faktiki əməliyyatları yerinə yetirən və ya idarə edən personalın görə bilmədiyi dəyərli fikir verə bilər (Сметанко О.В., 2013).

Daxili audit dörd ümumi fəaliyyət mərhələsindən ibarət olmalıdır - Planlaşdırma, Sahə işi, Hesabat vermə və Nəzarət. Aşağıda hər bir mərhələnin qısa xülasəsi verilmişdir (Clarke I., 2022):

Planlaşdırma

Hər bir daxili audit bir planla başlamalıdır. Planlaşdırma prosesi zamanı daxili audit qrupu əhatə dairəsini və məqsədləri müəyyən edir. Bu, daxili auditin nəyə diqqət yetirməli olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Əhatə dairəsi müəyyən edildikdən sonra aşağıdakı addımlar həyata keçirilməlidir:

- daxili audit qrupu daxili audit tələb(lər)ini təyin etmək;
- auditə aid olan təlimatları nəzərdən keçirmək (məsələn, qanunlar, qaydalar, sənaye standartları, şirkət siyasəti, prosedurları və s.);
- əvvəlki yoxlamaların nəticələrini nəzərdən keçirmək;
- audit üçün vaxt qrafiki və büdcə təyin etmək;
- audit planını və icra ediləcək daxili audit yoxlama siyahısını(lar)ı yaratmaq;
- iştirak etmək üçün proses sahiblərini müəyyənləşdirmək;
- yoxlamaya başlamaq üçün ilk iclası planlaşdırmaq.

Sahə işi

Sahə işi faktiki audit aktıdır. Bütün bu mərhələ ərzində audit qrupu audit planını icra edir. Buraya adətən daxildir:

- proses və nəzarətin başa düşülməsini təsdiqləmək üçün əsas işçilərlə müsahibə;
- nəzarətin icrası nümunəsi üçün müvafiq sənədlərin və artefaktların nəzərdən keçirilməsi;
- müəyyən müddət ərzində nümunə üçün nəzarət vasitələrinin sınaqdan keçirilməsi;
- görülən işlərin sənədləşdirilməsi;
- istisnaların və tövsiyələrin müəyyən edilməsi.

Hesabat

Hesabat mərhələsində daxili audit audit hesabatının layihəsini hazırlayır. Səhv şərhə yol verməmək və nəzərdə tutulan auditoriyanı hesabatı həqiqətən oxumağa və anlamağa təşviq etmək üçün hesabat aydın və qısa şəkildə yazılmalıdır. Nəticələr icra edilə bilən və prosesin təkmilləşdirilməsinə birbaşa səbəb olan tövsiyələrlə müşayiət olunmalıdır. Daxili audit hesabatının verilməsi prosesi aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- hesabatın hazırlanması;
- nəticələrin düzgünlüyünü təmin etmək üçün layihənin rəhbərliklə birlikdə nəzərdən keçirilməsi;
- yekun hesabatın verilməsi və yayılması.

Nəzarət

Son mərhələ çox vaxt diqqətdən kənarda qalan mühüm mərhələdir. Müəyyən edilmiş nəticələri həll etmək üçün tövsiyələrin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün izləmə çox vacibdir. Bu proses tövsiyələri yerinə yetirməli olan proses sahibləri ilə müvafiq təqibi, həmçinin daxili audit tərəfindən müəyyən edilmiş tapıntıların aradan qaldırılmasında şirkətin ümumi vəziyyətinə İdarə Heyətinin nəzarətini əhatə etməlidir. Təşkilat tövsiyələrin yerinə yetirilməsinə əməl etməzsə, dəyişikliklərin edilməsi ehtimalı azdır (Clarke I., 2022).

METOD

Məqalədə mövzunun öyrənilməsi üçün metodologiya, o cümlədən analiz və sintez və sistemli qiymətləndirmə kimi metodlardan istifadə olunur.

ARAŞDIRMA MODELİ

Korporativ idarəetmə sistemində beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla daxili audit metodologiyasının təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatın davamlı inkişafına kömək edir və nəticədə cəmiyyətin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm vasitədir.

Aparılan araşdırmalara görə, bu gün daxili audit xidmətinin yaradılması, həyata keçirilməsi və fəaliyyəti ilə bağlı metodiki materialların və tövsiyələrin kifayət qədər çatışmazlığı var. Buna görə də, daxili audit xidmətinin təşkili (formalaşdırılması) və səhmdar cəmiyyətinin korporativ idarəetmə sisteminə daha da integrasiyası prosesinə təsir göstərən əsaslandırma modellərinə, prinsip və amillərə kompleks yanaşmanın tətbiqinə ehtiyac var. Tədqiqatda xidmət göstərilən daxili auditin qurulması ilə bağlı modellər, amillər, şərtlər, ilkin şərtlər və yanaşmalar nəzərdən keçirilmişdir.

ANALİZ

Nəzarət və daxili auditin bir çox sektorları mühasibat uçotu informasiya texnologiyaları vasitəsilə etibarlı mühasibat məlumatlarının hazırlanmasına əhəmiyyət verir. Randal və Beasley (2019) daxili auditin maliyyə xidmətləri və mühasibat departamentləri tərəfindən təqdim olunan mühasibat və maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünün təminatçısı kimi müəyyən etmişdir.

Daxili audit məlumatların daxil edilməsi, emalı və istehsalından tutmuş üçüncü tərəf benefisiarlarına qədər informasiya sisteminin idarə edilməsinə və səmərəliliyinə əsaslanır. Daxili audit sistemi mühasibat uçotu məlumat sisteminin həqiqiliyini və şirkətin maliyyə fəaliyyətini yoxlamaq üçün kənar auditor, maliyyə xidmətləri və mühasibat departamentləri arasında əlaqəyə əsaslanır.

İnformasiya dedikdə, səhmdar cəmiyyətində baş verən dəyişikliklərlə bağlı məlumatların toplusu özündə birləşdirir. Daxili audit fəaliyyət məqsədlərini yerinə yetirərkən iqtisadi informasiyalardan istifadə edir və bu informasiyalar səhmdar cəmiyyətinin istehsal və maliyyə fəaliyyətləri haqqında faktların və məlumatların məcmusu olur. Daxili audit fəaliyyətlərində istifadə olunan məlumatlar müəyyən əlamətlərə görə təsnif olunur (cədvəl 1).

Daxili audit müxtəlif mənbələrdən məlumat əldə edə bilər, buna görə də əldə edilən məlumatlar geniş şəkildə müqayisə edilməlidir. Səhmdar cəmiyyətinin və daxili audit proqramının hər bir istiqaməti üçün lazım olan normativ hüquqi təəflər, uçot hesabatları müəyyən edilməlidir.

Cədvəl 1

Daxili audit fəaliyyətinin informasiya təminatının təsnifləşdirilməsi

Təsnifat əlamətləri	Təsnifat qrupunun məzmunu
İnformasiyanın növündən asılı olaraq informasiya təminatının mənbəyi	Qanunverici normativ aktlar, faktiki göstəricilər barədə informasiya, ədəbiyyat mənbələri, normativ məlumat informasiyası, Auditin xüsusi informasiya mənbələri.
İnformasiya mənbələrinə qoyulan tələblər	Vaxtamüvafiqlik, mötəbərlik, tamlıq
İnformasiyanın əldə edilməsi metodu	İqtisadi subyektin ümumi iqtisadi, regional və sahə xüsusiyyətlərinin təhlili; Yoxlanılan təşkilatla və istehsal texnologiyası ilə tanışlıq; İqtisadi subyektin xüsusi kapitalının strukturu və şəxsi heyəti, istehsal olunan məhsulun çeşidi, mühasibat uçotunun aparılmasının tətbiq edilən metodları, daxili nəzarət sistemi haqqında informasiyanın toplanması; İqtisadi subyektin hüquqi və maliyyə öhdəlikləri, əsas alıcı və malgöndərənləri barədə informasiyanın toplanması

İnformasiyanın təsdiqlənməsi və alındığı yer	Auditorun bilavasitə öyrənilən müəssisədə topladığı məlumatlar (daxili təsdiqləmə); Auditorun yoxlaması və istifadəsi üçün yoxlamanın aparıldığı obyekt tərəfindən toplanmış məlumatlar; Ekspertlərdə daxil olmaqla, üçüncü şəxslərin təqdim etdikləri məlumatlar.
Araşdırılan sənədlərdən asılı olaraq informasiya mənbələri	İqtisadi subyektin fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər (uçot siyasəti, nizamnamə, firmadaxili məlumatlar); Fəaliyyətin nəticələrini əks etdirən sənədlər (iqtisadi təhlillər, mühasibat hesabatları və statistik hesabatlar); Müxtəlif yoxlama məlumatları, məhkəmə və arbitraj iddiaları; İqtisadi subyektin fəaliyyətinin planlaşdırma sənədləri (biznes planları, layihələr); İqtisadi subyektin operativ və cari fəaliyyət sənədləri; İlkən uçot sənədləri, mühasibat uçot registrləri, əmlak və öhdəliklərin invertazasiyasının nəticələri.
İstifadə istiqamətləri üzrə informasiya mənbələri	Rasional planlaşdırma və auditinin səmərəli aparılması; Auditin riskinin və əhəmiyyətlik səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi; Ziddiyyətli informasiyaların aşkar edilməsi; Üçüncü tərəflərin və üçüncü tərəflərlə əlaqəli olan əməliyyatların müəyyən edilməsi; Analtik prosedurların yerinə yetirilməsinin, auditor sübutlarının əldə edilməsinin metod və növlərinin seçilməsi.

Mənbə: Qənizadə R. (2008).

Təşkilati metodikası

Müxtəliflik strukturlarının və mürəkkəb idarəetmə sistemlərinin mövcudluğu korporativ idarəetmə strukturunda daxili audit xidmətinin yaradılması üçün obyektiv ilkin şərtlər yaradır (<https://www.wirc-icai.org/images/material/Internal-Audit-Methodology-VV.pdf>, 2021).

Daxili Auditin Metodologiyası - Həyat dövrü

- biznesi başa düşmək və əsas biznes risklərini müəyyən etmək;
- bu riskləri azaldan kritik biznes proseslərini müəyyən etmək;
- bu prosesləri təhlil etmək və riskləri qiymətləndirmək;
- standartlaşdırılmış yoxlama siyahılarının (RCM) və məlumat analitikasının geniş istifadəsi ilə daxili auditin həyata keçirmək və əməliyyat nəzarətinin effektivliyini qiymətləndirmək (<https://www.wirc-icai.org/images/material/Internal-Audit-Methodology-VV.pdf>, 2021);

- müəyyən edilmiş tezlikdə müşahidələr barədə rəhbərliyə məlumat vermək;
- əsas məsələlərin xülasəsini Audit Komitəsinə təqdim etmək;
- rəhbərliyin razılaşdırılmış fəaliyyət planına qarşı irəliləyişini və onun hərəkətlərinin adekvat və vaxtında icra edilib-edilmədiyini qiymətləndirmək.

Strateji Təhlil metodikası

Biznesi Anlamaq:

- sənaye məlumatları
- şirkət haqqında məlumat
- sənaye geniş məlumat mənbələri
- PEST/SWOT təhlili

Əsas Aspektlər:

- sənaye miqyasında məsələlər və məqsədlər

- şirkətin strateji məqsədləri
- əsas maraqlı tərəflər
- əsas tarixi məsələlər
- şirkətə xas olan biznes modeli

Daxili audit xidmətinin yaradılmasında təklif olunan mərhələ və yanaşmalardan istifadə onun formalaşması və korporativ idarəetmə sisteminə inteqrasiyası mərhələsindəki prinsiplər məqsədləri müəyyən etməyə, daxili auditorlar, idarəetmə işçiləri arasında funksional vəzifə və səlahiyyətləri fərqləndirməyə imkan verəcəkdir.

Şirkətdə daxili auditin məqsədlərinə nail olunmasını təmin edən daxili auditin strukturunun və təşkilinin əsas prinsipləri bunlardır (https://www.rosneft.com/upload/site2/document_file/P4-01_P-02_EN.pdf, 2015):

➤ **Müstəqillik prinsipi:** Daxili Auditin təşkilatı müstəqilliyi inzibati və funksional hesabatların ayrılması yolu ilə təmin edilir.

Daxili Audit funksional olaraq səhmdar cəmiyyətin idarəetmə şurasına hesabat verir. Daxili auditin funksional rəhbərliyi, səhmdar cəmiyyətin rəhbərləri tərəfindən daxili audit funksiyalarının səmərəli yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərə biləcək əhəmiyyətli səlahiyyət məhdudiyyətlərinin və digər məhdudiyyətlərin nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur:

- daxili audit sahəsində “Siyasət” səviyyəsində LND-lərin təsdiqi (daxili auditin məqsədlərini, vəzifələrini və səlahiyyətlərini müəyyən edən daxili audit qaydası);
- daxili audit rəhbərinin vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifəsindən azad edilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsi;
- fəaliyyət planlarının və daxili auditin fəaliyyəti haqqında hesabatların nəzərdən keçirilməsi;
- səhmdar cəmiyyətin Daxili Audit Xidmətinin büdcəsinin və Daxili Audit rəhbərinin mükafatlandırılmasının təsdiq edilməsi;

Daxili audit inzibati qaydada səhmdar cəmiyyətin icraçı Direktoruna hesabat verir. Daxili auditin inzibati idarəçiliyi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- təsdiq edilmiş büdcə çərçivəsində zəruri vəsaitin ayrılması;
- daxili audit fəaliyyət planlarının təsdiqi;
- daxili audit fəaliyyətinə dair hesabatların nəzərdən keçirilməsi;
- daxili audit fəaliyyətinin siyasət və prosedurlarının idarə edilməsi.

Daxili audit fəaliyyəti planını yerinə yetirmək üçün daxili auditin rəhbəri kifayət qədər resursların olmasını və onlardan səmərəli istifadəni təmin edir.

Obyektivlik prinsipi: daxili auditorlar öz işlərində qərəzsizdirlər və istənilən növ maraqların toqquşmasından çəkinirlər. Daxili auditorlar Cəmiyyətin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbulunda və real və ya potensial maraqların toqquşması və ya onların müstəqilliyinə və (və ya) obyektivliyinə xələl gətirən hər hansı digər hallar olduqda yoxlamalarda iştirak etməməlidirlər.

Maraqlar toqquşmasının qarşısını almaq üçün (daxili auditin müstəqilliyinin və auditor rəyinin obyektivliyinin itirilməsi təhlükəsi) daxili auditin rəhbəri və daxili auditorlar aşağıdakılardan çəkinirlər:

- Auditdən əvvəlki il ərzində onların məsul olduqları fəaliyyət sahələrinin auditini;
- Hər hansı peşəkar və ya şəxsi maraqların (maliyyənin, əmlakın, ailənin və ya yoxlanılan obyektlərin fəaliyyətində hər hansı digər maraqların) rəqabəti zamanı audit yoxlamalarında və digər tapşırıqlarda iştirak;
- Onların qərəzsizliyinə xələl gətirə biləcək və ya onlara xələl gətirən hər hansı fəaliyyətdə iştirak.

Daxili auditorlar daxili auditin müstəqilliyinə və obyektivliyinə mənfi təsir göstərən amillər, o cümlədən səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması və maraqların toqquşması barədə daxili audit rəhbərinə məlumat verirlər.

NƏTİCƏ

Daxili audit düzgün tətbiq edildikdə dəyər əlavə etmək və səhmdar cəmiyyətin əməliyyatlarını təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş müstəqil, obyektiv təminat və məsləhətçilik fəaliyyətini həyata keçirəcəkdir. O, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəetmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün sistematik, nizam-intizamlı yanaşma gətirməklə təşkilata məqsədlərinə nail olmaqda kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qənizadə R. (2008). "Daxili audit". Bakı, "Nağıl evi", 332 səh. <http://web2.anl.az: 81/read/page.php?bibid=58063&pno=3>
2. Clarke Isaac (2022). "What is an Internal Audit? Answers to Common Questions". Limford (online paper) <https://linfordco.com/blog/what-is-internal-audit/>
3. СМЕТАНКО О.В. (2013). "Особенности формирования та интеграції служби внутрішнього аудиту в систему корпоративного управління акціонерного товариства". Облік і фінанси, № 3 (61)' 2013, УДК 657.631:338.432 (075.8)
4. https://www.rosneft.com/upload/site2/document_file/P4-01_P-02_EN.pdf , 2015 <https://www.wirc-icai.org/images/material/Internal-Audit-Methodology-VV.pdf> - Internal Audit Methodology, 2021
5. <https://www.theiia.org/en/about-us/about-internal-audit/> - What is Internal Audit?, 2022

S.M.Sabzaliyev

doctor of economic sciences, professor, Azerbaijan State Economic University

A.Y.Dadashova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Information, organizational and methodological support of the internal audit of a joint-stock company

Abstract

Audit methodology means the policies and procedures adopted by the firm and used by the audit team to conduct an audit of consistent quality financial statements. There are a number of methods that auditors may use. Some of them are designed to prevent illegal or illegal activities.

The challenges of today's changing world open up great opportunities for management and the Board of Directors and point to the need for competent internal audit. Especially in this time of constant change, internal audit is critical to efficient operations, effective internal controls and risk management, sound corporate governance and, in some cases, the survival of an organization. Planning, field work, reporting and control are the areas of activity of internal audit. Internal audit, when solving the problems of its activities, uses economic information, and this information is a set of facts and information about the production and financial activities of the joint-stock company. The audit receives information from different and different sources, so the main task of the audit is a comprehensive comparison of the information received. Internal audit protects the company from potential risks in the future, as it checks that the financial statements of a joint stock company are based on current regulatory legal acts and international requirements.

Key words: *internal audit, information support, organizational methodology.*

С.М.Сабзалиев

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

А.Ю.Дадашова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Информационное и организационно-методическое обеспечение внутреннего аудита акционерного общества

Резюме

Методология аудита означает политику и процедуры, принятые фирмой и применяемые аудиторской группой для проведения аудита финансовой отчетности неизменного качества. Существует ряд методов, которые могут использовать аудиторы. Некоторые из них предназначены для предотвращения противоправных или незаконных действий.

Вызовы современного меняющегося мира открывают большие возможности для менеджмента и Совета директоров и указывают на необходимость компетентного внутреннего аудита. Особенно в наше время постоянных изменений внутренний аудит имеет решающее значение для эффективной деятельности, эффективного внутреннего контроля и управления рисками, надежного корпоративного управления, а в некоторых случаях и для выживания организации. Планирование, работа на местах, отчетность и контроль являются сферами деятельности внутреннего аудита. Внутренний аудит при решении задач своей деятельности использует экономическую информацию, и эта информация представляет собой совокупность фактов и сведений о производственной и финансовой деятельности акционерного общества. Аудит получает информацию из разных и разных источников, поэтому основной задачей аудита является всестороннее сопоставление полученной информации. Внутренний аудит защищает компанию от потенциальных рисков в будущем, так как проверяет, что бухгалтерская отчетность акционерного общества основана на действующих нормативных правовых актах и международных требованиях.

Ключевые слова: *внутренний аудит, информационное обеспечение, организационная методология.*

H.Q.İsmaylova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ismayilova.hecer@bk.ru
A.R.Xəlilova
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
aytacxlilova25@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.11.2022

The article was received by editorial board on 05.11.2022

Статья принята к печати 05.11.2022

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RESURSA QƏNAƏT EDƏN INNOVATİV FORMALARI

Xülasə

Müasir dövrümüzdə təbii ekoloji mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması ilə, resurs və enerjidən istifadə ilə bağlı keyfiyyətli yeni, inqilabi imkanların tapılması yolu ilə istehsalın etibarlılığının təmin edilməsinin mümkün olduğunu göstərən mövcud iqtisadi tendensiyalarla qarşılaşırıq. Bu əsasla, araşdırmamızın məqsədi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, tullantıların əmələ gəlməsinin minimuma endirilməsinə yönəlmiş sənaye müəssisələrinin resurs qənaətinin innovativ formalarını araşdırmaqdır. Araşdırmanın praktiki əhəmiyyəti göstərir ki, tədqiqatın nəticələri resurs qənaətinin innovativ formalarının tətbiqi yolu ilə sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin daha yaxşı və məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsinə imkan verə və sənaye müəssisələri üçün maraq kəsb edən sektor proqramları çərçivəsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: resurslara qənaət, innovasiya, rəqabət qabiliyyəti, mənfəətin pay bölgüsü.

GİRİŞ

Mövcud dünya iqtisadi və geosiyasi meylləri, daxili və xarici bazarlarda rəqabətin artması resurs potensialından istifadənin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin artırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bundan başqa, bu, bilavasitə vahid təsərrüfat subyekti kimi ümumilikdə müəyyən inzibati-ərazi quruluşuna aiddir. İqtisadi inkişafın resursa qənaət edən növünün tətbiqi zərurəti çoxsaylı tədqiqatlara, elmi və dövrü mətbuatda nəşrlərə həsr edilmişdir.

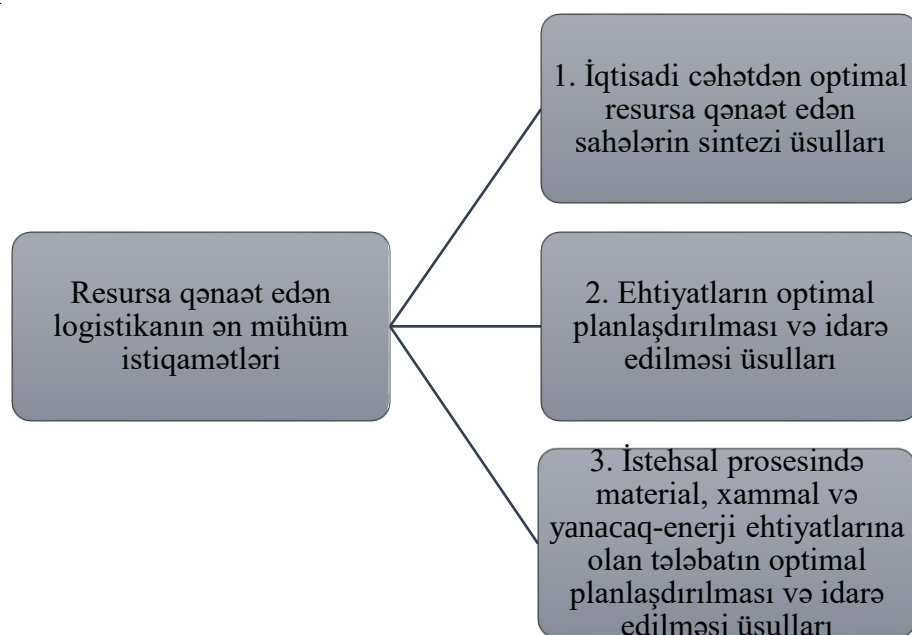
Sənaye müəssisələrinin resursa qənaət edən idarə edilməsi, müxtəlif növ resursların (ilk növbədə maddi olan) real istehlakının adekvat iqtisadi qiymətləndirilməsinə nail olmaq, o cümlədən resursa qənaət edən istehsalın potensialının artırılması üçün metod və vasitələrin ardıcıl şəkildə işlənib hazırlanması zəruridir.

Sənaye müəssisələrinin resurs qənaətinin innovativ formaları

Araşdırmanın nəzəri bazasına idarəetmə nəzəriyyəsi, innovasiya nəzəriyyəsi, neo-institusional nəzəriyyə, innovasiya dəyişikliklərinin təkamül nəzəriyyəsi, innovasiya inkişafının tsiklik təbiəti nəzəriyyəsi, iqtisadi hadisələrin və proseslərin effektivliyi nəzəriyyəsi xidmət edir. Bu tədqiqatın məqsədləri aşağıdakılardır: məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, innovativ enerji və resursa qənaət texnologiyalarından istifadəyə, tullantıların əmələ gəlməsinin minimuma endirilməsinə yönəlmiş sənaye müəssisələrinin resurs qənaətinin innovativ formalarının öyrənilməsi.

İyirmi birinci əsrin əvvəllərində davamlı inkişafa keçidin həyata keçirilməsində ən mühüm amil materialların optimal istehlakı ilə yüksək keyfiyyətli, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsulların istehsalını təmin edən yüksək effektiv resursa qənaət edən texnologiyaların yaradılması və istismarıdır [4, s.77]. Sənaye və ya istehsalatda resurs qənaəti optimal vahidi təmin etmək üçün cəmiyyətin intellektual və informasiya resurslarından tam istifadə əsasında həyata keçirilən müxtəlif elmi-tədqiqat, tədris, layihələndirmə, istehsal-təsərrüfat, idarəetmə və ticarət fəaliyyətinin məqsədyönlü birləşməsidir.

Resursa qənaət edən logistikanın ən mühüm istiqamətləri aşağıdakıların işlənilib hazırlanması və tətbiqidir:

Şəkil 1. Resursa qənaət edən logistikanın ən mühüm istiqamətləri

Mənbə: [5, s.19]

Müəssisələrin ən mühüm innovativ fəaliyyətlərindən biri təchizatçılar innovativ təchizat strategiyalarından istifadə etməkdir ki, bu strategiya “kapitalın mənfəətinin bölüşdürülməsi strategiyasına əsaslanan təchizat zəncirinin idarə edilməsi və ya kapitalla qənaət”dir. Təchizat zəncirlərinin idarə edilməsinin korporativ strategiyasının mahiyyəti belədir: Məhsulların tədarükçüləri şirkətdə-istehlakçıda məhsulların istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasından mənfəətdə birbaşa iştirak payı ilə təmin edilir. Bu korporativ strategiya məhsul istehlakçısı olan müəssisə rəhbərliyi üçün əsas üstünlüklər verir, o cümlədən əməliyyat xərclərini azaldır və məhsuldarlığı artırır, həmçinin müəssisənin - müştərinin ekoloji fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Təcrübədə tədarük zəncirlərində çoxlu sayda əlaqələri ayırmaq mümkündür. Bu münasibətləri dörd səviyyədə ibarət iyerarxiyaya qruplaşdırmaq olar [1, s.23]:

- mənfəətin pay bölgüsü;
- məhdud idarəetmə;
- xidmət;
- təchizat üzrə ənənəvi münasibətlər.

Məhsulların tədarükü ilə bağlı ənənəvi münasibətlər əməliyyat prosesinə, yəni məhsulların pula mübadiləsinə demək olar ki, tam konsentrasiya ilə xarakterizə olunur. İstehlakçı ilk növbədə

ən aşağı qiymətə malik təchizatçı tapmalı və aşağı qiymətləri saxlamaq üçün istənilən növ rəqabət effektindən istifadə etməlidir. İstehsalçının mənfəəti istehlakçı ilə təchizatçı arasında maraqların toqquşmasına səbəb olan satışın həcmi ilə müəyyən edilir. Təchizatçı məhsulları “vaxtında” və müəyyən keyfiyyətlə çatdırmalıdır. Məhsulların parametrləri çox vaxt bu üç sahə üçün məhduddur. Təchizatçının uğuru qısamüddətli göstəricilərlə (qiymət, keyfiyyət, çatdırılma) müəyyən olunduğundan, tədarükçülərin dəyişməsi təhlükəsi çox vaxt göstəricilərlə bağlı problemlərin həllinə təsir kimi istifadə olunur. Bu da öz növbəsində uzunmüddətli investisiya tələb edir. Təchizat üzrə sövdələşmələr üzrə əlaqələr ən çox az sayda əsas məhsullar üçün istifadə olunur. Müəyyən məhsullar üçün istehlakçılar hətta bir çox fərqli təchizatçıya sahib ola bilərlər. Bununla belə, bir çox şirkətlər təchizatla bağlı ənənəvi münasibətləri dəyişmədən təchizatçıları bir araya gətirirlər. Bu tədarükçülər bir çox növ məhsul təqdim edə bilər, lakin qiymət, kəmiyyət və çatdırılma münasibətlərdə əsas yeri tutmağa davam edir. Xidmətin əlaqəsi əməliyyatların strategiyası ilə müqayisədə məhsulların istehlakçı dəyərini artırır.

Əsas fərq problemlərin həllindədir. Məhsulların idarə edilməsində proqram təminatı təchizatçıları məhsulun idarə edilməsi haqqında dərin biliklərinə görə daha yüksək yer tuturlar. Beləliklə, tədarükçünün birgə problemlərin həllində iştirakı münasibətlərin mərkəzi komponentidir. Təchizatçı məhsullar haqqında bilik, eləcə də təcrübə və idarəetmə təcrübəsini təmin etməklə vəziyyətlərin inkişafında iştirak edir. Bu, təchizatçının ilk növbədə alıcının tələblərinə cavabdeh olduğu əməliyyatlar üzrə münasibətdən və texniki xidmət münasibətindən fərqlidir. Məhsulların məhdud idarəetmə proqramlarında ödəniş strukturu “bir funt sterlinq üçün dollar üstəgəl xidmət” hesablama metodu şəklində ödəniş, habelə idarəetmə haqqıdır. Proвайдерin xidmətləri təbii ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinə dair normativ-hüquqi aktlara uyğunluğu təmin etmək üçün maddi-texniki fəaliyyətlərin və tədbirlərin ağır çəkisinə malikdir, baxmayaraq ki, bəzi hallarda xidmətlərin tam çeşidi təqdim edilə bilər. Xidmətlər çox vaxt müəssisədə olduğu kimi təqdim olunur - Alıcının yerində və ondan kənarda [5, s.165]. Bəzi hallarda bu məhdud əlaqələr əslində olduqca geniş ola bilər. Təchizatçının ödənişi məhsulların tədarükçüsü və müştərinin maraqlarını uyğunlaşdırmaq üçün formalaşdıqda, bu məhsulların idarə edilməsi ilə bağlı münasibət, mənfəətin pay bölgüsü əsasında məhsulların idarə edilməsi ilə bağlı münasibətlərə çevrilir. Mənfəətin pay bölgüsü proqramında aşağıdakı strukturlardan biri və ya bir neçəsi istifadə olunur: Ödəniş: Məhsulun qiyməti, sabit haqq və vahid qiyməti. İstehsalın həcmi azaltmaq və istehlakçılar üçün dəyəri və ya qiyməti artırmaq üçün alıcı və təchizatçının maliyyə maraqlarının birliyi əməkdaşlığı, davamlı təkmilləşdirməni və innovasiyaların tətbiqini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Ödəniş sistemi məhsulların provayderini mükafatlandırmaq üçün istifadə olunan bir üsuldur.

Təchizatçının mənfəəti artıq məhsul tədarükünün həcmi ilə əlaqəli deyil. Müştərinin tələb etdiyi məhsulların həcmi azaltmaqla təchizatçı öz xərclərini azaldır və böyük gəlir əldə edir. Prinsipcə, istehlakın azalması istehlakçı ilə məhsul təminatçısı arasında bölüşdürüləcək qənaətdə çevrilir. Ödəniş sistemlərinin hər bir iyerarxiya səviyyəsində provayderə ödənilən kompensasiya getdikcə çatdırılan malların həcmi ilə deyil, istehlakçıya göstərdiyi xidmətlərin faydalılığı ilə müəyyən edilir.

Sənaye müəssisələrində resurs qənaətinin innovativ formalarının seçiminin məqsəduyğunluğuna dair tövsiyələr

Mənfəətin pay bölgüsü strategiyasına əsasən təchizat zəncirinin idarə edilməsində münasibətlərin əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilə bilər [2, s.18]:

1. İstehlakçı sadəcə bir məhsul almır, o, istehsal prosesində istifadə olunana qədər təchizatçının mülkiyyətidir.

2. Provayder məhsulların xüsusiyyətlərinin (keyfiyyət göstəricilərinin) verilməsi müqabilində sabit ödəniş (ayda və ya istehsal vahidi) alır.

3. Təchizatçı məhsulun istifadəsinin həcmi və onların xərclərini azaltmaqla mənfəət əldə edir.

4. Təchizatçı məhsulun istifadə edildiyi yerdə idarə edilməsini, o cümlədən əməyin mühafizəsi tələblərinə uyğunluğunu, qabaqcıl logistika xidmətlərini və məhsulların istifadəsi üzrə tətbiq xidmətlərini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, səhm mənfəətinin bölüşdürülməsi strategiyasında istehlakçı artıq məhsul almır. Təchizatçı müəssisələrin məhsullara olan ehtiyaclarını ödəmək üçün ödənilən haqqdır. Provayderin gəliri ilə istehsalın həcmi arasında korrelyasiyanın olmaması əhəmiyyətli təsir göstərir. Təchizatçının gəliri məhsulların istehsalından asılı olmayaraq sabitdir, halbuki onun xərcləri istehlak olunan məhsulların miqdarına birbaşa mütənasib olaraq dəyişir. Bu, tədarükçünün mənfəəti artırmaq məqsədi ilə məhsulların istehlakını azaltmaq üçün stimül yaradır. Məhsulların istehlakının azalması məhsulların istismarının səmərəliliyinin artırılması hesabına əldə edilir.

Bu, tədarükçünün mənfəəti artırmaq məqsədi ilə məhsulların istehlakını azaltmaq üçün stimül yaradır. Məhsulların istehlakının azalması məhsulların istismarının səmərəliliyinin artırılması hesabına əldə edilir. Bu, məhsulların istehlakçılarının maraqları ilə əlaqəli təchizatçı üçün onların həcmi azaltmaq üçün stimül yaradır. Təchizatçının maliyyə stimullarının məhsul satışlarının artımından asılı olduğu məhsulların tədarükündə ənənəvi münasibətlərin əksinədir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, mənfəətin pay bölgüsü strategiyası əsasında məhsulların idarə edilməsi proqramları həm istehlakçılar, həm də təchizatçılar üçün dəyərli faydalar təmin edir. İstehlakçı məhsulların istifadəsində xərclərin azaldılması və səmərəliliyin artırılmasından fayda əldə edir. Xərclərin azaldılması bu məhsulun istifadəsi ilə bağlı fəaliyyətlər üzrə bütün məsrəflərə, o cümlədən inventar, logistika, yüklərin emalı, tullantıların utilizasiyası və s. təsir göstərir. İstifadə olunan məhsulların nomenklaturası və həcmi azalır. Səmərəlilik xüsusiyyətləri təkcə əsas xidmətlərin deyil, həm də əsas istehsal proseslərinin artmasına səbəb olur.

NƏTİCƏ

Resursa qənaət edən iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi zərurəti çoxsaylı tədqiqatların, elmi jurnallarda və dövri nəşrlərdə dərc olunan məqalələrin mövzudur. İqtisadçılar tərəfindən bu elmi problemi həll etmək üçün uyğunlaşdırıla bilən fraqmental tədqiqatlar və ya tapşırıqların tərtib edilməsi məlumdur. Təchizat zəncirlərində müəssisələrin əməkdaşlıq formalarının öyrənilməsinə həsr olunmuş nəşrlərin sayı nisbətən azdır. Bununla belə, bu barədə geniş metodoloji və nəzəri məlumatlar və praktiki həllər mövcuddur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq hələ də müasir idarəetmə elminin ən son nailiyyətlərini birləşdirən və əhəmiyyətli xüsusiyyətləri nəzərə alan resursa qənaət edən və rəsmiləşdirilmiş kəmiyyət yanaşmalarına əsaslanan müəssisələrin innovativ inkişafının vahid metodologiyası yoxdur. Araşdırmada kapitalın mənfəət bölgüsü strategiyasına əsaslanaraq sənaye müəssisələrində resursa qənaətin innovativ formalarının seçimlərinin məqsədəuyğunluğu elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır ki, onun da mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: Məhsul tədarükçülərinin birbaşa iştirak payı ilə təmin edilməsi. Təklif olunan strategiya bu məhsulun istifadəsi ilə bağlı fəaliyyət xərclərini, o cümlədən inventar, logistika, yüklərin emalı, tullantıların utilizasiyası və s.-ni azaltmağa imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Brandenburger A., Nalebuff B. (2021), Co-opetition. New York: Doubleday. 290 p.
2. Galimulina F.F., Shinkevich A.I., Komissarova I.P., Mayorova A.N., Astafyeva I.A., Klimova N.V., Nabiullina K.R., Zhukovskaya I.V. (2016), Technology platforms as an efficient tool to modernize Russia's economy. International Journal of Economics and Financial Issues, 6(1), 268 p.
3. Katkalo V.S. (2021), The initial concepts of strategic management and their modern evaluation. Russian Management Journal, 1, 430 p.

4. Kudryavtseva, S.S., Shinkevich A.I., Ostanina S.S., Vodolazhskaya E.L., Chikisheva, N.M., Lushchik I.V., Shirokova L.V., Khairullina E.R. (2019), The methods of national innovation systems assessing. *International Review of Management and Marketing*, 6(S2), 230 p.

5. Lazonick W. (2021), The theory of innovative enterprise. *Economic Bulletin*, Rostov State University, 4(3), 32 p.

H.G.Ismailova

*doctor of philosophy in economics., associate professor,
Azerbaijan State Oil and Industry University*

A.R.Khalilova

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

Innovative resource-saving forms of industrial enterprises

Abstract

In our modern times, we are faced with current economic trends that show that it is possible to ensure the reliability of production through the protection and improvement of the natural ecological environment and the discovery of qualitative new, revolutionary opportunities related to the use of resources and energy. Based on this, the purpose of our research is to investigate innovative forms of resource saving of industrial enterprises aimed at increasing the competitiveness of products and minimizing the generation of waste. The practical importance of the research shows that the results of the research can be used within the framework of sector programs of interest to industrial enterprises to enable better and purposeful regulation of the innovative activities of industrial enterprises through the application of innovative forms of resource saving.

Key words: resource conservation, innovation, competitiveness, profit sharing.

Х.Г.Исмаилова

*д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

А.Р.Халилова

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Инновационные ресурсосберегающие формы промышленных предприятий

Резюме

В наше современное время мы сталкиваемся с современными экономическими тенденциями, которые показывают, что можно обеспечить надежность производства за счет защиты и улучшения природной экологической среды и открытия качественно новых, революционных возможностей, связанных с использованием ресурсов и энергия. Исходя из этого, целью нашего исследования является исследование инновационных форм ресурсосбережения промышленных предприятий, направленных на повышение конкурентоспособности продукции и минимизацию образования отходов. Практическая значимость исследования показывает, что результаты исследования могут быть использованы в рамках отраслевых программ, представляющих интерес для промышленных предприятий, для обеспечения возможности более качественного и целенаправленного регулирования инновационной деятельности промышленных предприятий за счет применения инновационных форм ресурсосбережения.

Ключевые слова: ресурсосбережение, инновации, конкурентоспособность, участие в прибылях.

R.M.Abdinov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ramizabdinov1952@gmail.com
K.P.Piriyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
piriyev.keman@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 24.11.2022

The article was received by editorial board on 24.11.2022

Статья принята к печати 24.11.2022

AZƏRBAYCANDA ƏSAS İNNOVASIYA İNDİKATORLARI

Xülasə

İqtisadi ədəbiyyatlarda yeniliyi və ya innovasiyanı təmsil edən dəyişənlərlə bağlı tez-tez müxtəlif fikirlər səsləndirilir. (R&D), patent və tədqiqatçıların sayı ilə təmsil olunan innovasiya əslində tək komponentdən ibarət dəyişənlərlə izah edilə bilməyən mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Öz strukturunda bir çox alt komponentlərə malikdir innovasiya indeksləri bu mürəkkəb strukturu daha yaxşı təmsil etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu məqalə Azərbaycanda ölkə və müəssisələr səviyyəsində dayanıqlı və davamlı inkişafa nail olmaq üçün tətbiq edilən innovasiyaların əsas indikatorları və onların rolundan bəhs edir.

Açar sözlər: innovasiya, R&D, innovasiya göstəriciləri, innovasiya indeksləri, patent.

ƏSAS HİSSƏ

İnnovasiya, Tədqiqat və İnkişaf (R&D) anlayışları fərdlərin, şirkətlərin və ölkələrin ən çox diqqət yetirdiyi anlayışlar arasındadır. Yeni və yaradıcı şəkildə diqqət çəkən ideyanın yaranması, həyata keçirilməsi və kommersiyalaşdırılması kimi addımları özündə ehtiva edən innovasiya; “İnnovasiya = İxtira + Kommersiyalaşdırma” kimi formalaşdırılıb. Digər tərəfdən, R&D qloballaşan rəqabət mühitində fərq yaratmaq üçün yeni məhsul, istehsal üsullarının ortaya çıxması və yeni bazarlara açılması kimi böyük əhəmiyyət kəsb edən sisteməlik tədqiqatlar kimi ifadə edilə bilər.

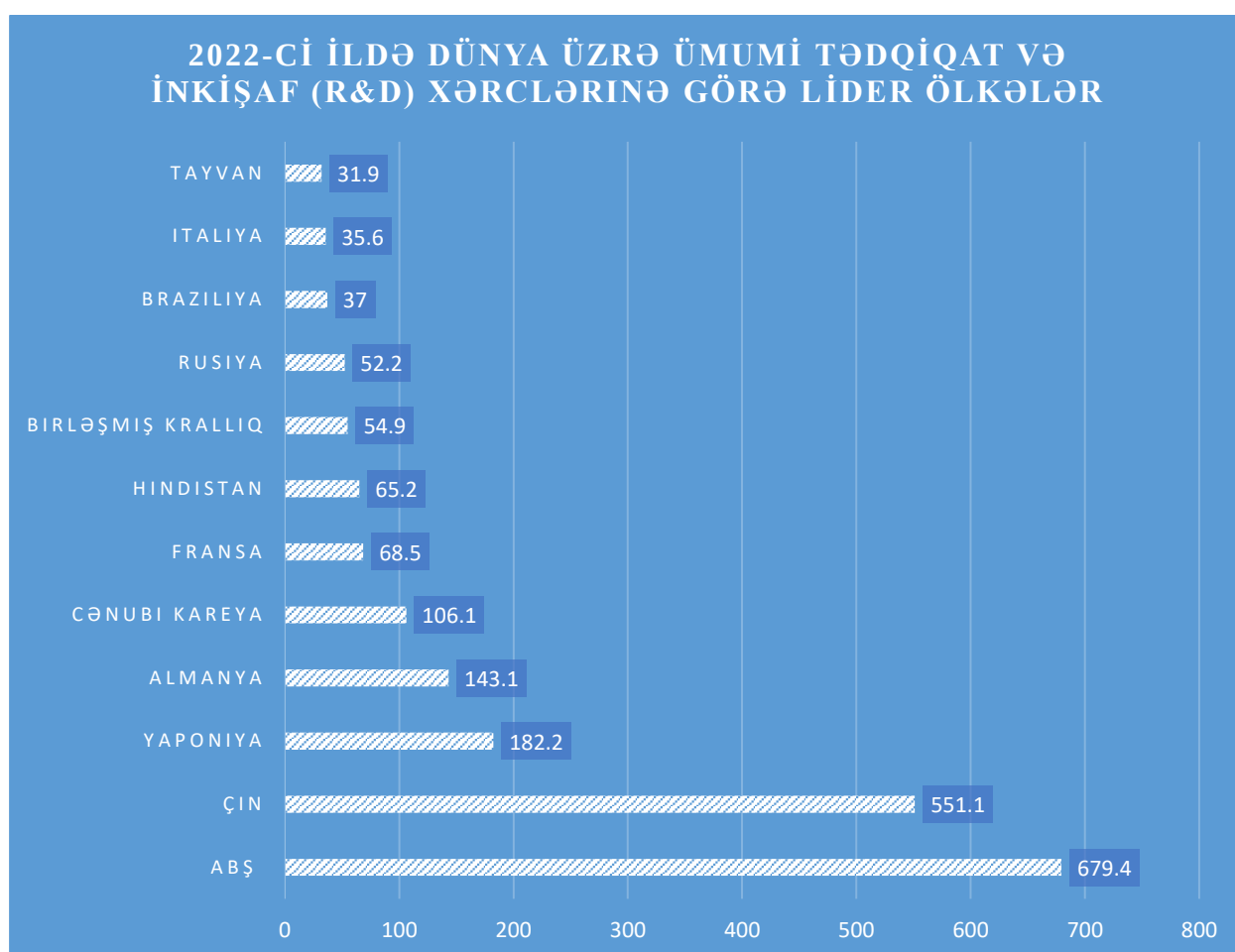
İqtisadi ədəbiyyatlarda yeniliyi ölçən və ölkələrin innovativ fəaliyyətini qiymətləndirən göstəricilər arasından World Bank-Databank, 2012; Dünya İqtisadi Forumu-Qlobal Rəqabətlik Hesabatı, 2011-2012; Avropa Komissiyası və İnnovasiya Birliyi tablo, 2011; INSEAD-qlobal innovasiya indeksi, 2012; və s. sadalamaq olar. Elmtutumlu sahələrdə, R&D xərcləri, patent və qeydiyyat müraciətlərinin sayı, sahibkarların, tədqiqatçıların və texniklərin sayı, qabaqcıl texnologiyaların ixracı, qonorar və lisenziya haqları, sənayedə əlavə dəyər, innovasiya potensialı və informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) ixracı bu göstəricilərdən bəziləridir. Tədqiqatda istifadə olunan innovasiya göstəriciləri və bu göstəricilərin tərifləri Cədvəl 1-ə daxil edilmişdir.

Cədvəl 1

İndikatorlar	İndikatorların təsviri
Tədqiqat və İnkişaf xərclərinin ÜDM-də payı	Cəmiyyət, mədəniyyət və insan biliyinin də daxil olduğu bilikləri sistemli şəkildə artırmaq və tətbiqlərdə yeni biliklərdən istifadə etmək üçün həyata keçirilən yaradıcı fəaliyyətlərə, tədqiqatlara çəkilən xərclərin cəmidir.
Patent müraciətlərinin artım tempi	Patent sənayedə tətbiq olunan ixtiranın sahibinə verilən, sahibinin icazəsi olmadan üçüncü şəxslər tərəfindən istehsalına, satışına və istifadəsinə mane olmaq hüququ daşıyan sənəddir.
Ömtəə nişanı müraciətlərinin artma dərəcəsi	Ticarət nişan müraciətləri regional və ya milli Əqli Mülkiyyət ofislərinə edilən ömtəə nişanı müraciətlərinin sayıdır. Ticarət nişanı, fərdi və ya müəssisə tərəfindən istehsal olunan xüsusi mal və ya xidmətləri müəyyən edən fərqli bir işarədir. Ticarət nişanı, marka sahibinə mal və xidmətləri təsvir etmək üçün xüsusi hüquqlar ilə təmin edir və bu yolla marka sahibi qorunması mümkün olur.
İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyalarının ümumi malların ixracındakı ixrac payı (%)	İKT mallarının ixracı; telekommunikasiya, audio, video, kompüter və müvafiq avadanlıqların və digər İKT sinifli malların ixracı daxildir.
Elmi və Texniki Jurnal Məqalələrindəki Dəyişiklik (%)	Fizika, biologiya, kimya, riyaziyyat, klinik tibb, biotibbi tədqiqat, mühəndislik, texnologiya, yer və kosmik elmlər kimi sahələrdə dərc olunan elm və mühəndisliklə bağlı məqalələr daxildir.
Royalti və Lisenziya Rüsumlarında Dəyişiklik (%)	Rezident və qeyri-rezident şəxslərin royalti-lisenziya haqları; qeyri-maddi maliyyə aktivləri, mülkiyyət hüquqları (patentlər, ticarət nişanları, müəllif hüquqları, sənaye prosesləri və dilerlər) lisenziyalı istifadəsindən istifadəsindən əldə edilən gəlirlərdir.
R&D-də çalışan tədqiqatçıların sayı	R&D sahəsində çalışan tədqiqatçılar; yeni biliklər, məhsullar, proseslərin, metodların və ya sistemlərin istehsalında və layihələrin idarə edilməsində iştirak edən mütəxəssislərdir. R&D-də doktoranturada çalışan tələbələr də bu göstəriciyə daxildir.

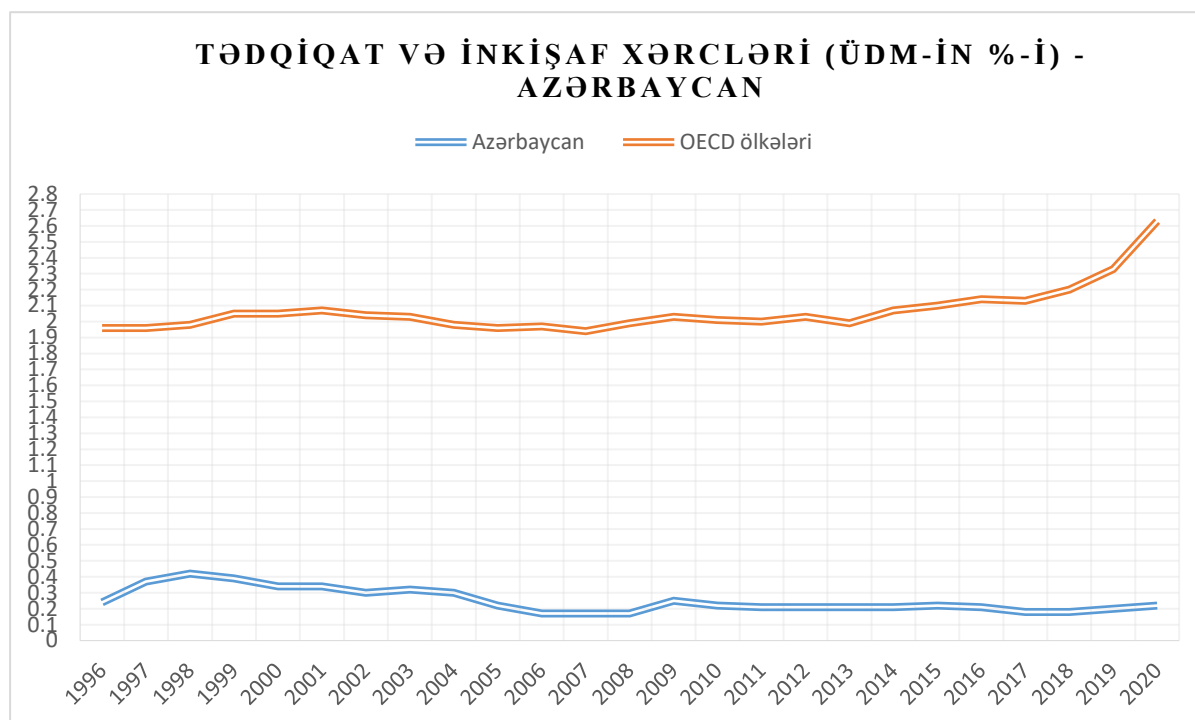
Mənbə: https://www.conference-board.org/data/economydatabase/#Growth_ICT
European Commission, Eurostat, Statistics, https://ec.europa.eu/eurostat/portal/page/portal/statistics/search_database

Məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmasına yönəlik şirkətin səmərəli idarə edilməsi onun elementlərinin optimal balansını təmin edir – istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin artması, istehsal xərclərinin azaldılması və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi. Bu elementlərin hər biri mürəkkəb, ayrı bir nəzarət obyekti kimi qəbul edilə bilər. Xüsusilə xərclərin həcminə qiymət, xammal və elektrik enerjisinin keyfiyyəti, işçilərin keyfiyyətləri, işçilərin əmək haqqı və inzibati xərclər təsir göstərir. Komponentlər istehsalın texniki səviyyəsi, istehsal prosesinin qurulması və idarə olunması ilə müəyyən edilir. Qeyd edək ki, ABŞ dünya ölkələri arasında innovativ tədqiqat və inkişaf üçün ən böyük vəsaiti ayırır. Qlobal Rəqabətlik indeksinin reyting məlumatlarına görə, dövlət hər il elmə 679,4 milyard dollar (ÜDM-in 3,07% - ə qədər) xərcləyir. İkinci yeri maliyyə araşdırmalarının həcmi ildə 551,1 milyard dollar ilə Çin (ÜDM – in 2,1% - i), üçüncü yeri isə Yaponiya, 182,2 milyard dollar təşkil edən tutur.

Mənbə: <https://data.worldbank.org/>; <https://www.stat.gov.az/>

Hazırda Azərbaycanda tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərin Ümumi Daxili Məhsuldakı payı (0.2 faiz) dünya üzrə qəbul olunan orta göstəricidən aşağıdır. Yuxarıdakı müqayisəli qrafikdəndə başa düşüldüyü kimi, ölkəmizdə “R&D” xərcləmələrinin ÜDM-də payı (**0.2%**) dünyanın inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrindən ibarət olan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan ölkələrinin ortalamasından (*bençmark*: 2.4%) 12 dəfə geri qalır.

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?view=chart>

Qlobal İnnovasiya İndeksi (Gİİ) dünya iqtisadiyyatlarını innovasiya imkanlarına görə sıralayır. Təxminən 80 indikatorlardan ibarət olan, innovasiya giriş və çıxışları üzrə qruplaşdırılan Gİİ innovasiyanın çoxölçülü aspektlərini əhatə etməyi hədəfləyir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanın son üç ildəki reytingləri göstərilir və qeyd edilir ki, Azərbaycan Qlobal İnnovasiya İndeksində yer alan 132 iqtisadiyyat arasında 93-cü yerdədir.

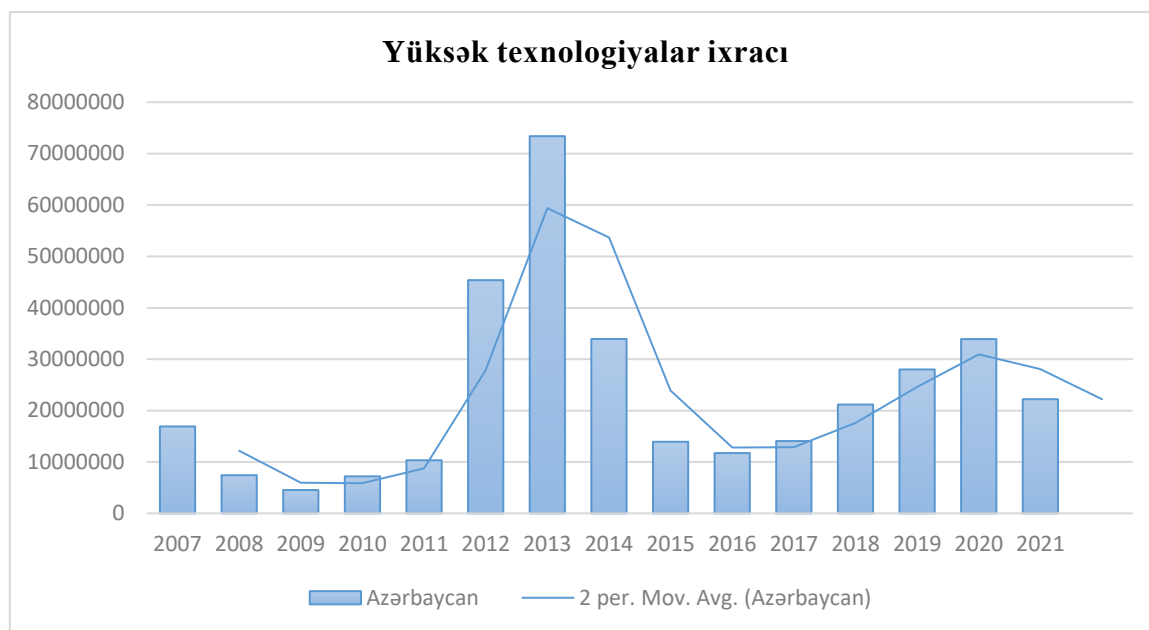
Cədvəl 2

İLLƏR ÜZRƏ QLOBAL İNNOVASIYA İNDEKSI	QLOBAL İNNOVASIYA İNDEKSI	İNNOVASIYA DAXİL OLMALARI	İNNOVASIYA XARİC OLMALARI
2020	82	76	86
2021	80	74	91
2022	93	79	110

Mənbə: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/az.pdf

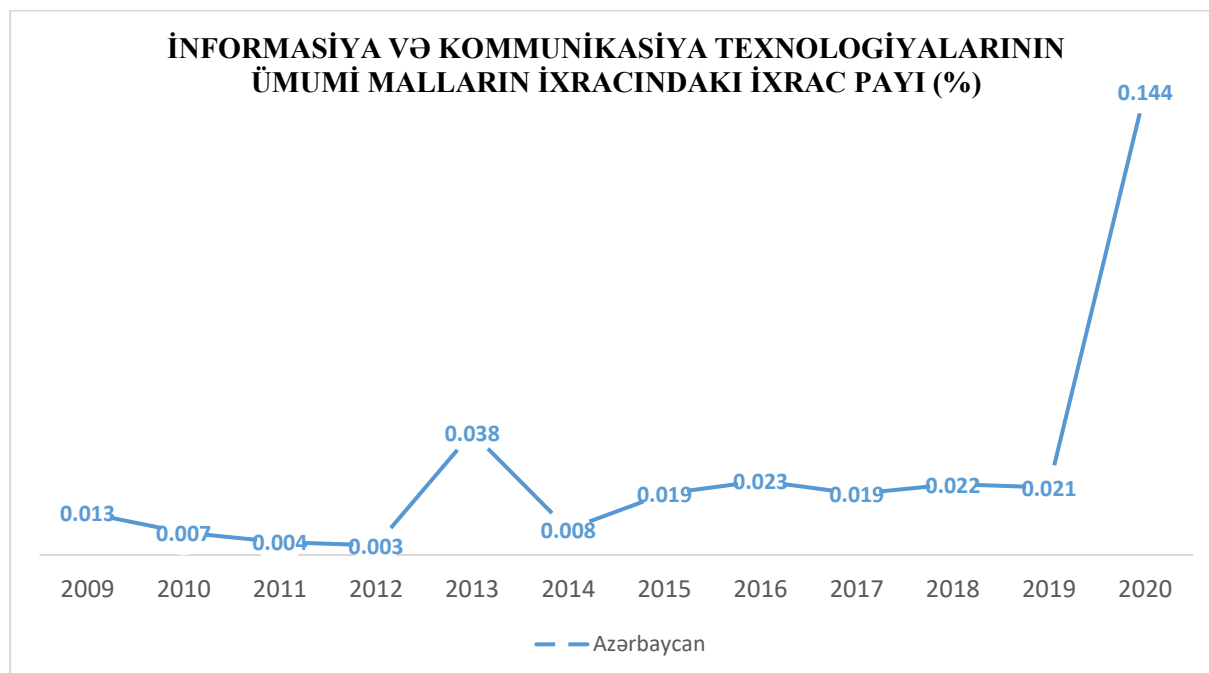
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək texnologiya ixracatı iqtisadiyyatın böyüməsində müstəsna rol oynayır. Yüksək texnologiyalı ixracının nə dərəcə əhəmiyyətli olmasını dörd arqumentin köməyi ilə vurğulamaq olar. Onları sadalasaq:

1. ölkənin istehsal strukturunun şaxələndirilməsi, sürətli artım tempi ilə əlaqəlidir;
2. istehsalın ixrac səviyyəsinin artması daha yüksək artım templərinə səbəb olur;
3. istehsal ixracının texnoloji təkmilliyini artırmaq daha sürətli böyüməyə səbəb olur;
4. müəyyən istehsal nümunələri digərlərinə nisbətən daha geniş struktur transformasiyasını təşviq etmək üçün daha əlverişlidir.

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.CD?locations=AZ>

Dünya Bankının rəsmi tanınmış mənbələrdən tərtib olunmuş inkişaf göstəriciləri toplusuna əsasən, Azərbaycanda Yüksək Texnologiyalar İxracatı: 2020-ci ildə İstehsal İxracının %-i 7,067% təşkil edib. Bu, 2019-cu il ilə müqayisədə 4,952% artım deməkdir. Azərbaycandan yüksək texnologiyaların ixracı: sənaye məhsullarının ixracına dair məlumatlar 2007-ci ilin dekabrından 2020-ci ilə qədər hər il orta hesabla 4,104 % olmaqla yenilənir.

Mənbə: <https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/technology/az-hightechnology-exports--of-manufactured-exports>

NƏTİCƏ

İnnovasiya ölkələr və firmalar üçün iqtisadiyyatın ümumi səviyyəsini qorumaq, inkişaf etdirmək, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və davamlı şəkildə inkişaf edən qlobal iqtisadiyyatla təmasda olmaq baxımından olduqca vacibdir. İnnovasiya sistemi və quruluşunun güclü olması

həmin ölkədəki müvafiq qurum və təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığı yüksək səviyyədə olması deməkdir. Firmalar mövcud səviyyələrini artırmaq və korporativ formaya keçmək üçün yeniliyə lazımi həssaslığı nümayiş etdirməli və milli və beynəlxalq arenada rəqabət gücünü artıraraq məhsuldarlıq mərhələsində ciddi irəliləyiş əldə etməlidirlər. Yeni məhsulların və istehsal üsullarının yeni bazarlara açılması R&D fəaliyyətləri nəticəsində əldə edilən məlumat axınından asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. GREENSTONE M., and Looney A. (2011). A Dozen Economic Facts About Innovation, The Hamilton Project.
2. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. İKT yönümlü innovativ layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodoloji aspektləri // AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası, 2013, №1, s.126–135.
3. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. İKT sferasında innovativ layihələrin seçilməsi və qiymətləndirilməsinin ümumiləşdirilmiş göstərici və kriteriyaları // AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2014, №4, s.44–53.
4. Akçomak İ.S. ve Kalaycı E. (2016). “Ar-Ge ve Yeniliğin Ölçümü ve Ar-Ge ve Yenilik Anketi Verilerinin Araştırmada Kullanılması”. Science and Technology Policies Research Center, TEKPOL Working Paper Series 2016/03.
5. Grossman G.M. ve Helpman E. (1991). Innovation and Growth in the Global Economy. Cambridge, MIT Press.
6. Global Innovation Index 2022 https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/az.pdf
7. Baltazar Herrera, M. E. (2016) Innovation for impact: Business innovation for inclusive growth. Journal of Business Research, 69, 1725-1730.
8. Grupp H. & Schubert T. (2010) Review and new evidence on composite innovation indicators for evaluating national performance. Research Policy, 39, p. 67-78.
9. WORLD BANK (2012). “World Databank, World Development Indicators & Global Development Finance”.
10. OECD, Business innovation statistics and indicators, <https://www.oecd.org/innovation/inno/inno-stats.htm>
11. OECD, Science, Technology and Innovation Scoreboard <https://www.oecd.org/sti/scoreboard.htm>
12. OECD, Measuring Innovation: A New Perspective <https://www.oecd.org/sti/measuringinnovationanewperspective.htm>
13. “Elsevier”, “Journal of Innovation and Knowledge”, “Indicators used to measure service innovation and manufacturing innovation” <https://www.elsevier.es/en-revista-journal-innovation-knowledge-376-avance-resumen-indicators-used-measure-service-innovation-S2444569X19300605>

Р.М.Абдинов

*к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

К.П.Пириев

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Основные инновационные показатели в Азербайджане

Резюме

В экономической литературе часто высказываются разные мнения относительно переменных, (НИОКР) инновация представленная количеством патентов и исследователей на самом деле имеет сложную структуру, которую нельзя объяснить однокомпонентными переменными. Инновационные индексы, имеющие в своей структуре множество подкомпонентов, способны лучше представить эту сложную структуру. В данной статье рассказывается об основных показателях инноваций и их роли в достижении устойчивого и стабильного развития на уровне страны и институтов в Азербайджане.

Ключевые слова: инновации, НИОКР, индикаторы инноваций, индексы инноваций, патент.

R.M.Abdinov

PhD in Economics, associate professor, Azerbaijan State Oil and Industry University

K.P.Piriyev

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

The main innovation indicators in Azerbaijan

Abstract

In the Economic Literature, different opinions are often voiced regarding the variables that represent novelty or innovation. (R&D), represented by the number of patents and researchers, innovation actually has a complex structure that cannot be explained by single component variables. Innovation indices, which have many sub-components in their structure, are able to better represent this complex structure. This article talks about the main indicators of innovation and their role in achieving sustainable and durable development at the level of the country and institutions in Azerbaijan.

Key words: innovation, R&D, innovation indicators, innovation indices, patent.

Ə.M.Bədəlov
i.e.n., dosent, Lənkəran Dövlət Universiteti
alixan.badalov@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.11.2022

The article was received by editorial board on 27.11.2022

Статья принята к печати 27.11.2022

REGIONLARDA RƏQƏMSAL MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinə və onun iqtisadiyyatına integrasiya prosesində aktual məsələlərdən biri də Azərbaycanda rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafına nail olmaqdır. Azərbaycanda rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafı istiqamətində vacib sayılan amillərdən biri isə onun regionlarında rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafı istiqamətində mövcud problemləri ardan qaldırmaqdır. Məqalədə əsasən regionlarda rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafı istiqamətində mövcud problemləri ardan qaldırmaq üçün onun müasir vəziyyətinin təhlili aparılmışdır.

Nəticə olaraq göstərilmişdir ki, qeyd edilən istiqamətlər üzrə məsələlərin həlli ölkədə maliyyə xidmətlərinin inkişafını daha da sürətləndirər, bank xidmətlərindən məhdud istifadə edən və ya xidmətlərə çıxışı olmayan əhəlinin yaşadığı ucqar ərazilərdə daha səmərəli və effektiv kanallarla rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsini təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: *region, maliyyə xidməti, nağdsızlaşma, rəqəmsallaşma, rəqəmsal məhsullar, rəqəmsal bacarıqlar, rəqəmsal cəmiyyət, Strateji Yol Xəritəsi, Milli Prioritetlər, postpandemiya, postkonflikt, ödəniş sistemi, maliyyə savadlılığı, maliyyə bazarı, ödəniş bazarı, məsafəli bank xidmətləri.*

Azərbaycan Respublikası və onun regionlarının tərəqqisi ölkədə uğurla reallaşdırılan sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2019–2023-cü illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramına əsaslanaraq [1] qeyd edə bilərik ki, respublika regionlarının inkişafı üçün qəbul edilmiş və uğurla reallaşdırılan dövlət proqramlarında qarşıya qoyulan vəzifələrin icrası ölkəmizin qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, regionlarda xidmət sahələrin, o cümlədən maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan vermişdir. Ölkədə qəbul edilən uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyası əsasən regionların davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasını və rəqəbatqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına imkan verən əlverişli mühit yaratmışdır.

Ölkə başçısının 06.12.2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə “Maliyyə bazarı iştirakçılarının biliklərinin və bacarıqlarının artırılması” ayrıca strateji hədəf kimi göstərilmişdir [2]. “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” [3] regionlarda rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafı sahəsində baza rolunu oynamış, bu istiqamətdə əhəlinin maliyyə savadlılığında yüksəliş yaranmış, maarifləndirmənin, təbliğatın və təşviqatın aparılması sayəsində rəqəmsal ödənişlər artmışdır. Fikrimizi aşağıdakı cədvəl məlumatlarından daha aydın şəkildə göstərə bilərik. Dövlət Proqramında planlaşdırılan tədbirlərin rəallaşdırılması nəticəsində ölkənin regionlarının iqtisadi fəaliyyətlərində vergidən yayınma halları azalmış, elektron bank üzrə əməliyyatlarda çeşidlilik və

miqyas genişlənmiş, elektron bank xidmətlərindən istifadə edən vətəndaşların xüsusi çəkisi artmışdır. Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatında nağdsızlaşmanı sürətləndirmişdir.

Müasir şəraitdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında, xüsusilə regionların iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi istiqamətində qarşıya qoyulan məsələlərin uğurlu həlli regionların mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə edilməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Ölkəmiz koronavirus pandemiyasından sonra keyfiyyət baxımından yeni hesab edilən 2021–2030-cu illər üzrə strateji inkişafın müasir mərhələsinə başlamışdır [4]. Qlobal iqtisadiyyatda baş verən reallıqlar və çağırışlar, eləcə də inkişafın yeni mərhələsində qarşıya qoyulan məqsədlər ölkənin davamlı inkişaf istiqamətlərini, əsas sosial-iqtisadi parametrləri və bunlara uyğun milli prioritetlərin müəyyənəşdirilməsini tələb edir.

Milli prioritetlərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən inqilabi texnoloji dəyişikliklərin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir. Çünki perspektiv dövr geniş rəqəmsallaşma, müasir texnologiyaların aktiv şəkildə tətbiqi və insanın iştirakı olmadan mütərəqqi sahələrin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olacaqdır. Gələcək zamanda yeni texnoloji sahə və innovasiyaları ehtiva edən rəqəmsal cəmiyyət regionlarda da inkişafın öncül qüvvəsinə çevriləcəkdir. Bu istiqamətdə regionlarda sürətli texnoloji yeniliyə çevik uyğunlaşma perspektivləri yaradılmalıdır. Bu məqsədlə regionlarda elmtutumlu və rentabelli gəlir yaradacaq orta və iri texnoloji sferaların inkişafı təmin edilməli və nəticəyönümlü elmi tədqiqat işlərinin təşviqi üçün rəqəbatqabiliyyətli maliyyələşdirmə mexanizmləri yaradılmalıdır.

Nəticə etibarlı ilə regionların iqtisadiyyatının diversifikasiyası və iqtisadi artımın gücləndirilməsinə, cari halda isə elektron və mobil bank xidmətlərinə nail olmaq başlıca məsələlərdən hesab edilməlidir. Beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, rəqəmsal transformasiya və texnoloji innovasiyalar Azərbaycanda region əhalisinin maliyyə xidmətlərinə çıxış üsullarını müasirləşdirmək potensialına malikdir.

Maliyyə sahəsindəki rəqəmsallaşmanın regionlara müsbət təsiri, onun biznes üçün əlverişli maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılmağı və dayanıqlı maliyyə resurslara çıxışı təmin etməyidir. Rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə transformasiyaya ilk növbədə rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə daha yaxşı maliyyə xidmətlərinə, o cümlədən vergi, sığorta, bank idarəetməsini təmin edən rəqəmsal hökumətin, ikincisi, prosesləri avtomatlaşdırmağa, rəqəmsal məhsullar yaratmağa və elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozlar verməyə imkan verən rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasını və nəhayət, üçüncüsü, insanların rəqəmsal bacarıqlara malik olduğu, regionlarda sahibkarların açıq məlumatlara çıxış əldə etdiyi və açıq məlumatlara əsaslanan innovasiyalar vasitəsilə dəyər yaradan rəqəmsal cəmiyyəti özündə birləşdirir.

Aydın ki, bütün qeyd edilənlər çoxmərhələli bir prosesdir. Bu proses üçün optimal konsepsiyadan çıxış etmək vacib məsələlərdən hesab edilir. Bu prosesdə rəqəmsal infrastrukturun kibertəhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bütün bu proseslərin idarə olunması, əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi tələb olunur.

Ödəniş sisteminin sabit və etibarlı fəaliyyət göstərilməsi istiqamətində və eləcə də inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olan səviyyəyə uyğunlaşdırmaq baxımından Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı regionlarda uğurla icra edilməkdədir. “Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncama əsasən [5] regionların iqtisadiyyatı üçün şəffaf və təhlükəsiz olan, eləcə də effektiv, qabaqcıl texnologiya və proqram təminatına əsaslanan və beynəlxalq standartlara cavab verən ödəniş sistemləri infrastrukturunun tamamlanması təmin edilsə də nağdsız ödənişlərin inkişafına mane olan problemlər vardır.

Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün, eləcə də yaşayış yerindən asılı olmayaraq region əhalisinin və biznes strukturlarının ucuz və əlverişli maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanını artırmaq və rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən istifadəsini genişləndirmək vacibdir. Əsas iş dövlət, biznes

və vətəndaşlar üçün rahat və əlçatan ödəniş xidmətlərinin təmin edilməsidir. Bu istiqamətdə regional baxımdan qarşıya qoyulmuş aşağıdakı məqsədlərə nail olunması tələb olunur:

- regionlarda rəqabət mühitinin gücləndirilməsi ilə iqtisadi subyektlərə daha sərfəli ödəniş xidmətlərinin təqdim olunması;
- regionlarda gəlir faktorlarından asılı olmayaraq bütün əhali qrupları üçün ödəniş xidmətlərinə əlçatanlığın təmin olunması.

Yuxarıda göstərilən istiqamətlər üzrə regional baxımdan qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmaqla nağdsız region strategiyası formalaşdırmaq mümkündür.

Şübhəsiz ki, bu istiqamətdə mövcud problemlər dərinədən təhlil olunmalıdır. 2017-2021-ci illər üzrə regional rəqəmsal ödənişlərin cari vəziyyəti təhlil edilməklə mövcud problemləri həll etmək mümkündür. Son beş il üzrə respublikanın və həmçinin regionların “Ödəniş kartları və terminallardan istifadə göstəriciləri” və “Bankomatlar və Pos-terminallar” ilə əlaqədar aşağıdakı cədvəl məlumatlarına baxaq [7]:

Cədvəl 1

Ölkə üzrə ödəniş kartları və terminallardan istifadə göstəriciləri

Ta rix	Bir termina- la düşən əhalinin sayı, min nəfər			1000 ödəniş kartına düşən əməliyyat ların orta aylıq həcmi		Bir ATM-ə düşən əməliyyat ların orta aylıq həcmi		ATM üzrə bir əməliyyatın orta aylıq həcmi manat		Bir POS-a düşən əməliyyatları n orta aylıq həcmi manat				POS üzrə bir əməliyyatın orta aylıq həcmi manat		o c.: POS ticarət və xidmətdə	
	ATM	POS	o c.: POS ticarət və xidmətdə	sayı, əməliyyat	həcmi, manat	sayı, əməliyyat	həcmi, manat			sayı, əməliyyat	o c.: POS ticarət və xidmətdə	həcmi, manat	o c.: POS ticarət və xidmətdə				
2017	4,0	0,14	0,15	1445,4	219942,1	2062,9	3903 31,9	188,9	13,7	13,7	1839,8	994,7	136,2	74,0			
2018	4,0	0,15	0,15	1586,7	239707,1	2264,0	4442 17,0	195,9	18,9	19,0	2426,3	1446,1	130,7	76,8			
2019	3,9	0,15	0,15	1932,2	276670,7	2450,9	5302 70,6	215,4	32,5	32,9	2908,8	1731,7	90,4	53,5			
2020	3,8	0,17	0,18	2201,1	281798,3	2662,3	6368 31,4	238,6	68,7	70,2	5148,5	3160,0	74,4	45,0			
2021	3,6	0,17	0,18	2890,62	305039,90	2938,39	6895 46,6 0	234,84	14 6,2 9	149,54	6976,52	5609,94	48,54	38,19			

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Ölkə üzrə ödəniş kartları və terminallardan istifadə göstəricilərindən aydın olur ki, son beş ildə bir ATM-ə düşən əməliyyatların orta aylıq sayı və həcmi dinamik olaraq artmışdır. Həmçinin 1000 ödəniş kartına düşən əməliyyatların orta aylıq sayı və həcmi artmışdır.

Cədvəl məlumatlarına əsasən 1000 ödəniş kartına düşən əməliyyatların orta aylıq sayı və 1000 ödəniş kartına düşən əməliyyatların orta aylıq həcmi son beş ildə dinamik artmışdır. Bunu cədvəl məlumatlarına əsasən verdiyimiz qrafiklərdə də daha aydın görmək olar:

Qrafik 1. 1000 ödəniş kartına düşən əməliyyatların orta aylıq sayı

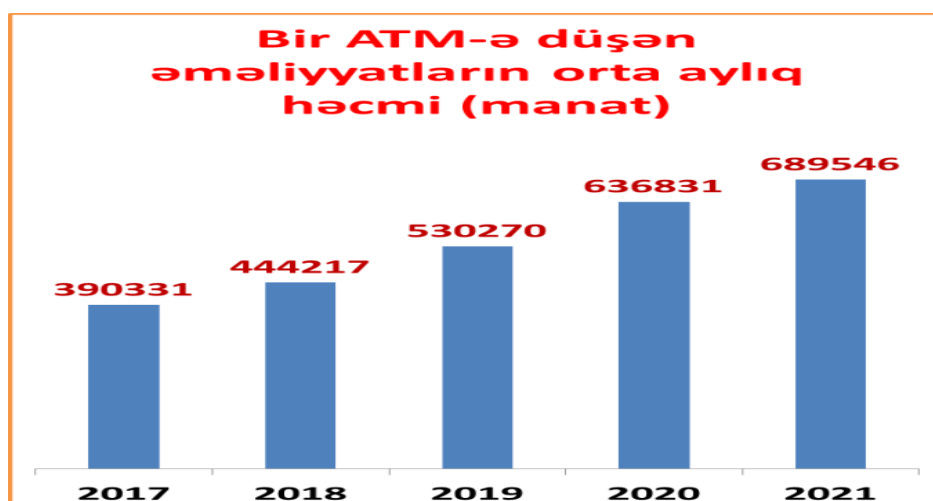

Qrafik 2. 1000 ödəniş kartına düşən əməliyyatların orta aylıq həcmi.

Cədvəl məlumatlarına əsasən bir ATM-ə düşən əməliyyatların orta aylıq sayı və bir ATM-ə düşən əməliyyatların orta aylıq həcmi də son beş ildə dinamik artmışdır. Yuxarıda verilmiş cədvəl məlumatlarına əsasən aşağıdakı qrafiklərdə dinamik artım daha aydın şəkildə göstərilmişdir:

Qrafik 3. Bir ATM-ə düşən əməliyyatların orta aylıq sayı

Qrafik 4. Bir ATM-ə düşən əməliyyatların orta aylıq həcmi

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən nağdsız ödənişlərdən istifadə göstəricilərinin yüksək olduğu ölkələrdə POS-terminal üzrə say göstəriciləri də yüksək olur. Ölkə üzrə adambaşına düşən POS-terminal sayı regionlarda xüsusilə aşağıdır. Bakı, Şirvan, Naftalan, Qax, Lənkəran və Naxçıvan şəhərləri istisna olmaqla, ölkənin digər 58 rayonunda hər 10 min nəfərə düşən POS-terminal sayı 50 ədəddən az, o cümlədən 20 rayonda bu göstərici 10-dan aşağı olmuşdur [7].

Cədvəl 2

Bankomatlar və POS-terminallar, ədəd

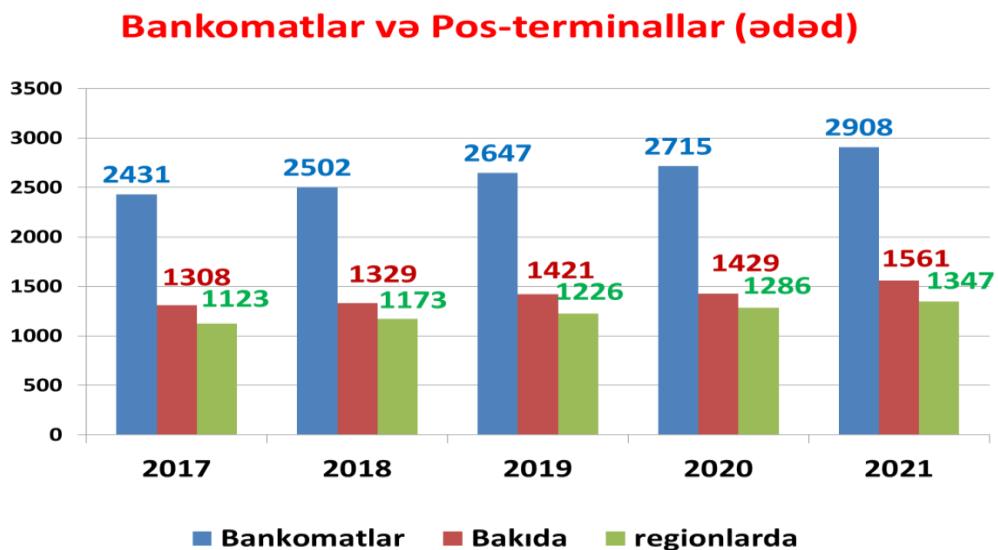
Tarix	Bankomat-lar	O cümlədən:		POS terminallar	O cümlədən pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində POS terminallar:		Cəmi POS terminallardan	
		Bakı-da	Regionlar-da		Cəmi	O cümlədən Bakıda	Bakı-da	Regionlar-da

2017	2431	1308	1123	65471	64224	36414	37068	28403
2018	2502	1329	1173	66110	64715	38202	38962	27148
2019	2647	1421	1226	67468	65971	40095	40898	26570
2020	2715	1429	1286	57120	55796	36901	37627	19493
2021	2908	1561	1347	60936	59642	39722	40571	20365

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Bankomatlar və POS-terminallarla bağlı cədvəl məlumatlarından da göründüyü kimi ölkəmizdə bankamatların sayı son beş ildə illər üzrə artmışdır. Həm ölkə paytaxtında həm də regionlarda bu artımı paralel müşahidə etmək olar.

Bankomatlar və POS-terminallarla bağlı cədvələ əsasən dinamikanı aşağıdakı qrafikdən görmək olar:

Qrafik 5. Bankomatlar və POS-terminalların 2017-2021-ci illər üzrə paytaxt və regionlar üzrə vəziyyəti

Regionların ödəniş bazarında zəif rəqabət mühiti, aşağı maliyyə savadlılığı, ödəniş xidmətləri üzrə tələb və təkliflə bağlı bir sıra amillər xüsusən regionlarda rəqəmsal ödənişlərin inkişafına mənfi təsir edir. Bunlar regionların rəqəmsal ödəniş bazarında mövcud problemlərdir ki, bu problemləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. maliyyə bazarları ilə bağlı problemlər;
2. ödəniş bazarı ilə bağlı problemlər;
3. maliyyə savadlılığı ilə bağlı problemlər.

Qeyd etdiyimiz birinci problem regionlarda maliyyə bazarlarının zəif inkişafını və rəqabət mühitinin aşağı olmasını ehtiva edir. İkinci problemə rəqəmsal ödəniş təkliflərinin məhdud və baha olmasını, nağdsız ödəniş imkanlarından zəif istifadə olunmasını aid etmək olar. Üçüncü problem maliyyə savadlılığı ilə bağlı maliyyə xidmətləri üzrə əhəlinin bilik səviyyəsinin yetərli olmaması, habelə rəqəmsal ödənişlər, onların istifadə üsulları və üstünlükləri haqqında az məlumatlı olması bu xidmətlərdən istifadə göstəricisinə mənfi təsir edir. Mövcud olan bu özünəməxsus problemlər dövlət tərəfindən çox tərkibli tədbirlər nəticəsində öz həllini yaxın gələcəkdə tapacaqdır. Həm də ölkəmizin iqtisadiyyatının rəqəmsallaşması onun informasiya resurslarına və texnologiyalarına malik olmasının və bunlardan istifadəsinin səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyasına istinad edərək [6] hesab edirik ki, regionlarda rəqəmsallaşma ilə bağlı strateji istiqamətlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. regionlar üçün rəqəmsal ödənişlər üzrə innovativ həllərin təqdim edilməsi;
2. rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
3. rəqəmsal ödənişlər üzrə inklüzivliyin artırılması və məsafəli bank xidmətlərinə universal çıxışın təmin edilməsi;
4. maliyyə savadlığının artırılması, biznes və əhəlinin rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən aktiv istifadəyə təşviq edilməsi.

Bu istiqamətdə mövcud problemin aradan qaldırılmasında regionlarda rəqəmsallaşma ilə bağlı həyata keçiriləcək aşağıdakı tədbirlər fundamental əhəmiyyət kəsb edə bilər [6]:

- maliyyə savadlığının artırılması, biznes və əhəlinin rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən daha aktiv istifadəyə təşviq edilməsi;
- rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun əhatə dairəsinin daha da genişləndirilməsi;
- rəqəmsal ödənişlər üzrə inklüzivliyin artırılması və məsafəli bank xidmətlərinə universal çıxışın daha da səmərəli təmin edilməsi.

Nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası dövlət, biznes və vətəndaş maraqlarının dəstəklənməsini təmin etməklə regionlarda rəqəbatlı, innovativ və əlçatan ödəniş mühitinin formalaşmasına imkan verəcəkdir. Nağdsız ödənişlərin həcmnin genişlənməsi iqtisadi dövriyyələr üzrə şəffaflığı daha da artırmağa kömək edəcək və dövlət büdcəsinə toplanılan büdcə gəlirlərinin artımına təkan verəcəkdir. Həmçinin pul kütləsinin banklarda toplanması investisiya imkanlarının genişlənməsinə, habelə nağd pulun idarə edilməsi üzrə xərclərin azaldılmasına şərait yaradacaqdır.

Yuxarıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə məsələlərin həlli ölkədə maliyyə xidmətlərinin inkişafını daha da sürətləndirər, bank xidmətlərindən məhdud istifadə edən və ya xidmətlərə çıxışı olmayan əhəlinin yaşadığı ucqar ərazilərdə daha səmərəli və effektiv kanallarla rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsini təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 29 yanvar 2019-cu il.
2. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
3. “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26.09.2018.
4. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 fevral 2021-ci il № 2469.
5. Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 22 noyabr 2005-ci il № 1114.
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası.
7. <https://www.cbar.az/>

A.M.Badalov

*candidate of economic sciences, Associate professor,
Lankaran State University*

Analysis of the current state of development of digital financial services in the regions

Abstract

One of the urgent issues in the process of integration into the developed countries of the world and its economy is to achieve the development of digital financial services in Azerbaijan. One of the important factors in the development of digital financial services in Azerbaijan is to eliminate the existing problems in the development of digital financial services in its regions. In the article, an analysis of the current state of digital financial services in the regions was carried out in order to overcome the existing problems in the direction of development.

As a result, it has been shown that solving the issues in the mentioned areas will further accelerate the development of financial services in the country, and will ensure the expansion of access to digital financial services through more efficient and effective channels in remote areas where the population with limited or no access to banking services lives.

Key words: region, financial service, cashless, digitization, digital products, digital skills, digital society, Strategic Roadmap, National Priorities, post-pandemic, post-conflict, payment system, financial literacy, financial market, payment market, remote banking services.

А.М.Бадалов

к.э.н., доцент, Ленкоранский Государственный Университет

Анализ текущего состояния развития цифровых финансовых услуг в регионах

Резюме

Одним из актуальных вопросов в процессе интеграции в развитые страны мира и его экономики является достижение развития цифровых финансовых услуг в Азербайджане. Одним из важных факторов развития цифровых финансовых услуг в Азербайджане является устранение существующих проблем в развитии цифровых финансовых услуг в его регионах. В статье проведен анализ современного состояния цифровых финансовых услуг в регионах с целью преодоления существующих проблем в направлении развития.

В результате показано, что решение вопросов по указанным направлениям еще больше ускорит развитие финансовых услуг в стране, а также обеспечит расширение доступа к цифровым финансовым услугам через более эффективные и действенные каналы в отдаленных районах, где населения с ограниченным или отсутствующим доступом к банковским услугам.

Ключевые слова: регион, финансовая услуга, безналичный расчет, цифровизация, цифровые продукты, цифровые навыки, цифровое общество, Стратегическая дорожная карта, национальные приоритеты, постпандемический, постконфликтный период, платежная система, финансовая грамотность, финансовый рынок, платежный рынок, дистанционное банковское обслуживание.

G.Q.Məmmədova
i.ü.f.d, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gultakin.memmedova@mail.ru
B.P.Bağirova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bika.baghirova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 26.11.2022

The article was received by editorial board on 26.11.2022

Статья принята к печати 26.11.2022

ÖLKƏDƏ SİĞORTA BAZARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Məlum olduğu kimi, uzunmüddətli sığortanın inkişafı üçün zəruri ilkin şərtlər sabit siyasi və iqtisadi vəziyyət və hiperinflyasiyanın olmamasıdır. Hazırda bu iki ilkin şərt olmadan, həmçinin sığortaçıların mövcud aktivlərinin bir hissəsinin dondurulması və bununla bağlı öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi nəzərə alınmaqla sığorta öz əsasını yerinə yetirə bilməyən maliyyə institutuna çevrilir. Onun funksiyası - təkcə uzunmüddətli deyil, həm də qısamüddətli sığorta təminatının təmin edilməsi ilə şərtlənir. Tədqiqatdan əkdə ədəcəyimiz nəticədə belə çıxır ki, Azərbaycanda sığorta bazarının perspektivləri o halda əlverişli ola bilər ki, dövlət sığortanın inkişafına öz dəstəyini faktiki olaraq nümayiş etdirdir.

Bununla belə, sığortaçıların - fiziki şəxslərin həyat sığortası üzrə ehtiyatları formalaşdıraraq vergitutmadan sonra sığorta haqlarının ödənilməsinə yönəldilmiş vəsaitləri sığorta hadisələri baş verdikdə artıq sığorta ödənişi kimi ikinci dəfə vergitutma obyektı olur. Həyat sığortası qurumuna etimada gəlinə, burada vəziyyət heç də ürəkaçan deyil. Ölkə əhalisi uzunmüddətli həyat sığortası ilə bir ildən artıq tanışdır.

Açar sözlər: sığorta, maliyyə aktivləri, fiziki şəxslər, inflyasiya, maliyyə institutu.

GİRİŞ

Bazar əsaslı fəaliyyət göstərən istənilən iqtisadiyyata xas olan sığorta işi Azərbaycanda son illər mühüm inkişaf yolu keçib. Bir sıra onlarla sığorta təşkilatının yaradılması bunu sübut edir (hətta sığorta şirkəti kimi qeydiyyatdan keçmiş təşkilatların əhəmiyyətli hissəsinin əslində sığorta şirkətləri olmadığını, öz qurumlarının sığorta şirkətləri kimi fəaliyyət göstərməklə bağlı vəzifələrini həll etmək və vergidən yayınmaq üçün yaradılmış firmalar olduğunu nəzərə alsaq belə), daxili iqtisadiyyatda əvvəllər məlum olmayan çoxlu sayda yeni sığorta növlərinin meydana çıxması. Lakin qısa müddət ərzində sığorta bazarının inkişafı asan olmayıb. Bəzən sığorta xidməti adı altında sığortaya heç bir aidiyyəti olmayan əməliyyatlar həyata keçirilirdi. Belə ki, bəzi sığorta şirkətləri vergi və digər icbari ödənişlərin (sosial qeyri-büdcə fondlarına ayırmaların) qanuni optimallaşdırılması üzrə xidmətlərin göstərilməsinə uyğunlaşa bildikləri üçün sağ qaldı və inkişaf etdi. Sığorta adı altında maaşlar sığorta şirkətləri vasitəsilə ödənilirdi. Bu, müəssisələrə vəsaitlərin 40%-ə qədər qənaət etməyə imkan verdi. 1993-cü ildə sığorta haqlarının təqribən 10%-i şübhəli və düzgün təminatlı kommersiya əməliyyatları üçün əhəmiyyətli vəsait təmin edən borcalanların məsuliyyətinin sığortası - borcun ödənilməməsi sığortası idi (Ataşov B.X., 2018).

Sığorta haqlarının strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik yaxın keçmişdə baş verdi, o zaman gəlir sığortasının payı əhəmiyyətli dərəcədə azaldı və sığorta xərclərini istehsalın maya dəyərinə aid etmək mümkün olmadığından klassik sığorta növləri tam inkişaf edə bilmədi. Nəticədə sığorta

şirkətlərinin ümumi mənfəəti praktiki olaraq dəyişməz qalıb, ümumi itkilər isə iki dəfə artıb. Mövcud vəziyyət sığortaçıları icbari sığorta proqramlarında iştirakını genişləndirməyə məcbur edib. Daxil olan sığorta ödənişlərinin ümumi həcmində icbari sığorta haqlarının payı 40%-i ötür. Onilliklər ərzində inkişaf edən təcrübə, hətta bu gün biznes təşkil edərkən sığorta məsələlərinə kifayət qədər vaxt ayırmayan bir çox biznes liderlərinin şüurunda əks olunmaya bilməzdi. Azərbaycanda sığorta bazarının mövcud vəziyyətini onun vəziyyətini xarakterizə edən müəyyən göstəricilərdən istifadə etməklə müəyyən etmək olar. Ən mühüm kəmiyyət göstəricisi sığorta şirkətlərinin sayıdır. Bu gün Azərbaycan bazarı onların sayının kəskin azalması ilə xarakterizə olunur.

METOD

Tədqiqat zamanı mövzu üzrə bir çox elmi məqalələrdən istifadə edilmişdir, təhlildə yer verilmişdir. Əldə edilən məlumatlarla əsas götürülərək sənaye müəssisələrində maliyyə menecmentinin istiqamətləri sistemli təhlil metodundan istifadə edilərək tədqiq edilmiş, ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Sığorta bazarının vəziyyətini xarakterizə edən növbəti göstərici sığortaçıların ümumi aktivlərinin dəyəridir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycanın sığorta bazarı son dərəcə heterojendir. Nizamnamə və ehtiyat kapitalının cüzi miqdarda olması sığorta bazarının aşağı tutumunu müəyyən edir. Azərbaycanda sığorta bazarının inkişaf etməməsi ona gətirib çıxarıb ki, hazırda ölkə iqtisadiyyatında risklərin əksəriyyəti ya ümumiyyətlə təmin edilmir, ya da çox az təmin edilir. Sığorta bazarının vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərə toplanmış sığorta haqlarının və həyata keçirilmiş sığorta ödənişlərinin məbləği də daxildir

Öz-özünə bu rəqəmlər sığorta bazarının vəziyyəti haqqında heç bir məlumatı olmayan şəxsə təsəvvür yarada bilməz, ona görə də müqayisə üçün inkişaf etmiş ölkələr üçün bu sahədə bəzi məlumatları gətirməyi məqsəduyğun hesab edirəm. Əgər ABŞ üçün adambaşına düşən sığorta haqqı orta hesabla 2000 dollardırsa, İsveçrə üçün 3000 dollar, Yaponiya üçün 4500 dollar, Rusiya üçün 40 dollar, Azərbaycan üçün isə eyni rəqəm təxminən 25 dollardır. Bütün yerli sığorta şirkətlərinin kapitalları bir və ya iki səhmdar ABŞ sığorta şirkətinin şirkətlərinə bərabərdir. Yuxarıdakı misaldan göründüyü kimi, daxili sığorta bazarında və xaricdə sığorta əməliyyatlarının miqyası və məzmunu müqayisə edilə bilməz.

ANALİZ

Vətəndaşların sığorta xərcləri haqqında danışsaq, o zaman avstraliyalılar, məsələn, sığortaya öz gəlirlərinin təxminən 10%-ni, amerikalılar isə 15%-dən çoxunu xərcləyirlər. Azərbaycanlılar orta hesabla könüllü sığortaya təxminən 2 dollar xərcləyirlər, inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu rəqəm 500-2500 dollar arasında dəyişir. Sığorta bazarının qiymətləndirilməsi üçün nisbi göstəricilər də eyni dərəcədə vacibdir. Bu, ilk növbədə, ümumi sığorta haqqının ümumi daxili məhsula nisbəti kimi göstəricidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi sığorta haqqının ÜDM-də payı 8-10% təşkil edirsə, bizdə bu, 10 dəfə azdır. Beləliklə, sığorta sənayesinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini qiymətləndirərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan sığorta bazarı mənimlənməyib, inkişafın ilkin mərhələsindədir və onun inkişafı üçün çox böyük imkanlara malikdir. Müxtəlif ekspertlərin fikrincə, Azərbaycan sığorta bazarının hazırkı potensialından 10%-dən çox istifadə edilmir. Xarici kapital hələlik Azərbaycan sığortasında ciddi rol oynamır (2). Təbii ki, belə “səlahiyyətlər” balansı ilə Azərbaycan sığorta bazarının xarici sığortaçıların fəaliyyəti üçün tam açılması problemi böyük narahatlıq doğurur. Azərbaycanın sığorta bazarı bir sıra problemlərlə səciyyələnir ki, onların həlli təkcə onun bugünkü sabitliyindən deyil, həm də sabah mövcudluğundan asılıdır. Mənim fikrimcə, sığorta bazarının ən böyük problemi ondan ibarətdir ki, dövlət öz səlahiyyətləri ilə təmsil olunaraq sığortanı hələ də dövlət iqtisadiyyatının inkişafının strateji aspekti kimi qəbul etmək istəmir. Bu da öz növbəsində sığorta

bazarının inkişafı üçün, məsələn, vergi təzyiqi formasında müəyyən neqativ halların yaranmasına səbəb olur ki, bunun nəticəsində sığorta xidmətləri nəinki cəlbədiciliyini itirir, həm də gəlirsiz olur. Sığorta sektorunda vergitutmanın ümumi vəziyyəti sistemin, vahid metodoloji bazanın olmaması, vergilərin təyin edilməsində departament yanaşmasının üstünlük təşkil etməsi, sığorta bazarının inkişafı üçün stimulların olmaması ilə xarakterizə olunur. Heç kimə sirr deyil ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə sığortaya ayrılan vəsait vergi bazasından çıxarılır, alınan sığorta məbləğləri vergiyə cəlb edilmir.

Təbii ki, bu yanaşma ilə sığorta xidmətləri bazarında irəliləyiş mümkündür. Bu sahədə səriştəli dövlət siyasəti vətəndaşlar arasında sığorta ehtiyacını gündəmə gətirir və dövlət öz vətəndaşlarına hər cür zərər və itkilərə görə kompensasiya vermək öhdəliyindən azad edir, nəticədə xeyli vəsaitə qənaət edir. Bundan əlavə, sığortanı stimullaşdırmaqla dövlət sığorta şirkətlərinin köməyi ilə öz iqtisadiyyatı üçün böyük investisiya vəsaitləri əldə edir. Azərbaycanda sığorta sahəsində düşünülməmiş siyasət, əksinə, hər şeyi dövlət hesabına ödəməyə alışıb əhəlinin əksəriyyətinin asılılığının çiçəklənməsinə səbəb olur. Azərbaycan sığortasının üzləşdiyi ən aktual problemlər sırasında sığortaçıların tələblərinə cavab verən adekvat investisiya alətlərinin faktiki olmaması ilə bağlı ən kəskin problemi də qeyd etmək olar.

Sığorta şirkətlərinin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin - ilk növbədə, sığorta ehtiyatlarının necə ayrılması məsələsi indi sığortaçıları üçün əsl başağrısına çevrilib. Problemin mahiyyəti aşağıdakı kimidir. Sığorta ehtiyatlarının yerləşdirilməsi qaydası dövlət tərəfindən ciddi şəkildə tənzimlənir və sığorta şirkətləri tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalardan kənara çıxması onlara sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya bahasına başa gələ bilər. Bununla belə, müəyyən məcburi qaydalar müəyyən edərək, bu qaydaların həyata keçirilməsi mənfi nəticələrə səbəb olarsa, dövlət heç bir məsuliyyət daşımır.

Sığorta ehtiyatlarının sığortaçı tərəfindən investisiya qoyuluşunun etibarlılığı üçün, ilk növbədə, onların vaxtında qaytarılması və razılaşdırılmış gəlirliliyi baxımından dövlət tərəfindən zəmanət verilən şərtləri təmin edən alətlər praktiki olaraq mövcud deyil (3). Müəyyən edilmiş qaydaların yerinə yetirilməsi sığortaya zərər vurduqda dövlətin birgə məsuliyyətini nəzərdə tutan qaydalar ekstremal nəticələrin qarşısını almaq olar. Bu vəziyyətdə, mənim fikrimcə, hər cür qaydaları tərtib edənlər həll olunan problemə daha böyük məsuliyyətlə yanaşmaq məcburiyyətində qalacaqlar. O zaman investisiya obyektləri arasında ən yüksək reyting bu gün əsl investisiya liderləri olardı. Sığorta bazarının ən ciddi problemlərinə bəzi nazirlik və idarələrin himayəsi altında icbari sığorta növlərinin tətbiqi də daxildir.

Bir qayda olaraq, sığortalılar heç bir sığorta müdafiəsi almırlar və nazirliklər və ya səlahiyyətli kommərsiya təşkilatları vəsaitləri praktiki olaraq pulsuz toplayır və sonra onları həmişə sığortalıların mənafeyinə sərf edirlər. Nəticədə icbari sığorta maliyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı nazirlik və idarələrin xeyrinə bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üsuluna çevrilir. Bir çox hallarda icbari sığorta vətəndaşlardan əlavə ödənişdir, çox vaxt hətta “sığortalı” olmağı təklif etmir. Əksər hallarda belə sığorta dövlətin maraqlarına deyil, bu cür sığortanı həyata keçirmək üçün öz xeyrinə qərar verməyə nail olmuş ayrı-ayrı sığorta şirkətlərinin maraqlarına uyğun gəlir. Hökumət “İcbari ekoloji sığorta haqqında” qanun layihəsi hazırlayır. Sığorta ilə bağlı əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi problemi xüsusi diqqətə layiqdir. Sığorta sahəsinin mütəxəssisləri dəfələrlə qeyd ediblər ki, Azərbaycan vergi qanunvericiliyinin bir sıra müddəaları ölkəmizdə sığortanın inkişafına əngəllər yaradır.

Eyni zamanda, mənim fikrimcə, bu, sığortalıların və sığorta xidmətlərinin istehlakçıların vergiyə cəlb edilməsinin islahatıdır. Sığorta bazarının mövcudluğu ilk növbədə müəssisələrin və əhəlinin sığortaya olan tələbatından və onların sığorta xidmətlərinə görə ödəmə qabiliyyətindən asılıdır. Hazırda potensial sığorta şirkətlərinin vergiyə cəlb edilməsi o qədər rəasionaldır ki, onların əksəriyyəti müqavilə bağlamaqda bütün maraqlarını itirir. İlk növbədə hüquqi şəxslərin sığorta

xərclərinin maya dəyərinə daxil edilməsinə qoyulan məhdudiyyətin ləğv edilməsi məqsədəuyğun olardı (Əkbərov M., 2011).

Hazırda şirkətin məhsul və xidmətlərinin satış həcmnin 1%-dən çox olmayan sığorta xərcləri ilkin dəyərə daxil edilə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu, açıq şəkildə kifayət deyil. Əgər sığorta xərcləri əsaslı olaraq istehsal xərcləri kimi tanınırsa və maya dəyərinə daxil edilirsə (məhdud miqdarda olsa belə), siz növbəti addımı atmalı və bu limiti aradan qaldırmalısınız. Ümumilikdə, töhfələri maya dəyərinə daxil edilən sığorta növlərinin siyahısı bir qədər genişləndirilə bilər. O cümlədən, heç bir məhdudiyyət qoyulmadan zərərin vurulması ilə bağlı öhdəliklər üzrə mülki məsuliyyətin sığortası, eləcə də ixrac kreditlərinin sığortası daxil edilməlidir. Sığorta əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi məsələlərində müəyyən güzəştlərin tətbiqi təbii olaraq büdcə gəlirlərinin müəyyən qədər azalmasına səbəb olacaqdır.

Bununla belə, bu məbləğləri, fikrimcə, dövlətin müxtəlif kompensasiya ödənişləri üzrə əmanət hesabına əldə edəcəyi fayda ilə müqayisə etmək olmaz, çünki vətəndaşların sığorta müdafiəsini öz vəsaitləri hesabına təmin etmək və lazım gələrsə, kompensasiya etmək faydalı olacaqdır. onların itkiləri bütün sivil dünyada olduğu kimi dövlət hesabına deyil, sığorta şirkətlərinin hesabına (Mahmudov R.Ş., 2015). Pensiya, xüsusən də sığorta, dövlət pensiyasına əlavə, yalnız yaşa görə deyil, həm də əlilliyə görə pensiya almağa imkan verir; büdcənin xərclər hissəsindəki yükü azaldır, çünki dövlətin vətəndaşların sosial təminatı üçün xərclərini azaldır və dövlət əhalinin ən yoxsul təbəqələrinin müdafiəsinə diqqət yetirir, dövlət və qeyri-dövlət pensiya fondlarından fərqli olaraq, sığorta müdafiəsini təmin edir. sığortalı vəfat etdikdə; təkcə toplanmış sığorta haqlarının məbləğindən pensiya ödəməyə deyil, həm də investisiya gəlirlərini nəzərə almağa imkan verir. Qeyd edək ki, uzunmüddətli həyat sığortasının inkişafı üçün ciddi dövlət dəstəyi lazımdır. Əslində, bizim qanunvericiliyimiz həyat sığortasının inkişafına mane olur (söhbət real uzunmüddətli həyat sığortasından gedir, sxemlərdən istifadə edərək vergidən yayınmağın bütün növlərindən deyil).

Pensiya sığortasının mövcud vəziyyəti

Dövlət pensiyasının ölçüsü ilə yaşayış minimumu arasında aşkar uyğunsuzluq kontekstində problem daha da aktuallaşır. Pensiya sığortasını həyata keçirən sığortaçılar faktiki olaraq fərdiləşdirilmiş pensiya təminatı prinsipini maksimum dərəcədə tətbiq edirlər. Azərbaycan sığorta bazarının problemləri arasında əhəmiyyətli regional disproporsiyaları və infrastrukturunun inkişaf etməməsini də qeyd etmək olar: sığorta brokerləri və agentləri, qiymətləndiricilər, ekspertlər, aktuarilər, sığorta kadrlarının hazırlanması sistemi. Aparıcı sığorta şirkətləri yalnız paytaxtda cəmləşib. Yaranmış ənənəyə görə, regional bazarın inkişafı filial və nümayəndəliklərin açılması hesabına baş verir. Bu gün heç bir müəssisənin normal fəaliyyəti ağılasız olan belə bir struktur bölmənin işçi heyətini saxlamaq, onu rabitə vasitələri və ofis avadanlığı ilə təmin etmək, o cümlədən otaq icarəyə götürmək çox baha başa gəlir.

Sığorta brokerlərinin istifadəsi ilə regional bazarın daha iqtisadi inkişafı, məsələn, ABŞ-da uğurla istifadə olunur, müvafiq qanunvericilik bazası və lazımı sayda sığortaçıların olmaması səbəbindən ölkəmizdə hələ də lazımı şəkildə bölüşdürülməmişdir. təlim keçmiş mütəxəssislər. Azərbaycanda sığorta biznesinin inkişafı, onun iqtisadi və ərəzi məkanı artıq bu gün ali sığorta təhsilli mütəxəssislərin hazırlanması zərurətini diktə edir. Söhbət ali sığorta təhsilli sığortaçıların kütləvi şəkildə hazırlanmasından gedir. Təbii ki, bu, perspektiv məsələsidir, lakin bu gün onun həlli üzərində düşünmək lazımdır. Ali sığorta təhsili sisteminin yaradılması dövlət orqanlarının, ali təhsil müəssisələrinin, sığortaçıların özlərinin və onların birliyinin ciddi birgə səylərini tələb edəcəkdir. Daxili sığorta bazarının növbəti problemli məsələsi, məncə, təkliflərin azlığıdır. Bu gün Azərbaycan sığortaçıları müştərilərə 30-40-dan çox olmayan sığorta məhsulu təqdim edirlər, halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta xidmətlərinin siyahısına 300-dən çox müxtəlif növ daxildir. Ölkə iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bir çox ölkələrdə prioritet olan və əhali

arasında populyar olan uzunmüddətli maliyyələşdirilən proqramlar praktiki olaraq yoxdur. Sığortalıların uzunmüddətli sığortaya və ödənişləri təxirə salınmış sığortaya inamı demək olar ki, tamamilə itirilib (Məmmədov S., 2017).

Dolların bahalaşmasına uyğun olaraq sığortaçıların manat aktivlərinin real dəyəri də azalır. Bu, xüsusilə sığorta məbləğini xarici valyutada təyin edən sığorta şirkətlərinə mənfi təsir göstərəcək - potensial olaraq bu, dolların məzənnəsinə uyğun olaraq ödənişlərin səviyyəsinin 3 dəfədən çox artması deməkdir. Sığortaçıların ödəmə qabiliyyətinin azalması ilə əlaqədar sığorta ödənişlərinin ödənilməsində gecikmələr artıq başlayıb, Azərbaycan şirkətləri arasında təkrar sığorta üzrə hesablamalarda çətinliklər yaranıb ki, bu da vəziyyəti daha da çətinləşdirəcək. Bu, ölkə daxilində təkrarsığortaya inamsızlıq və xarici təkrarsığortanın həcmnin kəskin artması ilə nəticələnə bilər. Birinci il deyil ki, hökumət Milli Təkrar Sığorta Şirkətinin yaradılması məsələsini qaldırır (çox nadir hallarda və heç nəyə diqqət yetirmədən). İnflyasiya şəraitində sığortaçıları sığorta hadisələrinin nəticələrinin aradan qaldırılması xərclərinin artımını mükafata daxil etməyə başladılar ki, bu da artıq sığorta xərclərinin artmasına səbəb olub. Böhran hadisələri, nizamnamə kapitalının artırılması tələbi ilə birləşərək, sığortaçıların sayının daha da azalmasına səbəb olacaq - onlardan bir neçə onlarla nəfər qalmayacaq. Əsasən metropoliten şirkətlər olacaq. Sığorta kapitalının konsentrasiyası olacaq - şirkətin bazarın tələblərinə uyğun gəlməyən hissəsi daha güclü sığorta qruplarına qoşulmalı olacaq.

Buradan məntiqlə belə çıxır ki, sığorta bazarının inkişafı ciddi və düşünülmüş dövlət dəstəyi olmadan baş verə bilməz. Yuxarıda deyilənlərin işığında sığorta ideologiyasının işlənilib hazırlanması və onun ilk növbədə dövlət məmurlarının, deputatların və geniş əhəlinin şüuruna yeridilməsi zərurəti tamamilə aydındır. 24 Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta, artıq qeyd olunduğu kimi, iqtisadiyyatın strateji sektorudur. Ehtiyatların həcmi və vəsaitlərin yerləşdirilmə şərtləri sığorta şirkətlərini ən güclü maliyyə kredit təşkilatlarına çevirir. Fəaliyyətləri ilə əllərində böyük maliyyə gücü cəmləşdirirlər (Абпамов В. Ю., 2007). Məsələn, 2013-cü ildə Avropa, Yaponiya və ABŞ-ın sığorta şirkətləri 5,5 trilyon məbləğində vəsaitin ümumi investisiyasını idarə ediblər. ABŞ dolları təşkil edib. Bu investisiyaların 80%-dən çoxu həyat sığortası əməliyyatları hesabına təmin edilib. Bu maliyyə kütləsinin 50%-i özəl və ya dövlət borclarına, 21%-i istiqrazlara, 15%-i isə ipoteka kreditlərinə yerləşdirilib. Azərbaycanda sığorta bazarının inkişaf perspektivlərini proqnozlaşdırmaq çətindir, çünki onlar daha çox ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətindən, onun inkişaf səviyyəsindən, əhəlinin rifahından və sığorta mədəniyyətindən asılıdır. İqtisadi kursu inkişaf etməmiş bir ölkədə bir günün ehtiyacı ilə yaşayan yoxsul əhəlinin hər gün köhnəlmiş kapitalı toplamaq qayğısına qalacağına inanmaq sadəlövhlik olardı.

Belə iqtisadi şəraitdə uzunmüddətli maliyyələşdirilən sığorta proqramları işləmir. Daxili sığorta bazarının inkişaf perspektivlərinin dövlət səviyyəsində qəbul edilən sənədlər əsasında nəzərdən keçirilməsi təklif olunur. 2008-2010-cu illərdə daxili sığorta bazarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı Azərbaycanda sığortanın inkişafını müəyyən edən əsas sənədə çevrilməlidir. Bu sənəddə daxili sığorta bazarının inkişafında hökumətin rəhbər tutmaq niyyətində olduğu bir sıra tezislər var. Proqramın konseptual hissəsində sığortanın dövlət büdcəsini fəvqəladə hadisələr nəticəsində yaranan xərclərdən azad etməklə yanaşı, həm də ən sabit investisiya mənbələrindən biri olması müəyyən edilib. Beləliklə, sığorta institutu dövlət tərəfindən strateji əhəmiyyətli və dəstəyə və inkişafa ehtiyacı olan qurum kimi tanınır. 2013-2014-cü illər Azərbaycan Respublikasının sığorta tarixində ən böhranlı illər olacaq. Artıq Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyində 2015-ci ilin sonu üçün Dövlət Proqramının qanun layihələri var. 2015-ci ilin yanvarından Azərbaycanda sığortanın inkişafı əsasən aşağıdakılarla bağlı bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmalıdır (Аверин А.С., 2017):

1. birincisi, təkrarsığorta əməliyyatlarının tənzimlənməsi;
2. ikincisi, göstərilən sığorta xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

3. üçüncüsü, yeni sığorta növlərinin tətbiqi üçün hüquqi aktların hazırlanması.

Bu işlərin nəticəsi sığorta yolu ilə dövlət büdcəsinə daxilolmaların artırılması olmalıdır. Sığortada təklif olunan islahatların əsas mahiyyəti nədən ibarətdir? Hökumət sığorta şirkətləri üçün nizamnamə kapitalının artırılması üzrə mərhələli qrafik qəbul edib. Birinci mərhələdə bu proses 2002-ci il yanvarın 1-dən başlayıb və fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri üçün minimum nizamnamə kapitalı tələbinin 5,5 milyon AzN (təxminən 5,0 milyon ABŞ dolları) olacağı 2014-cü il aprelin 1-dək davam edib. Bu qərarın qəbuluna qədər sığorta şirkətləri üçün nizamnamə kapitalı üçün minimum tələb 500 min rubl idi. AZM (400 min ABŞ dolları) təşkil edib. Birinci mərhələdə sığorta şirkətləri nizamnamə kapitalını 1,0 milyon AZM-ə (800 min ABŞ dolları) çatdırmalı idilər. Qərarın qəbul edildiyi vaxt Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 39 sığorta şirkətindən 17-nin nizamnamə kapitalı 500 min manatdan az olub, 8-i isə nizamnamə kapitalının artırılması tapşırığını yerinə yetirməyib. Maliyyə Nazirliyi bu sığorta şirkətlərinin lisenziyasının dayandırılması ilə bağlı qərar verib. Lisenziyanın dayandırılması həmin şirkətlərin fəaliyyətini tamamilə dayandırması demək deyil. Birincisi, Maliyyə Nazirliyinin qərarı onlara yeni sığorta müqavilələri bağlamağa imkan vermir. Mövcud müqavilələrə gəlcincə, onlar müqavilələrin müddəti başa çatana qədər onlar üzrə öhdəliklər daşımalıdırlar.

Sığorta şirkətlərinin maliyyə dayanıqlığının yaxşılaşdırılması

İkincisi, Azərbaycan qanunvericiliyi nizamnamə kapitalının tələb olunan məbləğə qədər artırılması halında həmin sığorta şirkətlərinin lisenziyalarının bərpasına icazə verir. Əgər bunu vaxtında edə bilməsələr, nəyə inanmaq çətindir, xüsusən də 2014-cü il yanvarın 1-nə sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalı onsuz da azı 5,0 milyon manat olmalıdır. Belə şirkətlər üçün birləşməyin yalnız bir yolu var. Nizamnamə kapitalına olan minimum tələbin artırılması sığortaçıların maliyyə dayanıqlığının yaxşılaşdırılmasına yönəlib, lisenziyası dayandırılmış sığorta şirkətləri daxili sığorta bazarında ciddi rol oynamayıb. Ona görə də bu cür hərəkətlər sığorta şirkətlərinin sayını azaltmağa yönəlmiş süni üsul sayılmamalıdır. İkinci mərhələ də sığorta şirkətlərinin sayının azalmasına səbəb olub.

2015-ci il yanvarın 1-nə fəaliyyət göstərən ümumi sığorta şirkətləri üçün nizamnamə kapitalı 5,5 milyon manat (ümumi kapital müvafiq olaraq təxminən 5 milyon ABŞ dolları) təşkil etməlidir və onsuz da kiçik olan sığorta xidmətləri bazarının sayının təxminən 27 olacağı proqnozlaşdırılır. Sığorta bazarını tənzimləmək və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə nəzarət etmək səlahiyyəti olan Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi yanında Sığorta Nəzarəti Palatası bazarın sabitləşdirilməsi və ədalətli rəqabətin yaradılması istiqamətində tədbirləri davam etdirir. Belə ki, 2008-ci ilin birinci yarısında qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, sığorta şirkətlərinin sayının zəif, kapitalı az olan şirkətlər hesabına 27-nin ixtisar edilməsi, mövcud şirkətlərin kapitallaşmasının artırılması, sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində işlər aparılmışdır. onların aktivləri. Belə ki, əgər 2005-ci ildə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı 30 idisə, 2014-cü ilin sonuna onların sayı 27-yə enib. Onlardan 3-ü xarici kapitalın iştirakı ilə, Azərbaycana tələblərin artması ilə bağlı qaldırılan hay-küyə baxmayaraq, sığorta şirkətləri, sığorta bazarının inkişafı öz yolu ilə davam edir (Александрова Т. Г., 2016).

Maliyyə Nazirliyi yanında Sığorta üzrə Dövlət Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və "Most-Bank Azərbaycan" ASC-nin (indiki "Standart Bank") aktivlərinin birləşdirilməsi yolu ilə yaradılan Beynəlxalq Sığorta Şirkəti (İSC) adlı Azərbaycan-Rusiya sığorta şirkətinin yaradılmasını elan edib. Bütün proqnozlara görə, təcrübəsi olmasa da, ən azı kapitalına görə, nizamnamə kapitalı 5 milyon ABŞ dolları olan sığorta bazarında ən güclü şirkətə çevrilməlidir. Və buna görə də, bu sığorta şirkəti ilkin olaraq bazarda fəaliyyət göstərən digər sığortaçılardan əhəmiyyətli dərəcədə daha çox risk götürmək imkanı əldə edir. Bu gün sığorta Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Son illər ölkənin sığorta bazarında ciddi islahatlar aparılıb ki, bu da onun inkişafına öz töhfəsini verib. Bununla

belə, Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) 2014-cü ilin mart ayının sonunda təsdiq etdiyi kredit risklərinin tənzimlənməsi qaydaları ona gətirib çıxarıb ki, avtomobil sığortası polislərinin satışının böyük hissəsini təmin edən avtomobil kreditlərinin verilməsi faktiki olaraq dayandırılıb. Amma bu müvəqqəti idi (Барцов Т.П., 2018).

Belə ki, ekspertlər sığorta bazarının ilin sonuna gözlənilən 20 faiz artımı əvəzinə, onun artımını beş-səkkiz faiz səviyyəsində proqnozlaşdırırlar. Bu il bazarın əsas hadisələrini qeyd edirik. Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyi ilin əvvəlində sığortaçılar və təkrarsığortaçılar üçün məcmu kapitalın 28-ci minimum məbləğinə dair yeni tələbləri təsdiqləyib. Qeyri-həyat sığorta şirkətləri üçün kapital tələbləri beş milyon manat səviyyəsində qalıb. Eyni səviyyədə yeni qeyri-həyat sığortası şirkətinin kapitalının minimum məbləği formalaşmalıdır. Həyat sığortası şirkətləri üçün kapital tələbi 2017-ci il yanvarın 1-dək tədricən iki dəfə - hazırkı 5 milyon manatdan 10 milyon manatadək artırılacaq. 2015-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycanda həyat şirkətlərinin məcmu kapitalının minimum məbləği 6,5 milyon manat, 2016-cı il yanvarın 1-dən səkkiz milyon manat, 2017-ci il yanvarın 1-dən 10 milyon manat olmalıdır. Eyni səviyyədə (10 milyon manat) yeni həyat şirkətinin məcmu kapitalının minimum məbləği formalaşmalıdır. Maliyyə Nazirliyi həmçinin təkrarsığorta şirkətlərinin məcmu kapitalının minimum məbləğinə dair tələbi iki dəfə - hazırkı 10 milyon manatdan 20 milyon manata qaldıraraq (Чернова Г. В., 2007).

Müvafiq olaraq, təkrarsığorta fəaliyyəti üçün lisenziya almaq istəyən sığorta şirkətinin kapitalı 2014-cü il martın 1-dən sığortaçılar üçün minimum tələbləri 2,5 milyon manat, 2015-ci il yanvarın 1-dən isə beş milyon manat otub. Bazarın bərpası Kapitallaşma tələblərinin yerinə yetirilməməsi səbəbindən bu il Azərbaycanda dörd sığorta şirkətinin - Rəyal Sığorta, Günay Sığorta, Era Sığorta və Başak İnəmə Sığorta Şirkətinin lisenziyaları dayandırılıb. Sığorta qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq, fəaliyyətlərindəki nöqsanların aradan qaldırılması üçün sığorta şirkətlərinə altı ay müddət verilir. "Royal Sığorta"nın hazırkı səhmdarlarının kapitallarını artırmağa və ya yeni investor cəlb etməyə vaxtları olmadığı üçün sentyabrın əvvəlində sığorta şirkətinin lisenziyası tamamilə ləğv edilib. "Günay Sığorta" və "Başak İnəmə Sığorta Şirkəti"nin lisenziyaları bərpa edilib.

Hazırda tətbiq edilənlərdən bunlar sərnişinlərin icbari sığortası, təhlükəli istehsal obyektlərini istismar edən təşkilatların mülki məsuliyyətinin sığortası və s. Sərnişin daşınması zamanı sərnişinlərin icbari sığortası həyata keçirilir. Sığortanın bu növü sığortalının razılığını tələb etmir və sığorta tarifi ayrıca satış olmadan gediş haqqına daxil edildiyi üçün onun üçün görünməz şəkildə həyata keçirilir. Kifayət qədər əlverişli öhdəlik axını (iqtisadi sabitlik, əhalinin yüksək gəliri və hüquq mədəniyyəti) ilə vətəndaşların şəxsi əmlakının və hüquqi şəxslərin əmlakının sığortası kimi sığorta növlərinin inkişafını təklif etmək olar. Bu sığorta növünün perspektivi əmlak sığortasının genişlənməsi və böyüməsi istiqamətində müşahidə olunan tendensiya ilə müəyyən edilir. Əmlak sığortasında artımın bir hissəsini əsas vəsaitlərin və digər əmlakın dəyərinin artması ilə izah etmək olar.

Bununla belə, başqa obyektiv səbəblər də var. Məsələn, bu gün özünə hörmət edən ev sahibi əmlakı icarəyə verərkən mütləq icarə müqaviləsinə köçürülmüş əmlakın sığortalıması şərtini daxil edəcəkdir. Bununla belə, əsas vəsaitlərin istehsalı, istismarı, yanğından mühafizə ilə bağlı çoxsaylı risklərdən sığorta mühafizəsi səviyyəsi bu gün də son dərəcə aşağı olaraq qalır (Щербakov B. A., 2017).

Şərti müqayisə göstərir ki, hüquqi şəxslərin bütün əmlakının 7%-dən çoxu sığorta ilə əhatə olunmur. Azərbaycanda sığorta bazarının inkişaf perspektivlərini konkret həyat sığortası növünün təmsilində də görmək olar. Bu gün kifayət qədər inamla deyə bilərik ki, həyat sığortasında sığortalana bilən marağın yaranması üçün obyektiv ilkin şərtlər var, çünki ailə başçısının ölümü, pensiyaya çıxması ilə əlaqədar ailənin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ehtimalı var. yaşa və ya əlilliyə görə. Sığorta oluna bilən marağın yaranmasına təsir edən amillərə həmçinin uşaqların və

gənclərin ölkədə və xaricdə kollec və universitetlərdə təhsili ilə bağlı əlavə xərclər riskinin mövcudluğu, habelə sığortalılara maliyyə təminatının verilməsi öhdəliyi daxil edilməlidir. kreditlə ödənişlə əməliyyatlar apararkən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi. Yaşına və sağlamlığına görə əlillərə, ailə başçısını itirməyə görə dövlət sosial təminatlarının əhəmiyyətli dərəcədə azaldıldığı, müxtəlif ödəniş formalarının ödənilməsi müasir şəraitdə bu amillərin həyat sığortasına sığortaolunan marağın yaranmasına təsiri xüsusilə artır. təhsil yaranır, kreditlə alışlar geniş vüsət alır.

NƏTİCƏ

Göstərilən sığorta marağının reallaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasında kimin maraqlı olmasından danışırıqsa, bu, ilk növbədə, potensial sığortaçıları - fiziki və hüquqi şəxslərdir. Bundan əlavə, fərdlər həyat sığortası növlərinin bütün spektri üzrə potensial sığortalılardır: ölüm sığortası; müqavilə ilə müəyyən edilmiş yaşa və ya müddətə qədər sağ qalmağa, habelə təhsil xərclərinin sığortasına görə; pensiya (icarə) sığortası; kredit həyat sığortası.

Dünyanın həyat sığortası şirkətləri etibarlı sığorta mühafizəsinin təşkilində fərdi sığortaçıların vəzifələrini səmərəli həll edən maliyyə institutlarıdır. dövlət isə kredit resurslarını cəlb etmək üçün ilk növbədə daxili ehtiyatların tapılmasında. Həyat sığortası bazarının tənəzzülü digər növlərə yönləndirmək və ya sığorta bazarını tamamilə tərk etmək zərurətinə səbəb olacaq. Bu gün Azərbaycanda fərdi sığorta bazarının ən maraqlı subyekti, dövlətdir. Birincisi, ona görə ki, ümummilli problemlərin həlli üçün vəsaitin tapılması problemi birinci dərəcəli problemdir. Həyat sığortası isə, uzunmüddətli kredit resurslarının mənbəyi olan vəsaitləri cəlb etməyə imkan verir.

İkincisi, həyat sığortası dövlət sosial təminatlarının olmamasını kompensasiya edir. Beləliklə, o, əhalinin sığorta müdafiəsinin təşkilinin formalarından biri olmaqla, ölkədə vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və sığorta imkanları ilə bağlı müxtəlif hadisələrin baş verməsini təmin etmək üçün hərtərəfli, ən mükəmməl sistemin təşkilinə kömək edir. iş, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə və əlavə xərclərə səbəb olur. Üçüncüsü, sığortanın ən əmək tutumlu və bilik tutumlu sahələrindən biri kimi həyat sığortasının inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Bu isə dövlət nöqteyi-nəzərindən ölkədə sosial gərginliyin azalmasına töhfə verən mühüm məqamdır. Bununla belə, sığortaolunan marağın mövcudluğu ilə yanaşı, sözügedən marağın həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vəsait və alətlərə ehtiyac var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

9. Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N. “Sığorta işi”. (2018). Dərslik. Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, 416 səh.
10. Azərbaycan Respublikasının “Sığorta fəaliyyəti haqqında” qanunu. 2011, Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 97 səh.
11. Azərbaycan Respublikasının sığorta sahəsini tənzimləyən normativ hüquqi aktları Toplusu. 2012, Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 110 səh.
12. Əkbərov M. “Elektron kommersiya”. (2011). Dərs vəsaiti. Bakı.
13. Mahmudov R.Ş. İnternet iqtisadiyyatının elmi-nəzəri əsasları, İnformasiya cəmiyyəti problemləri. (2015). №1, 56-63 səh.
14. Məmmədov S. “Maliyyə”. (1997). Dərslik. Bakı, 246 səh.
15. Абрамов В.Ю. Страхование: теория и практика. (2007). М.: ВолтерсКлувер, 512 с.
16. Аверин А.С. «Страхование в деловия к рынка». (2017). Финансы и статистика.
17. Александрова Т.Г., Мещерякова О.В. “Коммерческое страхование. Справочник”. (2016). М.: Институт новой экономики, 254 с.
18. Багров Т.П. «Страхование строений, принадлежащий гражданам». (2018). Финансы и статистика.
19. Чернова Г. В. “Страхование”. (2007). Учебник. М: ТК Велби, Проспект., 432 с.
20. Шахов В.А. «Основы страхования». (2009). М.

21. Щербаков В. А., Костяева Е. В. “Страхование”. (2017). Учебное пособие. М.: КНОРУС, 312 с.

G.Q.Mammadova

Candidate of Economics, Associate Professor, Azerbaijan State Economic University

B.P.Bagirova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Development perspectives of the insurance market in the country

Abstract

As is known, the prerequisites for the development of long-term insurance are a stable political and economic situation and the absence of hyperinflation. At present, without these two prerequisites, as well as the freezing of part of the existing assets of the insurers and their inability to meet their obligations, insurance becomes an insolvent financial institution. Its function is determined by providing not only long-term but also short-term insurance coverage. It follows from the conclusion that we will draw from the research that the prospects of the insurance market in Azerbaijan can be favorable if the state actually demonstrates its support for the development of insurance.

However, the funds of the insurers - natural persons, who have formed reserves for life insurance after taxation and are directed to the payment of insurance premiums, become the object of taxation for the second time as insurance payments when insurance events occur. When it comes to trust in the life insurance institution, the situation here is not encouraging at all. The population of the country has been familiar with long-term life insurance for more than a year.

Key words: insurance, financial activity, individuals, inflation, financial institution.

Г.Г.Мамедова

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Б.П.Багирова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Перспективы развития страхового рынка в стране

Резюме

Как известно, необходимыми предпосылками развития долгосрочного страхования являются стабильная политическая и экономическая ситуация и отсутствие гиперинфляции. В настоящее время без этих двух предпосылок, а также замораживания части существующих активов страховщиков и их неспособности выполнять свои обязательства страхование становится неплатежеспособным финансовым институтом. Его функция определяется обеспечением не только долгосрочной, но и краткосрочной страховой защиты. Из вывода, который мы сделаем из исследования, следует, что перспективы страхового рынка в Азербайджане могут быть благоприятными, если государство действительно продемонстрирует свою поддержку развитию страхования.

Однако средства страховщиков - физических лиц, сформировавших резервы по страхованию жизни после налогообложения и направляемые на уплату страховых премий, повторно становятся объектом налогообложения в качестве страховых выплат при наступлении страховых случаев. Что касается доверия к институту страхования жизни, то тут ситуация, совсем не обнадеживающая. Население страны знакомо с долгосрочным страхованием жизни не первый год.

Ключевые слова: страхование, финансовая деятельность, физические лица, инфляция, финансовое учреждение.

C.N.Quliyeva
müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
cahan.quliyeva0901@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.10.2022

The article was received by editorial board on 16.10.2022

Статья принята к печати 16.10.2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə yeni təsərrüfatçılıq sisteminin əsasını bazar iqtisadiyyatı təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə düzgün təşkil edilmiş büdcə-vergi münasibətlərinin rolu və əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, yaxşı təşkil edilmiş, dəqiq işləyən büdcə-vergi sistemi olmadan səmərəli bazar iqtisadiyyatı qurmaq olmaz. Hər bir dövlət büdcəsi onun şah damarıdır, çünki iqtisadiyyatın inkişafı, əhalinin rifah halının yaxşılaşması, ordunun möhkəmlənməsi, dövlətin iqtisadi qüdrəti onun vergi sisteminin düzgün təşkilindən, büdcənin həcmindən və səmərəli istifadəsindən asılıdır. İqtisadiyyatın inkişafı isə büdcə gəlirlərinin yaranmasının əsasıdır.

Açar sözlər: vergi sistemi, büdcə gəlirləri, vergi ödəyicisi, dövlət büdcəsi xərcləri, vergi dəyəri.

GİRİŞ

Maliyyə siyasətində vergi sisteminin də rolu və yeri çox böyükdür. Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər həmin ölkənin vergi sistemini təşkil edir. Vergi sistemi ölkədə istifadə olunan bütün vergi növlərinin məcmusuna deyilir. Vergi sistemi heç bir ölkədə bir gündə təşkil edilməmişdir. Müəyyən dövr ərzində vergilərin inkişafı və formalaşması ilə vergi sistemi də formalaşmış və inkişaf etmişdir. Vergi sisteminin inkişafında iqtisadiyyatın pul iqtisadiyyatına çevrilməsi, istehsal və məşğulluq normasının yüksəlməsi, istehsalın bazar iqtisadiyyatındakı tələbin ödənilməsinə uyğun olaraq həyata keçirilməyə başlaması, biznesin inkişafı və genişlənməsi çox böyük rol oynamışdır.

Vergilər qanunçuluqla müəyyən edilmiş qaydada təsərrüfatçılıq edən subyektlərdən və əhalidən məcburi qaydada alınan ödənişlərdir. Dövlət meydana gələndən bəri, vergilər cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsi olmuşdur. Dövlət quruluşu formalarının inkişafı və tarixi gedirdə dəyişməsi həmişə vergi sisteminin yenidən qurulmasına səbəb olmuşdur. Müasir mədəni cəmiyyətlərdə vergilər dövlətin əsas gəlir (qazanc) formasıdır. Dövlət vergi sistemindən istifadə edərək ictimai istehsal, onun dinamikası və quruluşuna, elmi-texniki tərəqqinin inkişafına təsir edir.

Yüksək inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin maliyyə sistemində vergilərin rolu və əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu ölkələrdə gəlir vergisinin ümumi vergilərin içərisində payı müxtəlif ölkələr üzrə 60-65 faiz arasındadır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında gəlir vergisi bütün vergilərin 80 faizini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında vergilər büdcə gəlirlərinin 85 faizindən çoxunu təşkil edir. Belə ki, Vergilər Nazirliyi tərəfindən 1,5 milyard manat və ya ümumi vəsaitin 68,6 faizi qədər, Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən 384,2 milyon manat (18,2 faizi) büdcəyə köçürülmüşdür. Gəlirlərin 598,9 milyon manatı və ya 29,3 faizi əlavə dəyər vergisindən, 365,5 milyard manatı (18,3 faizi) mənfəət vergisindən, 343,4 milyon manatı (16,5 faizi) əhalidən tutulan gəlir vergisindən, 204,1 milyon manatı (12,1 faizi) xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilərdən, 151.0

milyon manatı (7,8 faizi) aksiz vergilərindən daxil olmuşdur. Qeyd olunanlar onu göstərir ki, maliyyə siyasətində vergi sisteminin rolu daha çox böyükdür və çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi və vergi qoyma problemi həmişə müxtəlif dövrlərin iqtisadçıların, alimlərin, dövlət xadimlərinin diqqətində olmuşdur. Vergi qoyma nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan klassik ingilis iqtisadi xadimi A.Smit (1723-1790) vurğulamışdır ki, vergi onu verənlər üçün köləlik əlaməti deyil, müstəqillik əlamətidir. Rus iqtisadi xadimi Roma Akvinski (1226-1274) vergini soyğunçuluğun icazə verilən forması kimi dəyərləndirirdi. Fransız iqtisadçısı Şarl Monteski (1689-1755) göstərirdi ki, əhalinin gəlirlərindən nə qədər almaq və nə qədər hissəsini onun özündə saxlamağın özü böyük ağıl və bacarıq tələb edir.

Tarixi təcrübələrin göstərdiyi və iqtisadi xadimlərin qeyd etdiyi kimi vergi sistemi dövlətlə birlikdə yaranmış və böyük inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Dövlətin yeni yarandığı dövrlərdə verginin ilk forması qurbanvermə, sədəqəvermə olmuşdur. Qurbanvermə və sədəqəvermə yazılmamış qanun forması idi və həmin yazılmamış qanuna əsasən vergi vermə məcburi xarakter daşıyırdı. Onun dərəcəsi (norması) dəqiq müəyyən olunmuşdur. Məsələn, Musa Peyğəmbərin dini kitablarında göstərilirdi ki, torpağın rentasının və ağacın meyvəsinin 1-9 faizi Allaha, yəni yeni təsəvvürlərlə kilsəyə aiddir. Məhəmməd Peyğəmbərin quranında göstərilir ki, imkanlı adamların gəlirlərinin 1-9 faizi Allaha, din yolunda və kasıblar, əlsiz-ayaqsızlar, ümumiyyətlə, imkansızlar üçün sərf edilməlidir. Ümumiyyətlə, hələ lap qədim zamanlarda gəlirlərdən alınan vergilərin ilk dərəcəsi (norması) 12 faiz təşkil etmişdir.

Dövlət inkişaf etdikcə verginin yeni formaları meydana gəlmiş və tətbiq olunmuşdur. Məsələn, kilsənin, məscidin xeyrinə 9%-lə yanaşı, dövlətin və ya xaqanların xeyrinə 15% və ya 20% olmuşdur. Belə təcrübə qədim Misirdən başlayaraq orta əsr Avropasınaq müxtəlif dövrlərdə istifadə olunmuşdur. Bu formada vergi qoyma sistemi vasitəsilə külli miqdarda vəsait yaradılmış, onun bir qismi xaqanların və onların əsəblərinin istehlakına, digər qismi mizdli ordunun saxlanmasına, şəhər əhatəsinə müdafiə divarlarının çəkilməsinə, su kanalllarının tikilməsinə, yolların çəkilməsinə və başqa ictimai ehtiyatların həyata keçirilməsinə sərf edilirdi.

Vergi tətbiqetmə sistemi getdikcə inkişaf edərək, müasir formalara qədər gəlib çatmışdır. Müasir dövrümüzdəki bazar iqtisadiyyatı təsərrüfatın təşkilinin elə formasıdır ki, o əmtəə-pul münasibətlərinə, mülkiyyətin çoxnövçülüyyətinə, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışı üzrə təsərrüfatı təşkil edən subyektlərin və vətəndaşların iqtisadi azadlığına və rəqabətə əsaslanır.

Dünya təcrübəsində iqtisadi və sosial inkişafı təmin edən bazar iqtisadiyyatının iki əsas modeli seçilir. Eyni zamanda, vergi vasitəsilə tənzimləmə də fərqlənir. Bazar iqtisadiyyatının liberal modelində dövlət iqtisadiyyata çox az hallarda müdaxilə edir. Belə şəraitdə liberal modelin xarakterik xüsusiyyətləri əsasən bunlardır: Dövlət böməsində müəssisələrin sayının minimum səviyyəyə endirilməsi, sahibkarların maksimum azadlığı, sosial məsələlərin həllində dövlətin aşağı səviyyədə iştirak etməsi və s. İqtisadi inkişaf yüksək səviyyəyə çatdıqda, belə model əhalinin əksəriyyətinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə əsas verir. Dövlətin əsas vəzifəsi əhalinin yoxsul hissəsinin maddi rifah halının yüksəldilməsi qayğısına qalmaqdan ibarətdir. Hal-hazırda liberal model ABŞ, İngiltərə və Fransada fəaliyyət göstərir.

Sosial istiqamətli modeldə dövlət iqtisadiyyatın tənzim edilməsinə daha çox qarışır. Burada dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisi çoxluq təşkil edir. Bazar qaydaları və vergi mexanizmi yüksək səviyyədə qaydaya salınır. Nəinki makroiqtisadi proseslər, həm də təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət istiqamətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir: əhalinin mənzillə, tibbi xidmətlə, təhsillə, mədəniyyətlə, işlə təmin edilməsində dövlətin güclü təsiri özünü göstərir. Bu model Avstraliyada, Almaniyada, İsveç istifadə edilir və öz müsbət nəticələrini göstərir. Bu model Yaponiyada da geniş formada tətbiq olunur.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid daha əvvəldən liberal modelə yönəlirdi. Bunu təsərrüfat fəaliyyətinin və qiymətlərin liberallaşdırılması, əmək haqqının ödənilməsi, bir sıra

məhdudluqların aradan qaldırılması və s. sübut edir. Eyni zamanda, nəzərdə tutulurdu ki, bazar iqtisadiyyatının öz-özünü tənzim etməsi təsərrüfatın yeni formalarını və yeni əmək bölgüsü sistemini yaradacaq və Azərbaycanın iqtisadiyyatını daha sürətlə inkişaf etdirəcək. Təssüflər olsun ki, ilk vaxtlar bu heç də belə olmadı. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, investisiya qoyuluşları azaldı, vergi mexanizmi pozuldu, əhəlinin yaşayış səviyyəsi sürətlə pisləşdi. 1991-1994-cü illərdə əmək haqqı artdığı halda, istehlak məhsullarının qiyməti əmək haqqının artım sürətini ötüb keçdi. Bütün bunların nəticəsində isə pul qiymətdən düşdü, inflyasiya sürətləndi, maliyyə-kredit sisteminin, pul tədaviyünün sabitliyi pozuldu, dövlət büdcəsinin gəlirləri azaldı. Büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün bir müddət vergilərin həcmi artırıldı.

Ancaq xalqımızın qəhrəman oğlu Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra vəziyyət yüksək sürətlə dəyişməyə başladı. Belə ki, xırda və orta müəssisələrdə özəlləşmə prosesi başa çatmış, inflyasiya dayandırılmış, sənaye və kənd təsərrüfatının bir çox sahələri inkişaf etməyə başlamış, hətta xeyli artım müşahidə olunmuşdur. Dövlət tərəfindən 2000-ci il yanvarından bəzi vergi növləri bir qədər azaldıldı. Bu da daxili, xarici hüquqi şəxslərin respublika iqtisadiyyatına əlavə vəsait qoyuluşunu artırmaq üçün marağın yaradılması üçün idi və bu tədbirin nəticəsi çox səmərəli oldu. Ölkəmizə investisiya axını çoxaldı, iqtisadi inkişaf yarandı.

Bildiyimiz kimi, verginin vəzifələri əsasən bunlardır: tənzimləyici, stimullaşdırıcı, bölgü və nəzarət. Tənzimləmə vəzifəsini düzgün yerinə yetirmək üçün ilk növbədə vergi sistemi düzgün qurulmalıdır. Dövlət şəraitə uyğun olaraq vergi dərəcələri, güzəştlər və cərimələrlə maneərlər etməklə əsas sahələrin və istehsalın sürətli inkişafı üçün hər dövrə uyğun tənzimləmə və stimullaşdırma metodlarını tətbiq etdi. Ölkəmizdə bu şərtlərə əməl edilir. Belə ki, kolxoz və sovxozlar ləğv edilərək torpaq və digər istehsal vasitələri paylandı. Lakin gənc fermerlərin istehsalı genişləndirmək, toxum, yem, gübrə, zəhərləyici-kimyəvi vasitələr və s. almaq üçün imkanları məhdud olduğu üçün fermerlərin fəaliyyətini genişləndirmək və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq üçün dövlətimiz tənzimləmə və maddi stimullaşdırmadan geniş şəkildə istifadə edir. Fermerlərin, kəndlilərin indiyə kimi büdcəyə ödədikləri 10 vergi növündən 8-i ləğv edilmişdir, yəni fermerlər 8 növ vergini ödəməkdən 10 il müddətinə 1999-cu il yanvar ayından azad ediləblər. Bunlardan əlavə, fermerlərin əkin, səpin və yığım dövründə onlara güzəştə, aşağı qiymətlə texnika satılır, əlbəttə ki, müəyyən limit daxilində. Deməli, dövlətimiz vergi sistemi vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını stimullaşdırır və maddi həvəsləndirmə yaradır. Belə qaydalar bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş qərb ölkələrinin vergi sistemində uyğundur.

Digər misal, bildiyimiz kimi xırda biznes olmadan bazar iqtisadiyyatını sürətləndirmək, əmtəə-pul münasibətlərini genişləndirmək olmaz. Buna görə də Azərbaycan dövləti digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, xırda və orta müəssisələrin sürətli inkişafı üçün də tənzimləmə və stimullaşdırma mexanizmindən geniş surətdə istifadə edir. Yəni kiçik biznes müəssisələrini maliyyələşdirmək üçün xüsusi fondlar yaradır, güzəştli kreditlər verir və güzəştli vergi sistemi tətbiq edir. Onlardan fermerlərdə olduğu kimi ya bir müddət vergi alınmamalı, ya da az alınmalıdır ki, öz iqtisadi fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün çoxlu pul qazana bilsinlər. Bu və ya digər istehsal sahələrinə belə tədbirlər formalaşdırmaqla iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək olar. Bu isə gələcəkdə büdcənin gəlir hissəsinin sürətlə artmasına təminat verir.

Verginin bölüşdürücü funksiyası ilə büdcəyə toplanmış pul vəsaiti xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri və müəssisələri arasında bölüşdürülür. Xüsusilə, külli miqdarda kapital tələb edən tikintiləri və qeyri-maddi sahələrin xərcləri büdcəyə toplanmış vergi hesabına maliyyələşdirilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkənin vergi sistemi eyni zamanda həm stabil, həm də dəyişkən olmalıdır. Vergi sistemi nə qədər stabil olarsa, sahibkarlar özlərini bir o qədər inamlı hiss edirlər. Ona görə ki, onlar bu və ya digər işi həyata keçirində onun nəticələrini əvvəlcədən hesablayır, nə

qədər qazanc götürülməsini və nə qədər vergi verəcəyini əvvəlcədən bilir. Əgər vergi sistemi tez-tez dəyişərsə, sahibkar nə qədər qazanacağını əvvəlcədən bilmədiyinə görə həmin işə vəsait sərf etməz. Sahibkarın işinin son nəticəsinə qeyri-müəyyənlik, tərəddüd əmələ gətirir. Qeyri-müəyyənlik isə sahibkarın düşmənidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin risklə bağlı olduğunu bilirik, əgər bu riskin üstünə qeyri-müəyyənlik də əlavə olunsaydı, vəziyyəti daha da ağırlaşdır.

Əlbəttə vergi sisteminin sabitliyi heç də o demək deyildir ki, verginin tərkibi, vergi dərəcələri və tətbiq edilən cərimələr həmişə sabit və dəyişməz olaraq qalmalıdır. Belə qayda heç bir ölkədə yoxdur. Hər bir vergi sistemi ictimai quruluşun xarakterlərini, siyasi sabitliyi, xalqın dövlətə inamının səviyyəsini və s. göstərir. Məsələn, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə olan Azərbaycan Respublikasında əmək haqqından alınan gəlir vergisinin, əlavə dəyər vergisinin, gömrük vergisinin, aksiz vergisinin, torpaq vergisinin dərəcələri bir neçə il ərzində yeddi-səkkiz dəfə dəyişdirilmişdir. Bizim respublikada yaranmış şərait və vəziyyət bunu tələb edirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergilər bu gün Azərbaycan dövlətinin ən mühüm gəlir mənbəyidir. Dövlət pul əldə etmək məqsədilə emissiya siyasətinə əl atmaq və iqtisadiyyatda onun həcmni artırmaq uzun müddət davam edə bilməz. Çünki bu gəlir əsassız, iqtisadi zərər gətirə biləcək bir gəlir hesab olunur. Buna görə də dövlət vətəndaşlarının həyata keçirdikləri iqtisadi fəaliyyətlərdən özü üçün məcburi şəkildə fayda götürmək istiqaməti seçir. Bu fayda isə vergilər şəklində təmin olunur. Vergi icbari xarakter daşıyan bir sistemdir, yəni vergi könüllü deyil. Göstərilən hal demokratiklikdən kənar olsa da, məsələyə dövlət mənafeyi baxımından yanaşılsa, onda bu məcburiyyətə haqq qazandırmaq mümkündür. Belə ki, dövlət büdcəsi xərclərinin təmin olunması baxımından bu sistem ən demokratik maliyyələşmə üsuludur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, "Qanunla müəyyən edilmiş vergilər və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin vəzifəsidir. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydalar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilərin və başqa dövlət ödənişlərini ödəməyə məcbur edilə bilməz".

Qeyd edilən hər bir vergi növü haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qanun qəbul olunmuşdur. Qanunla müəyyən edilmiş bu vergi növləri maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla iqtisadi siyasətin ən əsas vasitələrindəndir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər dövlətin iqtisadi siyasətində öz rolunu daha da artırır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında istiqamətində vergilər mühüm yer tutur. Belə ki, yerinə yetirilmiş 2008-ci ilin büdcəsində vergilərin xüsusi çəkisinin çox olması bu qeyd edilənləri təsdiqləyir. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildə nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsinin göstəriciləri tamamilə və artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Yəni 2008-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2056,2 milyon manat, xərcləri isə 2140,8 milyon manat olmuş, büdcənin icrası zamanı yaranmış 86,5 milyon manatlıq kəsir ümumi daxili məhsulda 0,8 % təşkil etmişdir.

2001-ci ilin əvvəl və son ayları üçün Dövlət büdcəsinə təxminən 6 milyard 861,5 milyon manat daxil olmuşdur. Bu təqribən ötən ilkinə nisbətən 14,3% çox olmuşdur.

Respublikamızda fərqli vergi növlərindən toplanmış gəlir büdcə xərclərinin həyata keçirilməsini təmin edir. Neft fondundan büdcəyə ödəniş etməyə, əlavə pul kütləsi çap edib tədaviyə buraxmağa zərurət qalmır. Respublikamızda əldə vergilər büdcənin gəlir və xərclərini tam formalaşdırmağa imkan verir. Həm də bu proses elə baş verir ki, hər il müxtəlif vergi dərəcələri azaldılır, toplanmış vergilərin məbləği isə mütəmadi olaraq artır. Bunları 2008-ci ilin Dövlət büdcəsinin proqramından görmək olar.

Dövlət büdcəsinin əsas hissəsini vergilər təşkil edir. Vergilər içərisində yeri mənfəət vergisi təşkil edir. Hüquqi şəxslərdən alınan mənfəət vergisi 2006-cı ildə 356,3 milyon manat olmuş və vergilərin 18,2 faizini təşkil etdiyi halda, 2007-ci ildə 868,6 milyon manat və ya vergi üzrə gəlirlərin 35,1 faizini təşkil edəcəyi planlaşdırılıb. Mənfəət vergisinin sürətlə artımının nəzərə

alınmasının əsası ulu öndər, görkəmli xadim Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən ağıllı siyasətin – ölkənin bütün regionlarında sosial-iqtisadi inkişaf proqramının sürətlə həyata keçirilməsinin nəticəsi olmuşdur. Bu siyasətin nəticəsində ölkənin bütün regionlarında fəaliyyətini dayandırmış müəssisələrin əksəriyyəti işə salınmış və yeni istehsal müəssisələri istifadəyə verilərək fəaliyyətə başlamışdır. İstifadəyə verilən müəssisə və firmaların sayı, həcmi çoxaldığına görə gəlir vergisi ödəyənlərin sayı da xeyli artmışdır. Başqa bir tərəfdən isə, hüquqi şəxslərdən alınan verginin belə sürətlə artacağına əsas səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, 2007-ci ildən ölkəmizdə neft istehsalı və ixracı ilə məşğul olan Beynəlxalq əməliyyat şirkətinə daxil olan müəssisə və təşkilatlar da Dövlət büdcəsinə gəlir vergisi ödəməlidir. 2007-ci ildən etibarən onlar əldə etdikləri mənfəətdən büdcəyə xeyli mənfəət vergisi ödəyirlər. 2021-ci ildə qeyri- neft sektorundan Dövlət büdcəsinə ötən ilə nisbətən vergi gəlirləri 12,5 % təşkil etmişdir.

Vergilərdən büdcə daxilolmaları içərisində xüsusi yeri əlavə dəyər vergisi tutur. Dövlətimiz makroiqtisadiyyatı tənzimləmək məqsədilə bəzi məhsullardan gömrük haqqı almır, bəzi məhsullar üzrə isə gömrük haqqı tamamilə alınmır. Ümumiyyətlə götürüldükdə, dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşması üçün vergi növlərinin əksəriyyətinin həcmi və xüsusi çəkisi sülətlə artmaqdadır.

2001-ci il yanvar ayından qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi respublikada vergi mexanizmini, vergitutmanın əsaslarını, vergilərin təyin edilməsi, ödənilməsi və əldə edilməsi qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və səlahiyyətlərini, vergi nəzarətinin forma və üsullarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət normalarını müəyyən etmişdir. Vergi Məcəlləsinə görə respublikamızın vergi sistemi bunlardan ibarətdir:

1. dövlət vergisi
2. Muxtar Respublika vergisi
3. yerli vergi (bələdiyyə vergiləri)

Dövlət vergiləri Vergi məəcəlləsində nəzərdə tutulan və Azərbaycan Respublikasının hüdudlarında ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur. Muxtar Respublika vergiləri dedikdə bu Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə təyin edilən və Naxçıvan Muxtar Respublikasında ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Yerli vergilər dedikdə isə Vergi məəcəlləsində müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin təlimatına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə alınır.

Dövlət vergilərinə əsasən aid edilir: fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa), əlavə dəyər vergiləri. Aksiz vergiləri, əmlak vergisi, torpaq vergisi, tranzit yol vergisi, mədən vergisi, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergilər. Tranzit yol vergisindən başqa bütün vergilərin hamısı həm də Naxçıvan Muxtar Respublika vergilərinə də aid edilir. Bələdiyyə vergilərinə isə fiziki şəxslərdən torpaq və əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi və bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəət vergiləri aid edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1998-ci ilə qədər Azərbaycanda vergi və rüsumların sayı otuzdan çox idi. 2000-ci ildən isə Milli Məclisdə uzun müzakirələrdən sonra vergilərin sayı Vergi Məcəlləsində göstəriləyi kimi xeyli azaldıldı. Ümumiyyətlə, tətbiq edilməsi metodlarına görə vergilər iki formada olur: birbaşa və dolaylı vergilər.

İnkişaf etmiş müstəqil ölkələrdə öz səmərəliliyini sübut edən birbaşa, yəni müstəqil vergilərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış və 2001-ci ildən müxtəlif ölkələrdə ümumi vergilərdə onun xüsusi çəkisi belə olmuşdur. ABŞ-da 93,2%, Yaponiyada 72,3%. İngiltərədə 55,4%, AFR-də 45,2%, həmin ildə keçmiş Sovetlər İttifaqında o cümlədən Azərbaycanda ümumi vergilərin

tərkibində birbaşa vergilərin xüsusi çəkisi 9,1%, dolayısı vergilərin xüsusi çəkisi isə 62% təşkil etmişdir. Hazırda bizim respublikada dolayısı verginin xüsusi çəkisi yenə yüksək olmaqda davam edir. Hesab edirik ki, bunlar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır və bu sahədə müəyyən işlər həyata keçirilir. Demək olar ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq Azərbaycanda vergi mexanizmi təkmilləşdirilir və inkişaf etmiş ölkələrdə uzun illər ərzində özünü doğrultmuş və müsbət nəticələr vermiş vergi sisteminə uyğunlaşdırılır. Sovetlər dönməsində fəaliyyətdə göstərmiş və özünü doğrultmamış olan vergi növləri ləğv edilərək və bazar iqtisadiyyatına uyğun olan, inkişaf etmiş ölkələrdə özünü doğrultan və dolayısı vergi növü olan aksiz və əlavə dəyər vergiləri tətbiq edilmişdir. Bu vergilər 1992-ci ildən etibarən tətbiq edilir.

Dövlət mədaxili içərisində ən mühüm və qədim vergi növündən biri fiziki şəxslərdən gəlir vergisidir. Şəxsi gəlir vergisi vergi sistemində öz payına görə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əksər ölkələrdə bu vergi dövlət büdcəsinə daxil olan vergi gəlirlərinin təqribən 27-32 faizini təşkil edir. Şəxsi gəlir vergisinin məbləği ölkənin iqtisadi inkişafından, adambaşına düşən milli gəlirdən və xüsusilə məşğulluq səviyyəsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətli inkişafı nəticəsində yeni müəssisələrin fəaliyyətə verilməsi nəticəsində həm məşğulluq səviyyəsi, həm də əmək haqqı artmışdır. Buna görə də bu verginin həcmi də çoxalmışdır. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin obyektı, əsas etibarilə, respublika ərazisində şəxsi gəlir formasında əldə edilən əmək haqqında verginin dərəcəsi 13 faizdən 56 faizə qədər idi. 1997-ci il yanvarından əmək haqqının 12 faizdən 35 faizədək vergi tutulurdu. 2005-ci ilin yanvarında bu qayda dəyişdirildi. Bu vergi növü haqqında Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisi haqqında" 30 iyul 1992-ci ildə cənab Prezidentin fərmanı ilə təsdiq edildikdən sonra yeni formada tətbiq edilmişdir. Buna görə fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin ödəyiciləri respublika ərazisində istər daimi yaşayış yeri olan, istərsə də olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər nəzərdə tutulur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əsasını təqvim ili ərzində ümumi gəlir, aylıq gəlir, müqavilə və əvəzçilik üzrə gəlir və s. gəlirlərdir. Həmçinin qeyri-dövlət banklarında və kredit idarələrində əmanətlər üzrə faizlər və uduşlar şəklində gəlir və qeyri dövlət orqanları tərəfindən keçirilən lotoreyalar üzrə uduşlar alan şəxslər gəlir vergisini ödəməlidirlər. Lakin bu vergi növlərinin alınması Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olaraq dayandırılıb.

Əlavə dəyər vergisi vergi sahəsində çox böyük yer tutur. Demək olar ki, əlavə dəyər vergisi ilk dəfə 1954-cü ildə iqtisadçı P.Larenin təklifi ilə Fransada tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu vergi dolayısı vergilərdən biri olub büdcənin gəlirlərinin 65 faizini təmin edir. Kənarda belə təsəvvür yaranır ki, bu vergini məhsul istehsal edən və satan müəssisələr ödəyirlər. Əslində isə bu vergini son istehlakçılar, yeni alıcılar ödəyirlər.

Müstəqil vergilər kimi dolayısı vergi olan əlavə dəyər vergisi də büdcəyə daxil edilir. Bu vergini bilavasitə nə müəssisələr, nə də vətəndaşlar büdcəyə keçirirlər. Ancaq vətəndaşlar əmtəə alarkən və xidmətlərdən istifadə edərkən onların qiymətinin tərkibində əlavə dəyər vergisi də ödəyirlər. Vergini büdcəyə isə həmin əmtəənin satıcıları və xidmət göstərənlər daxil edirlər. Gəlir və mənfəət vergisini kim gəlir götürürsə o da ödəyir. Dolayısı vergi olan əlavə dəyər vergisini isə öz qazancını xərcləyənlər ödəyirlər. Böyük məbləğdə əmtəə alanlar (bazarlıq edənlər) çoxlu dolayısı vergi ödəmiş olurlar. Deməli, dolayısı vergi gəlirə görə deyil, xərcə görədir. Yəni kim çox xərcləyirsə o da çox vergi ödəmiş olur.

Əlavə dəyər vergisi universal dolayısı vergidir. O müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə daha dolğun cavab verir və bir çox məhsul və xidmətləri əhatə edir. Ümumiyyətlə, əlavə dəyər vergisi əmtəələrin, işlərin və xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar rəlləşdikcə büdcəyə keçirilən dəyər artımının bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır.

Azərbaycan Respublikasında 1992-ci ildə tətbiq edilən vergilər vergi sisteminin yeni elementlərindən biridir. Bu verginin dərəcəsi bizdə əvvəlcə 28 faiz, 1993-cü ilin yanvarın birində iyirmi faizə endirilmişdir. Hazırda təxminən on səkkiz faizdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində əlavə dəyər vergisinin ödəyiciləri əsas etibarilə aşağıdakılardır:

- mülkiyyət formalarından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlar, həmçinin xarici müəssisələr;
- özəl müəssisələr;
- respublika ərazisində istehsal və kommersiya ilə məşğul olan birliklər;
- xarici hüquqi şəxslər.

Ümumiyyətlə, maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi və vergi siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi əlavə dəyər vergisinin iqtisadi tənzimləmədə əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu vergi istehsalın, iş və xidmətlərin stimullaşdırılmasında ən mühüm vasitələrdəndir.

Dolayı vergilərdən biri də aksizlər hesab olunur. Aksiz sözü latınca “accice” sözündən götürülmüş, “kəsmək” mənalarını ifadə edir. Aksizlər və yaxud aksiz vergiləri vergi sistemində mühüm yer tutur. Bu vergi növü dövlət büdcəsinə çox böyük həcmdə gəlir gətirir. Büdcə gəlirlərinin on beş- iyirmi faizini, bəzən də daha çox hissəsini əhatə edir. Aksizlərin tarixi çox uzağa gedir. Romada bir sıra işlənən məsullara aksiz vergisi tətbiq olunurdu. Amma əsasən geniş tətbiq XX əsrin ortalarından etibarən Fransada başlamışdır. Hazırda demək olar ki, bütün ölkələrdə aksizlər geniş surətdə tətbiq edilir.

NƏTİCƏ

Maliyyə resursları ilə yaxından tanış olduqda görürük ki, inkişaf etmiş ölkələrdəki vergi sistemləri ilə bu ölkələrin iqtisadi və sosial səviyyələri arasında çox böyük əlaqə mövcuddur. Vergi sisteminin mükəmməllik dərəcəsini ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edən əsas göstəricilərdəndir. Vergi sistemini təşkil edən vergilərin tətbiqi və vergi qoyma texnikası iqtisadi və sosial strukturla sıx əlaqədardır. Ona görə də həyata keçirilən vergi siyasətinin reallığa uyğun olması, istifadə edilən vergilərlə bu vergilərin mahiyyəti arasındakı uyğunluğun qorunması çox vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Гасанлы М.Х. «Теория налогообложения». (1997). Санкт-Петербург.
2. Гасанлы М.Х. «Налоговая система: Методология обоснований, принципы построения». (1997). Санкт-Петербург.
3. М.Нәсәнли “Vergilər”. (1998). Bakı.
4. К.Ф.Heydərov “Gömrük işinin əsasları”. (1998). Azərnəşr, Bakı.
5. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi”, Bakı “Qanun”, 2004.
6. “Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı.
7. “Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il Dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” 17 noyabr 2005 “Respublika” qəzeti.
8. “Экономика” jurnalının dövrü nəşri, 2000-2006.

J.N.Guliyeva

teacher, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Tax relations of the Republic of Azerbaijan

Abstract

In modern times, the market economy is the basis of the new economic system. In a market economy, the role and importance of a well-organized budget-tax relationship is enormous. Thus, it is impossible to build an efficient market economy without a well-organized, well-functioning budget and tax system. Each state budget is its main artery, because the development of the economy, improving the welfare of the population, strengthening the army, the economic power of the state depends on the proper organization of its tax system, the size and efficient use of the budget. The development of the economy is the basis for the creation of budget revenues.

Key words: *tax system, budget revenues, taxpayer, state budget expenditures, tax rate.*

Дж.Н. Гулиева

преподаватель, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Налоговые отношения Азербайджанской Республики

Резюме

В современном мире основой новой экономической системы является рыночная экономика. В условиях рыночной экономики роль и значение правильно организованных фискальных отношений очень велики. Таким образом, невозможно построить эффективную рыночную экономику без хорошо организованной, отлаженной бюджетной и налоговой системы. Каждый государственный бюджет является его главной артерией, ведь от правильной организации его налоговой системы, размера и эффективного использования бюджета зависит развитие экономики, повышение благосостояния населения, укрепление армии, экономическая мощь государства. Развитие экономики является основой формирования доходной части бюджета.

Ключевые слова: *налоговая система, доходы бюджета, налогоплательщик, расходы государственного бюджета, налоговая ставка.*

D.D.Fərəcova
i.ü.f.d., müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
faracova.dilber@mail.ru
S.Y.Ələkbərova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
alakbarova.s11@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.12.2022

The article was received by editorial board on 08.12.2022

Статья принята к печати 08.12.2022

XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA MÜASİR İQTİSADİ ÇAĞIRIŞLARA UYĞUN İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN TƏŞKİLİ, UÇOTU VƏ AUDİTİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Xidmət sektoru mallar deyil, xidmətlər təklif edən müəssisələrdən ibarətdir və çoxlu sayda alt sektorları təşkil edir. Bütün xidmət sektoruna investisiya qoymaq portfelin şaxələndirilməsinə kömək edə bilər, çünki onun alt sektorları müxtəlif biznes modellərinə malikdir. Xidmətlər və istehlakçı tələbləri inkişaf etdikcə xidmət sektoru dəyişikliyə məruz qalır.

Metaverse texnologiyasının demək olar ki, ən yenisiyədir. Termin hələ formalaşma, kəşfiyyat və mübahisə mərhələsindədir. Lakin gözləntilər göstərir ki, o, sosial şəbəkələri əvəz edəcək və insanların qarşılıqlı əlaqəsini və işi yerinə yetirməsini yenidən formalaşdıracaqdır. Buna görə də, Metaverse sosial şəbəkələrdən və ya İnternetdən daha çox diqqət çəkir. Metaverse bir çox integrasiya olunmuş müasir texnologiyaları özündə cəmlədiyi üçün qarşıdan gələn dövrə Metaverse dünyası kimi istinad etmək daha yaxşıdır.

Tədqiqatın görkəmli nəticələri kimi, Metaverse mühasibat uçotu və audit sahəsində üfüqi deyil, şaquli inkişafı təmsil edir və burada məqsədləri dəyişməz qalır. Metaverse texnologiyaları onlar üçün köməkçi vasitə rolunu oynayacaqdır. Bundan əlavə, Metaverse dəqiq alətlər və açıqlama üsulları təmin etmək üçün mühasibat ölçmələrini tələb edən yeni rəqəmsal aktivlər yaradır. Metaverse audit prosesinin planlaşdırılmasına və sübutların toplanmasına potensial təsir göstərir.

Tədqiqatda mühasibat uçotu və audit sahəsində Metaverse üçün bəzi peşəkar və akademik nəticələr və ya əks-sədələri ortaya çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: *xidmət sektoru, metaverse texnologiyası, media.*

GİRİŞ

Ötən əsrdə xidmət sektoru sürətlə genişləndi. 21-ci əsrin əvvəlində o, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın ən böyük sektoru kimi istehsal və pərakəndə mallar sektorunu geridə qoymuşdu.

20-ci əsrin əvvəllərində ABŞ kütləvi istehsal sənayesi sayəsində dominant dünya iqtisadiyyatına çevrildiyi halda; 21-ci əsrin əvvəllərində onun dünya miqyasında iqtisadi üstünlüyü onun kütləvi xidmət sektoruna əsaslanırdı.

ABŞ-da 1919-2019-cu illər arasında xidmət sektoru ölkənin ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) 50%-dən azını təşkil edirdisə, indi ölkənin ÜDM-nin təxminən 85%-ni yaratdı.

Xidmət sektorunun partlaması son 50-70 il ərzində baş verən biliklərin eksponensial artması, texnologiyanın sürətli inkişafı və internet əlaqələri və mobil telefonlar vasitəsilə ani, dünya miqyasında ünsiyyətin inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur.

İstehsal prosesləri üçün tələb olunan insanların sayını azaldan avtomatlaşdırmanın artırılması da istehsala əsaslanan iqtisadiyyatdan xidmətə əsaslanan iqtisadiyyata keçidin əsas elementidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xidmətlərinin kütləvi şəkildə genişlənməsi xidmət sektorunun üstünlük təşkil etməsinə daha bir mühüm töhfə verən amildir.

Aşağıda xidmət sektorunda olan əsas sənayelərdən bəzilərini təşkil edən bir çox biznesdən yalnız bir neçəsinin qısa təsviri verilmişdir.

1. Səyahət sənayesi. Səyahət sənayesi səyahət agentləri və böyük aviaşirkətlərindən daha böyük prioriteti əhatə edir. Buraya həmçinin metro və şəhər avtobusları kimi ictimai nəqliyyatın sürətlə inkişaf edən əməliyyatları da daxildir. Uber, Lyft və Airbnb - cəmi 20 il əvvəl belə mövcud olmayan əsas bizneslər, indi səyahət sənayesinin bir hissəsidir. Bundan əlavə, muzeylər, istirahət parkları, milli parklar - məsələn, Yellowstone və Grand Canyon - konsert salonları və sənət qalereyaları kimi saysız-hesabsız turistik yerlər, eləcə də ölkə daxilində yayılmış on minlərlə yerli turistik yerlər bu proqrama daxildir. Otellər, motellər və bütün qonaqpərvərlik sənayesi də səyahət və turizm sənayesinin bir hissəsi hesab olunur.

2. İnformasiya texnologiyaları sənayesi. IT sənayesi kompüterlər, informasiya, kommunikasiya texnologiyaları və proqram təminatı ilə (kompüterlərin özləri kimi zəruri avadanlıqların istehsalı istisna olmaqla) bağlı bütün anlayışları özündə birləşdirir. Dünyada ən sürətlə inkişaf edən sənayelərdən biri olan onlayn təhsil də informasiya texnologiyaları sənayesinin geniş çətinə altına düşür.

3. Media və əyləncə sənayesi. Texnoloji ixtiralar və irəliləyişlər də media və əyləncə sənayesinin böyük bir genişlənməsini yaratdı. Xəbərlər əvvəllər radio stansiyaları, çap qəzetləri və şəbəkə televiziya kanalları tərəfindən yayılırdı. Kabel və peyk televiziyasının yüksəlişi onlarla müxtəlif xəbər kanallarını özündə birləşdirən əyləncə dünyasının yaranmasına səbəb oldu. Məsələn, Fox, CNN və NBC təkcə 24 saatlıq xəbər proqramları təqdim etmir, hətta ayrı-ayrı biznes xəbər kanallarını da idarə edirlər (<https://corporatefinanceinstitute.com/resources/economics/service-sector/>, 2021).

Hazırkı global şəraitdə istənilən milli iqtisadiyyat daha dinamik olmalı və global bazar mühitindəki dəyişikliklərə tez uyğunlaşa bilməlidir ki, bu da gələcəkdə yüksək iqtisadi artıma nail olmağa imkan verəcəkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilkin şərtlərdən biri iqtisadiyyatın real sektorunun investisiyaların cəlb edilməsi və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi imkanlarının artırılmasıdır. Xidmət şirkətləri üçün investisiya fəaliyyətlərində strateji planlaşdırma sisteminin tətbiqi ilə bu problem həll edilə bilər.

Fərqləndirmə strategiyasından istifadə edərkən investisiya fəaliyyəti strategiyasının əsas məqsədi göstərilən xidmətlərin çeşidini genişləndirməklə və ya yeni müştəri qruplarını cəlb etməklə davamlı artımı və rəqabət qabiliyyətini təmin etməkdir.

METOD

Tədqiqat zamanı xidmət sektoruna müasir iqtisadi inkişafın təsiri, investisiya vasitələri arşaidirilmişdir. Eyni zamanda Metaverse texnologiyası və onun media və əyləncə sektorunda tətbiqi, uçotu və auditnin təşkili forması araşdırılmış, bunun üçün də elmi təhlil metodu, sistemli təhlil metodu və deduksiya metoduna yer verilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Xidmət sektoru iqtisadiyyatın və idarəetmənin bir çox komponentlərini özündə birləşdirən sənayedir. Bu sahədə kommersiya şirkətləri, fərdi sahibkarlar, iş adamları fəaliyyət göstərirlər. Yeni imkanlar və mülkiyyət formaları yaranır: İnternet, şəbəkə marketinqi və s. Buna görə də mühasiblərin çoxlu problemləli vəziyyətləri var.

Mal istehsalçıları xidmət şirkətlərindən keyfiyyətə fərqlənirlər: onlar əsasən maddi dəyərə malikdirlər, xidmət isə qeyri-maddi obyekt, abstraksiya, müəyyən hərəkətlər toplusudur. Beləliklə,

xidmət sektorunda nomenklatura həyata keçirilir və vergi sisteminin tələblərinə tabedir və materialların və ya istehsalın maya dəyərində bağlı deyildir.

Xidmət sektorunun ən böyük qolu olan media və əyləncə sektoru bu gün qeyri-ışlənə bilən tokenlər (NFTs), genişləndirilmiş və virtual reallıq (AR və VR), həmçinin metaverse konsepsiyaları ilə dəyişməyə başlamışdır. Bu dəyişiklik özü ilə yeniliklər gətirir ki, bu da media və əyləncə sektorunun uçot və audit əməliyyatlarına təsir edir.

ANALİZ

Xidmət Sektoruna İnvestisiyaların müsbət və mənfi tərəfləri:

- müxtəlif şirkətlər dəstinə giriş: Xidmət sektoru bir çox sənayeni əhatə etdiyindən, müxtəlif xidmət alt sektorlarına investisiya qoymaq, geniş çeşidli səhmlərə məruz qalaraq portfelinizi şaxələndirməyə kömək edə bilər.

- xidmətlərə ehtiyac dəyişir və təkmilləşir: Mənfi tərəfi, xidmətlərə çox tələbat olsa da, tələb olunan xidmət növləri tez-tez zamanla dəyişir. Məsələn, bir vaxtlar kabel televiziya şouları izlədiyiniz yerdə ola bilərdi, lakin indi bir çox insan axın xidmətlərindən istifadə edir.

- xidmət sektoru bir çox alt sektorları əhatə edir və tam araşdırmaq çətin olur. Sənayenin hər bir alt sektorunu yaxşı bilmədiyiniz halda, ən çox bildiyiniz alt sektora birbaşa investisiya qoymaq daha məqsədəuyğun ola bilər. Məsələn, bütün üçüncü sektora deyil, birbaşa texnologiya şirkətlərinə investisiya qoymaq.

Əyləncə sektorunda müasir investisiya siyasəti

Media və əyləncə sektorunun rəhbərləri gələcək imkanları təmin etmək üçün sərmayə qoymalıdır. Rəqəmsal transformasiyaya və mövcud müəssisələrə üzvi böyüməni və dəyər yaratmağı sürətləndirmək üçün investisiyalar onların planları üçün çox vacibdir.

Media və əyləncə şirkətləri əlaqəni gücləndirmək və dəyişən istehlakçı seçimlərinə cavab vermək üçün müştərilərlə üzləşən texnologiyaları və təcrübələri təkmilləşdirməlidirlər. Bu sənaye tendensiyası əyləncə, reklam, kabel, nəşriyyat, idman və canlı tədbirlər və informasiya xidmətləri daxil olmaqla bütün media alt sektorlarında özünü göstərir. Xüsusi diqqət, qərar qəbul etmə və işçi texnologiya imkanlarını təkmilləşdirmək üçün məlumat və analitik imkanlara, məsələn, yaranan hibrid iş çərçivələrini dəstəkləmək üçün əməkdaşlıq alətlərinə yönəlmişdir.

Media və əyləncə sektorunda kapital bölgüsü yanaşmasında yeni artım variantlarına uzunmüddətli investisiyalar üçün cüzi dəyişiklik baş verdi. Nümunələrə qeyri-ışlənə bilən tokenlər (NFTs), genişləndirilmiş və virtual reallıq (AR və VR), həmçinin metaverse konsepsiyaları ilə təcrübə daxildir. Reklam alt sektoru həmçinin yeni ölçmə metodologiyaları və texnologiyalarını ehtiva edən yenilikləri sınaqdan keçirir.

Media və əyləncə sektorunun rəhbərlərinin 60%-i investorların yaxşı ifadə olunmuş investisiyaları son dərəcə dəstəklədiyinə dair güclü inam vardır. CEO-lar böyük sərmayələrdən, xüsusən də axınla bağlı gəlirlər üçün yol xəritəsinin təqdim edilməsinə artan diqqət yetirirlər.

Mənfəət marjalarını qorumaq və yaxşılaşdırmaq üçün sorğuda iştirak edən M&E CEO-larının 30%-i texnologiyanın müştəri təcrübəsinə dərindən nüfuz etməsi tendensiyası əsasında müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni artırmaq üçün rəqəmsal platformalardan istifadə etməyi planlaşdırdıqlarını söyləmişdir. Artıq media və əyləncə sənayesi tendensiyası media şirkətlərinə əlaqəni artırmaq və pul qazanmaq üçün yeni yollar təqdim etmək üçün birbaşa istehlakçıya keçidlə bağlıdır (https://www.ey.com/en_us/ceo/ceo-survey-media-entertainment, 2022).

Terminologiyanın oxşarlığına görə baş verən hər hansı qarışıqlığın qarşısını almaq üçün Virtual reallıq (VR) ilə artırılmış reallıq (AR) arasındakı fərqi aydınlaşdırmaq lazımdır. Metaverse ideyası ilk növbədə virtual reallığı təcəssüm etdirir. Artırılmış reallıq əlavə məlumat vermək və ya ona bələdçi kimi xidmət etmək üçün istifadəçinin mühitində virtual obyektlərin və məlumatların layihələndirilməsinə əsaslanan texnologiyayı, rəqəmsal məlumatları istifadəçi mühiti üzərindən üstün tutan texnologiyayı təmsil edir. Bu, fərdlərə real ssenarilərlə daha yaxşı qarşılaşa bilmək

üçün dərin perspektiv vermək üçün real dünya məlumatlarının rəqəmsal görünüşlərlə qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir texnologiyadır (Rathore D., 2022). Bəlkə də artırılmış reallığın ən bariz nümunəsi Pokémon Go-dur ki, 2016-cı ildə video oyunları nəşr edən və inkişaf etdirən Amerika şirkəti Niantic Inc. Bu oyun istifadəçilərə evlərinin otaqları, mağazalar və küçələr kimi ətraflarında Pokemon axtarmağa imkan verir.

Virtual mühitin formasını daha da aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrdə texniki inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq Virtual Reallıq formasından istifadə edən əvvəlki təcrübələrdən birinə, İkinci Həyata qısaca istinad etmək lazımdır. Virtual Reallıq platformalarından biri 2003-cü ildə San-Fransiskoda Linden Research Inc (həmçinin Linden Laboratoriyası kimi tanınır) özəl şirkət tərəfindən təqdim edilmişdir. Johnson & Middleton bunu virtual üçölçülü təhsil, ictimaiyyətlə əlaqələr və İnternetə iqtisadi təsir kimi təyin edir. Onlar bu platformanın onlayn video oyun texnologiyasını və Facebook və e-ticarət imkanları kimi sosial şəbəkə alətlərini birləşdirməyi təklif etdilər. Johnson & Middleton müəyyən etdi ki, BusinessWeek Magazine, The Wall Street Journal, CNN-in Second Life (SL) haqqında hekayələri əks etdirən bloqu və bu platformada ofisi olan Reuters xəbər agentliyi, bundan əlavə, peşəkar səviyyədə, IBM, Toyota, Pontiac, H&R Block və bir çox şirkət qrupları VR hadisələrini işıqlandırmaq üçün artıq bu platformadadır. İstər akademik səviyyədə bir çox universitetlər, məsələn, Ohayo Universiteti və Princeton Universiteti (Johnson R. A., Middleton J. M., 2008). kimi, bu platformada virtual kampus qurmuşlar.

2007-ci ildə bu platformaya axın edənlərin sayı təxminən bir milyon nəfərə çatıb. Bu dövrü bu platformanın bum dövrü adlandırmaq olar. Bu müddət ərzində platformanın yaradıcısı Philip Rosedale bu platformanın maliyyəçilərindən biri və Amazon-un qurucusu və CBD-si Cefri Yorgensen ilə görüşüb.

Bu bum dövründən sonra platformanın istifadəçilərinin sayı sabitləşdi və sonra gerilədi. Sürətli inkişafın olmaması, yavaş İnternet bağlantıları və onlayn yığıncaqlar üçün yeni məşhur yer "Facebook" sosial şəbəkəsi bu gün 2,9 milyard istifadəçiyə çatıb, "Second Life" (SL) platformasının istifadəçilərinin sayı isə bu gün təxminən 600 min istifadəçidir. Bu vəziyyətlərin nəticəsi olaraq, Rosedale 2008-ci ildə istefa verdi və Jorgensenin diqqəti tez bir zamanda 2D əsas internetə hakim olmağa keçdi. Amazon Second Life (SL) platformasında rəsmi varlıq yaratmadı (Brown A., 2021).

Metaverse-də mühasibat uçotu

Metaverse-in Token iqtisadiyyatı kimi tanınan öz iqtisadiyyatı var. O, ilk növbədə əvvəllər qeyd olunan qeyri-ışılənə bilən tokenlərə (NFTs) əsaslanır. Bu iqtisadiyyatda tokenlər vasitəsilə aktivlərin sahibliyini sübut etmək və qeyd etmək üçün yeni etibar formaları mövcuddur. Hər bir rəqəmsal aktivə unikal rəqəmsal kod (ağıllı müqavilələr kimi) verilir və hər bir fiziki aktivə onu təmsil edən rəqəmsal kod verilir və bu, işarə kimi tanınır. NFT-lər öz dəyərinə malik olan və idarə oluna, satıla və sahib oluna bilən rəqəmsal aktiv növüdür.

Qeyri-ışılənə bilməyən tokenlərin (NFTs) emitentləri və ya tərtibatçıları üçün onların şirkətlərində mühasibat uçotu ənənəvi oyun şirkətinin (müəyyən virtual istehlak materiallarının və ya dayanıqlı malların satışı) və ya aparat istehsalçıları üçün uçotu ilə oxşar ola bilər. Xüsusilə NFT-lərin satışından əldə edilən gəlirin reallaşdırılması baxımından unikal mühasibat problemləri, eləcə də NFT-lərin inkişafı xərcləri üçün müvafiq mühasibat uçotunun müəyyənləşdirilməsində çətinliklər yarana bilər. Şirkətlər inkişaf etdirilən əsas əqli mülkiyyəti, alıcıya veriləcək hüquqları və ödənilən xərclərin xarakterini başa düşməlidirlər. Çünki NFT-lər adətən fiziki dünyada maddi mülkiyyəti köçürməkdənsə, rəqəmsal hüquqları Metaverse-də ötürürlər. Bu tokenlərin investoru və ya alıcısı üçün o, həmçinin müvafiq mühasibat uçotu rejimini müəyyən etmək üçün NFT-lər tərəfindən ötürülən hüquqların xarakterini müəyyən etməlidir (Kim S., Crowley M., Park A., Karnick M., 2022).

Bu mühasibat uçotu mübahisəsi mühasibat peşəsini tənzimləmək və onun təcrübələrini formalaşdırmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş beynəlxalq qurumlar tərəfindən həll edilməli və baxılmalıdır. Fiziki şirkətlərin virtual filiallarının rəqəmsal aktivləri beynəlxalq mühasibat uçotu qaydaları və standartları ilə emal edə bilməsi üçün və mühasibat uçotunda tətbiqin nəzərləşdirmədən əvvəl olması arqumentinə əsaslanaraq, bu aktivlərin qısa və ortamüddətli perspektivdə olacağı gözlənilir.

Metaverse əvvəllər qeyd edildiyi kimi bir sıra texnologiyalar toplusunu əhatə edir, bunlardan başlıcası virtual reallıqdır və bu texnologiyalar yüksək dərəcədə inteqrasiya olunmuş və ahəngdardır, bu isə virtual mühitə və Metaverse dünyasına uyğun gələn mühasibat uçotu informasiya sistemlərinin layihələndirilməsinin mümkünlüyü deməkdir. Məsələn, fırldaqçılıq təcrübələrini azaltmaq qabiliyyətinə dair bir çox tədqiqat növləri ilə təsdiqlənmiş Blockchain texnologiyası sayəsində maliyyə məlumatlarına inamı təmin etmək və s. (Rahmawati M. I., Sukoharsono E., Ganis R., Aulia F., Prihatiningtias Y. W., 2021).

Eyni kontekstdə şirkətlər Metaverse dünyasında maliyyə hesabatları hazırlamaq üçün virtual reallıq texnologiyasını tətbiq edərkən nəzərə alınmalı olan bəzi mülahizələri qeyd etmək olar ki, bu da qısa müddətdə mühasibatlıq peşəsinə problemlər yarada bilər, aşağıdakı kimi (Financial Reporting Council, 2021):

1. Maliyyə hesabatlarının məzmununun xarakteri: İllik maliyyə hesabatının xarakteri müxtəlif növ müfəssəl maliyyə hesabatlarını və biznes modeli və şirkət strategiyası haqqında təsviri paraqrafları ehtiva edir və məzmunun bu birləşməsinə effektiv hesabatla çevirmək çətin olur.

2. Məhəl qoymamaq riski: maliyyə hesabatlarında olan məlumatlardan faydalanan bir sıra qrupların, xüsusən də analitiklərin və investorların diqqəti çoxlu sayda şirkətlər və buna görə də virtual kimi müxtəlif texnologiyalardan istifadə edən şirkətlər üzrə ətraflı təhlilə yönəlib. reallıq müqayisədə nəzərə alınmamaq riski altında ola bilər. Hesabatlarının fərqli təbiətinə görə, VR texnologiyasının nisbətən az sayda şirkət tərəfindən qəbul edilməsi səbəbindən əhəmiyyətli məzmunun olmaması bu texnologiyanın geniş istifadəsinə əsas problem və maneə olaraq qalır (Anastacio S.B., 2019).

3. Maliyyə hesabatlarının gecikdirilməsi: Virtual reallıqda buraxılan eksperimental illik hesabatlar çox vaxt kağız və ya PDF formatında dərc edilmiş rəsmi illik hesabatdan həftələr və ya aylar sonra ictimaiyyətə açıqlanır və bu, onun istifadəçiləri üçün faydalılığını və dəyərini məhdudlaşdırır.

Metaverse-də audit

Mühasibat uçotunda hər hansı dəyişiklik və yeniliklər auditə şamil edilməlidir, çünki ikincisi birincinin nəticələrindən asılıdır və onun fəaliyyəti birincinin bitdiyi yerdən başlayır. Əvvəlcə Metaversedə audit peşəsinin zəruriliyini qeyd etmək lazımdır. Çünki Metaverse-də müstəqil şirkətlər ola bilər və onların maliyyə hesabatları virtual istifadəçilərə veriləcək və orada virtual pul bazarının və inteqrasiya olunmuş biznes və maliyyə mühitinin olacağı istisna edilmir və buna görə də hələ də auditorun qərəzsiz texniki rəyinə ehtiyac vardır. Lakin virtual reallıq texnologiyası və Metaverse-də Blockchain texnologiyasının inteqrasiyası sayəsində audit prosesində əsaslı dəyişikliklər gözlənilir. Bununla da, texniki inkişafın kənar audit ehtiyacını aradan qaldıracağı gözlənilir.

NƏTİCƏ

Metaverse biznes və maliyyə mühiti də daxil olmaqla biznes və ətrafımızdakı insanlarla qarşılıqlı əlaqəmizi əsaslı surətdə dəyişdirməyə çalışan ən son texnologiyadır və buna görə də mühasibat uçotu və audit çox güman ki, xüsusi ilə də media və əyləncə sektoruna təsiri böyük olacaqdır. Metaverse-də mühasibat uçotu və audit, bu sualların bəzilərini cavabsız qoyaraq, bəzi təfərrüatlarda bəzi ssenariləri təsəvvür etməyə çalışdı, lakin bunların hamısı naməlum gələcək üçün yalnız bir proqnoz olaraq qalır, lakin bu sualın həcmi və ölçüsünü vizuallaşdırmaq vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Anastacio S.B. (2019). "Use of virtual reality in auditing. Annual national convention, Association of government internal auditor (AGIA)".
2. Brown A. (2021). "What Is The Metaverse—And Why Does Mark Zuckerberg Care So Much About It?" <https://www.forbes.com/sites/abrambrown/2021/11/03/zuckerbergfacebook-metaverse-meta-virtual-reality-oculus/?sh=fef92ce6b69f>
3. Financial Reporting Council. (2021). "Virtual and Augmented Reality in corporate reporting". <https://library.croneri.co.uk/miscvarc0221>
4. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/economics/service-sector/> - CFI Team (2021). Service Sector
5. https://www.ey.com/en_us/ceo/ceo-survey-media-entertainment - Viewer shoot video on a smartphone at a concert The CEO Imperative: M&E industry investments are center stage as uncertainty builds, 2022
6. Johnson R. A., Middleton J. M. (2008). "Accounting for Second Life". Journal of Accountancy, Association of International Certified Professional Accountants. <https://www.journalofaccountancy.com/issues/2008/jun/accountingforsecondlife.html>
7. Kim S., Crowley M., Park A. & Karnick M. (2022). "The Metaverse: Accounting Considerations Related to Nonfungible Tokens". Accounting Spotlight, Deloitte
8. Rahmawati M. I., Sukoharsono E., Ganis R., Aulia F. & Prihatiningtias Y. W. (2021). "From Blockchain to Accounting Profession: Evidence from Indonesia", Journal of Hunan University (Natural Sciences), 48(2), 10-16.
9. Rathore D. (2022). The metaverse: phase of virtual realities. [20.02.2022] Available from: <https://www.dunebook.com/themetaverse-phase-of-virtual-realities/>

D.D.Farajova

Phd., teacher Azerbaijan State Economic University

S.Y.Alakbarova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Priority directions of the organization, accounting and audit of the investment policy in accordance with the challenges of the modern economy in service sector organizations

Abstract

The service sector is made up of businesses that offer services rather than goods, and includes a large number of sub-sectors. Investing in the entire services sector can help diversify the portfolio as its sub-sectors have different business models. The service sector is undergoing changes as services and consumer demand evolve.

The Metaverse is pretty much the latest technology. The term is still in the process of formation, research and discussion. But it is expected to replace social media and change the way people interact and get work done. Therefore, the Metaverse attracts more attention than social networks or the Internet. Since the Metaverse includes many integrated modern technologies, the coming era is better referred to as the world of the Metaverse.

As can be seen from the results of the study, Metaverse represents a vertical rather than a horizontal development of accounting and auditing, where its goals remain unchanged. The technologies of the metaverse will play the role of an auxiliary tool for them. In addition, Metaverse creates new digital assets that require accounting measurements to provide accurate disclosure tools and methods. Metaverse may influence the planning of the audit process and the collection of evidence.

The study aims to identify some of the professional and academic implications or implications for Metaverse in the field of accounting and auditing.

Key words: service sector, metaverse technology, media.

Д.Д.Фараджева

д.ф.э., преп., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

С.Ю.Алекперова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Приоритетные направления организации, учета и аудита инвестиционной политики в соответствии с задачами современной экономики в организациях сферы услуг

Резюме

Сектор услуг состоит из предприятий, которые предлагают услуги, а не товары, и включает в себя большое количество подсекторов. Инвестиции во весь сектор услуг могут помочь диверсифицировать портфель, поскольку его подсекторы имеют разные бизнес-модели. Сектор услуг претерпевает изменения по мере развития услуг и потребительского спроса.

Метавселенная - это в значительной степени новейшая технология. Термин все еще находится в стадии формирования, исследования и обсуждения. Но ожидается, что он заменит социальные сети и изменит то, как люди взаимодействуют и выполняют работу. Поэтому Метавселенная привлекает больше внимания, чем социальные сети или Интернет. Поскольку Метавселенная включает в себя множество интегрированных современных технологий, грядущую эру лучше называть миром Метавселенной.

Как видно из результатов исследования, Metaverse представляет собой вертикальное, а не горизонтальное развитие бухгалтерского учета и аудита, где его цели остаются неизменными. Технологии метавселенной будут играть для них роль вспомогательного инструмента. Кроме того, Metaverse создает новые цифровые активы, для которых требуются учетные измерения для предоставления точных инструментов и методов раскрытия информации. Metaverse может повлиять на планирование процесса аудита и сбор доказательств.

Исследование направлено на то, чтобы выявить некоторые профессиональные и академические последствия или последствия для Metaverse в области бухгалтерского учета и аудита.

Ключевые слова: сфера услуг, технология Метавселенной, медиа.

A.A.Paşacanov
i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
anar.pashajanov@gmail.com
N.K.Mustafayev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
niyazz99.nm@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 20.11.2022

The article was received by editorial board on 20.11.2022

Статья принята к печати 20.11.2022

MƏRKƏZİ BANKLARDA BLOKÇEYN TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ MEXANİZMLƏRİ VƏ PRESPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Blokçeyn və rəqəmsal valyutaların inkişafı ilə bütün dünyada mərkəzi banklar CBDC-nin inkişaf prosesini sürətləndirirlər. Bununla belə, CBDC dizaynında blockchain-in qəbulu hələ də mübahisəlidir. Məqalədə biz CBDC dizaynının həm funksional, həm də qeyri-funksional tələblərini təhlil edirik və blockchain əsaslı CBDC sxemləri üzrə ədəbiyyat icmalını edirik. Təhlil nəticələri göstərir ki, icazəli blokçeyn CBDC üçün icazəsiz blokçeyndən daha uyğundur. Bundan əlavə, blokçeyn əsaslı CBDC-də performans, genişlənmə və çarpaz zəncirli qarşılıqlı fəaliyyət kimi bəzi problemlər var. Təhlillərimiz vaxtındadır və blokçeyn əsaslı CBDC dizaynı üçün təlimatlar verə bilər.

Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyuta (CBDCs) mərkəzi bank pulunun rəqəmsal formasıdır və mərkəzi bank tərəfindən yaradılmış və dəstəklənən qanuni ödəniş vasitəsidir. CBDC banklar, qurumlar və şəxslər arasında ödənişlərin təhlükəsizliyini sürətləndirən və artıran rəqəmsal kitab kitabçasında (blokçeyn ola bilər və ya olmaya bilər) idarə olunur. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı tərəfindən aparılan son araşdırmaya görə, qurumların əksəriyyəti CBDC-lər üçün konsepsiyanın sübutlarını fəal şəkildə araşdırır və inkişaf etdirir.

Mərkəzi bankın rəqəmsal valyutası ölkənin fiat valyutasının rəqəmsal formasıdır. CBDC bir ölkənin pul orqanı və ya mərkəzi bankı tərəfindən verilir və tənzimlənir. CBDC-lər maliyyə inklüzivliyini təşviq edir və pul və fiskal siyasətin həyata keçirilməsini sadələşdirir. Mərkəzləşdirilmiş valyuta forması olaraq, bəzi kriptovalyutalar kimi əməliyyatları anonimləşdirməyə bilərlər. Bir çox ölkələr CBDC-lərin onların iqtisadiyyatlarına, mövcud maliyyə şəbəkələrinə və sabitliyə necə təsir edəcəyini araşdırır.

Açar sözlər: blokçeyn, Mərkəzi Bank, CBDC.

GİRİŞ

2008-ci ildə Bitcoin banklar kimi etibarlı üçüncü tərəflərə etibar etmədən əməliyyatlar aparmağa imkan verən ilk mərkəzləşdirilməmiş kriptovalyuta (rəqəmsal valyuta) kimi təklif edilir. Blockchain Bitcoin-in əsas texnologiyasıdır və blokçeyndəki nailiyyətlər ödəniş üsullarına, e-ticarətə və sərhədlərarası köçürmələrə böyük təsir göstərmişdir. Blockchain texnologiyası kriptovalyutalarda da geniş istifadə olunur və son 10 ildə 5000-dən çox blokçeyn əsaslı kriptovalyuta yaranmışdır (Opore E.A., Kim K., 2020).

Sürətlə dəyişən rəqəmsal dünyada getdikcə daha çox əməliyyat onlayn şəkildə həyata keçirilir və daha az kağız pul istifadə olunur. Trendə uyğunlaşmaq üçün bütün dünyada hökumətlər

rəqəmsal fiat pula doğru gedir. Fiat pul dövlət tərəfindən buraxılan valyutadır, ABŞ Dolları, Avro və Çin Yuanı hamısı fiat puldur.

Bitcoin kimi mərkəzləşdirilməmiş blokçeyn əsaslı kriptovalyutalar ilə sabitlik və tənzimləmə vasitələri kimi fiat pul arasında əhəmiyyətli fərqlər var. Beləliklə, bu mərkəzləşdirilməmiş kriptovalyutalar rəqəmsal fiat pul üçün bir seçim deyildir və bütün dünyada mərkəzi banklar öz rəqəmsal fiat pullarını, CBDC (Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyuta) üzərində araşdırma aparırlar. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) CBDC-ni mərkəzi bank tərəfindən rəqəmsal olaraq buraxılan və qanuni ödəniş vasitəsi kimi xidmət edən fiat pulun yeni forması kimi müəyyən edir. BIS (Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı)-a görə, mərkəzi banklar CBDC tədqiqat və inkişafına müsbət münasibət bəsləyir və mərkəzi bankların 80%-dən çoxu CBDC prototiplərini fəal şəkildə tədqiq edir və inkişaf etdirir. CBDC-nin əsas motivləri ödənişlərin təhlükəsizliyini, möhkəmliyini və səmərəliliyini təşviq etmək, emissiya dəyərini azaltmaq və əməliyyatın rahatlığını artırmaqdır (Adrian T., Muhleisen M., Obstfeld M., 2018).

Əksər kriptovalyutaların əsas texnologiyası olan blokçeyn CBDC tədqiqatlarında və prototip təcrübələrində də araşdırılır. Blockchain-in üstünlükləri ilə blokçeyn əsaslı CBDC səmərəliliyin artırılmasına və daha təhlükəsiz ödəniş sistemlərinin yaradılmasına kömək edə bilər. Bununla belə, CBDC dizaynında blockchain-in qəbulu hələ də mübahisəlidir, çünki blockchain texnologiyasının hələ də aradan qaldırılmasını tələb edən təhlükəsizlik və genişlənmə problemləri kimi bir çox problem vardır.

METOD

Boşluğu aradan qaldırmağa kömək etmək və CBDC dizaynı üçün təlimat təmin etmək üçün biz blokçeyn əsasında mövcud tipik CBDC sxemlərinin hərtərəfli təhlilini aparırıq. Sonra CBDC tələblərini və ssenarilərini və CBDC-də blokçeynin perspektivlərini təhlil etdik. Nəhayət, blockchain əsaslı CBDC-nin problemləri və açıq problemləri müzakirə olunur.

ARAŞDIRMA MODELİ

Blockchain və CBDC ilə bağlı bəzi araşdırmalar da vardır. Dünya İqtisadi Forumu mərkəzi bankların maliyyə və monetar problemləri həll etmək üçün blokçeynindən necə istifadə etdiyinə dair sorğu keçirir, CBDC-nin sınaqları və tətbiqi də iştirak edir. Codruta Boar və Andreas Wehrli 2020-ci ilin sonlarında dünyanın 65 mərkəzi bankından CBDC-də onların CBDC işində iştirakları, motivasiyaları və niyyətləri CBDC-nin buraxılması ilə bağlı sorğu aparırlar. Natalia Dashkevich et al. CBDC daxil olmaqla, mərkəzi bankın blokçeynindən istifadə hallarını ümumiləşdirmişdir. Ayisi Opare və Kwangjo Kim mərkəzi bankların blokçeyn əsaslı CBDC-lərə dair sorğusunu təqdim edir. Bununla belə, o, yalnız konsepsiya sübutu prototiplərini tamamlamış CBDC-lərə diqqət yetirir, buna görə də bir çox davam edən CBDC proqramları nəzərə alınmır. Bu işlərlə müqayisə etsək, işimizdə həm mərkəzi banklardan, həm də tədqiqat icmalarından CBDC sxemlərinə əsaslanan blokçeyn nəzərə alınır.

ANALİZ

CBDC üçün Blockchain

Blockchain texnologiyası CBDC-yə unikal üstünlüklər gətirir. Xüsusilə Ethereum, miqyaslılıq və məxfilik baxımından CBDC tələblərini dəstəkləmək üçün istehsalə ən hazır blokçeyndir.

Sistem etibarlı. Blockchain əsaslı CBDC mərkəzi banklara CBDC-nin son istifadəçilər üçün istifadəsinin məxfiliyini və müstəqilliyini qoruyarkən valyutaya nəzarət etməyə imkan verir.

Məlumatın mövcudluğu. Blockchain kimi paylanmış sistemlər, tranzaksiya tarixçəsi ətrafında inam və şəffaflığa əlavə olaraq məlumatların mövcudluğunu və dayanıqlığını təmin edir.

Yenilik. Blockchain əsaslı CBDC açıq mənbə blokçeyn ekosisteminə qurulan innovativ məhsul və xidmətlərdən, o cümlədən qeyri-mühafizə pul kisələri, sıfır bilik kriptografiyası və

mərkəzləşdirilməmiş maliyyədən faydalanır. Ethereum 350.000-dən çox tərtibatçı ilə dünyanın ən böyük blokçeyn ekosistemidir(<https://consensus.net/solutions/payments-and-money/cbdc/>, 2022).

Cədvəl 1

CBDC-yə əsaslanan blockchain-in xülasəsi

Layihənin adı	Layihə statusu	CBDC növləri	Blockchain	Blockchain növləri	İstifadə halları	Ölkə	İl
DNBcoin	Prototip	-	Bitcoin	İctimai	-	Niderland	2015
RSCoin	Prototip	-	Bitcoin	İctimai	Daxili ödənişlər	İngiltərə	2016
Project Ubin	Prototip	Topdan	Ethereum, Corda, Hyperledger Fabric və Quorum	Konsorsium	Banklararası ödəniş və hesablaşmalar, transsərhəd hesablaşma ödənişləri, Çatdırılma və Ödəniş, transsərhəd ödənişlər	Sinqapur	2016
Project Khokha	Prototip	-	Quorum	Konsorsium	Banklararası ödəniş və hesablaşmalar	Cənubi Afrika	2018
E-krona	Prototip	Pərakəndə	Corda	Konsorsium	Ölkədaxili pərakəndə ödənişlər, banklararası ödənişlər	İsveç	2018
Project Inthanon	Prototip	Topdan və pərakəndə	Corda, Hyperledger	Şəxsi	Banklararası ödəniş	Tayland	2018
Australia	Prototip	Topdan	Ethereum	Konsorsium	Topdansatış maliyyə bazarı əməliyyatları	Australia	2020
Sun et. al	Araşdırma	-	Hyperledger, Ethereum	Konsorsium	-	Tədqiqat cəmiyyəti	2017
AFCoin	Araşdırma	-	Ethereum	Konsorsium	-	Tədqiqat cəmiyyəti	2019

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlamışdır, 2022

Blokçeyn mövcud rəqəmsal kriptovalyutaların əsas texnologiyasıdır. Dünyanın mərkəzi bankları CBDC-də blokçeynin potensial tətbiqlərini fəal şəkildə araşdırır və tədqiq edir (W.E. Forum, 2016). 2016-cı ildən bəri bir çox mərkəzi banklar CBDC-də blokçeynin qəbulu üzrə layihələrə başlayıblar. Bəzi layihələr bitmiş və konsepsiya sübutu prototipləri hazırlamışdır. Bu bölmədə Cədvəl 1-də göstərilənlər kimi həm mərkəzi bankların, həm də tədqiqat icmalarının CBDC layihələri və sxemləri əsasında blokçeynlə bağlı ədəbiyyat icmalısı verilmişdir.

Mərkəzi bankların blokçeyn əsaslı CBDC sxemləri

➤ **Bitcoin əsaslı CBDC.** Bitcoin ən uğurlu kriptovalyutadır və mərkəzi banklar tərəfindən DNBcoin/Dukaton və RSCoin kimi erkən blokçeyn əsaslı CBDC tədqiqatlarında da nəzərə alınır.

DNBcoin/Dukaton. 2015-ci ildə Hollandiya mərkəzi bankı blokçeyn əsaslı CBDC prototipi DNBcoin/Dukaton inkişaf etdirdi (D.N. Bank, Annual report DNB, 2015). DNBcoin-in ilk versiyası Bitcoin blockchain-dən uyğunlaşdırılıb və ödəniş sistemində davamlılığa yönəlmişdi. Sonra Hollandiya mərkəzi bankı sonrakı dörd blokçeyn prototipində fərqli konsensus və təsdiqləmə mexanizmlərini sınaqdan keçirdi. Nəhayət, Hollandiya Mərkəzi Bankı belə nəticəyə gəldi ki, blokçeyn texnologiyası imkanları, səmərəliliyi və ödənişin dəqiqliyi ilə bağlı məhdudiyyətlərə görə maliyyə infrastrukturunu üçün seçim ola bilməz. Təəssüf ki, Dukaton layihəsi ilə bağlı heç bir ictimai texnologiya təfərrüatı yoxdur.

RSCoin. 2016-cı ildə İngiltərə Bankı və London Universitet Kolleci RSCoin-i blokçeyn əsaslı CBDC prototip sistemi kimi təklif etdi (Danezis G., Meiklejohn S., 2016). RSCoin Bitcoin-ə əsaslanır və UTXO (Unspent Transaction Output) modeli istifadə olunur. RSCoin-də yüksək səviyyəli qlobal kitab və aşağı səviyyəli kitab kimi iki növ “dəftər” var. Mərkəzi bank valyuta emissiyasına və yüksək səviyyəli qlobal kitabların saxlanması cavabdehdir. Aşağı səviyyəli kitab ödəniş interfeysi təminatçıları tərəfindən saxlanılır və mərkəzi banka təqdim edilir. Ödəniş interfeysi təminatçıları və son istifadəçilər arasında “proxy” rolunu oynayır. Mərkəzi bank həmçinin əməliyyatlar zamanı yarana biləcək ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına və qlobal mühasibat kitabının qlobal ardıcılığının qorunmasına cavabdehdir.

İcazəli blokçeyn əsaslı CBDC

İcazəli konsorsium blokçeyninin yetkinliyi ilə mərkəzi banklar CBDC-də konsorsium blokçeyni tətbiq etməyə çalışırlar. CBDC-də ən çox istifadə edilən konsorsium blokçeynləri Ethereum, Corda, Hyperledger Fabric və Quorum-dur. Bu layihələrin əsas tətbiqi ssenarilərinə bankdaxili ödənişlər, banklararası ödənişlər, transsərhəd ödənişlər və hesablaşmalar daxildir.

Layihə Jasper/CAD-coin. 2016-cı ildə Kanada Bankı blokçeyn əsaslı tam satış CBDC kimi Project Jasper-ni işə saldı. Project Jasper yüksək məbləğdə banklararası ödənişlər üzrə ödəniş sistemi konsepsiyasının sübutunu işləyib hazırladı. Birinci mərhələdə Ethereum iştirakçıları arasında ödənişlər etmək üçün istifadə olunur. İkinci mərhələdə Corda blockchain sınaqdan keçirilir (<https://www.bankofcanada.ca/research/digital-currencies-and-fintech/projects/>, 2016).

İki mərhələ göstərir ki, mərkəzi bank blokçeyn əsaslı topdansa satış ödəmə sistemindən faydalana bilər ki, bu da səmərəliliyi artırır və xərcləri azaldır. Blockchain-in daha çox tətbiqini araşdırmaq üçün 2017-ci ildə Kanada Mərkəzi Bankı Project Jasper proqramını genişləndirdi və blokçeyn əsaslı CBDC prototipi CAD-coin hazırladı. Kanada Bankından başqa, bir çox kommersiya bankları CAD-coin ilə eksperimental banklararası ödəniş sistemi qurmaq üçün birləşdi və əməkdaşlıq etdi.

Layihə Ubin. 2016-cı ildə Sinqapurun Valyuta Təşkilatı ödənişlərin və qiymətli kağızların kliring və hesablaşmasında blokçeynin istifadəsini araşdırmaq üçün blokçeyn əsaslı CBDC Layihə Ubin layihəsini işə saldı. Beş fazalı təcrübələr blokçeynin CBDC-də tətbiq oluna biləcəyini sübut edir. 1-ci mərhələdə Ethereum banklararası ödənişləri həyata keçirmək üçün istifadə olunur. 2-ci mərhələdə mərkəzləşdirilməmiş banklararası ödənişləri araşdırmaq üçün Corda, Hyperledger Fabric və Quorum istifadə olunur. 3-cü mərhələdə Çatdırılma ilə Ödəniş arasında ağıllı müqavilə-

lərdən istifadə edilir. Faza 4 blokçeynlə transsərhəd hesablaşma ödənişləri üzrə təcrübələr aparır. Faza 4-ün davamı olaraq, 5-ci mərhələ transsərhəd ödənişləri həyata keçirmək və çoxvalyuta ödənişləri modelinin inkişafını araşdırmaq üçün blokçeyn və CBDC-dən istifadə edir (<https://www.mas.gov.sg/schemes-and-initiatives/Project-Ubin>, 2016).

Layihə Stella. 2017-ci ildə Avropa Mərkəzi Bankı (ECB) və Yaponiya Bankı blokçeynlə transsərhəd ödənişlərə yönəlmiş Project Stella layihəsini başlatdı. 1-ci mərhələ blokçeyn ilə böyük dəyərli ödənişlərin işlənməsini sınaq, 2-ci mərhələ isə blokçeyn ilə ödənişə qarşı qiymətli kağızların çatdırılmasını araşdırır; və 3-cü mərhələ transsərhəd ödənişlərin təkmilləşdirilməsində blokçeynin tətbiqini qiymətləndirir (https://www.boj.or.jp/en/anno/un/ce/ments/release_2020/rel200212a.htm/, 2017).

E-Krona. 2018-ci ildə İsveç mərkəzi bankı Corda blokçeyninə əsaslanan CBDC olan E-krona təklif etdi. E-krona iki səviyyəli və özəl blokçeyn əsaslı modeldir. Birinci səviyyədə, mərkəzi bank özəl blokçeyn şəbəkə səviyyəsini mənimsəyir və şəbəkəyə yeni iştirakçıları təsdiq edə və əlavə edə bilər. Bundan əlavə, mərkəzi bank elektron kronun buraxılması və çıxarılmasına da cavabdehdir. Elektron kron şəbəkəsinin iştirakçıları ikinci pillə vasitəsilə son istifadəçilərə e-kron paylayırlar, sonra isə son istifadəçilər müxtəlif məqsədlər üçün e-kronu istifadə edə bilərlər. E-kron daxili mərkəzlidir və tətbiq ssenariləri əsasən pərakəndə ödənişlərə, məsələn, fiziki şəxslər arasında ödənişlərə aiddir (<https://www.riksbank.se/globalassets/media/rapporter/e-krona/2019/the-riksbanks-e-krona-pilot.pdf>, 2019).

Layihə Inthanon. 2018-ci ildə Tayland Bankı (BOT) blokçeynlə yerli topdansaş CBDC üçün konsepsiyanın sübutunu inkişaf etdirməyi hədəfləyən Inthanon layihəsini işə saldı. Project Inthanon özəl icazəli Hyperledger Besu şəbəkəsində işləyir və topdansaş CBDC-yə diqqət yetirir. Project Inthanon kommersiya banklarına banklararası hesablaşmalar kimi topdansaş CBDC vasitəsilə daxili vəsait köçürmələrini həyata keçirməyə imkan verir. Layihə Inthanon sübut etdi ki, blokçeyn əsaslı CBDC ödəniş səmərəliliyini artırmağa, əməliyyat əhatəsini genişləndirməyə, əməliyyat və uyğunluq risklərini azaltmağa kömək edə bilər (https://www.bot.or.th/English/FinancialMarkets/ProjectInthanon/Documents/Inthanon_Phase2_Report.pdf, 2017).

Layihə LionRock-Inthanon. Transsərhəd ödənişlər kimi digər potensial CBDC ssenarilərini daha da araşdırmaq üçün HKMA və BOT 2019-cu ildə blokçeyn əsaslı transsərhəd ödənişləri topdansaş səviyyəsində sınaqdan keçirmək üçün Inthanon-LionRock Layihəsini təklif etdi. Inthanon-LionRock layihəsində blokçeyn tunel şəbəkəsi LionRock və Inthanon, iki blockchain əsaslı CBDC-ni birləşdirmək üçün istifadə olunur. Ənənəvi transsərhəd ödənişlərlə müqayisədə LionRock-Inthanon real vaxt rejimində transsərhəd ödənişləri həyata keçirməyə imkan verir ki, bu da transsərhəd ödənişlərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və xərcləri azaldır. Bundan əlavə, LionRock-Inthanon iki blokçeyn əsaslı CBDC-ni birləşdirən ilk şirkətdir (https://www.hkma.gov.hk/media/eng/doc/key-functions/financialinfrastructure/Report_on_Project_Inthanon-LionRock.pdf, 2019).

Avstraliya. 2020-ci ilin yanvarında Avstraliya Ehtiyat Bankı Ethereum əsasında topdansaş CBDC-ni araşdırmaq layihəsini elan etdi. CBDC layihəsi CBDC-nin topdansaş maliyyə bazarı əməliyyatlarında səmərəlilik, risklərin idarə edilməsi və innovasiya üçün təsirlərini araşdırmaq məqsədi daşıyır (National Australia Bank, 2020).

Mərkəzi banklarla yanaşı, tədqiqat icmaları da blokçeyn əsaslı CBDC ilə maraqlanırlar. Bəzi blokçeyn əsaslı CBDC sxemləri son illərdə tədqiqat icmaları tərəfindən təklif edilmişdir və çoxlu blokçeyn modeli də bu sxemlərdə qəbul edilmişdir.

Əksər mərkəzi banklar blockchain ilə CBDC sxemlərinə müsbət yanaşırlar, bir çoxları hətta blokçeyn əsaslı CBDC prototiplərini təklif etdilər. Bununla belə, bu banklar yalnız CBDC-də blockchain tətbiqini araşdırır və heç bir mərkəzi bank blokçeyn əsaslı CBDC tətbiq etməyib. Çünki

həm blokçeyn, həm də blokçeyn əsaslı CBDC-də performans, miqyaslılıq, çarpaz zəncirli qarşılıqlı fəaliyyət və istifadə ssenariləri kimi hələ də aradan qaldırılmalı bəzi problemlər var.

NƏTİCƏ

Blockchain texnologiyası CBDC və maliyyə sistemlərinə unikal üstünlüklər gətirə bilər. Audit qabiliyyəti və dəyişməzliyi kimi xarakterlər blokçeynini CBDC tələblərinə cavab vermək üçün ideal hala gətirir. Bundan əlavə, blokçeyn əsaslı CBDC modeli tənzimləmə üstünlüyünə malikdir və xərcləri azaltmağa və ödəniş səmərəliliyini artırmağa kömək edə bilər. Bəzi mərkəzi banklar artıq blokçeyn əsaslı CBDC üzərində işlədiklərini təsdiqləsələr də, Blockchain-in qəbulu hələ də mübahisəlidir.

CBDC dizaynında blockchain-in qəbulu ilə bağlı müzakirələr gedir. Blokçeynin xüsusiyyətləri CBDC dizayn tələblərinə uyğundur. İcazəsiz blokçeynlə müqayisədə icazəli blokçeyn CBDC dizaynı üçün daha uyğundur. Bununla belə, blokçeyn əsaslı CBDC tətbiq edən heç bir mərkəzi bank yoxdur. Çünki blokçeyn əsaslı CBDC-də performans, miqyaslanma, çarpaz zəncirli qarşılıqlı fəaliyyət və istifadə ssenariləri daxil olmaqla həll edilməli bəzi problemlər var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adrian T., Muhleisen M., Obstfeld M.(2018). "Casting light on central bank digital currencies", Staff Discussion Notes 2018 008 (2018) A001, <http://dx.doi.org/10.5089/9781484384572.006.A001>
2. D.N. Bank, Annual report DNB, 2015, https://www.dnb.nl/binaries/Jaarverslag%202015_tcm46-339389.pdf
3. Forum W. E. (2016). "Central Banks and Distributed Ledger Technology: How are Central Banks Exploring Blockchain Today?" http://www3.weforum.org/docs/WEF_CentralBank_Activity_in_Blockchain_DLT.pdf
4. G. Danezis S. Meiklejohn, Centrally Banked Cryptocurrencies, in:2016 Network and Distributed System Security Symposium, San Diego, CA, USA, 2016.
5. Opare E. A., Kim K. (2020). "A compendium of practices for central bank digital currencies for multinational financial infrastructures", IEEEAccess 8 (2020) 110810–110847, <http://dx.doi.org/10.1109/ACCESS.2020.3001970>
6. <https://www.bankofcanada.ca/research/digital-currencies-and-fintech/projects/> - Project Jasper, 2016
7. <https://www.mas.gov.sg/schemes-and-initiatives/Project-Ubin> - Project Ubin, 2016
8. https://www.boj.or.jp/en/announcements/release_2020/ - Project Stella, 2020
9. <https://www.riksbank.se/globalassets/media/rapporter/e-krona/2019/the-riksbanks-e-krona-pilot.pdf> - E-krona, 2019
10. https://www.bot.or.th/English/FinancialMarkets/ProjectInthanon/Documents/Inthanon_Phase2_Report.pdf - Project Inthanon,
11. https://www.hkma.gov.hk/media/eng/doc/key-functions/financial-infrastructure/Report_on_Project_Inthanon-LionRock.pdf - Inthanon-LionRock,
12. <https://consensus.net/solutions/payments-and-money/cbdc/> - Blockchain Solutions for Central Bank Digital Currency (CBDC), 2022
13. <https://www.rba.gov.au/media-releases/2020/mr-20-27.html> - Reserve Bank partners with Commonwealth Bank, National Australia Bank, Perpetual and ConsenSys Software on Wholesale Central Bank Digital Currency Research Project,

A.A.Pashajanov

PhD in Economics, Azerbaijan State University of Economics

N.K.Mustafayev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Application mechanisms of blockchain technologies in central banks and prospective development directions

Abstract

With the development of blockchain and digital currencies, central banks around the world are accelerating the development process of CBDC. However, the use of blockchain in the design of CBDC still causes controversy. In the article, we analyze both functional and non-functional requirements for CBDC design and provide an overview of the literature on blockchain-based CBDC schemes. The results of the analysis show

that a permissioned blockchain is more suitable for CBDC than a permissionless blockchain. In addition, blockchain-based CBDC has some problems, such as performance, scalability, and interoperability. Our analysis is timely and can give recommendations on the design of CBDC on the basis of blockchain.

Central bank digital currency (CBDC) is a digital form of central bank money and legal tender created and supported by the central bank. The CBDC is managed in a digital ledger (which may or may not be a blockchain), which speeds up and increases the security of payments between banks, institutions and individuals. According to a recent study by the Bank of International Settlements, most institutions are actively researching and developing proof-of-concept CBDC.

The digital currency of the central bank is a digital form of the country's fiat currency. CBDC is issued and regulated by the country's monetary authority or central bank. CBDCs contribute to the expansion of access to financial services and simplify the implementation of monetary and fiscal policy. As a form of centralized currency, they cannot anonymize transactions like some cryptocurrencies. Many countries are studying how CBDC affects their economy, existing financial networks and stability.

Key words: blockchain, Central bank, CBDC.

А.А.Пашаджанов

д.ф.э., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Н.К.Мустафаев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Направления перспективного развития и механизмы внедрения технологий блокчейн в центральных банках

Резюме

С развитием блокчейна и цифровых валют центральные банки по всему миру ускоряют процесс разработки CBDC. Однако использование блокчейна в дизайне CBDC по-прежнему вызывает споры. В статье мы анализируем как функциональные, так и нефункциональные требования к дизайну CBDC и предоставляем обзор литературы по схемам CBDC на основе блокчейна. Результаты анализа показывают, что блокчейн с разрешениями больше подходит для CBDC, чем блокчейн без разрешений. Кроме того, у CBDC на основе блокчейна есть некоторые проблемы, такие как производительность, масштабируемость и межсетевое взаимодействие. Наш анализ своевременен и может дать рекомендации по проектированию CBDC на основе блокчейна.

Цифровая валюта центрального банка (CBDC) - это цифровая форма денег центрального банка и законное платежное средство, созданная и поддерживаемая центральным банком. CBDC управляется в цифровом регистре (который может быть или не быть блокчейном), который ускоряет и повышает безопасность платежей между банками, учреждениями и частными лицами. Согласно недавнему исследованию Банка международных расчетов, большинство учреждений активно исследуют и разрабатывают доказательства концепции CBDC.

Цифровая валюта центрального банка - это цифровая форма фиатной валюты страны. CBDC выпускается и регулируется монетарным управлением страны или центральным банком. CBDC способствуют расширению доступа к финансовым услугам и упрощают реализацию денежно-кредитной и фискальной политики. Как форма централизованной валюты, они не могут анонимизировать транзакции, как некоторые криптовалюты. Многие страны изучают, как CBDC повлияют на их экономику, существующие финансовые сети и стабильность.

Ключевые слова: блокчейн, Центральный банк, CBDC.

А.А.Бабаев
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
azik.347@yandex.ru
Н.А.Мамедли
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
nuriya.mamedli@bk.ru

Мəqalə redaksiyaya daxil olub 17.11.2022

The article was received by editorial board on 17.11.2022

Статья принята к печати 17.11.2022

ПОНЯТИЕ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ, ИХ СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ

Резюме

Риск, как правило, не может быть полностью и точно известен или предсказан (неопределенность), и он меняется с течением времени. Это отрицательно сказывается на результате. Это управляемый факт. Основными компонентами риска являются вероятность возникновения и степень, в которой он повлияет на результат в случае возникновения. Но было бы большой ошибкой думать, что риск - это понятие, имеющее только негативные последствия.

Риск следует рассматривать как возможность получения прибыли, и следует прилагать систематические усилия, чтобы превратить его в возможность. Финансовый риск - это один или несколько факторов, влияющих на вероятность положительного или отрицательного результата инвестиции или на вероятность выполнения финансового обязательства. В каждый момент жизни есть риски.

Наиболее важным для организаций является создание карт рисков в соответствии с секторами, в которых они работают. Им необходимо заранее определить, с какими рисками они сталкиваются. Анализ рисков, оценка рисков и процессы обработки рисков лежат в основе управления рисками. Есть поговорка, что когда пуни едят, важно не то, насколько он твердый, а то, с какой стороны.

Ключевые слова: *риск, финансы, управление, оценка, уровень развития.*

ВВЕДЕНИЕ

Риск – это вероятность того, что любое действие или событие будет развиваться в отрицательном направлении или иметь отрицательный результат.

Для классификации рисков используются разные критерии. Существуют различные методы классификации, связанные с рисками, с которыми сталкиваются организации. Существуют даже разные определения схожих рисков. С финансовой точки зрения риски можно разделить на систематические и несистематические:

1. Систематические риски возникают внутри системы. По этой причине он затрагивает все компании в разной степени, но в одном направлении. Эти риски являются неконтролируемыми рисками.
2. Несистематические риски возникают из-за факторов, специфичных для сектора, в котором осуществляется деятельность.

По этой причине это влияет только на организации в этом секторе, и в этих организациях относительно легче принять меры. Можно разделить риски на финансовые риски и корпоративные риски с другой точки зрения: «Разработка и применение процедур

определения, измерения и управления финансовыми рисками означает управление финансовыми рисками.

МЕТОД

В исследовании будут использованы методы анализа, сравнения, обобщения и статистического анализа.

Первым из этих методов является метод анализа. Этот метод широко используется в исследованиях. Теоретически будут изучены теоретико-методологические основы учета и анализа инвестиционной деятельности, проектов.

Аналитические методы исследования разработаны с целью изучения основных направлений Управление рисками финансовых институтов.

МОДЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Если финансовый риск не будет должным образом управляться, предприятия, столкнувшиеся с этим риском, могут обанкротиться. Развивающиеся и изменяющиеся условия означают, что для достижения успеха недостаточно одного риска; показали, что настоящий успех возможен при хорошем управлении рисками, и эта концепция была известна как «Не рискуйте, управляйте им».

Особенно на финансовых рынках, чтобы иметь возможность проводить успешные операции, необходимо обращать внимание на экономические показатели связанных стран и анализировать их экономику, высказывать идеи, ориентированные на будущее, чтобы занять новые позиции в направлении этих идей.

АНАЛИЗ

Следует отметить, что, помимо анализа одной или нескольких экономик, необходимо проводить всесторонние оценки с учетом тенденций мировой экономики. Необходимо мыслить универсально и действовать с учетом возможностей предприятия; Подчеркивается: «Думай глобально, действуй локально». Финансовые риски включают в себя элементы риска, которые могут повлиять на финансовую структуру компаний. Финансовые риски в основном классифицируются как капитальный риск, рыночный риск, кредитный риск и риск ликвидности.

Буквально риск означает риск потери. Знание философии риска вашей собственной компании имеет решающее значение при заключении любой индивидуальной сделки. Каков аппетит компании к риску, география, клиент и кто он для этого продукта? Зависит ли успех компании от этой единственной сделки?» (Abduləzimov, A. Ə., 2016).

Причины финансового риска делятся на;

- внутренние причины предприятия;
- причины внешние по отношению к предприятию.

Внутрипредпринимательские причины. Рост конкуренции между предприятиями, возникающий из-за глобализации, делает социальные и экономические условия все более сложными. Предприятия, способные адаптироваться к социально-экономическим условиям, продолжают свою деятельность, а предприятия, не способные обеспечить адаптацию, прекратили свою деятельность. Согласно этим результатам, финансовый крах представляет собой серьезную проблему, и для решения этой проблемы необходимо сосредоточиться на факторах, вызывающих финансовый крах. В исследовании, направленном на определение причин неудач на предприятиях, причины неудач были собраны под следующими заголовками:

Причины неудач и процент:

- непредвиденные события в отрасли 20 %
- неадекватность управления 60 %

- естественные дефекты 10 %
- прочие 10%

Среди причин, связанных с предприятием, невозможность иметь капитал в размере, способном финансировать рост, и чрезмерное использование заемных средств, ошибки в выборе места расположения предприятия, несоответствие ожиданиям клиентов, чрезмерные вложения в материальные активы и т. д.

К причинам внутреннего сбоя относятся: объем продаж, не достигший ожидаемого уровня, чрезмерное увеличение операционных расходов, неспособность предприятия вовремя изучить свои дебиты и превращение значительной части должников в сомнительных должников, слишком низкая и медленная скорость оборота средств, чрезмерное использование материальных активов, осуществление инвестиций, неправильное определение местонахождения предприятия, слабость на рынке по сравнению с фирмами-конкурентами, принятие неверных управленческих решений, слабость в выполнении обязательств руководителей, забастовки. Поскольку предприятия представляют собой открытые системы, они находятся в постоянном взаимодействии с обществом, в котором находятся (Bağırov, D., Həsənlı, M., 2018).

Следовательно, любой негатив вокруг предприятия повлияет на успех предприятия в негативную сторону. Экономический коллапс в стране, где работает предприятие, правовые и технологические изменения, изменения в государстве и т.д. такие факторы могут стать причиной финансового краха предприятия.

Причины внешней финансовой несостоятельности

Причины внешней финансовой несостоятельности предприятия перечислены ниже по пунктам (Алыгин, А.П., 2018):

1. неисполнение общественных обязанностей; отставание в вопросах защиты прав потребителей, улучшения качества продукции и развития продукции, неспособность идти в ногу с меняющимся миром и концепцией маркетинга;
2. инфляция и процентные ставки; неспособность предприятия найти долгосрочный кредит из-за быстрого роста процентных ставок и высокой инфляции;
3. обменный курс; быстрый рост обменных курсов;
4. война и стихийные бедствия. Финансовые риски – это риски, связанные с возможными финансовыми ресурсами, то есть денежными потерями.

Финансовый риск возникает в процессе взаимоотношений предприятий и финансовых институтов (банков, финансовых компаний, инвестиционных компаний, страховых компаний, фондовых бирж и т. д.). К причинам финансовых рисков относят инфляционный фактор, повышение учетных ставок банка, падение стоимости ценных бумаг и др. приписывается.

Финансовые риски возникают в сферах взаимоотношений предприятия с банками и другими финансовыми учреждениями, затрагивая многие аспекты стратегического развития предприятия. Однако их влияние на деятельность предприятия в основном проявляется в двух направлениях (Артеменко, В.Г., Беллендир М.В., 2017).

1. Уровень финансового риска оказывает непосредственное влияние на формирование уровня рентабельности финансовых операций предприятия, он представляет собой единую, тесно взаимосвязанную систему «доход - риск».

2. Финансовый риск является основной формой угрозы банкротства предприятия. Таким образом, сумма финансовых потерь предприятия из-за финансового риска очень велика.

Финансовые риски предприятия

Финансовые риски предприятия характеризуются своей многогранностью и их классификация необходима для подготовки и реализации эффективных стратегических управленческих решений. Из них рыночный риск относится к систематическим рискам. Другие представляют собой несистематические риски. Короче говоря, операционные риски - это финансовый крах. Это непредвиденные ситуации, которые повлияют на будущую прибыль предприятия и поставят под угрозу его дальнейшую жизнь.

Тот факт, что рынки настолько активны, растущая глобализация торговли, сложные финансовые продукты, типы операций и развитие информационных и коммуникационных технологий привели ко многим новым рискам. К первой группе финансовых рисков относятся инфляционные и дефляционные риски, связанные с уменьшением и увеличением покупательной способности денег, валютные риски, связанные с изменением курса валют, риски ликвидности, свидетельствующие о возможных потерях при реализации ценных бумаг и других товаров.

Дефляция является обратным инфляционному процессу, проявляется в падении цен и соответствующем увеличении покупательной способности денег. В целом правильно разделить риски на пять групп: валютный риск, рыночный риск, кредитный риск, риск ликвидности и операционный риск.

Валютные риски отражают изменение курса одной валюты по отношению к другой валюте. Также он отражает вероятность получения валютных доходов и расходов в результате изменения курса национальной валюты при проведении внешнеэкономических и кредитных операций или даже при проведении инвестиционной политики предприятия в иностранном государстве. Все типы предприятий подвержены этому риску в результате колебаний обменных курсов и процентных ставок.

Валютный и рыночный риск

К факторам, влияющим на валютные риски, относятся: статистика платежного баланса, результаты изменения обменного курса, финансовые решения, усиление «взрыва» между официальным и рыночным обменными курсами, состояние валютных резервов страны и финансовая и денежно-кредитная политика государства как важный показатель инфляции и др. Валюта оказывает важное влияние на заемщиков, кредиторов, инвесторов и спекулянтов (Бальдин, К.В., Воробьев С.Н., 2012).

Валютные риски имеют следующие специфические виды:

- операционные валютные риски (транзакционный риск);
- трансмиссионный валютный риск;
- риск результатов экономической валюты и т.д.

Рыночный риск относится к риску, вызванному колебаниями рынка, особенно процентных ставок, валюты, разницы в процентных ставках по кредиту, цен на детали и товары. Рыночный риск включает фондовый риск, валютный риск и процентный риск. Рыночный риск может возникнуть в связи с другими финансовыми рисками, такими как кредитный риск и риск рыночной ликвидности. Точно так же большой объем продажи относительно неликвидных ценных бумаг по другому фактору может иметь очень негативное влияние на цену.

Помимо факторов рыночного риска, упомянутых выше, могут существовать и другие факторы, которые могут вызывать рыночный риск и могут подвергаться воздействию этих факторов. Банки должны учитывать все факторы риска, влияющие на рыночный риск, и надежно управлять этими рисками. Кредитный риск возникает из-за неспособности одной из сторон действовать в соответствии с условиями договора. Этот риск возникает из-за того, что контрагент не выполняет свои обязательства, и его влияние широко, потому что оно затрагивает всю систему. Существуют специфические виды кредитных рисков: риск лизин-

говых операций, риск невозврата кредита или риск «дель-кредер», риск депозитов, риск депозитов, риск факторинговых операций, риск конфискации и др. риски.

Целью управления кредитным риском является максимизация доходности банка с поправкой на риск путем управления рисками, которым может быть подвержен банк, в рамках соответствующих параметров. Банки могут управлять всеми кредитными рисками в своем портфеле и рисками, связанными с отдельными кредитами и операциями. Банки также должны отслеживать взаимосвязь между кредитными рисками и другими рисками. Эффективное управление кредитным риском является одним из важных элементов комплексного подхода к управлению рисками. Поскольку подверженность кредитному риску продолжает оставаться наиболее значительным источником банковских проблем во всем мире, банкам и надзорным и инспекционным органам следует извлечь пользу из прошлого опыта и извлечь из него уроки (Бланк, В. Р., 2017). Всеобъемлющая программа управления кредитным риском охватывает все четыре из этих областей, с различными приложениями управления кредитным риском в разных банках из-за структуры и сложности кредитной деятельности. При этом данные приложения должны сочетаться с эффективными приложениями, связанными с раскрытием кредитных рисков, достаточностью резервов и запасов, оценкой качества активов. (Рассматриваемые заявления включены в документы, недавно опубликованные Базельским комитетом.)

В зависимости от различных факторов, таких как подход, принятый надзорными и инспекционными органами каждой страны, степень использования независимых надзорных органов в функции инспекции с дистанционными и выездными методами инспекции, все члены Базельского комитета согласны с тем, что принципы, содержащиеся в этом документе следует применять к оценке системы управления кредитным риском банка, они согласны с тем, что это должно быть. В подходе каждого банка к управлению кредитным риском ожидания в отношении контроля и аудита должны соответствовать масштабам и структуре банка. Еще одним примером кредитного риска является организация финансовых операций. Одна часть транзакции может быть завершена, а другая часть может не быть завершена, а потенциальные убытки могут относиться к значительной части транзакции. Если одна из сторон генерации запаздывает с выполнением своих обязательств, другая сторона может понести убытки из-за упущенных инвестиционных возможностей. Этот риск, определяемый как расчетный риск, может также включать риск ликвидности, рыночный риск, риск деятельности и кредитный риск. Соглашение об исполнении сделки определяет уровень риска (Adam, S., 2018).

Факторы, связанные с кредитным риском, включают рассматриваемые правила; сроки изменения стоимости, заключение платежного договора, роль посреднических организаций и обменных пунктов. Основой безопасного и эффективного банковского дела является установление и внедрение письменных политик и процедур по признанию, оценке, мониторингу и управлению кредитным риском. Кредитная политика формирует основу кредитной деятельности банка. Такие темы, как целевые рынки, структура портфеля, ценовые и неценовые факторы, статус кредитных лимитов, держатели полномочий, промежуточные отчеты определяются кредитной политикой. Такая политика должна быть четко идентифицируемой, соответствовать разумной банковской практике и соответствующим правилам регулирования, а также соответствовать структуре и характеристикам банковской деятельности. Эти политики должны разрабатываться и внедряться с учетом различных внутренних и внешних факторов, таких как положение банка на рынке, торговая зона, возможности персонала и используемые технологии. Надлежащим образом разработанные и внедренные политики и процедуры обеспечивают следующее:

- внедрить надежные стандарты кредитования;
- отслеживать и контролировать кредитный риск;
- соответствующим образом оценивать новые возможности трудоустройства;
- выявление проблемных кредитов и управление ими.

Риск ликвидности возникает, когда у бизнеса или компании недостаточно денежных средств для погашения своих долгов при наступлении срока их погашения. В то же время, если у предприятия достаточно средств для погашения своих долгов, если оно не может конвертировать эти средства в наличные, когда захочет, если их трудно конвертировать в наличные, или если оно не может распорядиться денежными средствами по желаемой стоимости, когда он хочет, все еще существует риск ликвидности. Особый интерес также проявляется к аналитической структуре, используемой для измерения, мониторинга и контроля риска ликвидности в каждой фирме, поскольку эта структура отражает уровень ценности, который фирмы должны придавать разработке соответствующих инструментов измерения и мониторинга (Duffy, B., Cathy, F., 2014).

Текущие современные методы управления рисками обеспечивают фирмам более точное и открытое представление, лучшие, четкие и понятные внутренние стратегии, и лучший общий контроль. Тем не менее, эти методы требуют опыта, чтобы найти прочные основы и способы здравого суждения и мышления, которые следует применять при оценке потребностей и рисков как в обычном, так и в стрессовом состоянии, чтобы установить соответствующие параметры и ограничения в рамках стратегии каждой фирмы. требует тщательного рассмотрения сделанных предположений. Каждое предприятие должно уделять должное внимание стресс-тестированию и планированию на случай непредвиденных обстоятельств при управлении ликвидностью. Хотя методологическая работа по развитию анализа чувствительности и тестированию сценариев продолжается, управленческие суждения и оценки по-прежнему имеют решающее значение, и задача состоит в том, чтобы обеспечить использование современных методов, основанных на этих прочных основах, для поддержки, а не замены надлежащих управленческих суждений и оценок. проблема в том, как это можно реализовать. По крайней мере, часть этого анализа должна быть сосредоточена на четком понимании и понимании роли кредитов центрального банка и лимитов, связанных с этими кредитами. Учитывая их важность в недавних изменениях на рынке, в этом отчете также указываются две новые возникающие проблемы: Обеспеченное финансирование уже является фундаментальным и неотъемлемым элементом профилей ликвидности международных финансовых организаций (Maynard, K., 2018).

Таким образом, одна из целей рекомендаций состоит в том, чтобы дать фирмам возможность и помощь в более глубоком понимании проблем, связанных с доступом к обеспечению, а также в надежном и надежном планировании, а также в разработке методов управления рисками и снижения рисков.

Правоприменительная политика центральных банков оказывает решающее влияние на возможность компаний получить доступ к обеспечению, и этот факт является одним из центральных аспектов планирования на случай непредвиденных обстоятельств. Точно так же сложные финансовые инструменты, появившиеся в последние годы, оказывают глубокое и значительное влияние на рынок, и хотя многие из этих инструментов полезны, по-прежнему существует потребность в советах по тщательному мониторингу и эффективному снижению и смягчению рисков ликвидности. возникающие из этих инструментов. Правовые споры, возникающие из-за неверной или недостаточной информации и документов, неопределенностей, возникающих при выполнении обязательств, неправильного толкования правовых норм или невыполнения работниками

обязательств своевременно и надлежащим образом, создают юридические риски. Еще один аспект правовых рисков заключается в том, что изменение правовых норм негативно влияет на деятельность учреждений и создает риск. Из-за увеличения количества организаций, глобализации и международной деятельности необходимость соблюдения более чем одного правового положения также создает риск (Maynard, K., 2019).

Самым старым и наиболее фундаментальным из всех рисков являются операционные риски. Эти риски, как правило, представляют собой все риски, не относящиеся к финансовым рискам, таким как рыночный и кредитный риск. Ранее операционный риск определялся как риск убытков из-за недостаточности информационных систем или внутреннего контроля. Позже это определение было расширено за счет включения риска причинения вреда, возникающего из-за недостаточных или неудачных рабочих процессов, сотрудников, систем или внешних факторов. Согласно этому международно принятому определению существует четыре источника операционных рисков: сотрудники, информационные системы, бизнес-процессы и внешние события. Операционные риски, связанные с работниками, представляют собой риск нанесения ущерба организации из-за действий, предпринятых работниками сознательно или неосознанно. Операционные риски, связанные с информационными системами, — это риски, возникающие из-за перебоев в работе линий связи, проблем с системой резервного копирования или ошибок программного обеспечения. Операционные риски, связанные со сроком пребывания в должности, представляют собой риски, возникающие из-за отсутствия или неадекватности политик и процедур организации и их неправильного или неправильного применения.

Этот риск вызван невыполнением инструкций по применению, несоблюдением документов, неспособностью рассмотреть жалобы клиентов и потерю клиентов, а также отсутствием связи внутри организации. Операционные риски, вызванные внешними событиями, — это риски, не имеющие отношения к учреждению и вызванные полностью внешними факторами. Одним из таких рисков является стихийное бедствие или нарушение работы внешних служб. Хотя вероятность реализации этих рисков невелика, их влияние велико. Хотя окончательного согласия по определению операционного риска нет, можно выделить общепринятые в последние годы виды косвенных и прямых определений. Косвенный операционный риск; «Все риски, кроме кредитных или рыночных рисков». Это определение, выраженное просто, вначале было широко принято и также использовалось руководителями. Однако в последние годы это определение оказалось неудовлетворительным на практическом и теоретическом уровне. Согласно разработанному позже определению, операционный риск - это: «Риск прямого или косвенного вреда, вызванный неадекватными и неудачными внутренними процессами, персоналом и системами или внешними событиями» (Maynard, K., 2014).

Это определение основано на причинах операционного риска и принято Базельским комитетом как подходящее для управления рисками. Комитет также позволяет каждому банку выбирать собственное определение. Управление финансовыми рисками — это деятельность по созданию экономической стоимости путем управления рисками, с которыми сталкивается фирма, в основном кредитным риском и рыночным риском, с использованием финансовых инструментов. Другие виды рисков включают валютный риск, риск волатильности, отраслевой риск, риск ликвидности, инфляционный риск и т. д. участвует. Подобно управлению рисками в целом, управление финансовыми рисками также требует выявления, оценки и планирования контрмер. Управление финансовыми рисками может быть качественным и количественным. Как подкласс управления рисками, он фокусируется на том, когда и в какой степени следует обеспечивать защиту с помощью

финансовых инструментов от дорогостоящих рисков. В банковском секторе по всему миру операции, кредит и рынок (Tymothy, G., 2015).

Банки, работающие на международной арене, обычно действуют в соответствии с Базельскими соглашениями, чтобы отслеживать, сообщать и учитывать свои риски. Финансовая теория (то есть финансовая экономика) рекомендует менеджерам фирмы работать над проектом только в тех ситуациях, когда есть возможность создать ценность для владельцев фирмы (партнеров). В управлении рисками освоены активные методы для реализации цели предвидения, мониторинга и управления потенциальными рисками в каждой сфере, создания необходимых планов действий с самого начала. «Управление рисками является основой каждой организации».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Путем определения основных рисков, с которыми сталкивается любое предприятие; операционные риски, стратегические риски, финансовые риски, внешние риски, риски адаптации и устойчивости отслеживаются в общей сложности по шести основным разделам. Управление рисками и кризисными ситуациями:

1. Мониторинг и управление финансовыми, коммерческими и операционными рисками в эффективной форме, обеспечивающее оптимальное распределение инвестиций между типами рисков;

2. Активно управлять рисками, определять и анализировать риски на первом этапе с помощью направляющих риск-стратегий, моделей, параметров;

3. Обеспечение максимальной выгоды и положительной ценности в долгосрочной перспективе для акционеров, клиентов и сотрудников;

4. Быть финансово надежным и сильным, строить деловые отношения с акционерами и клиентами, которые будут длиться долгие годы, представляя имидж устойчивого предприятия в отрасли.

Концепция управления финансовыми рисками может сильно различаться на международном уровне. Многонациональные компании сталкиваются с различными проблемами в этой области. Были проведены различные исследования относительно рисков, которые компании должны учитывать при работе более чем в одной стране, и были рассмотрены три различных валютных риска, с которыми сталкиваются компании в разные периоды времени в будущем: операционный риск, бухгалтерский риск и экономический риск.

Список использованной литературы:

13. Abdüləzimov A. Ə. (2016). Müasir maliyyə sisteminin formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələləri. Bakı, Elm nəşriyyatı. S. 76

14. Bağirov D., Həsənlı M. (2018). Maliyyə / Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış). Bakı: - İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 567

15. Алыгин А.П. (2018). Риск и его роль в общественной жизни. М.: Финансы и статистика, с. 567.

16. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. (2017). Финансовый анализ. М., «Дело и сервис», с. 116.

17. Бальдин К.В., Воробьев С.Н. (2012). Риск менеджмент. М.: Финансы и статистика, с. 452.

18. Бланк В. Р. (2017). Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, с. 234.

19. Adam S (2018). The Wealth of Nations, pp.79.

20. Duffy B., Cathy F. (2014). Crisis management vs. risk management, pp 256.

21. Maynard K. (2018). The General Theory of Employment, Interest, and Money, pp 203.
22. Maynard K. (2019). The Economic Consequences Of The Peace, pp/90
23. Maynard K. (2014). Useful Economics for the World Economy, pp/85
24. Tymothis G. (2015), Stress Test: Reflections on Financial Crises Broadway Books, pp/196.

A.A.Babayev

i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

N.A.Məmmədli

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Maliyyə riskləri konsepsiyası, onların məhiyyəti və təsnifatı

Xülasə

Risk ümumiyyətlə tam və dəqiq bilinə və ya proqnozlaşdırıla bilməz (qeyri-müəyyənlik) və zamanla dəyişir. Bu nəticəyə mənfi təsir göstərir. Bu idarə edilə bilən faktdır. Riskin əsas komponentləri baş vermə ehtimalı və baş verərsə, nəticəyə nə dərəcədə təsir edəcəyidir. Amma riskin yalnız mənfi nəticələri olan bir anlayış olduğunu düşünmək böyük səhv olardı.

Risk qazanc fürsəti kimi qəbul edilməli və onu fürsətə çevirmək üçün sistemli səylər göstərməlidir. Maliyyə riski investisiyanın müsbət və ya mənfi nəticəsi ehtimalına və ya maliyyə öhdəliyinin yerinə yetirilməsi ehtimalına təsir edən bir və ya bir neçə amildir. Həyatın hər anında risklər var.

Təşkilatlar üçün ən vacibi fəaliyyət göstərdikləri sektorlara uyğun olaraq risk xəritələrinin yaradılmasıdır. Onlar hansı risklərlə üzləşdiklərini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidirlər. Risklərin təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi və riskin müalicəsi prosesləri risklərin idarə edilməsinin əsasını təşkil edir. Belə bir deyim var ki, yumruq yeyiləndə nə qədər sərt olması deyil, hansı tərəfdə olması önəmlidir.

Açar sözlər: risk, maliyyə, idarəetmə, qiymətləndirmə, inkişaf səviyyəsi.

A.A.Babayev

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State University of Economics*

N.A.Mammadli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Concept of financial risks, their nature and classification

Abstract

Risk generally cannot be fully and precisely known or predicted (uncertainty) and changes over time. This has a negative effect on the result. This is a manageable fact. The main components of risk are the probability of occurrence and, if it does occur, the extent to which it will affect the outcome. But it would be a big mistake to think that risk is a concept with only negative consequences.

Risk should be seen as an opportunity for profit and systematic efforts should be made to turn it into an opportunity. Financial risk is one or more factors that affect the probability of a positive or negative outcome of an investment or the probability of fulfilling a financial obligation. There are risks in every moment of life.

The most important thing for organizations is the creation of risk maps according to the sectors in which they operate. They must determine in advance what risks they face. Risk analysis, risk assessment and risk treatment processes form the basis of risk management. There is a saying that when punched, it's not how hard it is, but which side it's on.

Key words: risk, finance, management, assessment, level of development.

P.H.Rüstəmov
i.ü.f.d, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rustamovparviz@yahoo.com
R.V.Qasımova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
r_qasimova@inbox.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.11.2022

The article was received by editorial board on 09.11.2022

Статья принята к печати 09.11.2022

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ MENECMENTİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Sənaye istehsalı sabit və dayanıqlı iqtisadi inkişafın strateji əsasıdır. Maliyyə menecmentinin əsas rolu şirkətin bütün maliyyə fəaliyyətini planlaşdırmaq, təşkil etmək və idarə etməkdir. O, şirkətin idarəetmə prinsiplərini müəssisənin maliyyə resurslarına tətbiq edir.

Maliyyə menecerləri tərəfindən qəbul edilən maliyyə qərarları şirkətin aktivlərinə, öhdəliklərinə, gəlir əldə etməsinə və mənfəət marjasına təsir etmək potensialına malikdir. Onlar kapital strukturuna və biznesin daha geniş miqyasda daha yaxşı fəaliyyət göstərməsinə təsir göstərir. Bununla da, maliyyə planlaşdırması və idarəetməsi biznesin həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli məqsədlərinə nəzərə alınmalı və ona uyğun qərarlar qəbul etməlidir. Maliyyə sektorundan çalışan şəxslər müəssisənin rifahını dəstəkləmək üçün resursların müəyyən edilməsi, prosedurların müəyyən edilməsi, aktivlərin əldə edilməsi, vəsaitlərin cəlb edilməsi, gündəlik kapitalın idarə edilməsi, məsrəflərin və bölüşdürmələrin idarə edilməsi kimi kritik qərarlar qəbul etməlidir.

Maliyyə menecmentində daim tələblər dəyişir buna səbəb isə bütövlükdə iqtisadi sabitliyin olmaması və müasir dövrün daima yeni şərtlərin ortaya çıxmasıdır. Buna görə də maliyyə menecmentin də sabitliyi təmin edən proqramların tətbiqi mütləq bir addım kimi görülür.

Sənaye müəssisələrində digərlərindən fərqli olaraq əsas maliyyə idarəetmə funksiyalarına koordinasiya, uyğunlaşma və proqnozlaşdırma funksiyaları da daxil edilir. Sənaye müəssisələrində maliyyə menecmentinin əsas xüsusiyyətləri xərcin azaldılması, risklərin idarəedilməsi, maliyyəyə çıxışın gücləndirilməsi, nisbətən zəif olan sahələrin aşkar edilməsi və təkmilləşdirilməsi, heyətin gücünün artırılması və s. daxildir.

Açar sözlər: maliyyə menecmenti, sənaye müəssisələri, xərclərin azalması.

GİRİŞ

Maliyyə menecmenti maliyyə əməliyyatını effektiv və səmərəli formalaşdırmaq, idarə etmək, təşkil etmək, göstərmək və tənzimləmək deməkdir. Maliyyə menecmenti hər bir təşkilatda mühüm rol oynayır, ilk növbədə təşkilatın məqsədini müəyyənləşdirir, ikincisi isə investorların sərvətini maksimuma çatdırır, maliyyə qərarlarının qəbul edilməsində rəhbərliyə kömək edir (Purani, G.M., 2017).

Hər bir şirkətin işləməsinə və böyüməsinə kömək edən müxtəlif biznes bölmələri var. Bütün bu departamentlərdən, yəqin ki, şirkət işə başlamamışdan əvvəl mövcud olan maliyyədir. Müəssisənin etibarlı olub-olmamasına və özünü saxlamaq üçün necə gəlir əldə edə biləcəyinə qərar verən maliyyə insanlarıdır. Belə mühüm bir şöbə üçün mükəmməl idarəetmənin olması

vacibdir. Buna görə də onun rollarına baxmaqdan əvvəl onun nə olduğunu bilmək çox vacibdir (<https://talentedge.com/articles/8-major-roles-and-functions-of-financial-management/>, 2022).

Maliyyə menecmenti şirkətin bütün maliyyə fəaliyyətini idarə edir. Aşağıda bir neçə əsas rol qeyd olunur:

- **Mühasibat uçotu:** Şirkətin bütün maliyyə təfərrüatlarını müəyyən etmək, müvafiq tədbirlər görmək və qeyd etmək vacibdir. Şirkətin hesabından hansı vəsaitin debetindən və ya kreditindən asılı olmayaraq, maliyyə idarəetməsinin səmərəli uçot sistemi ümumi məlumat verir. Həmçinin, mühasibat uçotu şirkətin gündəlik əməliyyatlarını qeyd edir və mühasibat uçotu sisteminin əsasını təşkil edir (<https://byjus.com/commerce/what-is-the-role-of-financial-management/#:~:text=The%20Financial%20Management%20main%20role,financial%20resources%20of%20a%20company.,> 2021).

- **Hesabat:** Maraqlı tərəflərin əksəriyyəti hər hansı qərar qəbul etməzdən əvvəl təşkilatın maliyyə hesabatından asılıdır. Maliyyə komandası müntəzəm olaraq səhmdarları ilə maliyyə hesabatı paylaşır. Hesabatdan asılı olaraq səhmdar səhmin nə vaxt alınacağını və ya satılacağını proqnozlaşdırır. Beləliklə, qərar qəbul etmək üçün maliyyə məlumatları

- arının dəqiqliyi vacibdir.
- **Debitor borcları və kreditor borcları:** Şirkətinizin satıcılara nə borclu olduğunu və müştərinin şirkətə nə borclu olduğunu idarə etmək vacibdir. Bu, bir şirkətin hər zaman nə qədər likvid nağd pula sahib olması barədə aydın bir fikir verir.
- **İnvestisiya imkanları:** Maliyyə hesabatı düzgün səhmlərə və doğru zamanda investisiya etmək imkanı verir. Çünki yalnız maliyyə vəziyyətini gördükdən sonra təşkilat düzgün investisiya yatırımı edə bilər.
- **Risk:** Mənfəəti maksimuma çatdırmaq və risk və öhdəlikləri minimuma endirmək üçün möhkəm maliyyə idarəetmə sistemi məcburidir. Effektiv maliyyə komandası şirkətin bütün vacib elementləri üçün kifayət qədər sığortanı özündə birləşdirməlidir.

METOD

Tədqiqat zamanı mövzu üzrə bir çox elmi məqalələrdən istifadə edilmişdir, təhlildə yer verilmişdir. Əldə edilən məlumatlarla əsas götürülərək sənaye müəssisələrində maliyyə menecmentinin istiqamətləri sistemli təhlil metodundan istifadə edilərək tədqiq edilmiş, ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Sənaye iqtisadiyyatın ən böyük sahələrindən biridir. Buna görə də sənaye sektorundan baş vermiş dəyişiklik, ölkə daxilində sənaye sektorunun zəif inkişaf etməsi özünü digər sahələrdə də göstərir və ölkənin rifah səviyyəsində danılmaz rola malikdir. Sənaye sektoru özündə iki əsas sahəni birləşdirir: hasilat sənayesi, istehsal sənayesi.

Şöbənin satışları, xərcləri, aktivləri, öhdəlikləri və gözlənilməz hadisələri necə idarə etməsi ilə bağlı prosedurlar maliyyə idarəetmə sisteminin bir hissəsidir. O, həmçinin risklərin idarə edilməsi strategiyalarını və maliyyə və əməliyyat fəaliyyətinə nəzarəti, o cümlədən büdcənin icrasını və bu funksiyalar üzrə daxili və xarici hesabatları əhatə edir.

Maliyyə menecerlərinin həlledici rolu maliyyə qərarlarının qəbul edilməsində və təşkilatda maliyyə üzərində nəzarətin həyata keçirilməsindədir. Onlar nisbət təhlili, maliyyə proqnozu, mənfəət və zərər təhlili və s. kimi üsullardan istifadə edirlər. Bütün bunlar sənaye müəssisələrinə onların nə qədər səmərəli işlədiyini və hansı fəaliyyətlərin onlara qazanclarını yaxşılaşdırmağa kömək edəcəyini anlamağa kömək edən vəzifələrdir. (<https://talentedge.com/articles/8-major-roles-and-functions-of-financial-management/#:~:text=Finance%20managers%20help%20in%20finding,lenders%20to%20finance%20that%20firm.>

Nisbət təhlili maliyyə qeydlərini öyrənməklə sənaye müəssisələrinin likvidliyini, gəlirlərini və mənfəətini anlamağa, təşkilatın maliyyə cəhətdən nə qədər sağlam olduğunu bilməyə, maliyyə proqnozu müəssisəyə gələcəkdə maliyyələrinin nə qədər güclü olacağını bilməyə kömək edir. Bunu tapmaq üçün proqnozlaşdırılan satış həcmi kimi müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Mənfəət və zərər təhlili şirkətin adətən rüb və ya bir il olan müəyyən bir dövr üçün qazanc və xərclərini təfərrüatlandırır.

ANALİZ

Sənaye müəssisələrinin maliyyə idarəçiliyi öz əsas xüsusiyyətlərinə malikdir. Lakin birbaşa olaraq bu aspektlərə keçməzdən əvvəl “maliyyə idarəetməsi” anlayışının əsas məzmununu müəyyən etmək lazımdır. Ümumi idarəetmə nəzəriyyəsi ona əsaslanır ki, idarəetmə fəaliyyəti əsas idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsinə (təşkilat, planlaşdırma, motivasiya, nəzarət) yönəlmiş sistemə bir prosesdir və optimal həyata keçirilməsi qarşıya qoyulmuş strateji və taktiki məqsədlərə nail olmağa imkan verir. Sənaye müəssisələrinin maliyyə idarəetməsinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, əsas idarəetmə funksiyalarına koordinasiya, uyğunlaşma və proqnozlaşdırma funksiyaları əlavə olunur (Ogbeide, O. S., 2021).

Bu konkret halda koordinasiya sənaye müəssisəsinin maliyyə inkişafı istiqamətidir, strateji inkişafa uyğundur və iqtisadi sabitliyin artımını saxlamağa kömək edir, bu müddət ərzində müəyyən bir müəssisənin sahibləri, yüksək rəhbərliyi və işçi üzvlərinin maraq balansını təmin edilir. Sənaye müəssisələrinin maliyyə idarəetməsi daxilində uyğunlaşma proqnozlaşdırma funksiyası ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu o deməkdir ki, maliyyə menecmentinin uyğunlaşması sabit və intensiv iqtisadi artımın qorunması çərçivəsində maliyyə təhlükələrini aradan qaldırmağa kömək edən müəssisə rəhbərliyinin fəal tədbirləri ilə təmin edilməlidir (Dudin M. N., Lyasnikov N. L., Yahyaev M. A., Kuznetzov A. V., 2014).

Nəzərə almaq lazımdır ki, son bir neçə ildə müasir ümumi biznes məkanının mürəkkəbləşməsi iki əsas amillə şərtlənir - bu, müxtəlif formalarda bazar iştirakçılarının inteqrasiyası və sosial-iqtisadi məkanın qloballaşmasıdır.

Bir sənaye müəssisəsi daxilində bir neçə hüquqi şəxsin birləşdiyi zaman biznesin təşkili və davranışının yeni inteqrasiyaedici formalarının meydana çıxması deyə bilərik ki, müasir sənaye müəssisələri milli və ya beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən şaquli və ya üfüqi şəkildə inteqrasiya olunmuş iri korporativ strukturlardır. Nəticədə belə strukturlarda strateji və maliyyə (funksional) idarəetmənin mürəkkəbliyi xeyli artır. Məhz buna görə də sabitliyin təmin edilməsi və sənaye müəssisələrinin iqtisadi artımının intensivləşdirilməsi məsələləri ən çətin məsələyə çevrilir. Maliyyə aspekti daxilində sabit artım konsepsiyası sənaye istehsalı müəssisələrinin gələcək vəziyyətini proqnozlaşdırmağa, onların böyüməsinə nisbətən etibarlılıq dərəcəsini yoxlamağa və iqtisadi dəyər yaradılmasının ən mühüm determinantlarını tapmağa imkan verir (Dudin M. N., Lyasnikov N. L., Yahyaev M. A., Kuznetzov A. V., 2014).

Sənaye müəssisələrində maliyyə menecmentinin xüsusiyyətləri

Maliyyə menecmentinin sənaye müəssisələr üçün ümumi xarakter daşıyan vacib xüsusiyyətləri vardır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. Maliyyə menecmenti sənaye müəssisələrinə uğur qazanmağa kömək edir. Maliyyənin idarə olunmaması nəticəsində yaranan digər problem, pis planlaşdırma və mənfəəti yaxşılaşdırmaq üçün imkanların əldən verməsidir. Pulun idarə olunmaması, şübhəsiz ki, biznesin uğursuzluğuna səbəb olacaqdır. Bu mövzuda mütəxəssislər olmaması xərclərin düzgün hesablanma bilməməsinə, qiymətləndirilmənin düzgün aparılmamasına səbəb olacaqdır.

2. Qaydalara əməl etmək və vergiləri idarə etmək. Şirkətlərin vergi yükünü azaltmaq maliyyə idarəçiliyinin vacib funksiyalarıdır. Düzgün hesabların aparılması bütün firmalar üçün çox vacibdir. Bu, təkcə qaydalara əməl etməyə kömək etməyəcək, həm də vergi hesablamalarını

çox asanlaşdıracaqdır. Onlar həmçinin şirkətin vergi yükünü azaltmağın qanuni yollarını tapmağa kömək edirlər.

3. Maliyyəyə daha yaxşı çıxış əldə etmək. Bütün şirkətlərin bizneslərini idarə etmək və genişləndirmək üçün pula ehtiyacı var. Onlar bu qiymətli əmtəə üçün müxtəlif mənbələrə baxmalıdırlar. Maliyyə menecerləri çox bahalı olmayacaq uyğun mənbələri tapmaqda kömək edirlər. Onlar həmçinin iş adamlarına şirkətləri üçün vəsait toplamaq üçün hansı üsulların ən uyğun olduğu barədə məsləhət də verə biləcəklər. Bu ekspertlər həmçinin kreditörləri həmin firmanı maliyyələşdirməyə inandırmaq üçün biznes planları da hazırlaya bilirlər.

4. Biznes xərclərinə nəzarət. Hər bir sənaye müəssisəsinin öz müntəzəm əməliyyatlarına pul xərcləyir. Şirkətlər müəyyən əsas sabit xərcləri qarşılamalıdırlar. Sağlam maliyyə idarəetməsi xərcləri azaltmağa kömək edəcəkdir. Büdcə tərtib etmək onların vəzifələrindən biridir və bu, xərcləri planlaşdırmağa və azaltmağa kömək edir. Mövcud vəsait daxilində xərcləməklə, lazımsız bank xərclərini minimuma endirmək mümkündür.

5. Uğuru ölçmək. Pul bir şirkətin uğuru üçün istifadə olunan meyardır. Daha çox pul qazandıqda, daha uğurlu olduqları qəbul edilir. Ancaq qazancı yaxşılaşdırmaq üçün ciddi maliyyə idarəetməsi lazımdır. Təşkilatların nə qədər qazanc əldə etdiklərini araşdırmaq və əvvəlki illərlə müqayisə etmək üçün də bu peşəkarlara ehtiyacı var. Maliyyə ekspertləri həmçinin bir şirkətin rəqibləri qarşısında necə çıxış etdiyini görürlər. Bu cür məlumatlar firmadakı hər kəsi motivasiya edir və onları daha çox işləməyə vadar edir.

6. Zəif sahələri təkmilləşdirmək. Maliyyə rəhbərləri biznesin hansı sahələrinin gəlir gətirdiyini bilmək üçün analitikadan istifadə edirlər. Onlar təşkilatdakı müxtəlif şöbələrin maliyyə baxımından necə fəaliyyət göstərdiyi barədə hesabat verə bilirlər. Hansı məhsulların daha yaxşı qazanc verdiyini qiymətləndirmək də maliyyə menecmentinin funksiyasıdır. Onlar bu məlumatı biznesin hər bir fəaliyyəti üçün emal edə bilirlər. Bu cür təhlil zəif sahələri yaxşılaşdırmağa kömək edəcək və daha yaxşı işləmək üçün gəlirli fəaliyyətləri dəstəkləyəcəkdir.

7. Marketing fəaliyyətlərinin optimallaşdırılması. Marketing hər hansı bir firma üçün həyati fəaliyyətdir, çünki gəlir gətirməyə kömək edir. Amma həm də kifayət qədər pul xərcləyən bir şöbədir. Beləliklə, hər bir kampaniyanın gətirdiyini bilmək mütləqdir. Hər hansı bir reklam proqramı çox qazanmırsa, optimallaşdırılmalı və ya müvəqqəti olaraq dayandırılmalıdır. Maliyyə menecerləri marketing kampaniyalarından əldə edilən gəlirlər haqqında dəqiq məlumat verirlər.

8. Artım sahələrinə diqqət yetirmək. Bütün şirkətlər böyümək üçün fəaliyyətlərini genişləndirməlidirlər. Ancaq qazancı yaxşılaşdırmaq üçün investisiya etməyin ən faydalı olduğu yerə dair konkret məlumat olmalıdır. Maliyyə şöbələri pul xərcləməyin əla gəlir gətirə biləcəyi sahələri müəyyən etməyə, yeni texnikaya sərmayə qoymaq, istehsalın artırılmasına və yeni bazar tələblərinin ödənilməsinə kömək edir. Bu, maliyyə menecmentinin biznesdə mühüm rolunu oynayır.

9. Heyət gücünün artırılması. Təşkilatlarda müxtəlif proseslərin sürətli avtomatlaşdırılmasına baxmayaraq, maşınların insanları əvəz edə bilməsi mümkün deyil. Cihazlar həmçinin insanlardan onları proqramlaşdırmağı və idarə etməyi tələb edir. Buna görə insan işçi qüvvəsi hər bir firma üçün çox vacibdir. Amma daha çox insanı işə götürmək əlavə xərc tələb edəcəkdir. Maliyyə menecmenti hansı vəzifələrin doldurulmasının ən sərfəli olduğunu tapmaqda kömək edir. Bu, həm də şirkətlərə əmək haqqını layiqli işçilərə artırmağa imkan verəcəkdir.

10. Riskləri proqnozlaşdırmaq və onlardan qaçmaq. Maliyyə şöbələrinin roluna analitikadan istifadə edərək gələcək hadisələrin proqnozlaşdırılması daxildir. Maliyyə menecmenti önümüzdəki dövrdə baş verə biləcək riskləri bilməyə kömək edir. Həqiqi nəticələrin proqnozlaşdırılan rəqəmlərlə müqayisəsi daha çox diqqətə ehtiyacı olan hər hansı sahənin olub-olmadığını bilməyə yardımçı olur. Şirkətlər maliyyə vəziyyətlərindəki tənəzzüllərdən xəbərdar ola və buna qarşı hərəkətə keçə bilirlər. Maliyyə menecerləri həmçinin şirkətin mövqeyinə təsir edə

biləcək amilləri bilmək üçün bazarları öyrənməyə də fasiləsiz davam edirlər (<https://www.managementstudyguide.com/role-of-financial-manager.htm>, 2021).

Maliyyə menecmentində proqram paketləri

Maliyyələşdirməyə çıxış imkanlarının yaxşılaşması fonunda istehsal şirkətlərinin tez uğursuzluğuna səbəb olan problemlərdən biri qeyri-adekvat maliyyə idarəetməsidir. İstehsalla məşğul olan sənaye müəssisələri yüksək məsrəflərə, eləcə də satılan məhsulların yüksək maya dəyərində: məhsulun istehsalı üçün lazım olan bütün vəsaitlərin, məsələn, əmək, materiallar və göndərmə xərclərinə malikdir. Buna görə də sənayedəki maliyyə şöbələrinin diqqət yetirdiyi əsas istiqamətlərdən ikisi ümumi gəlir və əməliyyat marjasıdır (Vaughan T., 2020).

İstehsal sənayeləri getdikcə daha rəqəbatlı olur, çünki qiymətə həssas olan istehlakçılar mümkün olan hər yerdə qənaət axtarmağa davam edirlər. İstehlakçılara pul müqabilində dəyər təklif etməklə bazarda rəqabətə davam etmək üçün xərcləri azaltmaq və istehsal proseslərinizi mümkün olan hər yerdə sadələşdirmək vacibdir.

Ən son Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması (ERP) Proqramını qəbul etməklə mümkün olan qənaət və səmərəlilik 21-ci əsr bazarında uğur üçün çox vacibdir, çünki onlar şirkətlərə mənfəət marjalarını qoruyarkən qiymətləri aşağı salmağa imkan verir. Biznesinizin maliyyə idarəçiliyini idarə etmək üçün ən müasir ERP proqram paketindən istifadə etmək bir sıra əsas üstünlükləri təmin edəcəkdir Bunlara aiddir (Davies J., 2021):

- Mərkəzləşdirilmiş iş. Vahid, mərkəzləşdirilmiş ERP proqram sistemi biznesinizdə olan bütün əsas rəqəmlərə real vaxt rejimində yenilənən eyni məlumatlara uyğun işləməyə imkan verir. Bu, şöbələr arasında əlaqəni yaxşılaşdırır, əmək saatlarına qənaət edir və ümumi səmərəliliyi artırır.

- Lazımsız prosesləri azaldır. İnteqrasiya edilmiş, mərkəzləşdirilmiş proqram həllərindən istifadə etməyən şirkətlər çox vaxt bir sıra sistemlərə etibar edəcəklər - lakin onlar adətən bir-birindən müstəqil işləyəcəklər. Bu, məlumatların daxil edilməsinin və iş axınının çoxlu lazımsız təkrarlanması ilə nəticələnə bilər və bu, lazımsız xərclərə səbəb ola bilər. İstehsal mühitinizə universal proqram həllini tətbiq etməklə siz işçilərin vaxtının boş yerə sərf edilməməsini təmin edə bilərsiniz.

- Sınaq və sınaqdan keçmiş istehsal proseslərinə əsaslanan ardıcılıq yaradır. İstehsal mühitinizdəki müxtəlif departamentlər müstəqil işləyirlərsə, ayrı-ayrı "məlumat adaları"nın əmələ gəlməsi riski var. Bu, təşkilatınızdakı bəzi şəxslərin ehtiyac duyduqları zaman müvafiq və aktual məlumat əldə etməsinə mane ola bilər. Bununla belə, ERP paketi istehsal prosesinin hər tərəfini tək bir əməliyyatın bir hissəsi kimi idarə edir. Bu məlumatlar real vaxt rejimində təşkilatınızdakı əsas qərarları qəbul edən şəxslərə görünür.

- Xərcləri daim izləmək. ERP proqram paketləri lazımi təhlükəsizlik icazəsi olan insanlara qablaşdırma, xammal və əmək xərclərini real vaxt rejimində izləməyə imkan verir. Bu, əsas qərar verənlərinizə xərcləri minimuma endirmək və mənfəət marjalarını qorumaq üçün dərhal qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Siz həmçinin hipotetik vəziyyətlərə əsaslanaraq düzgün qiymət qərarları verə bilərsiniz.

NƏTİCƏ

Maliyyə hər hansı bir təşkilatın zəruri və vacib hissəsidir. Mənfəət əldə edən və ya digər təşkilatların lazımi maliyyə olmadan uzun müddət özünü təmin etməsi çətindir. Bundan əlavə, bu maliyyə resurslarının səmərəli idarə edilməsi uzunmüddətli perspektivdə davamlı olmaq üçün vacibdir. Maliyyə menecmenti təşkilatlara bunu etməyə kömək edir. Bu termin təşkilatın maliyyə fəaliyyəti və proseslərinin effektiv və səmərəli planlaşdırılması, təşkili, yönləndirilməsi və nəzarət edilməsinə aiddir. Buraya müxtəlif digər funksiyalardan başqa fondun satın alınması, maliyyə resurslarının ayrılması, vəsaitlərin istifadəsi və s. daxildir.

Sənaye müəssisələrinin maliyyə menecmenti əsas idarəetmə funksiyaları vasitəsilə həyata keçirilən strateji hədəflərin müəyyən edilməsi və planlaşdırılması, təşkili, nəzarəti, motivasiyası, uyğunlaşdırılması, əlaqələndirilməsi, proqnozlaşdırılmasına malik sistemli prosesdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Davies T. (2021). "Financial Management Made Easier for Manufacturing Companies". Winman (online paper) <https://www.winman.com/blog/bid/354520/financial-management-made-easier-for-manufacturing-companies>
2. Dudin, M. N., Lyasnikov, N. L., Yahyaev, M. A., Kuznetsov, A. V., (2014). "The organization approaches peculiarities of an industrial enterprises financial management". Life Science Journal 11(9) pp. 333-336
3. Ogbeide, O. S. (2021). "Basic financial management". Nigeria, Copyright, 54 p. https://www.researchgate.net/publication/352827258_BASIC_FINANCIAL_MANAGEMENT/ink/60db4d61299bf1ea9ece8ee1/download
4. Purani, G.M. (2017). "A Review Paper on Financial Management and Financial Manager". International Journal of Research & Review Vol.4; Issue: 5; p. 37-39, E-ISSN: 2349-9788
5. Vaughan, T. (2020). "Key Manufacturing Finance Concepts and How They Impact Success". First Citizens Bank (online paper) <https://www.firstcitizens.com/commersia/insights/finance/manufacturing-finance>
6. <https://talentedge.com/articles/8-major-roles-and-functions-of-financial-management/> - 8 Major Roles and Functions of Financial Management, 2022
7. <https://byjus.com/commerce/what-is-the-role-of-financial-management/#:~:text=The%20Financial%20Management%20main%20role,financial%20resources%20of%20a%20company.-What%20is%20the%20role%20of%20Financial%20Management%3F,2021>
8. <https://www.managementstudyguide.com/role-of-financial-manager.htm> - Role of a Financial Manager, 2021
9. <https://intellect.ml/financial-management-in-the-enterprise-management-system-6672>, 2022

P.H.Rustamov

PhD in Economics, Azerbaijan State University of Economics

R.V.Gasimova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Directions of financial management in industrial enterprises

Abstract

Industrial production is the strategic basis of stable and sustainable economic development. The main role of financial management is to plan, organize and manage all financial activities of the company. It applies the company's management principles to the financial resources of the enterprise.

Financial decisions made by financial managers have the potential to affect a company's assets, liabilities, revenue, and profit margins. They influence the capital structure and better performance of the business on a larger scale. Thus, financial planning and management should take into account both the short-term and long-term goals of the business and make decisions

accordingly. Financial professionals must make critical decisions such as identifying resources, defining procedures, acquiring assets, raising funds, managing day-to-day capital, and managing expenses and distributions to support the well-being of the enterprise.

Demands in financial management are constantly changing, and the reason for this is the lack of economic stability as a whole and the emergence of new conditions in the modern era. Therefore, the application of programs that ensure the stability of financial management is seen as a necessary step.

In industrial enterprises, unlike others, the main financial management functions include coordination, adaptation and forecasting functions. The main features of financial management in industrial enterprises are cost reduction, risk management, strengthening access to finance, identifying and improving relatively weak areas, increasing staff strength, etc. includes.

Key words: financial management, industrial enterprises, cost reduction.

П.Х.Рустамов

д.ф.э., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Р.В.Гасимова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Направления финансового управления на промышленных предприятиях

Резюме

Промышленное производство является стратегической основой стабильного и устойчивого экономического развития. Основная роль финансового менеджмента заключается в планировании, организации и управлении всей финансовой деятельностью компании. Он применяет принципы управления компанией к финансовым ресурсам предприятия.

Финансовые решения, принимаемые финансовыми менеджерами, могут повлиять на активы, обязательства, выручку и размер прибыли компании. Они влияют на структуру капитала и повышение эффективности бизнеса в более широком масштабе. Таким образом, финансовое планирование и управление должны учитывать как краткосрочные, так и долгосрочные цели бизнеса и принимать соответствующие решения. Финансовые специалисты должны принимать важные решения, такие как определение ресурсов, определение процедур, приобретение активов, привлечение средств, управление повседневным капиталом, а также управление расходами и распределениями для поддержания благосостояния предприятия.

Требования к управлению финансами постоянно меняются, и причиной этого является отсутствие экономической стабильности в целом и появление новых условий в современную эпоху. Поэтому применение программ, обеспечивающих стабильность управления финансами, рассматривается как необходимый шаг.

На промышленных предприятиях, в отличие от других, к основным функциям управления финансами относятся функции координации, адаптации и прогнозирования. Основными особенностями управления финансами на промышленных предприятиях являются снижение затрат, управление рисками, усиление доступа к финансам, выявление и улучшение относительно слабых мест, увеличение численности персонала и др. включает.

Ключевые слова: финансовый менеджмент, промышленные предприятия, снижение затрат.

E.O.Cəfərov
i.e.n., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Elkhan.Jafarov@inbox.ru
Ü.E.Qurbanlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ulkerqurbanli33@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 24.11.2022

The article was received by editorial board on 24.11.2022

Статья принята к печати 24.11.2022

MÜHASİBAT UÇOTUNUN BEYNƏLXALIQ STANDARTININ 16 NÖMRƏLİ “TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQ” STANDARTININ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Əmlak, tikinti və avadanlıqla bağlı ilk kontekst 1980-ci ildə ortaya çıxmışdır. Daha sonra 1982-ci ildə IAS 16 adı altında hazırlanmış, müəyyən illərdə təkmilləşdirmə aparılaraq son halını almışdır. 16 №-li MUBS 2003-cü ilin dekabrında yenidən nəşr edilib və 1 yanvar 2005-ci il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlərə tətbiq edilir. Standart üzərində son düzəliş koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar olmuşdur.

16 №-li MUBS-da qeyd edilir ki, torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin ilkin dəyəri yalnız və yalnız iki halda aktiv kimi tanınmalıdır: obyektə bağlı gələcək iqtisadi səmərələrin müəssisəyə daxil olacağı ehtimal edilir; və obyektin dəyəri etibarlı şəkildə ölçülə bilər.

Bu tanınma prinsipi həm torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin əldə edilməsi və ya tikintisi üçün ilkin olaraq çəkilən, həm də tanındıqdan sonra onun əlavə edilməsi, bir hissəsinin dəyişdirilməsi və ya xidmət göstərilməsi üçün çəkilən bütün məsrəflərə onların çəkildiyi anda tətbiq edilməlidir. “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlı 16 №-li MUBS-a uyğun olaraq tanınan aktivlər ilkin olaraq ilkin dəyərlə tanınmalıdır. Dəyər aktivin təyinatı üzrə işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün lazım olan bütün xərcləri əhatə edir. Buraya təkcə onun ilkin alış qiyməti deyil, həm də sahənin hazırlanması, çatdırılması və istismarı, quraşdırılması, müvafiq peşəkar haqlar və aktivin sökülməsi və çıxarılması və obyektin bərpası ilə bağlı təxmin edilən xərclər, Əmlak, Tikinti və Avadanlıq obyektini üçün ödəniş daxildir. Köhnəlmə aktivin istifadəsinin başa çatdırılması və aktiv dəyərinin bir hissəsinin cari ilin xərclərinə bölüşdürülməsi və aktivin balans dəyərinin azaldılması prosesidir. Bütün aktivlər istifadə olunmur, xüsusən də torpaq adətən amortizasiya olunmur.

Açar sözlər: 16 №-li MUBS, dəyər, amortizasiya.

GİRİŞ

IAS 16 standart günümüzdə son tətbiq olunan formasının alana qədər müəyyən bir inkişad dövrü keçmişdir. Əmlak, tikinti və avadanlıqla bağlı ilk kontekst 1980-ci ildə ortaya çıxmışdır. Daha sonra 1982-ci ildə IAS 16 adı altında hazırlanmış, müəyyən illərdə təkmilləşdirmə aparılaraq son halını almışdır.

2001-ci ilin aprelində Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (Şura) 1993-cü ilin dekabrında Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Komitəsi tərəfindən buraxılmış 16 №-li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar haqqında” MUBS-u qəbul etdi.

Cədvəl 1

IAS 16-nın tarixi inkişafı		
Tarix	İnkişaf	Şərhlər
Avqust 1980	Tarixi Dəyər Sistemi Kontekstində Əmlak, Tikinti və Avadanlıqların Mühasibat Uçotu E18 Layihəsi dərc edilib	
Mart 1982	MUBS 16 Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu buraxılmışdır	1 yanvar 1983-cü il və ya bu tarixdən sonra başlayan dövrləri əhatə edən maliyyə hesabatları üçün operativdir
01.01.1992	Ekspozisiya layihəsi E43 Əmlak, Tikinti və Avadanlıq nəşr olundu	
Dekabr 1993	MUBS 16 Torpaq, tikili və avadanlıqlar buraxılmışdır. ("Maliyyə Hesabatlarının Müqayisəliliyi" layihəsinin bir hissəsi kimi yenidən işlənmişdir)	1 yanvar 1995-ci il və ya bu tarixdən sonra başlayan dövrləri əhatə edən maliyyə hesabatları üçün operativdir
Aprəl və iyul 1998	22 №-li MUBS, 36 №-li MUBS və 37 №-li MUBS-a uyğun olaraq düzəliş edilmişdir	1 iyul 1999-cu il və ya bu tarixdən sonra başlayan dövrləri əhatə edən illik maliyyə hesabatları üçün operativdir
18.12.2003	MUBS 16 Torpaq, tikili və avadanlıqlar buraxılmışdır	1 yanvar 2005-ci il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlər üçün qüvvəyə minir
22 May 2008	MHBS-ların təkmilləşdirilməsi ilə düzəliş edilmişdir (icarə üçün saxlanılan aktivlərin müntəzəm satışı)	1 yanvar 2009-cu il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlər üçün qüvvəyə minir
17 May 2012	İllik Təkmilləşdirmələr 2009-2011 Dövrü ilə düzəliş edilmişdir (xidmət avadanlıqlarının təsnifatı)	1 yanvar 2013-cü il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlər üçün qüvvəyə minir
12.12.2013	2010-2012-ci illər üzrə MHBS-ların illik Təkmilləşdirmələri ilə düzəliş edilmişdir (yenidən qiymətləndirmə metodu ilə yığılmış amortizasiyanın mütənasib şəkildə yenidən təqdim edilməsi)	1 iyul 2014-cü il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlər üçün qüvvəyə minir
12.05.2014	Köhnəlmə və Amortizasiyanın Məqbul Metodlarının Aydınlaşdırılması ilə düzəliş edilmişdir (16 №-li MUBS və 38 №-li MUBS-a Dəyişikliklər)	1 yanvar 2016-cı il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlər üçün qüvvəyə minir
30.06.2014	"Kənd təsərrüfatı: Daşıyıcı bitkilər (16 №-li MUBS və 41 №-li MUBS-a düzəlişlər)" ilə düzəliş edilmişdir.	1 yanvar 2016-cı il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlər üçün qüvvəyə minir
14.05.2020	"Torpaq, tikili və avadanlıqlar — Təyinatdan istifadə edilməzdən əvvəl daxilolmalar (16 №-li MUBS-a Dəyişikliklər)" ilə düzəliş edilmişdir.	1 yanvar 2022-ci il və ya bu tarixdən sonra başlayan illik dövrlər üçün qüvvəyə minir

Mənbə: Deloitte (2021) "IAS 16 - Property, Plant and Equipment" <https://www.iasplus.com/en/standards/ias/ias16, 2022>

“Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlı 16 №-li MUBS “Əmlak, tikili və avadanlıqların uçotu” MUBS 16-nı əvəz etdi (1982-ci ilin martında buraxılmışdır). 1982-ci ilin mart ayında buraxılmış 16 №-li MUBS, 1975-ci ilin noyabrında təsdiq edilmiş 4 №-li Köhnəlmə Uçotunun bəzi hissələrini əvəz etdi.

2003-cü ilin dekabrında Şura texniki layihələrin ilkin gündəliyinin bir hissəsi kimi yenidən işlənmiş BMUS 16-nı nəşr etdi. Yenidən işlənmiş Standart həmçinin üç Şərhdə (SIC-6 Mövcud Proqram Təminatının Dəyişdirilməsi Xərcləri, SIC-14 Torpaq, Tikinti və Avadanlıq - Əşyaların dəyərsizləşməsi və ya itkisinə görə kompensasiya və SIC-23 Torpaq, tikili və avadanlığı və ya əsas təftiş) təlimatı əvəz etdi (<https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-16-property-plant-and-equipment/#:~:text=IAS%2016%20establishes%20principles%20for,recognition%20and%20measurement%20of%20the%20asset,2022>).

2014-cü ilin may ayında Şura gəlirə əsaslanan amortizasiya metodunun istifadəsini qadağan etmək üçün BMUS 16-ya düzəliş etdi. 2014-cü ilin iyun ayında Şura kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı daşıyıcı bitkiləri daxil etmək üçün BMS 16-nın əhatə dairəsinə düzəliş etdi.

2017-ci ilin may ayında MHBS 17 Sığorta Müqavilələri dərc edildikdə, o, müəssisələrə mülkiyyətçi tərəfindən işğal edilmiş əmlakları, sanki mənfəət və ya zərər vasitəsilə ədalətli dəyərle ölçülən investisiya mülkiyyəti kimi qiymətləndirmək üçün seçim etmək imkanı verməklə, BMS 16-da sonrakı ölçmə tələblərinə düzəliş etdi.

2020-ci ilin may ayında Şura “Torpaq, tikili və avadanlıqlar: Nəzərdə tutulmuş istifadədən əvvəl gəlirlər” (16 №-li MUBS-a Dəyişikliklər) nəşr etdi ki, bu da şirkətin əsas vəsaitlərin satışından əldə etdiyi məbləğlərin şirkətə əsas vəsaitlərin dəyərindən çıxılmasını qadağan edir (<https://ifrscommunity.com/knowledge-base/property-plant-equipment-scope-definitions-disclosure,2022>).

Digər Standartlar 16 №-li MUBS-a kiçik ardıcıl düzəlişlər etdi. Bunlara BMHS 13 Ədalətli Dəyərin Ölçülməsi (May 2011-ci ildə dərc edilib), MHBS-ların 2009-2011 Dövrünün İllik Təkmilləşdirmələri (May 2012-ci ildə dərc edilib), MHBS 15 Müştərilərlə Müqavilələrdən Gəlir (May 2014-cü il tarixində buraxıldı), BMHS 16 İcarələr (Yanvar 2016-cı ildə buraxıldı) və MHBS Standartlarında Konseptual Çərçivəyə İstinadlara Dəyişikliklər (Mart 2018), MHBS-ların İllik Təkmilləşdirmələri (2012-ci ilin mayında dərc edilib), MHBS 13-cü ilin 2012-ci il tarixli MHBS-larına İllik Təkmilləşdirmələr (dekabr 01-2012) daxildir.

METOD

Tədqiqat zamanı IFRS-in təqdim etdiyi ias 16 standartı rəhbər tutularaq, başqa digər mənbələrdən istifadə edilərək standartın tətbiqi xüsusiyyətləri gözdən keçirilmişdir. Tədqiqatın aparılması aparılarkən də müqayisəli təhlil və sistemli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Tədqiqatımızda Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları haqqında ümumi məlumatlardan bəhs edilir və 16 №-li MUBS-a uyğun olaraq maddi əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi, uçotu və təqdimatı daha geniş kontekstdə izah edilir.

İlkin olaraq MBS 16 standartının tətbiqi məqsədi qeyd olunur. Ölçülmə modelləri, maya dəyrinə daxil olan amillər, amortizasiya, dəyərsizləşmə formaları öz izahını tapır.

ANALİZ

“Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlı 16 №-li MUBS torpaq, tikili və avadanlıqların əksər növləri üçün uçot qaydalarını təsvir edir. Əsas vəsaitlər ilkin olaraq ilkin dəyərle ölçülür, sonradan ya ilkin dəyər və ya yenidən qiymətləndirmə modelindən istifadə etməklə ölçülür və amortizasiya olunur ki, onun amortizasiya dəyəri sistemli əsasda faydalı istifadə müddəti ərzində bölüşdürülür.

MUBS 16-nın məqsədi

16 №-li MUBS-un məqsədi torpaq, tikili və avadanlıqların uçot qaydalarını müəyyən etməkdir. Əsas məsələlər aktivlərin tanınması, onların balans dəyərinin müəyyən edilməsi və onlara münasibətdə tanınmalı olan köhnəmə xərcləri və qiymətdən düşmə zərərləridir.

Əhatə dairəsi. 16 №-li MUBS torpaq, tikili və avadanlıqların uçotuna tətbiq edilir, başqa standartın fərqli uçot üsullarını tələb etdiyi və ya icazə verdiyi hallar istisna olmaqla, məsələn:

- 5 №-li MHBS-a uyğun olaraq satış üçün saxlanılan aktivlər "Satış üçün saxlanılan uzunmüddətli aktivlər və dayandırılmış əməliyyatlar" 41 №-li "Kənd təsərrüfatı" standartına uyğun olaraq uçota alınan kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı bioloji aktivlər

- Mineral Ehtiyatların Kəşfiyyatı və Qiymətləndirilməsi 6 №-li MHBS-a uyğun olaraq tanınmış kəşfiyyat və qiymətləndirmə aktivləri mineral hüquqları və neft, təbii qaz və bənzər bərpa olunmayan ehtiyatlar kimi mineral ehtiyatlar.

- Standart aktivlərin son üç kateqoriyasını inkişaf etdirmək və ya saxlamaq üçün istifadə olunan torpaq, tikili və avadanlıqlara tətbiq edilir (BMS 16.3).

16 №-li MUBS-dakı ilkin dəyər modeli, 40 №-li MUBS-a uyğun olaraq ilkin dəyər modelindən istifadə etməklə uçota alınan investisiya mülkiyyətinə də tətbiq edilir (BMS 16.5).

İlkin ölçmə

Torpaq, tikili və avadanlıqlar ilkin olaraq ilkin dəyəri ilə uçota alınmalıdır (6.15 №-li MUBS). Dəyər aktivin təyinatı üzrə işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün lazım olan bütün xərcləri əhatə edir. Buraya təkcə onun ilkin alış qiyməti deyil, həm də sahənin hazırlanması, çatdırılması və idarə olunması, quraşdırma xərcləri, memarlar və mühəndislər üçün müvafiq peşəkar haqlar, aktivin sökülməsi və çıxarılması və sahənin bərpası ilə bağlı təxmin edilən xərclər daxildir (bax: MUBS 37 Müddəaları, Şərti öhdəliklər və şərti aktivlər) (BMS 16.16-17)

Əsas vəsaitlərin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulmuş qaydada fəaliyyət göstərə bilməsi üçün zəruri olan yerə və vəziyyətə gətirilərkən istehsal edilmiş əşyaların satışından əldə edilən gəlirlər əsas vəsaitlərin ilkin dəyərindən çıxılmaz, lakin mənfəət və ya zərərdə tanınır. [BMS 16.20A]

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin ödənişi təxirə salınsa, faiz bazar dərəcəsi ilə tanınmalı və ya hesablanmalıdır (BMS 16.23).

Aktiv başqa bir aktivin müqabilində (oxşar və ya oxşar olmayan) alınsa, (a) mübadilə əməliyyatında kommersiya mahiyyəti yoxdursa və ya (b) alınan heç bir aktivin ədalətli dəyəri yoxdursa, ilkin dəyər ədalətli dəyərlə ölçülür. Əgər alınmış obyekt ədalətli dəyərlə ölçülmürsə, onun dəyəri təhvil verilmiş aktivin balans dəyəri ilə ölçülür (BMS 16.24).

İlkin tanınmadan sonra ölçmə

BMS 16 iki uçot modelinə icazə verir:

1. Xərc modeli. Aktiv yığılmış amortizasiya və dəyərsizləşmə çıxılmaqla ilkin dəyərlə qeydə alınır. (BMS 16.30).

2. Yenidən qiymətləndirmə modeli. Aktiv, ədalətli dəyərin etibarlı şəkildə ölçülə bilməsi şərti ilə, onun yenidən qiymətləndirmə tarixində ədalətli dəyəri olmaqla, sonrakı amortizasiya və dəyərsizləşmə çıxılmaqla yenidən qiymətləndirilmiş dəyərlə uçota alınır (BMS 16.31).

Yenidən qiymətləndirmə modeli

Yenidən qiymətləndirmə modelinə əsasən, aktivin balans dəyəri balans hesabatı tarixində ədalətli dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi üçün yenidən qiymətləndirmələr müntəzəm olaraq aparılmalıdır (BMS 16.31).

Əgər obyekt yenidən qiymətləndirilərsə, həmin aktivin aid olduğu bütün aktivlər sinfi yenidən qiymətləndirilməlidir (BMS 16.36). Yenidən qiymətləndirilmiş aktivlər ilkin dəyər modeli ilə eyni şəkildə amortizasiya edilir.

Yenidən qiymətləndirmə dəyərin artması ilə nəticələnərsə, əvvəllər xərc kimi tanınan eyni aktivin yenidən qiymətləndirmə azalmasının ləğvini əks etdirmədiyi halda, o, digər məcmu gəlirin

kreditinə daxil edilməli və “yenidən qiymətləndirmədən artıqlıq” başlığı altında kapitalda toplanmalıdır və o halda mənfəət və ya zərər də tanınmalıdır (BMS 16.39). Yenidən qiymətləndirmə nəticəsində yaranan azalma, əvvəllər eyni aktivlə bağlı yenidən qiymətləndirmə mənfəətinin kreditinə verilmiş hər hansı məbləğdən artıq olduğu dərəcədə xərc kimi tanınmalıdır. (BMS 16.40).

Yenidən qiymətləndirilmiş aktiv xaric edildikdə, hər hansı yenidən qiymətləndirmə artıqlığı birbaşa bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürülə bilər və ya yenidən qiymətləndirmə artımı başlığı altında kapitalda qala bilər. Bölüşdürülməmiş mənfəətə transfer mənfəət və ya zərər vasitəsilə həyata keçirilməməlidir (BMS 16.41).

Tanınma zamanı ölçmə

Aktiv kimi tanınmaq üçün tələblərə cavab verən torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin onun ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir (<https://mindmaplab.com/ias-16-property-plant-and-equipment.html>, 2021).

Xərc elementləri. Əsas vəsaitlərin dəyərinə aşağıdakılar daxildir:

(a) onun alışı qiyməti, o cümlədən idxal rüsumları və geri qaytarılmayan alış vergiləri, ticarət endirimləri və güzəştlər;

(b) aktivin rəhbərliyin nəzərdə tutduğu tərzdə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün zəruri olan yerə və vəziyyətə gətirilməsi ilə birbaşa əlaqəli olan hər hansı məsrəflər;

(c) obyektin sökülməsi, çıxarılması və onun yerləşdiyi sahənin bərpası ilə bağlı xərclərin ilkin qiymətləndirilməsi, obyekt əldə edildikdə və ya müəyyən müddət ərzində obyektə istifadənin nəticəsi olaraq müəssisənin üzərinə düşən öhdəlik.

Birbaşa aid edilə bilən xərclərin nümunələri:

(a) torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin tikintisi və ya alınmasından birbaşa yaranan işçilərin mükafatlandırılması xərcləri (İşçilərin mükafatlandırılması haqqında 19 №-li MUBS-da müəyyən edildiyi kimi);

(b) sahənin hazırlanması xərcləri;

(c) ilkin çatdırılma və emal xərcləri;

(d) quraşdırma və montaj xərcləri;

(e) aktivin düzgün işləməsinin yoxlanılması xərcləri (yəni, aktivin texniki və fiziki göstəricilərinin onun malların və ya xidmətlərin istehsalında və ya tədarükündə, başqalarına icarəyə verilməsi və ya inzibati məqsədlər); və

(f) peşəkar haqlar.

Amortizasiya (maya dəyəri və yenidən qiymətləndirmə modelləri). Bütün amortizasiya olunan aktivlər üçün:

Amortizasiya olunan məbləğ (maya dəyəri çıxılmaqla, qalıq dəyəri çıxılmaqla) aktivin faydalı istifadə müddəti ərzində sisteməlik əsasda bölüşdürülməlidir (16.50 №-li MUBS).

Aktivin qalıq dəyəri və faydalı istifadə müddəti ən azı hər maliyyə ilinin sonunda nəzərdən keçirilməlidir və əgər gözləntilər əvvəlki təxminlərdən fərqlidirsə, hər hansı dəyişiklik BMUS 8-ə uyğun olaraq təxminlərdə dəyişiklik kimi prospektiv olaraq uçota alınır. İstifadə olunan amortizasiya metodu aktivin iqtisadi səmərəsinin müəssisə tərəfindən istehlak edildiyi modeli əks etdirməlidir (16.60 №-li MUBS).

Amortizasiya metodu ən azı ildə bir dəfə nəzərdən keçirilməlidir və əgər müavinətlərin istehlak sxemi dəyişibsə, amortizasiya metodu BMS 8-ə uyğun olaraq təxminlərdə dəyişiklik kimi perspektiv şəkildə dəyişdirilməlidir (BMS 16.61).

Köhnəlmə, başqa aktivin balans dəyərinə daxil edilmədiyi halda, mənfəət və ya zərərə aid edilməlidir (16.48 №-li MUBS).

Köhnəlmə aktiv istifadəyə verildiyi andan başlayır və aktivin tanınması dayandırılana qədər, hətta boş vəziyyətdə olsa belə davam edir (BMS 16.55).

Yenidən qiymətləndirilmiş əsas vəsaitlər. Torpaq, tikili və avadanlıqlar yenidən qiymətləndirilmiş dəyərlərlə ifadə edilirsə, müəyyən əlavə açıqlamalar tələb olunur: (16.77 №-li MUBS)

- yenidən qiymətləndirmənin qüvvəyə minmə tarixi;
- müstəqil qiymətləndiricinin cəlb edilib-edilməməsi;
- hər bir yenidən qiymətləndirilmiş əmlak sinfi üçün, aktivlər ilkin dəyər modeli əsasında uçota alınsaydı, tanınacaq balans dəyəri;
- dövr ərzində dəyişikliklər və qalığın səhmdarlar arasında bölüşdürülməsinə qoyulan hər hansı məhdudiyyətlər daxil olmaqla, yenidən qiymətləndirmə profisiti (Deloitte, 2021).

Dəyərsizləşmə. Burada 16 №-li MUBS aktivlərin balans dəyərinin nəzərdən keçirilməsi, onların bərpa edilə bilən dəyərinin və dəyərsizləşmə itkisinin müəyyən edilməsi, dəyərsizləşmə itkisinin tanınması və bərpası və s. qaydaları müəyyən edən 36 №-li "Aktivlərin dəyərsizləşməsi" adlı digər standart istinad edir.

16 №-li MUBS-da qeyd olunur ki, dəyərsizləşmiş, itirilmiş və ya təhvil verilmiş torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinə görə üçüncü tərəflərdən kompensasiya ödəniləcək kompensasiya alınacaq zaman mənfəət və ya zərər daxil edilməlidir.

Məsələn, sığorta şirkəti tərəfindən sığortalanmış əmlaka dəymiş zərərin ödənilməsi tələbi sığorta şirkəti iddianı qəbul etdikdə, işi bağladıqda və kompensasiya ödəməyə razı olduqda (və ya sığorta müqaviləsində razılaşdırılan hər hansı prosedurdan sonra) mənfəət və ya zərərdə tanınır.

NƏTİCƏ

Hər kəsin hər hansı PPE aktivlərinin nə zaman tanınması və tanınmasının dayandırılması, ilkin olaraq aktivin dəyəri kimi nə qədər tanınması və aktivin istifadəsinin zamanla xərc kimi tanınması ilə bağlı eyni prinsipləri tətbiq etməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kelly, Martin "IAS 16 Property, Plant and Equipment". CPA Ireland 7 page <https://www.cpairland.ie/CPAIreland/media/Education-Training/Study%20Support%20Resources/P1%20Corporate%20Reporting/Relevant%20Articles/ias-16-property-plant-and-equipment.pdf>

2. IFRS (2022). "IAS 16 Property, Plant and Equipment" 28 page <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards/english/2022/issued/part-a/ias-16-property-plant-and-equipment.pdf?bypass=on>

3. Deloitte (2021) "IAS 16- Property, Plant and Equipment" <https://www.iasplus.com/en/standards/ias/ias16>

4. <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-16-property-plant-and-equipment/#:~:text=IAS%2016%20establishes%20principles%20for,recognised%20in%20relation%20to%20them.> - IAS 16 Property, Plant and Equipment, 2022

5. <https://ifrscommunity.com/knowledge-base/property-plant-equipment-scope-definition-s-disclosure/> - IAS 16 Property, Plant and Equipment: Scope, Definitions and Disclosure, 2022

6. <https://mindmaplab.com/ias-16-property-plant-and-equipment.html> - IAS 16 Property Plant And Equipment | Examples, 2021

E.O.Jafarov
PhD in Economics, Azerbaijan State Economic University
U.E.Gurbanli
master student, Azerbaijan State University of Economics

**Applicable characteristics of the international accounting standard number
16 "Land, building and equipment"**

Abstract

The first context related to real estate, construction and equipment appeared in 1980. Later, in 1982, it was prepared under the name IAS 16 and received its final form by making improvements in certain years. IFRS 16 was revised in December 2003. and is effective for annual reporting periods beginning January 1, 2005. or after this date. The latest revision of the standard was related to the coronavirus pandemic.

IAS 16 states that the cost of an item of land, building and equipment should be recognized as an asset only and only in two cases: it is probable that the entity will receive future economic benefits associated with the item; And the value of an object can be measured reliably.

This recognition principle should be applied to all initially incurred costs of acquiring or constructing land, buildings and equipment, and adding, replacing or maintaining parts of them after recognition at the time they are incurred.

Assets recognized in accordance with IAS 16 Land, Buildings and Equipment must be initially recognized at cost. The price includes all costs necessary to bring the asset to its intended working condition. This includes not only its original purchase price, but also site preparation, delivery and operation, installation, applicable professional fees and estimated costs associated with the dismantling and removal of the asset and the restoration of the facility, Property, Construction and Equipment.

Depreciation is the process of decommissioning an asset and attributing a portion of the asset's cost to current year expenses and reducing the asset's carrying amount. Not all assets are used, especially land, which is usually not depreciated.

Key words: IFRS No. 16, cost, depreciation.

Э.О.Джафаров
к.э.н., Азербайджанский Государственный Экономический Университет
У.Э.Гурбанлы
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Особенности применения стандарта № 16 “Земля, здания и оборудование” в
соответствии с международным стандартом бухгалтерского учёта**

Резюме

Первый контекст, связанный с недвижимостью, строительством и оборудованием, появился в 1980 году. Позднее, в 1982 г., он был подготовлен под названием МСБУ 16 и получил свой окончательный вид путем внесения усовершенствований в определенные годы. МСФО (IAS) 16 был переиздан в декабре 2003 г. и вступает в силу для годовых отчетных периодов, начинающихся 1 января 2005 г. или после этой даты. Последняя редакция стандарта была связана с пандемией коронавируса.

В МСБУ № 16 указано, что первоначальная стоимость объекта земли, здания и оборудования должна признаваться в качестве актива только и только в двух случаях:

существует вероятность поступления на предприятие будущих экономических выгод, связанных с объектом; и стоимость объекта может быть надежно измерена.

Этот принцип признания должен применяться ко всем первоначально понесенным затратам на приобретение или строительство земли, зданий и оборудования, а также на добавление, замену или обслуживание их части после признания в момент их возникновения.

Активы, признанные в соответствии с МСФО (IAS) 16 «Земля, здания и оборудование», должны первоначально признаваться по себестоимости. В стоимость включаются все затраты, необходимые для приведения актива в рабочее состояние по назначению. Сюда входит не только его первоначальная покупная цена, но также подготовка площадки, доставка и эксплуатация, установка, применимые профессиональные сборы и предполагаемые расходы, связанные с демонтажем и удалением актива и восстановлением объекта, Имущества, Строительства и Оборудования.

Амортизация – это процесс прекращения использования актива и распределения части стоимости актива на расходы текущего года и уменьшения балансовой стоимости актива. Не все активы используются, особенно земля, которая обычно не амортизируется.

Ключевые слова: МСФО № 16, стоимость, амортизация.

İ.N.Məmmədov
i.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı
ORCID 0000-0001-8973-3697
Comrad71@rambler.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.12.2022

The article was received by editorial board on 15.12.2022

Статья принята к печати 15.12.2022

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Biznesin dəyərinin qiymətləndirilməsinin ayrılmaz hissəsi müəssisənin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Bu xüsusda müsbət xalis mənfəət yaranarsa, nəticə də müsbət hesab oluna bilər.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə metodologiyası, biznesin dəyər təhlili, mənfəət, zərər.*

GİRİŞ

Biznes sabitliyinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, müəssisələrin (biznesin) dəyərinin maksimuma çatdırılması rəqabət mühitində onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin ayrılmaz göstəricisi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, yüksək qeyri-müəyyənlik və qloballaşma proseslərinə əsaslanan, müasir iqtisadi reallıqlara uyğun gələn biznesin qiymətləndirilməsi metodologiyasının nəzəri sistemləşdirilməsinə, başa düşülməsinə, işlənilib hazırlanmasına və dəyərinin təhlilinə ehtiyacın göstəricisidir

Maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Müəssisələrin (biznesin) dəyərinin qiymətləndirilməsi idarəetmədə müəssisələrin iqtisadi potensialını onların cari və perspektiv dəyəri əsasında müəyyən etməyə imkan verən, bütövlükdə dövlətin iqtisadi inkişafını müəyyən edən mühüm istiqamətdir.

Müəssisələrinin dəyərinin qiymətləndirilməsinin tərkib hissəsi, maliyyə nəticələri haqqında hesabatın məlumatları əsasında həyata keçirilən təşkilatın maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsidir.

Müəssisənin əmlak kompleksi kimi qiymətləndirilməsi metodologiyası əmlak kompleksinin tərkibindən asılıdır, əksər hallarda bu, yalnız əsas vəsaitləri, daha az borcların (öhdəliklərin) bir hissəsini, iddia hüquqlarını (bütün və ya müəyyən bir hissəsini), eləcə də inventarları əhatə edir [1].

Müsbət xalis mənfəət olarsa və o, əsasən əsas fəaliyyət hesabına əldə edilirsə, qazanılan nəticə müsbət hesab oluna bilər. Müəssisələrin (biznesin) əsas fəaliyyəti adətən yardımçı xarakter daşıyan digər fəaliyyətlərin miqyasını üstələyir.

Maliyyə nəticəsinin vurğularının digər fəaliyyətlərə keçməsi təşkilatın əsas fəaliyyətində əhəmiyyətli problemlərin olduğunu göstərir. Nəticə etibarilə, xərclər və itkilər o cümlədən digər fəaliyyət növləri, əmlakın satışı hesabına ödənişə uyğunlaşdırılır.

Müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində gəlirlərin, xərclərin və mənfəətin mütləq dəyərlərini əvvəlki analoji dövrlər üçün oxşar göstəricilərlə müqayisə etmək məqsəduyğundur.

Gəlirlərin artdığı və eləcə də mənfəətin gəlirlərdən daha sürətli artdığı dinamika müsbət kimi tanınır. Həmçinin bu tipli zərərə məruz qalma ilə üzləşdikdə itkilərin azalması müsbət hesab olunur.

Təcrübədə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrin maliyyə nəticələrini qiymətləndirmək üçün rentabellik göstəricilərindən geniş istifadə olunur. Bu göstəricilərin hesablanması üçün ümumi formula aşağıdakı kimidir [2]:

Maliyyə nəticələri haqqında hesabatın göstəricilərindən biri kəsin sürəti kimi çıxış edir: - satışdan mənfəət, vergitutmadan əvvəlki mənfəət, xalis mənfəət;

Aktivlərin dəyəri, gəlirlərin məbləği, xərclər və s. isə kəsin məxrəci kimi çıxış edir.

Maliyyə analitiki öz vərdişlərinə və üstünlüklərinə görə rentabellik göstəricilərini formalaşdırmaq üçün mənfəət, aktiv, gəlir və xərclərin müxtəlif kombinasiyalarından istifadə edə bilər. Aşağıda ən çox istifadə edilən rentabellik göstəriciləri əks olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəət mənfəi (zərər) ola bildiyi kimi rentabellik göstəriciləri də mənfəi ola bilər.

Aktivlərin rentabelliği:

$$Ar. = V\Theta / \Sigma a, \quad (1)$$

burada, $V\Theta$ - vergitutmadan əvvəlki mənfəət (zərər);

Σa - təşkilatın aktivlərinin məbləği.

Göstərici aktivlərə yatırılan 1 manata görə vergitutmadan əvvəl neçə qəpik mənfəət əldə edildiyini xarakterizə edir.

İnvestisiyaların rentabelliği:

$$Ir. = V\Theta / (\ddot{O}V + U\ddot{O}), \quad (2)$$

burada, $\ddot{O}V$ - öz vəsaitlərinin miqdarı;

$U\ddot{O}$ - uzunmüddətli öhdəliklər.

Göstərici 1 manat məbləğində müəssisəyə qoyulan investisiyalara neçə qəpik vergitutmadan əvvəl mənfəət əldə edildiyini xarakterizə edir (başqa sözlə, şəxsi vəsaitlərin və uzunmüddətli öhdəliklərin məbləği və ya 1 manat məbləğində investisiyaların neçə qəpik itki formalaşdırmasını izah edir).

Yuxarıda göstərilən üsul ilə hesablanmış aktivlərin və investisiyaların rentabellik göstəriciləri bütövlükdə təşkilatın iqtisadi fəaliyyətini xarakterizə edir, hansı ki, ondan kəsin sürətində əsas və digər fəaliyyətlərin maliyyə nəticəsi kimi istifadə edilir.

Bəzən (1) və (2) düsturlarında vergidən əvvəlki mənfəət ($V\Theta$) əvəzinə satışdan əldə edilən mənfəət (SM) istifadə olunur. Bu zaman rentabelliğinin göstəriciləri müəssisənin yalnız əsas fəaliyyətini xarakterizə edir.

Satış rentabelliği

$$Sr. = SM / TG, \quad (3)$$

burada, TG — təşkilatın gəliri.

Göstərici 1 manat gəlir üçün satışdan əldə edilən mənfəətin (zərərin) (SM) neçə qəpik olduğunu xarakterizə edir.

Xalis mənfəət (zərər) dərəcəsi:

$$Nxm = XM / TG, \quad (4)$$

burada, XM - xalis mənfəət (zərər).

Xalis mənfəət norması müəssisəyə 1 manat gəlirdən nə qədər xalis mənfəət qaldığını və ya müəssisə 1 manat gəlirdən neçə qəpik xalis zərər verirdiyini göstərir.

Ümumiyyətlə, rentabellik göstəriciləri qrupu müəssisə idarəçiliyi tərəfindən ona məxsus vəsaitlərdən mənfəət əldə etmək üçün istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edir.

Mühasibat balansından və maliyyə nəticəsi hesabatındakı məlumatlardan istifadə edərək, düsturlardan rentabellik göstəricilərinin hesablanması zamanı (bax, məsələn, düsturlar (1) və (2)) hesabatların təhlili vacib bir hal kimi nəzərə alınmalıdır. Göstəricilərin dəyərləri hesabat dövründən (illik və ya aralıq) asılıdır.

Bütün bu yuxarıda qeyd olunanlar müxtəlif dövrlərdəki dəyərləri müqayisə edərkən mütləq nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Hesabat dövründən asılı olaraq mənfəət, gəlir, maya dəyəri kumulyativ olaraq artır. Əgər müxtəlif dövrlərdə hesablanmış göstəriciləri müqayisə etmək lazımdırsa, onda onlar eyni miqyasa, məsələn, bir ilə çatdırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. XXVI Міжнародна наукова-практична конференція «Оцінка бізнесу та інтересів в бізнесі», Матеріали конференції: Україна, м. Одеса, 2019. 104 с.
2. Симеонова Н.Е. Методы оценки имущества: бизнес, недвижимость, земля, машины, оборудование и транспортные средства. (2010). -2 изд., пераб. и доп. Ростов н/Д:Феникс, - 362 с.
3. Milli Qiymətləndirmə Standartı (Milli hesabatı və müvafiq mühasibat hesabatları üçün qiymətləndirmə). (2009). AZS 395.8-2009: Bakı, ARSMPDK, - 14 s.

I.N.Mammadov

Ph.D in economics, Azerbaijan Architectural and Construction University,
ORCID 0000-0001-8973-3697

Assessment of enterprise's financial performance

Abstract

Assessment of enterprise's financial performance is the element of valuation of the business. When the positive net profit is formed, then the valuation outcome can be considered positive.

Key words: valuation methodology, cost analysis of business, profit, loss.

И.Н.Мамедов

д.ф.но э., диссертант по программе доктора наук,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0001-8973-3697

Оценка финансовых результатов деятельности предприятия

Резюме

Неотъемлемой составляющей оценки стоимости предприятия, является оценка финансовых результатов предприятия. Положительным можно считать результат в том случае, если формируется положительная чистая прибыль.

Ключевые слова: методология оценки, стоимостной анализ бизнеса, прибыль, убыток.

А.А.Губадова

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.12.2022

The article was received by editorial board on 15.12.2022

Статья принята к печати 15.12.2022

МЕХАНИЗМ ВОЗВРАТА ЧАСТИ НДС И ЕГО ВКЛАД В ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОЗРАЧНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Резюме

В нашей стране с учетом опыта, накопленного передовыми странами, намечается усовершенствование механизмов, которые могли бы обеспечить поддержку бизнес-стартапов и инкубаторов, бизнес-проектов по экспортно-ориентированному производству и оказанию услуг, соответствующим самым передовым стандартам.

Благодаря этому станет возможным создание новых механизмов финансирования для желающих дать старт своей предпринимательской деятельности, либо расширению уже имеющегося бизнеса.

В числе основных направлений его реализации отметим усиление региональных и глобальных влияний Азербайджана в период следующего десятилетия посредством создания прочной основы для роста экономических показателей.

Ключевые слова: *диверсификация, стандарт, конкурентоспособный, бизнес-стартапов инкубаторов, бизнес-проектов, стратегия кластера.*

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, начиная с мая 2020 года в нашей стране задействован механизм возврата части налога на добавленную стоимость. Вместе с тем, государство утвердило «Стратегию социально-экономического развития Азербайджанской Республики на 2022-2026 годы».

В соответствии с этой стратегией в целях осуществления мер, предусмотренных в направлении реализации "Великого возвращения" на освобожденные от армянских оккупационных войск территории Азербайджана, будет поэтапно проводиться и регулярное расселение населения.

Данный процесс предусматривается поддерживать благодаря созданию всех необходимых предварительных условий, которые запланированы на освобожденных от оккупации землях. Например, в рамках «Стратегии социально-экономического развития Азербайджанской Республики на 2022-2026 годы» предполагается полностью достигнуть охвата всех освобожденных территорий системой безопасности и инфраструктурой. Также предполагается постройка жилых и нежилых комплексов, реализация концепции "Умный город" и "Умное село", где будет создана современная инфраструктура.¹

Благодаря этому вся территория региона будет в полном объеме обеспечена социально-экономической и культурной инфраструктурой, которая отвечает самым инновационным стандартам. Вместе с этим, планируется создание сети коммунальных ус-

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 Aprel 2013-cü il fərmanı ilə təsdiqlədiyi "Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə"

луг, например, эффективной системы управления бытовыми и производственными отходами. Также предусматривается проведение работ по восстановлению инфраструктуры социального обслуживания.

В соответствии с прогнозами специалистов в период 2022-2026 годов экономика нашей страны будет каждый год увеличиваться в среднем на 3-4 процента. Рост ненефтегазового внутреннего валового продукта должен составлять примерно 5 процентов. Обеспечение устойчивого и высокого экономического роста будет осуществляться благодаря диверсификации национальной экономики Азербайджана, а также расширения ненефтяного экспорта.

Для того чтобы добиться интеграции национальной экономики в цепочку глобальной стоимости благодаря экспорту конкурентоспособной и высококачественной продукции, оказания услуг, соответствующих передовым стандартам, в республике планируется создание более здоровой и конкурентоспособной бизнес-среды. Кроме того, планируется оказание, государством широкой поддержки процессу еще большего развития предпринимательства.

Также в Стратегии предусматривается повышение эффективности юридических лиц, которые принадлежат государству, усиление их подотчетности. Что же касается доли частного сектора в национальной экономике, то планируется доведение ее до 88 процентов.

Наряду с этим, в нашей стране с учетом опыта, накопленного передовыми странами, намечается усовершенствование механизмов, которые могли бы обеспечить поддержку бизнес-стартапов и инкубаторов, бизнес-проектов по экспортно-ориентированному производству и оказанию услуг, соответствующим самым передовым стандартам.

Благодаря этому станет возможным создание новых механизмов финансирования для желающих дать старт своей предпринимательской деятельности, либо расширению уже имеющегося бизнеса. В особенности это актуально для представителей малого и среднего предпринимательства (МСП). В этом направлении будут осуществлены капиталовложения 20-30 процентов денежных средств в целях поддержки микропредпринимателей. Для предпринимателей, занятых малым бизнесом, эта цифра будет колебаться в пределах 35-45 процентов, а для лиц, занимающихся средним предпринимательством – в диапазоне от 25 до 35 процентов.

До 2026 года в нашей стране также планируется создание Национальной информационной базы по климатическим изменениям. Введение ее в эксплуатацию будет осуществляться специалистами министерства экологии и природных ресурсов, в чем им будут помогать соответствующие госструктуры.

Стратегией также предполагается введение ограничений на импорт в Азербайджан и эксплуатацию в стране старых автотранспортных средств. В период 2022-2026 годов в республике предусматривается рост числа электрозарядных станций для автомобилей с электрическим двигателем, также планируется расширение финансовой доступности для граждан, желающих приобрести экологически чистые легковые автомобили и другой наземных транспорт.²

В рамках Стратегии будет обеспечено формирование энергетического узла Азербайджан (Нахичеванская Автономная Республика) - Турция-Европа. ОАО «Азербээнержи» в период 2025-2026 годов обеспечит возведение трансформаторной подстанции (HVDC), проведение 400-киловольтной линии, которая протянется на 230 километров.

² A.R. (2016), "Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi

Благодаря этому энергетическому узлу удастся обеспечить прямой экспорт энергии в братскую Турцию.

В ближайший пятилетний период уровень минимальной пенсии в нашей стране планируется сохранить на уровне 75-80 процентов от минимальной зарплаты.

Вместе с тем, пенсионеры получать возможность использовать преимущества созданного для них эффективного накопительного фонда. Малообеспеченным группам населения будут обеспечены основные потребности. Что же касается людей с ограниченными физическими возможностями, то они смогут в более доступной форме решать вопросы с обеспечением социальной помощи.

В рамках Стратегии будет также увеличена доля людей, занятых в негосударственном секторе. Этот показатель повысится с уровня 77,6 процентов, который был зафиксирован в 2021 году, до 80 процентов в 2026-ом. В секторе частного предпринимательства будут созданы новые рабочие места, что обусловит повышение уровня занятости.

Кроме того, планируется стимулирование предпринимательской деятельности, создающей новые рабочие места. Также благодаря поэтапному сокращению неофициальной занятости в стране, доля негосударственного сектора по наемным работникам должна составить 50 процентов. В 2021 году этот показатель был на уровне 46,9 процента.

Благодаря осуществлению мероприятий, предусмотренных в «Стратегии социально-экономического развития Азербайджана на 2022-2026 годы» предполагается, что доходы республики по линии транзитных грузоперевозок в предстоящие 5 лет вырастут в 2 раза. Так, если прежний объем доходов, зафиксированный в 2019 году был на уровне 227 миллиона манатов, теперь этот показатель увеличится и составит 450 миллиона манатов.

Наряду с этим, в предстоящие 5 лет в Азербайджане предполагается создание инновационного кластера "Апшеронская долина". Инновационные решения будут применяться в приоритетных отраслях экономики страны. Благодаря чему, ежегодно будут увеличиваться показатели, отражающие количество работающих в "Апшеронской долине" физических и юридических лиц.

Данной Стратегией предусматривается формирование и обеспечение необходимыми системными составляющими внутренней и трансграничной дорожно-транспортной инфраструктуры.

В соответствии с Планом мероприятий, подразумевается предварительное осуществление мер, направленных на обеспечение прокладки соответствующей дорожно-транспортной инфраструктуры. Например, за период 2022-2026 годов планируется строительство моста через реку Астаравай, проведение автомобильной дороги Муганлы-Исмаиллы-Габала, а также возведение моста через реку Агсучай и строительство новой автомобильной магистрали Баку-Губа-государственная граница с Российской Федерацией.³

Вместе с тем, в соответствии со Стратегией, планируется принять Кодекс конкуренции Азербайджана. Здесь будут отражены международный опыт, а также передовые методы. Данный Кодекс должен быть принят в 2023 году.

Главной стороной выполнения работы, связанной с созданием Кодекса конкуренции считается Министерство экономики Азербайджана.

Для ускорения процесса разминирования освобожденных от Армянской оккупации территорий Азербайджана глава нашего государства господин Ильхам Алиев подписал

³ A.R. (2009), "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Указ, утверждающий изменения в Налоговый кодекс, а также в Закон о таможенных тарифах. Теперь специализированная продукция будет освобождена от налога на добавленную стоимость и таможенных сборов. На основании изменений в целях обеспечения непрерывности работ по разминированию и очистке освобожденных земель от боеприпасов, взрывчатых веществ и устройств, в течение 5-ти лет, начиная с 15 октября 2021 года, от удержания налога на добавленную стоимость освобождаются все категории техники, оборудования, технических средств и устройств, их запасных частей, кроме того. Индивидуальная защитная одежда, инструменты, собаки, используемые для поиска мин, взрывчатые вещества и пиротехнические средства.⁴

Вместе с тем, указанные выше виды техники, оборудования и средств освобождаются сроком на 5 лет от выплаты таможенной пошлины.

Льготы для строительства аэропортов в Карабахе

Кроме льгот на импортные товары, к ввозимой в Азербайджан в целях обеспечения строительных работ аэропортов в Физули, Лачине и Зангилане, продукции не будут применяться таможенные пошлины. Это нашло отражение в решении Кабинета Министров "О ставках таможенных пошлин по экспортным и импортным операциям в Азербайджане". К предпринимателям, осуществляющим свою деятельность в Карабахе, могут применяться льготы по налогам и сборам.⁵

Как предусматривается в программе по восстановлению освобожденных от армянской оккупации земель, до 2025 года на местах будут вестись работы, связанные с налаживанием административного управления, правоохранительной деятельностью, а также созданием телекоммуникационной сети.

Сегодня примерно 99 процентов хозяйствующих субъектов в нашей республике являются микро-, малыми и средними предприятиями. В соответствии с официальной статистикой, на 1 января 2021 года 92,1 процента прошедших регистрацию предприятий являются микро-предприятиями, 5,3 процента – малыми, а 2,1 процента - средними. По данным на 1 января 2021 года число индивидуальных предпринимателей, прошедших регистрацию в качестве лиц, занимающихся предпринимательской деятельностью без создания юридического лица, перевалило за 1 млн. человек. Субъекты малого и среднего бизнеса, как правило, осуществляют свою деятельность в сфере торговли, сельского хозяйства, услуг, строительства, перерабатывающей промышленности, транспорта и других видов предпринимательской деятельности.

Уместно было бы отметить, что в настоящее время достаточно большой контингент предприятий и организация в Азербайджане оказывает всяческую поддержку и услуги предпринимателям, в том числе и субъектам малого и среднего бизнеса. Так, им предоставляются льготы и государственная поддержка, осуществляется управление ряда институциональных структур и механизмов.

Также следует отметить, что со стороны KOBİA для субъектов малого и среднего бизнеса предоставляются услуги по исследованию внутреннего рынка, финансированию образования, науки, научно-исследовательских работ и созданию проектов поддержки. Обеспечивается также их участие на специализированных выставках, организуемых в целях расширения возможностей в сфере продажи, бесплатного обучения и консультацион-

⁴ Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi

⁵ Azərbaycan Respublikasının Gömrük məəcəlləsi

ных услуг. Все это направлено на повышение знаний и навыков, поддержание достойного уровня такого важного направления, как социальное предпринимательство.

Вместе с тем, деятельность, направленная на защиту интересов субъектов, занимающихся малым и средним предпринимательством, на поддержку и осведомленность инициатив в области бизнеса реализуется посредством сети "Друг малого и среднего бизнеса", которая действует в 24 городах и регионах Азербайджана. Уровень осведомленности о предпринимательстве, улучшение и повышения уровня знаний и навыков субъектов малого и среднего предпринимательства достигается благодаря профессиональной деятельности Центров развития субъектов малого и среднего бизнеса, которые функционируют в столице республики, а также городах Сумгаит, Хачмаз, Шеки и Евлах.

Особо следует отметить, что институциональная поддержка субъектов малого и среднего бизнеса также предусматривается и в области кластеризации. Данная область является передовой организационно-экономической моделью. Итак, агентство КОВİА планирует выдавать сертификат компании кластера малого и среднего бизнеса также и участникам этого кластера, что даст им гарантию освобождения от части налогов. На сегодняшнем этапе осуществляются все необходимые мероприятия, способствующие процессу формирования соответствующей правовой базы кластеризации.

Сегодня в рамках механизма, обеспечивающего возврат части НДС, удержанного с выплаченной потребительской продукции и услуг, на специализированном портале www.edvgerial.az прошли регистрацию более 1,7 миллиона лиц.

Государственная налоговая служба при министерстве экономики Азербайджана огласила данные, в соответствии с которыми за первый квартал 2022 года потребители получили обратно свыше 42 миллионов манатов на основании более чем 107,998 миллионов кассовых чеков.

Это означает, что по сравнению с январем-мартом 2021 года потребители получили обратно 26,7 миллионов манатов на основании 67,101 миллионов кассовых чеков.

Официальные данные также показывают, что начиная с 2020 года потребители по нынешний момент получили обратно 213,9 миллионов манатов на основании более чем 536,252 миллиона кассовых чеков.

Уместно было бы отметить, что возвращение части налога на добавленную стоимость возможно лишь на тех объектах, где установлены кассовые аппараты нового поколения.

Наряду с этим, потребители могут оплачивать покупки как наличными деньгами, так и в безналичной форме.

Процесс, подразумевающий возвращение части уплаченного потребителями налога на добавленную стоимость за продукцию, купленную на торговых предприятиях, а также объектах общественного питания, с успехов осуществляется, начиная с мая 2020 года. Успешная реализация этого проекта уже сегодня дает масштабные результаты, которые положительно влияют на обеспечение прозрачности в экономике.

Одним из важных изменений, которое планируется осуществить, является предложение по изменению размера процентного показателя возвращаемого потребителям налога на добавленную стоимость в рамках проекта «Получи обратно НДС». Предполагается, что для этих изменений будут внесены ряд поправок в Налоговый Кодекс.

Когда потребителю осуществляют оплату в безналичном виде, они смогут получить обратно не 15, как сейчас, а 2 процентов от налога на добавленную стоимость. Если же покупка осуществляется наличными средствами, то процент возврата по данному налогу будет снижен с нынешних 10 до 5 процентов.

Планируется также, что указанные выше изменения, целью которых является поощрение безналичного платежа, будут осуществлены в Налоговом Кодексе в январе 2023 года.

В настоящее время в соответствии с проектом «Получи обратно НДС» покупателям во время безналичного расчета за приобретенную продукцию или услуги полагается 2,28 с каждых 100 потраченных манатов. В случае принятия упомянутых изменений, данная сумма возрастет до 3,5 маната. Во время же выплат наличными средствами, сумма уже уменьшится с 1,52 до 0,76 маната.

В случае, когда денежный эквивалент приобретенного товара или услуги во время безналичного расчета составит 500 манатов, то на нынешнем этапе потребителю возвращается 11,44 маната, после же изменений в Налоговом кодексе данная сумма увеличится до 15,25 маната. Как видим, имеется дополнительная сумма "выигрыша", которая будет равна 3,81 маната.

В случае, когда суммарная стоимость приобретенных товаров или услуг будет равна 500 манатам, сегодня возврату подлежит сумма процента налога на добавленную стоимость НДС в объеме 7,6 маната. А после планируемого внесения изменений в налоговое законодательство данный показатель уменьшится в два раза и составит 3,8 маната.

Из этого следует, то потребителям станет намного рациональнее оплачивать стоимость товаров и услуг по безналичному расчету.

Для компенсации потребителям части налога на добавленную стоимость на сайте www.edvgerial.az зарегистрировались более 1,8 миллиона человек. С момента осуществления проекта «Получи обратно НДС» за период начиная мая 2020 года до июля 2022-го прошедшим регистрацию на упомянутом выше сайте лицам было возвращено 267,2 миллиона манатов на основании 651.001.786 кассовых чеков. Что же касается января-июня 2022 года, то этот показатель составил 95,3 миллиона манатов на основании 222.747.769 кассовых чеков.

Следует также отметить, что для получения обратно части налога на добавленную стоимость покупатели должны выступать в качестве физического лица, а продавцы продукции или поставщики услуг – плательщиками данного налога. Наряду с этим, купленная продукция или полученные услуги тоже должны относиться к категории, на которую распространяется налог на добавленную стоимость.

Было бы уместно отметить еще один нюанс, связанный с использованием со стороны продавцов кассовых аппаратов нового поколения. Дело в том, что возврат части НДС может осуществляться лишь на тех объектах, на которых где применяется именно такой тип контрольно-кассовых аппаратов.

Не секрет, что суть получения обратно потребителями части налога на добавленную стоимость подразумевает обеспечение деятельности, которая способствовала бы росту объема безналичных расчетов, что окажет содействию увеличению прозрачности и отчетности нашей экономики, а также торгового оборота в республике.

Потребители, которые желают вернуть часть налога на добавленную стоимость, должны пройти регистрацию на сайте <https://www.edvgerial.az/>, во время приобретения продукции или услуг требовать у продающей стороны чек контрольно-кассового аппарата. Если же оплата за покупку осуществляется посредством безналичного расчета, еще и соответствующую выписку POS-терминала, если последний не имеет привязки к кассовому аппарату. Данные, отраженные на каждом чеке, подтверждающем оплату продукции или услуги, покупатель обязан ввести на своей странице в портале не позднее, что 90 дней с момента оплаты. После этого он сможет вернуть себе часть выплаченного НДС.

В соответствии со статьей 16 Налогового Кодекса республики, в качестве одного из главных обязательств налогоплательщика выступает выдача покупающей стороне чека или квитанции. Естественно, что квитанция или чек должны соответствовать требованию действующего законодательства. Например, кассовый чек должен отражать такие данные, как наименование налогоплательщика, его идентификационный номер, дату и время пробития чека, название хозяйствующего субъекта или объекта, регистрационный код. Также необходимо, чтобы на чеке был указан адрес налогового органа, название продукции или услуги и другие данные. Естественно, что в обязательном порядке должен указываться налоговый идентификационный код (Fiscal ID).

В случае, когда чек потребителя не был выдан, он должен пожаловаться в налоговый орган. Тот имеет право осуществлять оперативные меры налогового контроля для того, чтобы подтвердить факт нарушения со стороны налогоплательщика действующего налогового законодательства. В случае, когда нарушение доказано, к налогоплательщику может применяться штраф в размере 1000 манатов. Если данное нарушение допускается во второй раз, тогда сумма штрафной санкции должны быть увеличена в 3 раза и составить 3000 манатов. Многократное допущение упомянутого нарушения подразумевает штраф на сумму 6000 манатов.

Наряду со строгими штрафными санкциями, налоговым законодательством предусматриваются и меры по стимулированию. Так, в случае осуществления налогоплательщиком реализации продукции или оказания услуг по безналичной оплате, он получает определенные послабления во время уплаты подоходного налога.

В общем, в целях стимулирование безналичных расчетов во время оплаты покупки товаров или услуг осуществляется довольно большой объем работы. Сюда относится и внедрение кассовых аппаратов нового поколения, в том числе в масштабных торговых сетевых объектах.

К импорту и продаже гибридных автотранспортных средств в нашей стране первый раз было применено освобождение от налога на добавленную стоимость в начале 2022 года. После этого наблюдалось повышение уровня их импорта в Азербайджан.

Например, освобождение от НДС может применяться к импорту и продаже подобных автомобилей с объемом двигателя не больше 2500см³, когда с даты их производства прошло не более 3-х лет.

С 1 января 2022 года к импорту и продажам гибридных автотранспортных средств применяется освобождение от уплаты налога на добавленную стоимость до конца 2024 года.

Вместе с тем, наша страна повысила объем импорта гибридных автотранспортных средств. В соответствии с официальными данными, за январь-май в Азербайджан было импортировано 5.082 единиц автомобилей данного типа общей стоимости свыше 47 миллионов долларов США. Это на 1.363 автомобилей, или на 24,4 миллиона долларов США больше показателя аналогичного периода за прошлый год.

В соответствии с изменениями и нововведениями в налоговое законодательство, появляется возможность возврата налога на добавленную стоимость, который был уплачен в связи с оказанием медицинских услуг. Теперь население может получить обратно 15 процентов от налога на добавленную стоимость, который был выплачен по безналичному расчету, и 10 процентов этого налога при оплате наличными.

Во время обсуждений в связи с поправками и изменениями в Налоговом Кодексе, которые проходили в Милли Меджлисе республики, были озвучены предложения по предоставлению новых налоговых льгот для членов семей шехидов Второй Карабахской войны.

Предоставляемыми льготами предполагается освобождение от подоходного налога выплат по материальной помощи на сумму до 10 тысяч манатов, которая оказывается членам семей шехидами Отечественной войны.

В соответствии с уже введенными изменениями в Налоговом кодексе, появляется возможность возвращения части налога на добавленную стоимость в связи с оплатами по медицинским услугам.

На основании проекта, будет согласованы правила возврата части налога на добавленную стоимость, который был выплачен со стороны физических лиц в связи с продукцией, купленной у лиц, деятельность которых связана с розничной торговлей или общественным питанием в Азербайджане, а также в связи с медицинскими услугами, которые оказываются со стороны медицинских учреждений, будет устанавливаться полномочным органом исполнительной власти.

Если сумма была выплачена в безналичной форме, тогда будет возвращено 15 процентов от налога на добавленную стоимость, если же оплата осуществлялась наличными деньгами, то потребитель получить 10 процентов от упомянутого налога.

Также отметим, что готовы изменения в Налоговом Кодексе, что должно привести к снижению налогового бремени частных ветеринарных служб.

Предоставление ветеринарных услуг в частном секторе может подлежать освобождению от выплаты НДС. Это означает, что список освобождающихся от упомянутого налога экономических субъектов может быть еще расширенным.

Поправки в налоговое законодательство подразумевают совершенствование регулирования применения налогов и к юридическим лицам, осуществляющим свою деятельность в сфере представления частных ветеринарных услуг, и к физическим лицам, которые ведут индивидуальную ветеринарную деятельность.

Следует отметить, что именно физические лица должны будут облагаться фиксированным по сумме налогом. Таким образом, будет проводиться регистрация плательщиков, к которым применяется упрощенный налог. В соответствии с проектом поправок, данный налог планируется установить на уровне 20 манатов.

Также целесообразно будет упомянуть, что нововведение должно сократить налоговое бремя частных ветеринарных служб. В целях ведения отчетности они должны будут лишь обеспечить предоставление данных по выплатам фиксированных сумм упрощенного налога, а также средств, связанных с взносами по обязательному государственному социальному страхованию.

Главой нашего государства господином Ильхамом Алиевым были утверждены Условия и порядок возврата физическим лицам налога на добавленную стоимость в связи с безналичными покупками, как жилой, так и нежилой площади у лиц, осуществляющих свою деятельность в сфере строительства зданий в Азербайджане.

Президентом было также дано распоряжение по разработке министерством экономики на внебюджетные средства портала, программного обеспечения и единого электронного реестра, который необходимо будет интегрировать в электронную информационную систему налоговых органов Азербайджана и уполномоченного банка.

Не позже, чем 90 дней после того, как со стороны покупателя будет осуществлена полная оплата продающей стороне стоимости жилой или нежилой площади, он должен будет зарегистрироваться на портале возврата налога на добавленную стоимость, создать электронный кабинет, сканировать заявление и отправить документацию.

Возвращение налога на добавленную стоимость должно осуществляться в независимости от цены объекта. Размер должен составлять 30 процентов выплаченной суммы. Если будет осуществляться покупка одного или более объектов в одном здании,

тогда НДС будет возвращен покупателю только в связи с выплатой по общей площади до 500м². Возвращение НДС будет осуществлено не позднее тридцати рабочих дней с момента того, как покупатель прошел регистрацию на Интернет-портале.

Не секрет, что деятельность большинства строительных компаний далека от прозрачности, они ведут двойную бухгалтерию.

Применение подобного рода практики, прежде всего, приведет к легализации строительной системы, усилению системы налогообложения и контроля государственных органов в сфере строительства.

Данная практика предоставит широкие возможности для покупающей стороны подстраховаться от рисков обмана. Специалисты полагают, что на объеме продаж не должно отразиться.

Международным аналитическим агентством «Research and Markets» дан прогноз по поводу роста строительного бизнеса на 6,1 процентных пункта благодаря продолжающимся на освобожденных территориях работам в связи с восстановлением и реконструкцией инфраструктуры, а также реализации масштабных проектов в энергетической, транспортной и жилищной сферах.

Этот прогноз дан в полном соответствии со стратегическим планом "Азербайджан 2030: национальные приоритеты социально-экономического развития", который был объявлен в 2021 году. В числе основных направлений его реализации отметим усиление региональных и глобальных влияний Азербайджана в период следующего десятилетия посредством создания прочной основы для роста экономических показателей.

Уместно было бы также отметить, что наращивание темпов и объемов в строительном бизнесе планируется поддерживать путем вложения инвестиций, предусмотренных бюджетом на 2022 год. Там для капитальных затрат выделено около 8 миллиардов манатов.

Средств на сумму 2,2 миллиарда манатов было выделено для работ по реконструкции и восстановлению городов и сельских поселений. Далее, 2,9 миллиардов манатов предназначалось для строительства и реконструкции социальной сети и объектов инфраструктуры. И, наконец, 942 миллионов манатов предназначалось для реконструкции освобожденных территорий.

Процесс стабилизации отрасли должен происходить на уровне среднегодового роста в 4,3 процентных пункта за 2023-2026 годы за счет развития энергетической инфраструктуры.

Вместе с тем, азербайджанское правительство осуществит вложение инвестиций в объеме 24,7 миллиарда манатов в нефтегазовую отрасль на период 2021-2024 годов.

Наряду с этим необходимо учитывать, что среди приоритетных целей Азербайджана достижение ощутимого роста общего удельного веса возобновляемых видов энергии в структуре выработки электрической энергии занимает особое место.

Как известно, азербайджанское государство поддержало деятельность местных издательств, которые в течение последних лет настойчиво обращались с просьбой ослабить налоговые пошлины в этой сфере.

Ввоз в Азербайджан из-за рубежа и продажа на местном рынке бумажной, а также некоторых видов печатной продукции освобождаются от НДС. Так, в список данной продукции входят нижеследующие ее виды:

- рулоны и листы газетной бумаги;
- мелованная бумага и картон;
- бумажные и картонные обложки книг;
- газеты, журналы с иллюстрациями и без них, материалы рекламного характера;
- книги для детей, раскраски и альбомы рисования;

- географические и гидрографические карты.

Планируется, что упомянутое выше решение окажет положительное воздействие на сокращение себестоимости при производстве книг, газет, журналов, учебных пособий и т.д.

Кроме того, установлены разновидности бумаги, которая используется при издательстве учебных пособий, книг и газет.

Основываясь на это, следует также отметить, что ожидается снижение рыночных цен на печатную продукцию примерно на 18 процентов. Данное изменение не затронет уже изданные и реализуемые книги, так как в их цену уже входит налог на добавленную стоимость. Изменения будут происходить постепенно.

Напомним, что в конце 2021 года в парламенте страны обсуждались поправки в Налоговый Кодекс Азербайджана. Этими поправками предусматривалось освобождение от налога на добавленную стоимость импорта, издания и продажи книг, а также прочей печатной продукции.

Во многих западноевропейских странах ставка налога на добавленную стоимость, которая применяется к продаже книг, находится или на нулевом уровне, или не достигает и 5-ти процентных пунктов. В достаточно внушительном числе других стран ставки колеблются в определенном интервале. Например, в Испании ставка составляет 4 процента, во Франции к книгам применяется заниженная ставка налога на добавленную стоимость в объеме 10-ти процентов. В ФРГ пониженная ставка данного налога применительно к книгам находится на уровне 7-ми процентов, в Нидерландах этот показатель равен 6-ти, а России - тоже 10-ти процентом.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 Aprel 2013-cü il fərmanı ilə təsdiqlədiyi "Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə".
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi.
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük məəcəlləsi.
4. A.R. (2009), "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. A.R. (2016), "Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi".
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 Aprel 2013-cü il fərmanı ilə təsdiqlədiyi "Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə".
7. Hüseynova, A. (2017). Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Institute for Scientific Research on Economic Reforms. Retrieved from <https://policycommons.net/artifacts/1612974/azrbaycan-respublikasi-iqtisadiyyat-nazirliyi/2302901/> on 25 May 2022. CID: 20.500.12592/6qp4db.
8. Babayev, Bahruz. Economic and Social Development: Book of Proceedings; Varazdin, Vol. 2-4, (Jun 18/Jun 19, 2020).
9. Korean Free Economic Zones. (2020). Introduction-Achievement of KFEZs. KFEZ Introduction - Korean Free Economic Zones.
10. Samedov F.F, SITUATION OF SUMGAYIT CHEMICAL INDUSTRY (2010-2018) Tom 32 (71) № 2 2021.
11. World Bank Group. (2017). Special Economic Zones: An Operational Review of Their Impacts. World Bank, Washington, DC. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29054> License: CC BY 3.0 IGO.

A.Ə.Qubadova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ƏDV-nin bir hissəsinin geri qaytarılması mexanizmi və onun milli iqtisadiyyatın şəffaflığının təmin edilməsinə töhfəsi

Xülasə

Ölkəmizdə qabaqcıl ölkələrin əldə etdiyi təcrübə əsasən, biznesə startap və inkubatorlara, ixracyönlü istehsal və ən qabaqcıl standartlara cavab verən xidmətlərin göstərilməsi üçün biznes layihələrə dəstəyi təmin edəcək mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Bunun sayəsində öz biznesini qurmaq və ya mövcud biznesini genişləndirmək istəyənlər üçün yeni maliyyələşmə mexanizmləri yaratmaq mümkün olacaq.

Bunun həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri sırasında iqtisadi göstəricilərin artması üçün möhkəm zəmin yaratmaqla yanaşı, növbəti onillikdə Azərbaycanın regional və global təsirlərinin güclənməsi təmin olunacaq.

Açar sözlər: *şaxələndirmə, standart, rəqabətli, biznes start-up inkubatorları, biznes layihələri, klaster strategiyası.*

A.A.Gubadova

PhD, Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

The mechanism of part of the vat refund and its contribution to ensuring the transparency of the national economy

Abstract

In our country, taking into account the experience gained by advanced countries, it is planned to improve mechanisms that could provide support for business start-ups and incubators, business projects for export-oriented production and provision of services that meet the most advanced standards.

Thanks to this, it will be possible to create new financing mechanisms for those who want to start their own business or expand an existing business.

Among the main directions of its implementation, we note the strengthening of regional and global influences of Azerbaijan over the next decade by creating a solid foundation for the growth of economic indicators.

Key words: *diversification, standard, competitive, business start-ups incubators, business projects, cluster strategy.*

V.R.Abash
müəllim, Bakı Dövlət Universiteti
vesilehuseynova@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.01.2022

The article was received by editorial board on 27.01.2022

Статья принята к печати 27.01.2022

AZƏRBAYCANDA İXRAC POTENSIALININ STİMULLAŞDIRILMASINDA VERGİ SİYASƏTİNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın ixrac potensialının stimullaşdırılmasında vergi tənzimlənməsi üzrə məsələlərə baxılmışdır. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin müasir şəraitdə aktuallığı əsaslandırılmışdır. İxracata təsir göstərən bir sıra amillər qeyd olunmuşdur. Azərbaycanda ixracın stimullaşdırılması üzrə vergi siyasətinə baxılmışdır. Azərbaycan Respublikasında yerli istehsalın və ixracatın stimullaşdırılması üzrə güzəştlər, təşviqlər müxtəlif vergi növləri üzrə nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanın xarici ticarətində ixracat və xalis ixrac göstəriciləri 2014-2018-ci illər üzrə təhlil olunmuşdur. Vergi siyasətinin ixrac potensialına təsiri üzrə nəticələr ümumiləşdirilmiş, bir sıra təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *ixrac potensialı, xarici ticarət, vergi siyasəti, təşviqlər, ixracın strukturu.*

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafının müasir şəraitində xarici iqtisadi əlaqələr istənilən ölkənin ən mühüm tənzimləmə istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələr hər bir milli iqtisadi sistemin tərkib hissəsi kimi hansı formada təşkil olunmasından asılı olaraq, dünya bazırında baş verən dəyişmələrdən asılı olaraq inkişafa çox ciddi təsir göstərir. Xüsusilə xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlə artdığı bir şəraitdə inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq demək olar ki, bütün ölkələrin milli iqtisadi göstəriciləri dünya bazarında iştirakının keyfiyyət və kəmiyyət tərəflərindən birbaşa əlaqəli hala gəlmişdir. Dünyanın yüksək inkişaf səviyyəsinə malik, güclü iqtisadiyyata malik dövlətlərdə belə xarici ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə, ixrac səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olan sosial-iqtisadi, siyasi problemlər həmin ölkələrin iqtisadiyyatının bütövlükdə geriləmələrlə üzləşməsinə, maliyyə sferasının, milli valyutalarının risklərlə üzləşməsinə, ölkədə iqtisadi geriləmələrə, inflyasiya sürətinin artması, işsizlik səviyyəsinin yüksəlməsi kimi problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olmaqdadır.

Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrdə, ixracatda daha çox təmsil olunan bir çox ölkələrin yerli istehsal məhsullarına tələbin böyük hissəsinin xarici bazarlarda formalaşması onların satışının xarici ticarətdən asılılığını artırır. Bu baxımdan ixracın dəstəklənməsi üzrə dövlətin daxili tənzimləmə mexanizmlərinin, ixracın dəstəklənməsi üzrə yeritdiyi stimullaşdırma, təşkilati-iqtisadi və hüquqi dəstək siyasətinin effektivliyinin artırılması müasir dövrdə milli maraqların, milli mənafehlərin, milli iqtisadi inkişafın təmin olunmasının mühüm faktoruna çevrilmişdir.

İxrac potensialının daxili məzmunu və mürəkkəb quruluşu çoxlu sayda müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərə elmi-texniki tərəqqi, istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması, işçi qüvvəsinin təkmilləşdirilməsi, yeni və daha səmərəli faydalı qazıntıların aşkar edilməsi, istehsal vasitələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişafı və bir çox başqaları daxil edilir. Bu amillərin hər birinin ixrac potensialına təsiri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onların hər biri ilkin olaraq

bütövlükdə ixrac potensialına deyil, onu təşkil edən ayrı-ayrı tərkib elementlərinə təsir edir. Nəticədə, ölkənin ixrac potensialının yeni və daha yüksək səviyyəsi onun daxili tərkib hissələrinin ixrac imkanlarının yekunu əsasında formalaşır (10).

İnkişaf etməyə çalışan ölkələrdə inkişafın reallaşdırılması üçün ixracatın stimullaşdırılması xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir (6, s.448). Belə ki, inkişaf etməyə çalışan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracatın strukturunda əsasən ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları, xammallar üstünlük təşkil etməkdədir. Bu isə müxtəlif səbəblərdən ixracatın artırılma biləcəyi, tədiyyə balansının pozulması və dəyər ölçüsündə mənfi xarici ticarət saldosunun yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən də ixracatın çeşid və kəmiyyət baxımından artırılmasının əhəmiyyətini yüksəldir.

Hazırda qloballaşan dünyada digər sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi sahədə də inkişaf edən integrasiya proseslərinin genişlənməsi və bazar münasibətlərinin davamlı inkişafı şəraitində vergi sistemi iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi mexanizminin əsasını təşkil edir. Ölkənin bütün təsərrüfat kompleksinin effektiv fəaliyyəti vergi sisteminin nə dərəcədə düzgün və səmərəli təşkil olunmasından bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan vergi mexanizminin mövcud iqtisadi vəziyyətin tələblərinə çevik şəkildə uyğunlaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin bununla yanaşı vergi sisteminin təşkili zamanı bir sıra beynəlxalq təşkilatların vergitutma ilə bağlı tələblərinin də nəzərə alınması zərurəti meydana çıxır (8).

Hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqaməti vergi dərəcələrinin aşağı salınması, vergi məkanının və vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün ədalətli tarazlığının qorunması, iqtisadiyyata investisiya qoyulmasının stimullaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün şəffaf mühitin formalaşması və bütün bunların nəticəsi kimi əhalinin sosial-iqtisadi rifah halının yüksəldilməsidir (1, s 59-68).

Vergi siyasətinin forma və metodları əsasən siyasi quruluş, milli maraqlar və məqsədlər, inzibati ərazi quruluşu və s. ilə müəyyən olunur. İstənilən dövlətdə həyata keçirilən vergi siyasəti onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından asılıdır. Dünya təcrübəsində bu siyasəti həyata keçirmək üçün əsasən iki formadan istifadə olunur: iqtisadi inkişaf siyasəti və maksimal vergi siyasəti.

İqtisadi inkişaf siyasətini həyata keçirən dövlət öz fiskal maraqlarını gözləməklə bərabər, vergi ödəyicilərinin maraqlarını da nəzərə alır. Bu halda dövlət sahibkarlara vergi təzyiqini yumşaldır və öz xərclərini, xüsusilə sosial proqramlara yönəldilən xərclərini ixtisar edir. İqtisadi inkişaf siyasətinin məqsədi kapitalın prioritet inkişafını təmin etmək və investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaqdır. Vergi siyasətinin digər bir forması kimi maksimal vergi siyasəti çıxış edir. Bu siyasəti həyata keçirən dövlət kifayət qədər yüksək vergi dərəcələri təyin edir, vergi güzəştlərini ixtisar edir və vergi növlərinin sayını artırır. Maksimal vergi siyasətini həyata keçirən dövlət nəticələrini düşünmədən öz vətəndaşlarından daha çox vəsait toplamağa çalışır və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq cəmiyyətin heç bir üzvünün iqtisadi cəhətdən inkişaf etməyə imkanı olmur. Belə vergi siyasətində adətən iqtisadi böhran, müharibə və digər fəvqəladə hallarda istifadə olunur (3, s.62-63).

Azərbaycanın vergi siyasətində vergi stimullaşdırılması ilə bağlı bir sıra müddəalar vergi məəcəlləsində öz əksini tapmışdır. İnnovasiyaların inkişafı məqsədilə sənaye və texnologiya parklarında vergitutma ilə bağlı məəcəllədə aşağıdakılar qeyd edilmişdir:

- əgər texnopark ərazisində investisiya layihəsi üzrə əvvəl güzəşt əldə etmiş layihəni yeni rezident davam etdirsə əvvəl nəzərdə tutulmuş müddət bitənə qədər vergi güzəşt davam edəcəkdir;

- müvafiq tələblərə uyğun yeni layihənin icrası üzrə investisiya qoyuluşu ediləcəksə güzəşt müddəti tam verilir;

- nəzərdə tutulan müddət bitdikdən sonra təqdim edilən eyni layihə üzrə güzəşt tətbiq edilmir;

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində gəlir vergisi üzrə ölkəmizdə ixracatın stimullaşdırılması ilə bağlı hər hansı nəzərəçarpan bir müddəa olmasa da mənfəət vergisi ilə bağlı bir sıra məsələləri qeyd etmək olar:

- neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü, ixrac boru kəmərləri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlərə uyğun olaraq əsas fondların, daşınar əmlakın və digər aktivlərin hər hansı şəkildə həmin sazişlərdə Azərbaycan Respublikasını təmsil edən tərəfə təqdim edilməsi üzrə əməliyyatlar;

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının idarəedici təşkilatının və ya operatorunun mənfəətinin sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının infrastrukturunun tikintisinə və saxlanılmasına yönəldilmiş hissəsi;

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslərin sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir - qanunvericiliyə uyğun olaraq sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatla alındıqları hesabat ilindən başlayaraq - 7 il müddətinə;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən, sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslərin bu fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlirləri - 2014-cü il yanvarın 1-dən 10 il müddətinə;

- investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxsin həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi mənfəətin 50 faizi - 7 il müddətinə;

- KOB klaster şirkətinin mənfəəti - KOB klaster şirkətinin KOB klaster şirkətlərinin reyestrinə daxil edildiyi tarixdən 7 il müddətinə;

- KOB klasterin iştirakçısı olan hüquqi şəxsin KOB klaster şirkəti ilə bağlanmış müqavilə əsasında təqdim etdiyi mal (iş, xidmət) üzrə əldə etdiyi mənfəətin kapital xarakterli xərclərin çəkilməsinə yönəldilən hissəsi – 7 il müddətinə;

- mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən startapların “Startap” şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri mənfəəti - 3 il müddətinə;

ƏDV-ni vergi sisteminə daxil edən ölkələrdə 0 (sıfır) dərəcə tətbiq edirlər. 0 (sıfır) dərəcəsi o deməkdir ki, vergi ödəyicisi onun aldığı xammal və materialların dəyərinə daxil olan ƏDV-nin bütün məbləğini vergi ödəyicisindən geri almaq hüququna malikdir. Aİ ölkələrində sıfır dərəcəsi hər şeydən əvvəl ixrac mallarına tətbiq olunur.

ƏDV-dən azad edilmə ilə bağlı Vergi Məcəlləsində qeyd olunan müddəalardan bəzilərinə nəzər saldıqda görürük ki, buraya əsasən bir sıra dövlət müəssisələrinin idxal-ixrac, alqı satqı əməliyyatları, müəyyən təhsil müəssisələri ilə bağlı əməliyyatlar, əvəzsiz formada ölkəyə daxil olan humanitar və digər yardımlar, müəssisələrin nizamnamə fondunun yaxşılaşdırılması məqsədilə bu fondlara qeyri-idxal əmlakların qoyulması kimi əməliyyatlar daxildir.

Burada ƏDV üzrə aşağıdakı güzəştlərin əhəmiyyətini iqtisadiyyatın inkişafı üçün xüsusi qeyd edə bilərik:

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının infrastrukturunun, istehsal sahələrinin yaradılması və tikintisi, habelə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin görülməsi məqsədi ilə sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının idarəedici təşkilatı və ya operatoru tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı;

- xüsusi iqtisadi zonaya idxal edilən mallar (aksizli mallar istisna olmaqla);

- lizinq müqaviləsinin obyektı olan əsas vəsaitlərin idxalı;

- investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı – investisiya təşviqi sənədinin alındığı tarixdən 7 il müddətinə;

□ müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye parkında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi fəaliyyətlə məşğul olan sənaye parkının rezidenti tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında həmin fəaliyyətin məqsədləri üçün bütün növ malların idxalı - 2016-cı il mayın 1-dən 5 il müddətinə (7).

Kənd təsərrüfatının inkişafının təşviqi baxımından

□ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları (o cümlədən sənaye üsulu ilə) tərəfindən özlərinin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə dövrüyyələr - 2014-cü il yanvarın 1-dən 10 il müddətinə;

□ bilavasitə kənd təsərrüfatı təyinatlı suvarma və digər qurğuların, maşınların, avadanlıqların və texnikaların, habelə siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən təsdiq olunmuş kənd təsərrüfatı texnikasının ehtiyat hissələrinin istehsalı, idxalı və satışı;

□ damazlıq heyvanların idxalı və satışı, toxum və tinglərin idxalı və satışı, mineral gübrələrin, pestisidlərin idxalı və satışı;

□ toxumların yetişdirilməsi, quşçuluq və arıçılıq üçün avadanlıqların, o cümlədən laboratoriya avadanlıqlarının, toxum, taxıl və quru paxlalı bitkilərin təmizlənməsi, çeşidlənməsi və ya kalibrlənməsi üçün maşınların idxalı və satışı;

□ kənd təsərrüfatı heyvanlarının və quşların profilaktikası, diaqnostikası və müalicəsi üçün istifadə olunan baytarlıq preparatlarının idxalı;

□ quş ətinin satışı - 2017-ci il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə;

□ kəpəyin istehsalı və satışı – 2019-cu il martın 1-dən 2 il müddətinə;

□ bilavasitə kənd təsərrüfatı təyinatlı suvarma və digər qurğuların, maşınların, avadanlıqların və texnikaların idxalı və satışı (7).

Azərbaycanda vergi məəcəlləsi üzrə ixracat təşviqlərinin nə dərəcədə effektiv olmasını ixracın artımına təsiri ilə müəyyən etmək olar. Azərbaycanda 2014-2018-ci illər üzrə məhsulların ixracında Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ümumi göstəricilər cədvəl 6.-da qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 1

**Azərbaycanın 2014-2018-ci illərdə məhsul növləri üzrə ixracı (BSTT üzrə),
min ABŞ dolları ilə**

Məhsul bölmələri	2014	2015	2016	2017	2018
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	648259,8	625091,4	478189,5	601437,8	651220,0
İçkilər və tütün	44630,3	35235,8	27615,2	37227,1	29798,8
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	33878,5	25748,2	45241,8	79011,7	125178
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	20177193,4	11187119,5	12270160,4	13867052,3	17874615,3
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər və mumlar	138524,2	105488,8	14175,9	14456,1	14042,1
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara	231109,9	190245,4	153199,6	178752,5	194663,8

daxil edilməyən analoji məhsullar					
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	200893,2	179767,3	273667,3	323423,2	338174,3
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	87163,4	208658,7	103276	59978,2	83208
Müxtəlif hazır məmulatlar	190084,4	88938,5	15258,2	19282,1	29692,6
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən məhsullar	76871,8	82844,9	76808,2	139356,1	118039,4
Cəmi	21828608,9	12729138,5	13457592,1	15319977,1	19458632,5

İdxal və ixrac göstəricilərinə əsasən Azərbaycanın xalis ixrac göstəricisi 2014-cü ildə +12640911,3 min dollar, 2015-ci ildə +3512461,4 min dollar, 2016-cı ildə +4968451,7 min dollar, 2017-ci ildə +6536675,7 min dollar, 2018-ci ildə +7993662,4 min dollar təşkil etmişdir.

İxracın strukturuna baxdıqda 2014-cü ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacqdan başqa) 0,2%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 92,4%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,6%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 1,1%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 0,9%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 0,4%, müxtəlif hazır məmulatlar 0,9%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,3% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2015-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 4,9%, içkilər və tütün 0,3%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacqdan başqa) 0,2%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 87,9%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,8%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 1,5%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 1,4%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 1,6%, müxtəlif hazır məmulatlar 0,7%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,7% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2016-cı ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3,6%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacqdan başqa) 0,3%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 91,2%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,1%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 1,1%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 2%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 0,8%, müxtəlif hazır məmulatlar 0,1%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,6% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2017-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3,9%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacqdan başqa) 0,5%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 90,5%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,1%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 1,2%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 2,1%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 0,4%, müxtəlif hazır məmulatlar 0,1%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 1 % xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2018-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3,3%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacqdan başqa) 0,6%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 91,9%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,1 %, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 1%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 1,7%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 0,4%, müxtəlif hazır məmulatlar 0,2%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,6% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

Ayrı-ayrı məhsul bölmələri üzrə ixrac və idxal arasındakı fərq Cədvəl 7.-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2

**Azərbaycanın 2014-2018-ci illərdə məhsul növləri üzrə xalis ixracı (BSTT üzrə),
min ABŞ dolları ilə**

Məhsul bölmələri	2014	2015	2016	2017	2018
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	-334059	-285398,4	-711564,2	-681305,6	-619630,5
İçkilər və tütün	-424678,3	-324756,8	-182389,9	-194576,6	-220515,6
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	-112401,7	-186176,6	-142122,5	-152116,1	-188295,3
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	19880136,5	11037024,6	11987504,4	13488241,6	17150915,5
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər və mumlar	65382	33843,9	-113608,9	-110761,1	-100159,9
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	-643860,9	-648044	-742302,8	-861342,6	-998111,1
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	-1577582,8	-2182570,9	-1590528,9	-1361271,5	-1835494,2
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	-3367693,9	-3468900,8	-2702031,6	-2873304,7	-3398302,9
Müxtəlif hazır məmulatlar	-501980,3	-542382,1	-894530,5	-720662,4	-1094215,3
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən məhsullar	-342350,1	79822,5	60026,6	-123848,7	-702528,5
Xalis ixrac	12640911,3	3512461,4	4968451,7	6536675,7	7993662,4

Azərbaycanın xalis ixracı Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə müəyyən olunan 10 məhsul bölməsinin 2014-cü ildə 8-i, 2015-ci ildə 7-i, 2016-cı ildə 8-i, 2017-ci ildə 9-u, 2018-ci ildə də 9-u üzrə mənfi saldoya malik olmuşdur. Nəzərdən keçirilən bütün illər üzrə müsbət saldoya malik olan mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar bölməsinin xalis ixracı ölkənin ümumi idxalından belə daha çox olmuşdur.

Ayrıca bölmələr üzrə götürdükdə isə dəfələrlə daha artıq məhsul ixracı göstəricisinə malikdir. Bu isə ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının xarici iqtisadi əlaqələrdə həmin məhsulların satış bazarlarından asılılığının nə dərəcədə yüksək olmasını sübut edir. Qeyri-tarazlı sahə inkişafı bu baxımdan ölkəmizdə kifayət qədər böyük risk mənbəyidir.

Vergi təşviqlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında müsbət rolunun olduğunu qeyd etmək olar. Belə ki, tərəvəzlər, meyvəköklülər və kök yumruları, yeməli meyvələr və qoz-fındıq, sitrus meyvələri, pambıq kimi məhsulların ixracında nəzərdən keçirilən dövrdə artım müşahidə edilmişdir.

Ümumilikdə təhlillər əsasında aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

- ixracın stimullaşdırılması milli maraqlar çərçivəsində tənzimlənməsi zəruri olan iqtisadi məsələdir;

- vergi tənzimlənməsi ölkə iqtisadiyyatının mövcud strukturu və potensialı nəzərə alınmaqla həyata keçirildikdə və ixracla bağlı digər problemlərin həll edildiyi halda daha effektiv təsirə malikdir;

- Azərbaycanda qeyri-neft ixracında emal məhsullarının xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır;
- Azərbaycanda neft sektorunun ixrac imkanlarının artırılması üzrə vergi güzəştlərinin tətbiqi əlverişli deyildir;
- Azərbaycanın ixrac strukturunda qeyri-neft sahələrinin xüsusi çəkisinin aşağı olması həmin sahələr üzrə daha effektiv vergi siyasətinin tətbiqini zəruri edir.

Qeyd olunan nəticələrə əsasən Azərbaycanda vergi siyasətinin effektivliyinin artırılması üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi səmərəli ola bilər:

1. ölkəyə idxal olunan istehsal vasitələri və ölkədə mövcud olmayan xammal və materiallar üzrə vergi güzəştlərinin daha da artırılması;

2. ölkədə emal sənayesi inkişafına yönəlmiş bütün növ fəaliyyətlərə vergi təşviqlərinin tətbiqi;

3. ixracata xidmət göstərən sahələrin ixracatla bağlı bütün növ fəaliyyətlərinə vergi güzəştlərinin tətbiqi;

4. istehsalat xidmət edəcək kadrların hazırlanması istiqamətində fəaliyyət göstərən müəssisələrin kadr hazırlığı ilə bağlı əməliyyatlarının vergi öhdəliyindən azad edilməsi;

5. neft sənayesində emalla bağlı olmayan işlərə tətbiq olunan vergi güzəştlərinin dayandırılması və qeyri-neft sənayesinə tətbiq edilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağazadə M.Ə. Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Azərbaycanın vergi xəbərləri. №1, Bakı, 2011. s 59-68.

2. Azərbaycanın xarici ticarəti The foreign trade of Azerbaijan Statistik məcmuə. Bakı-2019. 216 s.

3. Məcidov M.K. Vergi sistemi. Dərslik. Bakı. "Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 2013. 506 s.

4. Məmmədov Ə., Seyfullayev İ. Vergi və investisiya mühiti. Bakı. 2013. 376 s.

5. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəyev Y.A., Vergitutmanın nəzəri əsasları, Bakı. 2002. 512 s.

6. Coughlin C.C., Cartwright P.A. An Examination of State Foreign Export Promotion and Manufacturing Exports. Journal of Regional Science. Nr.27. 1987 p.439-449.

7. <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>

8. <http://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/Konfrans-2015-total.pdf> s.26

9. <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/download/article-file/107617>

10. http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2008_978j.htm

V.R.Abaslı
teacher, Baku State University

The role of tax policy in stimulating export potential in Azerbaijan

Abstract

The article addresses the issues of tax regulation to stimulate export potential in Azerbaijan. The relevance of foreign trade regulation in modern conditions has been substantiated. A number of factors affecting exports have been mentioned. Tax policy on export stimulation in Azerbaijan was reviewed. Privileges and incentives for the promotion of local production and exports in the

Republic of Azerbaijan have been reviewed for various types of taxes. Export and net export indicators in Azerbaijan's foreign trade were analyzed for 2014-2018. The results on the impact of tax policy on export potential have been summarized and a number of suggestions and recommendations have been made.

Key words: export potential, foreign trade, tax policy, incentives, export structure.

В.Р.Абаслы
преподаватель, Бакинский Государственный Университет

Роль налоговой политики в стимулировании экспортного потенциала в Азербайджане

Резюме

В статье рассматриваются вопросы налогового регулирования для стимулирования экспортного потенциала в Азербайджане. Обоснована актуальность регулирования внешней торговли в современных условиях. Был упомянут ряд факторов, влияющих на экспорт. Была пересмотрена налоговая политика по стимулированию экспорта в Азербайджане. Привилегии и стимулы для развития местного производства и экспорта в Азербайджанской Республике были пересмотрены для различных видов налогов. Показатели экспорта и чистого экспорта во внешней торговле Азербайджана были проанализированы за 2014-2018 годы. Результаты по влиянию налоговой политики на экспортный потенциал были обобщены, и был сделан ряд предложений и рекомендаций.

Ключевые слова: экспортный потенциал, внешняя торговля, налоговая политика, стимулирование, структура экспорта.

Məsoud Badin
doktorant, İqtisadiyyat İnstitutu,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.12.2022

The article was received by editorial board on 02.12.2022

Статья принята к печати 02.12.2022

SİĞORTA ŞİRKƏTİNDƏ YARANAN YENİ RİSKLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ MODELİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Təşkilatlar müxtəlif sferalarda fəaliyyət göstərən digər qurumlarla qarşılıqlı əlaqədədirlər. Ətrafdakı gözlənilməz və baş verən xoşagəlməz hadisələr şirkətin maliyyə itkisinə səbəb ola bilər. Dəyişən şərtlərdən qaynaqlanan risklər sığorta şirkəti üçün xüsusilə vacibdir. Bu risklərin vaxtında müəyyən edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi sığortaçılara müvafiq operativ qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Tədqiqatın məqsədi sığorta şirkətində yaranan yeni risklərin neytrallaşması istiqamətində yeni elmi yanaşmaların işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Məqalədə sığorta sahəsində yaranan yeni risklərin tanınması və İran sığorta sənayesi ilə qarşılıqlı əlaqələri araşdırılarkən, peşə tədqiqat və qeyri-səlis Delfi, müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – müəllif tərəfindən irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən sığorta şirkətində yaranan yeni risklərin tanınması və neytrallaşması tədbirlərində yardımçı material kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Hal-hazırda sığorta şirkətləri COVID-19 adlı yeni bir pandemiya ilə üzləşiblər. Virusun yayılması yalnız insan sağlamlığı ilə bağlı deyil eyni zamanda maliyyə, sığorta və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə mənfi təsir göstərməkdədir. Bu araşdırmanın məqsədi sığorta şirkətinə təsir edən gözlənilməz riskləri müəyyən etməklə yanaşı, sığorta şirkətlərindəki yaranan problemlərin təhlili, habelə həmin virusdan təsirlənən təşkilatlar arasındakı əlaqələri tənzimləyən tədbirlərin hazırlanması üçün bəzi strategiyaların hazırlanmasıdır. Tədqiqatın nəticələri onu göstərir ki, yeni bir pandemiyanın yaranması informasiya texnologiyalarında, o cümlədən maliyyə sektorunda olan sığorta şirkətləri üçün əlavə risklər yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Bu istiqamətdə müəllif tərəfindən irəli sürülən yeni elmi yanaşmalar orijinallığı ilə fərqlənir və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: yaranan risklər, maliyyə riskləri, informasiya texnologiyaları, sığorta sənayesi, sığorta şirkətləri, sığorta siyasəti.

GİRİŞ

Son illərdə sığorta şirkətlərində risklərin idarə edilməsi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Risklərin idarə edilməsinə təyin edilmiş rəhbərlərin vəzifələri risklərin, nüfuzun və əmtəə nişanlarının risklərdən qorunmasından ibarətdir. Bildiyimiz kimi, ortaya çıxan yeni risklər, zərər-ziyan potensialı tam olaraq proqnozlaşdırılmayan yeni və gözlənilməz risklər ola bilər. Yeni yaranan risklərə nəzər salsaq, bu risklərin əhəmiyyətli bir hissəsinin ənənəvi üsullarla ölçülə bilməyəcəyini görürük.

Texnologiyanın təsiri və ictimai-siyasi mənzərənin inkişafı səbəbindən risk idarəciliyinə dair fərziyyələr, qiymətləndirmələr və yanaşmalar daim dəyişir. Pandemiya və kibertəhlükəsizlik kimi ortaya çıxan yeni risklər beynəlxalq birlik tərəfindən vacib məsələlər olaraq qəbul edilir. Bu risklər ardıcıl olaraq Dünya İqtisadi Forumu hesabatlarının müəyyən etdiyi əsas amillər arasındadır və böyük itkilərə, iqtisadi çətinliklərə səbəb ola bilər.

Sığorta şirkətləri öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək məqsədi ilə müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edirlər və buna görə də kiber risklərə məruz qalırlar. Bu risklərin əhəmiyyəti getdikcə artır və hələ tam başa düşülmədiyindən, əsasən dolayı üsullarla qiymətləndirilə bilər. İşin xarakteri nəzərə alınmaqla, sığorta şirkətlərindən yaranan riskləri, xüsusən də COVID-19 pandemiya təsirləri və kiber risklərlə əlaqədar olaraq nəzarət etmək tələb olunur.

COVID-19 pandemiyası yüz minlərlə insanın həyatına son qoydu, iqtisadiyyata ciddi zərbə vurdu və bütün dünyada tədarük zəncirlərinə mənfi təsir etdi. Sığorta şirkətləri keçmişdə təbii fəlakətlər və epidemiyalar yaşamışlar, lakin COVID-19 böhranının global xarakteri və miqyası sığortaçıları üçün çox çətinidir. Sığorta sənayesi hələ də bu böhrandan çıxmayıb. Ona görə də sığorta şirkətləri COVID-19 yayılması halında müştərilərinin, agentlərinin və işçilərinin ehtiyaclarını uyğun məhsullarla, maliyyələşdirmə, satış və xidmətlərlə necə təmin edəcəklərini müəyyən etməlidirlər. COVID-19-a olan reaksiyamız əhəlinin bu sənayeyə inamını artırma və ya azalda bilər.

Sığorta sənayesinin bütün sahələrində böhrana cavab verməyin ən yaxşı yolu xüsusi bir komanda ilə ikitərəfli bir yanaşmadır. Bir komanda böhran idarəciliyinə (təcili), digər qrup isə təcrübələri bölüşməyə diqqət yetirir. Böhranla mübarizə qrupu nümayəndələri və müştəriləri ilə əlaqə saxlamalı və bir telekommunikasiya mərkəzi və ya məsləhət mərkəzi qurmalıdır. Gələcək komanda əldə etdiyi təcrübələri orta və uzunmüddətli planlaşdırma ilə birləşdirməyə diqqət yetirməlidir. Sığorta şirkətləri müştərilərinə xidmət göstərmək üçün qabaqcıl informasiya texnologiyalarından istifadə etməlidirlər. COVID-19-un yayılması şirkətlərin rəqəmsallaşmasına səbəb olmaqla, sığorta şirkətlərinin fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi üçün böyük bir fürsət yaradı.

Hələlik COVID-19 pandemiyası davam edir və dünyanın ictimai-siyasi həyatına, o cümlədən iqtisadiyyatına güclü təsir göstərir. İqtisadi artımın azalması, ticarət məhdudiyyətlərinin artması, səhiyyə sektorunun müəyyən mənada acizliyi və sair amillər COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirlərinin nəticəsidir. Bu məqalənin əsas məqsədinin sığorta şirkətində yaranan yeni risklərin idarəedilməsi üçün yeni yanaşma təqdim etmək olduğunu nəzərə alaraq, bu yazıda global risklərin, ortaya çıxan risk proseslərinin və, nəhayət, sığorta şirkətində yaranan risklərin konseptual modelini təsvir edirik.

Global risklər

2020 -ci ilin yanvar ayında Dünya İqtisadi Forumu global iqtisadi vəziyyəti təhlil etdiyi bir hesabat hazırlayaraq nəşr etdi. Həmin dövrü hesabatların məzmunu həmişə dünyanın iqtisadi və siyasi institutları üçün ciddi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu hesabatların göstəricilərindən biri də dünya riskləri mənzərəsinin qiymətləndirilməsidir. Risklərin təsvirləri iki qrupda nəşr olunmuş: birinci qrupa baş vermə ehtimalı baxımından yüksək riskli beş fenomen, ikinci qrupa isə ən böyük təsirə malik olan beş fenomen daxil edilmişdir.

Bu qiymətləndirmə sistemində risklər beş fərqli qrupa bölünür:

- 1) ekoloji risklər;
- 2) geosiyasi risklər;
- 3) sosial risklər;
- 4) iqtisadi risklər;
- 5) texnologiya riskləri.

Başqa sözlə, təsir ehtimalı və şiddəti baxımından ilk beş risk beş faktorun birləşməsi ola bilər: iqtisadi, geosiyasi, texnoloji, sosial və ekoloji.(Qlobal Risk Hesabatı. 2020) [1]

Risk təhlili necə aparılmışdır?

Dünya İqtisadi Forumunun dövrü hesabatlarında müəyyən edilən risklər haqqında şərhlər həmişə sorğu anketlərinə əsaslanır. Buna görə də sorğu prosesində mütəxəssislərdən elan edilmiş riskləri iki baxışdan şərh etmələri xahiş olunur: İlk baxış: qarşıdakı on ildə risk ehtimalı. Mütəxəssislər fikirlərini 1 -dən 5 -ə qədər rəqəmlərlə ifadə ediblər. Çox çətin ehtimal üçün 1 nömrə və çox yüksək ehtimal üçün 5 nömrə. İkinci baxış: baş verərsə risk təsirinin şiddəti. Bu vəziyyətdə də mütəxəssislər 1 -dən 5 -ə qədər rəqəmlərlə fikirlərini bildirdilər. Minimum təsir üçün 1 nömrə və fəlakətli təsir üçün 5 nömrə. Cədvəl 1-də, 2016-2019-cı illərdə baş vermə ehtimalı baxımından yuxarıdakı beş risk bu hesabatlardan çıxarılmışdır. Həmçinin cədvəl 2-də eyni illərdəki təsirinin şiddəti baxımından yuxarıdakı beş risk təqdim edilmişdir.

Nəticədə ekspert risk qiymətləndirməsinin başa çatmasından sonra qlobal risk qiymətləndirməsinin nəticələri şəkil 1-də təsvir edilmişdir.

Cədvəl 1

Ehtimal baxımından beş qlobal risk

Sınıf	2016-ci il	2017-ci il	2018-ci il	2019-cı il
1	Qeyri-ixtiyari miqrasiya	Şiddətli -----hava hadisələri	Şiddətli -----hava hadisələri	Şiddətli -----hava hadisələri
2	Ekstremal iqlim hadisələri	Qeyri-ixtiyari miqrasiya	Təbii fəlakətlər	İqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməməsinin uğursuzluğu
3	İqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməməsinin uğursuzluğu	Təbii fəlakətlər	Kiber hücumlar	Təbii fəlakətlər
4	Hökumətlər arasındakı gərginlik	Terrorçu hücumlar	Fırıldaqçılıq və ya məlumat oğurluğu	Fırıldaqçılıq və ya məlumat oğurluğu
5	Təbii fəlakətlər	Fırıldaqçılıq və ya məlumat oğurluğu	İqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməməsinin uğursuzluğu	Kiber hücumlar

Mənbə: Qlobal Risk Hesabatı, 2020 [1]

Cədvəl 2

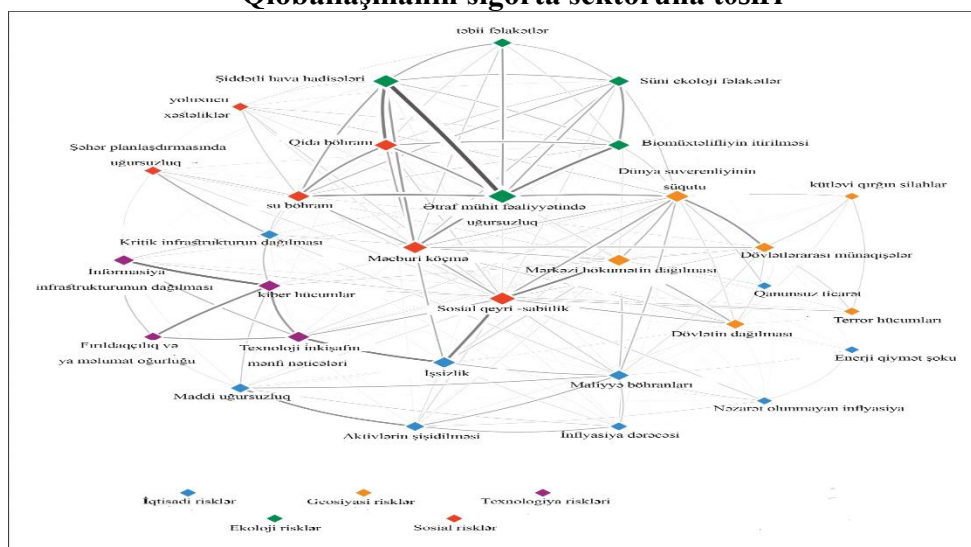
Təsirinin şiddəti baxımından beş qlobal risk

Sınıf	2016-ci il	2017-ci il	2018-ci il	2019-cı il
1	İqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməməsinin uğursuzluğu	Kütləvi -----qırğın silahları	Kütləvi -----qırğın silahları	Kütləvi -----qırğın silahları
2	Kütləvi qırğın silahları	Şiddətli----İqlim Hadisələri	Şiddətli -----İqlim Hadisələri	İqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin

				görülməməsinin uğursuzluğu
3	Su böhranı	Su böhranı	Təbii fəlakətlər	Şiddətli hava hadisələri
4	Qeyri-ixtiyari miqrasiya	Təbii fəlakətlər	İqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməməsinin uğursuzluğu	Su böhranı
5	Enerji ----- qiymətlərinin şiddətli ----- dəyişikliyin şoku	İqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməməsinin uğursuzluğu	Su böhranı	Təbii fəlakətlər

Mənbə: Qlobal Risk Hesabatı, 2020 [1]

Qloballaşmanın sığorta sektoruna təsiri

Şəkil 1 - Qlobal risklər arasındakı əlaqələr

Mənbə: Qlobal Risk Hesabatı, 2020 [1]

Qloballaşma dünya iqtisadiyyatını daha da kiçiltirdi və nəticədə beynəlxalq qanunların və qaydaların, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar, mərkəzi hökumətlərin təsirini azaldan bir vəziyyət yaratmışdır. [2]

Daha açıq kapital bazarların, beynəlxalq resuslarla optimal ayrılması, beynəlxalq portfelin diversifikasiyasına və nizamlı siyasət qurulmasına səbəb olacağına inanılır. [3]

Qloballaşmanın təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən sığorta sektorunda hiss olunur. İllər ərzində sığorta sənayesi böyük itkilərə səbəb olan və sənayeyi təhdid edən müxtəlif təsirlərə, bəzi daxili amillər və bir sıra xarici mənbələrdən qaynaqlanan çətinliklərə məruz qalmışdır. [4]

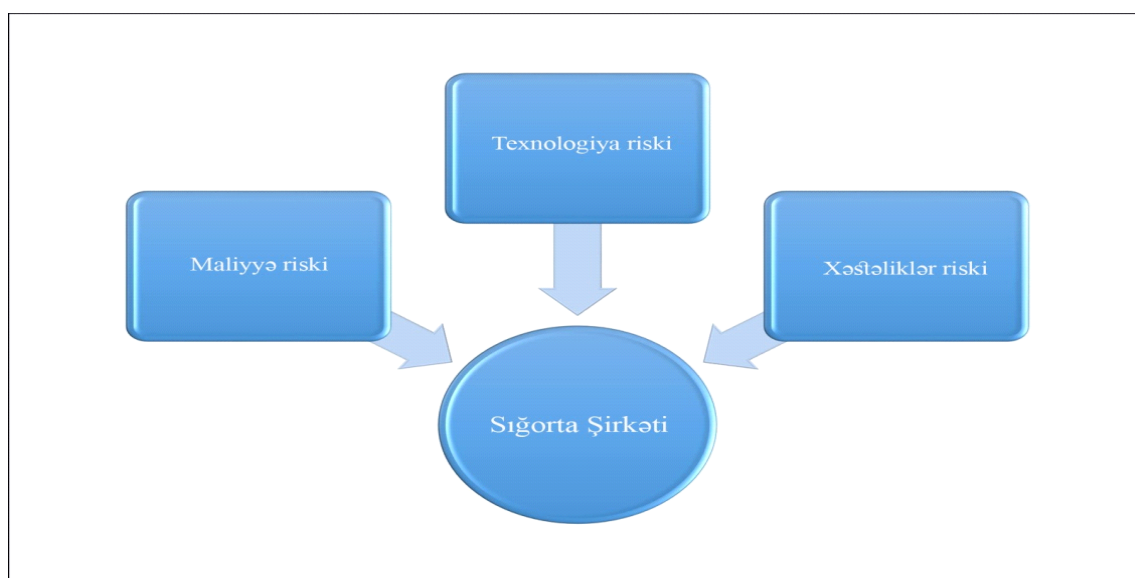
Beynəlxalq sığorta bazarlarının qloballaşması sənayedə homogen meyilləri daim artırır və nəticədə bazarlar qarşılıqlı əlaqəsini sıxlaşdırır. Bu da sığorta məhsullarının oxşarlığı, informasiya texnologiyaları inqilabı, Dünya Bankı və Dünya Ticarət Təşkilatı (WTO) kimi beynəlxalq təşkilatların artan təsiri və qlobal risklərin ortaya çıxmasına gəlib çıxarır. [5]

Sığorta şirkətində yaranan yeni risk növləri

Sığorta şirkətlərində risklərin idarə edilməsi və risklərin yaranmasının nəticələrini, şirkətin maraqlarını təhlükəli vəziyyətə sala biləcək bütün fəaliyyətlərə təsirini aradan qaldırmaq və ya minimuma endirmək üçün sistemli bir prosesdir.

Risqlərin idarə edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və sonra idarə edilməsi üçün strategiyaların qəbul edilməsi anlayışına aiddir. Risk növləri meydana gəlmə ehtimalına və təsirinə

görə bölünür, bu da bir risk portfelinə və müvafiq strategiyaların (transfer, çəkinmə, azalma və qəbul) həyata keçirilməsi ilə nəticələnir. Bu səbəbdən sığorta şirkətləri qarşılaşdıqları riskləri anlamalıdır. Sığorta şirkətlərində risk idarəçiliyinin növlərinin biri yeni yaranan risklərdir. Təcrübəli və bilikli işçilərdən istifadə edərək, bu şirkətlər ortaya çıxan riskləri müəyyən edərək onları aşağıdakı kateqoriyalara ayırdılar.

Şəkil 2 - Sığorta şirkətində yaranan və təsirli risk növləri (tədqiqatçıların fikri)

Mənbə: [müəllif tərəfindən hazırlanmışdır]

Bu məqalənin müəllifinin araşdırmasına əsasən İran İslam Respublikasının sığorta şirkətində yaranan 3 yeni növ risk müəyyən oluna və araşdırıla bilər (şəkil 2). Yaxın Şərqdəki siyasi vəziyyət səbəbiylə, siyasi risk daxil olmaqla, geosiyasi risklər, sığorta şirkətində ortaya çıxan yeni növ risklər olaraq təyin olunsada, dəqiq məlumatın olmaması səbəbindən bu yazıda bu risklər təhlil edilməmişdir və bizim tədqiqata aşağıdakı 3 növ risk cəlb edilmişdir:

- 1) texnologiya riski;
- 2) xəstəlik riski;
- 3) maliyyə riski.

Texnologiya riski

Onlayn informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı müəssisələrin fəaliyyətində xeyli dəyişik etmişdir. Sığorta şirkətləri, müştərilərinə rəqabət şəraitində xidmət göstərmək üçün inkişaf etmiş informasiya texnologiyaları sistemlərindən istifadə edərək kiber hücumlar da daxil olmaqla müxtəlif texnoloji risklərə məruz qalırlar. Hər növ kiberhücumlar indi hökumətlər, fərdlər, maliyyə qurumları (sığorta şirkətləri kimi), tibb, akademik mühit və iş adamları üçün əsas narahatlıq yaradır. Global Risk Rport.2020 – nin məlumatına əsasən kiber hücumlar, ehtimal baxımından ilk beş global risk arasında beşinci yeri tutur (yüksək ehtimal). Kiber hücumlar indi ən ciddi iqtisadi və milli təhlükəsizlik problemlərindən biridir.

Xəstəlik riski

Xəstəlik riski (ortaya çıxan yeni risklər şəklində), pandemiya və ya sığorta şirkətinin xərclərini artıracaq yeni xəstəliklərin yayılmasıdır. Sığorta sektorunda ortaya çıxan yeni risklərlə əlaqəli üç element qiymətləndirilir. Birincisi, bu ortaya çıxan yeni riskləri aradan qaldırmaq üçün korporativ öhdəliklər; İkincisi, ortaya çıxan risk araşdırmalarına investisiya yatı-

rımı. Üçüncüsü, onları əhatə edən sığorta polisinin verilməsi. Avropa sığorta sənayesinin 2019-2020 qiymətləndirməsində aşağıdakı statistik məlumatlar əldə edilmişdir.

- Şirkətlərin 41% -i yaranan yeni növ risk öhdəliklərini bildiriblər.
- 29%-i yeni riskləri əhatə edən sığorta polisini əhatə etdiyini bildiriblər. Bu sığortalar ümumiyyətlə kiber təhlükəsizlik, demoqrafik dəyişikliklər və iqlim dəyişikliyi əhatə edir.
- 52% -i yeni ortaya çıxan risklərlə əlaqədar araşdırmalara sərmayə qoyduğunu bildirdi.

Böyük Risk Menecerləri Birliyi, məlumatlılığı artırmaq, yeni risklərlə əlaqədar tədbirlər görmək və bir sıra böyük Avropa sığorta şirkətlərini cəlb etmək üçün çalışır. Sual budur ki, pandemiya da daxil olmaqla ortaya çıxan bu yeni risklərdən bəziləri niyə əksər sığorta müqavilələrinə daxil edilmir?

Cavab: ehtimal ki, cəlb olunan risklərin çətin ölçülməsidir. Ümumi sığortalara əlavə olaraq, COVID-19 kimi global pandemiyalar ümumiyyətlə qeyri-müəyyən və daha az proqnozlaşdırıla bilən kateqoriyaya düşür və bu səbəbdən də sığortaçılar üçün cəlbəedici deyildir. COVID-19 –un simasında sığorta sənayesinin pandemiya xəstəliklərinə və ortaya çıxan digər yeni növ risklərə qarşı hazırlığı artdı. [6]

Maliyyə riski

Maliyyə riski alqı-satqı, investisiya, kredit vermə və digər xidməti əməliyyatlar nəticəsində yaranır. Bu risk hüquqi əməliyyatlar, yeni layihələr, birləşmə və satınalmalar, borcların maliyyələşdirilməsi və ya rəhbərliyin, səhmdarların və rəqiblərin fəaliyyəti nəticəsində yarana bilər. Maliyyə dalğalanmaları plan və büdcəni, mal və xidmətlərin qiymətini və kapitalın ayrılmasını çətinləşdirə bilər.

Üç əsas maliyyə riski mənbəyi vardır:

1. Təşkilatın faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və mal qiymətləri kimi bazar qiymətlərində dəyişikliklərə məruz qalması nəticəsində yaranan maliyyə riskləri;
2. Digər təşkilatlarla aparılan əməliyyatlardan yaranan maliyyə riskləri;
3. Təşkilatın daxili hərəkətlərindən yaranan maliyyə riskləri;

Risk idarəetmə prosesləri

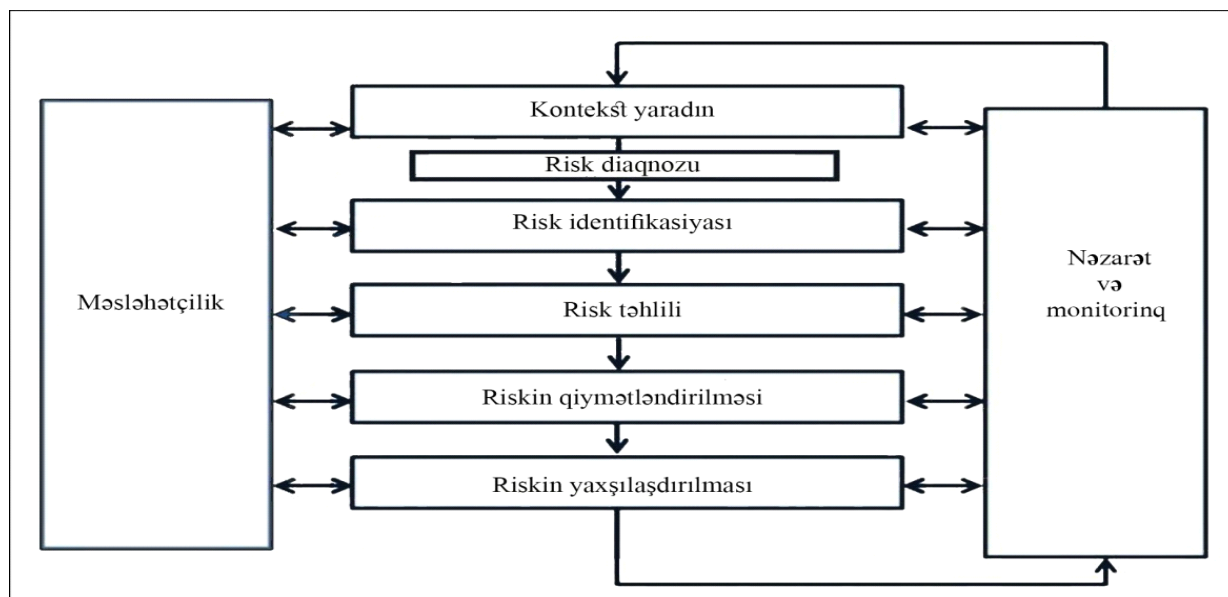
Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı olan, ISO31000(2018)-in, təlimatlarında və ümumi prinsiplərində bütün şirkətlərin keyfiyyət idarəçiliyində məcburi bir tələb olaraq riskə əsaslanan düşüncəni ifadə edir. Risklərin idarə edilməsi prosesi adətən bir ilkin mərhələdə və dörd əsas mərhələdə təsvir olunur. Giriş mərhələsi əvvəlcə risklərin idarə edilməsi prosesinin məqsədlərinin, sonra isə qaynaqların müəyyənləşdirildiyi bir kontekstli təhlildir. [7]

Risk idarəçiliyindən istifadə etmək üçün təşkilatın tələb etdiyi proses müəyyən edilə bilər. Əsas addımlar aşağıdakılardır:

- risklərin müəyyən edilməsi (potensial risklərin əlaqələndirilməsi);
- riskin qiymətləndirilməsi (müəyyən edilmiş riskin ehtimalının və nəticəsinin müəyyən edilməsi);
- riskin yaxşılaşdırılması (məqbul risklərin yaranmasının və ya nəticələrinin necə azaldılacağını, qəbul edilməz təsirlərin necə azaldılacağını müəyyənləşdirilməsi);
- nəzərdən keçirmə və monitorinq mərhələsi (risklərin səviyyəsinə baxın və təkmilləşdirməsinin təsirli olub-olmadığının dəqiqləşdirilməsi). [8]

Prosesin son məqsədi, proses və risk idarəçiliyi ilə əlaqədar maraqlı tərəflərlə ünsiyyət qurmaq və məsləhət verməkdir. Səhədən asılı olaraq, riskləri müəyyən etmək, qiymətləndirmək və yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif alətlər və üsullar istifadə olunur. Bu vasitələr keyfiyyət və ya kəmiyyət, obyektiv və ya subyektiv ola bilər.

Şəkil 3, risklərin idarə edilməsi prosesinə ümumi bir baxış yaradır. [9]

Şəkil 3 - Risklərin idarə edilməsi prosesinə ümumi baxış
 (ISO 31000: 2009 əsasında)

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sığorta şirkətlərinin aktivləri və resursları müxtəlif risklərə məruz qalır. Buna görə də yeni növ risklərin idarə edilməsi bütün sığorta şirkətləri üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta şirkətində yaranan yeni risklər maliyyə riski, xəstəlik və texnologiya kimi amillərlə özünü büruzə verməklə maliyyə sərvətinin səviyyəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu məqalədə, İran İslam Respublikasının sığorta şirkətində yaranan risklərə təsir edən amilləri araşdırmağa cəhəf etdik. Maliyyə riski baxımından İrana qarşı ciddi iqtisadi sanksiyalar, sığorta şirkətlərinin təkrar sığorta müqavilələrini, ticarət gərginliyini və beynəlxalq iqtisadi mübadilə prosesini ciddi məhdudiyyətlərə və ağır inflyasiyaya məruz qoymaqla nəticələnmişdir. İnflyasiya və nəticədə yaranan qeyri-müəyyənlik sığorta şirkətlərində riskləri artırır və mənfəətini azaldır. Başqa sözlə, qiymətlər qısa müddət ərzində sürətlə yüksəlir. Bu araşdırmadan əldə edilən nəticələrə görə, sığorta şirkətinin risk menecerlərinin maliyyə riskini ortaya çıxan bir risk olaraq təyin etməsi, qiymətləndirməsi və nəzarət etməsi lazımdır. Çünki bu risklərin sığorta şirkətində idarə edilməsi səhmdarlar və maraqlı tərəflər üçün vacibdir.

Xəstəlik riski baxımından, sığorta şirkəti COVID-19 pandemiyası və onun tibbi sığorta və həyat sığortasına mənfi təsirləri ilə üz-üzədir. Hazırda İran İslam Respublikasında bu virusun yayılması sığorta şirkətində müalicə xərclərinin artmasına səbəb olub. Mərkəzi Sığorta Təşkilatının təlimatına görə, sığorta şirkətlərinə COVID-19 müalicəsinin dəyərinin digər tibbi xərclərdən heç bir fərqi olmadığı və sığorta şirkətlərinin əlavə sığorta polisi ilə əhatə olunan, sığortalılar üçün müalicə xərclərini ödənilməli olmasını göstəriş verilmişdir. Bu xərclərə xəstəxanaya yerləşdirmə və diaqnostika xərcləri daxildir.

Qeyd edildiyi kimi, sığorta şirkəti müxtəlif texnoloji risklərə məruz qalır. Bu şirkətlərdə ortaya çıxan bir yeni risk olaraq texnologiya riskini idarə etmək üçün risk menecerinin, kiber riskinə daha çox təhlükədə olan biznes proseslərini təyin etməsi, insan faktoru və informasiya sistemlərinə həddən artıq etibar etmə kimi zəif cəhətləri təyin etməsi lazımdır. Texnologiya risklərinin idarə edilməsi sahəsində inzibati qərarlar qəbul edilməli və onlar sığorta şirkətində hərtərəfli bir risk idarəetmə strategiyası kimi inteqrasiya edilməlidir. Sığorta şirkətinin inteqrasiya olunmuş IT sistemlərini (sığorta şirkətləri tərəfindən istifadə olunan texnoloqlar sistemi kimi)

qorumaq üçün texnologiya riski ilə məşğul olmaqla kiber sığorta əhatə dairəsinin hazırlanması və təmin edilməsi faydalı olacaq.

Bu məqalədə qlobal risklər və ortaya çıxan risk prosesləri haqqında bilgilər verməyə çalışdıq və bu risklərin idarə edilməsini tədqiq etdik. Yaranan risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi sığorta şirkətinin gələcək perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsində və strateji planında çox əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu baxımdan, ortaya çıxan risklər prosesinə başlamazdan əvvəl, risk menecerlərinin qarşısındakı maneələrlə tanış olması daha məqsədə məvafiq olar ki, onların tezliklə aradan qaldırılması mümkün olsun.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qlobal Risk Hesabatı, 2020.
2. Osamor I.P., Akinlabi H., Osamor V.C., 2013. An Empirical Analysis of the Impact of Globalisation on Performance of Nigerian Commercial Banks in Post- Consolidation Period. *European Journal of Business and Management* 5 (5), 37–45.
3. Obstfeld M., Taylor A.M., 1998. The Great Depression as a Watershed: International Capital Mobility over the Long Run. *The Defining Moment: The Great Depression and the American Economy in the Twentieth Century*. University of Chicago Press, pp. 353–402.
4. Njegomir V., Marović B., 2012. Contemporary trends in the global insurance industry. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 44, 134–142.
5. Cummins J.D., Venard B., 2008. Insurance market dynamics: between global developments and local contingencies. *Risk Management and Insurance Review* 11 (2), 295–326.
6. <http://vigeo-eiris.com/ve-releases-new-study-on-emerging-risks-in-the-euro-zone-insurance-sector/final-ins-c19v3-2/>
7. de Araújo Lima, P.F., Crema M., & Verbano C. (2020). Risk management in SMEs: A systematic literature review and future directions. *European Management Journal*, 38(1), 78-94.
8. ISO 31000 (2018) əsasında.
9. ISO 31000 (2009) əsasında.

Masoud Badin

*doctoral student, Institute of Economics,
Azerbaijan National Academy of Science*

New risks emerging in the insurance company and their management model

Abstract

The purpose of the study – Organizations interact with other organizations operating in different spheres. Unexpected and unpleasant events in the environment can cause financial loss of the company. Risks arising from changing conditions are particularly important for an insurance company. Timely identification, analysis and assessment of these risks allows insurers to make appropriate operational decisions. The purpose of the research is to develop new scientific approaches to the neutralization of new risks arising in the insurance company.

Methodology of the research – While investigating the recognition of new risks in the field of insurance and their interactions with the Iranian insurance industry, professional research and fuzzy Delphi, comparative analysis, logical generalization, systematic approach, analysis and synthesis methods were used.

Application importance of the research - the proposals and recommendations put forward by the author can be used as auxiliary material in the measures of recognition and neutralization of new risks arising in the insurance company.

Research findings – Currently, insurance companies are facing a new pandemic called COVID-19. The spread of the virus is not only related to human health, but also has a negative impact on finance, insurance and various areas of the economy. The purpose of this study is to identify the unexpected risks affecting the insurance company, to analyze the problems that arise in the insurance companies, as well as to develop some strategies to regulate the relations between the organizations affected by the virus. The results of the study show that the emergence of a new pandemic creates additional risks for insurance companies in information technology, including the financial sector.

Originality and scientific novelty of the research - The new scientific approaches put forward by the author in this direction differ in their originality and are aimed at increasing the efficiency of the insurance companies.

Key words: emerging risks, financial risks, information technologies, insurance industry, insurance companies, insurance policy.

Масуд Бадин

докторант, Институт Экономики,

Азербайджанская Национальная Академия Наук

Новые риски, возникающие в страховой компании и модель управления ими

Резюме

Цель исследования – Организации взаимодействуют с другими организациями, работающими в разных сферах. Неожиданные и неприятные события в окружающей среде могут привести к финансовым потерям компании. Риски, связанные с изменением условий, особенно важны для страховой компании. Своевременное выявление, анализ и оценка этих рисков позволяет страховщикам принимать адекватные оперативные решения. Целью исследования является разработка новых научных подходов к нейтрализации новых рисков, возникающих в страховой компании.

Методология исследования. При изучении выявления новых рисков в сфере страхования и их взаимодействия с иранской страховой отраслью использовались профессиональные исследования и нечеткий Delphi, сравнительный анализ, логическое обобщение, системный подход, методы анализа и синтеза.

Прикладная значимость исследования – выдвинутые автором предложения и рекомендации могут быть использованы в качестве вспомогательного материала в мероприятиях по распознаванию и нейтрализации новых рисков, возникающих в страховой организации.

Выводы исследования. В настоящее время страховые компании сталкиваются с новой пандемией под названием COVID-19. Распространение вируса связано не только со здоровьем человека, но и оказывает негативное влияние на финансы, страхование и различные сферы экономики. Целью данного исследования является выявление непредвиденных рисков, затрагивающих страховую компанию, анализ проблем, возникающих в страховых компаниях, а также разработка некоторых стратегий регулирования отношений между затронутыми вирусом организациями. Результаты исследования показывают, что появление новой пандемии создает дополнительные риски для страховых компаний в сфере информационных технологий, в том числе финансового сектора.

Оригинальность и научная новизна исследования - Новые научные подходы, выдвинутые автором в данном направлении, отличаются своей оригинальностью и направлены на повышение эффективности деятельности страховых компаний.

Ключевые слова: возникающие риски, финансовые риски, информационные технологии, страховая отрасль, страховые компании, страховой полис.

E.Z.Səmədzadə
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
selshad@yahoo.com
A.V.Orucova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aaorudjova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.11.2022
The article was received by editorial board on 30.11.2022
Статья принята к печати 30.11.2022

TİBBİ SİĞORTA - PROBLEM VƏ PRESPEKTİVLƏR

Xülasə

Tibbi sığorta kiçik tibbi problemlərin və əsas problemlərin, o cümlədən cərrahiyyə və həyatı təhlükəsi olan xəstəliklərin müalicəsi üçün xərcləri kompensasiya edir.

Pandemiyanın şiddəti istifadəçilərin sığorta haqqında təsəvvürünü dəyişdi, çünki daha çox insan gözlənilməz tibbi xərcləri qarşılamaq üçün maliyyə ehtiyatına ehtiyac duydu. Hərtərəfli tibbi sığorta planı çətin anlarda özünün və yaxınlarının təhlükəsizliyini və rifahını təmin etmək üçün zəruri oldu.

Tədqiqatda tibbi sığorta sektorunun tendensiyalarını, imkanlarını və problemlərini təqdim edib. Sığorta sənayesinin qayğısına qalmalı olan kibercinayətkarlıqla bağlı böyük bir problem var. Digər bir problem isə tibbi sığorta sektorunda səhiyyədə qaydaların tez-tez dəyişməsidir.

Digər tərəfdən koronavirus pandemiyası ilə birgə tibbi sığorta sektorunda başqa bir qapı açılmışdır. Rəqəmsallaşma bütün sektorlarda olduöu kimi, tibbi sığorta sektoruna da təsir etmiş, əməliyyat sistemində, müştəri ilə münasibətlərində və modellərində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Həm koronavirus pandemiyası, həm də onunla birgə gələn rəqəmsallaşma istəyi tibbi sığortaya olan meyli yüksəltmişdir.

Rəqəmsallaşma ilə birgə tibbi sığorta sektorunda səhvlər azalmış, görülən işlər sürətlə qazanmış, gəlirlər artmış, prosedurları təkmilləşdirmişdir. Nəticə ondan ibarətdir ki, rəqəmsal həllərin müxtəlifliyi tibbi sığorta şirkətləri üçün çoxlu imkanlar gətirir. Rəqəmsal transformasiya strategiyasını demək olar ki, heç bir məhdudiyyətə düşmədən istənilən istiqamətdə asanlıqla dəyişə bilərlər.

Açar sözlər: *tibbi sığorta, koronavirus pandemiyası, rəqəmsallaşma.*

GİRİŞ

Tibbi sığorta sığortalı şəxsi təcili tibbi yardım nəticəsində yaranan maddi itkilərdən qoruyur. O, təcili yardım xərcləri, həkim məsləhəti haqları və xəstəxanaya yerləşdirmə, dərmanlar və uşaq baxımı prosedurları xərcləri kimi tibbi müalicə xərclərini əhatə edir. Ödəniş ümumiyyətlə ilkin tibbi sənədlərdən istifadə edərək xəstəxanada çəkilmiş faktiki xərclər və ya fakturalar təqdim edilmədən xəstəliklərin diaqnozu əsasında həyata keçirilir. Tibbi sığorta həmçinin sığortaçının şəbəkə xəstəxanalarında nağdsız tibbi yardım vasitəsi ilə tibbi müalicəyə asan çıxışı təmin edir. Bundan əlavə, tibbi sığorta çox sayda tibbi şərait üçün vergi güzəştləri də təmin etdi.

Səhiyyə sığortası bazarının trendləri

Səhiyyə xidmətlərinin artan xərcləri, diabet, xərçəng, insult və böyrək çatışmazlığının artan yayılması ilə birləşərək, bütün dünyada tibbi sığortaya tələbi artıran əsas amillərdən biridir. Bir sıra ölkələrin idarəetmə orqanları işəgötürənlərə işçilərini tibbi sığorta ilə təmin etmələrini zəruri

edir. Bu qurumlar həmçinin turistlər üçün beynəlxalq tibbi sığortanı məcbur edən qanunları tətbiq edirlər. Bundan əlavə, artan geriatrik əhali aşağı mükafat dərəcələri ilə təklif olunan dövlət tibbi sığorta proqramlarının və ya sxemlərinin qəbulunu təşviq edir. Bundan əlavə, artan sağlamlıq məlumatlılığı və səhiyyə infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi bazarın böyüməsini gücləndirən digər amillərdir. Bundan əlavə, müxtəlif şirkətlər koronavirus xəstəliyinin (COVID-19) müalicəsi zamanı çəkilən tibbi xərcləri qarşılayır. Onlar həmçinin önümüzdəki illərdə bazara müsbət təsir edəcəyi gözlənilən iddiaların işlənməsi və siyasət idarəçiliyinin rəqəmsallaşdırılmasına diqqət yetirirlər.

Bazar daha da müxtəlif oyunçular tərəfindən tibbi sığorta məhsullarının təşviqi üçün sosial medianın geniş yayılması ilə idarə olunur. Sosial media platformaları onlara müxtəlif müştəri əhatəsi təqdim edir ki, bu da oyunçular üçün çoxsaylı böyümə imkanları təmin etməsi gözlənilir. Bundan əlavə, tibbi sığorta bazarında müxtəlif proseslərin rəqəmsallaşdırılması müştərilərə çoxsaylı satıcılar tərəfindən təklif olunan çoxsaylı planları müqayisə etməyə kömək edir. Bu, sığortaçıları və şirkətləri arasında şəffaf ünsiyyətə imkan verir və müvafiq məlumatların effektiv şəkildə açıqlanmasını təmin edir.

Tibbi sığortanın Big Data analitikası ilə artan integrasiyası sığorta şirkətlərinə daim inkişaf edən istehlakçı tələbini tanımaq cəhdi ilə öz modellərini və strategiyalarını şaxələndirməyə kömək edir. Bazarda proqnozlaşdırıcı təhlilin və ssenari əsaslı modelləşdirmənin genişlənməsi, həmçinin şirkətlərə müxtəlif qiymət seçimlərində öz müştəriləri üçün fərdiləşdirilmiş həllər hazırlamağa imkan verir. Həmçinin, bulud əsaslı xidmətlərin artan tətbiqi və yüksək sürətli internet bağlantısının dünya üzrə artan nüfuzu müştərilərə dərin tövsiyələr verməyə kömək edə biləcək təcrübəli sənaye mütəxəssisləri ilə real vaxt rejimində məsləhətləşmələri asanlaşdırıb. COVID-19 pandemiyasının bu sürətlə yayılması və bir çox ölkələrin hökumətləri tərəfindən tətbiq edilən məcburi karantinlər bütün dünyada onlayn sığorta məsləhətlərinə tələbatı təkan verdi. Bazarın böyüməsinə töhfə verən bəzi digər amillərə kütlələr arasında ailə üzən tibbi sığortaya geniş üstünlük verilməsi, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların kənd yerlərində səhiyyə xidmətlərinin və tibbi sığortanın daha çox nüfuz etməsi, aşağı premium dərəcələrlə əlavə fərdiləşdirmə ilə pulsuz illik (və ya iki illik) yoxlamalar və fayda təklif edən siyasətlərin tətbiqi daxildir.

METOD

Tədqiqat zamanı araşdırma iki istiqamətdə perspektivlər və problemlər üzərindən aparılmışdır. İki tərəfdə sistemli təhlil metodu, ikinci hissədə isə müqayisəli metodla fərqli tərəfləri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda deduksiya metodu ilə ümumilləşdirilmiş nəticələr alınmışdır.

ARAŞDIRMA MODELİ

Tədqiqat zamanı araşdırma tibbi sığortanın son iki ildə koronavirus pandemiyası ilə birgə dəyişməsi, təkmilləşməsi və bu təkmilləşmə ilə birgə müəyyən problemlərin də ortaya çıxması üzrə aparılmışdır.

İlk öncə koronavirus pandemiyası ilə tibbi sığorta ilə baş verən ümumi dəyişikliyə yer verilmişdir. Daha sonra baş verən dəyişikliklərin tibbi sığorta üzrə yratsığı neqativ hallara, yarana problemlərə diqqət yetirilmişdir.

Son hissədə isə COVID-19 ilə inkişaf sürəti daha da artan və həyatımızda əvvəzsiz bir yerə sahib olan rəqəmsallaşmanın tibbi sığorta sektoruna qazandırdığı perspektivlər araşdırılmışdır.

ANALİZ

Məqalədə brokerlərin, agentlərin və iddia mütəxəssislərinin bu gün qarşılaşdıqları ən ümumi problemlərdən beşini müəyyən edilmişdir.

Problemlər

1. Səhiyyə islahatı. Bu gün tibbi sığorta mütəxəssislərinin üzləşdiyi ilk problem səhiyyə islahatları və siyasət dəyişikliklərinin bir çox siyahısı ilə ayaqlaşmaqdır. Dünya texnologiyadakı

irəliləyişləri, iqtisadiyyatdakı enişləri və hətta global pandemiyaları gördükcə, səhiyyəni əhatə edən siyasətlər uyğunlaşmağa davam etməlidir.

Tele-sağlamlığın yüksəlişindən tutmuş COVID-19-dan təsirlənənlər üçün unikal təlimatlara qədər, tibbi sığorta mütəxəssisləri baş verdiyi anda müvafiq sənaye xəbərləri, qaydalar və anlayışlar haqqında daim məlumatlı olmalıdırlar (Caroline F. P., Allen B. K., Sharfstein, J. M., 2020).

Qarşıdan gələn səhiyyə islahatlarının qarşısını almaq mümkün olmadığından, tibbi sığorta mütəxəssisləri sadəcə olaraq xəbərləri yaxından izləməli və daim xəbərdar olmaq üçün etibarlı sənaye ekspertlərini izləməlidirlər. İstər həftəlik e-poçt xəbər bülleteni üçün qeydiyyatdan keçin, istər Twitter hesablarını izləyin, istərsə də sənaye ekspertlərinin bloqlarına və saytlarına daxil olun, xəbərlərdən xəbərdar olmaq heç vaxt ehtiyatsız qalmamaq üçün ən yaxşı yoldur.

2. Satışların və münasibətlərin balanslaşdırılması. Müştərilərə satmaq və onlarla uzunmüddətli əlaqələr qurmaq təzyiqi tibbi sığorta mütəxəssisləri üçün başqa bir böyük problemdir. Səhiyyə istehlakçıları broker və agentlərinin sağlamlıq planı tapmaq üçün etibar edə biləcəkləri etibarlı məsləhətçi kimi çıxış etmələrini gözləyirlər.

Satış təzyiqini dəf etmək və eyni zamanda mənalı əlaqələr qurmaq üçün yaxşı bir taktika həm satışları, həm də münasibətlərini biznes məqsədlərinə çevirməkdir. Şübhəsiz ki, artıq qısamüddətli satış və istehsal məqsədləri olsa da, müştəriləri artırmağa və müştəri münasibətlərini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş uzunmüddətli hədəflər qoymağı da düşünmək lazımdır.

3. Kiberhücumlardan qorunma. Səhiyyə sahəsi məlumatlarla doludur. Bu günlərdə sağlamlıq qeydlərindən, resept məlumatlarından və tibbi tarixlərdən tutmuş hər şey bəzi elektron formatda mövcuddur. Sağlamlıq sığortaçıları hər cür potensial həssas məlumatları toplayır və sizi kiberhücumlara və məlumatların pozulmasına qarşı daha həssas edir.

Bununla belə, Miçigan Ştat Universiteti və Con Hopkins Universitetinin tədqiqatçıları tərəfindən aparılan bir araşdırma, şəxsi sağlamlıq məlumatlarının sızmasının əsas səbəbinin hakerlər olmadığını, ilk növbədə ona sahib olmaq üçün səlahiyyətli olan səhiyyə işçilərinin zəif təhlükəsizlik və səhlənkarlıq olduğunu göstərdi (Smith G., 2021).

Covid-19-un özəl tibbi sığorta sənayesinə təsiri ölkəyə görə dəyişir. Bəzilərinə hökumət tərəfindən ezam olunmuş özəl tibb müəssisələri var, digərləri isə onlara cavab vermək üçün könüllü olublar. Özünü təcrid etmə və qlobal karantinlər, qısa müddətdə iddiaların həcmnin azalmasına səbəb olan seçmə və tələb olunan müalicədə əhəmiyyətli azalma olduğunu bildirir.

Bəs tibbi sığortaya potensial uzunmüddətli təsirlər hansılardır? Biz sənayenin həm texnologiya, həm də həyat qabiliyyətli peyvənd və ya müalicə geniş şəkildə mövcud olana qədər Covid-19 ilə yaşamaq ehtiyacımız tərəfindən dəyişdirilə biləcəyi üç yola baxırıq (<https://www.allianzcare.com/en/employers/employer-blogs/2020/12/future-health-insurance.html>, 2021).

Tibbi sığorta sektorunun rəqəmsallaşması

Səhiyyə Sığortası Sənayesində Rəqəmsallaşmanın Rolü. Ən müasir texnologiyaların qəbulu səhiyyə təşkilatlarına və sığorta provayderlərinə rəqəmsal sağlamlıq həllərindən faydalanmağa və bu qurumların necə fəaliyyət göstərdiyini yenidən kəşf etməyə imkan verir.

Rəqəmsal texnologiyaların gətirdiyi əsas dəyər aşağıdakı təkmilləşdirmələr vasitəsilə özünü göstərir:

- inzibati heyətin və həkimlərin məhsuldarlığının artırılması;
- səhvlərin azaldılmış faizi;
- gəlir artımı;
- inzibati və tibbi xərclərin azaldılması;
- daha yüksək müştəri məmnuniyyəti.

Rəqəmsal sağlamlıq həlləri sığortaçılar üçün yeni imkanlar açır, daha dəqiq, rəşional qərarların qəbulu üçün qabaqcıl məlumatların yaradılmasına və gələcəkdə istifadəsinə imkan yaradır.

İndiki vaxtda sığortaçıların məlumatların toplanmasının genişləndirilməsi üçün daha çox alətləri var və bu, təkəcə daxili biznes proseslərini təkmilləşdirməyə və köhnəlmiş, səmərəsiz yanaşmaları aradan qaldırmağa deyil, həm də müştərilərinin həyat tərzini və davranış modellərini dərinədən başa düşməyə kömək edəcəkdir. Beləliklə, sağlamlıq sığortaçıları özlərini həddindən artıq kompensasiyalardan qorumaq üçün fərdi planlar təqdim etmək şansı əldə edirlər.

Eyni zamanda, rəqəmsal sağlamlıq texnologiyaları tibbi prosedurları da təkmilləşdirir, məsələn, Bu alətlər müştərilərə sağlamlıq problemlərini daha tez həll etməyə və ümumiyyətlə, onların rifahını yüksək səviyyədə saxlamağa kömək edir.

Nəticə ondan ibarətdir ki, rəqəmsal həllərin müxtəlifliyi tibbi sığorta şirkətləri üçün çoxlu imkanlar gətirir. Rəqəmsal transformasiya strategiyasını demək olar ki, heç bir məhdudiyyətə düşmədən istənilən istiqamətdə asanlıqla dəyişə bilirlər.

Rəqəmsal transformasiyanın əsas sahələri məlumat, texnologiya, proseslər və təşkilati dəyişikliklərdir. Rəqəmsal transformasiya tibbi sığorta sənayesinin təşkilati strukturlarını təkmilləşdirmək və daxili prosesləri sadələşdirmək üçün texnologiya və məlumatlardan necə istifadə etdiyinə təsir göstərir.

Digər sahələrdə olduğu kimi, tibbi sığortada da rəqəmsal transformasiyanın üç əsas komponenti biznes modelləri, əməliyyat prosesləri və müştəri təcrübəsidir. Və bu üç komponentin hər biri rəqəmsal transformasiya strategiyasını formalaşdırmaq üçün istifadə olunan üç elementə malikdir.

1. Müştəri Təcrübəsinin Rəqəmsallaşdırılması. Müştəri təcrübəsi müştərini dərinədən dərk etməyi əhatə edir. Sığorta sağlamlıq təminatçıları müştəriləri daha yaxşı başa düşsələr, onlar üçün daha yaxşı məhsullar yarada bilirlər.

İkinci element yüksək səviyyəli artımdır, burada diqqət fərdi müştərilərdən daha çox satış əldə etməkdir. Bu, təkəcə müştəri bazasının böyüməsinə diqqət yetirməkdən daha çox artım yaradır.

Üçüncü element müştəri təmas nöqtələridir. Burada diqqət müştəriyə çoxsaylı ünsiyyət vasitələrinin verilməsinə yönəlmişdir. Müştərilərin suallarına vaxtında və dəqiq cavab vermək onları xoşbəxt edir və brendə sadıq edir.

2. Biznes Modellərinin Rəqəmsallaşdırılması. Rəqəmsal transformasiya prosesində sığorta sağlamlıq təminatçıları bizneslərinin funksiyalarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini dəyişməli olurlar. Öz növbəsində, bu, onların bəzi biznes fəaliyyətlərini və biznes sərhədlərini dəyişir. Bununla əlaqədar olaraq, biznes modellərinin transformasiyasının üç elementi biznes proseslərinin rəqəmsallaşdırılması, yeni rəqəmsal biznes funksiyalarının və məhsullarının yaradılması və biznesin əməliyyatlarının qlobal şəkildə rəqəmləşdirilməsidir.

Qlobal rəqəmsal biznes mövcudluğu ilə sığorta sağlamlıq təminatçıları dünyanın hər yerində müştərilərinə müraciət edə bilirlər. Bu, nəinki onların müştəri bazasını artırır, həm də onlara daha yaxşı xidmətlər təklif edir. Bu, həm də onlara qlobal miqyasda böyüməyə imkan verir, lakin yenə də ariq işçi qüvvəsini saxlamağa imkan verir.

3. Əməliyyat Proseslərinin Rəqəmsallaşdırılması. Aydındır ki, rəqəmsal transformasiyanın ən böyük təsirini müştəri hiss edir. Bununla belə, müəssisələr birbaşa müştəriyə toxunmayan daxili proseslərin dəyişdirilməsinin də təsirli olduğunu başa düşdülər. Sağlamlıq sığortası təminatçıları üçün bütün prosesləri rəqəmsallaşdırmaq, işçiləri rəqəmsal imkan yaratmaq və biznes fəaliyyətini rəqəmsal şəkildə idarə etməklə buna nail olurlar.

Bu, işçilərin təkrarlanan tapşırıqlarını azad edir və onlara yaradıcılıq tələb edən tapşırıqlar üzərində işləməyə imkan verir. O, həmçinin sığorta provayderinin xidmətlərinə nail olmaq üçün lazım olan əmək tələblərini azaldır.

Sığorta Sağlamlığında Rəqəmsal Trendlər Rəqəmsallaşma. Hazırda tibbi sığortanın tendensiyları müxtəlif texnologiyaların öz sistemlərinə inteqrasiyasıdır, yəni köhnə funksiyaların əsaslı təmiri və ya arxivləşdirilməsi və xidmətlərin müştəri ehtiyaclarına, eləcə də sənayenin dəyişən etikasına ilə uyğunlaşdırılmasına diqqət yetirməkdir (https://pdf.co/blog/health-insurance-digital-transformation?utm_referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F#4, 2021).

İnnovativ texnologiyalar sığortaçılara xidmətlərini daha müştəriyönümlü, daha inklüziv, daha əlçatan və daha aktual etməyə imkan verir.

1. Süni intellekt və maşın öyrənməsi. Tibbi sığortada süni intellektin (AI) və maşın öyrənməsinin (ML) istifadəsi olduqca genişdir. Ümumilikdə, sığorta sənayesi məlumat əsaslıdır və AI/ML sığortaçıların əldə etdiyi böyük məlumatlardan biznes dəyəri yaratmağa kömək edir.

Müştəri davranışında davranış nümunələrinin aşkarlanması, anderraytinqin və iddiaların işlənməsinin avtomatlaşdırılması, fırıldaqçılıq fəaliyyətlərinin aşkarlanması, müştərilərlə ünsiyyət üçün AI chatbotlarının tətbiqi və risklərin qiymətləndirilməsi – əsasən, AI/ML şirkət daxilində bu funksiyaları yeniləyəcək.

2. Əşyaların İnterneti. Müxtəlif sığorta şirkətləri arasında Əşyaların İnterneti (IoT) daha dəqiq anderraytinq yaratmaq və ya sığorta hadisəsi zamanı və ondan sonra əmlaka dəyən zərəri qiymətləndirmək üçün daha qiymətli məlumatların toplanması üçün istifadə olunur.

Tibbi sığortada IoT ilə işləyən geyilənlər əsas vasitədir. Onların vasitəsilə tibbi sığortaçılar müştərinin sağlamlıq vəziyyətini izləyə və hətta nəzərə çarpmayan sağlamlıq problemlərini ciddi xəstəliklərə çevrilməzdən əvvəl aşkarlaya bilərlər.

3. Rəqəmsallaşdırılmış Məlumat Sistemləri. Səhiyyə sistemində bürokratiya hələ də böyükdür və bu, təkcə sığorta şirkətlərinin işçiləri üçün deyil, həkimlər və klinikalar üçün də problemdir. Sorğular, formalar, sənədlər hələ də daha çox iş vaxtını xəstələrinə həsr edən bir həkimin məsuliyyəti ola bilər. Eyni zamanda, emal edilməli olan digər sənədlər növləri var, məsələn, xəstə qeydləri və s.

Bu məlumatların rəqəmsallaşdırılması və xüsusi məlumat sistemlərinə yüklənməsi sənəd idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və məlumatların əlçatanlığının artırılması üçün əsas olacaq ki, bu da bütün iştirakçı tərəflərin: sığorta şirkətlərinin, həkimlərin, klinika rəhbərliyinin və xəstələrin həyatını sadələşdirəcək.

4. Mobil Həllər. Biz işimizi smartfonlar vasitəsilə idarə etməyə alışmışıq. Əgər şirkət mobil telefona uyğunlaşmayıbsa, onun yaxın gələcəkdə sağ qalmaq şansı sıfırdır. Sığorta sənayesi də istisna deyil: getdikcə daha çox sığortaçı öz müştəriləri üçün mobil proqramlar işə salır (Didenko O., Vozar A., 2022).

Sığortaçılar bütün müştəri xidmətlərini idarə etmək üçün müştəri mobil proqramlarından istifadə edə bilər, məsələn, iddiaları və ödənişləri qəbul etmək, səhiyyə mütəxəssisləri ilə onlayn məsləhətləşmələr vermək və s.

NƏTİCƏ

Məqalədə araşdırma istiqaməti koronavirus pandemiyası sonrası tibbi sığorta sektorunun problem və perspektivlərinin təhlilidir. Bu istiqamətdə bir neçə nəticələr əldə edilmişdir:

1. Koronavirus pandemiyası tibbi sığorta sektoruna ilkin olaraq neqativ təsir göstərmişdir;
2. Koronavirus pandemiyasının sağalma dövründə tibbi sığorta rəqəmsallaşma ilə dirçəlməyə başlamışdır və yeniliklər əldə etmişdir. Bu tibbi sığortanın həm əhəmiyyətini, həm də inkişaf sürətini təkmilləşdirmişdir.
3. Koronavirus ilə qazanılan yeniliklər yaxın gələcəkdə tibbi sığortanın tərəqqisinə səbəb olacağı qaçınılmazdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Smith G. (2021). "Top challenges facing health insurance professionals". People Keep (online paper). <https://www.peoplekeep.com/blog/the-top-5-challenges-facing-health-insurance-professionals>
2. Didenko O., Vozar A. (2022). "Your Guide to Health Insurance Company Digitalization". Altamira (online paper). <https://www.altamira.ai/blog/health-insurance-digitalization/>
3. Caroline F.P., Allen B.K., Sharfstein J. M. (2020). "Unexpected Health Insurance Profits and the COVID-19 Crisis". JAMA. 2020;324(17):1713-1714. doi:10.1001/jama.2020.19925
4. <https://www.allianzcare.com/en/employers/employer-blogs/2020/12/future-health-insurance.html> - The future of health insurance, 2021
5. https://pdf.co/blog/health-insurance-digital-transformation?utm_referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F#4 - Health Insurance Digital Transformation, 2021

E.Z.Samadzade

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

A.V.Orudjova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Medical insurance - problem and prospects

Abstract

Medical insurance covers expenses for the treatment of minor medical problems and serious problems, including operations and life-threatening diseases.

The severity of the pandemic has changed the attitude of consumers to insurance, as more and more people need financial support to cover unexpected medical expenses. A comprehensive plan of medical insurance became necessary to ensure the safety and well-being of oneself and loved ones in difficult times.

Tendencies, opportunities and problems of the medical insurance sector are presented in the study. There is a huge problem with cybercrime that the insurance industry must take care of. Frequent changes in health care regulations in the field of medical insurance are another problem.

On the other hand, another door has opened in the medical insurance sector due to the coronavirus pandemic. As in all other sectors, digitalization also affected the medical insurance sector and began to play an important role in its operating system, customer relations and models. Both the coronavirus pandemic and the accompanying desire for digitalization have strengthened the trend towards medical insurance.

Together with Rakamsallsham, the number of errors in the medical insurance sector decreased, work was accelerated, revenues increased, and procedures were improved. The point is that the variety of digital solutions opens up many opportunities for medical insurance companies. They can easily change their digital transformation strategy in any direction with almost no restrictions.

Key words: *medical insurance, coronavirus pandemic, digitalization.*

Э.З.Самедзаде
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
А.В.Оруджова
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Медицинское страхование - проблемы и перспективы

Резюме

Медицинская страховка покрывает расходы на лечение незначительных медицинских проблем и серьезных проблем, включая операции и опасные для жизни заболевания.

Серьезность пандемии изменила отношение потребителей к страхованию, поскольку все больше людей нуждаются в финансовой поддержке для покрытия непредвиденных медицинских расходов. Комплексный план медицинского страхования стал необходим для обеспечения безопасности и благополучия себя и близких в трудные времена.

В исследовании представлены тенденции, возможности и проблемы сектора медицинского страхования. Существует огромная проблема с киберпреступностью, о которой страховая отрасль должна позаботиться. Еще одной проблемой являются частые изменения в правилах здравоохранения в сфере медицинского страхования.

С другой стороны, в секторе медицинского страхования открылась еще одна дверь из-за пандемии коронавируса. Как и во всех других секторах, цифровизация также затронула сектор медицинского страхования и начала играть важную роль в его операционной системе, отношениях с клиентами и моделях. И пандемия коронавируса, и сопутствующее ей стремление к цифровизации усилили тенденцию к медицинскому страхованию.

Вместе с Rakamsallshat количество ошибок в секторе медицинского страхования уменьшилось, работа ускорила, доходы увеличились, а процедуры были улучшены. Суть в том, что разнообразие цифровых решений открывает множество возможностей для компаний медицинского страхования. Они могут легко менять свою стратегию цифровой трансформации в любом направлении практически без ограничений.

Ключевые слова: медицинское страхование, пандемия коронавируса, цифровизация.

E.O.Cəfərov
i.e.n., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Elkhan.Jafarov@inbox.ru
A.V.Məmmədaliyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
memmedeliyeva4@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 24.11.2022

The article was received by editorial board on 24.11.2022

Статья принята к печати 24.11.2022

MÜHASİBAT UÇOTUNUN BEYNƏLXALIQ STANDARTININ 20 NÖMRƏLİ “HÖKUMƏT SUBSİDİYALARININ UÇOTU VƏ HÖKUMƏT YARDIMI HAQQINDA MƏLUMATIN AÇIQLANMASI” STANDARTININ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

IFR Standartlarına dövlət qrantı şəklində dövlət yardımı üçün xüsusi uçot tələbləri daxildir. Buna görə də şirkətlər dövlət qrantları ilə digər yardım formaları arasındakı fərqi diqqətlə nəzərdən keçirməlidirlər. 20 №-li MUBS hökumət subsidiyasını şirkətin əməliyyat fəaliyyəti ilə bağlı müəyyən şərtlərə keçmiş və ya gələcəkdə uyğunluğu müqabilində resursların transferi kimi müəyyən edir.

Dövlət qrantları müxtəlif formalarda mövcuddur. Məsələn, şirkətlər emissiya sertifikatları, yaşıl layihələr üçün torpaq, bağışlana bilən kreditlər, bazardan aşağı faiz dərəcəsi kreditləri, xərclərdən imtina, investisiya vergisi kreditləri və digər subsidiyalar şəklində qrantlar ala bilər. Bununla belə, vergi tutulan mənfəət və ya vergi zərərinin müəyyən edilməsi zamanı mövcud olan və ya şirkətin mənfəət vergisi öhdəliyi əsasında müəyyən edilən imtiyazlar şəklində dövlət yardımı 20 №-li MUBS-un əhatə dairəsinə daxil deyildir.

Şirkət müvafiq şərtlərə əməl edəcəyinə və qrantın alınacağına əsaslı əminliyə malik olduqda dövlət subsidiyasını tanıyır. Bu, xüsusilə hökumətlər yeni qanunvericilik tələb edə biləcək yeni proqramlar təqdim etdikdə və ya qrant almaq üçün şərtlərin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini qiymətləndirmək üçün müəyyən təcrübənin az olduğu hallarda, mühakimə tələb edə bilər.

Qrant geri qaytarıla bilsə, o, təxminlərdə dəyişiklik kimi qəbul edilməlidir. İlk subsidiya gəlirlə bağlı olduqda, ödəniş ilk növbədə hər hansı əlaqəli amortizasiya edilməmiş təxirə salınmış kreditə qarşı tətbiq edilməli və hər hansı artıqlıq xərc kimi ödənilməlidir. İlk subsidiya aktivlə bağlı olduqda, ödəniş aktivin balans dəyərində artırılması və ya təxirə salınmış gəlir qalığının azalması kimi qəbul edilməlidir.

Hökumət qrantlarına dəyəri əsaslı şəkildə ölçülə bilməyən dövlət yardımına aid edilmir və faydaların açıqlanması tələb olunur.

Açar sözlər: dövlət subsidiyaları, qrant, dövlət yardımı.

GİRİŞ

Hökumət subsidiyaları ilə bağlı ən mühüm standart “Hökumət subsidiyalarının uçotu və hökumət yardımının açıqlanması” adlı 20 №-li MUBS-dur.

Bu olduqca köhnə standartdır - 1984-cü il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmək tarixi ilə 1983-cü ildə buraxıldı və o gündən etibarən heç bir əhəmiyyətli dəyişiklik olmadı.

20 №-li MUBS-un əsas məqsədi mühasibat uçotunu və açıqlanmasını müəyyən etməkdir.

Konspekt

Hökumət subsidiyaları yalnız müəssisənin subsidiyaya əlavə edilmiş şərtlərə əməl edəcəyinə əsaslı şəkildə əmin olduqda tanınır.

Subsidiyalar, onları kompensasiya etmək üçün nəzərdə tutulmuş əlaqəli xərclərlə uyğunlaşdırmaq üçün zəruri olan dövr ərzində gəlir kimi tanınır. Subsidiyalar kapitalda tanınmır.

Artıq çəkilmiş xərclərin kompensasiyası kimi debitor borcları alınacaq zaman gəlir kimi tanınır.

Aktivlərlə bağlı subsidiya maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda ya təxirə salınmış gəlir kimi, ya da müvafiq aktivin balans dəyərindən çıxılma şəklində təqdim edilir.

Gəlirlə bağlı subsidiya gəlir maddəsi kimi təqdim oluna və ya müvafiq xərclərin hesabatında çıxıla bilər.

Qrantlar geri qaytarıla bilən olduqda, onlar təxminlərdə dəyişiklik kimi qəbul edili (<https://www.icaew.com/technical/financial-reporting/ifrs/ifrs-standards/ias-20-accounting-for-government-grants-and-disclosure-of-government-assistance>, 2022).

Hökumət qrantları – sadə dillə desək, bunlar bir çox hallarda bəzi şərtlər yerinə yetirildikdən sonra hökumət tərəfindən müəssisəyə verilən pul və ya qeyri-monetar faktiki resurslardır (Pereira, J. M., Silva, A. F., 2014).

Hökumət yardımı – bunlar, məsələn, pulsuz marketing və ya biznes məsləhətləri kimi müəssisəyə müəyyən iqtisadi fayda təmin etmək üçün hökumətin digər tədbirləridir.

20 №-li MUBS aşağıdakı istisnalarla demək olar ki, bütün növ dövlət qrantlarına aiddir:

- vergi güzəştləri şəklində dövlət yardımı (vergi güzəştləri, vergi tətilləri və s.);
- BMS 41-ə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı ilə bağlı subsidiyalar;
- maliyyə hesabatlarında qiymətlərin dəyişməsinin təsirini əks etdirən qrantlar;
- müəssisənin hissə-hissə sahibi kimi fəaliyyət göstərən hökumət.

Heç vaxt hər hansı qrantın alınmasını birbaşa kapitala kreditləşdirməməlisiniz. Bu kapital yanaşmasına MHBS-da icazə verilmir.

Əvəzində, MHBS “gəlir yanaşması” adlanan metodu təyin edir – qrantları kompensasiya etməli olduqları əlaqəli xərclər və ya məsrəflərlə uyğunlaşdırmaq üçün müvafiq dövrlər üzrə gəlir kimi tanınır. Xüsusi mühasibat uçotu alınan qrantın məqsədindən asılıdır. Müəssisə aşağıdakılar üçün qrant ala bilər (Brewer, K. 2022):

- aktivin əldə edilməsi və ya
- xərclərin ödənilməsi.

Aktivlərlə bağlı qrant

Müəssisə bəzi aktivlərin əldə edilməsi üçün subsidiya alırsa, maliyyə hesabatlarında belə subsidiya təqdim etmək üçün 2 variant var:

1. onu təxirə salınmış gəlir kimi təqdim etmək;
2. alınmış aktivin balans dəyərindən subsidiyanı çıxmaq.

Aşağıdakı nümunədə sizə hər iki variantı göstərirəm.

Gəlirlə bağlı qrant (xərclərin ödənilməsi)

Burada keçmiş xərclər üçün qrantlar (artıq çəkilmiş) və ya cari və ya gələcək xərclər üçün qrantlar arasında fərq qoymalıdır. Əgər subsidiya keçmişdə çəkilmiş xərclərin ödənilməsi üçün verilsə, o, dərhal mənfəət və ya zərərdə tanınır. Əgər subsidiya indiki vaxtda və ya gələcəkdə çəkilmiş və ya çəkiləcək xərclərin ödənilməsi üçün verilsə, subsidiya xərclərin çəkildiyi dövrlərdə mənfəət və ya zərərdə tanınır (İpatova I., 2022).

Təqdimat baxımından 2 variant var:

1. qrant gəlirini ayrıca sətirdə “digər gəlirlər” kimi təqdim etmək və ya
2. müvafiq xərcdən qrant gəliri çıxılsın.

METOD

Tədqiqat zamanı Beynəlxalq Mühasibat Uçotunun 20 nömrəli standartı ilə bağlı dövlət subsidiyaları və qrantları tətbiqi və uçotunun aparılması xüsusiyyətləri araşdırılmış, mübahisəli nüanslar öyrənilmiş və bunun üçün sistemli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

20 №-li MUBS “Hökumət subsidiyalarının uçotu və hökumət yardımının açıqlanması”-da tətbiqi və uçotunun həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinin önəmli və mübahisəli mərhələləri araşdırılmış. Bunun üçün həm IFRS-in 20 nömrəli standartından istifadə edilmiş, həm də mütəxəssislərin araşdırmaları nəzərə alınmışdır. Aşağıdakı istiqamətlərə öncəlik verilmişdir:

- bazardan aşağı faiz dərəcəsi ilə bağışlanan kreditlər;
- dövlət qrantlarının qaytarılması;
- açıqlama tələbləri.

ANALİZ

20 №-li MUBS “Hökumət subsidiyalarının uçotu və hökumət yardımının açıqlanması” standartıdır ki, müəssisə hökuməti qəbul edərsə, tələb olunan mühasibat uçotu qaydalarını və açıqlamaları müəyyən edir. Bu standart COVID-19 pandemiyasının qarşısını almaq üçün şirkətlərə çoxlu dövlət qrantları və yardımların verildiyi hazırkı mühitdə xüsusilə aktualdır (Cohn M., 2022).

Hökumət subsidiyaları yalnız:

- (i) Müəssisənin subsidiyalara əlavə edilmiş şərtlərə əməl edəcəyinə və;
- (ii) Subsidiyaların alınacağına dair əsaslı əminlik olduqda tanınmalıdır. Qrantlar ədalətli dəyəri ilə tanınmalıdır.

Bu məqsədlə, subsidiyalar subyektlərin onları alması səbəbindən tanınmır, çünki qrantın alınması özlüyündə qrantla bağlı şərtlərin yerinə yetirildiyinə və ya yerinə yetiriləcəyinə dair qəti sübut deyil. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qrantın alınma üsulu qrant üçün qəbul ediləcək uçot metoduna təsir göstərmir.

Bazardan aşağı faiz dərəcəsi ilə bağışlanan kreditlər

Müəssisənin kreditin bağışlanması şərtlərini yerinə yetirəcəyinə əsaslı əminlik olduqda, bağışlana bilən kredit dövlət subsidiyaları kimi qəbul edilir (BMS 20.10). Həmin vaxta qədər belə kredit öhdəlik kimi qəbul edilir və MHBS 9-a uyğun olaraq ədalətli dəyərlə tanınır.

Hökumət krediti üzrə pul vəsaitlərinin daxilolmaları ilə öhdəliyin ədalətli dəyəri arasında hər hansı fərq dövlət subsidiyaları kimi tanınmalıdır (BMS 20.10A).

2016-cı ilin may ayında IFRIC yeniləməsi tədqiqat və inkişaf layihəsini maliyyələşdirməyə kömək etmək üçün hökumətdən alınan pul vəsaitlərinin uçotu ilə bağlı sualı müzakirə etdi. IFRIC tərəfindən təhlil edilən nümunədə hökumətdən alınan pul vəsaiti yalnız müəssisə layihənin tədqiqat mərhələsinin nəticələrini istismar etmək və kommersiyalaşdırmaq qərarına gəldikdə, nağd şəkildə ödənilə bilər. Alternativ olaraq, müəssisə tədqiqat hüquqlarını hökumətə ötürməlidir. IFRIC qeyd etdi ki, hökumətdən alınan nağd pul BMS 20-də bağışlanan kredit anlayışına uyğun gəlmir, çünki hökumət kreditin qaytarılmasından imtina etməyi öhdəsinə götürmür, əksinə, nağd pulla və ya tədqiqat hüquqlarının ötürülməsini tələb edir. Beləliklə, əldə edilmiş gəlirlər 32.20a №-li MUBS-a uyğun olaraq maliyyə öhdəliyinə səbəb olur, çünki müəssisə yalnız qeyri-maliyyə öhdəliyini yerinə yetirməklə (yəni, tədqiqat hüquqlarını hökumətə ötürməklə) nağd pul köçürməsindən yayına bilər.

Dövlət qrantlarının qaytarılması

Əvvəllər əlavə edilmiş şərtlərə əməl ediləcəyi təxmin edilməsinə baxmayaraq, subsidiya təşkilat tərəfindən geri qaytarıla bilər. Belə olan halda, müəssisə geri ödəməni mühasibat uçotu qiymətləndirməsində dəyişiklik kimi uçota alır (20.32 №-li MUBS).

Gəlirlə bağlı subsidiyaların ödənilməsi ilk növbədə qrantla bağlı amortizasiya olunmamış təxirə salınmış kreditlə əvəzləşdirilməlidir. Əks halda, ödəniş dərhal mənfəət və ya zərərdə tanınmalıdır. Əgər ödəniş aktivlə bağlı subsidiyaların ödənilməsinə aiddirsə, ödəniş məbləği akti-

vin balans dəyərini artırmaq və ya təxirə salınmış gəlir qalığını azaltmaqla tanınmalıdır. Kumulyativ əlavə amortizasiya dərhal mənfəət və ya zərərdə tanınmalıdır.

Qaytarıla bilən subsidiya gəlirlə əlaqəli olduqda, müəssisə əvvəlcə təxirə salınmış gəlirin amortizasiya olunmamış qalığını debet edir və ödənilməli olan qalığın qalan hissəsi dərhal mənfəət və ya zərərdə tanınır (<https://www.pwc.com/me/en/services/pwc-academy/portfolio/e-learn-in-g/IFRS-e-learning-modules/IAS-20-government-grants.html>, 2021).

Qaytarıla bilən subsidiya aktivlə bağlı olduqda, müəssisə aktivin balans dəyərini artırır (və ya təqdim etmə üsulundan asılı olaraq təxirə salınmış gəlirin amortizasiya olunmamış qalığını debet edir). Subsidiya olmadığı halda bu günə qədər mənfəət və ya zərərdə tanınmalı olan məcmu əlavə amortizasiya dərhal mənfəət və ya zərərdə tanınır.

Ədalətli dəyərle qeyri-monetar subsidiyalar da daxil olmaqla, aktivlərlə bağlı dövlət subsidiyaları üçün belə subsidiyalar ya təxirə salınmış gəlir kimi, ya da maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda aktivin balans dəyərinə çatmaq üçün çıxılmaqla təqdim olunur.

Gəlirlə bağlı dövlət subsidiyaları üçün o, ya ayrıca, ya da mənfəət və ya zərərdə “digər gəlirlər” kimi ümumi başlıq altında təqdim olunur (<https://www.theaccsenses.com/accouting/financial-accounting/key-takeaways-on-ias-20-accounting-for-government-grants-and-disclosure-of-government-assistance/>, 2021).

BMS 20-də əhatə dairəsinə məhdudiyyətlər

Aşağıdakı maddələr BMS 20-nin əhatə dairəsinə daxil edilir (BMS 20.2):

- qiymətlərin dəyişməsinin təsirlərini əks etdirən maliyyə hesabatlarında və ya oxşar xarakterli əlavə məlumatlarda dövlət subsidiyalarının uçotu;
- vergi tutulan mənfəətin və ya vergi zərərinin müəyyən edilməsində mövcud olan və ya mənfəət vergisi öhdəliyi əsasında müəyyən edilən və ya məhdudlaşdırılan imtiyazlar şəklində müəssisə üçün göstərilən dövlət yardımı (məsələn, mənfəət vergisi tətiləri, investisiya vergisi kreditləri, sürətləndirilmiş amortizasiya ayırmaları və azaldılmış gəlir vergisi dərəcələri),
- müəssisənin mülkiyyətində dövlətin iştirakı,
- BMS 41 ilə əhatə olunan hökumət subsidiyaları.

Açıqlama tələbləri

MUBS 20 maliyyə hesabatlarında aşağıdakı açıqlamaların edilməsini tələb edir (<https://www.icaew.com/technical/financial-reporting/ifrs/ifrs-standards/ias-20-accounting-for-government-grants-and-disclosure-of-government-assistance>, 2022):

1. dövlət subsidiyaları üçün qəbul edilmiş uçot siyasəti, o cümlədən qəbul edilmiş təqdim etmə üsulu.
2. tanınmış dövlət subsidiyalarının xarakteri və həcmi və müəssisənin birbaşa faydalandığı dövlət yardımının digər formalarının göstəricisi.
3. tanınmış dövlət yardımı ilə bağlı yerinə yetirilməmiş şərtlər və digər gözlənilməz hallar.

MUBS 20.39 dövlət qrantları və dövlət yardımının digər formaları ilə bağlı açıqlama tələblərini müəyyən edir. Bunlara uçot siyasəti və təqdimat üsulları, dövlət qrantlarının xarakteri və forması, dövlət yardımının digər formaları, yerinə yetirilməmiş şərtlər və tanınmış dövlət yardımı ilə bağlı digər gözlənilməz hallar daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, açıqlama tələbləri həm də təşkilatın adi ticarət əməliyyatlarından fərqləndirilə bilməyən hökumətlə əməliyyatlara və onlara əsaslı şəkildə dəyər verə bilməyən dövlət yardımı formalarına, məsələn, pulsuz texniki və ya marketing məsləhəti və zamanətlərin verilməsinə şamil edilir (BMUS 20.36).

NƏTİCƏ

Bu tədqiqatda MUBS 20 – nin tətbiqi xüsusiyyətləri ilə bağlı aşağıdakı istiqamətlər araşdırılmışdır:

- 20 №-li MUBS çərçivəsində dövlət qrantını və hökumət yardımını müəyyən etmək;
- aktivlərlə bağlı subsidiyaları və gəlirlə bağlı subsidiyaları fərqləndirmək;
- aktivlərlə bağlı subsidiyalar halında düzgün mühasibat uçotunun aparılmasını müəyyən etmək və
- gəlirlə bağlı subsidiyalar;
- BMS 20-nin açığlama tələblərini nəzərdən keçirmək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Brewer K. (2022). "FASB invites stakeholders to share views on accounting for government grants". Journal of Accountancy (online paper) [https://www. Journal of accountancy.com/news/2022/jun/fasb-invites-stakeholders-share-views-accounting-government-grants .html](https://www.journalofaccountancy.com/news/2022/jun/fasb-invites-stakeholders-share-views-accounting-government-grants.html)
2. Cohn M. (2022). "FASB weighs standard on accounting for government grants". Accounting TToday (online paper) <https://www.accountingtoday.com/news/fasb-weighs-standard-on-accounting-for-government-grants>
3. IFRS "IAS 20 – Accounting for Government Grants and Disclosure of Government Assistance". <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards/english/2021/issued/part-a/ias-20-accounting-for-government-grants-and-disclosure-of-government-assistance.pdf>
4. Ipatova I. (2022). "How do you account for different forms of government assistance?" KPMG IFRG Limited, a UK company, 3 pages [https://assets. kpmg/content/dam /kpmg/xx/pdf/2022/02/climate-change-government-assistance-printable.pdf](https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2022/02/climate-change-government-assistance-printable.pdf)
5. Pereira J. M., Silva A. F. (2014). "The Impact of Accounting for Government Grants on Equity Capital". 2nd Global conference on business, economics, management and tourism, 30-31 October 2014, Prague, Czech Republic, Procedia Economics and Finance 23 (2015) 1401 – 1404, doi: 10.1016/S2212-5671(15)00386-X
6. <https://www.theaccsense.com/accounting/financial-accounting/key-takeaways-on-ias-20-accounting-for-government-grants-and-disclosure-of-government-assistance/> - Factsheet Series: 10 key takeaways on IAS 20 Accounting for Government Grants and Disclosure of Government Assistance, 2021.
7. <https://www.pwc.com/me/en/services/pwc-academy/portfolio/e-learning/IFRS-e-learning-modules/IAS-20-government-grants.html> - IAS 20 Government grants, 2021.
8. <https://www.icaew.com/technical/financial-reporting/ifrs/ifrs-standards/ias-20-accounting-for-government-grants-and-disclosure-of-government-assistance> - IAS 20 Government Grants and Disclosure of Government Assistance, 2022.

E.O.Jafarov

PhD in Economics, Azerbaijan State Economic University

A.V.Mammadaliyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

Applicable characteristics of the international accounting standard number 20 “Accounting for government grants and disclosure of government assistance”

Abstract

The FRS Standards include specific accounting requirements for government assistance in the form of a government grant. Therefore, companies should carefully consider the difference

between government grants and other forms of assistance. IAS 20 defines a government grant as a transfer of resources in exchange for an entity's past or future compliance with certain conditions associated with its operations.

Government subsidies are available in various forms. For example, companies can receive grants in the form of emission certificates, land for green projects, concessional loans, below-market interest rate loans, cost waivers, investment tax credits, and other subsidies. However, government assistance in the form of incentives that exist in the determination of taxable profit or tax loss, or are determined based on an entity's income tax liability, is outside the scope of IAS 20.

The Company recognizes a government grant when it has reasonable assurance that the relevant conditions will be met and the grant will be received. This may require judgment, especially when governments introduce new programs that may require new legislation, or when there is little experience in assessing whether the conditions for a grant are met.

If the grant is refundable, it should be treated as a change in grades. If the initial grant is related to income, the payment must first be applied to any qualifying unamortised deferred loan and any excess paid as an expense. When the initial grant relates to an asset, the payment should be treated as an increase in the carrying amount of the asset or a decrease in the balance of deferred income.

Government grants are not considered government assistance whose value cannot be reasonably measured and disclosure of benefits is required.

Key words: state subsidy, grant, public assistance.

Э.О.Джафаров

к.э.н., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

А.В.Мамедалиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Применимые характеристики международного стандарта бухгалтерской отчетности № 20 “Учет государственных субсидий и раскрытие информации о государственной помощи”

Резюме

Стандарты FRS включают особые требования к бухгалтерскому учету государственной помощи в виде государственной субсидии. Поэтому компаниям следует внимательно отнестись к разнице между государственными грантами и другими формами помощи. МСФО (IAS) 20 определяет государственную субсидию как передачу ресурсов в обмен на соблюдение компанией в прошлом или будущем определенных условий, связанных с ее деятельностью.

Государственные субсидии доступны в различных формах. Например, компании могут получать гранты в виде сертификатов на выбросы, земли для «зеленых» проектов, льготных кредитов, кредитов с процентной ставкой ниже рыночной, освобождения от затрат, инвестиционных налоговых кредитов и других субсидий. Однако государственная помощь в виде льгот, которые существуют при определении налогооблагаемой прибыли или налогового убытка или определяются на основании обязательства компании по налогу на прибыль, не входит в сферу применения МСФО (IAS) 20.

Компания признает государственную субсидию, когда у нее есть достаточная уверенность в том, что соответствующие условия будут выполнены и субсидия будет

получена. Это может потребовать суждения, особенно когда правительства вводят новые программы, для которых может потребоваться новое законодательство, или когда мало опыта в оценке того, соблюдены ли условия для получения гранта.

Если грант подлежит возврату, его следует рассматривать как изменение в оценках. Если первоначальная субсидия связана с доходом, платеж должен быть сначала применен к любому соответствующему неамортизированному отложенному кредиту и любому превышению, уплаченному в качестве расхода. Когда первоначальная субсидия относится к активу, выплата должна рассматриваться как увеличение балансовой стоимости актива или уменьшение остатка доходов будущих периодов.

Государственные гранты не считаются государственной помощью, стоимость которой не может быть разумно измерена, и требуется раскрытие информации о пособиях.

Ключевые слова: государственная субсидия, грант, государственная помощь.

Ş.T.Quliyeva
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
shafa.guliyevaa@gmail.com
A.Z.Yarışova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
yaitac@inbox.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 20.11.2022

The article was received by editorial board on 20.11.2022

Статья принята к печати 20.11.2022

İQTİSADİYYATIN RƏQƏMSALLAŞMASI ŞƏRAİTİNDƏ İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Biliyin sürətli inkişafına və ondan istifadəyə yaradıcı yanaşmaya əsaslanan rəqəmsal iqtisadiyyat yüksək keyfiyyətli insan kapitalının iqtisadi tərəqqidə müstəsna rolunu müəyyən edir. Müasir dünyada istənilən təşkilatın iqtisadi uğurunun paradiqması rəqib innovasiya müəssisələridir. İnnovativ məhsulların və texnologiyaların inkişafı üçün zəruri olan əsas səlahiyyətlər fərdin, müəssisənin və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir. Bundan əlavə, müəssisələr üçün vacib vəzifə rəqəmsal transformasiyadan əldə edilən faydaların ədalətli bölüşdürülməsidir.

İndiki mərhələdə davamlı inkişaf, bərabərsizliyin azaldılması, əmək bazarında tələb və təklifin müvafiq balansı və məsuliyyətli istehlak hökumətlərin prioritetləridir.

Bu tədqiqatın məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatda insan kapitalının inkişafının xüsusiyyətlərini, o cümlədən onun meyllərini və məhdudiyyətlərini müəyyən etməkdir.

İnsan həyatının müxtəlif aspektlərinin rəqəmsal transformasiyası insan kapitalının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. İnformasiyanın əlçatanlığının artması cəmiyyətdə humanist dəyərlərin yetişdirilməsinə, sosial yüksəlişlərin effektivliyinə, yaradıcılığın inkişafına və əlavə biliklərin əldə edilməsinə kömək etmişdir.

Rəqəmsal texnologiyalar həm də firmaların biznes qurma və müştəriləri və təchizatçıları ilə qarşılıqlı əlaqə üsullarını dəyişdirmişdir. Rəqəmsal transformasiyanı və onun iqtisadiyyata təsir etdiyi kanalları başa düşmək pul siyasətinin aparılması üçün getdikcə daha çox aktuallaşır.

Bilik və yaradıcılıq yığımı olan insan kapitalı həm ayrı-ayrı şirkət, həm də milli iqtisadiyyat səviyyəsində iqtisadi inkişafın əsas amilə və uğur meyarına çevrilir. Bu gün mütəxəssislərin işinə təsir edən mürəkkəblik onlardan öz sərəfşəllərini daim təkmilləşdirməyi tələb edir.

Açar sözlər: insan kapitalı, texnologiya, rəqəmsal transformasiya.

GİRİŞ

Bildiyimiz kimi dünya daim dəyişir və əsas amillərdən biri rəqəmsal transformasiyadır. Qlobal iqtisadiyyat da rəqəmsal transformasiyadan keçir və bu, yüksək sürətlə baş verir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat insanlar, müəssisələr, cihazlar, məlumatlar və proseslər arasında milyardlarla gündəlik onlayn əlaqə nəticəsində yaranan iqtisadi fəaliyyətdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını hiperəlaqə təşkil edir ki, bu da internet, mobil texnologiya və əşyaların interneti (IoT) nəticəsində insanların, təşkilatların və maşınların artan qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat formalaşır və bizneslərin necə qurulduğuna dair ənənəvi anlayışları - firmaların qarşılıqlı əlaqəsi, istehlakçıların xidmətləri, məlumatı və malları necə əldə etdikləri və s. pozur. İsveçrənin St.Qallen Universitetinin professoru Valter Brenner deyir: “Məlumatların aqressiv istifadəsi biznes modellərini dəyişdirir, yeni məhsul və xidmətləri asanlaşdırır, yeni proseslər yaradır, daha çox faydalılıq yaradır və yeni idarəetmə mədəniyyətinin başlanğıcını qoyur (<https://www2.deloitte.com/mt/en/pages/technology/articles/mt-what-is-digital-economy.html>, 2022). “Rəqəmsal iqtisadiyyat” mal və xidmətləri yaratmaq və ya uyğunlaşdırmaq, bazara çıxarmaq və ya istehlak etmək üçün informasiya texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutur. Rəqəmsal yeniliklərə rəqəmsal bankçılıq, e-ticarət, virtual təhsil, smartfon proqramları və əməkdaşlıq platformaları daxildir.

Bu gün rəqəmsal texnologiyalar insanların həyatında və fəaliyyətlərində daimi komponentdir. Gündəlik həyatda standart mövcudluq kimi smartfonlar, qlobal informasiya şəbəkələri və virtual reallıqlar bütün cəmiyyətin rəqəmsal texnologiyalardan və onların spesifik infrastrukturlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılı olmasını müəyyən edir. Bu yeni texnologiyalar 1950-ci illərdə ilk kompüterlərin (meynframe), müştəri serverlərinin və fərdi kompüterlərin, Web 1.0 və e-ticarətin tətbiqindən 21-ci əsrin təkmilləşdirilmiş texnologiyalarına qədər dünyanı dəyişməyə başladı. Veb elminin fənlərarası əlaqəsi kompüter elmləri, proqram mühəndisliyi, informasiya sistemlərinin idarə edilməsi, biznes və iqtisadiyyat, biliklərin idarə edilməsi sistemləri, marketinq, ictimaiyyətlə əlaqələr və reklam, qanunvericilik, jurnalistika və media, rabitə, psixologiya, antropologiya, sosial iş üzrə mütəxəssisləri birləşdirir. Veb 2.0 termini, istifadəçilərə sənədləri, fotoşəkilləri, videoları və s. saxlamaq və yaymaq üçün sosial proqram təminatı əsasında öz məzmunlarını geniş miqyasda dərc etməyə imkan verən fundamental texnoloji təkmilləşdirmələri ifadə edir (Grigorescu, A.; Pelinescu, E.; Ion, A.E.; Dutcas, M.F., 2021).

1950-ci illərdən etibarən İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) avtomatlaşdırma və mühəndislik prosesləri tendensiyasına ən yüksək təsir göstərərək, yaşayış və işləmə perspektivini və vasitələrini dəyişdirdi.

Rəqəmsallaşma əsrində insan kapitalının səriştəsi və keyfiyyəti bir sıra tədqiqatlarla vurğulanan yeni ölçülər əldə edir (Kim M., Cho D., 2018). Müasir dövrdə insan kapitalı üçün zəruri olan yeni tələblər və səlahiyyətlər arasında:

- texnoloji dəyişikliklər ixtisas təhsili vasitəsilə yeni kvalifikasiyalar tələb etdiyi üçün təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- veb jurnalından və ya bloqlardan, veb saytlardan və e-poçtlardan statistik formada, qrafik və ya povest məlumatlarında böyük həcmdə məlumatı seçmək, kəsmək, sintez etmək və qiymətləndirmək, çoxsaylı mənbələrdən onun yoxlanılmasını tələb etmək, rəy formalaşdırmaq üçün rəqəmsal bacarıqlar. və fəaliyyət planı hazırlamaq ;
- informasiya axtarmaq, dialoqa girmək, kompüter oyunları oynamaq, internetdən istifadənin onun kiberməkanda məsul istifadəsini nəzərdə tutduğunu bilmək üçün bir sıra texniki bacarıqlar.
- perspektivləri və ya fərqli nöqteyi-nəzərləri başa düşmək, məlumatın etibarlılığını təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün tənqidi bacarıqları öyrənmək, müxtəlif məlumat formalarına daxil olmaqda təcrübə qazanmaq, rəqəmsal mühitə məruz qalmaq, rəqəmsal texnologiyalar və bu virtual mühitə uyğunlaşmaq üçün onlayn sərf olunan uzun müddət nəzərə almaq.

Rəqəmsal səriştələr iş, zövq və ünsiyyət üçün İnformasiya Cəmiyyəti Texnologiyalarının kritik və inamlı istifadəsini əhatə edir. Bunlar informasiyanı tapmaq, əldə etmək, saxlamaq, istehsal etmək və mübadilə etmək və İnternet vasitəsilə ünsiyyət qurmaq və əməkdaşlıq şəbəkələrində iştirak etmək üçün kompüter bacarıqlarından istifadəyə əsaslanır (European Commission, 2016). Rəqəmsal cəmiyyətdə informasiyanın və yeni texnologiyaların icmaların və cəmiyyətin rifahı üçün istifadəsini təmin etmək üçün rəqəmsal bacarıqlar kifayət deyil. Onların

hər bir fərd tərəfindən məsuliyyətlə istifadəsini təmin edən qaydalar, normalar, dəyərlər toplusu olmalıdır. Bir sıra digər tədqiqatlar rəqəmsal vətəndaşlara yönəlib, rəqəmsal fəaliyyətlərlə məşğul olarkən həm tələb olunan bacarıqları, həm də onların riayət etməli olduqları qaydaları vurğulamağa çalışır.

METOD

Təhlil elmi nəşrlərin məlumatları, ekspert rəyləri, beynəlxalq qurumların məlumatları, həmçinin statistik göstəricilər əsasında aparılmışdır. Beləliklə tədqiqatda həm sistemli təhlilə, həm də statistik təhlil metondan yer verilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Bir sıra tədqiqatlar idrak, maliyyə və sahibkarlıq səlahiyyətlərini müzakirə edir. Əksər vəzifələrdə çalışan işçilər diqqəti cəmləmək və öz-özünə öyrənmə qabiliyyəti, emosional savadlılıq və empatiya, yaradıcılıq, ekoloji şüurluluq və mədəniyyətlərarası münasibət kimi bacarıqlara ehtiyac duyurlar. Həmçinin qeyd edilmişdir ki, peşəkar mühitdəki dəyişikliklər və karyera yüksəlişi fərd üçün tələb olunan bacarıqlar toplusunda dəyişikliklərə səbəb olur.

Bu tədqiqat rəqəmsal transformasiyanın insan kapitalının inkişafına təsirini ölçmək üçün konseptual yanaşmaların təhlilinə əsaslanır. Təhsil, səhiyyə, məşğulluq sahələrində tendensiyaaların öyrənilməsinin sistemli metoduna uyğun olaraq, insan kapitalına olan tələbləri onun inkişafına həm dağıdıcı, həm də müsbət təsir göstərərək dəyişdirən proseslər xüsusi olaraq təhlil edilir.

ANALİZ

Beynəlxalq miqyasda rəqəmsal iqtisadiyyatda insan kapitalının inkişafını xarakterizə edən bir neçə göstəricidən istifadə olunur (Michail Balog, Svetlana Demidova, Natalia Lesnevskaya, 2022):

- insan İnkişafı İndeksi (İİİ) ətraf mühitin səmərəliliyi amilləri nəzərə alınmaqla şəxsi inkişaf üçün üç şərtin – təhsil, uzun sağlam həyat və gəlir səviyyəsinin normallaşdırılmış göstəricisidir;
- sağlam Ömrün Gözlənilməsi İndeksi (HLEI) fərdin yaşadığı illərin fəaliyyətini və sağlamlığını nəzərə alır;
- networked Readiness Index (NRI) innovasiya və istehsal qabiliyyətini, yəni rəqəmsal iqtisadiyyatın imkanlarını əks etdirir;
- qlobal İnnovasiya İndeksi (GII) innovasiya sahəsində resurs bazasını və praktiki nəticələrini qiymətləndirir;
- Qlobal Kibertəhlükəsizlik İndeksi (GCI) kibertəhlükəsizliyi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında amil kimi qiymətləndirir.

Rəqəmsallaşmanın məşğulluğa təsiri

Tədqiqat rəqəmsal transformasiyanın işçilərə tələbatın artmasına və ya əksinə, işsizliyin artmasına səbəb olub-olmaması baxımından rəqəmsallaşmanın ümumi məşğulluğa təsirinin son dərəcə qeyri-müəyyən qiymətləndirilməsini tapdı. Məşğulluq səviyyəsinin həm artmasına, həm də azalmasına səbəb ola biləcək nəzəri amillər, eləcə də bu sahədə aparılan empirik tədqiqatların nəticələri Cədvəl 1-də sistemləşdirilmişdir.

Cədvəl 1

Rəqəmsallaşmanın məşğulluq səviyyəsinə təsiri

Məşğulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi faktorları	Məşğulluq Səviyyəsində Artım Faktorları (Saxlanılması)
• Kapitalın qiymətinin azalması əməyin kapitalla əvəzlənməsinə səbəb olur	• Gəlir artımı yerli məhsullara tələbi və deməli, işçi qüvvəsinə olan tələbatı artırır, yeni peşə və sənaye sahələrinin yaradılmasını stimullaşdırır

• İnkişaf etməkdə olan ölkələrə innovativ texnologiyaların idxalı onların işçi qüvvəsinə olan tələbatını azaldacaq • Robot texnikası və süni intellekt texnologiyalarının inkişafı daha çox peşələri avtomatlaşdırmaya açıq edir • Aşağı ixtisaslı işçilərin işdən çıxarılması var (yəni, kadr seçimi effekti) • Yüksək işsizlik və qeyri-istehsal işçilərinin yüksək nisbəti işlərin avtomatlaşdırılması riskini artırır və işçi qüvvəsinə tələbatın azalmasına səbəb olur.	• İKT və əlaqəli sənayelər yeni istedad tələb edir • Firmaların aşağı kapital sıxlığı və daha az əmək haqqı çevikliyi yeni iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir • İKT-yə sərmayə qoyan milli firmalar xarici firmalardan daha çox iş yeri yaradır • İnfrastruktur məhdudiyyətləri, köhnə mədəniyyətlər və həmkarlar ittifaqı fəaliyyəti iş yerlərini saxlamağa kömək edir
Məşğulluq Səviyyəsinin Azaldılmasının Təsiri	Məşğulluq Səviyyəsinin Artırılmasının Təsiri
• Bir əlavə robot ABŞ-da 3-5,6 işçini əvəz edir • Fransanın istehsal sektorunda İKT mütəxəssislərinin işə götürülməsi və böyük verilənlərdən istifadə işçi qüvvəsinin 2,5% azalması ilə nəticələnir • ABŞ-da növbəti 20 il ərzində işlərin 47%-i 70% avtomatlaşdırılacaq	• Aİ ölkələri 1999-2010-cu illər arasında 11,6 milyona qədər yeni iş yeri yaratmışlar • İspaniyada İKT investisiyasında 1% artım məşğulluğu 0,02% artırır • Avropa İttifaqının nümunəsindən istifadə edərək, yüksək texnologiyalı bir iş digər, aşağı texnologiyalı sənayelərdə beş yeni iş yeri yaradır

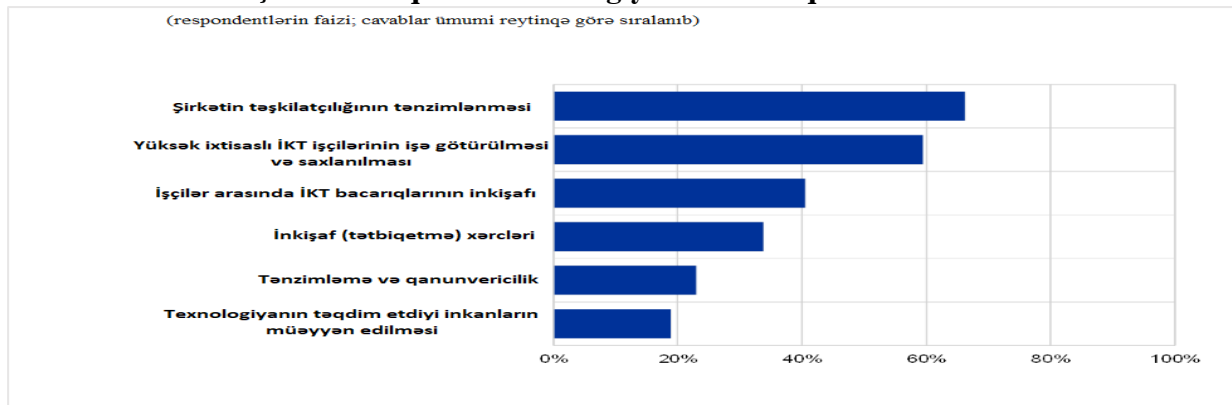
Mənbə: Michail Balog, Svetlana Demidova, Natalia Lesnevskaya, 2022 əldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2022

İnsan kapitalının inkişafı həm ənənəvi iqtisadiyyat, həm də innovativ iqtisadiyyatla əlaqəli amillərdən asılıdır, çünki hər ikisi müxtəlif sahələrin sürətlə dəyişən ekoloji şəraitə uyğunlaşma qabiliyyətini müəyyən edir. Təhsil, səhiyyə, ekoloji təhlükəsizlik, şəbəkə resursları, informasiya təhlükəsizliyi və innovasiyalara çıxış rəqəmsal iqtisadiyyatda insan kapitalının inkişafını müəyyən edir.

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının insan kapitalına təsiri

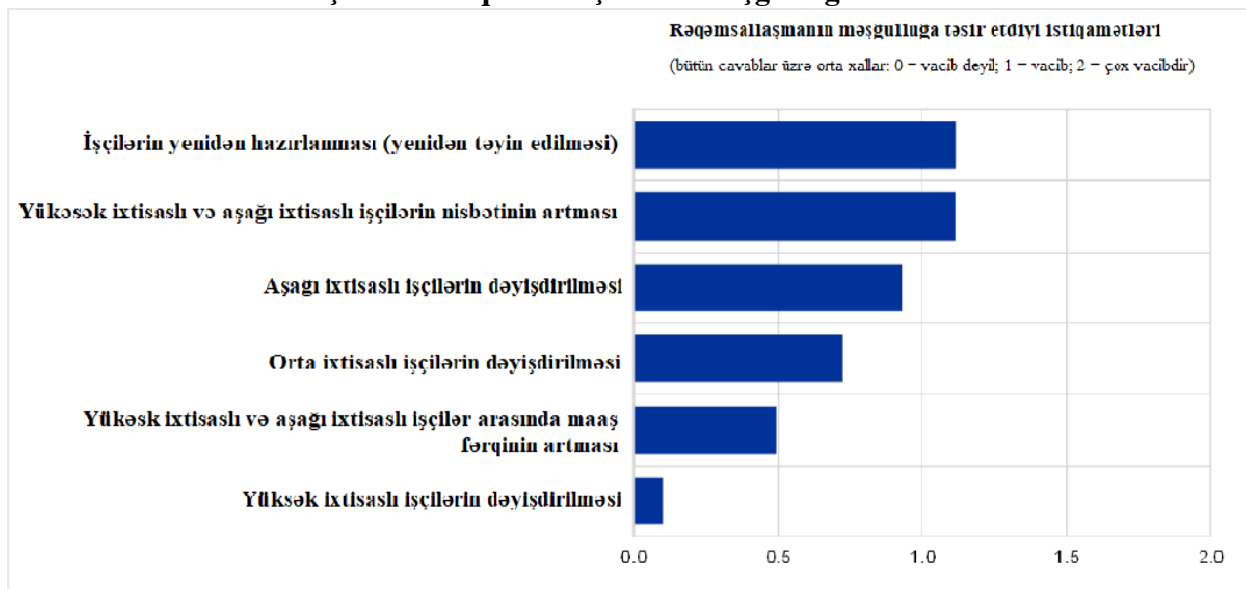
Rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyata təsirinə baxan aparıcı Avro Bölgəsi şirkətlərinin sorğusunun nəticələrini ümumiləşdirmişdir. Həmin şirkətlərdə rəqəmsal texnologiyaların mənimsənilməsi çox yüksəkdir, böyük verilənlər və bulud hesablamaları ən geniş şəkildə mənimsənilir (bax Diaqram A). Böyük verilənlərin və bulud hesablamalarının mənimsənilməsi, biznesdən istehlakçıya seqmentlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən e-ticarətdən istifadə kimi bütün sektorlarda geniş yayılmışdır. İstehsal və enerji sektorlarında süni intellekt, “əşyaların interneti”, robototexnika və 3D çap demək olar ki, eyni dərəcədə geniş yayılmışdır və respondentlər bildirirlər ki, real təsir bu texnologiyalar birləşdirildikdə baş verir.

Şəkil 1: Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə maneələr

Mənbə: ECB Digitalisation Survey və ECB hesablamaları

Şəkil 2: Rəqəmsallaşmanın məşğulluğa təsiri

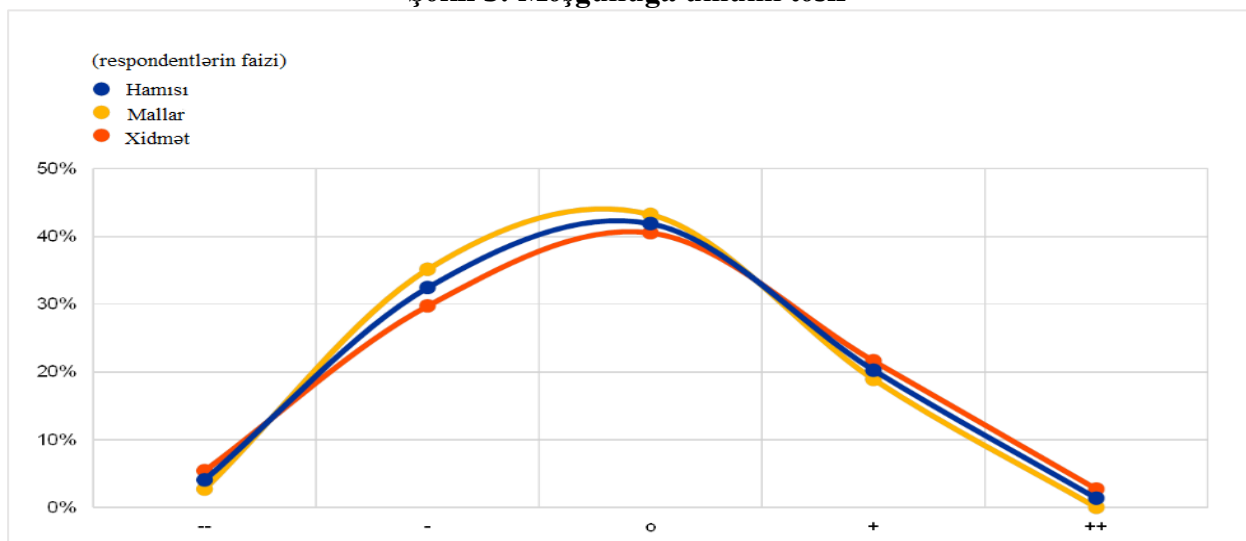

Mənbə: ECB Digitalisation Survey və ECB hesablamaları

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə əsas maneələr şirkətin təşkilatçılığının tənzimlənməsinin çətinliyi və yüksək ixtisaslı İKT kadrlarının işə götürülməsi və saxlanması zərurətidir. Tənzimləmə və qanunvericilik adətən əsas maneə kimi görünürdü, baxmayaraq ki, bəzi firmalar maneə olmasa da, tənzimləyici çərçivələrin təkamülə ehtiyacı olduğunu qeyd edirlər.

Balans baxımından respondentlər rəqəmsallaşmanın məşğulluğa kiçik mənfi təsir göstərdiyini, eyni zamanda yenidən təlimin və ixtisasın artırılmasının vacibliyini vurğulayır. Respondentlərin təxminən üçdə biri rəqəmsallaşmanın növbəti üç il ərzində şirkətlərində məşğulluğu azaldacağını, təxminən beşdə biri isə məşğulluğun artacağını gözləyirdi. Rəqəmsallaşma aşağı və orta ixtisaslı işləri əvəz edir, lakin yüksək ixtisaslı işləri deyil. Rəqəmsallaşma, hər şeydən əvvəl, yenidən hazırlıq və işçilərin rəqəmsal texnologiyalar tərəfindən dəstəklənən yeni vəzifələrə təyin edilməsinə diqqət yetirməklə, yüksək ixtisaslı və aşağı ixtisaslı işçilərin nisbətində artırılması kimi qiymətləndirilmişdir.

Şəkil 3: Məşğulluğa ümumi təsir

Mənbə: ECB Digitalisation Survey və ECB hesablamaları

NƏTİCƏ

Rəqəmsal iqtisadiyyatın eyni alətləri insan kapitalının inkişafı prosesinə həm müsbət, həm də dağıdıcı təsir göstərə bilər. Müsbət təsir məsafədən bilik əldə etmək və tibbi xidmət sahəsində fərdi imkanların genişləndirilməsi, göstərilən xidmətlərin fərdiləşmə səviyyəsinin yüksəlməsi və yeni sosial yüksəlişlərin yaranması ilə əlaqələndirilir. Mənfi təsiri məşğulluq səviyyəsi, rəqəmsal vasitələrin tətbiqi ayrı-seçkilik və artan sosial-iqtisadi bərabərsizlik risklərini də artırır.

Rəqəmsallaşmanın hazırkı mərhələsində insan kapitalının səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətlərinə iqtisadiyyatın rəqəmsal inkişafı tendensiyalarına uyğun olaraq təhsil proqramlarının dəyişdirilməsi, təhsil klasterlərinin inkişafı və beynəlxalq akademik mobilliyin intensivləşdirilməsi daxildir. Müasir rəqəmsal alətlər təhsil mühitinə, səhiyyəyə və bütün insanların gündəlik həyatına daxil edilməlidir. Rəqəmsal transformasiya həm də peşəkarlardan təkcə iş bacarıqları deyil, həm də koqnitiv, sosial, davranış, rəqəmsal, maliyyə və hüquqi sərişələrə yiyələnmələrini tələb edir. Bu səbəbdən müasir dünyada rəqabətədavamlı olmağa çalışan hər bir fərd üçün yeni biliklər, xüsusən də peşəkar və şəxsi inkişaf sahələrində zərurətə çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. ECB "Digitalisation and its impact on the economy: insights from a survey of large companies". Economic Bulletin, Issue 7/2018.
2. European Commission (2016) "Digital Economy and Society Index". Methodological Note. Available online: <http://ec.europa.eu.dae> (accessed on 22 October 2020).
3. Grigorescu, A., Pelinescu, E., Ion, A.E., Dutcas, M.F. Human Capital in Digital Economy: An Empirical Analysis of Central and Eastern European Countries from the European Union. Sustainability 2021, 13, 2020. <https://doi.org/10.3390/su13042020>.
4. Kim, M., Choi, D. "Development of Youth Digital Citizenship Scale and Implication for Educational Setting" Edu. Technol. Soc." 2018, 21, 155–171.
5. Michail Balog, Svetlana Demidova, Natalia Lesnevskaya "Human capital in the digital economy as a factor of sustainable development". Sustainable development and engineering economics, 1, 2022, 47-60 page
6. <https://www2.deloitte.com/mt/en/pages/technology/articles/mt-what-is-digital-economy.html> - What is digital economy?, 2022.

Sh.T.Guliyeva

doctor of economic sciences, professor, Azerbaijan State Economic University

A.Z.Yarishova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Development directions of human capital in the digitalization of the economy

Abstract

The digital economy, based on the rapid development of knowledge and a creative approach to its use, determines the exceptional role of high-quality human capital in economic progress. In the modern world, competitive innovative enterprises are the paradigm of economic success of any organization. Key competencies, necessary for the development of innovative products and technologies, form the basis of the competitiveness of the individual, the enterprise and the national economy as a whole. In addition, the fair distribution of the benefits of digital transformation is an important task for enterprises.

At this stage, sustainable development, reduction of inequality, proper balance of demand and supply in the labor market and responsible consumption are the priorities of the government.

The purpose of this research is to identify the features of the development of human capital

in the conditions of the digital economy, including its tendencies and limitations.

Digital transformation of various aspects of human life has had an important impact on the development of human capital. Increasing the availability of information contributed to the cultivation of humanistic values in society, the effectiveness of social progress, the development of creativity and the acquisition of additional knowledge. Digital technologies have also changed the way companies conduct business and interact with their customers and suppliers. Understanding digital transformation and the channels through which it affects the economy is becoming more and more relevant for conducting monetary policy. Human capital, representing the accumulation of knowledge and creativity, becomes the main factor and criterion for the success of economic development both at the level of a separate company and at the scale of the entire economy. The complexity affecting the work of today's professionals requires them to constantly improve their qualifications.

Key words: human capital, technologies, digital transformation.

Ш.Т.Гулиева

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

А.З.Ярышова

магистрант, Азербайджанского государственного экономического университета

Направления развития человеческого капитала в условиях цифровизации экономики

Резюме

Цифровая экономика, основанная на стремительном развитии знаний и творческом подходе к их использованию, определяет исключительную роль качественного человеческого капитала в экономическом прогрессе. В современном мире парадигмой экономического успеха любой организации являются конкурентоспособные инновационные предприятия. Ключевые компетенции, необходимые для разработки инновационных продуктов и технологий, составляют основу конкурентоспособности личности, предприятия и национальной экономики в целом. Кроме того, важной задачей для предприятий является справедливое распределение преимуществ цифровой трансформации. На данном этапе устойчивое развитие, сокращение неравенства, надлежащий баланс спроса и предложения на рынке труда и ответственное потребление являются приоритетами правительств.

Целью данного исследования является выявление особенностей развития человеческого капитала в условиях цифровой экономики, включая его тенденции и ограничения. Цифровая трансформация различных сторон человеческой жизни оказала важное влияние на развитие человеческого капитала. Увеличение доступности информации способствовало культивированию в обществе гуманистических ценностей, эффективности социального прогресса, развитию творчества и приобретению дополнительных знаний. Цифровые технологии также изменили то, как фирмы ведут бизнес и взаимодействуют со своими клиентами и поставщиками. Понимание цифровой трансформации и каналов, по которым она влияет на экономику, становится все более актуальным для проведения денежно-кредитной политики.

Человеческий капитал, представляющий собой накопление знаний и творчества, становится главным фактором и критерием успеха экономического развития как на уровне отдельной компании, так и в масштабах всей экономики. Сложность, влияющая на работу профессионалов сегодня, требует от них постоянного повышения квалификации.

Ключевые слова: человеческий капитал, технологии, цифровая трансформация.

M.D.Urazayeva
i.ü.f.d., assistant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
milyanat.urazayeva@asoiu.edu.az
A.R.Xəlilova
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
aytenxelilova011@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.11.2022

The article was received by editorial board on 17.11.2022

Статья принята к печати 17.11.2022

DAXİLİ MARKETİNQİN SATIŞ MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN (MENECERLƏRİNİN) FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqat ilk növbədə biznesin daxili marketing fəaliyyəti satış konsepsiyasının həyata keçirilməsinin təşkilini və satış işçilərinin iş məmnunluğunun müəyyənedicilərini, habelə daxili marketing fəaliyyətləri, iş məmnunluğu və satış komandasının qəbul edilən performansı arasındakı əlaqəni araşdırmaq məqsədi daşıyır.

***Açar sözlər:** daxili marketing, satış işçiləri, məmnunluq, performans, strategiya təhlili.*

GİRİŞ

Müştəri yönümlü marketing yanaşması olan müəssisələrdə marketing fəaliyyətləri iki bazisə, yəni, müştərilərin məmnunluğuna və müştərilərlə qurulan əlaqələrin davamlılığına əsaslanır. Rəqabətin yüksək olduğu mühitdə müştərilərin istək və ehtiyaclarına uyğun məhsullar üçün münasib qiymətlərlə təmin edilməsinin müştərilərin məmnuniyyəti üçün kifayət etmədiyi başa düşülür.

Müəssisələr müştəriləri məmnun etməklə uzunmüddətli əlaqələri inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollar müəyyən etmişdilər. Bu səbəbdən tədqiqatçılar müştəri məmnuniyyətinə təsir edən amilləri müəyyən etməyə çalışırlar. Bu amillər arasında xidmət keyfiyyəti ön plandadır. Xüsusilə təhsil, turizm, səhiyyə kimi xidmət sektorlarında işçilərin xidmət keyfiyyətinin müştəri məmnuniyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi müşahidə edilir. Bunun səbəbi, işçilərin bu sektorlardakı müştərilərlə birbaşa əlaqəsinin olmasıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, istehlakçılar xidmətlərin keyfiyyətini on fərqli xüsusiyyətə görə qiymətləndirirlər. Bunlar fiziki şərait, etibarlılıq, həssaslıq, ünsiyyət, etibarlılıq, təhlükəsizlik, bacarıq, xeyrxahlıq, anlayış və əlçatanlıqdır. Xidmət keyfiyyətinin bu elementləri diqqətlə araşdırıldıqda, müştərilərin xidmət keyfiyyətini qavramasına xüsusilə iki amilin təsir etdiyi başa düşülür. Bunlar işçilərin satdıqları məhsullar haqqında bilikləri və işçilərin müştərilərə, həmkarlarına və quruma münasibətidir. Məhz buna görə də müəssisələr hədəflənmiş müştərilər qrupunu məmnun etmək üçün işçilərin məşğulluğu, təlimi və motivasiyası ilə bağlı məsələlərə daha çox diqqət yetirməyə başlayıblar. Müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən bu fəaliyyətlər daxili marketing hesab olunur və müəssisələrin fəaliyyətində mühüm rol oynayır [1, s.35].

Xidmət sektorunda daxili marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsini araşdıran bir çox tədqiqatlar mövcuddur. Bununla belə, müştərilərlə birbaşa ünsiyyət quran, məlumatlandıran və onları satın almağa inandıran satış işçilərinə aid daxili marketing üzrə az sayda araşdırma aparılmışdır. Bu səbəbdən, bu araşdırma əlaqəli ədəbiyyata töhfə vermək məqsədi daşıyır. Satış işçilərinin biznes performansına və müştəri məmnuniyyətinə əhəmiyyətli təsirini nəzərə alaraq, bu

tədqiqatın əsas məqsədi daxili marketing fəaliyyətinin həm iş məmnunluğuna, həm də satış komandasının performansına təsirini araşdırmaqdır 2, s.115].

Daxili Marketing və Müştərilərin Məmnuniyyəti

Digər marketing fəaliyyətləri kimi, daxili marketing də şübhəsiz ki, müştəriləri də məmnun etmək məqsədi daşıyır. Digər marketing fəaliyyətləri ilə daxili marketing fəaliyyətləri arasındakı fərq hədəfə çatmaq üçün seçilmiş üsullardan irəli gəlir. Daxili marketing strategiyası çərçivəsində biznes təşkilatları müştərilərinə deyil, işçilərinə diqqət yetirirlər. Müəssisələr inanırlar ki, daxili müştərilərinin ehtiyac və istəklərini yerinə yetirib onları təmin etsələr, işçilərini xarici müştərilərin məmnunluğuna yönəldə bilərlər ki, müəssisələr öz missiyalarına nail ola bilsinlər. Bu səbəbdən müəssisələr təhsil, ünsiyyət, daxili bazar araşdırması və təşviqlər kimi daxili marketing fəaliyyətləri vasitəsilə işçilərinin fəaliyyətlərini artırmağı hədəfləyirlər. Performansı artırmaq üçün işçilər ilk növbədə öz iş öhdəlikləri barədə savadlı şəkildə məlumatlandırılmalıdırlar ki, onlar vəzifələrini tam yerinə yetirə bilsinlər.

Təlim işçilərin peşə bacarıqlarını artırmaq üçün ilk mümkün üsuldur. Təlim işçilərin fəaliyyətinə təsir göstərir. Beləliklə, təşkilatlar işçilərini öyrətməklə rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Bu səbəbdən daxili marketingdə bütün prioritetlər arasında təhsil ilk sırada yer alır. İşçilər biznes təlimini təşkilatları tərəfindən onlara verilən dəyər və əhəmiyyətin göstəricisi kimi qəbul edirlər. Bundan əlavə, işçilər təlim fəaliyyətini peşə bacarıqlarını artırmaq üçün bir fürsət kimi qiymətləndirirlər.

Təşkilat daxilində kommunikasiya daxili marketing strategiyasının ikinci mühüm komponentidir. Ünsiyyət işçilərin ehtiyac və istəkləri ilə bağlı məlumatları yuxarı rəhbərliyə ötürmək üçün vacib bir vasitədir. Beləliklə, təşkilat daxilində effektiv ünsiyyət işçiləri inamlı hiss edir və təşkilata bağlılıq yaradır. Daxili marketingin ən əhəmiyyətli mövzularından biri daxili müştərilərin ehtiyac və istəklərini müəyyən edərək onları təmin etmək olduğundan, təşkilat daxilində effektiv və güclü ünsiyyət daxili marketing strategiyasının məqsədini asanlaşdırır. Beləliklə, təşkilatların daxili müştərilərini effektiv ünsiyyətlə təmin edə biləcəyi proqnozlaşdırılır.

Daxili bazar araşdırması daxili marketing strategiyası çərçivəsində başqa bir fəaliyyətdir. Daxili bazar araşdırması işçilərin rəylərini nəzərə alaraq məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. İşçilərin xarici müştərilərlə eyni gözləntilərə malik olduğunu fərz etsək, daxili müştərilər tərəfindən müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi xarici müştərilərin məmnuniyyəti ilə bağlı müəssisələrə rəhbərlik etməlidir [3, s.179]. Bu səbəbdən işçilərin rəyləri ilə həyata keçirilən marketing fəaliyyətlərinin daha uğurlu olduğu müşahidə edilmişdir.

Uğurlu marketing fəaliyyətləri ilə yanaşı, daxili bazar araşdırmaları aparmaq və işçilərin rəylərini öyrənmək onlara təşkilatlarda qərar qəbul etmə prosesinə töhfə verdiklərini hiss etdirir. Buna görə daxili bazar araşdırması həqiqətən daxili müştəri məmnuniyyətinə təsir göstərir. Bu iş tətbiqlərinə əlavə olaraq, müəssisələr işçilərini daha yüksək maaş, əlavə ödənişlər və mükafatlar kimi maddi təşviqlərlə və ayın işçisini seçmək, seçilmiş işçilərin fotosəkillərini asmaq kimi emosional təşviqlərlə iş fəaliyyətlərini artırmağa təşviq edirlər. Beləliklə, təlim, ünsiyyət, daxili bazar araşdırması və təşviqlər kimi daxili marketing fəaliyyətlərinin daxili müştəri məmnuniyyətinə və işçilərin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi düşünülür.

Daxili marketing və satış işçiləri

Ədəbiyyatda qiymətləndirilən daxili marketing fəaliyyətlərinin səmərəliliyi turizm, təhsil kimi xidmət sektorları üzrə cəmləşmişdir. Pərakəndə satış sektorunda mağazalar müəssisələrin istehlakçıların araşdırması və satın almaları üçün məhsullarını nümayiş etdirdiyi mühüm satış nöqtələridir. Bu mağazalarda çalışan satış işçilərinin biznes və müştərilər arasında “körpü” rolunu oynadıqları və dolayısı ilə satış fəaliyyəti ilə məşğul olduqları nəzərdə tutulur.

İstehlakçıların satın alma davranışlarını araşdırdıqda, istehlakçıların satınalma qərarını mağazanın görünüşü, yeri, vitrinin düzülüşü, daxili bəzəklər, çalınan musiqi, atmosfer və təmizlik

kimi xüsusiyyətləri ilə müəyyən etdiyi başa düşülür. Bundan əlavə, məlumatın qiymətləndirilməsinin məhsulun keyfiyyəti, qiyməti, çatdırılma şərtləri və ödəniş imkanları ilə əlaqəli olduğunu əlavə etmək lazımdır. Bununla belə, istehlakçıları ziyarət əsnasında bir şey almağa və mağazadan məmnuniyyətlə ayrılmağa sövq edən ən mühüm amil satış işçilərinin fiziki, vizual və davranış xüsusiyyətləridir [4, s.90]. Buna görə satış işçilərinin fəaliyyəti biznes fəaliyyətində və müştəri məmnuniyyətində əsas rol oynayır. Müəssisələr, satış qüvvələrinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və müştərilərini məmnun etmək üçün satış işçilərini öyrətməklə satış komandalarının bilik və bacarıqlarını artırmağı hədəfləyirlər. Eyni zamanda, biznes təşkilatları işçilərin ünsiyyət vasitəsi ilə istehlakçılardan əldə etdikləri məlumatları öyrənməkdə maraqlıdırlar. Bundan əlavə, müəssisələr daxili bazar araşdırması apararaq satış işçilərinin iş fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq təcrübəsindən faydalanırlar.

Satış işçilərinin fəaliyyətinin müştəri məmnuniyyətinə və pərakəndə satış sektorunda iş fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyi fikrinə əsaslanaraq, müəssisələr həm məmnunluq səviyyəsinə, həm də işçilərinin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmək üçün satış qüvvələri üçün daxili marketing fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Bu müsbət təsirin müştəri məmnuniyyəti səviyyəsini və buna görə də şirkətin fəaliyyətini yüksəltməsi nəzərdə tutulur. Bu nəzəri çərçivədə bu iş aşağıda verilmiş fərziyyələri yoxlamaq məqsədini daşıyır:

H1: Daxili marketing fəaliyyətləri satış işçilərinin məmnunluğuna müsbət təsir göstərir.

H2: Satış işçilərinin məmnunluğu onların qəbul edilən fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

H3: Daxili marketing fəaliyyətləri onların qəbul edilən fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

Daxili marketing və qəbul edilən performans arasındakı əlaqə qiymətləndirildikdə, iki dəyişən arasında müsbət əlaqənin olduğu görülür. Beləliklə, daxili marketing fəaliyyətlərinin işçilərin məmnunluğuna güclü birbaşa təsir göstərdiyi və satıcının məmnunluğuna təsir edərək, qəbul edilən fəaliyyətə həm birbaşa, həm də dolaylı təsir göstərdiyi başa düşülür.

Nəticə olaraq, bu araşdırmada müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən daxili marketing fəaliyyətləri və bu fəaliyyətlərin pərakəndə satış sektorunda satış işçilərinin məmnunluğuna və fəaliyyətinə təsiri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə, Türkiyədə aparılmış bir araşdırmada Kayseridə üç böyük ticarət mərkəzində işləyən təsadüfi seçilmiş 158 satış işçisi ilə bu araşdırmanın vaxtı və maliyyə məhdudiyyətləri daxilində məlumat toplamaq üçün üzbəüz aparılmış sorğu analiz nəticələri istifadə edilmişdir. Araşdırma nəticələrinə görə satış işçilərindən toplanan məlumatlar iki addımlı bir proseslə təhlil edilmişdir. Birinci mərhələdə təsdiqedic faktor analizi ilə daxili marketing fəaliyyətlərinin alt ölçülərinin və satış işçilərinin məmnunluqlarının aşkara çıxarılması planlaşdırılmışdır.

Təsdiqedic faktor təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müəssisələrin daxili marketing fəaliyyəti dörd amilə bölünür, təhsil, kommunikasiya, daxili bazar araşdırması və həvəsləndirmə. Məlum olmuşdur ki, bu nəticələr xidmət sektorunda daxili marketing fəaliyyətləri ilə bağlı araşdırmalarla uyğundur. Bununla belə, bu tədqiqat pərakəndə satış sektoruna yönəldilməsi ilə digər tədqiqatlardan fərqlənmişdir. Beləliklə, xidmət sektorundakı daxili marketing fəaliyyətlərinin pərakəndə satış sektorunda da istifadə edildiyi başa düşülür. Müəssisələr işçilərini daha yaxşı işləməyə təşviq etmək üçün satış komandalarını bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməyə həvəsləndirmişdirlər.

Daxili marketing fəaliyyətlərinə əlavə olaraq, satış işçilərinin məmnuniyyətləri təsdiqedic faktor analizi ilə araşdırıldıqda, işçilərin məmnuniyyətinin dörd alt ölçüsü, yəni iş ixtisası, həmkarlar, korporativ imic və maliyyə vəziyyəti saxlanılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, işçilərin məmnuniyyəti ümumiyyətlə bütövlükdə müzakirə olunur və onun alt ölçüləri ədəbiyyatda araşdırılmışdır. Bu səbəbdən, bu tədqiqatın satış işçilərinin məmnunluğuna təsir edən amilləri araşdırdığı üçün ədəbiyyatda mövcud olan digər tədqiqatlardan fərqləndiyinə inanılır.

Tədqiqatın ikinci hissəsində daxili marketing fəaliyyətləri, məmnunluq və satış işçilərinin qəbul edilən fəaliyyətlərinin daxili əlaqəstrategiya yolla araşdırılmışdır. Bu təhlil nəticəsində daxili marketing fəaliyyətləri ilə satış işçilərinin məmnunluqları arasında güclü müsbət əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir. Beləliklə, xidmət sektoruna bənzər, daxili marketing fəaliyyətlərinin pərakəndə satış sektorunda işçilərin məmnunluğuna müsbət təsir göstərdiyi başa düşülür. Bundan əlavə, təhlil nəticəsində satış işçilərinin məmnuniyyəti ilə qəbul edilən performans arasında müsbət əlaqə olduğu görülür. Buna görə işçilərin məmnuniyyət səviyyəsinin onların fəaliyyətinə təsir etdiyi başa düşülür.

NƏTİCƏ

Nəhayət, bu araşdırma daxili marketing fəaliyyəti ilə işçilərin performans arasında müsbət əlaqə olduğunu göstərir. Müxtəlif sektorlarda daxili marketing fəaliyyətləri ilə bağlı tədqiqatın nəticələrinə paralel olaraq daxili marketing fəaliyyətlərinin pərakəndə satış sektorunda da işçilərin fəaliyyətinə təsir etdiyi görünür. Bununla belə, digər tədqiqatlardan fərqli olaraq, bu araşdırmada daxili marketing fəaliyyətlərinin işçilərin məmnuniyyətinə təsir göstərə bilən işçilərin fəaliyyətinə həm birbaşa, həm də dolaylı təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Tədqiqatda istinad edilən tədqiqat işi yalnız Kayseridəki alış-veriş mərkəzlərində satış işçisi kimi işə götürülən işçilər üzərində aparıldığı üçün bu araşdırmanın nəticələrini digər sektorları əhatə etmək üçün ümumiləşdirmək mümkün deyil. Buna baxmayaraq, bu tədqiqatı vacib edən daxili marketing fəaliyyətinin və işçilərin məmnunluğunun faktorlarını ortaya çıxarmasıdır. Bundan əlavə, bu araşdırma daxili marketing fəaliyyətlərinin təkcə xidmət sektorunda deyil, həm də pərakəndə satış sektorunda vacib olduğunu göstərir.

Müəssisələr daxili marketing fəaliyyətləri ilə daxili müştərilərini qane edərsə, işçilərin dövlətə nisbətində azalacağı proqnozlaşdırılır. Bundan əlavə, işçilər biznesin bir hissəsinə sahib ola bilərlər və beləliklə, biznesə inam və sədaqət hiss edirlər. Beləliklə, işçilər müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərir və bu, xarici müştərilərin də məmnunluğuna səbəb olur. Bu səbəbdən, bu tədqiqat daxili marketing fəaliyyətlərinin işçilərin dövlətə sürətinə və sədaqətinə təsirini araşdırmaq üçün gələcək tədqiqatlar üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Caruana A., Calleya P. (2018). The effect of internal marketing on organisational commitment among retail bank managers. *International Journal of bank marketing*, 16(3), 455.
2. Collins B., Payne A. (2021). Internal marketing: a new perspective for HRM. *European Management Journal*, 9(3), 270.
3. Ewing M. T., Caruana A. (2019). An internal marketing approach to public sector management: the marketing and human resources interface. *International Journal of Public Sector Management*, 12, 329.
4. Fortenberry Jr, J. L., McGoldrick P. J. (2016). Internal marketing: a pathway for healthcare facilities to improve the patient experience. *International Journal of Healthcare Management*, 9(1), 563.

M.D.Urazayeva

PhD, assistant, Azerbaijan State Oil and Industry University

A.R.Khalilova

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

Impact of internal marketing on the activity of sales specialists (managers)

Abstract

The study primarily aims to examine the organization of the implementation of the business's internal marketing activity sales concept and the determinants of salespeople's job satisfaction, as

well as the relationship between internal marketing activities, job satisfaction and the perceived performance of the sales team.

Key words: internal marketing, salespeople, satisfaction, performance, strategy analysis.

М.Д.Уразаева

д.ф.э., ассистент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

А.Р.Халилова

магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

Влияние внутреннего маркетинга на деятельность продавцов (менеджеров)

Резюме

Исследование в первую очередь направлено на изучение организации реализации концепции продаж внутренней маркетинговой деятельности и факторов, определяющих удовлетворенность работой продавцов, а также взаимосвязь между внутренней маркетинговой деятельностью, удовлетворенностью работой и предполагаемой производительностью отдела продаж.

Ключевые слова: внутренний маркетинг, продавцы, удовлетворенность, эффективность, анализ стратегии.

P.H.Rüstəmov
i.ü.f.d., b/m. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rustamovparviz@yahoo.com
F.E.Musayeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fatimamusayevaa@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 20.11.2022

The article was received by editorial board on 20.11.2022

Статья принята к печати 20.11.2022

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ HEYƏTİN İDARƏEDİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznes təşkilatlarının davamlı uğurlu inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı problemlərin müxtəlifliyi arasında kadrların səmərəli idarə edilməsi problemi də əsas məsələlərdən biridir. Aydındır ki, yaxın gələcəkdə ən yaxşı inkişafa əsas diqqəti insan resursları və intellektual kapitalın idarə edilməsinə yönəldən təşkilatlar əldə edəcəkdir. Kadrların inkişafı, xüsusən də iqtisadi qeyri-sabitlik kontekstində ümumi performansın artırılmasının ən vacib komponentlərindən biridir. Yalnız insanlarda lazımi qabiliyyət və bacarıqlara, biliklərə və məqsədyönlüliyə malik olduqda yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür. Kadrların təhsili və təlimi davamlı olmalı, davamlı peşəkar inkişafı və yeni bacarıqları təmin etməlidir.

Qida sənayesində insan resursları İnsan resurslarının idarə edilməsi təşkilat və onun işçiləri arasında münasibətlərin idarə edilməsi prosesini nəzərdə tutur. İnsan resurslarının idarə edilməsinin əsas məqsədi təşkilatın və onun işçilərinin maraqlarını mümkün olduqda üst-üstə salmaqdır.

İşçi qüvvəsinin fikirlərini və ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşmək üçün əks əlaqəyə əsaslanan daha qanəedici mədəniyyət, orijinal, vaxtında insanlar məlumatlarına əsaslanan mədəniyyət təşəbbüsləri ətrafında mərkəzləşdirilmiş daha yaxşı işçi təcrübəsi yaradır.

Müasir sənaye müəssisələrinin təşkilati fəaliyyətində motivasiya aspektləri daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki onun uğuru ilk növbədə işçilərin öz peşəkar potensialını nə dərəcədə reallaşdırmasından asılıdır. Çox sayda motivasiya nəzəriyyəsi və təşviq sxemlərinin olmasına baxmayaraq, müxtəlif təşkilatların əksər menecerləri üçün effektivlik problemi və strateji idarəetmə prosesində işçilər üçün effektiv motivasiya mexanizminin tətbiqi çox aktual olaraq qalır.

Açar sözlər: peşəkar inkişaf, sənaye müəssisələri, qida sənayesi.

GİRİŞ

“Heyətin idarə edilməsi” anlayışı, funksiya və vəzifə öhdəlikləri son illərdə dəyişmiş, hazırda müəssisələrin ən stratejik funksiyasına çevrilmişdir. Beləliklə, əvvəllər “heyətin idarə olunması” sadəcə müəssisənin iş yükünü azaldılması, müəssisənin aşağı aşağı ixtisaslı işçilərin seçilməsində, maaşların müəyyən olunması kimi mexaniki işlərdə yardımcı funksiya daşıyırdırsa, bu gün artıq “insan resurslarının idarə olunması” kimi nəhəng bir funksiyanı mənimsəmişdir. Buna görə də, müasir dövrdə “heyətin idarə edilməsi”, “kadrların idarə edilməsi” anlayışları “resursların idarə edilməsi” anlayışı ilə eyni mənanı daşıyır və qısaldılmış şəkildə “İRİ” və “HRM” deyilir.

Heyətin idarə edilməsi işçilərə işin səmərəliliyi üçün nəzarət etmək və onlara rəhbərlik etməkdən ibarətdir. Bu, insan resurslarının idarə edilməsinin vacib hissəsidir. Heyətin idarə edilməsi, təşkilatda daha hamar iş axını, effektivlik və məhsuldarlığı təmin edir və idarə edir.

Kadrların idarə edilməsi çox vaxt kadrlar şöbəsi və xətt rəhbərliyi ilə uyğunlaşdırılır. Hər ikisi bir təşkilatın işçilərini əhatə edir. Və onlar bir-birini tamamlayır və işçi qüvvəsini bir-birinə yapışdırır (<https://www.managementstudyguide.com/personnel-management.htm>, 2022).

- HR funksiyaları sənayedən, müəssisələrin ölçüsündən və işləyən işçilərin növündən asılı olaraq dəyişə bilər. Əksər hallarda, əsas məqsədlər istedadı əldə etmək və inkişaf etdirmək və işçi qüvvəsi üzvləri arasında ünsiyyət və əməkdaşlığı yaxşılaşdırmaqdır. Digər əsas insan resurslarının idarə edilməsi funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- İş təhlili - Bir işi yaxşı yerinə yetirmək üçün lazım olan bacarıq və təcrübənin müəyyən edilməsi düzgün insanları işə götürməyi, müvafiq təminat təyin etməyi və təlim proqramları yaratmağı asanlaşdırır.

- İşçi qüvvəsi əməliyyatları - Sağlamlıq və təhlükəsizlik siyasətlərinin yaradılması, işçilərin şikayətlərinə cavab verilməsi, həmkarlar ittifaqları ilə işləmək və s., normativlərə uyğunluğu dəstəkləməyə kömək edir.

- Performansın ölçülməsi - Performansın qiymətləndirilməsi vacibdir, çünki o, yalnız konstruktiv rəy vasitəsilə işçilərin böyüməsini təşviq etmir, həm də yüksəlişlər, irəliləyişlər və işdən çıxarılmalar üçün bələdçi rolunu oynayır.

- Həvəsləndirici proqramlar - Nailiyyətlərin tanınması və yüksək performans göstərənlərin mükafatları və digər üstünlüklərlə təltif edilməsi işçiləri biznes məqsədlərinə sahib olmağa həvəsləndirmək üçün sübut edilmiş üsuldur.

- Peşəkar inkişaf - Orientasiyadan qabaqcıl təhsil proqramlarına qədər işçilərin təlimi məhsuldarlığı artırmağa, dövrüyyəni azaltmağa və nəzarət ehtiyaclarını minimuma endirməyə xidmət edir.

HR mütəxəssisləri ümumiyyətlə iş yerinin səmərəliliyini və işgötürən-işçi münasibətlərini yaxşılaşdıran proqramların yaradılması və idarə edilməsi ilə məşğuldurlar. Bu geniş tapşırıq çərçivəsində bir neçə fərqli, lakin kritik vəzifələr var, məsələn (Mijatović, Dukić M., Uzelac, O., Stoiljković A, 2013):

- 1- Kadr təminatı. Müəssisənin və ya ayrı-ayrı departamentin işçi heyəti bir sıra əsas addımları tələb edir. İşə götürən menecerlər əvvəlcə büdcənin nə qədər yeni işçiyə dəstək verə biləcəyini müəyyən etməli, daha sonra ixtisaslı namizədləri tapıb onlarla söhbət etməli, nəhayət, seçim etməli və təminatla bağlı danışıqlar aparmalıdır.

- 2- İş yeri siyasətinin inkişafı. Yeni və ya yenidən işlənmiş siyasətə ehtiyac olduğu müəyyən edilərsə, HR mütəxəssisləri adətən rəhbərlər və digər menecerlərlə məsləhətləşir, dəstəkləyici sənədləri yazır və işçilərə çatdırırlar. Siyasətlər məzuniyyətlər, geyim qaydaları, intizam tədbirləri və iş yeri protokolunun digər növlərini əhatə edə bilər.

- 3- Ödəniş və müavinətlərin idarə edilməsi. İstedadları cəlb etmək və saxlamaq üçün təminat sənaye standartlarına cavab verməli və oxşar rollarda olan digər işçilərin ödənilməsi ilə müqayisə edilə bilən olmalıdır. Bu cür ədalətli əmək haqqı sisteminin yaradılması işçinin iş təcrübəsi, təcrübə səviyyəsi, təhsili və bacarıqları ilə bağlı xidmət illərinin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

- 4- İstedadın saxlanması. HR menecerləri iş yeri mühiti, təşkilat mədəniyyəti və işçilər və nəzarətçilər arasında münasibətlərlə bağlı problemləri fəal şəkildə həll etməli ola bilər.

- 5- İşçilərin təlimi. İşçilər yeni bacarıqlar inkişaf etdirdikdə, daha məhsuldar olurlar və işlərindən məmnun olurlar. Adətən HR departamentləri tərəfindən həyata keçirilən bəzi təlim

proqramlarına komanda yaratmaq fəaliyyətləri, siyasət və etika təhsili, iş yerində təlimat və bacarıqlar daxildir, məs. maşın və ya kompüter proqramını necə işlətmək olar.

6- Qaydalara riayət etmək. İş yerinə təsir edən qanunlar – ayrı-seçkilik, səhiyyə və ya əmək haqqı və saatlarla bağlı olsun – daim inkişaf edir. HR mütəxəssislərindən bu dəyişiklikləri izləmək və uyğunluğu dəstəkləmək üçün təşkilatın qalan hissəsini məlumatlandırmaq tələb olunur.

7- Təhlükəsizliyin qorunması. İş yerində təhlükəsizlik təkcə işçilərin fiziki sağlamlığının deyil, həm də onların şəxsi məlumatlarının qorunması deməkdir. İşçilərin təminat tələblərini və məlumat pozuntularını minimuma endirmək üçün HR təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməli və bütün federal, əyalət və həmkarlar ittifaqı standartlarının yerinə yetirilməsini təmin etməlidir.

Heyətin idarə edilməsinin 5 əsas istiqaməti

HR mütəxəssisləri işçilərin rifahı və təşkilati sabitliyə nail olmaq üçün bir çox fəaliyyət həyata keçirirlər, lakin onların məsuliyyətləri ümumiyyətlə beş əsas sahə daxilindədir (<https://www.adp.com/resources/articles-and-insights/articles/h/human-resource-management>. Aspx, 2022):

1. İşə qəbul və kadr təminatı – istedad boşluqlarının müəyyən edilməsi, ərizəçilərin əldə edilməsi, müqavilələrin arbitrajı, etik işə götürmə təcrübələrinin qorunması;
2. Kompensasiya və müavinətlər – maaş miqyasının müəyyən edilməsi, artımların təsdiqlənməsi, müavinət paketlərinin müzakirəsi;
3. Təlim və inkişaf – yeni işə qəbul olunmaq, təhsil imkanlarını əlçatan etmək;
4. Uyğunluq və təhlükəsizlik – qanunvericilik dəyişikliklərinin monitorinqi, təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, işçilərin kompensasiya tələblərinə baxılması;
5. İşçi münasibətləri - işçi münasibətlərini həll etmək, təqib və ya sui-istifadə iddialarını həll etmək, həmkarlar ittifaqı liderləri ilə işləmək.

METOD

Tədqiqat zamanı bir çox elmi araşdırmalarda aparılan təhlillər, elmi məqalələr tədqiqatın elmi və sistemli təhlil metodlarında informasiya bazası olaraq istifadə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Tədqiqatın gedişantının birinci hissəsində heyətin idarə edilməsi məsləsinin ümumi araşdırma aparılaraq əldə olunan nəticələr, ikinci hissədə sənayenin iki sektoru olan qida sənayesi və tekstil sənayesi üzərindəki araşdırmalarda istifadə olunmuşdur.

Sənaye sahələrinin hər birinin həm ümumi, həm də xüsusi tərəfləri, imkanları və heyətin idarə olunmasının çətin tərəfləri vardır. Qida sənayesi və yüngül sənaye də bu sahələrdəndir. Araşdırma zamanı heyətin idarə olunması məsələsi zərər HR-ın həyata keçirdikləri tədbirlər, xüsusi durumlar və funksiyaları müəyyən edilmişdir.

ANALİZ

Ağıllı fabrikada insan yanaşması

İstehsal sənayesindəki korporativ məqsədlərin başında müştəri tələbləri və mənfəətin artırılması dayanır. Buna baxmayaraq, işçi qüvvəsinin ehtiyacları həmişə mərkəzdə olmalıdır. Məmnun olan işçilər daha səmərəli işləyir və işlərindən zövq alırlar. Xüsusilə istehsal şirkətlərində işçilər tez-tez növbəli şəkildə yerləşdirilir. Buna görə də, hər kəsin şəxsi həyatlarından maksimum yararlanma bilməsi üçün işçilərin sağlamlığına, asudə vaxtlarına və iş saatlarına diqqət yetirməsi vacib hala gəlir. Şəffaf və ədalətli cədvəllərin yaradılması planlaşdırma menecerləri üçün çətin məsələdir, xüsusən də onlar böyük işçi qüvvəsini nəzərə almalıdırlar.

Kadrlar cədvəlini tərtib edən proqram avtomatik olaraq siyahı yaradarkən bir çox amilləri nəzərə alır: məzuniyyətlər, xəstəliklər, kortəbii məzuniyyətlər, şirkət, tariflər və qanuni qaydalar. Sistem kadrların ən ədalətli və ideal bölgüsü ilə avtomatik olaraq növbə cədvəlini yaradır. Növbə mübadiləsi proqramlarından istifadə etməklə, işçilərin qrafikə dəyişikliklər üçün fərdi sorğular göndərmək və beləliklə, planlaşdırma prosesində fəal iştirak etmək imkanı əldə edir. Beləliklə, ən

ixtisaslı kadrlar bütün istehsal prosesləri ilə bağlı doğru zamanda doğru yerdə olur. Ağıllı İstehsalat üçün müasir işçi qüvvəsinin idarə edilməsi bu gün belə işləyir (<https://www.gfos.com/en/work-force-management/industries/manufacturing.html>, 2022).

Qida sənayesində heyətin idarəedilməsi istiqamətləri

İnsan resursları işçiləri şirkətin işçilərinə qoyduğu sərmayədən möhkəm gəlir əldə etmək imkanı vermək üçün işçilərin qanuni, ədalətli və effektiv şəkildə idarə edilməsi ilə məşğuldur. Qida sənayesində bu nəticənin nə dərəcədə uğurlu olması insan resursları üzrə mütəxəssislərin təcrübə və bacarıqlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır (AbuKhalifeh, N.,AlBattat, A.R., 2013).

a) Təhlükəsizlik və təlim. Qida sənayesi aşağı keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı və ya təklifi əsasında istehlakçı qrupları və dövlət qurumları tərəfindən qaldırılan məhkəmə çəkişmələrinə qarşı həssasdır. İnsan resursları komandaları biznesi bu bahalı məhkəmə proseslərindən qorumaq üçün mühüm funksiyaya malikdir. HR işçiləri əməkdaşlarına verilən qida təhlükəsizliyi təliminə ciddi yanaşırlar çünki bu məsələyə diqqətsizlik istehlakçıların xəstəliyi və hətta ölümü ilə nəticələnə bilər.

b) Məşğulluq. İnsanları işə götürən bütün müəssisələr, o cümlədən qida sənayesi, qeyri-qanuni məşğulluq təcrübələrinin tətbiqi nəticəsində yaranan mübahisələrə açıqdır. Bunlara təqib məsələləri, ayrı-seçkilik, qeyri-münasib iş saatları, iş vaxtından artıq işləmə qanunlarına diqqətsizlik və işçiləri qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra digər xəbərdarlıqlar daxildir. Qida sənayesinin sürətli tempi çox vaxt rəhbərliyi planlaşdırma və ya təqib məsələlərindən xəbərsiz edir. Peşəkar HR heyəti bu cür məşğulluq bataqlıqlarını qanuni və ədalətli şəkildə idarə edir.

c) Geniş əhatə dairəsi. HR-nin vəzifələri qida sənayesində geniş ola bilər. HR personalı adətən iş təsvirlərinə, kompensasiyalara, sağlamlıq və pensiya müavinətlərinə nəzarət edir. Risklərin idarə edilməsi insan resursları üçün prioritetdir, işlə bağlı xəsarətlərin monitorinqi və onların biznes üçün xərclərinin azaldılmasıdır. Həm həmkarlar ittifaqı, həmkarlar ittifaqı olmayan işçilərlə səmərəli və ədalətli işləmək bacarığı da mühümdür. HR işçiləri işçilərinə görə irəliləyiş üçün imkanlar yaradır və qida ilə bağlı biznesinizin hər zaman ən ixtisaslı insanlarla tam təmin olunmasını təmin edir.

d) Mədəni narahatlıqlar. Qida sənayesi insanlara arxalandığı və onlara xidmət etdiyi üçün onun tərkibinə xas olan mədəni müxtəlifliyin təbii elementi var. İnsan resursları işçiləri müxtəlif mədəni və etnik qruplarla effektiv ünsiyyət qurmaqda mahir olmalı və iş yerində mədəni fərqliliyi tənzimləyən qanunlar haqqında dərin biliyə malik olmalıdırlar. Uzaq coğrafi ərazilərdən sənayeyə yeni gələn insanları işə götürmək, bu yeni işçilər üçün keçidi asanlaşdırma və onları müstəsna ifaçılara çevirə bilən insan resursları işçilərini tələb edir (<https://smallbusiness.chron.com/fda-regulations-fast-food-64834.html>, 2020).

Tekstil sənayesində heyətin idarə edilməsi istiqamətləri

Tekstil sənaye yönümlü bir sahədir, burada xammal/liflərdən hazır geyimə qədər çoxlu proseslər gedir. Bunun üçün bizə texniki bacarıqlı və həvəsli insanlar lazımdır. Tekstil üçün, əhatə dairəsində, HR konsepsiyasında bir az fərqlilik var, çünki burada insanlar fərqli düşünür və fərqli gözləntilər içindədirlər. Tekstildə ətraf mühit digər mənzə və ya sənaye ilə müqayisədə fərqlidir, burada daha çox qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsi üçün təxminən 80% menecer insan resurslarının idarə edilməsinə vaxt sərf edir.

HRM iş mühitində anlaşılmazlıq şansı minimum olması üçün ünsiyyəti, koordinasiyanı və iştirakı artırır. Savadlı və təcrübəli kadrları olan təşkilatlarda belə, rəhbərlik tərəfindən əməkdaşlıq olmadığından şöbə öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməyə bilər.

HRM-nin əsas konsepsiyası düzgün əmək haqqı ilə doğru insanı doğru zamanda, doğru yerdə cəlb etmək və saxlamaqdır. Tekstildə HRM bacarıqlı işçini işçinin öz imkanlarını ifadə etdiyi doğru, münasib, düzgün yerə təyin etməlidir. Məsələn iplik istehsalına həssas insanları yerləşdirsək, onun problemlə üzləşməmək kimi bir şansı qalmır. Tekstil üçün, şirkətin işçini

şirkətin aktivi kimi qəbul etməsi məcburidir. Sadə bir insan, doğru yer üçün doğru insanı seçərək onu bir aktiv kimi dəyişdirir və onu öyrədir və adekvat karyera inkişafı imkanı verir. Tekstildə əsas məsələ əmək haqqıdır, buna görə də HR buna diqqət yetirir və strukturu həm işçiləri, həm də rəhbərliyi qane edəcək şəkildə qurur. HR rəhbərlik və işçilər arasında körpü rolunu oynayır.

Tekstil sənayesi çətin bir mərhələdən keçmişdi, lakin indi toxuculuq sənayesi global bazarı ələ keçirmək istəyir, ona görə də ümumi inkişaf üzərində düşünülür. Daha yaxşı məhsuldarlıq və istehsal, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, sosial uyğunluq və əmək problemləri, koordinasiya, müştəri əlaqələri kimi bir çox məsələlər hələ də sənayeni çətinləşdirir və mövcud ssenarinin yaxşılaşdırılması istiqamətində kiçik səviyyələrdə söylər davam edir <https://www.fibershio.com/industry-article/2322/role-of-hr>, 2010).

Tekstil sənayesində heyətin idarə edilməsinin mərhələləri

- İşə qəbul. Tekstil sənayeləri moda dizaynı, məhsul nümunəsi və üslub işlərini təşviq edir, buna görə də insan resursları strategiyası istehsal funksiyası, eləcə də satış və marketinq şöbələri üçün uyğun ixtisaslı işçi qüvvəsinin işə götürülməsinə diqqət yetirməlidir. Bu sahələr üzrə kadrlar şirkətinizin məhsuldarlığı, performansı və nəticəsi üçün çox vacibdir.

- Təlim. İnsan resursları işçiləri dəyişən geyim bazarında istehsal əməliyyatlarını təkmilləşdirən yeni texnologiyaya uyğunlaşmaq, işçiləri öyrətmək üçün proqramlar hazırlamalıdır. Tipik olaraq, bu cür təlim kursları işçilərə karyera yüksəlişini artırmağa və rəqabətqabiliyyətlik üçün yeni məhsulları yeniləməyə kömək edir. Satış həcmi artırmaq üçün strateji idarəetmə cəhdi kimi satış və marketinq üzrə yumşaq bacarıqlar üzrə təlim kurslarına da ehtiyac vardır. İnsan resursları mövcud və yeni işçilərin müvafiq təlim ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün ixtisas sisteminə malik olmalıdır.

- Kompensasiya siyasəti. İnsan resursları strategiyası mövcud işçi qüvvəsinin qalmağa və firmaya ixtisaslı namizədləri cəlb etməyə təşviq etmək üçün əmək haqqı və kompensasiya siyasəti yaratmalıdır. İşçilərin rəqabətli şəkildə mükafatlandırılmasını təmin etmək üçün əmək haqqı səviyyələrinə vaxtaşırı baxış keçirilməlidir.

- İş mühiti. İnsan resursları əlverişli iş mühitini təmin etməlidir. Yanğın siqnalları, ilk yardım və monitorinq sistemlərinin olması kimi təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirməlidir. Qarışıqlığın qarşısını almaq üçün iş təsvirlərini yaratmalıdır. Açıq qapı siyasəti düzgün həyata keçirildikdə ünsiyyəti və məhsuldarlığı artırır. Departamentlər və rəhbərlik arasında işçiləri əlaqələndirmək, həmçinin iş stresini azaltmaq üçün müntəzəm komanda quruculuğu tədbirləri keçirilməlidir (Gordon J., 2020).

İstehsalat sənayesində heyətin idarə edilməsi məsələsinin çətinlikləri

İqtisadiyyatın bir neçə sektoru istehsal kimi sürətlə inkişaf edən iş yerini təcəssüm etdirir. Texnologiyada sürətli irəliləyişlər, eləcə də böyük maliyyə və məşğulluq izi ilə, istehsal şirkətlərindəki HR departamentləri sürətli dəyişikliklə ayaqlaşa bilmək üçün sənaye, onların təşkilatları və ümumilikdə işçi qüvvəsi ilə birlikdə mütləq inkişaf etməlidir.

HR, ilk növbədə, istehsal sənayesində mövcud olan əsas insan kapitalının səmərəliliyini və səmərəliliyini maksimuma çatdırmaqla, sənaye səhnəsindəki vaxtlarından tam istifadə etməlidir. Bu unikal çağırışların düzgün həll edilməməsi sənayenin potensial uğurunu ciddi şəkildə məhdudlaşdırır (Temchenko, O., Shevchuk N., 2019).

1. İşçi qüvvəsinin çatışmazlığı. Müxtəlif amillərə görə, o cümlədən təhlükəsiz, təmiz və ya mütərəqqi olmayan iş yerlərinin köhnəlmiş reputasiyası, eləcə də gənc nəsillərin istehsalın rəqabətqabiliyyətli əmək haqqının, innovasiyanın və innovasiyanın olmaması barədə yanlış təsəvvür, mürəkkəblik istehsalatda işçi qüvvəsini azaldır.

2. İşə qəbul problemləri. Aydındır ki, yeni, bacarıqlı istedadların iş yerinə uğurla cəlb edilməsi istehsalatda mövcud işçi qüvvəsi çatışmazlığını effektiv şəkildə aradan qaldırmaq üçün vacibdir. Təəssüf ki, istehsal sektorunda işə qəbul zamanı yaranan problemlər dərin köklərə malik-

dir və müəyyən mənada cəmiyyət baxımından sistemlidir. Bir çox istehsal vəzifələrinin spesifikasiyalarını nəzərə alaraq, məsələn, xüsusi bacarıq dəstləri və bacarıqları olan yüksək ixtisaslaşmış inşaat mühəndisləri - bir çox vakant vəzifələrin xarakteri potensial ixtisaslı namizədlərin sayını mahiyyət etibarilə məhdudlaşdırır.

3. Saxlama və köhnəlmə. Sənayedən asılı olmayaraq, HR departamentlərinin əksəriyyəti təşkilat daxilində yüksək ixtisaslı işçiləri saxlamaq kimi çox real problemlə üzləşirlər.

Təəssüf ki, sənaye təbii olaraq yüksək dövrüyyə dərəcələrinə meylli ola bilər, çünki insanlar yeni və maraqlı imkanları kəşf etməyə cəlb olunurlar. Həm peşəkar, həm də şəxsi nöqtəy-nəzərdən işçilərin böyüməsi və inkişafına çox vaxt qeyri-kafi sərmayə qoyulması, eləcə də durğun maaş paketləri, zəif müavinətlər və pis iş mühitinin ümumi qəbulu ilə birləşdikdə, yüksək dövrüyyə dərəcələri ilə mübarizə olduqca çətin ola bilər. İstehsal işçi qüvvəsinin irəliləyən orta yaşı yalnız dövrüyyəni daha da artırır.

4. Qlobal müsabiqə. Qlobal rəqabətin nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlişini nəzərə alaraq, istehsalatda HR-nin vəzifələri daha da təsirli və mürəkkəb olur. Qərb dünyasından kənarda istehsalçılar tərəfindən ödənilən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı əmək xərclərini nəzərə alaraq, HR qlobal bazarda rəqabətə davamlı qalmaq üçün məhsuldarlığı və məhsuldarlığı artırmaq üçün mümkün olan hər şeyi etməlidir. Bu o deməkdir ki, HR xarici rəqabətin əldə etdiyi daha aşağı əmək xərclərinə qarşı çıxmaq üçün hər bir şöbə daxilində hər bir işçinin məhsuldarlığını, innovasiyasını və öhdəliyini maksimuma çatdırmaqla birləşdirərək mühit yaratmalıdır.

5. Təlim və inkişaf. HR-nin bütün işçiləri sənayedəki ən son inkişaflardan xəbərdar etmək və onları qarşıdan gələn çağırışlara ən yaxşı şəkildə hazırlamaq üçün onlara adekvat təlim vermək vacibdir. Eynilə, təlim və inkişaf daha yüksək səviyyələrdə işçi məmnuniyyəti və stimulyat yaratmaq üçün vacib olan şəxsi və peşəkar inkişafın inkişafında çox vacibdir.

NƏTİCƏ

Bu işə qəbul problemlərini uğurla həll etmək üçün, istehsalat HR departamentləri istedad boşluqlarını doldurmağa başlamaq üçün digər sənayelərlə, xüsusən də startaplara rəqabət aparmağı öyrənməlidirlər. Başqa sözlə, daha çox istehsal korporasiyası innovasiya və stimullaşdırıcı iş cəmləşən startap mentalitetinə yüksək dəyər verən məzunlarla uğurla ünsiyyət qurmaq və onlara müraciət etmək üçün bazar araşdırmasına əsaslanan strategiya – və ya müqayisə edilə bilən alətlər toplusu – qəbul etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. AbuKhalifeh N., AlBattat A.R. (2013). "Human Resource Management Practices on Food and Beverage Performance a Conceptual Framework for the Jordan Hotel Industry". (2013) Volume 2, Issue 1
2. Gordon J. (2020) "Human Resources Strategies for the Textile Industry". Chron (online paper). <https://smallbusiness.chron.com/improve-productivity-industrial-relations-organization-79098.html>
3. Mijatović Dukić M., Uzelac O., Stoiljković A. "Effects of human resources management on the manufacturing firm performance: Sustainable development approach". International Journal of Industrial Engineering and Management, Volume 11, No 3, September 2020. p. 205 – 212
4. Temchenko O., Shevchuk N. "Key problems of staff management at enterprises and their solutions ways". periodyk naukowy akademii polonijnej 32 (2019) nr 1 DOI: <http://dx.doi.org/10.23856/3201>
5. <https://www.managementstudyguide.com/personnel-management.htm> - Personnel Management, 2022

6. <https://www.adp.com/resources/articles-and-insights/articles/h/human-resource-management.aspx> - Human resource management (HRM), 2022
7. <https://www.gfos.com/en/workforce-management/industries/manufacturing.htm>, 2022
8. <https://www.betterworks.com/magazine/challenges-hr-manufacturing-industry/> - FDA Regulations on Fast Food, 2020.
9. <https://www.fibre2fashion.com/industry-article/2322/role-of-hr> - Role of HR (HRM) in Textile, 2010.

P.H.Rustamov

PhD in economics, s/l. Azerbaijan State Economic University

F.E.Musayeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

Organizational issues of staff management in industrial enterprises

Abstract

Among the variety of problems related to ensuring the continuous successful development of economic organizations in the conditions of the modern market economy, the problem of effective personnel management is one of the main ones. It is clear that in the near future the best development will be achieved by organizations focused on the management of human resources and intellectual capital. Development of human resources is one of the most important components of increasing overall productivity, especially in the context of economic instability. Achieving high results is possible only when people have the necessary skills and abilities, knowledge and determination. Training and training of personnel must be continuous, providing continuous professional development and acquisition of new skills.

Human resources in the food industry Human resources management refers to the process of managing relationships between the organization and its employees. The main purpose of managing human resources is to coordinate the interests of the organization and its employees.

A more complete culture based on feedback, which allows better understanding of the views and needs of employees, creates a better work experience for employees based on cultural initiatives based on reliable and timely data about people.

In the organizational activity of modern industrial enterprises, aspects of motivation are more important, since its success primarily depends on how well employees realize their professional potential. Despite the existence of a large number of theories of motivation and schemes of stimulation, the problem of effectiveness for the majority of managers of various organizations and the application of an effective mechanism for motivating employees in the process of strategic management remains highly relevant.

Key words: *advanced training, industrial enterprises, food industry.*

П.Х.Рустамов

к.э.н., ст.преп., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Ф.Э.Мусаева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Организационные вопросы управления персоналом на промышленных предприятиях

Резюме

Среди многообразия проблем, связанных с обеспечением непрерывного успешного развития хозяйственных организаций в условиях современной рыночной экономики, пробле-

ма эффективного управления персоналом является одной из основных. Понятно, что в ближайшем будущем наилучшего развития будут добиваться организации, ориентированные на управление человеческими ресурсами и интеллектуальным капиталом. Развитие человеческих ресурсов является одним из наиболее важных компонентов повышения общей производительности, особенно в условиях экономической нестабильности. Достижение высоких результатов возможно только при наличии у людей необходимых умений и навыков, знаний и целеустремленности. Обучение и подготовка кадров должны быть непрерывными, обеспечивающими непрерывное профессиональное развитие и приобретение новых навыков.

Человеческие ресурсы в пищевой промышленности Управление человеческими ресурсами относится к процессу управления отношениями между организацией и ее сотрудниками. Основная цель управления человеческими ресурсами - по возможности согласовать интересы организации и ее сотрудников.

Более полноценная культура, основанная на обратной связи, позволяющей лучше понять взгляды и потребности сотрудников, создает лучший опыт работы сотрудников, основанный на культурных инициативах, основанных на достоверных и своевременных данных о людях.

В организационной деятельности современных промышленных предприятий большее значение имеют аспекты мотивации, поскольку ее успешность в первую очередь зависит от того, насколько работники реализуют свой профессиональный потенциал. Несмотря на существование большого количества теорий мотивации и схем стимулирования, проблема эффективности для большинства руководителей различных организаций и применения действенного механизма мотивации сотрудников в процессе стратегического управления остается весьма актуальной.

Ключевые слова: повышение квалификации, промышленные предприятия, пищевая промышленность.

S.Q.Alyev
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
ORCID 0000-0002-7731-9525
seddamaliyev03@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.12.2022

The article was received by editorial board on 07.12.2022

Статья принята к печати 07.12.2022

GÖMRÜK NƏZARƏTİ RƏHBƏR İŞÇİLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ FƏALİYYƏTİNİN MOTİVASİYA ALƏTLƏRİNİN HAZIRLANMASI

Xülasə

Məqələdə motivasiya anlayışına mövcud yanaşmalar araşdırılır. Burada motivasiya mexanizminin əsas komponentləri, o cümlədən gömrük nəzarəti rəhbər işçilərinin səmərəli fəaliyyətinin əsas meyarları tədqiq edilir. Həmçinin gömrük nəzarəti rəhbər işçilərinin motivasiya sistemini təkmilləşdirmək üçün müəyyən edilmiş struktur və mexanizmlərdən istifadə etmək təklif olunur. Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin səlahiyyət potensialının formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi və inkişafı üçün metodiki vasitələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri vurğulanır.

Açar sözlər: motivasiya, gömrük orqanları işçiləri, stimulyasiya, səlahiyyət potensialı, səmərəlilik.

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan amili əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində, müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində əsas elementə çevrilir. Gömrük orqanlarının qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün hər bir gömrük əməkdaşının öz işi ilə məşğul olması və müəyyən nəticə alması lazımdır, lakin şəxsi həyatın vəzifələri tənzimlənən işlərin yerinə yetirilməsinə qədər azaldılır və böyük şəxsi töhfə lazım olduğu hallarda, istənilən nəticə görünür. Gömrük işçiləri gördükləri işin nəticəsi ilə birbaşa maraqlanmadığından, onların əsas səyləri mükafat almağa yönəlir. Görülən işin əmək haqqı ilə mübadiləsi zamanı yaranan münasibətlərin rəşonalizmi gömrük işçilərinin maraqlarının gömrük orqanının mənafeyinə zidd olması deməkdir. Bu baxımdan problem ölkənin gömrük orqanlarında həvəsləndirmə mexanizmindən kifayət qədər səmərəli istifadə edilməməsindədir.

1.Motivasiya anlayışına müasir yanaşmalar

Bir təşkilatda işləyən insanların yalnız kiçik bir hissəsi "tam gücü ilə" işləyir, yəni öz işində peşəkar, intellektual və yaradıcı potensialından tam istifadə edirlər. Arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün çox çalışmaq lazımdır. "Dahi- yalnız 1% istedad və 99% zəhmətdir" [2, s.5].

Bütün insanların işlərini fərqli şəkildə görməyə meyilli olması, bəzilərinin daha çox işləməsi, yəni daha çox şey sərf etməsi danılmazdır. Buna görə də, daha az bacarıqlı işçilər nəticədə daha istedadlı həmkarlarını qabaqladıqları bir vəziyyət praktiki olaraq mümkündür. Bu ifadədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, işçilərin istehsal nəticələri təkcə onların qabiliyyətlərindən deyil, həm də iş həvəsindən asılıdır [2]. Kadrların idarə edilməsində və müəssisələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsində vacib bir rıçaq kimi motivasiya bu gün səciyyəvi olan hədsiz dərəcədə şiddətli rəqabət səbəbindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz motivasiyanın köməyi ilə işçiləri təşkilatın gələcəkdə əldə etməyə çalışdığı məqsədlərin həyata keçirilməsinə cəlb etmək reallaşır. Motivasiya insanın həm peşə, həm də gündəlik həyat fəaliyyətində məqsədlərə çatmağa yönəlmiş hərəkətlərini stimullaşdıran daxili iradə gücü kimi başa düşülür [1]. Motivasiya – daxili impuls verir, insanı

stimullaşdıran və istədiyi məqsədə çatmaq üçün onun hərəkətlərini təyin edir [3]. Motiv - zaman, fərdi və situasiya davranışı və ya müəyyən məqsədlərə və qiymətləndirmələrə uzunmüddətli meyllə nisbətən sabitdir. Motivlər tamamilə fərdi olduğundan, bu səbəbdən eyni vəziyyətlərdə olan insanlar özlərini tamamilə fərqli şəkildə apara bilirlər. Ancaq motivin özü yalnız müəyyən davranışa meylidir [1].

Motiv, bir insanın hansısa hərəkəti etməyə sövq edən daxili səbəbidir. Ümumiyyətlə, insanın motivləri onun sosial həyatda şəxsiyyətini müəyyənləşdirməklə yanaşı, kənardan baş verən hadisələrə reaksiya və davranışını da müəyyən edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, motiv insanın daxili gücüdür və digər müsbət emosiyalar kimi onu kənardan idarə etmək də çətinidir.

2.Gömrük nəzarəti rəhbər işçilərinin motivasiyasının xüsusiyyətləri

Bir təşkilatın kadrlarını effektiv idarə etmək üçün onun motivasiyasını başa düşmək lazımdır. Motivasiya, bir tərəfdən, insanı işə həvəsləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş xarici təsirlər sistemi kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, motivasiya insanın özündən qaynaqlanan daxili motivasiyalar, səmərəli işləmək istəyi, işinin nəticələrinə maraq kimi qəbul edilir. Mövcud motivasiya nəzəriyyələri motivasiyanın metod və üsullarının formalaşması üçün əsas olan iki kateqoriyaya, substantiv və prosesə bölünür [7]. Motivasiya nəzəriyyələrinin tətbiqinə dair müasir baxışlar sistemi onların istifadəsində çox əhəmiyyətli məhdudiyyətləri aşkar edir. Bir sıra nəzəriyyələr əmək davranışını stimullaşdıran, çox spekulyativ xarakter daşıyan və praktikada həmişə təsdiqlənməyən kifayət qədər dar bir sıra amilləri nəzərdən keçirir. Mövcud motivasiya modellərinin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, onlar işçilərin növlərində fərdi fərqləri nəzərə almırlar. Modellərin hər biri, bütün əvvəlkiləri təkzib etmədən, dominant davranış motivləri üçün öz izahatlarını verir. Bununla belə, klassik elmin əsas müddəalarını uzlaşdıran və birləşdirən tək sintetik motivasiya nəzəriyyəsi yoxdur.

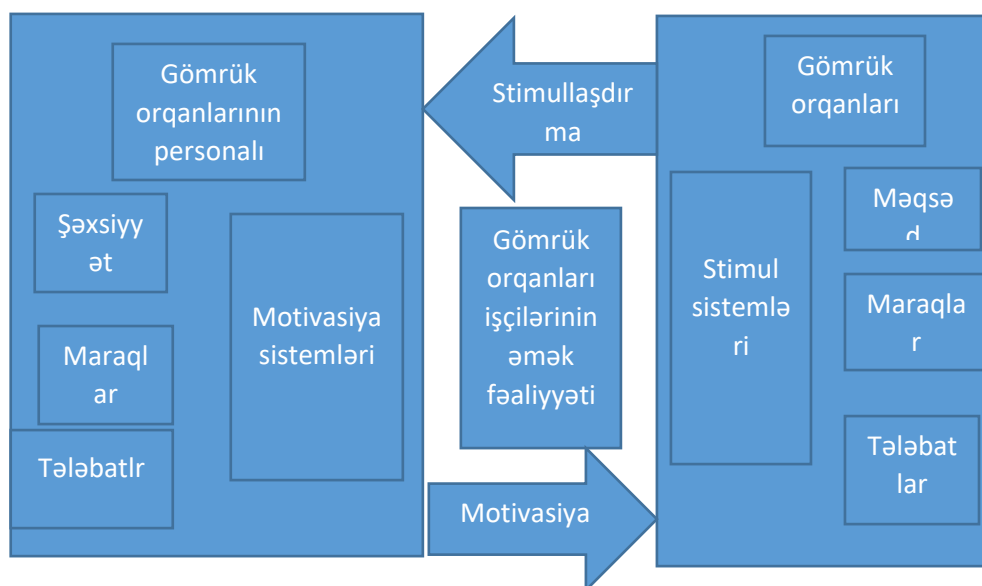
Buna görə də, praktiki baxımdan effektiv motivasiya modeli, müəyyən bir yerə, vaxta, müəyyən bir təşkilatın şərtlərinə bağlı olan müxtəlif motivasiya nəzəriyyələrinin müddəalarının simbiozu olacaqdır. Belə model həmişə fərdi xarakter daşıyır və yalnız öz praktiki və idarəetmə təcrübəsi əsasında formalaşa bilər.

Gömrük orqanlarında dövlət qulluğunun əmək sferası bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir: öz məzmununa görə gömrük orqanlarında dövlət qulluqçularının əmək fəaliyyəti milli maraqların həyata keçirilməsinə, dövlət qulluğunun bütün mümkün gücləndirilməsinə və inkişafına yönəldilir. Həm də qəbul edilmiş qərarlara, onların icrasına, nəticələrinə görə gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin yüksək məsuliyyəti ilə seçilir.

Kadrların motivasiyası, təşkilatın ümumi məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş, əmək prosesində və kollektivdə münasibətlərini, dəyərlərini və davranışlarını ən adekvat şəkildə əks etdirən işçilərə mənəvi, maddi, ideoloji və psixoloji təsir tədbirləri sistemidir. Müasir inkişaf mərhələsində gömrük işçilərinin motivasiyasının artırılması problemi ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu problem bir çox amillərlə bağlıdır ki, onlardan biri də qloballaşmadır. Qloballaşma proseslərinə uyğun olaraq dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan ən mühüm mexanizmlərdən biridir. Bu, dövlətin dünya iqtisadi münasibətlərində mövqeyinin vacibliyi ilə bağlıdır. Müasir tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “dünya ticarətinin qloballaşması vahid, mürəkkəb problem kimi xarici iqtisadi və gömrük fəaliyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi problemini qoyur” [4,s.78]. Gömrük orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi gömrük orqanlarının şəxsi heyətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması prosesi olmadan mümkün deyil. “Sistemin özünü təkmilləşdirmə mexanizmini işə salmaq üçün işçi heyəti və onların işinin motivasiyası ilə ciddi və əziyyətli iş tələb olunur” [5, s. 99]. Düzgün işlənmiş əmək motivasiyası sistemi, məqsədinə çatmaq üçün bir insanın şəxsi potensialını aktivləşdirməyə imkan verir, həm də ehtiyaclarını ödəmək yolu ilə iş prosesində işçi məmnuniyyətini əldə etməyə imkan verir. Kadrların motivasiyası sistemi işçilərin ehtiyaclarının

təhlili əsasında qurulmalı, çevik olmalı, kadrların peşəkar və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Bütün işçilər təşkilatda nəyə görə mükafatlandırıldıklarını və ya cəzalandırıldıklarını bilməlidirlər; bu, işçilərin əməyini qiymətləndirmək üçün aydın meyarlar tələb edir. Əməyin motivasiyası daha çox, o cümlədən gömrük orqanlarında maddi amil üzərində cəmlənir. Qanunvericilik dövlət qulluqçularının əsas iş yerindən əlavə digər gəlirlər də əldə etmək imkanlarına müəyyən məhdudiyyətlər qoyur, buna görə də əmək haqqı əsas gəlir mənbəyi olaraq qalır və əmək nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün güclü stimuldur.

Lakin gömrük işçilərinin işinin keyfiyyətinin hədəflənməsi başqa motivasiya növləri olmadan mümkün deyil. Etiraf etmək lazımdır ki, gömrük orqanlarının kadr xidmətlərinin işində bu gün gömrük rəhbər işçilərinin motivasiya qiymətləndirilməsi üçün daxili sistem yoxdur və işçilərin motivasiya sferası sınaqdan keçirilmir. Gömrük orqanlarının müasir inkişafı şəraitində, şəkildə göstərilən stimullaşdırma və motivasiya anlayışlarını ayırd etmək lazımdır.

Şəkil 1. Gömrük nəzarəti rəhbər işçilərinin motivasiya və stimullaşdırılmasının qarşılıqlı əlaqəsi və fərqi

Mənbə:[4].

Şəkildən göründüyü kimi, motivasiya sistemi bilavasitə əmək fəaliyyətinin subyektinə - gömrük orqanlarının şəxsi heyətinə ünvanlanır. Amillərin iyerarxiyası ardıcılıqla görünür: şəxsiyyət, maraqlar, ehtiyaclar. Stimullaşdırma daha çox öz siyasətini öz fəaliyyətlərinin məqsədlərinin müəyyən edilməsi əsasında quran gömrük orqanlarının fəaliyyətidir. Gömrük orqanları tərəfindən əməyin keyfiyyəti meyarına əsaslanan idarəetmə sisteminin tətbiqi kadrların şüurlu nizam-intizamını və marağını, kadrların ixtisasının sistemli şəkildə yüksəldilməsini, mövcud normativ hüquqi aktların tələblərindən kənara çıxma hallarına operativ reaksiya verilməsini və s.təmin edəcək.Belə ki, səmərəli motivasiya modelinin işlənib hazırlanması gömrük komitəsinin strukturuna daxil olan ərazi gömrük idarələri, ixtisaslaşdırılmış baş gömrük idarələri, gömrük postları, eyni zamanda mərkəzi gömrük ekspertizası idarələrinin rəhbər işçilərinin hazırlıq dərəcəsinin və məmnunluğunun təmin edilməsinə və komanda şəklində fəaliyyətinə sövq edəcək.Belə bir motivasiya modelinin işlənilməsi gömrük rəhbər işçilərinə xas olan maddi, məənvi,təşkilati fərqləndirməyə imkan verəcək:

1. Maddi motivasiya - təyinat, əmək haqqının artırılması, müavinətlər və əlavə ödənişlər, qazancın dəyişən hissəsi - mükafatlar, komissiyalar və s.

2. Qeyri-maddi motivasiya- pul dəyəri olan, lakin işçiyə qeyri-pul formasında verilən xidmətlərə görə qeyri-maddi mükafat (yollayış vərəqələri, hədiyyə sertifikatları).

3. Mənəvi motivasiya – pul şəklində olmayan mükafatlar: statusun və xidmətlərin tanınması (rəhbərliklə görüşlər, sertifikatlar və diplomlar), bəzi işçilərin xüsusi iş şəraiti ilə təmin edilməsi (çevik və ya sərbəst iş qrafiki, keyfiyyətli özünə nəzarət və s.).

4. Təşkilati motivasiya - şirkətin məqsədlərinə çatmaq üçün işçilərin motivasiyasını dəstəkləyən təşkilati mədəniyyətin yaradılması.

Motivasiya alətlərinin işlənilib hazırlanması zamanı gömrük işçilərini həvəsləndirməyin bir sıra üsulları da fərqləndirilir ki, bu da gömrük komitəsinə daxil olan qurumların rəhbər işçilərinin yüksək məsuliyyəti, professionallığı, kollektivdə tanınması, sosial statusu ilə bağlıdır[5]:

- nailiyyət motivasiyası - işçinin əməyinə görə mükafat olaraq müəyyən faydalar almaq istəyi;

- yayınma motivasiyası - tapşırıqların yerinə yetirilməməsinə, planlaşdırılan nəticələrə nail olunmamasına və ya funksiyaların qeyri-qənaətbəxş yerinə yetirilməsinə görə cəzadan və ya digər neqativ sanksiyalardan yayınmaq istəyi;

- uğur motivasiyası - öz peşəsində ən yaxşı nəticələrə nail olmaq istəyi;

- hakimiyyət üçün motivasiya – şəxsin rəhbər vəzifələr tutmaq və digər insanların iş və iş şəraitinə təsir etmək istəyi;

- mənsub olmaq motivasiyası - insanın komandada işləməsinə və həmkarları tərəfindən tanınmasına açıq ehtiyac;

- sosial motivasiya - işçinin yüksək şəxsi və ya təşkilati sosial statusa nail olmaq istəyi.

Hazırda gömrük orqanları kadrların idarə edilməsində motivasiyanın iki formasından istifadə edirlər ki, bunlar cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2

Motivasiya formaları

Nəticələrə görə motivasiya	Bir və ya bir qrup işçinin fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən etmək və fərqləndirmək mümkün olduqda, mükafatlandırmanı konkret işin yerinə yetirilməsi ilə əlaqələndirərək istifadə olunur.
Statusa görə motivasiya	Kadrların ixtisas səviyyəsi, işin keyfiyyəti və digər göstəricilər nəzərə alınmaqla fəaliyyətinin differensial qiymətləndirilməsinə əsaslanır

Mənbə: [5].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük işçiləri üçün motivasiyanın maddi forması çox müxtəlif formada təqdim olunduğu üçün əsasdır. Bunu onunla izah etmək olar ki, gömrük işçilərinin peşəkar fəaliyyəti milli və iqtisadi təhlükəsizlik üçün yüksək məsuliyyətlə bağlıdır, bu, psixoloji sabitlik tələb edir. Gömrük işçilərinin motivasiyasını artırmaq üçün hazırda DGK-də mövcud olan kadr idarəetmə sistemində islahatlar aparılmalıdır. Əməyin keyfiyyəti meyarı əsasında gömrük işçilərinin peşəkar səriştəsinin artırılması üzrə idarə səviyyəsində layihələrin hazırlanması, gömrük işçilərinin motivasiya qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırılması, motivasiya sferasına və peşəkarlığa uyğunluğunun təmin edilməsi zəruridir.

3. Gömrük nəzarəti rəhbər işçilərinin motivasiya alətlərinin hazırlanması

Motivasiya alətlərinin hazırlanması rəhbər işçilərin kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarına əsaslanmalıdır. Bu meyarlara əsasən rəhbər işçilərin əməyinin qiymətləndirilməsi baxımından, onların motivasiya sistemini təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı struktur və mexanizmlərdən istifadə etmək təklif olunur:

1. kadrların rotasiyası - yeknəsəkliyin aradan qaldırılması və işçilərə aidiyyəti vəzifə və funksiyalar barədə məlumat verilməsi məqsədilə struktur bölmələr arasında müntəzəm olaraq işçilərin mübadiləsi;

2. işin yenidən qurulması üzrə seminarlar;

3. vəzifə təlimatlarının təhlili;

4. mövcud texnologiyaların mümkün tənzimlənməsi üçün işçilərin məmnunluq dərəcəsinin öyrənilməsi;

5. işçilər tərəfindən təkliflərin verilməsi sistemi;

6. daxili jurnallar və informasiya bülletenləri;

7. işçilər və ailə üzvləri üçün sosial və mədəni tədbirlər.

Gömrük orqanlarının kadr işi sahəsində idarəetmənin islahatı məqsədlərinə nail olmaq idarəetmənin bütün səviyyələrində rəhbər şəxslərin səmərəli idarəetmə fəaliyyəti ilə mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, insan üçün təhsil və tərbiyənin əhəmiyyəti çox mühümdür və hətta fərdi qabiliyyətlər təbii meyillərdən asılı olsa da, hər zaman şəxsiyyətin inkişafının nəticəsidir.

Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin fəaliyyəti aşağıdakı əsas meyarlara cavab verməlidir:

- fəaliyyət göstəriciləri gömrük orqanlarının məqsəd və vəzifələri ilə aydın şəkildə əlaqələndirilməlidir;

- hər bir işçinin məqsəd və vəzifələrin əldə edilməsinə töhfə dərəcəsinə əks etdirmək;

- işçinin fəaliyyət göstəricilərinin dinamikasına birbaşa təsirini maksimum dərəcədə bərpa edəcək şəkildə tərtib edilməlidir.

Gömrük nəzarəti əməkdaşlarının əmək fəaliyyətinin motivasiyasının yaxşılaşdırılması istiqamətinin təklif edilməsi məqsəduyğundur.

Bununla əlaqədar, gömrük orqanları sistemində əmək fəaliyyətinin motivasiya mexanizminin əsas komponentləri aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər [6]:

- işçilərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas göstəricilərin təkmilləşdirilməsi;

- kadrların yerdəyişməsi üçün potensial namizədlərin müəyyən edilməsi;

- mükafatlandırma və fərdi iş nəticələrinin işçinin peşəkar inkişafı ilə əlaqəsi;

- əməyin nəticələrindən asılı olaraq əməyin ödənilməsi sisteminin formalaşdırılması;

- kadrların peşəkar inkişafı;

- işəgötürən kimi gömrük orqanının cəlbədiciliyinin artırılması.

Beləliklə, kadrların inkişafı istiqaməti mürəkkəb ola bilər, peşə hazırlığı, yenidən hazırlanma, ixtisasartırma, təşkilati karyera və ya peşəkar karyera siyasətinə yönəldilə bilər və ya bir və ya bir neçə komponentə diqqət yetirmək üçün daha çox cəmləşə bilər.

Motivasiya alətlərindən danışarkən gömrük rəhbər işçilərin əməyinin ödənilməsi istiqaməti daha geniş və daha dar miqyasda tətbiq oluna bilməsini vurğulamaq olar. Gömrük rəhbər işçilərin əməyinin pul mükafatı kontekstində işəgötürənlər tərəfindən kifayət qədər səy lazımdır, çünki maddi komponent ən təsirli və tələb olunanlardan biridir. Əmək haqqına daha obyektiv baxış işçilərin işindən, işin nəticələrindən məmnunluğunun öyrənilməsinə və dövrü monitorinqini, kadrların qiymətləndirilməsi sisteminin, habelə motivasiya və həvəsləndirmə sisteminin işlənilməsini nəzərdə tutur. Motivasiyanın ən təsirli alətlərindən olan maddi motivasiyanın rəhbər işçilərin fəaliyyətinə təsiri müəllif tərəfindən öyrənilərək, mövcud şəraitdə, zənnimizcə, aşağıdakı prinsiplərə söykənir [7]:

a) əməyin nəticələrindən asılılığını təmin edən əməyin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;

b) işçilərin əməyinin ödənilməsi və həvəsləndirilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər kompleksinin hazırlanması;

c) işçilərin əməyinin ödənilməsi əsasında ölçülə bilən nəticəyə görə fərdi məsuliyyət prinsipinin aktualaşdırılması;

d) işin keyfiyyətinin və şəxsi potensialın qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən - peşəkar və karyera inkişafı;

e) integrasiya olunmuş həvəsləndirici mükafatın səviyyəsini müəyyən edən fərdi məqsədlərə nail olmağın, şəxsi potensialın mövcudluğunun, işin keyfiyyətinin və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gömrük işçilərinin peşə bacarıqlarının artırılmasının stimullaşdırılmasının əlavə vasitəsi kimi onların ixtisas dərəcələri çıxış edir ki, buna nail olmaq üçün aşağıdakı amilləri özündə əks etdirən ixtisas imtahanları keçirilməlidir: gömrük orqanlarında iş təcrübəsi və ya ixtisas üzrə iş təcrübəsi, vəzifə üzrə iş stajı, xidmət fəaliyyəti göstəriciləri, normativ-hüquqi bazaya malik olma, icra intizam səviyyəsi, fiziki hazırlıq səviyyəsi, xidməti silaha malik olma səviyyəsi. Bununla belə, əksər hallarda ixtisas adlarının verilməsi və ixtisas imtahanlarının keçirilməsi prosedurları formal xarakter daşıyır və gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlığının formalaşdırılması prosesinin əsas elementlərini ixtisasartırma prosesi ilə əlaqələndirmir.

Bəzi müəlliflər əmək haqqına əlavə olaraq əmək haqqı şəklində motivasiya funksiyasını yerinə yetirəcək, işçinin ixtisasının artırılması əsasında aylıq müavinətin tətbiq edilməsini təklif edirlər ki, bu da son nəticədə əməyin nəticəsinin yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır. Belə ki, işçinin fəaliyyətindəki uğuru müvafiq səlahiyyətlərin mövcudluğundan asılıdır. Odur ki, gömrük orqanlarında işçinin pul müavinəti formalaşdırılarkən peşə hazırlığı kursunu öyrənmək nəticəsində onun peşə bilik və bacarıqlarının səviyyəsinin, ixtisasının ilbəil yüksəlməsi nəzərə alınmalıdır. Bu növ pul bonusu gömrük işçilərinə daha yüksək rəsmi status almağa imkan verəcək.

NƏTİCƏ

Belə ki, peşə hazırlığı kursunu bitirmiş və bütün növ peşə hazırlığı üzrə sınaq imtahanlarından müvəffəqiyyətlə keçmiş gömrük işçisi peşəkar səviyyəsi aşağı olan işçidən daha çox pul müavinəti alacaq. Bununla əlaqədar olaraq, səriştəyə əsaslanan yanaşma ilə yeni qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması və ya kadr texnologiyalarından istifadənin metodoloji əsaslandırılması nəzərə alınmaqla mövcud vasitələri təkmilləşdirmək lazımdır. Metodoloji əsaslandırma gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin səlahiyyət potensialının formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi və inkişafı üçün metodiki vasitələrin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsinin aktuallığı heç bir şübhə doğurmur və ən azı iki mühüm halla bağlıdır: birincisi, mövcud iqtisadi şəraitdə müasir tələblərə və tendensiyalara cavab verən motivasiya sistemi lazımdır; ikincisi, işçilərin əmək motivasiyasının sistemli monitorinqinin zəruriliyini nəzərə alaraq, meyarların işlənib hazırlanması və gömrük işçilərinin yüksək motivasiya səviyyəsini formalaşdıran ən təsirli amillərin müəyyən edilməsi vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Мерманн Э. (2007). Мотивация персонала, пер. с нем. Высочинава Е.И., Харьков, «Гуманитарный центр» с. 12-18, 184 с.
2. Трапицын С.Ю. (2007). Мотивация персонала в современной организации, Санкт-Петербург, «Книжный Дом», с. 5-20, 240 с.

3. Травин В.В., Магура М.И., Курбатова М.Б. (2005), Мотивационный менеджмент: Модуль III: учеб.-практич. пособие, Москва, «Дело» с.7, 96 с.

4. Макрусов В.В. Теоретическая модель таможенного дела и задачи таможенного менеджмента // (2015). Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Экономика. № 4. С. - 78

5. Красницкая Е.Е. Анализ принципов Э. Деминга (модели управления качеством результатов труда) с позиций таможенного дела // (2014). Балтийский экономический журнал. № 2. с. – 99-105.

6. Жук С.С. Проблемы построения эффективной системы управления трудовой мотивацией сотрудников организаций // (2013). Вестник МГОУ. Сер. Экон. № 4. С. 61–66.

7. Селюков М.В., Шалыгина Н.П., Карташова К.С. Анализ методов мотивации должностных лиц и работников бюджетной сферы таможенных органов // (2016). Таможенное дело. № 2. , с. 118–121.

S.G.Alyev

doctoral student, Baku State University

ORCID 0000-0002-7731-9525

Development of motivation tools for effective activity of customs supervisory staff

Abstract

The article discusses approaches based on the concept of motivation, considers the main components of the motivation mechanism, as well as the main criteria for the effective operation of senior officials of customs control. It is also proposed to use the created structures and mechanisms to improve the system of motivation of managers. The directions of management of methodological means of formation, calculation and development of the personnel potential of officials of the customs authorities are singled out.

Key words: motivation, customs officers, incentives, power potential, efficiency.

С.Г.Алыев

докторант, Бакинский Государственный Университет

ORCID 0000-0002-7731-9525

Разработка инструментов мотивации эффективной деятельности сотрудников таможенного контроля

Резюме

В статье рассматриваются подходы, основанные на концепции мотивации, основные составляющие механизма мотивации, а также основные критерии эффективной деятельности высших должностных лиц таможенного контроля. Также предлагается использовать созданные структуры и механизмы для совершенствования системы мотивации руководителей. Определены направления управления методическими средствами формирования, расчета и развития кадрового потенциала должностных лиц таможенных органов.

Ключевые слова: мотивация, таможенники, стимулы, властный потенциал, эффективность.

H.S.Həsənov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
haydar77@gmail.com
N.E.Mehtiyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nigar.namazova97@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.11.2022

The article was received by editorial board on 30.11.2022

Статья принята к печати 30.11.2022

KORPORATİV MƏDƏNİYYƏT - MÜASİR TƏŞKİLATININ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ STRATEJİ AMİL KİMİ

Xülasə

Korporativ mədəniyyət şirkətin işçiləri və rəhbərliyinin necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və xarici biznes əməliyyatlarını idarə etdiyini müəyyən edən inanc və davranışlara aiddir.

Şirkətin mədəniyyəti onun geyim tərzində, iş saatlarında, ofis quruluşunda, işçilərin mükafatlandırılmasında, dövrüdə, iş qəbul qərarlarında, müştərilərlə rəftarda, müştəri məmnuniyyətində və əməliyyatların bütün digər aspektlərində əks olunur.

Mühasibat uçotu və maliyyədən tutmuş əməliyyatlara, satış və marketinqə qədər bütün şöbələrdə korporativ mədəniyyət kiçik biznesin uğurunda mühüm rol oynayır. Korporativ mədəniyyət iş qəbul, işçilərin saxlanması, əməkdaşlıq, siyasətə uyğunluq və ünsiyyətə, eləcə də dəyişikliklərin idarə edilməsinin effektivliyinə birbaşa təsir göstərə bilər.

Müsbət, canlı iş mühitinin saxlanması kiçik bizneslərə iqtisadi tənəzzüllərə, kadr və texnologiya dəyişikliklərinə və bazarda dəyişikliklərə tab gətirməyə kömək edə bilər.

İşçilərin hərtərəfli faydaları və iyerarxik liderliyə alternativlər kimi mütərəqqi siyasətlər, hətta qapalı ofisləri və kabinetləri ləğv etmək belə, daha texnoloji şüurlu, müasir nəslə əks etdirən bir tendensiya. Bu tendensiya keçmiş enerji şirkəti Enron kimi aqressiv, fərdi və yüksək riskli korporativ mədəniyyətlərdən dəyişikliyi göstərir.

Korporativ mədəniyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən alternativ idarəetmə strategiyalarının yüksək profilli nümunələrinə ayaqqabı şirkəti Zapposda istifadə edilən holacracy və musiqi yayımı şirkəti Spotify-da tətbiq olunan çevik idarəetmə üsulları daxildir.

Açar sözlər: korporativ mədəniyyət, idarəetmə strategiyaları, iş mühiti.

GİRİŞ

Bizneslərdə və universitetlərdə kimi digər təşkilatlarda korporativ və ya təşkilati mədəniyyət haqqında məlumatlılıq 1960-cı illərdə ortaya çıxdı. Korporativ mədəniyyət termini 1980-ci illərin əvvəllərində inkişaf etmiş və 1990-cı illərdə geniş yayılmışdır. Korporativ mədəniyyət həmin dövrlərdə menecerlər, sosioloqlar və digər akademiklər tərəfindən şirkətin xarakterini təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir.

Buraya ümumiləşdirilmiş inanclar və davranışlar, şirkət miqyasında dəyər sistemləri, idarəetmə strategiyaları, işçilərlə ünsiyyət və münasibətlər, iş mühiti və münasibət daxildir. Korporativ mədəniyyət baş icraçı direktorlar (CEO) vasitəsilə şirkət mənşəli mifləri, həmçinin loqolar və ticarət nişanları kimi vizual simvolları əhatə edir.

2015-ci ilə qədər korporativ mədəniyyət milli mədəniyyətlər və ənənələr, iqtisadi tendensiyalar, beynəlxalq ticarət, şirkət ölçüsü və məhsulların təsirinə məruz qaldı. Xüsusilə

qloballaşma və bugünkü biznes mühitinin artan beynəlxalq qarşılıqlı əlaqəsi fonunda müxtəlif mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalan şirkətlərə aid müxtəlif terminlər var. Beləliklə, çarpaz mədəniyyət termini "iş dünyasında müxtəlif mənşəli insanların qarşılıqlı əlaqəsinə" istinad edir; mədəniyyət şoku insanların özlərindən başqa bir cəmiyyətdə iş apararkən qarşılaşdıqları çətinlik və ya narahatlığa aiddir; və əks mədəniyyət şoku tez-tez iş üçün xaricdə uzun müddət sərf edən və qayıtdıqdan sonra yenidən nizamlanmaqda çətinlik çəkən insanlar tərəfindən yaşanır.

Müsbət mədəniyyətlərarası təcrübələr yaratmaq və daha vahid və məhsuldar korporativ mədəniyyəti asanlaşdırmaq üçün şirkətlər tez-tez mədəniyyətlərarası işgüzar qarşılıqlı əlaqələri yaxşılaşdıran dərin resurslar, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış təlimlər ayırırlar.

METOD

Tədqiqat zamanı elmi təhlil, sistemli təhli, deduksiya və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Aarəşdırma aparılarkən korporativ mədəniyyətin nəzəri hissələrinə toxunulmuş burada elmi təhlil metoduna və deduksiya metoduna müraciət edilmiş, həmçinin şirkətlər üzərindən aparılan araşdırmalar üçün sistemli təhlil və müqayisəli təhlil metoduna yer verilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Uğurlu korporativ mədəniyyətlərin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir və bu xüsusiyyətlər üzrə şirkətlərdən nümunələr göstərilmişdir.

Korporativ mədəniyyətlər, istər qəsdən formalaşdırılsın, istərsə də üzvi şəkildə böyüdülsün, şirkətin ideologiyası və praktikasının özəyinə çatır və hər bir işçidən müştəriyə, ictimai imicə qədər biznesin hər tərəfinə təsir göstərir. Korporativ mədəniyyətə dair cari məlumat hər zamankindən daha kəskindir. Harvard Business Review 2015-ci ildə uğurlu korporativ mədəniyyətlərin altı mühüm xüsusiyyətini müəyyən etmişdir (Tarver E., 2021):

1. İlk növbədə "görmə"dir: sadə missiya bəyanatından korporativ manifestə qədər şirkətin vizyonu güclü bir vasitədir. Məsələn, Google-un müasir şüarı: "Şər olma" cəlbədicə korporativ baxışdır. İkincisi, "dəyərlər" geniş bir anlayış olsa da, şirkətin vizyonuna nail olmaq üçün zəruri olan zehniyyətləri və perspektivləri təcəssüm etdirir.

Eynilə, "təcrübələr" şirkətin öz dəyərlərini həyata keçirməsi üçün etikaya əsaslanan maddi metodlardır. Məsələn, Netflix biliyə əsaslanan, yüksək nailiyyətli işçilərin əhəmiyyətini vurğulayır və beləliklə, Netflix öz işçilərinə ən yüksək səviyyəyə çatmaq fəlsəfəsi ilə deyil, onların bazar əmək haqqı aralığında ən yüksək maaş verir.

Nəhayət, "povest" və "yer" korporativ mədəniyyətin bəlkə də ən müasir xüsusiyyətləridir. Steve Jobs və Apple kimi güclü povest və ya mənşə hekayəsinə sahib olmaq böyümə və ictimai imic üçün vacibdir. Seçdiyiniz şəhər, həmçinin ofis dizaynı və memarlığı kimi biznes "yeri" müasir korporativ mədəniyyətdə ən qabaqcıl xüsusiyyətlərindən biridir.

ANALİZ

Güclü təşkilat mədəniyyəti təşkilatın sabitliyini təmin edir, çünki o, təşkilat üzvlərinin münasibət və davranışlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təşkilat mədəniyyətini müəyyən etmək üçün müxtəlif izahatlar və elementlər mövcuddur. Bəziləri üçün bu, təşkilatı necə idarə etməli və işi necə aparmalı olduqlarına dair yüksək rəhbərliyin inancları və dəyərləri deməkdir. Bəziləri üçün bu, təşkilat üçün unikal xarakterlər yaradan insanlara aid təkamül prosesidir. Bununla belə, ümumiyyətlə, təşkilat mədəniyyəti müəyyən bir qrupun daxili assimilyasiya və xarici uyğunlaşma problemləri ilə məşğul olmağı öyrənmək yolu ilə inkişaf etdirdiyi və effektiv işləməsi üçün təsdiq edilmiş əsas fərziyyələr və ya inanclar modeli kimi müəyyən edilmişdir.

Strateji idarəetmədə təşkilat mədəniyyətinin əhəmiyyəti

Təşkilat mədəniyyətinin əhəmiyyətini və onun strateji idarəetmədə təsirlərini nəzərə almaq çox vacibdir. Təşkilat mədəniyyəti və strategiyalar həm sosial proseslər olduğundan, bir çox strateqlər mədəniyyət və strategiyaların əlaqəli olduğunu iddia edirlər. Mədəniyyət ölçüsü təşkilatın bütün aspektlərində mühüm rol oynayır. O qədər təsir edir ki, təşkilatın uğur və

uğursuzluğunu müəyyən edə bilər. Liderlik konsepsiyasında təşkilat mədəniyyəti strateji liderlərin dinamik təşkilatı inkişaf etdirmək üçün istifadə edə biləcəyi mühüm komponentlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Mədəniyyət təşkilatdakı insanların məqsəd qoyma, resurslarını idarə etmə və vəzifələrini yerinə yetirmə tərzini əks etdirir. Mədəniyyət insanların davranışlarına da şüursuz şəkildə təsir edir. Təşkilat mədəniyyəti idealına o qədər də açıq şəkildə diqqət yetirilməyən təşkilatlarda belə, insanların bir şirkətdə necə düşünmələri, hiss etmələri, dəyər vermələri, inanmaları və davranışları ümumiyyətlə mədəniyyət xarakterli ideyalar, inanclar və qavrayışlardan təsirlənir. Təşkilat liderləri daim öz prioritetləri, inancları və dəyərləri haqqında aydın siqnallar göndərməklə uğur qazanırlar.

Strateji idarəetmədə təşkilat mədəniyyəti, baxış və missiya

Təşkilat mədəniyyətinin strateji idarəetməni necə dəstəklədiyinə baxmaq perspektivlərindən biri onun təşkilatın missiyalarına və baxışlarına təsiridir. Missiyalar və vizyonlar şirkətin strateji idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Yazılı missiya bəyanatı rəhbərliyin strateji istiqamət haqqında öz işçiləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdiyi ən ümumi üsullardan biridir. Ümumiyyətlə, missiyalar və vizyonlar şirkətin bazarla qarşılıqlı əlaqəsi zamanı idealları və istiqamətini təmin edən şirkətin məqsəd və dəyərlərini ifadə edir. Bu, yalnız daxili və xarici maraqlı tərəflərə məqsəd hissi verməklə yanaşı, həm də şirkətin strategiyasını idarə etmək üçün çox vacib olan resurs bölgüsü qərarlarında kömək edəcəkdir. Bununla belə, effektiv missiya və baxışlara sahib olmaq üçün rəhbərlik onları təşkilat mədəniyyəti ilə əlaqələndirməlidir (<https://www.mbaknol.com/strategic-management/importance-of-organizational-culture-in-strategic-management/>, 2021).

Əsas dəyərlər təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi inanc və ya ideologiya toplusudur. Onlar təşkilat mədəniyyətinin təməlidir. Hər şeyin dəyişdiyi bu sürətlə inkişaf edən dövrdə əsas dəyərlər hələ də sabitdir. Təşkilat yeni strategiyalar, siyasətlər inkişaf etdirir və ya hətta əhəmiyyətli dərəcədə yenidən qurula bilər lakin, şirkətin əsas şəxsiyyəti hələ də toxunulmaz olaraq qalır. Bu dəyərlər təşkilatın vizyonunu, missiyasını və strategiyalarını istiqamətləndirəcək, həmçinin təşkilatı rəqiblərindən fərqləndirən və müəyyən edən əsas, təməl prinsiplərdir. Onlar təşkilatın vizyonunu və uzunmüddətli uğurunu dəstəkləmək üçün hər bir üzvün riayət etməli olduğu münasibət və təcrübələrin təməlini yaradır. Onlar həmçinin təşkilata öz biznesini formalaşdırmağa və gücləndirməyə imkan verən istinad nöqtələri və məqsədləri təqdim edirlər.

Daxili qəbul edilmiş qavrayış və inanclar heyətin performansını müstəsna səviyyələrə qaldıra bildiyi üçün, effektiv strateji liderlər təşkilat liderlərinin vizyonunu həyata keçirmək üçün təşkilat mədəniyyətinə uyğun olan nəzərdə tutulan həyata keçirilən strategiyaları anlamalı və inkişaf etdirməlidirlər. Təşkilat bu mədəni dəyərlərin nə olduğuna və onların bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olacağına qərar verənə qədər, məqsəd qoymaq, ölçmələr qurmaq, problemləri həll etmək və ya hətta effektiv qərar qəbul etməkdən asılı olmayaraq başqa bir şey etmək çox çətindir.

Facebook. Təşkilat mədəniyyətinin şirkətin vizyonunu və missiyasını necə dəstəklədiyinə dair bir nümunə Facebook-dur. Facebook missiyası “millisaniyə və terabayt dünyalarında daim yeni çağırışlar götürən qabaqcıl texnologiya” kimi təsvir edilir. Onların şirkət üçün vizyonu sürətlə dəyişən və innovativ şirkət yaratmaqdır. Onlar məhsulu bazara çıxarmaq üçün uzun müddət tələb edən mükəmməlliyi hədəfləyirlər, lakin məhsulu tez bir zamanda istehsal edib göndərə bilmək, müştərinin rəyini almaq və onu yeniləşdirməyə davam etmək üçün böyük əhəmiyyət verirlər. Şirkət daxilində yaradıcılığı və innovasiyanı təşviq etmək üçün Zuckerberg tərəfindən yaradılmış Facebook mədəniyyəti rahat, strukturlaşdırılmamış və açıq mədəniyyətdir. İşçilər daha çox işçi azadlığı ilə nəticələnən standart iş qrafiki olmadan istədikləri kimi gəlib gedə bilərlər. İşçilərin dincəlməsi lazımdırsa, onlar video və ya stolüstü oyunlar oynaya bilərlər. Əməkdaşlıq və komanda işi qeyri - rəsmi ünsiyyət və atmosferdə olmağa təşviq edilir. Onlar həmçinin insanları daima hər

şeyi təzə, innovativ və maraqlı saxlamağa, yuxarıdan heç bir müdaxilə etmədən yeni ideyaları sınaqda cəsarətli olmağa təşviq edirlər. Bütün bunlar əyləncəli, təsadüfi və yaradıcı iş mühiti yaratdı ki, bu da öz işçilərini sürətli innovativ texnologiya şirkəti olmaq məqsədinə nail olmaqdan məmnun edir (Lombardo J., 2018).

Holokratiya açıq idarəetmə fəlsəfəsidir ki, o, digər xüsusiyyətlərlə yanaşı, vəzifə adlarını və digər ənənəvi iyerarxiyaları aradan qaldırır. İşçilərin çevik rolları və özünü təşkili var və əməkdaşlıq yüksək qiymətləndirilir. Zappos bu yeni proqramı 2014-cü ildə təsis etdi və keçid problemini müxtəlif uğur və tənqidlərlə qarşıladı.

Eynilə, musiqi yayımı xidməti olan Spotify özünəməxsus korporativ mədəniyyətinin bir hissəsi kimi çevik idarəetmə prinsiplərindən istifadə edir. Çevik idarəetmə, mahiyyət etibarilə çevik, sınaq-səhv strategiyası ilə nəticələrə diqqət yetirir ki, bu da tez-tez işçilərin şirkətin mövcud problemlərini yaradıcı şəkildə həll etmək üçün başlanğıc mühiti yaşamasında qruplaşdırır.

Təşkilat mədəniyyəti strateji idarəetmədə rəqabət üstünlüyü kimi

Mədəniyyətin biznesin uğur və ya uğursuzluğunun müəyyən edicisinə çevrilməsinə səbəb olan digər səbəb onun təşkilatın rəqabət üstünlüyünə verdiyi töhfədir. Müəyyən bir sənayedə rəqabət üstünlüyü yaratmaq və saxlamaq həmişə təşkilatın strateji idarəçiliyində əsas məsələdir. Çünki rəqabət üstünlüyü təşkilata bazarda mövqeyini gücləndirməklə yanaşı, rəqiblərindən fərqlənməyə kömək edəcəkdir.

Mədəniyyət şirkətlərin rəqabət üstünlüyünə müsbət töhfə verə bilər. Bu, təşkilatın bazarda daha rəqabətli olmasına səbəb olan performans səviyyəsini artırmaq üçün əla bir vasitə ola bilər. Mədəniyyət fərdi və qrup davranışına güclü təsir göstərə bilən əsas münasibət və inanclardır. Təşkilat üzvləri eyni inanc və dəyərləri paylaşıqda, iş yerində özlərindən və başqalarından hansı münasibəti gözlədiklərini, həmçinin bir-birləri ilə yaxşı əməkdaşlıq etmək üçün xüsusi vəziyyətdə necə davranmalı və reaksiya verməli olduqlarını anlaya bilərlər. Onlar şirkətin nəyə nail olmağa çalışdığını başa düşdükcə, bu, onları daha yüksək məqsəd üçün işləməyə həvəsləndirəcək və bu da öz növbəsində təşkilatı rəqabətdən fərqləndirməyə kömək edəcəkdir. Rəhbərliklər həmçinin strateji idarəçilikdə işçilərin davranışlarını diktə etmək, nəzarət etmək və idarə etmək üçün təşkilati mədəniyyətdən təsirli vasitə kimi istifadə edə bilərlər.

Əslində, bu, şirkətin qayda və qaydalarından daha güclü bir işçi idarə üsuludur. Şirkətdəki liderlər təşkilatda müqaviməti azaltmaqla yanaşı, şirkətin plan və proseduruna əməl etməkdə dəstək qazanmaq üçün işçilərin təfəkkürünü və münasibətini təsir etmək, öyrətmək və formalaşdırmaq üçün mədəniyyətdən istifadə edə bilərlər. Güclü, müsbət və strategiyaya dəstək verən bir mədəniyyətə sahib olmaq işçilərin enerjisinə, həvəsinə, iş vərdişlərinə və əməliyyat təcrübələrinə təsir göstərəcək ki, bu da təkcə şöbənin səmərəliliyini və effektivliyini artırmayacaq, həm də işçilərini ixtisar etməklə yanaşı, bir çox insanı təşkilatda işləməyə cəlb edəcəkdir.

Şirkətin rəqabət üstünlüyünə töhfə verməklə yanaşı, təşkilat mədəniyyəti də şirkətin rəqabət üstünlüyünü qoruyur. Şirkət üstün maliyyə göstəricilərini hiss etməyə başlayan kimi, rəqibləri də şirkətin uğurunu yaradan rəqabət üstünlüyünün mənbəyi olduğuna inandıqları şeyi kopyalamağa çalışacaqlar. Mədəniyyət və üstün maliyyə göstəriciləri arasındakı əlaqəni araşdırdıqdan sonra mədəniyyət şirkətlərə davamlı rəqabət üstünlüyü yaratmağa kömək edən amildir. Güclü və dəyərli təşkilat mədəniyyəti şirkətin sahib ola biləcəyi ən davamlı rəqabət üstünlüklərindən biridir. Çünki qiymətli və nadir bir mədəniyyəti təqlid etmək çox çətinidir. Rəqiblər kifayət qədər vaxt və pul verərək, demək olar ki, hər şeyi təkrarlaya bilərlər. Onlar şirkətin ən yaxşı adamlarından bəzilərini işə götürə bilərlər. Onlar şirkətin proseslərini tərsinə çevirə bilərlər. Ancaq təşkilat mədəniyyətinə gəldikdə, onlar təşkilatın mədəniyyətini təkrarlaya bilməzlər. İnsanlar üçün mədəniyyət, xüsusən də şirkətin məhsul və xidmətinin dəyərinə verdiyi töhfə baxımından aydın şəkildə müəyyən etmək çox çətinidir.

Bunun başqa bir səbəbi odur ki, mədəniyyət adətən şirkətin inkişafının tarixi aspektləri, eləcə də konkret strateji liderlərin baxışı, inancları və ilhamı ilə bağlıdır. Təşkilat mədəniyyəti şirkəti rəqiblərindən fərqləndirəcək təşkilatın unikallığı və şəxsiyyətidir. Əgər şirkətlər öz strateji idarəçiliyində mədəniyyətdən necə istifadə edəcəyini bilsələr, bu, onların bazarda rəqabət qabiliyyətini və ardıcılığını davam etdirmələri üçün güclü bir vasitə olacaq, eyni zamanda strategiyalarının həyata keçirilməsində uğur əldə etməyə kömək edəcəkdir.

Zappos şirkəti. Bu fikri göstərmək üçün yaxşı nümunə Zappos şirkətidir. Bu gün müştərilərin yalnız yaxşı məhsullara deyil, həm də satış nöqtələrindən əla xidmət tələb etdiklərini bilən Zappos-un strateji planı təkcə ayaqqabı, geyim və ya onlayn pərakəndə satış haqqında deyil, həm də ən yaxşı müştəri xidməti və müştərilərə xidmət göstərən uzunmüddətli brend yaratmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün Zappos təşkilat mədəniyyətinin yeganə cavab olduğuna inanır. Onlar inanırlar ki, mədəniyyəti düzgün əldə edə bilsələr, əla müştəri xidməti, işçilər və ya böyük uzunmüddətli brend yaratmaq kimi digər məhsulların əksəriyyəti təbii olaraq öz-özünə baş verəcəkdir.

İşçilərin mükəmməl xidmət göstərmələrini təmin etmək üçün, digər şirkətlər kimi işçi heyətini maarifləndirmək üçün sadəcə qayda və prosedurlardan istifadə etmək əvəzinə, buradakı rəhbərlik mesajlarını işçilərinə çatdırmaq üçün korporativ mədəniyyətdən istifadə edərək işçilərin düşüncə tərzini və münasibətini formalaşdırıb (Holland T., 2016).

İşçilər həmkarları tərəfindən heyran olmağa başlayanda avtomatik olaraq digər insanlar, xüsusən də müştəriləri üçün eyni şeyi etmək istəyəcəklər. Bu mədəniyyət işçiləri öz iş yerlərində xoşbəxt etmək üçün deyil, həm də işçiləri öz müştərilərini heyran etmək üçün yaradıcı və həvəsli olmağa təşviq edir ki, bu da onların təkrar müştərilərinin və satış göstəricilərinin artmasına səbəb olur. Bu mədəniyyət insanların adətən digər şirkətlərdə tapmadığı unikal bir şeydir ki, bu da onu Zapposda işləmək üçün öz işçiləri və digər insanlar üçün cəlbedici edir. Bu, digər rəqiblər tərəfindən kopyalana bilməyən Zapposun rəqabət üstünlüyünə çevrilir, Zapposun daha rəqabətli olmasına və bazardakı rəqiblərindən fərqlənməsinə səbəb olur (<https://libertymind.co.uk/zappos-the-culture-everyone-wants-to-copy/>, 2022).

Təşkilat mədəniyyəti və strateji qərarların qəbulu

Rəhbərliklərin strateji idarəetmədə təşkilati mədəniyyətin əhəmiyyəti haqqında düşünməli olduğu başqa bir perspektiv onun strateji qərarların qəbuluna təsiridir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mədəniyyət təşkilatın şəxsiyyəti, dəyərləri, inanclarıdır və rəhbərlərdən tutmuş işçilərə qədər insanların təşkilatda necə davranmalarına təsir göstərir. Buna görə də təşkilat mədəniyyəti bütün strategiyanın yaradılması və həyata keçirilməsinin mərkəzidir. Təşkilat mədəniyyəti strategiyanın icrasından tutmuş yeni proseslərin qəbuluna və həyata keçirilməsinə qədər demək olar ki, bütün təşkilati fəaliyyətlərə təsir edən təşkilat üçün çərçivə təmin edir.

Rəhbərliklər üçün mədəniyyət onların davranışlarına şüursuz şəkildə təsir edir. Bu, strateji liderin dəyər və üstünlüklərini əks etdirən strategiyanın yaradılması üsullarının seçiminə, rast gəlinməsinə və tətbiqinə təsir göstərir. Rəhbərliklər hər şeyi xüsusi üsullarla edirlər, çünki bu, təşkilat mədəniyyətinin təsiri altında gözlənilən davranışdır. Mədəniyyət həmçinin insanların müəyyən işlərə seçilməsinə təsir göstərir ki, bu da tapşırıqların icrası və qərarların qəbulu üsuluna təsir göstərir. Bundan əlavə, bu, liderin öz idealını və vizyonunu təşkilatın digər üzvlərinə çatdırmaq, habelə təşkilatda yeni strategiyanın tətbiqi zamanı onların dəstəyini və öhdəliklərini əldə etmək qabiliyyətinə təsir göstərir. Uğurlu bir strategiyanın həyata keçirilməsi üçün işçilərdən düzgün münasibət, yanaşma və yalnız mədəniyyətin təsirinə məruz qala bilən öhdəlik tələb olunur. Bir strategiya şirkətin mədəniyyəti ilə uyğunlaşdıqda, mədəniyyət strategiyanın həyata keçirilməsində və icrasında dəyərli müttəfiqə çevriləcəkdir.

Dəyişiklik strategiyasının bir hissəsi olmadıqda, rəhbərlik adətən strategiyanı uğurla həyata keçirməkdə və hədəflərinə çatmaqda çətinlik çəkəcəkdir. Rəhbərliklər üçün, nail olmaq çox çətin

ola biləcək mədəni dəyişikliyi yerinə yetirmək əvəzinə firmanı yeni strategiyaya yönəltmək üçün şirkətlərinin təşkilatı mədəniyyətinə uyğun bir iş və ya strategiya seçmək daha ağıllı seçim ola bilər. Buna görə də, uğurlu strategiyanın həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün təşkilatın mövcud mədəni ölçülərini müəyyən etmək çox vacibdir. Təşkilat mədəniyyəti şirkətin strategiyasını dəstəkləmək üçün güclü bir mənbə ola bilər, lakin eyni zamanda, diqqətlə düşünmədikləri təqdirdə liderlər üçün böyük bir maneə ola bilər. Təşkilat mədəniyyətinin elementlərini və onun insanların davranışlarına təsirini başa düşməklə, strateji liderlər öz təşkilatları üçün strategiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsində müdrik qərarlar qəbul etmək üçün daha yaxşı təchiz olunacaqlar.

Walmart şirkəti. Walmart-da onların fəlsəfəsi müştərilərə hər yerdə əldə edə biləcəklərindən daha aşağı qiymət təklif etməkdir. Onun korporativ mədəniyyəti mənfəət əldə etmək üçün hər bir əməliyyatın ucuz başa çatmasına əsaslanır. Qənaət prinsipi qiymətdə qoyma kimi vacibdir, plan həmişə mağazalardakı xərcləri sistemdən, istehsalçıların mənfəət marjasından, mal brokerlərindən və digər vasitəçilərdən çıxarmaqdır. Pərakəndə satış səviyyəsi, Walmart-ın daha çox satması üçün satıcı ilə iş həcmi artırır.

Xərclərini aşağı saxlamaq üçün Walmart mağaza yerlərini maksimum 10.000 əhalisi olan kənd icmaları ilə məhdudlaşdırır. Bu, nəinki daşınmaz əmlak xərclərini azaldacaq, həm də şirkəti böyük şəhərlərdə güclü rəqabətdən qoruyacaqdır. Onlar həmçinin aşağı qiymətlərlə vaxtında çatdırılma təmin edə biləcək sağlam təchizatçılar tapmağa çalışırlar. Buradakı rəhbərliklər Walmart-ın ən yaxşı sürücüyü təklif etdiyinə əmin olmaq üçün daim rəqiblərinin qiymətini yoxlayırlar. Bütün bu strateji qərarlar bazarda ən aşağı qiymətləri təklif etmək üçün mümkün qədər xərclərə qənaət edən əsas prinsipi və hədəfi dəstəkləyir (Ugorji B., 2022).

NƏTİCƏ

Sonda mən qəti şəkildə inanıram ki, təşkilat mədəniyyəti ilə strateji idarəetmə arasında güclü əlaqə var. Hər bir təşkilatın özünəməxsus mədəniyyəti var. Yalnız təşkilatın şəxsiyyəti deyil, həm də təşkilatın hər bir üzvünün inandığı və dəyər verdiyi fəlsəfə, prinsiplər, təkcə insanların təşkilatdakı münasibətinə deyil, həm də şirkətdə strateji qərarların qəbul edilməsinə və idarə olunmasına təsir göstərir. Əgər təşkilat liderlərinin vizyonu və missiyası şirkətin qarşısına qoyduğu məqsəddirsə, inanıram ki, mədəniyyət şirkəti bu məqsədə çatmağa aparən kompas olacaq. Təşkilat mədəniyyətinin dəstəyi olmadan şirkətlərin nəzərdə tutulan nəticəni əldə etməsi qeyri-mümkün ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Tarver E. (2021). "Corporate Culture Definition: Characteristics and Importance Explained". Investopedia (online paper) <https://www.investopedia.com/terms/c/corporate-culture.asp>
2. Lombardo J. (2018). "Facebook Inc.'s Organizational Culture (An Analysis)". Panmore Institute (online paper) <https://panmore.com/facebook-inc-organizational-culture-characteristics-analysis>
3. Holland T. (2016) "4 Ways Zappos' Organizational Culture Inspires Creativity". SKYWord <https://www.skyword.com/contentstandard/4-ways-zappos-organizational-culture-inspires-creativity/>
4. Ugorji B. (2022)"Communication, Culture, Organizational Model and Style: A Case Study of Walmart". ICERM (online paper) <https://icermediation.org/communication-culture-organizational-model-style-a-case-study-of-walmart/>
5. <https://www.mbaknol.com/strategic-management/importance-of-organizational-culture-in-strategic-management/> - Importance of Organizational Culture in Strategic Management, 2021

6. <https://libertymind.co.uk/zappos-the-culture-everyone-wants-to-copy/> - Zappos – The Culture Everyone Wants to Copy, 2022.

H.S.Hasanov

doctor of economic sciences, professor, Azerbaijan State Economic University

N.E.Mekhtiyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

Corporate culture - as a strategic factor in modern organization management

Abstract

Corporate culture refers to the beliefs and behaviors that determine how a company's employees and management interact and manage external business operations.

A company's culture is reflected in its dress code, working hours, office layout, employee compensation, employee turnover, hiring decisions, customer service, customer satisfaction, and every other aspect of operations.

In all departments, from accounting and finance to operations, sales and marketing, company culture plays a critical role in small business success. Corporate culture can directly affect recruitment, employee retention, collaboration, policy compliance and communication, and the effectiveness of change management.

Maintaining a positive and dynamic work environment can help small businesses weather economic downturns, workforce and technology changes, and market changes.

Progressive policies such as comprehensive employee benefits and alternatives to hierarchical leadership, even moving away from closed offices and cubicles, are a trend that reflects a more tech-savvy current generation. This trend represents a move away from aggressive, individualistic and risk-taking corporate cultures such as the former energy company Enron.

Notable examples of alternative management strategies that have significantly impacted corporate culture include holacracy at shoe company Zappos and agile management practices at music streaming company Spotify.

Key words: corporate culture, management strategies, working environment.

Г.С.Гасанов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Н.Э.Мехтиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Корпоративная культура - как стратегический фактор современного управления организациями

Резюме

Корпоративная культура относится к убеждениям и поведению, которые определяют, как сотрудники и руководство компании взаимодействуют и управляют внешними деловыми операциями.

Культура компании отражается в ее дресс-коде, рабочем времени, планировке офиса, вознаграждении сотрудников, текучести кадров, решениях о найме, отношении к клиентам, удовлетворенности клиентов и всех других аспектах деятельности.

Во всех отделах, от бухгалтерии и финансов до операций, продаж и маркетинга, корпоративная культура играет решающую роль в успехе малого бизнеса. Корпоративная культура может напрямую влиять на набор, удержание сотрудников, сотрудничество, соблюдение политик и коммуникации, а также на эффективность управления изменениями.

Поддержание позитивной и динамичной рабочей среды может помочь малым предприятиям пережить экономические спады, кадровые и технологические изменения, а также изменения на рынке.

Прогрессивная политика, такая как комплексные льготы для сотрудников и альтернативы иерархическому лидерству, даже отказ от закрытых офисов и кабинок - это тенденция, отражающая более технически подкованное современное поколение. Эта тенденция представляет собой отход от агрессивных, индивидуалистических и рискованных корпоративных культур, таких как бывшая энергетическая компания Enron.

Известные примеры альтернативных стратегий управления, которые значительно повлияли на корпоративную культуру, включают холакратию в обувной компании Zappos и методы гибкого управления в компании потоковой передачи музыки Spotify.

Ключевые слова: корпоративная культура, стратегии управления, рабочая среда.

A.İ.Mirheydərova
t.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Arzu.mirheydarova@asoiu.edu.az
O.M.Quliyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
q.orxan@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.11.2022

The article was received by editorial board on 30.11.2022

Статья принята к печати 30.11.2022

KORPORATİV MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN İNKİŞAFININ MÜASİR TENDENSİYALARI: AZƏRBAYCANDA MÖVCUD VƏZİYYƏT

Xülasə

Bir sıra tədqiqatlarda korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə böyük diqqət yetirilir və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər verilir. Bu məsələ ilə bağlı çoxlu sayda mövcud yanaşma və metodologiyalar və onların müxtəlifliyi məsələnin hələ tam öyrənilmədiyini və onun işlənilib hazırlanmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Korporasiyanın bazar dəyərini hesablamaq üçün korporasiyanın səhmlərinin məzənnəsi dövrün əvvəlində dövriyyədə olan səhmlərin sayına vurulur. Korporasiyanın bazar dəyərinin dəyişməsi korporativ idarəetmənin nə qədər effektiv olduğunu göstərir. Başqa sözlə, əgər korporasiyanın bazar dəyəri artıbsa, korporativ idarəetmə effektiv olub və əksinə, korporasiyanın bazar dəyəri azalıbsa, korporativ idarəetmə effektiv olmayıb. Korporasiyanın bazar dəyərini hesablamaq üçün ona təsir edən göstəricilər müəyyən edilir və ekonometrik modelə daxil edilir və korporasiyanın balansında əks etdirilir. Hesab edilir ki, reqressiya tənliyinə ümumi satış gəlirləri, korporativ xalis mənfəət, ehtiyatlar, qısamüddətli borclar, balans hesabatı kimi göstəricilər daxil edilməlidir. Onlar korporasiyanın bazar dəyərinin dəyişməsinə daha ciddi təsir göstərir, balansın bölmələrinin vəziyyətini və korporasiyanın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi müəssisələrdə korporativ idarəetmə sisteminin rolunu və onların davamlı inkişafını öyrənməkdir. Tədqiqatın informasiya bazasını korporativ idarəetmə prinsiplərinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı yerli və xarici nəzəriyyəçilərin kitab və məqalələri təşkil edir. Məqalənin yazılması zamanı internetin informasiya resurslarından da istifadə olunub.

Açar sözlər: korporativ münasibətlər, korporativ idarəetmə, maliyyə vəziyyəti, antiböhranlı idarəetmə.

GİRİŞ

Tədqiqatlar göstərir ki, bir çox insanlar çalışdıqları təşkilatdakı şərtlər nəticəsində mənəvi dəyərlərində müəyyən qədər güzəştə gedirlər. Bu zaman bu təşkilatda etik münasibətləri tənzimləyən dəyərlər sistemi (buna korporativ etika da deyilir) mühüm rol oynayır.

Universal etikadan fərqli olaraq, korporativ etika təşkilatın xüsusiyyətləri və məqsədləri, eləcə də bu bölmədəki tarixi stereotiplər ilə müəyyən edilir. Müəssisə həm də insanlar kimi müxtəlif hərəkətverici qüvvələr tərəfindən idarə olunur və burada da müəyyən qorxu, tabu, bəzən də tez-tez danışılmayan irrasional fəaliyyət mexanizmi mövcuddur.

İşgüzar ünsiyyətdə “yuxarıdan aşağıya”, daha dəqiq desək, rəhbərliklə tabeliyində olanlar arasındakı münasibətlərdə etikanın qızıl qaydasını belə ifadə etmək olar: “Çalışın ki, tabeliyində olanlarla münasibətinizi müdirinizdən gözlədiyiniz münasibətə bənzədin.” İşgüzar ünsiyyətin

mədəniyyəti və uğuru çox vaxt menecerin öz işçiləri ilə bağlı tətbiq etdiyi etik standartlar və prinsiplərdən asılıdır. Normlar və prinsiplər xidmət zamanı hansı hərəkətlərin etik cəhətdən məqbul, nəyin isə qəbul edilməz olduğunu bildirir. Bu normalar, ilk növbədə, idarəetmə prosesində qəbul edilən əməllərin əsaslarına, işgüzar ünsiyyəti şərtləndirən xidmət intizamının necə təzahür etməsinə aiddir.

Rəhbərlə tabeliyində olanlar arasında işgüzar ünsiyyət etikasını pozulduqda, əksər insanlar kollektivdə özlərini narahat və mənəvi cəhətdən müdafiəsiz hiss edirlər. Menecerin işçiyə münasibəti işgüzar ünsiyyətin bütün təbiətinə təsir edir, əksər hallarda onun mənəvi-psixoloji iqlimini müəyyən edir. İlk növbədə, əxlaq normaları və davranış qaydaları məhz bu səviyyədə formalaşır.

Müasir biznes qurumunun rəhbərliyi etik baxımdan aldığı sifarişlərin formasına diqqət yetirməlidir. Əməllərin forması belədir: əmr, xahiş, sual. Əməllər adətən fəvqəladə hallarda və qanun pozuntusuna yol vermiş işçiləri cəzalandırarkən istifadə olunur, tələblər isə normal hallarda istifadə olunur, yəni. cari işi görərkən. Bu zaman rəhbərlə işçi arasındakı münasibət qarşılıqlı inam və hörmətə əsaslanır. Suallar konkret cari məsələlərin həyata keçirilməsində şəffaflıq məqamları ilə bağlıdır. Bu zaman nəzakət qaydalarına diqqət yetirmək vacibdir.

Korporativ münasibətlər sisteminin inkişafının müasir tendensiyaları

Korporativ idarəetmə sistemi bütün iqtisadi subyektlərin, o cümlədən kreditörlərin maraqlarının qorunması mexanizmi yaradır. Aydındır ki, qeyri-kamil korporativ idarəetmə sisteminin mənfi nəticəsi olaraq, menecerlər və səhmdar-fiziki şəxslər tərəfindən qeyri-bazar müqavilələrinin bağlanması yolu ilə şirkətin pul vəsaitlərinin xaricə çıxması kreditörlərin birbaşa hüquqlarının pozulmasıdır [10., s.32].

2008-ci ildə Amerikanın Lehman Brothers şirkəti ilə bağlı vəziyyət bunu bir daha sübut edir. Şirkətin əsas fəaliyyəti qiymətli kağızların ticarəti, investisiya bankçılığı və investisiyaların idarə edilməsi olub, ilk növbədə institusional, korporativ, hökumət və yüksək xalis dəyərli müştərilərə xidmət göstərirdi. 2007-ci ilin əsas maliyyə göstəriciləri Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

“Lehman Brothers” şirkətinin maliyyə vəziyyəti (mlrd dollar)

Ümumi gəlir	59. 003
Ümumi mənfəət	17. 518
Məcmu əməliyyat xərcləri	52. 518
Əməliyyat gəliri	6. 013
Vergiyə qədər xalis mənfəət	6. 013
Xalis mənfəət	4. 192
Ümumi aktivlər	691. 063
Ümumi borclar	668. 573
Ümumi səhmdar kapitalı	22. 490

Mənbə: www.stj.sam.az

Cədvəldən göründüyü kimi müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilk baxışdan qənaətbəxşdir. Lakin ABŞ-da və dünyada maliyyə bazarındakı qeyri-sabitlik və Lehman Brothers-də korporativ idarəetmənin qeyri-kamilliyi böhran vəziyyəti yaratdı. Lehman Brothers-də korporativ idarəetmənin yetişməməsi aşağıdakı formalarda özünü göstərdi [14]:

- baş direktor özü rəhbərlik edir və nəzarət edirdi;
- idarə Heyətinin 10 üzvündən 4-nün yaşı 75-dən yuxarı idi;

- direktorlar şurasının üzvlərindən yalnız biri maliyyəçi idi;
- şirkətin direktorları yalnız formal olaraq müstəqil idilər;
- şirkət rəhbərliyi hər il özünə yarım milyard çivar maaş təyin edirdi;
- qeyri-adekvat risk siyasəti həyata keçirilmişdir.

Risk siyasətinin qeyri-adekvatlığı mürəkkəb və “ekzotik” (törəmə) qiymətli kağızlardan asılılıqda, direktorlar şurası tərəfindən risk siyasətinə nəzarətin zəif olmasında, orta menecmentə nəzarətin zəif olmasında və daxili auditin aşağı səviyyədə olmasında özünü göstərirdi.

Qeyri-kamil korporativ idarəetmə müxtəlif maraqlı tərəflər, mövcud və potensial səhmdarlar, menecerlər və işçilər arasında şirkət üzərində nəzarət uğrunda mübarizəyə səbəb olur. Müəssisənin iflas proseduru əsas mübarizə alətinə çevrilir. Müəssisə üzərində nəzarət uğrunda mübarizə rəhbərliyi və səhmdarları əməliyyat və investisiya fəaliyyətindən yayındırır.

Mülkiyyət hüquqlarının qeyri-sabitliyi həm səhmdarların, həm də menecerlərin öz müəssisələrinin nüfuzunu qorumasına gətirib çıxarır. Xüsusilə, müəssisənin kredit qabiliyyətinə az diqqət yetirilir. Bu, yüksək riskli maliyyə siyasətlərinə və birbaşa öhdəliklərin ödənilməsinə gətirib çıxarır.

Yaxşı qurulmuş korporativ idarəetmə biznesi gəlirli və maliyyə cəhətdən dayanıqlı edə bilməyən sahibləri və səhmdarları dəyişdirərək müəssisənin yenidən qurulmasını tələb edir. Müəssisənin səmərəli idarə olunmasında maraqlı olmayan səhmdarlar öz səhmlərini satırlar. Beləliklə, səhmlər müəssisənin dəyərini maksimuma çatdırmağa bilməyən, yüksək mənfəət əldə edə bilməyən və biznesin maliyyə sabitliyinə nail ola bilməyən investorların əlində cəmləşir. Investorların hüquqlarının zəif müdafiəsi ilə şirkətin səhmləri bazarda az dövrüyyəyə məruz qalır və insayderlərin (menecerlər və əlaqəli strukturlar) əlində cəmləşir.

Bir tərəfdən, mövcud səhmdarlar müəssisənin səmərəli fəaliyyətini qura bilməsələr də, sahiblik və hakimiyyətdən əl çəkmirlər.

Digər tərəfdən, kənar investorlar etibarlı maliyyə məlumatı almadıqca və yatırılan kapitaldan gəlir əldə etməkdə əminlik olmadıqca, şirkətin səhmlərini almaqda maraqlı deyillər. Həmçinin, şirkətin strategiyasının işlənilməsi və hazırlanmasında kənar səhmdarlar iştirak etmirsə, o zaman biznesin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtimalı daha da azalır [12., s.43].

Oxşar vəziyyət idarəedici kadrlar bazarında da yaranır. Pis idarəçini yaxşı idarəçi ilə əvəz etmək üçün mülkiyyət hüquqlarını həyata keçirmək üçün effektiv mexanizm olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, sahiblər tərəfindən mükəmməl nəzarət olmadıqca, rəhbərlər şəxsi hakimiyyəti gücləndirməyə, maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və ya kollektivin maddi rifahını yüksəltməyə yönəlmiş siyasət aparacaqlar.

Bəzən rəhbər şəxslər maliyyə rifahını yüksəltmək üçün borc götürdüləri borcları tez bir zamanda müəssisənin genişləndirilməsinə xərcləyirlər. Ümumiyyətlə, investorların hüquqlarının kifayət qədər müdafiə olunmaması korporativ nəzarət bazarını təhrif edir. Nəticədə əmlakın daha səmərəli investorların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi və rəhbər vəzifələrə daha peşəkar menecerlərin daxil olması ləngiyir. İdarəetmənin qeyri-adekvat olması səbəbindən şirkət maliyyə öhdəliklərini tam yerinə yetirə bilmir.

Minoritar səhmdarların hüquqlarının müdafiəsi üçün effektiv mexanizm olmadıqca, müəssisə əlavə emissiya vasitəsilə kapital cəlb etmək imkanından məhrum olur. Beləliklə, maliyyələşdirmə mənbələri üç əsas variantla endirilir [5., s.103]:

1. müəssisənin əsas fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər;
2. mövcud səhmdarlar arasında yeni səhm paketlərinin yerləşdirilməsi;
3. borc kapitalının cəlb edilməsi.

Müəssisənin maliyyə çevikliyinin bu cür məhdudlaşdırılması onun kredit qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Vicdanlı korporativ idarəetmə təcrübəsi şirkətin korporativ münasibətlərinin bütün tərəflərinin maraqlarının nəzərə alınmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, şirkətin rəhbərliyi həm şirkət, həm də səhmdarlar qarşısında məsuliyyət daşıyır və cavabdehdir. Bu da öz növbəsində yerli və xarici investorların etimadını artırır, uzunmüddətli investisiyaların cəlb edilməsinə imkan yaradır.

Korporativ idarəetmə təcrübəsinin aşağı səviyyədə olması milli səviyyədə sistemli problemlər yaradır, həmçinin investisiyaların cəlb edilməsində çətinliklər yaradır. Bu, onu göstərir ki, korporativ idarəetmə məəcəlləsinin qəbulu, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi kifayət deyil, korporativ idarəetmə reytinginin aparılması zəruridir. Bu cür reyting və təhlil qiymətli kağızların emitentlərini konkret bazar şəraitində fərqləndirməyə imkan verir. Standard & Poor's Korporativ İdarəetmə Reytinginə iki sahədə təhlil daxildir:

Şirkətdə korporativ idarəetmə: rəhbərlik, direktorlar şurası, səhmdarlar və şirkətdə maliyyə marağı olan digər qruplar arasında qarşılıqlı əlaqənin effektivliyi. Burada Standard & Poor's bu və digər şirkətlərdə müvafiq sahədə hansı işlərin görüldüyünə və dünyanın ən yaxşı təcrübələrinə nə dərəcədə çatdığına diqqət yetirir.

Son illərdə həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr investisiya üçün rəqabəti artırblar. İnvestisiyaların cəlb edilməsində ölkələrin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən korporativ idarəetmənin vəziyyəti əsas amil rolunu oynayır [4., s.67].

Burada mühüm məsələ menecerləri və əsas səhmdarları korporativ idarəetməni təkmilləşdirməyə həvəsləndirməkdir. Bu məsələdə əsas maneə odur ki, keçmiş sovet respublikalarında dövlət müəssisələrinin indiki sahibləri nəzarət paketlərini çox aşağı qiymətə alırlar. Müəssisələrin aşağı qiymətə alınması qoyulmuş kapitalın yüksək gəlirliliyini təmin edir: şirkətin xalis gəliri, satışları və məşğulluğu azalsa belə, qoyulmuş manatın gəliri yüksək olur. Kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı siyasi və kommersiya riskləri və bunun nəticəsində məhdud tələb və resurslar (bircins məhsul istehsalçıları arasında rəqabətin artması, xammal və enerjinin qiymətlərinin artması, maşın və avadanlıqların maddi və mənəvi yüksəlişi və s.)

Müqayisə edərkən; əksər müəssisələrin sahibləri belə qənaətə gəlirlər ki, əsas kapitalla investisiya qoymadan köhnə aktivlərin tam istismarı ilə yüksək mənfəət əldə etmək olar. Bu vəziyyəti dəyişmək üçün hazırkı sahiblərin gələcəyə inamının olmasını təmin etmək lazımdır: mülkiyyət hüququnun vərəsələrə keçməsi ilə bağlı heç bir problem olmayacaq, yalnız bundan sonra fond zərflərinə sahib olan sahiblər tez bir zamanda əldə edə biləcəklər. mənfəət əldə etmək. İstehsalın genişləndirilməsini düşünəcək və diqqət yetirəcəklər. Beləliklə, korporativ idarəetmə təcrübəsinin mükəmməl olması üçün təkcə cəmiyyət və dövlət deyil, həm də iri səhmdarlar və menecerlər çalışacaqlar.

Bundan əlavə, korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı strategiyasının tərkib hissəsi olmalıdır.

Azərbaycanda korporativ idarəetmənin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Məlumdur ki, global korporativ hərəkət böyük bir ittifaqdır. Onun əhatə dairəsi və sıraları durmadan genişlənir və artır. Azərbaycanda korporativ fəaliyyətin tarixi və hazırkı vəziyyətinin təhlili göstərir ki, ölkəmiz global korporativ fəaliyyətdən təcrid olunmayıb. Hazırda Azərbaycanda korporativ əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoyub. İqtisadi sistemlərin dəyişməsi, onunla bağlı olan böyük transformasiya dəyişiklikləri kütləvi özəlləşdirmənin korporativ hərəkətində yeni xüsusiyyətlərin təzahürünə səbəb oldu. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, korporativ idarəetmənin milli modelinin formalaşmasına aşağıdakı amillər təsir edir [3., s.24]:

1. korporasiyaların nizamnamə kapitalının strukturu;
2. əmanətlərin investisiyalara çevrilməsi mexanizmi kimi çıxış edən maliyyə sisteminin xüsusiyyətləri (maliyyə bazarındakı mövqe, maliyyə institutlarının növləri, bankların rolu və s.);

3. korporativ maliyyələşdirmə mənbələrinin müxtəlifliyi;
4. hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət və ölkədəki makroiqtisadi vəziyyət;
5. siyasi sistem (tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin siyasi sisteminin strukturunun formalaşması ilə Kİ modeli, yəni seçicilər - parlament - hökumət və səhmdarlar - direktorlar şurası - menecerlər arasında paralellik mövcuddur);
6. ənənələr, mədəniyyət;
7. ölkənin hüquq sisteminin inkişaf tarixi və müasir vəziyyəti;
8. tarixən formalaşmış ideologiya, mentalitet;
9. işgüzar münasibətlərdə müəyyən edilmiş təcrübə;
10. iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin dərəcəsi və onun hüquq sisteminin tənzimlənməsində rolu.

Azərbaycanda yeni mərhələdə korporativ münasibətlərin formalaşmasının xüsusiyyətlərini təhlil etməzdən əvvəl korporativ sektorun yaradılmasına səbəb olan özəlləşdirmə prosesini nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesi dövlət proqramına əsasən həyata keçirilir. Özəlləşdirməyə cavabdeh olan Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi 1992-ci ildə yaradılsa da, 1993-cü ildə “Özəlləşdirmə haqqında” qanun qəbul edilsə də, 1995-98-ci illəri əhatə edən ilk özəlləşdirmə proqramı yalnız 29 sentyabr 1995-ci ildə təsdiq edilib. Bu günə qədər yalnız taksi və kiçik sahibkarlıq subyektləri özəlləşdirilib.

Birinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində kiçik dövlət müəssisə və obyektlərinin əksəriyyəti özəlləşdirildi, 1000-dən çox orta və iri dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətlərə çevrildi ki, bu da yalnız sonradan özəlləşdirilə bildi. Bir sıra orta müəssisələr özəlləşdirildi, iri müəssisələrin, məsələn, Qaradağsəment zavodunun sayı o qədər də çox deyildi. Belə ki, əgər birinci özəlləşdirmə proqramı əsasən kiçik dövlət müəssisə və obyektlərini özəlləşdirirdisə, ikinci dövlət proqramı daha iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsini nəzərdə tuturdu[9]. Özəlləşdirmə prosesinin başlaması ilə bir sıra çətinliklər yarandı və 1999-cu ildə ikinci özəlləşdirmə proqramının qəbulu ləngidi və bu proses praktiki olaraq dayandı. 1999-cu ilin əvvəlindən özəlləşdirmə prosesinin ikinci mərhələsi başlayana qədər cəmi iki yoxlama və on bir ödənişli hərrac keçirilib.

Keçirilən beş investisiya müsabiqəsindən birinin nəticəsi müsabiqənin qalibi bağlanmış müqavilənin şərtlərini yerinə yetirmədiyinə görə ləğv edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, özəlləşdirmənin başlanğıcından ikinci özəlləşdirmə proqramının qəbuluna qədər olan dövrü əhatə edən özəlləşdirmənin birinci mərhələsi kiçik dövlət müəssisə və obyektlərinin sürətlə özəlləşdirilməsi baxımından nisbətən uğurlu olmuşdur.

Özəlləşdirmənin ikinci mərhələsi 2000-ci ilin avqustunda yeni özəlləşdirmə qanununun və ikinci özəlləşdirmə proqramının qəbulu ilə başladı. Uzun fasilədən sonra özəlləşdirmə prosesi bərpa olunsada, ölkədə aparılan struktur dəyişiklikləri nəticəsində may ayından etibarən özəlləşdirmə prosesi yenidən səngiməyə başlayıb. 2001-ci il aprel 30-da Dövlət Əmlak Komitəsi və digər iki dövlət təşkilatı da daxil olmaqla üç nazirliyin ləğvi və onların əsasında İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaradılması haqqında fərman verildi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il 11 iyun tarixli fərmanı ilə yaradılmış nazirliyin əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Bu müddəaya əsasən nazirliyin əsas funksiyalarına dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi üzrə dövlət proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinin inkişafını əks etdirən proqramların hazırlanması.

Qeyd edək ki, özəlləşdirmə prosesinə yerli investorlarla yanaşı, xarici investorlar da böyük maraq göstərüb: Bakı-Pivə, Qaradağsəment, Baku Steel Company, Baku-Tütün (European Tobacco Baku), Siyəzən-Broiler”, “BM SAN” və qeyriləri. xarici investorlar öz müəssisələrinin özəlləşdirilmə-sində iştirak edirdilər. Eyni zamanda, ölkəmizin alüminium sənayesində genişmiq-

yaslı restrukturizasiya tədbirləri həyata keçirilmiş, “Gəncəgil-Torpaq”, “Sumqayıt Əlvan Metal” və “Z’ylık Alunit” şirkətlərinin bazasında Azərbaycan Alüminium Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. dağ-mədən şöbəsi və o, müsabiqə əsasında xarici şirkətin uzunmüddətli idarəçiliyinə verilmişdir.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 31 mindən çox kiçik dövlət müəssisə və obyekt özəlləşdirilib, 1600-dən çox səhmdar cəmiyyət yaradılıb. Ümumilikdə Azərbaycanda 1673 səhmdar cəmiyyət yaradılıb. Göründüyü kimi, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaranan səhmdar cəmiyyətlərinin sayı onların ümumi sayının böyük əksəriyyətini təşkil edir. Lakin səhmlərinin 80%-dən çoxunu satmış orta və iri müəssisələrin sayı 300-dən azdır [36]. Korporativ idarəetmə sahəsində 1994-cü il iyulun 12-də qəbul edilmiş “Səhmdar cəmiyyətlər haqqında” qanunun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Ümumi qəbul edilmiş normaların olması baxımından bu qanun keçid dövrünü yaşayan bir çox ölkələrdən daha təkmildir. Qəbul edilmiş qanuna əsasən, Azərbaycanın səhmdar cəmiyyətlərində idarəetmə nəzarətini təmin etmək üçün aşağıdakı korporativ idarəetmə standartları mövcuddur: Cədvəl 2-də iri müəssisələr üzrə investisiya müsabiqələrinin nəticələri verilmişdir.

Cədvəl 2

İnvestisiya müsabiqələrinin nəticələri (iri müəssisələr üzrə)

Səhmdar cəmiyyətinin adı	Müəssisənin sahibi	Qoyulacaq investisiyanın ümumi həcmi	Qoyulacaq investisiyanın müddəti (il)
Bakelektroqaynaq	Bakı Poladtökmə Şirkəti Böyük Britaniya	182,7	60
Siyəzən-broyler	Baku Group Ltd., Azərbaycan Respublikası	47,4	36
Qaradağ-sement	Holderbank, İsveçrə	23	60
Bakı mayesiz transformatorlar	Fiziki şəxs, Azərbaycan Respublikası	1	36
Bakı-tütün	Sorex Management Inc., Böyük Britaniya	49,8	36
Bakı-polad tökmə	İnekotex, Azərbaycan Respublikası	2,1	36

Mənbə: www.economy.gov.az

Cədvəl 3-də isə investisiya müsabiqələri vasitəsilə özəlləşdirilmiş bir sıra iri müəssisələrin siyahısı göstərilmişdir.

Cədvəl 3

İnvestisiya müsabiqələri vasitəsilə özəlləşdirilmiş iri müəssisələr

Səhmdar cəmiyyətinin adı	Müəssisənin nizamnamə kapitalı (mln.AZN-lə)	Səhmlərinin sayı	Səhmin Nominal dəyəri, AZN-lə	Səhmlər özəlləşdirilmişdir		
				İnvestisiya müsabiqəsi vasitəsilə	Pullu hərraclar vasitəsilə	Qapalı hərraclar vasitəsi

						İ
Bakelektro-qaynaq	20,6	857422	24	95,73%	-	4,27 %
Siyəzən-broyler	16,7	418431 3	4	85%	3.1%	11,9 %
Qaradağ sement	31,8	159064 4	20	56%	30%	14%
Bakı mayesiz transformatorlar	1,9	94638	20	91,46%	-	8,54 %
Bakı-tütün	6,1	305940	20	62,5%	30%	7,5%
Bakı-poladtökmə	4,5	225577	20	66,79%	30%	3,21 %

Mənbə: www.economy.gov.az

Səhmdar cəmiyyətlərin (korporasiyaların) idarəetmə strukturu iki palatadan - direktorlar şurasından (müşahidə şurasından) və şuradan ibarətdir. Bu struktur nəzarət və idarəetmə funksiyalarını ayırmağa imkan verir.

Korporasiyanın mövcud səhmdarlarının hüquqi üstünlüyü korporasiyanın səhmlərinin alınması ilə təmin edilir. Bu, səhm buraxmaqla səslərin yenidən bölüşdürülməsinin qarşısını alır. Səhmdar cəmiyyətinin idarə heyətinin (müşahidə şurasının) üzvü qanunvericiliyə uyğun olaraq fiziki şəxs olmalıdır. Cəmiyyətin səhmdarı olmayan şəxs də direktorlar şurasına seçilə bilər. Cəmiyyətin idarə heyətinin üzvü direktorlar şurasının üzvü seçilə bilməz. Fond bazarı korporativ idarəetmənin və korporativ sektorun inkişafında mühüm rol oynayır. Fond bazarının əsas məqsədi qiymətli kağızların dövriyyəsi vasitəsilə geniş ictimaiyyəti investor kimi korporativ münasibətlərə cəlb etməkdir.

Fond bazarının inkişafı Azərbaycan korporasiyalarının dünya fond bazarlarına çıxması üçün lazımı şərait yarada bilər. Azərbaycanın fond bazarı formalaşır. İldən-ildə Bakı Fond Birjasında aparılan əməliyyatların həm sayı, həm də məbləği artır. 2004-cü ildə Bakı Fond Birjasında aparılan əməliyyatların sayı səhmlər üzrə 1627, birjadankənar əqdlərin sayı 3841, korporativ istiqrazlar üzrə isə 9 əqd olmuşdur. -birja əməliyyatları mübadilə əməliyyatlarından 2 dəfədən artıqdır. Bunun səbəblərindən biri iri səhmdarların öz sıralarında təsadüfi insanları görmək istəməməsidir. Müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət edənlər bu nəzarəti itirməkdən qorxurlar. Buna görə də səhmlər adətən qohumlar, dostlar və ailə üzvləri arasında paylanır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, fond bazarı korporativ idarəetmənin xarici mexanizmlərindən biridir. Demək olar ki, bu gün Azərbaycanda korporativ idarəetmə mexanizmində birjanın vasitəçiliyindən heç də həmişə istifadə olunmur. Korporativ idarəetmənin digər mexanizmi olan iflas praktiki olaraq istifadə edilmir. Bu gün xarici korporativ idarəetmə mexanizmlərinin effektivliyindən danışmaq tezdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, menecerlərin fəaliyyətinə kənar nəzarət mexanizmləri formalaşır və bu proses tam sürətlə davam edir. Ona görə də belə bir vəziyyətdə idarəçilər üzərində nəzarəti yalnız səhmdar cəmiyyətlərin idarə heyəti həyata keçirə bilər. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin səhmdar cəmiyyətləri haqqında 107.3-cü maddəsinə uyğun olaraq, səhmdarların sayı 50-dən çox olduqda, cəmiyyətdə direktorlar şurası yaradılır. Qanun müstəqil direktorların direktorlar şurasına daxil olmasını istisna etmir.

NƏTİCƏ

Araşdırmalar göstərir ki, əksər həmkarlar ittifaqları birdən-birə səhmdarlara çevriləblər. Onlar hələ də özəlləşdirilmiş müəssisənin sahibi kimi hiss etmirlər. Bundan əlavə, sahib olduqları

qiymətli kağızlar müntəzəm olaraq alqı-satqı edilmədiyi üçün bu işçilər özlərini nadir hallarda investor kimi hiss edirlər. Azərbaycanda korporativ idarəetmənin xüsusiyyətlərindən və problemlərindən biri mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi üçün kifayət qədər məlumatın (təsir mexanizmlərinin) olmaması və səhmdarların hüquqlarının zəif qorunmasıdır. İri səhmdarların hüquqlarının kənardan qorunmasında da kifayət qədər problemlər var.

Ümumiyyətlə, korporativ idarəetmənin əsas problemi, ilk növbədə, biznesin aparılması və mülkiyyətə nəzarət funksiyalarının ayrılmasıdır. Düzgün təşkil edilmiş korporativ idarəetmə şirkətin qarşısında duran əsas vəzifələrin həlli, o cümlədən şirkətin səmərəliliyinin artırılması, əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, şirkətin maraqlı tərəflər qarşısındakı həm hüquqi, həm də sosial öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

İctimai maraq nöqtəyi-nəzərindən düzgün təşkil olunmuş korporativ idarəetmənin əsas məqsədləri şirkətin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və bu əsasda milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tək-cə yaxşı təşkil olunmuş korporativ idarəetmə kifayət deyil. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyəti, onun institusional xüsusiyyətləri, hökumət siyasəti, səhmdarların, menecerlərin və işçilərin davranış təcrübələri də eyni dərəcədə vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Mediasiya Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 29 mart 2019.
2. Qaravəliyev Ə. «Azərbaycanın istehsal kooperasiyasının tarixi». Bakı: Azər nəşr, 412 səh.
3. Süleymanov Q.S. «İnnovasiya prosesinin təşkili və idarə edilməsi». (2014). (dərs vəsaiti), Bakı: 105 səh.
4. Şəkərliyev A.Ş. «Müştərək müəssisələrin səmərəli təşkili və Milli iqtisadiyyatın inkişafında onun rolu/ «Müasir əmlak bazarı və qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanunvericilik təminatı» mövzusunda 2-ci beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2011.
5. Алиев Т.Н. «Использование новых экономических форм и методов управления на предприятиях»/ АГНА, Ученые записки №1, Баку, 2017. Стр 75.
6. Алиев Т.Н. «Использование новых экономических форм и методов управления на предприятиях»/ (2007). АГНА, Ученые записки №1, Баку, Стр 75.
7. Алиев М.А. «Некоторые вопросы учета рисков в оценке экономической эффективности инвестиционных проектов»// (2017). АМЕА-мн xəbərləri, iqtisadiyyat seriyası, № c. 141-144.
8. Алиев М.А. «Некоторые вопросы учета рисков в оценке экономической эффективности инвестиционных проектов»// (2007). АМЕА-мн xəbərləri, iqtisadiyyat seriyası, № c. 141-144.
9. Андронов В.И. «Корпоративный менеджмент в современных экономических отношениях». (2003). Москва: Экономика, стр. 85-110.
10. Анохин С. «Особенности управления корпоративными финансами»// (2000). Финансовый бизнес, № 6, стр.23-28.
11. Clift, Noel Rhys. "The Phenomenon of Mediation: Judicial Perspectives and an Eye on the Future. (2018).
12. Kindler J., Kiss I. Future Methodology Based on Past Assumptions? In: "Rethinking the Process of Operational Research and Sistem Analysis". (1984). Pergamon Press, p. 1-17.
13. Lewandowski A., Wertbicki A. Theory, Software and Testing Examples in Decision Support Systems. Working paper WP-88-071, International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria, (1988).
14. www.stj.sam.az

A.İ.Mirheydarova

*candidate of technical sciences, associate professor,
Azerbaijan State University of Oil and Industry*

O.M.Guliyev

master student, Azerbaijan State University of Oil and Industry

**Modern trends in the development of the system of corporate relations:
the current situation in Azerbaijan**

Abstract

In a number of studies, much attention is paid to the issues of assessing the effectiveness of corporate governance and certain proposals are made in this direction. A large number of existing approaches and methodologies related to this issue, and their diversity indicate that the issue has not yet been fully studied and needs to be developed. To calculate the market value of a corporation, the price of the corporation's shares is multiplied by the number of shares outstanding at the beginning of the period. The change in the market value of a corporation shows how effective corporate governance is. In other words, if the market value of a corporation has increased, corporate governance has been effective, and vice versa, if the market value of a corporation has decreased, then corporate governance has not been effective. To calculate the market value of a corporation, indicators affecting it are determined, which are included in the econometric model and reflected in the corporation's balance sheet. It is believed that the regression equation should include such indicators as total sales revenue, net profit of the enterprise, reserves, short-term debt, balance sheet. They have a more serious impact on the change in the market value of the corporation, characterize the state of the sections of the balance sheet and the results of the financial and economic activities of the corporation.

The main goal of the research work is to study the role of the corporate governance system in enterprises and their sustainable development. The information base of the study consists of books and articles by domestic and foreign theorists on the formation and development of corporate governance principles. When writing the article, information resources of the Internet were also used.

Key words: *corporate relations, corporate management, financial situation, anti-crisis management.*

A.И.Миргейдарова

*к.т.н., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

О.М.Гулиев

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

**Современные тенденции развития системы корпоративных отношений:
текущая ситуация в Азербайджане**

Резюме

В ряде исследований большое внимание уделяется вопросам оценки эффективности корпоративного управления и вносятся определенные предложения в этом направлении. Большое количество существующих подходов и методологий, связанных с данным вопросом, и их разнообразие свидетельствуют о том, что вопрос еще не до конца изучен и нуждается в разработке. Чтобы рассчитать рыночную стоимость корпорации, цена

акций корпорации умножается на количество акций, находящихся в обращении на начало периода. Изменение рыночной стоимости корпорации показывает, насколько эффективно корпоративное управление. Другими словами, если рыночная стоимость корпорации увеличилась, корпоративное управление было эффективным, и наоборот, если рыночная стоимость корпорации уменьшилась, то корпоративное управление не было эффективным. Для расчета рыночной стоимости корпорации определяются влияющие на нее показатели, которые включаются в эконометрическую модель и отражаются в балансе корпорации. Считается, что в уравнение регрессии должны быть включены такие показатели, как общая выручка от продаж, чистая прибыль предприятия, резервы, краткосрочная задолженность, баланс. Они оказывают более серьезное влияние на изменение рыночной стоимости корпорации, характеризуют состояние разделов баланса и результаты финансово-хозяйственной деятельности корпорации.

Основной целью научно-исследовательской работы является изучение роли системы корпоративного управления на предприятиях и их устойчивом развитии. Информационную базу исследования составляют книги и статьи отечественных и зарубежных теоретиков по вопросам формирования и развития принципов корпоративного управления. При написании статьи также использовались информационные ресурсы сети Интернет.

Ключевые слова: корпоративные отношения, корпоративное управление, финансовое положение, антикризисное управление.

UDC 339.97

E.M.Yusifov
Phd in economy, Associate professor
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-1946-2937
elshad.yusifov@azmiu.edu.az
O.A.Nagdiyev
doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-8894-1272
naqdiyev@mail.ru
İ.F.Mirzəyev
master, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-7574-6849
isamirzayev1996@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.11.2022

The article was received by editorial board on 30.11.2022

Статья принята к печати 30.11.2022

ANALYSIS OF THE MODERN SITUATION OF AZERBAIJAN'S FOREIGN ECONOMIC RELATIONS

Abstract

In the article, the current state of Azerbaijan's foreign economic relations is analyzed based on the data of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan. As a result of the research, along with analyzing the characteristics and directions of trade relations with foreign partners of Azerbaijan, the priorities of foreign investment activities affecting foreign economic activity and politics are determined. It is noted that the close cooperation measures implemented by Azerbaijan with partner states in recent times have had a positive effect on the expansion of the scope of foreign economic activity. In conclusion, the article argues that the development of Azerbaijan's foreign economic relations is not only related to stimulating the volume of production, creating a fertile environment, but also to having a transport-logistics complex that allows for export and import operations.

Key words: Azerbaijan, foreign economic relations, import, export, circulation, resources, partner countries.

Globalization and transnationalization are more compatible with the processes observed in global economic relations in the modern period. Also, the integration carried out at the international level is accelerating as a continuation of the regional integration from an economic point of view. At a time when foreign economic relations are intense, countries are increasingly dependent on each other. Economic integration is a modern economic trend that leads to the development of countries that depend on each other. Countries participating in economic relations at the international level continuously establish deep production and service relations at both the macro and micro levels, especially with the involvement of business subjects in the process. As we know, the development of foreign economic relations depends on the historical aspects of

countries' regional economic relations and the characteristics of bilateral relations, as well as the structure of the country's exports [4, p. 212].

Exports of energy resources take the main place in the exports of Azerbaijan. Economic activities based on energy contracts form the basis of established economic relations. However, the economic reforms carried out in the country encourage the creation of non-oil sector production and processing enterprises. The activity of small and medium-sized business entities is especially stimulated. The foreign economic activity of those economic subjects is accompanied by concessions in terms of customs and taxes, as well as organizational support.

As the composition of foreign economic activity in Azerbaijan, the increase in the share of goods and services that do not belong to the oil sector in the export has a positive effect on the deepening of economic and trade relations with foreign countries. In recent times, the production of competitive industrial products for export has been increased due to the continuous development of industrial production in Azerbaijan. As we know, the demand in international markets for goods and services that meet the mentioned characteristics is constantly increasing.

In general, ensuring competitive economic processes in Azerbaijan remains relevant. Thus, in the system of international economic relations, all countries face new economic realities. Therefore, every state should closely monitor trends in foreign economic relations and improve its activities in accordance with global events and processes [2, p. 251].

Although the specific weight of oil and gas remains high in the structure of the foreign trade turnover of the Republic of Azerbaijan, a number of significant changes are also observed, and this factor has improved the country's competitiveness index over the years [6]. Because the goods and services prepared by local business entities in the country by using modern production facilities are directed to export, gaining an advantage over imported goods in the local consumer market. As a result of this, the demand for some products in the domestic consumer market is met, which leads to the minimization of dependence on the foreign market.

Effective organization of the creation and activity of industrial centers, evaluation of the countries that are important from the point of view of national economic interests as export markets are carried out. For this purpose, export missions are carried out. This is a support measure organized for the purpose of identifying opportunities to enter new markets, strengthening the position of Azerbaijani products in existing markets, and introducing new products to existing markets. The visits of representatives to the necessary countries are determined by the Ministry of Economy, taking into account the export potential of non-oil products, requests received from exporters, and Azerbaijan's international economic and trade relations [5]. The opening of Azerbaijani trading houses in relevant countries should be considered as part of the evaluation of potential export markets. From the point of view of foreign economic relations supporting the production and sales activities of local production enterprises and organizations, the formation of Azerbaijan Trading Houses is important in the following directions:

- It is important for local business subjects to have easy access to the foreign market of manufactured products, as well as marketing of products and services;
- It creates conditions for the direct delivery of Azerbaijan-made products to consumers in the foreign market, that is, without the participation of intermediaries. Thus, without increasing the cost of the product, it increases its competitiveness in the international market;
- The successful operation of the centers leads to the flow of investment-type financial resources to Azerbaijan;
- In general, the expansion of foreign economic relations between Azerbaijan and other countries stimulates the implementation of cooperation in new directions.

The results of the policy of diversification of the economy and the economic policy conducted for the purpose of improving foreign economic activity are also reflected in the structure of exports. In recent years, the country's producers send to foreign markets mainly various fruits, vegetables, sugar, vegetable oils, ferrous metal, plastic mass, cotton yarn, aluminum, petrochemical industry products. Azerbaijan's main partners in foreign trade are diverse. Table 1 shows their first 10.

Table 1

Share of main trade partners in the turnover

Countries	Share, percent					Rank				
	2017	2018	2019	2020	2021	2017	2018	2019	2020	2021
Italy	23,5	20,1	18,0	18,7	28,5	1	1	1	1	1
Türkiye	11,1	11,0	13,5	17,0	13,7	2	2	2	2	2
Russia	8,9	8,2	9,1	10,9	8,8	3	3	3	3	3
China	5,4	4,2	6,6	7,5 4	5,3	4	6	4	4	4
Germany	3,7	4,7	4,9	3,3	3,8	5	4	5	5	5
Israel	2,8	4,3	4,1	1,9	2,7	8	5	7	13	6
Ukraine	3,7	2,7	2,4	3,2	2,7	6	10	9	6	7
Georgia	2,3	1,9	2,0	2,2	2,3	12	16	15	11	8
Croatia	0,9	0,8	1,3	1,9	2,2	22	24	18	12	9
India	2,1	3,0	3,3	2,4	2,2	15	8	8	8	10

Source: [1, p. 19]

According to the official statistical indicators, it can be said that no significant changes have occurred in the top five among Azerbaijan's foreign trade partners during the last 5 years. The volume of the main partnership with the countries in the first two places is affected by the export of energy resources. Although trade operations with energy resources occupy an important place in trade with other countries, import and export operations in the non-oil sector seriously direct the turnover.

In addition to analyzing the characteristics and directions of trade relations with foreign partners of Azerbaijan, it is necessary to determine the priorities of foreign investment activities that affect foreign economic activity and politics. As we mentioned, foreign economic activity is one of the important spheres of economic activity in Azerbaijan and manifests itself as bilateral as well as multilateral economic cooperation carried out by different business subjects [3, p.103].

Establishing foreign economic relations in the following directions at the country level from a global point of view plays an important role in determining foreign important aspects of economic policy, including investment, scientific - technical, currency - financial, as well as production - trade, cooperation relations. Foreign - economic activity is formed in order to ensure the economic security of the country, depending on the economic policy.

The policy related to foreign economic activity in Azerbaijan is aimed at realizing the goals set by the state's trade with international partners in the system of economic relations. It is the activity of the government that influences the direction of foreign trade, including the direction of movement of production factors, the structure of economic relations and the volume of transactions.

In recent years, the close cooperation measures implemented by Azerbaijan with the partner countries have had a positive effect on the expansion of the scope of foreign economic activity,

and as a result, Azerbaijan's relations with Israel, Ukraine, Georgia, Great Britain, Turkey, Italy and Belarus have developed even more intensively. Azerbaijan has become a reliable partner in the region and in the system of international economic relations. Azerbaijan is not important in terms of import and export of goods and services alone. It also implements projects related to the full realization of transit opportunities, and failure to satisfy the interests of Azerbaijan in any matter may result in any country being deprived of transit opportunities.

Thus, the development of Azerbaijan's foreign economic relations is not only related to stimulating the volume of production and creating a fertile environment for activity. It is to have a transport-logistics complex that allows you to carry out export and import operations. This factor has a complex positive effect on integration processes at the regional level, on the macroeconomic development of Azerbaijan, and on various business entities that use facilities that are part of the international logistics system. Thanks to the relevant network, the transport-logistics infrastructure covering various areas of Azerbaijan increases economic activity and leads to an increase in the level of GDP.

References:

1. The foreign trade of Azerbaijan, statistical yearbook, Baku - 2022, p. 208.
2. International Economic Relations: Problems and perspectives, Baku, "Europe" publishing, 2015, p. 332.
3. Nabizade K. R., The nature of international economic relations and development regulations, Audit 3 (2020), Edition 29, page 101-107.
4. V. Jeníček, V. Krepl, The role of foreign trade and its effects, Agric. Econ. – Czech, 55, 2009 (5): 211–220.
5. <https://azpromo.az/az/page/made-in-azerbaijan>
6. <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/competitiveness-index>

E.M.Yusifov

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-1946-2937

O.Ə.Naqdiyev

doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
ORCID 0000-0002-8894-1272

İ.F.Mirzəyev

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-7574-6849

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətinin təhlili

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyəti Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında təhlil edilir. Tədqiqat nəticəsində Azərbaycanın xarici tərəfdaşları ilə ticarət əlaqələrinin xarakterik cəhətləri və istiqamətlərinin təhlil edilməsi ilə yanaşı xarici iqtisadi fəaliyyətə və siyasətə təsir edən xarici investisiya fəaliyyətinin prioritetləri müəyyən edilir. Qeyd edilir ki, son dövrlərdə Azərbaycanın tərəfdaş dövlətlərlə həyata keçirdiyi sıx əməkdaşlıq tədbirləri xarici iqtisadi fəaliyyətin əhatə dairəsinin genişlənməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Yekun olaraq məqalədə Azərbaycanın xarici

iqtisadi əlaqələrinin inkişafının tək istehsalın həcmnin stimullaşdırılması, münbit fəaliyyət mühitinin yaradılması ilə bağlı deyil, eyni zamanda ixrac və idxal əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verən nəqliyyat-logistika kompleksinə malik olmaq ilə əlaqədar olduğu əsaslandırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, xarici iqtisadi əlaqə, idxal, ixrac, dövriyyə, resurs, tərəfdaş ölkələr.

Э.М.Юсифов

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-1946-2937

О.А.Нагдиев

докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-8894-1272
naqdiyev@mail.ru

И.Ф.Мирзаев

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-7574-6849

Анализ современного состояния внешнеэкономических связей Азербайджана

Резюме

В статье анализируется современное состояние внешнеэкономических связей Азербайджана на основе данных Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики. В результате исследования наряду с анализом особенностей и направлений торговых отношений с зарубежными партнерами Азербайджана определяются приоритеты иностранной инвестиционной деятельности, влияющие на внешнеэкономическую деятельность и политику. Отмечается, что осуществляемые в последнее время Азербайджаном меры тесного сотрудничества с государствами-партнерами положительно сказались на расширении масштабов внешнеэкономической деятельности. В заключение в статье утверждается, что развитие внешнеэкономических связей Азербайджана связано не только со стимулированием объемов производства, созданием благоприятной среды, но и с наличием транспортно-логистического комплекса, позволяющего осуществлять экспортно-импортные операции.

Ключевые слова: Азербайджан, внешнеэкономические связи, импорт, экспорт, товарооборот, ресурсы, страны-партнеры.

E.Y.Məmmədov
i.e.d., professor, Azerbaijan State University of Economics
elshad.mamedov.76@mail.ru
E.O.Əhmədova
Azerbaijan State University of Economics
ahmadova.emiliya@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.01.2022

The article was received by editorial board on 27.01.2022

Статья принята к печати 27.01.2022

İSLAM MARKETİNQİ, ƏNƏNƏVİ MARKETİNGDƏN FƏRQİ VƏ METODOLOJİ-NƏZƏRİ ƏSASININ TƏHLİLİ

Xülasə

Qloballaşma, müsəlmanların sayının artması və nəticədə İslam dininə etiqad edən müştərilər bazarının payının artması, müsəlmanların səlahiyyət və imkanlarının çoxalması, İslam dünyasının üzləşdiyi iqtisadi, mədəni və siyasi transformasiya, İslam dünyasında orta təbəqənin formalaşması və nəticə etibarı ilə alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi, halal məhsullar istehlakına tələbin artması İslam iqtisadiyyatı, İslam maliyyəsi ilə yanaşı İslam Marketinqinin də yaranmasına təkan verdi. Sosial elmlər sahəsində yeni bir istiqamət olan və biznes fəaliyyətinin İslam dininin qayda və qanunlarına əsasən aparılmasını özündə ehtiva edən İslam marketinqi hazırda bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. Dünya üzrə sayı 1.6 milyarda çatan və dünya əhalisinin təqribən 24%-ni təşkil edən müsəlman əhalisi illik 2 trilion dollar olan halal məhsullar dövriyyəsi ilə beynəlxalq şirkətlərinin diqqətini cəlb etməkdə və yeni imkanlar vəd etməkdədir. Bu məqalənin əsas məqsədlərinə İslam marketinqi fenomeninin mahiyyətinin açıqlanması, indiyədək bu sahə üzrə alim və tədqiqatçıların əldə etdikləri nailiyyətlərin ətraflı tədqiqi, cəzbedici sektor olan müsəlman müştərilər bazarının strukturunun öyrənilməsi, İslam marketinqinin tətbiq sahələrinin araşdırılmasıdır. Bununla yanaşı, İslam marketinqinin yeni yaranmaqda olan sahə olması, ona nəzəri və metodoloji əsasında ciddi boşluqların olması ilə də şərtlənir. Belə ki, bu sahə az təqdid olunan sahələrdəndir. Beləliklə məqalənin daha bir məqsədi bu sahənin mövcud nəzəri metodoloji əsasının təhlil olunmasından ibarətdir. Tədqiqatın nəticəsi onu göstərir ki, ənənəvi marketinqdə tətbiq olunan nəzəriyyə və konsepsiyalar, yanaşmalar İslam marketing üçün tətbiq oluna bilməz. Bu səbəbdən

Açar sözlər: islam dini, islami marketing, şəriət qanunları, halal, haram, istehlakçı, makreinq kompleksi.

GİRİŞ

Son dövrlər İslam Marketinqinə qlobal səviyyədə marağın artdığı danılaz bir faktdır. Digər bir reallıq isə İslam marketinqinin mahiyyət etibarı ilə ənənəvi marketingdən fərqlənməsidir ki, bu da İslam dinli əhalini hədəfləyən şirkətlər qarşısında bəzi hallarda keçilməz bir baryer yaramaqdadır. Bu məqalə çərçivəsində İslam marketinqin mahiyyəti, ənənəvi marketingdən fərqi, nəzəri çərçivənin formalaşdırılması ehtiyacları, ənənəvi marketing nəzəriyyələrinin İslam marketinqi nöqtəyi-nəzərində düzgünlüyü və həmçinin islam marketinqinin mövcud vəziyyəti, konsepsiya, nəzəriyyə, modelləri araşdırılır.

Tarixə nəzər salsaq, İslam iqtisadiyyatı, İslam maliyyəsi kimi İslam Marketinqində əslində yeni bir anlayış olmadığını görə bilərik. Belə ki, həm İslam Maliyyəsi, İslam İqtisadiyyatı və həm

də İslam Marketinginin yaranma tarixi İslam dinin formalaşması ilə üst-üstə düşür (1). Yəni, şirkətlərin business fəaliyyətlərini yürüdülməsi prosesində tam olaraq İslami qayda-qanunlara əsaslanması özündə ehtiva edən İslam Markeinqinin tarixi İslam dini qədər qədimdir. Lakin, son dövürlərdə aparılan araşdırmalara nəzər salsaq görürük ki. İslam Marketinginə maraq getdikcə artmaqdadır. Sual doğuran ən önəmli məqam bu marağın obyektiv səbəblərinin araşdırılmasından ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki bu marağı doğuran səbəblər əslində çoxsaylıdır

Artmağa olan marağın əsas faktorlarından biri İslam dinli əhalinin sayının artmasıdır.(2). Belə ki, ən son statistikaya nəzər salsaq görürük ki, islam dinli ən cavan və ən sürətlə artmaqda olan dindir. Belə ki, həm Pew araşdırmalar mərkəzinin və həm də Dinar standart ilə birgə Thomson Reutersin hazırlamış olduğu hesabatə əsasən hazırda İslam dinli əhalinin sayı 2 milyarda yaxınlaşır ki bu da dünya əhalisinin təqribən 25% deməkdir. Bundan başqa İslam dinli əhali üzrə orta yaş göstəricisi 24 yaşdır ki digər dünya dinləri üçün bu göstərici 30 yaşdan yuxarıdır.

İslam marketinginə qarşı dünya miqyasında artmaqda olan marağın əsas səbəbi ki global halal məhsullar bazarının dəyərinin sürətlə artmasıdır (3). Thomson Routers və Dinar standartın illik olaraq dərc etdikləri hesabatə əsasən hazırda qlobal halal məhsullar bazarının dövriyyəsi 2.1 trillion Dollar təşkil edir ki, bu da ümumilikdə qlobal dünya iqtisadiyyatının 12% i deməkdir. Halal məhsullar bazarının dəyərinin 2023 cü ildə 3 trilliona çatması planlaşdırılır. Qeyd olunmalı önəmli məqam ondan ibarətdir ki, qlobal islam maliyyəsinin dəyəri isə 2,4 trilliondur dollar təşkil edir.

Araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxan ən maraqlı nəticələrdən biri də İslam dinli əhalinin istehlakçı tələbində baş verən dəyişiklikdir. Belə ki son dövürlərdə İslam dinli əhalinin halal məhsullara və onların istehlakına olan maraq və istək artmaqdadır. Qeyd olunan maraq təkçə halal qida məhsullarına şamil edilmir, eyni zamanda Halal turizmə, Halal modaya, halal farmaseftikaya və həmçinin Halal kosmetik məhsullara da şamil edilir.

İslam Marketinginə marağın artması bu sahənin nəzəri metodoloji əsasının formalaşdırılmasına, empirik tədqiqatların aparılmasına olan zərurəti də artırmaqdadır. Təbii ki ənənəvi marketing ilə müqaisədə İslam marketinginin nəzəri metdoloji və empirik əsası çox zəifdir. Ənənəvi marketing və İslam Marketinginin əsaslandığı prinsiplərdə fundamental fərqlərin olduğunu nəzərə alsaq, ənənəvi marketingin bir çox nəzəri və metodoloji əsaslarının İslam marketingi prespektivindən tətbiq edilməsi demək olar ki qeyri-mümkündür. Bu baxımdan İslam marketingi əsas marketing konsepsiyalarını izah edən və nəzəri əsasını formalaşdıran zaman mütləq mənada İslam dininin qanunlarını nəzərə almalı və din baxımdan qadağan olunan heç bir fəaliyyətə yol verilməməlidir.

İslam marketinginin nəzəri metodoloji əsasının formalaşdırılması daha da çətinləşdirən məqam mövcuddur. Belə ki digər dinlərdən fərqli olaraq islam dini ayinlərdən ibarət bir din deyil. İslam dini insanın həyatının, gündəlik həyatının hər bir məqamına, aspektinə sirayət edir, təsir edir. (2) İnsanın davranışından tutmuş geyiminə, düşüncə tərzindən tutmuş seçimlərinə dək hər şeyə təsir etmiş olur. Qısa şəkildə desək İslam sadəcə bir din deyil. İslam həyat tərzidir. Bu səbəbdən islam dinli ölkələrin bazarlarını, islam dinli istehlakçılar bazarını hədəfləyən şirkətlər bu məqamı nəzərə almalı və islam dininin təməlləri və şəriət qanunları haqqında dərinlən biliyə sahib olması və öz strategiyalarını mütləq mənada buna uyğunlaşdırmalıdırlar.

Məqalənin əsas məqsədi İslam Marketingini ənənəvi marketingdən fərqləndirən məqamlarının araşdırılması, İslam marketinginin mahiyyətinin tədqiq edilməsi və bu sahənin nəzəri metodoloji bazasının formalaşdırılması istiqamətində bu günədək görülmüş olar işlərin, aparılmış araşdırmaların və təklif olunmuş nəzəriyyələrin təhlil edilməsindən ibarətdir.

İslam Marketingini ənənəvi marketingdən fərqi

İslam marketinginin mahiyyətinə varmadan əvvəl ənənəvi marketingin tərifini vermək və mahiyyətini izah etmək və hansı dünyagörüşünə əsaslandığını izah etmək önəmlidir. Belə kiç marketingə çoxsaylı təriflərin verilməsinə baxmayaraq, ən çox istinad olunan tərif Kotler və

Amerika Marketing Assosiasiyası tərəfindən verilmişdir. Belə ki Kotlerə əsasən Marketing gəlir əldə edilməsi və müştərilərlə faydalı əlaqələrin qurulması üçün üstün müştəri dəyərinin yaradılması və ötürülməsinə yönəlik fəaliyyətdir.(4) AMA-nın tərifinə əsasən marketing müştərilər, tərəfdaşlar və bütövlükdə cəmiyyət üçün dəyəri olan təkliflər (məhsul və xidmətlər) yaratmaq, əlaqə yaratmaq, çatdırmaq və mübadilə etmək məqsədi ilə fəaliyyətlər, qurumlar və proseslərin məcmusudur. Təriflərdən də göründüyü kimi marketing müştərilərlə başlayır və mənfəətlə bitir. Ənənəvi marketing və İslam marketingi arasındakı təməl fərqlərdən biri insan üçün “faydanın” nədən ibarət olmasına baxış tərzidir. Belə ki müasir iqtisadiyyatın və dolayısı ilə biznes fəaliyyətinin təməlində duran, Ceremiy Bentam (1748-1832) tərəfindən yaradılan, utilitarizm və “faydalıq” nəzəriyyəsidir. Faydalılıq mənfəət olaraq qəbul edildiyi halda, İslam nöqteyi nəzərindən faydalılıq insana həm bu həm də digər dünyada fayda gətirəcək davranışlardır. Ənənəvi biznes fəaliyyəti mənfəətin maksimallaşdırılmasına və fərdi rifahın yaxşılaşdırılmasına əsaslandığı halda, İslam və demək İslam marketingi dəyərin maksimallaşdırılması, fərdi və ictimai rifahın yaxşılaşdırılması və qorunmasına əsaslanır [5, 127-142]. İslama əsasən hər şeyin gerçək sahibi Allahdır və hər bir addım Allahın rızasını qazanmağa gönəldilməlidir. İslam Marketingində Allahın rızasının əldə edilməsi son məqsəd kimi qəbul edilir və ticarətlə bağlı verilən bütün qərarlar bu məqsədə çatmaqda yardımçı olmalıdır [6, 100-103]. Beləliklə İslam marketingi dini baxışlara əsaslandığı halda, əvvənci marketing fiziki və maddi baxışlara əsaslanır.

Bundan başqa, İslam dininin və şəriət qanunlarının təməl prinsipləri olan Halal və Haram İslam marketingi konsepsiyasını əsas özəyini təşkil edir. Bu baxımdan Qaradhawi (7) İslam marketingi üçün imperativ olan təməl qanunları belə ifadə edir: İslam marketingi çərçivəsində hər şey İslam dininin təməllərinə və qanunlarına uyğun olmalıdır, heç bir istisnaya yol verilmir. Halal və Haram mütləq bir sabit kimi qəbul edilir”. Bunun əksinə olaraq ənənəvi marketing, fərdi müştəriyə və bütövlükdə iclaimiyyətə vura biləcəyi ziyanı nəzərə almadan, satılması mümkün olan və mənfəət əldə ediləcək istənilən məhsulun bazara təklif oluna biləcəyini dəstəkləyir.

Beləliklə yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi ənənəvi marketing ilə İslam marketingi arasında fundamental fərd ənənəvi marketingin əsaslandığı dəyərlərin İslam fəlsəfəsinə zidd olmasıdır. İslam fəlsəfəsi dedikdə İslami dünyagörüşü (təsəvvüf) və epistemologiyaya nəzərdə tutulur. İslami dünya görüşü yəni təsəvvüf ilk növbədə güclü iman və təqvadən irəli gəlmiş halda, epistemologiyası Quran, Hədis və Şəriət qanunlarına əsaslanır. Qeyd olunanları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İslam marketingi fundamental surətdə ənənəvi marketingdən fərqlənir. Bu məqam nəticə etibarı ilə ənənəvi marketingin baza nəzəriyyələrinin bu və ya digər mənada İslam və deməli İslam marketingi ilə ziddiyyət təşkil etdiyini və nəzəri və metodoloji baza kimi tam olaraq yaramadığına dəlalət edir (8). Bu baxımdan, İslam prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərmək istəyində olan şirkətlər və İslam dinli əhalini hədəfləyən şirkətlər özlərinin marketing strategiyalarını təyin edən zaman ciddi nəzəri və praktiki boşluq ilə üzləşir ki bu da nəticə etibarı ilə onların ciddi problemlərlə üzləşməsinə səbəb olur.

Bu baxımdan hazırda İslam marketingi sahəsində fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar qarşısında duran ən önəmli vəzifə ənənəvi marketing strategiyalarının İslam marketinginə nə dərəcədə tətbiq edilə biləcəyini təhlil etmək, ziddiyyət təşkil edən məqamları İslam marketinginə uyğunlaşdıraraq nəzəriyyələrin modifikasiya olunmuş formalarını təklif etmək və həmçinin fundamental ziddiyyətlərin olduğu məqamlar üzrə İslam marketinginə münasib olan nəzəri, metodoloji və empirik əsaslarını yaradmaqdan ibarətdir.

İslam marketinginin mümkün tərfi

İslam Marketingi müsəlman istehlakçıları hədəflədiyindən və İslam dinin prinsiplərinə əsaslandığından İslam Marketinginin mahiyyətinin dərk edilməsi İslam dinin təməllərinin, qanunlarının, əmr etdiyi həyat tərzinin və davranış qaydalarının tədqiq edilməsi və marketing

fəaliyyətinin bu qaydalar əsasında təşkil edilməsini tələb edir. İslamın təməllərini, Şəriət qanunların, həmçinin müsəlman istehlakçıların davranış tərzini təyin edən əxlaq qanunları və dəyərləri yetərincə anlamayan və ya görməməzlikdən gələn şirkətlər bu bazarda uğursuzluğa düçarlır [5, 127-142].

Yer üzündə mövcud olan digər dinlərdən fərqli olaraq, İslam dini insan həyatının hər bir aspektinə nüfuz edir və bir müsəlmanın necə yaşamaq və davranmalı olduğunu təyin edir. İslam dini bir din olmaqla yanaşı əslində bir həyat tərzidir [9, 10].

İslam marketinqinin mahiyyətinin daha aydın təsvir edilməsi və aydın şəkildə anlaşılması üçün bu sahəni dolğun izan edən tərifin mövcud olmasının önəmi inkar edilməzdir. İslam Marketinqinin əksər alim və tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunan və ən çox istifadə edilən tərifləri aşağıdakılardır. Verilən təriflər müxtəlif olsa da, ötürdüyü məna nəticə etibarı ilə eynidir.

[2, 250] əsasən: “İslam Marketinqi, bir çox xüsusiyyətləri ilə digər müştərilərdən fərqlənən müsəlman istehlakçıları hədəfləyən və bu bazar segmentinə müvafiq və cəlbədicə olan xüsusi ehtiyat, alət və bacarıqların istifadə edən bir sahədir.”

“Quranda və hədislərdə qeyd olunan qanunlara əsaslanmaqla maraqlı tərəflərin və ümumilikdə cəmiyyətin rifahı naminə dəyər-in-maksimallaşdırılması strategiyalarını təyin edilməsi və icrası prosesidir” [11, 103].

“Marketinq termininə İslam sözünün əlavə edilməsi biznes fəaliyyəti daxilində Şəriət qanunlarına əməl edilməsini tələb edəcək ki bu da ticarət prosesinin İslam dinin tələblərinə uyğun aparılması və bu prosesə İslam etikasının tətbiq edilməsini deməkdir” [12, 9]

İslam marketinqinə qarşı marağın artmasına yuxarıda da qeyd olunduğu kimi ilk növbədə İslam Marketinqinə doğru və dolğun tərifin verilməsini tələb edir. Bir sıra təriflərin olmasına baxmayaraq İslam Marketinqinin mahiyyəti ilə bağlı bir sıra debatlar mövcuddur. Belə ki müzakirə olunan məqamlara aşağıdakılar aiddir: İslam marketinqi dedikdə halal məhsulların satışı nəzərdə tutulur? İslam marketinqi dini məqsədlər üçün istifadə oluna biləcək məhsulların satışı ilə ilaqlıdır? (13)

Birincisi halda, Halal sertifikat məsələsi önə çıxmış olur. Belə ki əhsulun halal olduğunu göstərən rəsmi qurum tərəfindən təqdim olunmuş Halal sertifikatın mövcudluğu müştərilərə məhsulun keyfiyyətli, təhlükəsiz və gigiyenik olmasının işarəsidir. Ən önəmli məqam İslam qanunlarına əməl olunmasıdır. İkinci halda isə Müsəlmanların dini mərasimlərini icra etmələri üçün lazımlı ola biləcək məhsulların istehsalını nəzərdə tutur. Belə ki informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində elektron təsbeh, səyahət namazı, namaz masası saatı, rəqəmsal quran, rəqəmsal qibla tapıcı, quran oxuyan qələm kimi rəqəmsal avadanlıqlar artıq istehsal olunur.

İslam marketinqinin konsepsiyalarının, nəzəriyyələrinin, modellərinin və yanaşmalarının mövcud vəziyyəti

Ənənəvi marketinqdə marketinq miksi dedikdə məhsul, qiymət, bölüşdürmə və tanıtım (müştərilərlə kommunikasiya və məhsulun tanıtılması) nəzərdə tutulur. Marketinq miksinin və ya marketinq kompleksinin bu dörd ünsürü marketinqin bir növ dayaq sütunları hesab olunur. Belə ki uğur qazanmaq üçün şirkətlərin qarşısında duran ən önəmli məsələ makretinq kompleksinin müxtəlif ünsürlərinin doğru şəkildə tərtibi və mütləq mənada bir bili ilə koordinasiya edilməsidir.

İslam marketinqi baxımından Məhsul və ya xidmət mütləq mənada şəriət qanunlarına uyğun olması, istehsalı zamanı haram hesab olunan inqridiyentlərdən istifadə olunmamalı və habelə insan səhhətinə ziyan verəcək məhsulların istehsal olunmamalıdır. Quranda, nələrin halal və ya haram olduğu ilə bağlı yetərli izahatlar mövcuddur ki, bu şədə fəaliyyət göstərən şirkətlər bu məqamlara xüsusi diqqət yetirməlidir. Bir çox islam ölkələrində qida məhsullarının halal olmasını təstiq edən xüsusi sertifikatın əldə edilməsi tələb olunur. Müxtəlif ölkələrdə bu sertifikat müxtəlik qurumlar tərəfindən təqdim edilir.

Halal qida məhsulları bazarına olan diqqəti artıran və beləliklə inkişafını sürətləndirən əqama, digər dinlərdən olan istehlakçılar tərəfindən halal qida məhsullarına olan tələbatın artmasıdır. Halal məhsullar təmiz və sağlam olması, digər dinlərdən olan müştərilərin də halal sertifikatına malik olan məhsullara üstünlük verməsinə səbəb olmuşdur. İslamda qadağan olunan digər məqamlardan biri də faiz və ya Riba olduğundan, məhsulların faizlə satılması qadağan edilmişdir. İslamda qadağan olunan məqamlara monopoliya yaratmaqdır.

Qiymət amilinə gəldikdə isə İslamda qiymətlərlə maniulyasiya etmək və həmçinin yüksək gəlir əldə etmək məqsədi ilə məhsullara yüksək qiymətin qoyulması qadağan olunub.

Marketingin ayrılmaz hissəsi hesab olunan Brendinq amilinə İslam Marketingində fərqli yanaşma mövcuddur. Alserhan (14), İslam brendinqinin ənənəvi brendinqdən fərqləndiyini iddia edir. Müəllifə görə islam dinli istehlakçılar bazarını hədəfləmək niyyətində olan marketoloqlar ənənəvi brendinqdə tətbiq etdikləri nəzəriyyələri və istifadə etdikləri alətləri İslam brendinqində tətbiq edə bilməzlər. Buna baxmayaraq İslam brendinqi üzrə real bir konsepsiya və ya nəzəriyyə hələ də təklif olunmamışdır.

Boulanouar və Boulanouar (15) Müsəlman istehlakçıların istehlak modellərini araşdırıb. Müəlliflər birbaşa Qurandan qaynaqlanan istehlakı modelləşdirən bir nəzəriyyə yaratmağa çalışırlar, bu da Qur'an və Sünnənin həm islam istehlakı modelini, həm də istehlakın alternativ yollarını aydın şəkildə təmin etdiyini göstərir. Onların (15) təkliflərinə əsasən marketoloqların təkliflərini istehlakçılara hərtərəfli necə satmağın ən yaxşı yolunu düşünə biləcəyini təklif edir - həm marketing alətləri və texnikalarının geniş spektrindən istifadə etmək, həm də yanaşmalarının halal olmasını təmin etmək

Alserhan İslam brendlərində əsas şərt hesab olunan halallıq prinsipini özündə ehtiva edən Halal tələblər nəzəriyyəsini irəli sürüb. Bu nəzəriyyəyə əsasən İslami hesab olunan börd növ brendləri fərqləndirmək olar. Bura ənənəvi İslam brendləri, daxili olan (inbound) İslami brendlər, xarici olan (outbound) İslamic brendləri və həqiqi İslam brendləri daxildir (16). Bu bölgü brendin məxsus olduğu bölgə, istehlakçı növü və halal olub olmaması amilərinə əsaslanır. Lakin, ölkəsindən, istehsalçısından və hədəflənmiş müştəridən asılı olmayaraq, bir brend ilk növbədə halal olmasa, İslami brend adlandırıla bilməz. Bu nəzəriyyəyə əsasən məhsulun İslam dinli ölkədə istehsal olunması və ya Müsəlman tərəfindən istehsal olunması onun İslami brend olmasına dəlalət etmir. Beləki Müsəlman ölkəsində istehsal olunub şəriət qanunlarına əməl olunmadıqda bu İslami brend hesab olunmur. İslami brend hesab olunması üçü ən başlıca şərt Halal olması və şəriət prinsiplrinə əməl olunmasıdır.

NƏTİCƏ

İslam marketinginə habelə ənənəvi marketingə həsr olunmuş məqalələrin araşdırılması nəticəsində, ənənəvi marketing nəzəriyyələrinin İslam marketingi çərçivəsində tətbiq edilməsinin əksər hallarda mümkün olmadığı aşkar oludu. Beləki ənənəvi marketing nəzəriyyələri və konsepsiyalarının bir çox hallarda İslam dininin əsaslandığı təməl prinsiplərə uyğun olmaması, İslam marketingi üçün İslam dininin təməl prinsipləsinə əsaslanan nəzəriyyələr formalaşdırmağın zəruriliyini aşkara çıxardı. Araşdırma nəticəsində əldə olunan nəticələrdən biri də İslam marketinginin nəzəri və metodoloji bazasının hələ çox zəif olduğu və istiqamətlərdə geniş miqyaslı araşdırmalara ehtiyac duyulduğudur. İslam marketinginin nəzəri və metodoloji bazasının zəif olmasının əsas səbəblərindən biri İslam marketinginə qarşı genişmiqyaslı marağın yalnız so dövrlər formalaşmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adnan A.A. (2013). Theoretical Framework for Islamic Marketing: Do We Need a New Paradigm?. International Journal of Business and Social Science, 4(7).

2. Sandikci Ö. (2011). Researching Islamic marketing: past and future perspectives. *Journal of Islamic Marketing*, 2(3), pp.246-258
3. Alserhan B.A. (2015). *The principles of Islamic marketing*. Ashgate Publishing, Ltd
4. Kotler P. & Keller K. (2012). *Marketing Management*. 14th Global Edition. Pearson Education Limited.
5. Saeed M., Ahmed Z. U. & Mukhtar S. M. (2001). International marketing ethics from an Islamic perspective: A value-maximization approach. *Journal of Business Ethics*, 32, 127-142.
6. Syed Ali Hussnain, (2011). "What is Islamic Marketing". *Global Journal of Management and Business Research*, Vol, XI Issue XI Version 1, pp -100 -103
7. Yusuf Al-Qaradhawi. (2009). *Halal dan haram menurut perspektif Islam* (Abu Jabir Muhammad, Trans., 2 nd ed.). [Malay manuscript]. Johor Bahru: Perniagaan Jahabersa
8. Yasser, Farah, *Consumer Behavior in Islamic Perspective: An Empirical Analysis* (2016). *International Journal of Management Research and Emerging Sciences*, 2016. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3044658>
9. Baker Ahmad Alserhan. "Principles of Islamic Marketing". Ashgate Publishing, Ltd. 2015. p-4
10. Temporal, P. (2011), *Islamic Branding and Marketing – Creating a Global Islamic Business*, Wiley, Singapore.
11. Syed Ali Hussnain, (2011). "What is Islamic Marketing". *Global Journal of Management and Business Research*, Vol, XI Issue XI Version 1, pp -103
12. Arham M. (2010). Islamic perspectives on marketing. *Journal of Islamic Marketing*, 1(2), 149-164.
13. Ahmad Azrin Adnan. (2013). "Theoretical Framework for Islamic Marketing: Do We Need a New Paradigm?". *International Journal of Business and Social Science* Vol. 4, 157-165.
14. Alserhan B.A. (2010). On Islamic branding: brands as good deeds. *Journal of Islamic Marketing*, 1(2), pp.101-106
15. Boulanouar A.W. and Boulanouar Z. (2013). Islamic marketing and conventional marketing theory: a brief case study of marketing what Muslim women wear. *International Journal of*
16. Alserhan B. A., Althawadi O. M., & Boulanouar A. W. (2016). Theories of Islamic marketing. *International Journal of Islamic Marketing and Branding*.

E.Y.Mammadov

Doctor of Economic Sciences, professor, Azerbaijan State University of Economics

E.O.Ahmadova

Azerbaijan State University of Economics

Analysis of islamic marketing, difference from traditional marketing and methodological-theoretical basis

Abstract

Globalization, the increase in the number of Muslims and, as a result, the increase in the share of the market of customers who practice Islam, the increase in the powers and opportunities of Muslims, the economic, cultural and political transformation faced by the Islamic world, the formation of the middle class in the Islamic world and, as a result, the increase in purchasing power, the increase in demand for the consumption of halal products Along with Islamic finance, Islamic economics also gave rise to Islamic Marketing. Islamic marketing, which is a new direction in the field of social sciences and includes conducting business activities according to

the rules and laws of the Islamic religion, is currently attracting the attention of many researchers. The Muslim population, which reaches 1.6 billion worldwide and constitutes approximately 24% of the world's population, is attracting the attention of international companies and promising new opportunities with the annual turnover of halal products worth 2 trillion dollars. The main goals of this article are to explain the essence of the phenomenon of Islamic marketing, a detailed study of the achievements of scientists and researchers in this field so far, to study the structure of the Muslim customer market, which is an attractive sector, and to examine the application areas of Islamic marketing. At the same time, it is conditioned by the fact that Islamic marketing is a newly emerging field, and there are serious gaps in its theoretical and methodological basis. So, this area is one of the less appreciated areas. Thus, another goal of the article is to analyze the existing theoretical methodological basis of this field. The result of the research shows that the theories and concepts and approaches applied in traditional marketing cannot be applied to Islamic marketing.

Key words: islamic religion, islamic marketing, sharia laws, halal, haram, consumer, maketing complex.

Э.Ю.Мамедов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Э.О.Ахмедова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Исламский маркетинг, его отличие от традиционного маркетинга, анализ методологической и теоретической основы

Резюме

Глобализация, увеличение числа мусульман и, как следствие, увеличение доли рынка клиентов, исповедующих ислам, увеличение полномочий и возможностей мусульман, экономическая, культурная и политическая трансформация, с которой сталкивается исламская мире, формирование среднего класса в исламском мире и, как следствие, рост покупательной способности, увеличение спроса на потребление халяльной продукции. Наряду с исламскими финансами исламская экономика породила и исламский маркетинг. Исламский маркетинг, представляющий собой новое направление в области социальных наук и включающее в себя ведение предпринимательской деятельности по правилам и законам исламской религии, в настоящее время привлекает внимание многих исследователей. Мусульманское население, которое достигает 1,6 миллиарда человек во всем мире и составляет примерно 24% населения мира, привлекает внимание международных компаний и сулит новые возможности с годовым оборотом халяльной продукции на сумму 2 триллиона долларов. Основными целями данной статьи являются разьяснение сущности феномена исламского маркетинга, подробное изучение достижений ученых и исследователей в этой области к настоящему времени, изучение структуры потребительского рынка мусульман, который является привлекательным сектором, и изучить области применения исламского маркетинга. В то же время это обусловлено тем, что исламский маркетинг является новым направлением, и в его теоретико-методологической основе имеются серьезные пробелы. Таким образом, эта область является одной из менее популярных областей. Таким образом, еще одной целью статьи является анализ существующей теоретико-методологической базы данной области. Результат исследования показывает, что теории, концепции и подходы, применяемые в традиционном маркетинге, неприменимы к исламскому маркетингу.

Ключевые слова: исламская религия, исламский маркетинг, законы шариата, халяль, харам, потребитель, маркетинговый комплекс.

N.P.Aşurbəyli-Hüseynova
i.ü.f.d., dosent, doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0002-2641-7520
nigar-ashurbeyli-huseynova@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.12.2022

The article was received by editorial board on 15.12.2022

Статья принята к печати 15.12.2022

İXRACIN XAMMAL YÖNÜMLÜ ÖLKƏLƏRİNDƏ DİVERSİFİKASIYANIN MƏQSƏDƏUYĞUNLUĞU

Xülasə

İqtisadiyyatın diversifikasiyası müxtəlif iqtisadi sahələrin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş onun restrukturizasiyası deməkdir. Diversifikasiyanın əsas üstünlüklərindən biri – iqtisadiyyatın bir sektorundan asılı olmamasıdır. Əgər bazarların hər hansı birində problemlərin yaranması baş verərsə, o zaman bu, bütün iqtisadiyyat üçün tənəzzülün baş verməsi anlamına gəlməyəcək.

Məqalədə sənayeləşmənin iki rəqabətli strategiyaları, diversifikasiyanın uzunmüddətli inkişaf nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyəti araşdırılıb və son əlli il ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının diversifikasiyası və ixrac strukturunun yaxşılaşdırılması istiqamətində əldə etdiyi uğurlar tədqiq olunub.

Açar sözlər: *ixrac, idxal, xammal yönümlü, diversifikasiya, sənaye sektoru, təbii renta.*

GİRİŞ

İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı müzakirələr, əsas etibarilə, sənayeləşmənin iki rəqabətli strategiyaları arasında təmərküzləşir: idxalı əvəzləyən sənayeləşmə və ixracı əvəzləyən sənayeləşmə. İdxalı əvəzləyən sənayeləşmənin məqsədi yerli sənaye istehsal sahələrinin təşviq edilməsi yolu ilə xaricdə buraxılan əmtəələrin yerli əmtəələr üçün milli məhsulları ilə əvəzlənməsindən ibarətdir. İxracı əvəzləyən sənayeləşmə isə, ixrac sektorunu dəstəkləməklə, xarici rəqabət üçün yerli bazarları açmış olur və, bununla bərabər, ixrac sektorunun dəstəklənməsi sayəsində sənayeləşmə prosesini sürətləndirir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası uzunmüddətli inkişaf nöqteyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dinamik sürətdə inkişaf edən iqtisadiyyatı olan ölkələrdə ÜDM-də əsas payı istehsal və xidmət bölmələri təşkil edir. Əgər ölkə iqtisadiyyatı əmtəələrin qiymətlərində baş verən tərəddüdlər, gəlirlərin səmərəsiz bölüşdürülməsi, habelə kənd təsərrüfatı və mədənçixarma sektorlarında məhsuldarlığın aşağı templərlə artması səbəbindən həmin sektorlardan asılı vəziyyətə düşürsə, uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi ciddi sürətdə çətinləşir. Belə bir vəziyyət resurslardan birbaşa asılı olan ölkələrdə özünü daha qabarıq sürətdə büruzə vermiş olur. Məsələn bundadır ki, belə ölkələrin milli iqtisadiyyatları xarici valyuta və büdcə gəlirlərinin formalaşması fonunda hasilat sənayesindən son dərəcə asılıdır. Xüsusilə, təbii resurslara zəngin olan ölkələrin makroiqtisadi sabitliyi zəifləyir, kənd təsərrüfatı sektoru sıxışdırılmış vəziyyətə düşür, vətəndaş qarşıdurmaların ehtimalı artır və bu, yekun nəticədə, demokratik institutların fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə bir vəziyyətin əmələ gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə hökumətlər iqtisadiyyatın diversifikasiyası üzrə effektiv strategiyaları işlənilib hazırlamalı və həyata keçirilməlidir [1].

Son əlli il ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadiyyatın diversifikasiyası və ixrac strukturunun yaxşılaşdırılması iqtisamətində nəzərəcarpacaq qədər uğurlar əldə etməyə nail olublar. Bu proses müxtəlif formalarda baş verirdi. Daha əhəmiyyətli irəliləyişlər sənaye istehsalının artımı ilə bağlı olub: 1960-cı illərdə inkişafda ola ölkələrin ixracının 80 faizi ilkin xammalın payına düşürdü, bu gün isə həmin 80 faiz sənayenin müxtəlif sahələri hesabına təmin olunur. Sənaye sektorunun sürətli artımı təkcə Çində deyil, həmçinin Hindistan, Braziliya, Malayziya, Vyetnam, İndoneziya, Meksika kimi ölkələrdə də baş verib. Adları sadaladığımız yeni sənaye ölkələrinin böyük əksəriyyəti əvvəllər zəif, patriarxat iqtisadiyyata malik olan ölkələr idi. Bu gün isə onlar iqtisadiyyatın sektorlarının geniş diapazonunda global istehsal zəncirlərinə inteqrasiya olunub, sürətlə artmaqda davam edən ticarət dövriyyəsində fəal iştirak edir və əksər hallarda dünya bazarlarında dəyişikliklərə məruz qalan tələbə öz ixracını kifayət qədər sürətlə uyğunlaşdırmağı bacarır.

Resurs iqtisadiyyatına malik digər ölkələr isə müstəqil istehsal şirkətlərinin meydana gəlməsi ilə yadda qala bilmədilər. Lakin, buna baxmayaraq, resursların hasilini təmin edən güclər üçün xammal potensialından kifayət qədər uğurla istifadə edə bildilər. Belə ki, misal üçün, 1975-2004-cü illə ərzində Latın Amerika ölkələrinin dünyanın metallar bazarındakı payı 175 faiz artmışdır, filiz bazarında bu artım iki dəfə, ilkin emal olunmuş məhsullar bazarlarında isə - səkkiz dəfə təşkil etmişdir. Saxara səhrasından cənub istiqamətində yerləşən Afrika ölkələrində iqtisadiyyatın daha sürətlə artan sektoru turizm olmuşdur, hazırda burada əldə olunan gəlirlərin səviyyəsi ixrac həcmnin 10 faizindən artığını təmin edir. Yuxarıda sadaladığımız ölkə və regionlarında qeyd etdiyimiz yeniliklərin xeyli hissəsi təbii rentadan əldə olunan gəlirlər üzərində düzgün sərəncam vermə sayəsində reallaşdırılmışdır.

Ölkəmizdə istehsal edilən qeyri-neft sənayesi məhsullarının onların ixracına yeni imkanlar açır. Sənaye-istehsal sahələrinin şaxələndirilməsinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına zəmin yaratmaq üçün ölkə Prezidentinin imzaladığı sərəncamlar və təsdiq etdiyi inkişaf proqramları kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, bu fəaliyyətlə məşğul olanlara güzəştli dövlət kreditlərinin ayrılmasına, özəl sektora subsidiyaların yönəldilməsinə, ölkə boyu nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulmasına müsbət təsir göstərməkdədir[2].

İxracın strukturunda neft və digər mineral resurslar üstünlük təşkil etdiyi ölkələr məlum spesifik problemlərlə üzləşir ki, həmin problemlə məsələlər təbii resurslarla daha balanslaşdırılmış şəkildə zəngin olan ölkələr üçün səciyyəvi deyil. Bu kimi ölkələrin xüsusiyyətlərindən biri iqtisadiyyatın xammal və qalan sektorlar arasında istehsal əlaqələrinin zəif olmasıdır. Təbii renta xammal ixracı ilə bağlı olan ayrı-ayrı sektorlarda çox güclü təmərküzləşməyə malikdir, və vergilər şəklində dövlətin gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırır. Bununla bərabər, müəyyən istisnalarla, məsələn, hasilat prosesi kустar üsulu ilə həyata keçirildiyi zaman, faydalı qazıntıların hasilatı sektorunun məşğulluğa birbaşa töhfəsi kifayət qədər kiçikdir.

Ümumilikdə isə belə xüsusiyyətlər faydalı qazıntıların hasilatı istiqamətinə yönəlik ölkələr üçün böyük yaxud kiçik ölçüdə səciyyəvi xarakter daşıyır, lakin neft ixracı ilə məşğul olan ölkələrdə bu özünü daha aşkar surətdə göstərir, çünki onların iqtisadiyyatları digər dövlətlərin iqtisadiyyatları ilə müqayisədə dominantlıq təşkil edən neft-qaz sektorundan daha çox asılı vəziyyətdədir. Tarixi nöqteyi-nəzərdən neftə olan qiymətlər aşağı yaxud orta səviyyədə olduğu dövrdə (1992-2005-ci illərdə) karbohidrogen ehtiyatlarının ixracı ilə məşğul olan dünyanın otuz ən iri şirkətinin neft və qazın ixracı xətti ilə daxil olan gəlirləri ÜDM-in orta hesabla 16 faizini təşkil etməklə yanaşı vergi daxilolmaların 49 faizlik yükünü öz üzərinə götürürdü. Bəzi dövlətlərdə isə həmin göstəricilər daha yüksək olmuşdur. Məsələn, Yaxın Şərqdə yerləşən on dörd əsas neft-qaz ixracatçısı üçün bu göstərici müvafiq olaraq 20 və 57 faiz olmuşdur[1].

Nəzərə almaq lazımdır ki, ÜDM-in hesablanmasında təkcə neft-qaz sektoru deyil, həmçinin ondan birbaşa yaxud dolaylı asılı olan bir sıra digər istehsal sahələri də daxil edilir. Bununla yanaşı,

ölkəyə daxil olan ixrac mədaxili qeyri-neft vergiləri tətbiq edilən xidmət sahələrinin inkişafını da stimullaşdırır. Beləliklə, sözügedən ölkələrin neft və qazdan gerçək asılılığı göründüyündən daha yüksəkdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası mineral xammalın ixracı ilə məşğul olan ölkələrin böyük əksəriyyəti üçün çoxdankı məqsəddir. Buna baxmayaraq, xammal asılılığını aradan qaldırmağı yaxud müəyyən dərəcədə azaltmağı onların yalnız müəyyən qismi nail ola bildi. Hesab edirik ki, diversifikasiya xammal ixracına yönəlik ölkələr üçün birinci dərəcəli vəzifəyə çevrilməlidir.

Diversifikasiyanın əsas motivi uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımın daha yüksək templərinə nail olunmaqdan ibarətdir.

Belə bir məqsəd bütün ölkələrin hökumətləri üçün güclü motivasiya qismində çıxış edir, lakin ÜDM-in artım tempinə diversifikasiyanın təsir potensialı hər bir ölkənin xüsusiyyətlərindən asılı olacaq. Bu haqda daha dəqiq danışsaq, əhalinin sayını, o cümlədən, işqabiliyyətli əhalinin payını, gəlirlərin səviyyəsini, karbohidrogen ehtiyatların həcmi, ixracın təbii resursların digər növləri yönümdə yenidən bölüşdürülməsi imkanları kimi amilləri qeyd etməliyik[3].

Həmin parametrlər bir çox cəhətdən diversifikasiyanın fərdi məqsədlərini və bu prosesin xüsusiyyətlərini bir çox cəhətdən müəyyənləşdirilmiş olur. Məsələn, xammal ixracı ilə məşğul olan bir çox ixracatçı ölkələr üçün, o cümlədən Yaxın Şərq ölkələri də daxil olmaqla, diversifikasiyanın başlıca prioritetlərindən biri istehsalat sektorunda yüksək məşğulluğun təmin edilməsi məsələsi qalmaqda davam edir. Ancaq bu məsələdə Gulf Cooperation Council (GCC) təşkilatına daxil olan və işçi qüvvəsinin xalis idxalçıları olan üzv-ölkələri ilə eyni zamanda həm böyük neft-qaz ehtiyatlarına, həm də artıq işçi qüvvəsinə malik regionun digər ölkələr arasında prinsipial fərqlər mövcuddur. Belə ki, GCC dövlətləri əhalinin adambaşına düşən mineral resursların daha böyük ehtiyatlara malikdir və, bununla əlaqədar, onlar qarşısında öz əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi vəzifə dayanmır. Belə ölkələr üçün diversifikasiyanın başlıca məqsədi aktivlərin, o cümlədən uzunmüddətli strateji məqsədlərə malik xarici aktivlərin əldə olunması istiqamətində neft və qazın satışından daxil olan gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi olacaq. Bu qəbildən olan diversifikasiyanın nümunəsi kimi Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin ən iri əmirliyi olan Dubayın inkişafı modeli qeyd edilməlidir. Özünün üstün və zəif cəhətlərinə malik olmaqla, sözügedən model bu prosesin ilkin mərhələsində yer alan digər ölkələr üçün əyani nümunə qismində çıxış edir[4].

Diversifikasiyanın leyhinə olan əsas arqumentlərindən biri ondan ibarətdir ki, yaxşı balanslaşdırılmış iqtisadiyyatlar üçün uzunmüddətli perspektivdə daha yüksək artım templəri səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə sürətlənmiş artımın drayveri qismində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi xidmət edir. Bu proses sənayenin yüksək rəqabətli mühitdə fəaliyyət göstərməsi şəraitində baş verir. Bundan əlavə, müəssisələrin xarici bazarlara çıxışını stimullaşdırmaqla, hökumətlər sənaye sektorlarının daxili bazarda tələb olunmayan potensialını reallaşdırmaq şansını təqdim edir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, sektorların biri üçün açılan imkanlar nəzəri cəhətdən onunla əlaqəli digər sektorların inkişafına nəzəri cəhətdən də olsa kömək edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac yönümlü fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlər və nomenklatura ilə ixrac edilən məhsul arasında əlaqə mövcuddur. Tədqiqatlar da təsdiqləyir ki, belə bir bağlılıq mövcuddur. Bu zaman xammalın (və ya sənaye məhsulunun) yalnız bir növünü ənənəvi surətdə ixracını həyata keçirən ölkə çox da mürəkkəb olmayan texnoloji sıçrayışı reallaşdırmaq və həmin kateqoriyaya aid yanaşı məhsulların istehsalını təşkil etmək, bununla da satış bazarını genişləndirmək kimi vəzifələrin öhdəsindən gəlməkdə adətən çətinlik çəkmir.

Bununla bərabər, heç də bütün iqtisadçılar və hökumət müşavirləri diversifikasiyanın qarşısında dayanmalı olan ayrılmaz vəzifənin sənaye, o cümlədən də emal edici istehsalın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi ilə razılaşmırlar. Belə ki, o cümlədən təkrar minerallar, meşə təsərrüfatı sektorları da daxil olmaqla resurs tipli sahələrdə rəqabət üstünlüklərinə malik olan bir sıra ölkələr

sənaye sektorunun geriliyini aradan qaldırmaq cəhdi ilə müqayisədə yuxarıda sadaladığımız sektorları və sahələri daha effektiv şəkildə istifadə etmək imkanına sahibdir.

Dünya Bankı tərəfindən 2011-ci ildə nəşr olunmuş P.Albanın və E.Sinottun müəllif olduqları “Latın Amerikası və Karib Hövzəsi ölkələrində təbii resurslar: iqtisadi bumlar və enişlərdən kənar?” adlı elmi işində alimlər qeyd edirlər ki, sənaye sahələrində texniki tərəqqinin sürəti ilkin sektorla müqayisədə hər zaman daha yüksək olmur. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, ilkin sektorda toplanmış daxili təcrübə bazasında inkişafın sürətləndirilməsi və miqyasının genişləndirilməsi baxımından daha böyük imkanlar mövcuddur. Bu nəticə belə bir postulata əsaslanır ki, xammalın bəzi növlərinin istehsalı həm istehsalatın digər növləri kimi istehsal əlaqələrin eyni səviyyəsini nəzərdə tutur, həm də oxşar gəlirləri generasiya edir. Bundan əlavə, son tədqiqatlar uzunmüddətli perspektivdə ilkin xammalın dəyərinin sənaye məhsullarına olan qiymətlərə nisbətən azaldığı kimi arqumenti inkar edir. Daha zəngin təbii resurslara malik ölkələr üçün diversifikasiyanın zamanının və dərinliyinin seçimini təyin edən başqa mühüm ilkin şərtlər də mövcud ola bilər. Məsələn bundadır ki, əhalinin sürətlə artdığı bir şəraitdə əhalinin adambaşına düşən təbii rentanın payı müntəzəm surətdə aşağı düşəcək. Əhalinin illik artım tempinin 3 faizi civarında olduğu bir şəraitdə xüsusi renta 24 il ərzində iki dəfə kiçiləcək (hasilatın həcmi dəyişmədiyi təqdirdə) [5].

Diversifikasiyanın leyhinə çıxış edən digər motiv qismində makroiqtisadi və qiymət şoklarının sığortalıanmasının zəruriliyi çıxış edir. Xammal resurslarının məhdud çevrəsinin ixracını həyata keçirən ölkələr buna daha çox meyllidir.

Yuxarıda sadaladığımız bu və ya digər arqumentlərin əhəmiyyəti iqtisadiyyatın diversifikasiyasının gözlənilən nəticəsi ilə müqayisədə təbii rentanın istismarının gözlənilən zaman üfqiündən asılı olacaq. Bununla bərabər, resursların tükənməsi iqtisadiyyatda və ümumiyyətlə ölkədə struktur yeniliklərin və dəyişikliklərin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınması olan heç də yeganə amil deyil.

Doğrudur, ayrı-ayrı hallarda görə bilərik ki, təbii mühitin kobud istismarı dövlətin deqradasiyaya uğramasına və cəmiyyətin dağılmasına gətirib çıxara bilər (Pasxa adasında meşələrin qırılmasından sonra olduğu kimi), lakin bir qayda olaraq ölkə miqyasında mineral resursların tam tükənməsi baş vermir. Buruq və mədənçıxarma sənayesində tətbiq olunan çağdaş texnologiyalar kəşf edilmiş yataqların istismar müddətini uzun illərə artırmaq imkanı verir. Bundan əlavə, xammala olan qiymətlərdə tərəddüdlərin baş verməsini nəzərdə alsaq, əksər hallarda kommersiya ehtiyatların qiymətləndirilməsi fiziki deyil, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən həyata keçirilir.

Lakin hətta nəhəng təbii resurslara malik ölkələr belə onların rəqabət üstünlüklərini tez bir surətdə aradan qaldırmaq iqtidarında olan texnoloji şokların təhdidlərini düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Məhz bu səbəbə görə hətta hasilat qeyri-aqressiv şəkildə aparıldığı təqdirdə belə diversifikasiyanın həyata keçirilməsinin əhəmiyyətli stimulu kimi dəyərləndirilməsi mümkün olan iqtisadi risklərin qüvvədə qalmasını müşahidə etmək mümkündür[6].

Bütün bu amillər ölkənin inkişafının ümumi strategiyasında diversifikasiyanın hansı əhəmiyyət kəsb edəcəyinə təsir göstərir, habelə diversifikasiyanın bu və ya digər strategiyasının seçimini müəyyənləşdirmiş olur.

Bəzi hallarda onu xammal sektoru çərçivəsində də aparmaq kifayətdir, məsələn, təbii rentanın müddətini uzatmaq məqsədilə onun dislokasiyasını neftdən təbii qaza, yaxud dağ filizinə dəyişməklə, eləcə də bu sektorda istehsalat əlaqələrini möhkəmləndirməklə. Digər hallarda prioritet vəzifə kimi sənayenin resurstutumlu və əməktutumlu seqmentlərinin inkişafı olmalıdır.

Ümumilikdə, təbii resursların ehtiyat həcmələrinin müxtəlif olduğunu, əlavə iqtisadi və siyasi məhdudiyyətlərin isə çox vaxt fərdi xarakter daşdığını nəzərə alaraq, müxtəlif ölkələr diversifikasiyanın fərqli-fərqli məqsədlərini güdür.

Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, effektiv diversifikasiya ölkənin gələcəyinə yaxşı investisiya yatırımı kimi xidmət edə bilər, lakin diversifikasiyanın keyfiyyətsiz proqramlarının və strategiyalarının həyata keçirilməsinə resursların hədsiz dərəcədə böyük miqdarda sərf edilməsi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Diversifikasiya siyasətinin uğurlu həyata keçirilməsinin nümunələri qismində – Malayziya, İndoneziya və Meksika kimi ölkələrə nəzər salaq. Bu ölkələrin hər birinin keysini daha ətraflı dəyərləndirək:

Malayziya – 1970-ci illərdə idxalın əvəzlənməsindən imtina etmiş və ucuz işçi qüvvəsinə əsaslanan ixrac yönümlü sənayenin inkişafını stimullaşdıran siyasətə üstünlük verməyə başlamış ilk neft ixrac edən ölkələrdən biridir. Malayziya özünün ixrac bazasını, habelə emaledici sektorun müxtəlifliyini uğurla genişləndirməyə nail olmuşdur. Bu gün emaledici sektor ixracın üçdə birindən artığını, əgər buna neft emalını və təbii resurslarla bağlı digər istehsal sahələrini də əlavə etsək, bu göstərici ixracın dördüdə üçünü təşkil edir.

Makroiqtisadi siyasət xərcləri azaltmaq məqsədi daşıyırdı. Milli valyutanın devalvasiyası istehsalın daha da ucuzlaşmasına səbəb oldu[6].

Qoyulan məqsədə çatmaq üçün Malayziya hibrid yanaşmaya üstünlük vermişdir:

- ixrac sahələrinə, xüsusilə də elektronikanın istehsalına birbaşa xarici investisiyaların stimullaşdırılmasını seçmə üsulu ilə həyata keçirmişdir;
- azad ticarət zonalarının inkişafına üstünlük vermişdir;
- daha aşağı vergilər təklif etmişdir;
- sabit biznes mühiti, eləcə də rəqabətqabiliyyətli əmək haqqı ilə savadlı və ixtisaslaşdırılmış işçi qüvvəsini təmin etməyi bacarmışdır.

Bütün bunlar Malayziya ixracatının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini artırdı.

Ölkə texnologiyaların transfertinin maksimallaşdırılması məqsədilə sənayenin konkret strateji sahələrinin inkişafını stimullaşdırmışdır. Malayziya tərəfindən əhəmiyyətli hesab edildiyi sektorlarda artımın stimullaşdırılması məqsədilə fəal dövlət müdaxiləsindən istifadə olunurdu, məhiyyət etibarilə dövlət “vençurlu kapitalist” qismində çıxış edirdi. Əsas vəsaitlərin toplanılmasının sürətlə həyata keçirilməsi ilə parallel olaraq, insan kapitalının toplanılması da son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli məsələ kimi qiymətləndirilirdi. Malayziya hökuməti dövlət müəssisələrini əməkdaşların fasiləsiz hazırlığının və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin olunması məqsədilə istifadə edirdi. Nəticədə, Malayziya qeyri-neft sənayələrinin inkişafına diqqət yetirərək neftdən həddən artıq asılılığını azalda bildi: öncə aqrar-sənaye kompleksində, indi isə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda [7].

İndoneziya – 1980-ci illərdə neft qiymətlərinin kəskin enməsindən sonra emaledici sənaye sahəsində xarici kapitalın cəlb olunmasına istiqamətlənmiş bir sıra ixracayönümlü strategiyalar qəbul etmişdir. Bu siyasətin əsas alətləri sırasında azad ticarət zonalarının yaradılması, vergi güzəştlərinin tətbiqi, tarif məhdudiyyətlərin və qeyri-tarif maneələrin zəiflədilməsi, eləcə də inkişafda olan ölkələr arasında mübadilə məzənnəsinin ən böyük devalvasiyası qeyd edilməlidir. Bunun nəticəsində əmək haqqının nisbətən aşağı səviyyəsinə əsaslanan əməktutumlu istehsal sahələrinin (tekstil, ayaqqabı məhsullarının, elektronikanın və s. istehsalı) əhəmiyyətli artımı olmuşdur.

1980-ci illərdə həyata keçirilən liberalizasiya dövründə hökumət “strateji yumşalmaya” gedib və öz strateji layihələrindən yalnız bəzilərini saxlayıb, məsələn, metallurgiya və aviasiya sənayesində. Bu zaman dövlət xərclərinə ciddi nəzarət edərək, əhəmiyyətli pul ehtiyatlarının akkumulyasiyasına nail olunmuşdur. İndoneziyanın təcrübəsi göstərir ki, hökumət tərəfindən lazımlı və düzgün dəstək tədbirləri yerinə yetiriləndə, nisbətən kasıb ölkə şəraitində mürəkkəb texnologiyalar sahəsi sıfırdan uğurla qurula bilər. Bu gün İndoneziya hava gəmilərinə müxtəlif

xidmətlərin göstərilməsi və təyyarələrin ehtiyat hissələrinin istehsalı üzrə klasterlərə malik inkişafda olan ölkələrin seçilmiş qrupunun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Malayziya təcrübəsində olduğu kimi, İndoneziya hökuməti də nisbətən sərbəst ticarət rejimində 1978 və 1983 cü illərdə milli valyutanın devalvasiyasına fəal şəkildə müraciət etdi və bu da müsbət ticarət balansının qorunmasına səbəb oldu. İqtisadiyyatın diversifikasiyası səbəbindən artıq neft ixrac gəlirlərinin yeganə mənbəyi olmağından çıxdı və neft bumları dövründə ölkə qeyri-xammal məhsulların əsas ixracatçısı idi [7].

Meksika – eyni ilə İndoneziya olduğu kimi, əməkətutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsindən başladı və daha mürəkkəb sahələrin inkişafıda irəli gedə bildi. Ölkə həm də azad ticarət zonalarının inkişafına da böyük önəm verəklə yənə xarici şirkətlərin cəlb edilməsi ilə əməkətutumlu istehsal sahələrinin formalaşdırılmasına fokuslanırdı. Bu, ixracı artırmaq imkanı vermişdi, lakin firmalar əlavə dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa nail ola bilmədi və qalan iqtisadiyyatla zəif əlaqələrə malik idi. Meksikanın texnoloji və sənaye inkişafını son 15 il ərzində avtomobil sənayesinin inkişafına görə qiymətləndirmək olar. 2012-ci ildə bu sektorda məşğulluq səviyyəsi ABŞ-ın Orta Qərbindəki məşğulluq səviyyəsini üstələmişdi və, gözlənilməli kimi, sürətli artım davam edəcək. Aydın ki, NAFTA razılaşması və 2000-ci illərdə mübadilə məzənnəsinin dəyərsizləşməsi Amerika Birləşmiş Ştatlarına ixracı planlaşdıran avtomobil şirkətləri tərəfindən birbaşa xarici investisiyalar üçün cəlbədicə ölkəyə çevrilməkdə xeyli kömək etmişdi.

Buna baxmayaraq, Meksikada müxtəlif ştatlar tərəfindən istehsal klasterlərin yaradılması məqsədilə qəbul olunmuş siyasət, eləcə də həmin klasterlərin məhsuldarlıq və keyfiyyətin yüksəldilməsi nöqtəy-nəzərdən effektivliyi kifayət qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən, Quanaxuato ştatı müxtəlif firmaların cəlb edilməsi üçün güclü stimullara malik investisiya strategiyası kimi gələcə verilə biləcək bir plana riayət edirdi. İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi nöqtəy-nəzərdən dövlət 2600 akr sahədə daxili liman, gömrük obyektlərini, dəmir yolu deposunu və yerli aeroportla birləşdirən yolu inşa etdirmişdi. Yaxınlıqda mühəndis kadrlarla təmin edən politexnik universitet yerləşir, ştat isə xarici ölkələrə fəhlələri təlimdən keçirmək və öyrətmək üçün firmalara müxtəlif stimullar təqdim edir. Həmçinin, ştat tərəfindən xarici firmaların cəlb edilməsi prosesi də uğurla həyata keçirilmişdi. Bu, vergi güzəştlərinin hesabına mümkün olmuşdu.

NƏTİCƏ

Diversifikasiyanın leyhinə olan əsas arqumentlərindən biri ondan ibarətdir ki, yaxşı balanslaşdırılmış iqtisadiyyatlar üçün uzunmüddətli perspektivdə daha yüksək artım templəri səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə sürətlənmiş artımın drayveri qismində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi xidmət edir. Bu proses sənayenin yükskrəqabətli mühitdə fəaliyyət göstərməsi şəraitində baş verir. Bundan əlavə, müəssisələrin xarici bazarlara çıxışını stimullaşdırmaqla, hökumətlər sənaye sektorlarının daxili bazarda tələb olunmayan potensialını reallaşdırmaq şansını təqdim edir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, sektorların biri üçün açılan imkanlar nəzəri cəhətdən onunla əlaqəli digər sektorların inkişafına nəzəri cəhətdən də olsa kömək edə bilər.

Bununla bərabər, heç də bütün iqtisadçılar və hökumət müşavirləri diversifikasiyanın qarşısında dayanmalı olan ayrılmaz vəzifənin sənaye, o cümlədən də emaledici istehsalın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi ilə razılaşmırlar.

Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, effektiv diversifikasiya ölkənin gələcəyinə yaxşı investisiya yatırımı kimi xidmət edə bilər, lakin diversifikasiyanın keyfiyyətsiz proqramlarının və startegiyalarının həyata keçirilməsinə resursların hədsiz dərəcədə böyük miqdarda sərf edilməsi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Diversifikasiya siyasətini uğurlu həyata keçirən, nisbətən uğurlu neft ixracatçıları – Malayziya, İndoneziya və Meksika kimi ölkələrin keysini dəyərləndirdikdən sonra, toplanmış təcrübədən irəli gələn siyasət dərsləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- idxalın əvəzlənməsi strategiyalarını daha çox effektivliyi ilə seçilə bilməyən firmalar yaradırdı, çünki onlar beynəlxalq bazarlarda rəqabət aparmaqdan kənarda qalmışdı. Bunun əvəzində onlar qapalı daxili bazara, eləcə də xarici resurslara və texnologiyalara söykənirdi. Beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə, habelə tenoloji modernləşməyə və əlavə dəyərin artan xətti üzrə yüksəlməsinə fokuslanmaq son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- Malayziya nümunəsi daha uğurlu olmuşdu, burada müqayisəli üstünlüklərə (misal üçün, təbii resurslarla bağlı istehsalata) malik sahələrdə yüksək əlavə dəyərin yaradılmasına investisiyaların yatırılması siyasətinin və müqayisəli üstünlüklər həddlərindən kənarda yer alan sahələrə (misal üçün, elektronika) çıxışının təmin edilməsinin uzlaşdırılması müşahidə olunurdu;

- Malayziyanın əldə etdiyi təcrübənin neftin ixracı ilə məşğul olan digər ölkələrin təcrübəsi ilə müqayisəsi göstərir ki, sənayenin müdafiəsi üçün qiymət diporsiyalarının (tariflər və qiymətlər üzrə nəzarətin həyata keçirilməsi vasitəsilə) yaradılması ilə müqayisədə məqsədli sahələrdə resursların təklifini (misal üçün, ixtisaslaşmış işçi qüvvəsini, infrastrukturun yaradılmasını, konsaltinqi) stimullaşdırmaq daha önəmli idi;

- İndoneziya və Meksikanın təcrübəsi əyani surətdə göstərir ki, aşağı əmək haqqında əsaslanan əməkətlü istehsal üzərində fokuslanmaq, yekun nəticədə, məhsuldarlığın məhdud şəkildə artmasına gətirib çıxarır. Meksikanın əldə etdiyi təcrübə həmçinin onu sübut edir ki, cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyalar sənaye klasterlərin yaradılmasına yönəldilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Agosin, M., R. Alvarez et C. Bravo-Ortega (2012), "Determinants of Export Diversification around the World: 1962-2000", in *The World Economy*, 35(3).
2. Z.A.Şəkərliyeva. (2019). Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyiləri və diversifikasiyalasdırılması . AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası (iyul-avqust).
3. Harvard Business Review/2010/ March-April.
4. Стратегии модернизации на основе нефтяных доходов: ОМАН и ОАЭ, (2012). Дипломатическая служба.
5. www.worldbank.org
6. Economic diversification: Lessons from practice. *Contributed by the world bank group*. (2019). Economic Diversification And Empowerment.
7. F.Rahmanov. (2018). Diversification of Economy the Republic of Azerbaijan on base sustainable development of non oil sector. International Conference on Eurasian Economies.

N.P.Ashurbayli-Huseynova

PhD, Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics
ORCID 0000-0002-2641-7520

The feasibility of diversification in commodity-oriented exporting countries

Abstract

Diversification of the economy means its restructuring aimed at the development and improvement of different sectors of the economy. One of the main advantages of diversification is the lack of dependence on one sector of the economy. If there are problems in one market, it does not mean that a recession will hit the whole economy.

This article examines two competitive industrialization strategies, examining the successes achieved over the past fifty years in diversifying the economies of developing countries. Emphasis

is placed on the importance of diversification in terms of long-term development and improving the structure of exports.

Key words: exports, imports, product orientation, diversification, industrial sector, natural rents.

Н.П.Ашурбейли-Гусейнова

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
ORCID 0000-0002-2641-7520

Целесообразность диверсификации в странах с сырьевой ориентацией экспорта

Резюме

Диверсификация экономики означает ее реструктуризацию, направленную на развитие и совершенствование различных отраслей экономики. Одно из главных преимуществ диверсификации – отсутствие зависимости от одного сектора экономики. Если возникновение проблем произойдет на любом из рынков, то это не будет означать, что спад произойдет для всей экономики.

В статье рассматриваются две конкурентные стратегии индустриализации, исследуются достигнутые за последние пятьдесят лет успехи в диверсификации экономики развивающихся стран. Уделяется особое внимание важности диверсификации с точки зрения долгосрочного развития и улучшения структуры экспорта.

Ключевые слова: экспорт, импорт, ориентация на сырье, диверсификация, промышленный сектор, натуральная рента.

E.A.Qəribli
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
egaribli@hotmail.com
A.Y.Süleymanova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aliyayunis@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.11.2022

The article was received by editorial board on 08.11.2022

Статья принята к печати 08.11.2022

TƏBİİ QAZ TƏCHİZATI SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-AVROPA BİRLİYİ ÖLKƏLƏRİNİN TİCARƏT- İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI

Xülasə

Avropada mövcud enerji böhranı Brüssel və enerji ixrac edən tərəfdaşlar arasında enerji əməkdaşlığının gücləndirilməsini zəruri etdi. Bu məqsədlə Azərbaycan və Avropa İttifaqı geniş spektrdə uğurlu əməkdaşlığı davam etdirir və hər iki tərəf mövcud əməkdaşlığı gücləndirmək və genişləndirməkdə maraqlıdır.

2022-ci il fevralın 4-də Aİ-nin energetika üzrə komissarı Kadri Simson və Qonşuluq və Genişlənmə üzrə komissarı Oliver Varhelyi Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurasının (Southern Gas Corridor Advisory Council) Nazirlərin 8-ci iclasında iştirak etmək üçün Azərbaycana səfər ediblər. Azərbaycan və Aİ TAP vasitəsilə Azərbaycan qazının nəqlinin potensial artırılması ilə bağlı danışıqlara aparılıb. Bununla belə, Azərbaycan və Aİ arasında təməlqoyma sazişi cari ilin iyulun 18-də Avropa Komissiyasının Azərbaycanla Azərbaycan təbii qazının idxalını artırmaq məqsədilə “Enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”nu imzalaması ilə əldə edilib. Bununla da Azərbaycandan Avropaya 2027-ci ilə qədər ildə ən azı 20 milyard kubmetr qaz ixrac ediləcəyi qərara alınıb. Bu sənəd Brüssel və Bakı arasında əməkdaşlıq üçün yeni dövr açdı.

Azərbaycan təbii qaz tədarükünü artırmaqla Avropanın enerji təhlükəsizliyini dəstəkləyəcək Aİ-nin strateji enerji tərəfdaşları sırasındadır. Cənub Qaz Dəhlizi (CQD) artıq başa çatıb və rəsmi Bakı Xəzər təbii qazını Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə Avropanın enerji bazarlarına ixrac edir. Gücləndirilmiş enerji əməkdaşlığına əsaslanaraq, Azərbaycan Aİ-yə təbii qaz tədarükünü 2021-ci ildəki 8,1 milyard kubmetrdən 2022-ci ildə gözlənilən 12 milyard kubmetrə çatdırır.

Deməli, aydındır ki, Azərbaycan avropalı tərəfdaşları ilə uzunmüddətli qaz alqı-satqısı müqavilələri imzalamağı gözləyir və Avropada mövcud geosiyasi ssenari belə sazişlərin tezliklə imzalanmasını zəruri edir.

Açar sözlər: *təbii qaz tədarükü, əməkdaşlıq, Cənub Qaz Dəhlizi, Avropa Komissiyası.*

GİRİŞ

Rusiya təbii qaz ixracını kəsdiyi üçün Avropa enerji böhranı ilə üzləşib. Avropa elektrik enerjisinin kəsilməsinə, bağlanan fabriklərə və dərin tənəzzülə səbəb ola biləcək enerji böhranının qarşısını almaq üçün mübarizə aparır.

Əsas səbəb Rusiya qitənin illər boyu fabriklər işlətmək, elektrik enerjisi istehsal etmək və evləri isitmək üçün asılı olduğu ucuz təbii qaz təchizatını dayandırır. Bu, Avropa hökumətlərini

iqtisadi artımın yavaşlaması və ev təsərrüfatlarının kommunal xərclərinin artması kimi yeni tədarüklər və təsirləri azaltmaq yolları üçün çıxılmaz mübarizəyə sövq etdi.

Rusiyanın dövlət ixracatçısı “Qazprom” Almaniyaya qaz daşıyan magistral boru kəmərinin bağlı qalacağını deyib və Rusiya ilə bir çox işlərə qadağa qoyan sanksiyalar səbəbindən problemlərin həll edilə bilməyəcəyini iddia edərək böhran daha da dərinləşib.

Avropalı rəsmilər bunun enerji şantajı olduğunu və Rusiyanın işğalına qarşı Ukraynanı dəstəklədiyi üçün Avropa İttifaqına təzyiq göstərmək və parçalamaq məqsədi daşdığını deyirlər.

“Şimal axını 1” boru kəmərinin dayandırılması o deməkdir ki, Rusiya qaz nəqli bir il əvvəllə müqayisədə 89% azalıb. Rusiya Avropanın təbii qazının 40%-ni, hətta daha çoxunu ucuz enerjinin iqtisadiyyatın sütunu olan Almaniyaya verirdi.

Hələ də Rusiya qazının bir hissəsi Ukraynadan keçən boru kəməri ilə Slovakiyaya, digəri isə Qara dənizi keçərək Türkiyəyə, oradan da Aİ üzvü Bolqarıstana keçməklə Avropaya axır. Rusiya ötən ilin yayında, Ukraynada müharibə başlamazdan əvvəl təbii qaz ixracını azaltmağa başlamışdı. Bu isə əlbəttə ki, qaz qiymətlərinin kəskin bahalaşmasına səbəb olmuşdu (<https://www.pbs.org/newshour/world/europe-is-facing-an-energy-crisis-as-russia-cuts-gas-heres-why#:~:text=Europe%20is%20strugglin%20to%20contain,generate%20electricity%20and%20heat%20homes,2022>).

Daha sonra Qazprom bir sıra Avropa ölkələri müharibənin başlanmasına cavab verdikdən sonra Rusiya bankları, müəssisələri və şəxsləri ilə bir çox sövdələşməni qadağan edərək fəaliyyətini dayandırdı

METOD

Tədqiqat zamanı araşdırmada yer verilən təhlil metodu sistemli təhlil metodudur. Sistemli təhlil metodu ilə ilk olaraq, Avrop Birliyi ölkələrinin təbii qaz idxalı ilə bağlı mövcud vəziyyət təhlil edilmiş, Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Rusiya ilə Avropa Birliyi ölkələri arasında təbii qaz ticarəti üzərində qurulmuş əməkdaşlığı son durumu qiymətləndirilmişdir.

Daha sonra təbii qaz təchizatı sahəsində Azərbaycanla Avropa Birliyi ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri və bu ticarətin 2022-ci ildə güclənməsi səbəb və perspektivləri təhlil edilərək nəticələr əldə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Avropanın Rusiya qazına alternativləri. Avropa İttifaqında enerji təhlükəsizliyinin iki əsas mənbəyi var: Avropa enerji bazarının, xüsusən də Mərkəzi və Şərqi Avropa kimi regionların integrasiyasındakı boşluqlar və idxalın kəsilməsi. Bu problemlərlə mübarizə aparmaq üçün Enerji İttifaqı strategiyası özünün beş ölçüsündən ikisində enerji adalarının və Avropanın infrastruktur xəritəsindən problemin aradan qaldırılmasına və təchizatın pozulduğu ssenarilər üçün qabaqlayıcı planlaşdırma üçün həmrəylik mexanizmlərinin işlənilməsinə diqqət yetirmişdir.

Enerji Birliyinin məqsədinin bir hissəsi AB-nin qaz tədarükünü əvvəl 2006-cı ildə, sonra isə 2009-cu ildə etibarsız tərəfdaş olduğunu sübut edən və Ukrayna ilə münaqişənin başlanğıcında bunu birdəfə sübut edən Rusiyadan uzaqlaşdırmaqdır. Bu da yeni strateji addımların atılmasına olan ehtiyacdən xəbər verir.

Enerji İttifaqının strategiyası Avropanın enerji təhlükəsizliyini həm daxildə, həm də xaricdə gücləndirmək üçün bir sıra tədbirləri təklif edir. Xarici aspektlərdən biri Avropa qaydalarına və təchizat meyarlarına uyğunluğun təmin edilməsi üçün Hökumətlərarası Sazişlərin (IGA) üçüncü ölkələrlə yenidən müzakirəsi prosesində Komissiyaya nəzarətçi rolunun verilməsini əhatə edir. Bu, Komissiyaya “Cənub axını” kimi layihələr Avropanın maraqlarına uyğun gəlmədiyi zaman narahatlıqlarını bildirməyə imkan verir. Digər aspekt Rusiya qazından asılılıq probleminə cavab verir (<https://www.eureporter.co/world/azerbaijan-world/2022/09/08/eu-azerbaijan-energy-cooperation-in-the-midst-of-the-energy-crisis/>, 2022).

Rusiya Aİ-nin əsas xam neft və təbii qaz tədarükçüsüdür və ortamüddətli perspektivdə Rusiya qazından uzaqlaşmaq qeyri-real olmasa da, bir sıra texniki və siyasi maneələri aradan qaldırmaq lazımdır. Qısamüddətli perspektivdə həll yolunun bir hissəsi məqsədyönlü investisiyalardan və daxili əlaqələri yaxşılaşdırmaq və Aİ qonşuları ilə əlaqələri genişləndirmək üçün mövcud Aİ alətlərini səfərbər etməkdən ibarətdir. Fevral Kommunikasiyasında dörd alternativ marşrutun və qaz təchizatı mənbələrinin gücləndirilməsi, həmçinin potensial fasilələrlə mübarizə üçün regional qovşaqların yaradılması qeyd edilmişdir. Bu alternativlər Azərbaycan da daxil olmaqla aşağıda sıralanmışdır:

- Yaxın Şərqi və Şimali Afrikadan qaz idxalı;
- Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistandan keçən Cənub Qaz Dəhlizi üzrə işlərin intensivləşdirilməsi;
- ABŞ və Avstraliyadan, eləcə də Şərqi Afrikadan Mayeləşdirilmiş Təbii Qazın (LNG) idxalı.

Regional alternativlər

Azərbaycan. Azərbaycan Aİ-nin Rusiyadan kənarda qaz tədarükünün şaxələndirilməsi strategiyasına cavab vermək üçün ən yaxşı təchizatçıdır. Azərbaycan uzun müddətdir ki, Qərbi enerji şirkətləri ilə Azəri-Çıraq-Dərsinli Günəşli neft layihəsi və Şahdəniz qaz-kondensat layihəsi, həmçinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) boru kəmərləri vasitəsi ilə əməkdaşlıq edir.

2020-ci ilə qədər ildə 18-19 milyard kubmetr qaz tədarük edib ki, bunun da ən azı 6 milyard kubmetri Türkiyə bazarına, 10 milyard kubmetri isə Yunanıstan, Albaniya və İtaliyaya verilir. 2014-cü ildə Şahdəniz konsorsiumu nəhayət ki, Azərbaycan qazını Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdıracaq Trans Adriatik Boru Kəmərinə (TAP) qaz ehtiyatlarının verilməsinə razılıq verdi. Beləliklə, kiçik nəqliyyat imkanlarına malik olsa da, bu layihə Avropa Birliyinin diversifikasiya söylərinə töhfə verəcəkdir. (Chyong K., Slavkova L., Tcherneva V., 2015).

ANALİZ

Avropa ölkələrinə təbii qaz ixracı

Boru kəməri qaz axınları Rusiya, Norveç, Böyük Britaniya, Şimali Afrika və Xəzər regionu vasitəsilə Avropaya çatır (şəkil 1). Rusiya boru kəmərləri Avropaya Almaniya (Şimal axını I), Polşa (Yamal), Ukrayna və Türkiyədən keçir. Norveç qazı bu ilin sonuna qədər Baltik boru kəməri (Polşaya) tamamlandıqdan sonra Almaniya, Hollandiya, Belçika, Böyük Britaniya və Danimarka vasitəsilə daxil olur. Şimali Afrika və Azərbaycandan qaz İspaniya, İtaliya, Türkiyə və Yunanıstan vasitəsilə daxil olur. Ümumilikdə, hazırda qeyri-rus boru kəmərləri ümumi qaz idxal gücünün 30 faizini, Rusiya boru kəmərləri isə 42 faizini, LNG idxal terminalları isə idxal gücünün daha 28 faizini təşkil edir. Boru kəmərinin gücündən istifadə 2021-ci ildə Norveçdən 81 faiz, digər qeyri-Rusiya ölkələrindən isə 50-60 faiz təşkil etmişdir (Cədvəl 1).

Mövcud infrastruktur Rusiya qazının müəyyən ölkələrə nəqlinin qismən kəsilməsini təmin edə bilər. Rusiya qazının Polşa, Bolqarıstan, Finlandiya, Danimarka və Hollandiyaya tədarükü artıq dayandırılıb, Almaniya, İtaliya, Fransa və digər ölkələrə isə azaldılıb.

Cədvəl 1

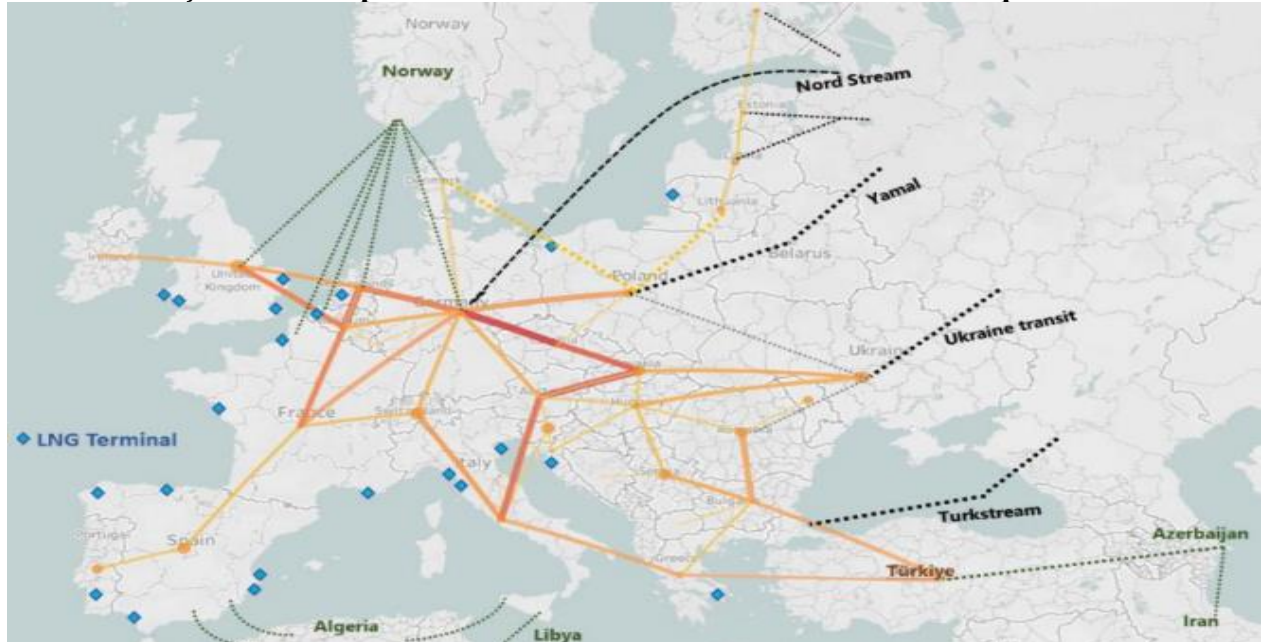
Aİ Qaz İdxal Gücü və Mənbə üzrə Təchizat 2021

Aİ Qaz İdxal Tutumu və Mənbə üzrə Təchizat (bcm), 2021				
<i>Milyard kubmetr</i>	İllik Tutum	2021 Axın	Ehtiyat Tutum	İstifadə dərəcəsi
	<i>Boru Kəməri Axınları</i>			
Rusiya	276	153	123	55%
Norveç	109	88	21	81%
Şimali Afrika	79	40	38	51%

Azərbaycan	13	8	5	62%
Ümumi boru kəmərləri	477	289	188	61%
<i>LNG İdxal Terminalları</i>				
Ümumi LNG	187	72	115	39%

Mənbə: Gabriel, B., Flanagan, M., Foda, K., Maslova, S., Pienkowski, A.(2022)

Şəkil 1: Avropa: Transsərhəd ötürmə imkanları və idxal nöqtələri

Mənbə: Gabriel, B., Flanagan, M., Foda, K., Maslova, S., Pienkowski, A.(2022)

Bolqarıstanın Azərbaycandan qaz idxalını və Yunanıstan və Türkiyə üzərindən LNG idxalını artırmaq imkanları var. Finlandiya yeni icarəyə götürülmüş üzən LNG terminalının ilin sonuna qədər Rusiya idxalını tam kompensasiya edəcəyini gözləyir, Danimarka axınının böyük hissəsini Almaniya alır və Hollandiya Rusiya qazına davamlı çıxışı olan təchizatçılardan idxal edə bilmişdir.

2022-ci ildə təbii qaz təchizatı sahəsində Azərbaycan-Avropa birliyi ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələri

Rusiyanın Ukraynaya müdaxiləsi səbəbindən Avropa Birliyi ölkələri Rusiyaya alternativ təchizatçılar axtarmağa başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, Avropa Komissiyası (EU Commission) 2022-ci ilin iyul ayında Azərbaycanla təbii qaz idxalını 2027-ci ilə qədər ildə ən azı 20 milyard kubmetrə çatdırmaq üçün anlaşma memorandumu imzalayıb. Komissiyanın sədri Ursula fon der Leyen Azərbaycanla olan enerji əməkdaşlığın Rusiya ilə olan asılılıqdan uzaqlaşmağın ən güclü tərəfdarın olduğunu bildirib. Komissiyanın məlumatına əsasən, Azərbaycan artıq Avropa Birliyinə təbii qaz tədarükünü 2021-ci ildəki 8,1 milyard kubmetrdən 2022-ci ildə gözlənilən 12 milyard kubmetrə çatdırır (<https://www.reuters.com/business/energy/eu-signs-deal-with-azerbaijan-double-gas-imports-by-2027-2022-07-18/>, 2022)

Bununla da, Azərbaycan bu il Avropaya təbii qaz ixracını 31 faiz artıraraq 12 milyard kubmetrə çatdıracaq. Buna görə də Azərbaycanda 2022-ci ilin yanvar-avqust aylarında qaz hasilatının 10 faizə yaxın artdığını və 30,6 milyard kubmetrə çatmışdır.

Müqavilə həmçinin Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Yunanıstandan keçən Cənub Qaz Dəhlizinin genişləndirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

May ayında AB liderləri Rusiyanı Ukraynaya səbəbsiz işğalına görə cəzalandırmaq üçün sanksiyaların bir hissəsi olaraq ilin sonuna qədər Rusiyanın əksər neft idxalını dayandırmağa razılaşmışdır. Rusiya artıq AB ölkələrinin ehtiyatlarının artırılmasının qarşısını almaq üçün qaz

tədarükünü azaltmağa başlamış və bununla da, Avropa Komissiyasını “qaz tələbatının azaldılması planı” hazırlamağa sövq etmişdir (<https://finance.yahoo.com/news/azerbaijan-ramp-gas-exports-europe-140000885.html>, 2022).

Avropada təbii qaz təchizatı mənbələrinin şaxələndirilməsi və Azərbaycanla əməkdaşlıq

Avropalıların təhlükəsiz və sərfəli enerji təchizatının təmin edilməsinin əsas hissəsi təchizat marşrutlarının şaxələndirilməsini əhatə edir. Buraya Aİ ölkələrinin təbii qaz və digər enerji resurslarının vahid təchizatçısından asılılığını azaldan yeni marşrutların müəyyən edilməsi və qurulması daxildir.

Cənub Qaz Dəhlizinin açılışı. Cənub-Şərqi Avropanın bir çox ölkələri təbii qazın böyük hissəsi və ya hamısı üçün bir təchizatçıdan asılıdır. Bu ölkələrə tədarüklərini şaxələndirməyə kömək etmək üçün Cənub Qaz Dəhlizi Xəzər hövzəsindən AB-ə qaz gətirən boru kəməri infrastrukturunu təmin edir.

2020-ci ilin sonunda açılan, 2022-ci ilin mart ayına olan Cənub Qaz Dəhlizi Avropaya ilk 10 milyard kubmetr (bcm) qazı çatdırmışdır. Cənub Qaz Dəhlizinin 2022-ci ildə tam gücü ilə təxminən 10,5 milyard kubmetr qaz tədarük edəcəyi gözlənilir.

Avropa Birliyinin Cənub Qaz Dəhlizini dəstəkləmək üçün fəaliyyətlərinə aşağıdakılar daxildir (https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/diversification-gas-supply-sources-and-routes_en, 2022):

- Azərbaycandan qazın Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Albaniya və Adriatik dənizi vasitəsilə İtaliyaya nəqlini nəzərdə tutan Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Kəmərinin (TANAP) və Trans-Adriatik-Boru Kəmərinin (TAP) tikintisinə dəstək vermək, onları PCI siyahılarına salmaqla;

- Azərbaycan kimi regionda qaz tədarükçüləri ilə sıx əməkdaşlıq etmək;
- Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Albaniya kimi tranzit ölkələrlə sıx əməkdaşlıq etmək.

Cənub Qaz Dəhlizi boru kəmərinə qitəyə idxal olunan cari tədarük həcmi iki dəfə artırmaq məqsədilə Avropa Azərbaycandan daha çox təbii qaz tələb edir. Azərbaycan hazırda üç Avropa ölkəsi - İtaliya, Yunanıstan və Bolqarıstan ilə aktiv müqavilələrə malikdir, Prezident Əliyevin sözlərinə görə, digər Avropa ölkələrindən tələbat artmaqdadır. Bu kimi amillər Balkan üçün nəzərdə tutulan İon-Adriatik boru kəmərinin və tezliklə açılışı olacaq Yunanıstan-Bolqarıstan birləşdirici boru kəmərinə təkan verir.

Azərbaycan 31 dekabr 2020-ci il tarixindən Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə Avropaya təbii qaz tədarük edir. TAP Avropanın enerji təchizatının artırılması və şaxələndirilməsini dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuş Cənub Qaz Dəhlizi (SGC) meqa boru kəmərinin bir hissəsini təşkil edir. Dəhlizin son seqmenti olan TAP Türkiyə-Yunanıstan sərhədindən başlayır və Yunanıstan və Albaniyadan keçməklə 773 kilometr quru və 105 kilometr dəniz marşrutları ilə İtaliyadakı son məntəqəyə doğru uzanır.

Üç seqmentli SGC yeddi ölkəni və altı tənzimləmə sistemini əhatə edir, 11 müxtəlif investoru birləşdirir və ilk növbədə Avropada olan 12 müxtəlif qaz alıcısını təmin edir. Boru kəmərinin ilkin 16 milyard kubmetr (bcm) illik nəql həcmi müvafiq olaraq 6 milyard kubmetr və 10 milyard kubmetr olan Türkiyə və Avropa arasında bölüşdürülür.

3500 kilometr uzunluğunda olan meqa boru kəməri Avropanın enerji təhlükəsizliyini gücləndirir, onun enerji təchizatını şaxələndirir və Azərbaycan qazının fasiləsiz axını təmin etməklə dekarbonizasiya səylərini artırır. Bu günə qədər tikilmiş dünyanın ən mürəkkəb və bahalı boru kəmərlərindən biri kimi müəyyən edilən Cənub Qaz Dəhlizi Xəzər dənizinin ehtiyatlarından təbii qazı birbaşa Avropa bazarına daşıyan unikal enerji marşrutudur. SGC üçün əsas təbii qaz mənbəyi təxmin edilən 1,2 trilyon kubmetr təsdiqlənmiş ehtiyata malik Azərbaycanın dənizdəki Şahdəniz yatağıdır.

Hazırda Azərbaycandan gündəlik qaz ixracının ən böyük payı Avropa bazarının payına düşür. Avropalı istehlakçılara sutkada təqribən 27 milyon kubmetr Azərbaycan qazı verilir.

2023-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın Avropa İttifaqına 12 milyard kubmetr qaz tədarük edəcəyi gözlənilir. 2027-ci ilə qədər qaz tədarükünün ümumi həcmnin ildə 20 milyard kubmetrə çatacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycanın təsdiq edilmiş minimum ehtiyatları 2,6 trilyon kubmetr qazdır. Ölkənin hakimiyyət orqanları qlobal bazarlarda təbii qaza artan tələbatı cavab olaraq iki yeni qaz yatağının istismara verilməsi niyyətindədir. Yeni yataqların Avropa istehlakçılarına çatan cari həcmə əhəmiyyətli bir hissə əlavə edəcəyi gözlənilir.

Ölkənin ən böyük qaz-kondensat yataqlarından biri olan "Abşeron"un ilk mərhələdə istismara verilməsi və ildə 1,5 milyard kubmetr hasil ediləcəyi gözlənilir. İstifadə edilməmiş potensialı olan digər iri yataqlar isə "Babək" və "Ümid"-dir. təxmin edilən ehtiyatlar müvafiq olaraq 400 və 200 milyard kubmetrdir (Hajiyeva G., 2022).

Dörd ölkə Azərbaycan qazının Avropaya nəqlini artırmaq üçün yardım təklif edir. Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan və Slovakiyanın qaz şəbəkəsi operatorları Azərbaycanın vəd etdiyi əlavə təbii qazın Avropaya nəqlini təklif etmişdir.

Prezident İlham Əliyevlə görüşdə çıxış edən Radev, dörd Avropa İttifaqı ölkəsi Azərbaycan qazının mərkəzi, qərbi və cənubi Avropaya daha sürətli və daha ucuz nəqlinə imkan yaratmaq üçün öz şəbəkələrini təklif etmişdir. Təklif olunanlar, bu ölkələrin integrasiya olunmuş qaz şəbəkələri vasitəsilə Azərbaycan tədarükünü dərhal nəql etməsinə imkan verəcəkdir (<https://www.reuters.com/business/energy/four-countries-offer-help-boost-azeri-gas-supply-europe-2022-09-30/>, 2022).

Cənub Qaz Dəhlizi boru kəmərləri şəbəkəsinin son hissəsi olan Trans-Adriatik boru kəməri keçən il İtaliya kimi Avropa ölkələrinə 8 milyard kubmetrdən çox Azərbaycan qazı gətirmişdir. Azərbaycan isə bu il idxalı 40% artıraraq 11,2 milyard kubmetrə çatdırmağı planlaşdırır (David, B., 2022).

Bu təklif, Azərbaycan qazının Bolqarıstana deyil, həm də Avropaya daha böyük həcmdə gəlməsinə imkan verməsi və bütövlükdə Avropa qitəsinin enerji təhlükəsizliyinə dəstək verməsi deməkdir və Azərbaycan və Avropa Birliyi ölkələri arasındakı ticari-iqtisadi əməkdaşlığın güclənməsinə müsbət təsiri olacaqdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan və Avropa Birliyi enerji sahəsində əməkdaşlığı gücləndirmək və genişləndirmək üçün böyük potensiala malikdir. Belə potensiala tək cə təbii qaz deyil, həm də elektrik enerjisi, enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji daxildir.

Azərbaycanın enerji sektorunda baş verən son hadisələr yaxın onillikdə ölkənin ixrac imkanlarını artıracaq. Bununla belə, Azərbaycan təbii qazı Rusiya qazına rəqib deyil və Avropa-Rusiya qarşdurması fonunda Azərbaycanın strategiyası milli maraqların təmin edilməsi, eləcə də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Bu səbəbdən, Avropa və Azərbaycan arasında möhkəmlənən ticari-iqtisadi əlaqələr uzunmüddətli və davamlı xarakter daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Chyong K., Slavkova L., Tcherneva V. (2015). "Europe's alternatives to Russian gas". European Council on Foreign Relations https://ecfr.eu/article/commentary_europes_alternatives_to_russian_gas311666/
2. Gunay Hajiyeva (2022). "President Aliyev Reveals Plans to Double Gas Exports to Europe". Caspian News <https://caspiannews.com/news-detail/president-aliyev-reveals-plans-to-double-gas-exports-to-europe-2022-9-4-41/>

3. Gabriel B., Flanagan M., Foda K., Maslova S., Pienkowski A.(2022) "Natural Gas in Europe: The Potential Impact of Disruptions to Supply". International Monetary Fund, 48 p. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2022/07/18/Natural-Gas-in-Europe-The-Potential-Impact-of-Disruptions-to-Supply-520934>
4. David B. (2022). "Azerbaijan opens new gas pipeline to Bulgaria". Eurasianet, <https://eurasianet.org/azerbaijan-opens-new-gas-pipeline-to-bulgaria>
5. <https://www.reuters.com/business/energy/eu-signs-deal-with-azerbaijan-double-gas-imports-by-2027-2022-07-18/> - EU signs deal with Azerbaijan to double gas imports by 2027, 2022
6. <https://finance.yahoo.com/news/azerbaijan-ramp-gas-exports-europe-140000885.html> - Azerbaijan To Ramp Up Gas Exports To Europe By 30%, 2022
7. <https://www.reuters.com/business/energy/four-countries-offer-help-boost-azeri-gas-supply-europe-2022-09-30/> - Four countries offer help to boost Azeri gas supply to Europe, 2022
8. <https://www.eureporter.co/world/azerbaijan-world/2022/09/08/eu-azerbaijan-energy-co-operation-in-the-midst-of-the-energy-crisis/> - EU-Azerbaijan energy co-operation in the midst of the energy crisis, 2022
9. https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/diversification-gas-supply-sources-and-routes_en - Diversification of gas supply sources and routes, 2022

E.A.Garibli

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

A.Y.Suleymanova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Development of trade and economic relations between Azerbaijan and EU countries in the field of natural gas supply

Abstract

The current energy crisis in Europe has made it necessary to strengthen energy cooperation between Brussels and energy exporting partners. For this purpose, Azerbaijan and the European Union continue successful cooperation in a wide range, and both sides are interested in strengthening and expanding the existing cooperation.

On February 4, 2022, EU Energy Commissioner Kadri Simson and Neighborhood and Enlargement Commissioner Oliver Varhelyi visited Azerbaijan to participate in the 8th Ministerial meeting of the Southern Gas Corridor Advisory Council. Azerbaijan and the EU have held negotiations regarding the potential increase in the transportation of Azerbaijani gas through TAP. However, the ground-breaking agreement between Azerbaijan and the EU was reached on July 18 of this year when the European Commission signed the "Memorandum of Understanding on strategic partnership in the field of energy" in order to increase the import of Azerbaijani natural gas with Azerbaijan. it was decided to export at least 20 billion cubic meters of gas. This document opened a new era for cooperation between Brussels and Baku.

Azerbaijan is among the EU's strategic energy partners, which will support Europe's energy security by increasing natural gas supply. The Southern Gas Corridor (SGC) is now complete and official Baku exports Caspian natural gas to European energy markets via the Trans-Adriatic Pipeline (TAP). Based on enhanced energy cooperation, Azerbaijan is increasing natural gas supplies to the EU from 8.1 billion cubic meters in 2021 to an expected 12 billion cubic meters in 2022.

So, it is clear that Azerbaijan expects to sign long-term gas purchase and sale agreements with its European partners, and the current geopolitical scenario in Europe makes it necessary to sign such agreements soon.

Key words: natural gas supply, cooperation, Southern Gas Corridor, European Commission.

Э.А.Гарибли

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

А.Ю.Сулейманова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Развитие торгово-экономических отношений между Азербайджаном и странами ЕС в сфере поставок природного газа

Резюме

Нынешний энергетический кризис в Европе потребовал укрепления энергетического сотрудничества между Брюсселем и партнерами по экспорту энергии. С этой целью Азербайджан и Европейский Союз продолжают успешное сотрудничество в широком диапазоне, и обе стороны заинтересованы в укреплении и расширении существующего сотрудничества.

4 февраля 2022 года комиссар ЕС по энергетике Кадри Симсон и комиссар по вопросам добрососедства и расширения Оливер Вархейи посетили Азербайджан для участия в 8-м министерском заседании Консультативного совета Южного газового коридора. Азербайджан и ЕС провели переговоры относительно возможного увеличения транспортировки азербайджанского газа по ТАР. Однако новаторское соглашение между Азербайджаном и ЕС было достигнуто 18 июля этого года, когда Европейская комиссия подписала «Меморандум о взаимопонимании о стратегическом партнерстве в области энергетики» с целью увеличения импорта азербайджанского природного газа с Азербайджану было принято решение экспортировать не менее 20 миллиардов кубометров газа. Этот документ открыл новую эру сотрудничества между Брюсселем и Баку.

Азербайджан входит в число стратегических энергетических партнеров ЕС, которые будут поддерживать энергетическую безопасность Европы за счет увеличения поставок природного газа. Строительство Южного газового коридора (ЮГК) завершено, и официальный Баку экспортирует каспийский природный газ на европейские энергетические рынки через Трансадриатический трубопровод (ТАП). На основе расширенного энергетического сотрудничества Азербайджан увеличивает поставки природного газа в ЕС с 8,1 миллиарда кубометров в 2021 году до ожидаемых 12 миллиардов кубометров в 2022 году.

Таким образом, понятно, что Азербайджан рассчитывает на подписание долгосрочных договоров купли-продажи газа со своими европейскими партнерами, а нынешний геополитический сценарий в Европе требует скорейшего подписания таких договоров.

Ключевые слова: газоснабжение, сотрудничество, Южный газовый коридор, Европейская комиссия.

R.T.Həsənov
i.e.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rasimt.hasanov@gmail.com

M.Q.Qarayev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
muradqarayev00@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 04.12.2022

The article was received by editorial board on 04.12.2022

Статья принята к печати 04.12.2022

DÜNYA MALİYYƏ-VALYUTA SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Beynəlxalq valyuta sistemi maliyyə institutları, transmilli korporasiyalar və investorlardan ibarət olan maliyyə mühitinin əməliyyat sisteminə aiddir. Beynəlxalq valyuta sistemi beynəlxalq ödənişlər, valyuta məzənnələrinin müəyyən edilməsi və kapitalın hərəkəti qaydalarını və prosedurlarını müəyyən etmək üçün institusional çərçivə təmin edir. Bu gün beynəlxalq valyuta və maliyyə sistemləri vahid valyutaya deyil, bir neçə valyutaya əsaslanır. Valyuta bazarı bu gün dünyanın ən böyük bazarlarından biridir. Burada pul bir il müddətində dəyişdirilir. Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatlarının valyutası ÜDM-dən dəfələrlə çoxdur. Təbii ki, bu həmişə belə olmayıb və ötən əsrdə çox şey dəyişib. Məsələn, 20-ci əsrin əvvəllərində bir neçə valyuta var idi. Bu gün valyuta sistemi global şəbəkə kimi bütün dünyanı əhatə edir. Təbii ki, valyuta bazarının onu digər bazarlardan fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu bazar elə bir bazardır ki, burada əməliyyatlar heç bir malın iştirakı olmadan həyata keçirilir - bir ölkənin pulu digər ölkənin puluna dəyişdirilir. Bundan əlavə, valyuta bazarında müxtəlif valyutaların istifadəsi səbəbindən vahid ödəniş vasitəsi yoxdur. Bu baxımdan valyutaların qiymətləndirilməsinə və onların nisbətinin qurulmasına ehtiyac var. Bu valyuta məzənnəsi vasitəsilə baş verir. Son yeddi il ərzində valyuta məzənnəsi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, bu da öz növbəsində müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və bizim tədqiqatımızda əsas məqsəd beynəlxalq maliyyə-valyuta sistemində Azərbaycan valyutasının yerinin müəyyənləşdirilməsidir.

Açar sözlər: valyuta sistemi, İMF, valyuta məzənnəsi.

GİRİŞ

Beynəlxalq maliyyə sistemi (IMS) ən çox transsərhəd ödənişlər, valyuta məzənnələri və kapitalın hərəkətliliyi vasitəsilə beynəlxalq iqtisadi mübadiləni asanlaşdıran maliyyə institutlarını, transmilli korporasiyaları və investorları cəlb edən maliyyə mühitini əsaslı şəkildə təcəssüm etdirir. Valyuta qeyri-rezidentlər tərəfindən mübadilə vasitəsi, dəyər anbarı və ya hesab vahidi kimi istifadə edildikdə beynəlxalq valyutadır. Bu rolu müxtəlif valyutalar yerinə yetirsə də, tarixən mübadilə vasitəsi baxımından ən dominant valyuta həm də əsas dəyər anbarı və hesab vahidi rolunu oynamışdır.

Geniş mənada pul dəyərin riyazi ifadəsidir. İqtisadi hesablamalar apararkən istifadə olunan psixoloji alətdir. Bunu edə bilən pul müxtəlif ardıcıl funksiyaları yerinə yetirə bilər. Mübadilə vasitəsi kimi çıxış etmək ən əsas funksiya kimi istinad edilir.

METOD

Tədqiqatın aparılması üçün təhlil, sintez, müqayisəli analiz və qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

ANALİZ

Hiksin yanaşmasına bənzər, dünyanın beynəlxalq valyutaları arasında daim mövcud olan iyerarxiyanı xarakterizə edən Koenin Valyuta Piramidasıdır (Cohen 2012). Piramida üç kateqoriyadan ibarətdir - Top Valyutalar, Patrisiya Valyutaları və Elit Valyutalar. Ən yaxşı valyutalar ümumiyyətlə bütün məqsədlər üçün qəbul edilən və əhatə dairəsi olan pul sinfi kimi müəyyən edilir.

Hazırda ABŞ dolları (ABŞ dolları və ya dollar) Top Valyutaların yeganə nümayəndəsidir. Bu, miqyas iqtisadiyyatı, minimal əməliyyat xərclərinə can atmaq və iqtisadiyyatda pulların sayını məhdudlaşdırmaq üçün tarixi tendensiya məntiqinə uyğundur. İkinci kateqoriya Patrisiya valyutalarıdır - avro və Yapon yuanıdır. Patrisian valyutaları “müxtəlif transsərhəd məqsədlər üçün istifadəsi əhəmiyyətli olsa da, dominantdan daha az olan və populyarlığı geniş yayılmış olsa da, qlobaldan daha az olan pullar” kimi xarakterizə olunur. Son kateqoriya, Elit Valyutalar, kiçik beynəlxalq valyutalardan ibarətdir - funt sterlinq, İsveçrə frankı, Kanada və Avstraliya dolları və bir neçə başqa valyuta. Bunlar müəyyən dərəcədə transsərhəd istifadə üçün uyğun olmaq üçün kifayət qədər cəlbedici, lakin məhdud əhatə dairəsi və ya domen olan pullardır.

Milli valyuta necə beynəlxalq valyutaya çevrilə bilər? Bu məqamda ağılımıza gələn növbəti məntiqli sual budur. Beynəlxalq pulların yaradılmasını müəyyən edən qüvvələr və atributlar hansılardır? IFS-də milli valyutaların rolları əsasən beynəlxalq ticarətin dinamikası, kapitalın beynəlxalq axını və beynəlxalq maliyyə əməliyyatları ilə müəyyən edilir. İMS-in tarixi bir sıra dramatik inqilablar deyil, davamlı təkamül kimi təsvir edilə bilər. “Beynəlxalq pul sisteminin tarixi nöqtəyi-nəzərdən ən diqqət çəkən xüsusiyyəti dəyişiklikdən daha çox davamlılıqdır”. IMS-in təkamülünə nəzər salsaq, ölkənin beynəlxalq ticarətdəki rolu ilə dünya iqtisadiyyatında valyuta rolu arasında sistematik bir nümunəni asanlıqla müşahidə edə bilərik.

Dünyanın aparıcı ticarət ölkəsinin valyutası yüksək beynəlxalq valyuta olmaq üçün güclü ilkin şərtə malikdir. Güman ki, pul vahidi ilə dövlət hakimiyyəti arasında da əlaqə var, lakin hansı dəyişənin asılı, hansının müstəqil olması, birincinin və ya əksinə səbəbin sonuncunun olması aydın deyil. Yazılarından birində Benjamin Cohen (2013) asılı dəyişən kimi gücün valyuta seçimi ilə necə idarə olunduğunu təhlil edir. O deyir: “Valyuta nə qədər güclüdirsə, ölkə də bir o qədər güclüdür” və o, “böyük güclərin böyük valyutaları var” yazan Nobel mükafatı laureatı Robert Mundelldən fikrini diqqətə çatdırır.

Əgər milli valyutanın beynəlxalq valyutaya çevrilməsi nəzərdə tutulursa, o, beynəlxalq valyuta rolunu yerinə yetirməyə başlamalıdır; rollar nə qədər çox olarsa, beynəlxalq valyuta bir o qədər uyğun olar. Həmçinin, valyutanın beynəlxalq istifadəsinin coğrafi miqyası və ümumi miqyası valyutanın beynəlxalq səviyyədə aktuallığını artırır.

Bununla belə, milli hökumətin digər ölkələr üzərində gücü və ya təsiri olmadığı halda, öz milli valyutasından beynəlxalq pul qazanmaq imkanları çox məhduddur. Buna görə də beynəlxalq səviyyəyə yüksəlməyə can atan valyuta ilk növbədə etibarlı olmalıdır ki, beynəlxalq aktyorlar da buna nail ola bilsinlər. ondan ya mübadilə vasitəsi, dəyər anbarı və ya hesab vahidi kimi istifadə etməyə hazırdırlar.

Cohen (1971) görə hökumətin qərarının həlledici olduğu bir vəziyyət var. Bu o zaman baş verir ki, valyuta ilk dəfə əhəmiyyətli dərəcədə beynəlxalq valyuta kimi istifadə olunmağa başlayır və hökumət ya ratifikasiya etməli, ya da “bazarın hökmünü” veto etməlidir. Hökumət öz valyutasının digər ölkələr tərəfindən beynəlxalq pul kimi istifadə edilməsindən qorunmaq qərarına gələrsə, hakimiyyət orqanları onların valyutasının istifadəsini məhdudlaşdıran tədbirlər görməlidir. Digər tərəfdən, dövlətlər öz valyutasının beynəlxalq valyutaya çevrilməsinin tərəfdarı olduğu halda, hökumət orqanlarının bu prosesi təşviq etmək üçün heç bir addım

atmasına ehtiyac yoxdur. Birləşmiş Ştatlar hökumətinin müharibələrarası dövrdə etdiyi şey budur.

Beynəlxalq pul nəzəriyyəsi qapalı iqtisadiyyatda pul nəzəriyyəsi ilə eyni anlayışlara əsaslanır. Transaksiya xərcləri və miqyas iqtisadiyyatı sistemdə çox az və ya hətta yalnız bir beynəlxalq valyutanın mövcudluğuna səbəb olur. Cohen (1971a: 25) yalnız milli pulları olan beynəlxalq iqtisadiyyatı barter iqtisadiyyatı ilə müqayisə edir. Mal və ya xidmət ticarəti etmək istəyən iki ölkə varsa, onlar öz milli valyutalarını dəyişdirməlidirlər. Bununla belə, bu asan iş deyil. Onlar məzənnə ilə bağlı razılığa gəlmək üçün sövdələşməyə getməlidirlər. Belə bir proses beynəlxalq ticarət üçün ümumi valyuta istifadə olunarsa, etibarsız sayıla bilən xeyli əməliyyat xərcləri yaradır. Adətən bu, əməliyyat məqsədləri üçün cəlbədiciliyinə görə dünya ticarətində üstünlük təşkil edən bir ölkənin valyutası olacaqdır.

Azərbaycanı kiçik açıq və inkişaf edən iqtisadiyyat kimi xarakterizə etmək olar. Bundan başqa, neft istehsalçısı və ixracatçısı kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı son illərdə xeyli inkişaf edib. Bu dövrdə enerjiyə tələbat çox artmışdır. Bu vəziyyət neftin qiymətinin də artmasına səbəb olub. Məhz bu məsələ ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan kimi neft ixrac edən ölkələrdə ÜDM artımı artıb. Bu vəziyyətlə yanaşı, yerli valyuta bahalaşib və artan tələbatı baxmayaraq, inflyasiya templərində ciddi artım olmayıb.

2014-cü ilin ikinci rübündən etibarən neftin qiymətinin sürətlə azalması valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olub. Ölkədə uzun müddət ərzində cari əməliyyatlar hesabının profisiti olsa da, 2015-ci ildə cari əməliyyatlar hesabında kəsir yaranıb. Həm cari əməliyyatlar hesabının kəsiri, həm də dövlət xərclərinin azalması valyuta təklifini xeyli azaldıb. Digər tərəfdən, qonşu ölkələrdə baş verən devalvasiyaların psixoloji təsiri xarici valyutaya (xüsusən də Amerika dollarına) tələbin kəskin artmasına səbəb olub, dollarlaşma tendensiyası güclənib. Belə bir şəraitdə Mərkəzi Bank valyuta bazarına və milli valyutaya təzyiqi azaltmaq üçün 2015-ci ilin fevralında devalvasiya qərarı qəbul edib.

Lakin iyul ayından neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması milli valyutaya təzyiqlə məzənnənin aşağı düşəcəyi gözləntilərini artırıb. Bu səbəblərə görə 2015-ci ilin dekabrında “azad məzənnə” rejiminə keçilməsi qərara alınıb. Odur ki, ABŞ dollarının məzənnəsi ilə neft qiymətləri arasındakı əlaqəyə görə, son hadisələr Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mühüm göstərici kimi qəbul edilə bilər.

21 fevral 2015-ci il tarixindən etibarən Azərbaycan milli valyutası olan dolların manata qarşı rəsmi məzənnəsi 1,05 manat səviyyəsində müəyyən olunub ki, bu da məzənnənin zəifləməsi prosesi başlayana qədər müəyyən edilmiş məzənnədən 33,86 faiz yüksəkdir. Azərbaycan milli valyutası 2006-cı ildən bəri ilk dəfə olaraq ABŞ dollarına nisbətə ucuzlaşıb.

2015-ci il fevralın 21-də manatın kəskin devalvasiyası digər inkişaf etməkdə olan dövlətlərin iqtisadiyyatlardakı hərəkətlərlə geniş şəkildə uzlaşdı. Olduğu kimi, valyutanın qəfil enməsi Mərkəzi Bankın və bank sisteminin etibarını sarsıtdı - hökumətin xarici rəqabət qabiliyyətini yaxşılaşdırmaqla artımı artırmaq məqsədinə qarşı durdu.

Azərbaycan hələ də 2015-ci il devalvasiyasının iqtisadi nəticələrindən qurtula bilməyib və ictimaiyyətin məzənnə dəyişikliyinə həssaslığı artıb. Uzun müddət ABŞ dollarına nisbətən stabil olan Azərbaycan manatı bir il ərzində 50%-ə qədər dəyərini itirəndə həm daxili, həm də xarici ticarətdə çətinliklər yarandı. Devalvasiyanın ixraca təsiri hələ də nəzərə çarpar.

Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) məlumatına görə, 2012-ci ildə dolların məzənnəsi 0,78 manat olduğu halda Azərbaycan 1,9 milyard dollar neft ixrac etdiyi halda, 2017-2018-ci illərdə bu göstərici təxminən 1,5-1,6 milyard dollara düşüb, baxmayaraq ki, hazırda bir dollar 1,70 manatdır. 2017-2018-ci illərdə hökumət tərəfindən qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlərə baxmayaraq, qeyri-neft ixracı hələ də

devalvasiyadan əvvəlki səviyyəyə çatmayıb. Neft və qazın böyük paya sahib olduğu ixracın ümumi azalması dünya bazarında neft və qazın qiymətinin kəskin ucuzlaşması ilə bağlıdır.

Mərkəzi Bankın izlədiyi aktiv pul və məzənnə siyasətləri, qiymət sabitliyi və inflyasiya gözləntilərinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bir sıra mühüm daxili və xarici inflyasiya faktorunu neytrallaşdırmaq, iqtisadi aktivliyi və məşğulluğu dəstəkləmək üçün monetar mühitin ardıcıl normallaşması, artım və sabitlik baxımından balanslaşdırılmış nəticələrin əldə edilməsini mümkün etmişdir.

Qiymət sabitliyi iqtisadiyyatın istehlakçılar və biznes üçün əlverişli olan mühüm elementidir. Aşağı inflyasiya milli valyuta daxilində sabit alıcılıq qabiliyyətini təmin edir. Qiymətlərin sabitləşdirilməsi siyasəti sahibkarlara orta inamla investisiya və istehlak planlarını hazırlamağa imkan verir. Davamlı aşağı inflyasiya, millisaniyədə uzunmüddətli əmanətləri təşviq etmək, dollarlaşma və faiz dərəcələrini azaltmaq, gəlirlərin və əmanətlərin devalvasiyasını azaltmaq. Bu, yerli investisiya potensialını artırır və iqtisadi artımı stimullaşdırır. Sosial sabitliyin mühüm elementi olan aşağı inflyasiya aşağı gəlirli əhəlinin istehlak səviyyəsini qoruyur və gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsinin qarşısını alır.

Qiymət sabitliyi istehlakçılar və biznes üçün əlverişli iqtisadi mühitdə mühüm elementdir. Aşağı inflyasiya milli dolların sabit alıcılıq qabiliyyətini təmin edir. Qiymət sabitliyinə əsaslanan siyasət sahibkarlara orta təminatlarla investisiya və istehlak planlarını hazırlamağa imkan verir. Davamlı aşağı inflyasiya, millisaniyədə uzunmüddətli əmanətləri təşviq etmək, dollarlaşma və faiz dərəcələrini azaltmaq, gəlirlərin və əmanətlərin devalvasiyasını azaltmaq. Bu, yerli investisiya potensialını və iqtisadi artımı artırır. Sosial sabitliyin mühüm elementi olan aşağı inflyasiya aşağı gəlirli əhəlinin istehlak səviyyəsini qoruyur və gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsinin qarşısını alır.

Pandemiya dövründə bütün dünyada iqtisadiyyatda durğunluq hökm sürürdü. Həm Azərbaycanda, həm də dünyada peyvəndləmə prosesinin tətbiqi ilə global iqtisadiyyat yavaş-yavaş bərpa olundu. 2021-ci ilin iyun ayında BRENT markalı xam neftin orta qiyməti 73,1 dollara çatıb. Neftin qiyməti ilə bağlı qısamüddətli proqnozlar 65-70 ABŞ dolları səviyyəsində qruplaşdırılıb. Pandemiyanın yaratdığı sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alsaq, manatın məzənnəsinə yanaşmanın məqsədəuyğun olduğunu deyə bilərik. Bununla belə, nəzərə almalıyıq ki, hazırkı məzənnə siyasəti hələ də qeyri-sabitdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun böyük ehtiyatları (nisbi ifadələrlə) olmasaydı, 2020-ci ildə manatı sabit saxlamaq mümkün olmazdı. 2015-ci ildəki devalvasiyanın yaratdığı çətinliklər (hətta 2021-ci ildə hiss olundu), Mərkəzi Bank ilk fürsətdə manatı real üzən valyuta rejiminə keçirməlidir. 2020-ci ildə ölkəmiz bazarı külli miqdarda xarici valyuta ilə təmin etməklə (və təbii ki, prosesdə itkilərlə üzləşməklə) manatı dəstəkləyə bildi, lakin növbəti dəfə bu "həll" effektiv olmaya bilər. Neft Fondunun məhdud təbii sərvət mənbəyindən formalaşan ehtiyatları milli valyutanın qısamüddətli sabitliyini qorumaq üçün israf edilməməlidir. Neft Fondunun vəsaitləri Fondun ilkin missiyasına uyğun olaraq daha uzunmüddətli, daha səmərəli və daha dayanıqlı məqsədlər üçün istifadə edilməli və nəsillər arasında bərabərliyə nail olmaq üçün çalışmalıdır.

Mərkəzi Bank manatın məzənnəsinə nə qədər süni şəkildə saxlasa, növbəti devalvasiya və onun mənfi nəticələri bir o qədər ağır olacaq. Bunun qarşısını almaq üçün Mərkəzi Bank və aidiyyəti dövlət qurumları qısamüddətli perspektivdə müvafiq qısa və ortamüddətli strategiya qəbul etməli, əhalini bu mövzuda maarifləndirməli və maliyyə institutlarının portfəllərinin şaxələndirilməsini stimullaşdırmalıdır.

Bütün bunları indi neftin qiymətinin qalxdığı vaxt etmək lazımdır, çünki yalnız neftin qiyməti yüksək olanda Azərbaycanda xarici valyutaya "psixoloji tələbat" yoxdur. Neft qiymətlərində növbəti eniş baş verən zaman çox gec ola bilər. Milli valyutanın məzənnəsinə

siyasət və onun geridə qalmış maraqları yox, azad bazarın qüvvələri müəyyən etməlidir. Ümumiyyətlə, ötən ili müsbət yekunlaşdırma bildik. Enerji qiymətlərinin yüksək olması səbəbindən milli valyutanın məzənnəsinin sabit qalacağı gözlənilir. Təbii ki, risklər qaçılmazdır. Manatın məzənnəsi ciddi şəkildə enerji daşıyıcılarının qiymətlərindən asılı olduğundan, hazırda manata güclü təzyiq yoxdur.

Təbii ki, Mərkəzi Bankın siyasəti ondan ibarətdir ki, qısamüddətli dalğalanmalar, psixoloji təzyiqlər, qısamüddətli təsiredici amillər məzənnəyə təsir etməsin. İndi ABŞ siyasətinin əsasını dolların bahalaşması təşkil edir ki, bu ssenaridə manata birbaşa təsir edəcək. Bizə təkcə dolların bahalaşması deyil, həm də qonşu ölkələrdə: Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkiyədə valyutaların dəyərindəki dəyişikliklər də təsir edir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) sədri Taleh Kazımov mətbuat konfransında bildirib ki, 2022-ci ilin sonuna qədər Azərbaycan manatının ABŞ dollarına nisbətə məzənnə siyasətində dəyişiklik gözlənilmir. O qeyd edib ki, hazırda AMB-nin valyuta hərəqlərində tədiyyə balansında profisit və tələbin kəskin azalmasını nəzərə alaraq Azərbaycan manatının məzənnəsinin 2022-ci ilin sonuna kimi dəyişməsi ilə bağlı heç bir gözlənti yoxdur.

NƏTİCƏ

Neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi xüsusilə 2014-cü ildən sonra Azərbaycanda valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb oldu. Bu vəziyyətlə yanaşı, həmin dövrdə qonşu dövlətlər də devalvasiya etdilər. Bu amillərlə əlaqədar olaraq bu dövrdə xarici valyutaya tələbatda artım müşahidə olunub. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Mərkəzi Bankı bu problemləri azaltmaq üçün 2015-ci ildə iki fərqli devalvasiya etmək qərarına gəlib.

Milli valyutanın məzənnəsinə siyasət və onun geridə qalmış maraqları yox, azad bazarın qüvvələri müəyyən etməlidir. Ümumiyyətlə, ötən ili müsbət yekunlaşdırma bildik. Enerji qiymətlərinin yüksək olması səbəbindən milli valyutanın məzənnəsinin sabit qalacağı gözlənilir. Təbii ki, risklər qaçılmazdır. Manatın məzənnəsi ciddi şəkildə enerji daşıyıcılarının qiymətlərindən asılı olduğundan, hazırda manata güclü təzyiq yoxdur. Təbii ki, Mərkəzi Bankın siyasəti ondan ibarətdir ki, qısamüddətli dalğalanmalar, psixoloji təzyiqlər, qısamüddətli təsiredici amillər məzənnəyə təsir etməsin. İndi ABŞ siyasətinin əsasını dolların bahalaşması təşkil edir ki, bu ssenaridə manata birbaşa təsir edəcək. Bizə təkcə dolların bahalaşması deyil, həm də qonşu ölkələrdə: Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkiyədə valyutaların dəyərindəki dəyişikliklər də təsir edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Frederic M., (2012) "The Economics of Money, Banking, and Financial Markets." New York: Pearson,. p.720.
2. Elvin M, Shahriyar M., Elsevar İ, Samir M, Farid J, Azərbaycan'da Finansal Gelişmenin Ölçülmesi, Journal Of Baku Engineering UNIVERSITY- economics and administration, 2019. Volume 3, Number 2 Pages 101-109.
3. Nazrin B., (2022) Issues of stability and sustainability of exchange rates of the national currency of Azerbaijan, Baku State University, pages 65-81.
4. Ulkar G., (2018) "Impact of free-floating exchange rate to Azerbaijan economy" Azerbaijan State University of Economics.
5. Camelia O., (2018), A NEW INTERNATIONAL MONETARY SYSTEM ON THE HORIZON?, Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research, Issue 1/2018; Vol. 52, pages 18.

6. Elvin M, Shahriyar M., Elsevar İ, Samir M, Farid J, Azərbaycan'da Finansal Gelişmenin Ölçülmesi, Journal Of Baku Engineering UNIVERSITY- economics and administration, 2019. Volume 3, Number 2 Pages 101-109.

7. <https://www.cbar.az/>

8. <https://www.imf.org/en/Home>

R.T.Hasanov

Doctor of Economic Sciences, Azerbaijan State University of Economics

M.G.Garayev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Assessment of Azerbaijan's position in the world financial and currency system

Abstract

The international monetary system refers to the operating system of the financial environment, which consists of financial institutions, transnational corporations and investors. The international monetary system provides an institutional framework for determining the rules and procedures for international payments, the determination of exchange rates, and the movement of capital. Today, international monetary and financial systems are based not on a single currency, but on several currencies. The foreign exchange market is one of the largest markets in the world today. Here money is exchanged for one year. The currency of the economies of the world's most developed countries is many times greater than the GDP. Of course, this has not always been the case, and much has changed in the past century. For example, at the beginning of the 20th century, there were several currencies. Today, the currency system covers the whole world like a global network. Of course, the foreign exchange market has its own characteristics that distinguish it from other markets. This market is a market where transactions are carried out without the participation of any goods - the money of one country is exchanged for the money of another country. In addition, there is no single means of payment due to the use of different currencies in the foreign exchange market. In this regard, there is a need to evaluate currencies and establish their ratio. This happens through the exchange rate. Over the past seven years, the exchange rate has undergone significant changes, which in turn significantly affects the state of the economy of various countries, and the main goal of our research is to determine the place of the Azerbaijani currency in the international financial and monetary system.

Key words: monetary system, IMF, exchange rate.

Р.Т.Гасанов

д.э.н, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

М.Г.Гараев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический университета

Оценка положения Азербайджана в мировой финансово-валютной системе

Резюме

Международная валютная система относится к операционной системе финансовой среды, которая состоит из финансовых институтов, транснациональных корпораций и инвесторов. Международная валютная система обеспечивает институциональную основу для определения правил и процедур международных платежей, определения обменных курсов и движения капитала. Сегодня международные валютно - финансовые

системы основаны не на одной валюте, а на нескольких валютах. Валютный рынок сегодня является одним из крупнейших рынков в мире. Здесь деньги обмениваются на один год. Валюта экономик самых развитых стран мира во много раз превышает ВВП. Конечно, так было не всегда, и за последнее столетие многое изменилось. Например, в начале 20 века валют было несколько. Сегодня валютная система охватывает весь мир подобно глобальной сети. Безусловно, валютный рынок имеет свои особенности, отличающие его от других рынков. Этот рынок представляет собой рынок, на котором сделки осуществляются без участия каких-либо товаров - деньги одной страны обмениваются на деньги другой страны. Кроме того, отсутствует единое платежное средство из-за использования разных валют на валютном рынке. В связи с этим возникает необходимость оценки валют и установления их соотношения. Это происходит через обменный курс. За последние семь лет обменный курс претерпел значительные изменения, что в свою очередь существенно влияет на состояние экономики различных стран, и основной целью нашего исследования является определение места азербайджанской валюты в международной финансово-денежной системе.

Ключевые слова: *денежная система, МВФ, валютный курс.*

V.Z.Rzayeva
i.ü.f.d, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Vildan.vildan@mail.ru
R.K.Rəhmanzadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
r.rahmanzada1@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.12.2022

The article was received by editorial board on 01.12.2022

Статья принята к печати 01.12.2022

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN MDB ÖLKƏLƏRİ ARASINDA İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Birbaşa xarici investisiyaların MDB ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına təsirini öyrənmək üçün ilkin olaraq sözügedən ölkələrə illər üzrə birbaşa xarici investisiya qoyuluşları araşdırılmalı və birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarına təsir edən amillər ətraflı analiz edilməlidir. Bu məqsədlə, bir sıra beynəlxalq təşkilatların statistik məlumat bazaları araşdırılmış və 2000-2021-ci illər ərzində sözügedən ölkələrə birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarına dair məlumatlar toplanaraq ətraflı analiz edilmişdir.

Nəticədə məlum olmuşdur ki, ümumdünya birbaşa xarici investisiya axınında MDB ölkələrinin rolu 3-4 faiz aralığında dəyişməkdədir və bu ölkələr arasında Rusiya Federasiyasına daxil olmuş birbaşa xarici investisiyalar, bütün MDB ölkələrinə daxil olan investisiyalar arasında 72 faiz ağırlığa malikdir.

Bundan əlavə, birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarına təsir edən amilləri öyrənmək üçün hazırda bu sahədə yazılmış elmi-tədqiqat işlərinə də istinad edilmişdir.

Açar sözlər: *birbaşa xarici investisiya, MDB ölkələri, təbii resurslar, informasiya texnologiyaları, maliyyə böhranları.*

GİRİŞ

Beynəlxalq Valyurta Fondu (BVF) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) təriflərinə görə, birbaşa investisiya bir iqtisadiyyatın rezident təşkilatı (birbaşa investor) tərəfindən digər iqtisadiyyatın rezidenti olan müəssisədə (birbaşa investisiya müəssisəsi) davamlı maraq əldə etmək məqsədini əks etdirir. “Davamlı maraq” birbaşa investor ilə birbaşa investisiya müəssisəsi arasında uzunmüddətli əlaqənin mövcudluğunu və sonuncunun idarə edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsirinin olmasını nəzərdə tutur.

Birbaşa investisiya həm investor və müəssisə arasında əlaqəni yaradan ilkin əməliyyatı, həm də onlar arasında və həm hüquqi şəxs, həm də qeyri-korporativ olaraq törəmə müəssisələr arasında bütün sonrakı kapital əməliyyatlarını əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir hesablaşmaya səbəb olmayan kapital əməliyyatları, məsələn, törəmə şirkətlər arasında səhmlərin mübadiləsi də ödənişlər balansında qeyd edilməlidir.

BVF-nin Ödəniş Balans Təlimatının beşinci nəşri şirkət kapitalının 10% və ya daha çox hissəsinin sahibini birbaşa investor kimi müəyyən edir. Lakin bu punkt sonuncu və hökmverici qayda deyil, çünki sözügedən təlimat eynizamanda daha kiçik faizin şirkətdə nəzarət payına səbəb ola biləcəyini (və əksinə, 10%-dən çox payın nəzarəti ifadə edə bilməyəcəyini) qəbul edir (IMF, 1993).

Birbaşa Xarici İnvestisiyaları (BXİ) uzun müddətdir ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrində yenidən strukturlaşma, modernləşmə və iqtisadi inkişafın katalizatoru kimi qəbul edilir. Qlobal rəqəmsallaşma ötən əsrdən bəri geniş yayılmışdır, bu da transsərhəd biznes əməliyyatları xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olur və şirkətləri global miqyasda müqayisəli üstünlüklərdən istifadə etmək və onlardan faydalanmaq üçün beynəlxalq imkanları araşdırmağa təşviq edir. Qlobal bazarlara integrasiyanın bu yüksəlişi, artan sənayelərarası ticarət və maliyyə kapitalının, eləcə də mal bazarlarının liberallaşdırılması dalğası BXİ üçün təkanverici amil rolunu oynamışdır. Rusiya, Qazaxıstan və Ukrayna BXİ daxilolmaları və BXİ ehtiyatlarına görə (milyon dollarla) MDB ölkələri arasında lider mövqeyindədirlər, daha sonra isə Türkmənistan, Azərbaycan və Belarusiya gəlir. Regionun ən az cəlbedici ölkələri Tacikistan və Moldovadır ki, bu da çətin investisiya mühiti, maliyyə və enerji sektorlarının inkişaf etməməsi səbəbindən bu ölkələrdə investisiya imkanlarının məhdud olması ilə izah edilə bilər. Bununla belə, iqtisadiyyatların böyüklüyü nəzərə alındıqda, BXİ-nin daxil olduğu əsas ölkələrə Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan daxildir.

METOD

Tədqiqat işində tarixi və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. İlk olaraq, MDB ölkələrinə 2000-2021-ci illər ərzində birbaşa xarici investisiya axınına dair məlumatlar toplanmış və ətraflı analiz edilmişdir.

Daha sonra isə müxtəlif tədqiqatçıların MDB ölkələrində birbaşa xarici investisiya axınına təsir edən faktorlara dair elmi-tədqiqat işləri araşdırılaraq əldə edilmiş məlumatlar ümumiləşdirilmişdir. Bu zaman induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

Birbaşa xarici investisiya başqa bir ölkədən olan investor, şirkət və ya hökumətin xarici şirkət və ya layihədə mülkiyyət payıdır. Ümumiyyətlə, bu termin xarici biznesdə əhəmiyyətli pay əldə etmək və ya əməliyyatları yeni bir bölgəyə genişləndirmək üçün onu birbaşa almaqla bağlı biznes qərarını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Termin adətən yalnız xarici şirkətdə səhm investisiyasını təsvir etmək üçün istifadə edilmir. BXİ beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əsas elementidir, çünki o, iqtisadiyyatlar arasında sabit və uzunmüddətli əlaqələr yaradır.

Birbaşa Xarici İnvestisiyalar öyrənilərkən, bu zaman onlara təsir edən faktorların araşdırılması zəruridir. Tədqiqat işində müxtəlif araşdırma modellərindən istifadə edilmişdir. Gligoric, Borovic və Vujanic tərəfindən MDB ölkələrində BXİ-nin iqtisadi inkişafa təsirini araşdırarkən ARDL modelindən istifadə edilmişdir. J. Grabara (Grabara et al., 2021) Qazaxıstan və Özbəkistanda birbaşa xarici investisiyalar ilə iqtisadi artım və bərpa olunan enerji istehlakı arasında əlaqəni öyrənərkən Qrancer səbəbiyyət testi yanaşmasını tətbiq etmişdir.

Araşdırma modellərinin təhlili və nəticələr bunu sübut edir ki, BXİ-ə təsir edən faktorlar araşdırılarkən beynəlxalq səviyyədə daha çox ARDL modelinə və Qrancer səbəbiyyət testi yanaşmasına istinad edirlər.

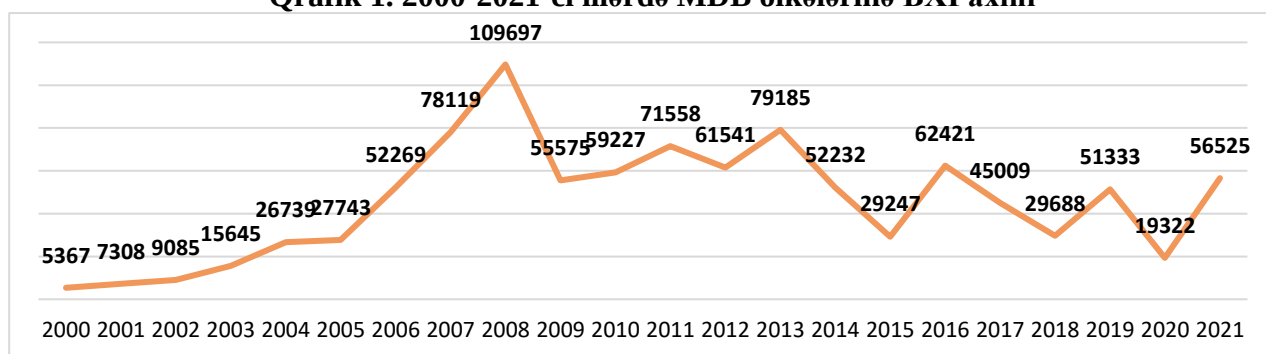
ANALİZ

MDB-də təbii sərvətlərin bolluğu BXİ-lərin ən mühüm determinantlarından biri olmuşdur. Shiells (2003) göstərmişdir ki, 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər MDB-də BXİ təbii sərvətlərin hasilatı və bu enerji resurslarını nəql edən boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı olmuşdur. O dövrdə BXİ-nin aşağı səviyyəsi regionda zəif investisiya mühitini əks etdirirdi və bunun səbəbi xüsusən də struktur islahatlarının aparılmaması ilə əlaqələndirilirdi. Campos və Kinoshita (2003) həmçinin resurs axtarışını MDB-də BXİ üçün əsas cəlbedici amil hesab edirlər, halbuki bu amil MDB-dən kənar keçid ölkələri üçün heç bir təsirə malik olmamışdır.

Qrafik 1-də MDB ölkələrinə daxil olan investisiyaların 2000-2021-ci illər üzrə ümumi axını göstərilmişdir. Qrafikdən də göründüyü kimi, 2008-ci ilə qədər MDB ölkələrinə BXİ-da mütəmadi artım qeydə alınmışdır. 2008-ci ildə kəskin artım müşahidə edilərək 109697 milyon ABŞ dolları

miqdarında BXİ müşahidə edilmişdir. 2009-cu ildə isə 2008-ci illə müqayisədə demək olar 2 dəfə investisiya axını azalmışdır ki, bunu da 2008-ci ildə dünyada baş vermiş böhranla əlaqələndirirlər. Daha sonra növbəti illərdə investisiya axınında tərəddüdlər müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə son 10 ildə ən aşağı BXİ axını müşahidə edilmişdir. Beləliklə, 2020-ci ildə MDB ölkələrinə BXİ axını 19322 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Qrafik 1. 2000-2021-ci illərdə MDB ölkələrinə BXİ axını

Mənbə: UNCTAD, Global foreign direct investment flows over the last 30 years, <https://unctad.org/data-visualization/global-foreign-direct-investment-flows-over-last-30-years>

MDB ölkələrinə investisiya axını araşdırılarkən, digər bir vacib məsələ isə ümumi dünyada olan BXİ axınında MDB ölkələrinin payını aşkar etməkdir. Beləliklə, UNCTAD-dan əldə edilmiş nəticələr əsasında MDB ölkələrinə ümumi BXİ axınının dünya iqtisadiyyatında payı analiz edilərək aşağıdakı cədvəl hazırlanmışdır.

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi MDB ölkələrinə BXİ axınının ümumi dünyada BXİ axınında payı 2000-2021-ci illər ərzində ortalama 3.29 faiz təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

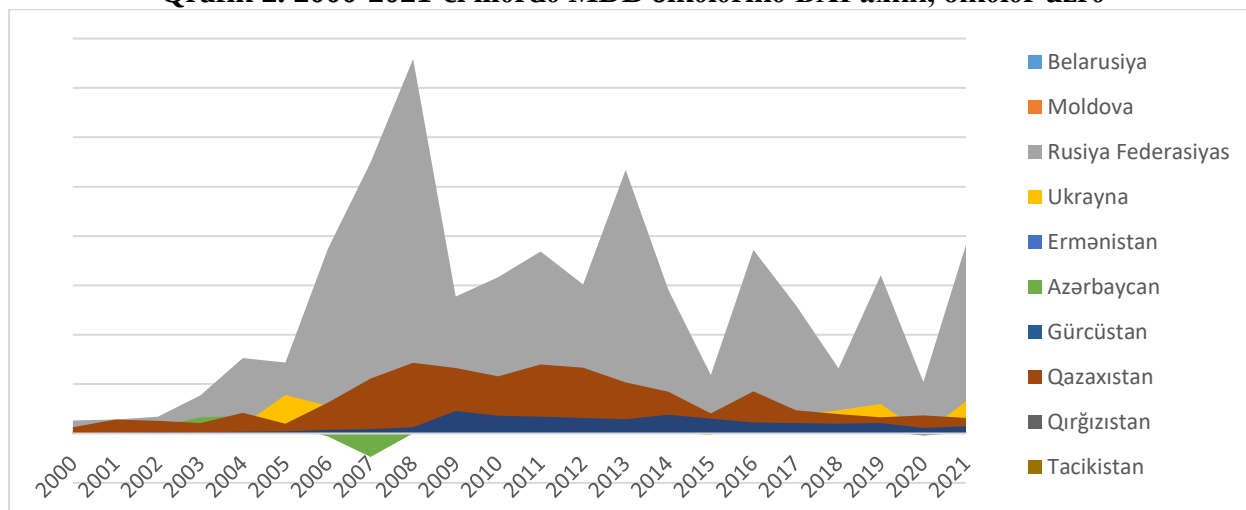
2000-2021-ci illərdə MDB ölkələrinə BXİ axını

İllər	MDB	Ümumdünya	MDB-nin payı	Ümumi payda artım▲ ▼
2000	5367.157577	1356685.067	0.40%	-
2001	7308.090835	773130.5078	0.95%	0.55%▲
2002	9084.79693	590311.3487	1.54%	0.59%▲
2003	15644.63269	549628.7774	2.85%	1.31%▲
2004	26739.31303	698479.5396	3.83%	0.98%▲
2005	27742.89051	953219.648	2.91%	0.92%▼
2006	52269.47 149	1415251.721	3.69%	0.78%▲
2007	78119.40456	1905472.61	4.10%	0.41%▲
2008	109697.4024	1486234.905	7.38%	3.28%▲
2009	55574.64175	1237833.919	4.49%	2.89%▼
2010	59227.47644	1390942.265	4.26%	0.23%▼
2011	71558.10607	1610398.179	4.44%	0.18%▲
2012	61541.21962	1468753.125	4.19%	0.25%▼
2013	79184.60703	1459042.78	5.43%	1.24%▲
2014	52232.40498	1402522.5	3.72%	1.71%▼
2015	29246.93811	2063638.275	1.42%	2.30%▼
2016	62420.99381	2045423.56	3.05%	1.63%▲
2017	45008.74061	1632638.518	2.76%	0.29%▼
2018	29687.50861	1448276.175	2.05%	0.71%▼
2019	51333.15952	1480626.045	3.47%	1.42%▲
2020	19322.13165	963138.5424	2.01%	1.46%▼
2021	53109.34595	1582309.757	3.36%	1.35%▲

Mənbə: UNCTAD, Global foreign direct investment flows over the last 30 years, <https://unctad.org/data-visualization/global-foreign-direct-investment-flows-over-last-30-years>

Qrafik 2-də MDB ölkələrinə 2000-2021-ci illərdə investisiya axınının ölkələr üzrə trendi verilmişdir. Trendin ilkin analizindən də göründüyü kimi, digər ölkələr üzrə BXİ axınında oxşar tendensiya müşahidə edilsə də, Rusiya Federasiyasında trend qismən fərqlidir.

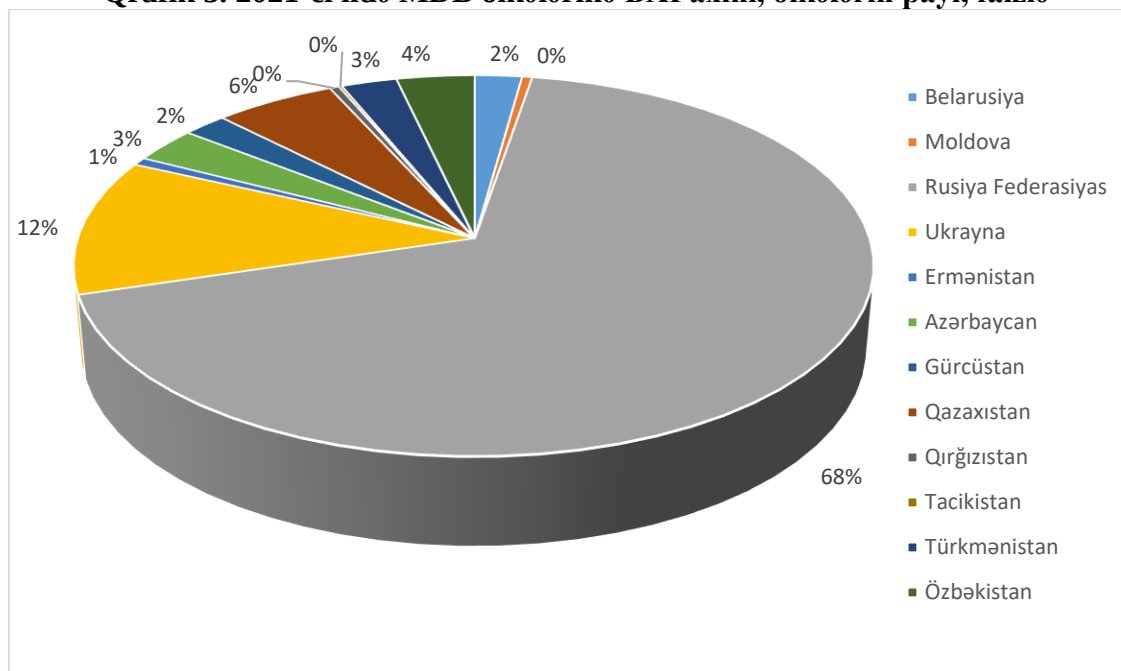
Qrafik 2. 2000-2021-ci illərdə MDB ölkələrinə BXİ axını, ölkələr üzrə

Mənbə: UNCTAD, *Global foreign direct investment flows over the last 30 years*, <https://unctad.org/data-visualization/global-foreign-direct-investment-flows-over-last-30-years>

2021-ci ildə MDB-nın ayrı-ayrı ölkələrinin BXİ axınına nəzər saldıqda aydın olur ki,

Qrafik 3. 2021-ci ildə MDB ölkələrinə BXİ axını, ölkələrin payı, faizlə

Mənbə: UNCTAD, *Global foreign direct investment flows over the last 30 years*, <https://unctad.org/data-visualization/global-foreign-direct-investment-flows-over-last-30-years>

Birbaşa xarici investisiyaların əsas istiqamətləri

BVF-nin hesablamalarına görə, Azərbaycan Respublikasında ümumi BXİ-nin 75%-dən 82%-ə qədəri neft və qaz sənayesində olmuşdur. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın digər sahələrinə yatırılan hər dolların 30 senti neft və qaz sənayesinə qoyulan investisiyalarla bağlı idi (Tondel 2001).

2006-cı ilə qədər Gürcüstana daxil olan BXİ-lərin böyük əksəriyyəti boru kəmərinin tikintisi ilə bağlı idi. MDB-də adambaşına ən yüksək birbaşa investisiya qoyuluşunu qeydə alan Qazaxıstanda (yalnız Azərbaycandan sonra ikinci yerdədir) investisiyaların böyük hissəsi də təbii ehtiyatlar sektoruna yönəldilmişdir. Rusiyada enerji resurslarının bolluğu da BXİ-nin mühüm müəyyənədicisi amili kimi qeyd edilmişdir (Roqaçeva və Mikerova 2003, Ledayeva 2007). Ledayeva (2007) Rusiyada 1998-ci il maliyyə böhranından sonra böyük şəhərlərin əhəmiyyətinin, neft və qaz ehtiyatlarının mövcudluğunun və qanunvericilik riskinin artdığını, dəniz limanlarının əhəmiyyətinin və siyasi riskin isə azaldığını aşkar edib. Həmçinin, araşdırma göstərdi ki, Rusiyada istehsal xərcləri BXİ cəlb etmir.

BXİ axınının təsir edən amillər

Gligoric, Borovic və Vujanic 2017-ci ildə MDB ölkələrində BXİ-nin iqtisadi inkişafa təsirini qiymətləndirmişdir. Bu zaman ARDL modelindən istifadə etmişdir. Sözügedən model bütün dəyişənlərin müxtəlif səviyyələrdə stasionar olduğu bir vəziyyətdə xüsusilə əlverişlidir. Beləliklə, nəticələr BXİ-nin iqtisadi artıma güclü və müsbət təsirini göstərir. S.Aşurov 2000-2017-ci illər arasında Mərkəzi Asiya ölkələrində, xüsusən Tacikistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistanda BXİ-nin müəyyənədicisi amillərini araşdırıb və müəyyən edib. İqtisadi artım və BXİ arasındakı əlaqə pandemiyanın investisiya mühitinə təsiri ilə bağlı nəzəri işlərdə də tədricən öz əksini tapır. Belə araşdırmaların nəticəsi pandemiyanın mənfi iqtisadi nəticələrinin yumşaldılmasına yönəlmiş xüsusi iqtisadi tədbirləri özündə əks etdirən “fövqəladə” qanunvericilik müddəalarının, habelə investisiyaların təşviqi və inkişafına dair müddəaların təhlilidir.

J. Grabara (Grabara et al., 2021) Qazaxıstan və Özbəkistanda birbaşa xarici investisiyalar ilə iqtisadi artım və bərpa olunan enerji istehlakı arasında əlaqəni nəzərdən keçirmişdir. Tədqiqat 1992-ci ildən 2018-ci ilə qədər əldə edilmiş məlumatlara əsaslanır. Nəticələr göstərir ki, nəzərdən keçirilən iki ölkədə birbaşa xarici investisiya və bərpa olunan enerji istehlakı arasında ikitərəfli əlaqə mövcuddur. Dəyişənlər arasında səbəb əlaqəsini araşdırmaq üçün Qrancer səbəbiyyət testi yanaşması tətbiq edilir. Yohansen kointeqrasiya testi yanaşması da əlaqəni yoxlamaq üçün istifadə olunur. Empirik nəticələr seriyalar arasında kointeqrasiyanın mövcudluğunu təsdiqləyir. Bərpa olunan enerjiyə təsir edən əsas amillər iqtisadi artım və elektrik enerjisi istehlakıdır. Yanacağa əsaslanan enerji mənbələrindən asılılığı azaltmaq üçün Qazaxıstan və Özbəkistan enerjini bərpa olunan enerji mənbələrinə cəlb etməli və sürətli irəliləyiş əsasında enerji səmərəliliyini həyata keçirməlidir. O. Hrechyshkina, M. Samakhavets (Hrechyshkina et al., 2018) Belarusiya Respublikasının innovativ inkişafın maliyyələşdirilməsində BXİ rolunu və dəyərini müəyyən etmişdirlər.

D. Burakov [Burakov, 2018] 1997-ci ildən 2017-ci ilə qədər Rusiya və Belarusiyada enerji istehlakı, ticarət açıqlığı, valyuta məzənnəsi və birbaşa xarici investisiyalar arasında təsadüfi əlaqəni araşdırdı. Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, qısamüddətli ticarət açıqlığı və məzənnə birbaşa xarici investisiyalara müsbət və əhəmiyyətli təsir göstərir. Uzunmüddətli perspektivdə enerji istehlakı, ticarətin açıqlığı və məzənnə birbaşa xarici investisiyalara müsbət təsir göstərir (Jaumotte, 2004).

O.Kurbanov [Kurbanov, 2020] vektor xəta korreksiyası modelindən (VECM) istifadə edərək BXİ, ÜDM və daxili investisiya arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirmişdir. Sözügedən empirik model Özbəkistanda 2010-2019-cu illər üçün rüblük məlumatlara əsaslanırdı. Johansen kointeqrasiya dərəcəsi testinin nəticəsi göstərir ki, üç dəyişən arasında uzunmüddətli əlaqə

mövcuddur. Qrencer səbəbiyyət testi ÜDM və Daxili İnvestisiya arasında müsbət əhəmiyyətli iki istiqamətli əlaqəni göstərirdi. Grangerin fikrincə ÜDM BXİ-nin artımına səbəb olur və ÜDM-də dəyişiklik əvvəlcədən BXİ səviyyəsində dəyişikliyi əks etdirir. Dispersiyaların dekompozisiyası göstərir ki, BXİ-dəki dalğalanmalar ÜDM-dəki şoklarla (55,0 faiz) izah olunur və Özbəkistanın daxili investisiyaları BXİ-dən daha çox artıma təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Birbaşa xarici investisiya bir iqtisadiyyatın rezident təşkilatı (birbaşa investor) tərəfindən digər iqtisadiyyatın rezidenti olan müəssisədə (birbaşa investisiya müəssisəsi) davamlı maraq əldə etmək məqsədini əks etdirir. Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) uzun müddətdir ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrində yenidən strukturlaşma, modernləşmə və iqtisadi inkişafı katalizatoru kimi qəbul edilir. Qlobal rəqəmsallaşma ötən əsrdən bəri geniş yayılmışdır, bu da transsərhəd biznes əməliyyatları xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olur və şirkətləri qlobal miqyasda müqayisəli üstünlüklərdən istifadə etmək və onlardan faydalanmaq üçün beynəlxalq imkanları araşdırmağa təşviq edir. Rusiya, Qazaxıstan və Ukrayna BXİ daxilolmaları və BXİ ehtiyatlarına görə (milyon dollarla) MDB ölkələri arasında lider mövqeyindədirlər, daha sonra isə Türkmənistan, Azərbaycan və Belarus gəlir. Regionun ən az cəlbedici ölkələri Tacikistan və Moldovadır ki, bu da çətin investisiya mühiti, maliyyə və enerji sektorlarının inkişaf etməməsi səbəbindən bu ölkələrdə investisiya imkanlarının məhdud olması ilə izah edilə bilər.

2008-ci ilə qədər MDB ölkələrinə BXİ-da mütəmadi artım qeydə alınmışdır. 2008-ci ildə kəskin artım müşahidə edilərək 109697 milyon ABŞ dolları miqdarında BXİ müşahidə edilmişdir. 2009-cu ildə isə 2008-ci illə müqayisədə demək olar 2 dəfə investisiya axını azalmışdır ki, bunu da 2008-ci ildə dünyada baş vermiş böhranla əlaqələndirirlər. Daha sonra növbəti illərdə investisiya axınında tərəddüdlər müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə son 10 ildə ən aşağı BXİ axını müşahidə edilmişdir. Beləliklə, 2020-ci ildə MDB ölkələrinə BXİ axını 19322 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

MDB ölkələrinə BXİ axınının ümumi dünyada BXİ axınında payı 2000-2021-ci illər ərzində ortalama 3.29 faiz təşkil etmişdir. Rusiya Federasiyasına daxil olmuş birbaşa xarici investisiyalar, bütün MDB ölkələrinə daxil olan investisiyalar arasında 72 faiz ağırlığa malikdir.

Bu sahədə yazılmış elmi-tədqiqat işlərinin analizi nəticəsində aydın olur ki, BXİ-nin MDB ölkələrinə daxil olmasına təsir edən əsas amillər iqtisadi artım, təbii resurslar, ticarətin açıqlığı, valyuta məzənnəsidir. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, elmi-tədqiqat işlərində çox zaman iqtisadi artımı ölkənin ÜDM-dəki artımı ilə ifadə etmişdirlər.

Bundan əlavə, BXİ-nin iqtisadiyyatın sektorları arasındakı bölgüsünə nəzər saldıqda aydın olur ki, sözügedən ölkələrə qoyulmuş investisiyalar daha çox təbii sərvətlərin hasilatı və bu sərvətlərin daşınması ilə bağlı infrastruktur tikintisi istiqamətindədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ashurov S. et al. (2020). The determinants of foreign direct investment in Central Asian region: A case study of Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan (A quantitative analysis using GMM). Russian Journal of Economics, no. 6, pp. 162–170.
2. Burakov D. (2018). Energy consumption, trade openness and exchange rate impact on foreign direct investment in Union State of Russia and Belarus. International Journal of Energy Economics and Policy, no. 12, pp. 45–56.
3. Gligorić D., Borović Z., Vujanić V. (2017). Impact of foreign direct investment on the economic growth: the case of commonwealth of independent states. Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo, iss. 15, pp. 23–35.

4. Grabara J. et al. (2021). Empirical Research on the Relationship Amongst Renewable Energy Consumption, Economic Growth and Foreign Direct Investment in Kazakhstan and Uzbekistan. *Energies*, no. 2, pp. 332–343.
5. IMF (International Monetary Fund) 1993, Balance of Payments Manual 5th Edition, Washington DC.
6. Jaumotte F. (2004), Foreign Direct Investment and Regional Trade Agreements: The Market Size Effects Revisited, IMF, WP/04/206.
7. Kurbanov O. (2020). Foreign Direct Investment and Domestic Investment on the Economic Growth of the Uzbekistan - A VECM Analysis. *Archive of Scientific Research*, no. 7, pp. 130–145.
8. Rogacheva E., Mikerova J. (2003), European FDI in Russia: Corporate Strategy and the Effectiveness of Government Promotion and Facilitation, OCO Consulting, September 200
- Ledayeva, S. (2007), Spatial Econometric Analysis of Determinants and Strategies of FDI in Russian Regions in Pre- and Post-1998 Financial Crisis Periods, Bank of Finland, BOFIT, Institute for Economies in Transition, September, 2007.3.
9. Tondel L. (2001), Foreign Direct Investment During Transition. Determinants and Patterns in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. Chr. Michelsen Institute. WP 2001:9.
10. UNCTAD, (2022), Global foreign direct investment flows over the last 30 years, <https://unctad.org/data-visualization/global-foreign-direct-investment-flows-over-last-30-years>.

V.Z.Rzayeva

PhD in economics, associate professor, Azerbaijan State Economic University

R.K.Rahmanzadeh

master student, Azerbaijan State University of Economics

The impact of foreign direct investments on the development of economic cooperation between the cis countries

Abstract

In order to study the impact of foreign direct investments on the development of economic cooperation between the CIS countries, firstly, foreign direct investments in the mentioned countries should be examined by years and the factors affecting foreign direct investments should be analyzed in detail. For this purpose, the statistical databases of a number of international organizations were examined and data on foreign direct investment in the mentioned countries during the years 2000-2021 were collected and analyzed in detail.

As a result, it became clear that the role of the CIS countries in the global foreign direct investment flow is changing in the range of 3-4 percent, and among these countries, the direct foreign investments into the Russian Federation have a weight of 72 percent among the investments into all the CIS countries.

In addition, in order to study the factors affecting foreign direct investment, the scientific research works written in this field are also referred to.

Key words: *Foreign Direct Investment, CIS countries, natural resources, information technologies, financial crises.*

В.З.Рзаева
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Р.К.Рахманзаде
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Влияние прямых иностранных инвестиций на развитие
экономического сотрудничества стран СНГ**

Резюме

Для изучения влияния прямых иностранных инвестиций на развитие экономического сотрудничества между странами СНГ, во-первых, следует рассмотреть прямые иностранные инвестиции в указанные страны по годам и детально проанализировать факторы, влияющие на прямые иностранные инвестиции. Для этого были изучены статистические базы данных ряда международных организаций, собраны и детально проанализированы данные о прямых иностранных инвестициях в указанные страны за 2000-2021 годы.

В результате выяснилось, что роль стран СНГ в общемировом потоке прямых иностранных инвестиций меняется в пределах 3-4 процентов, причем среди этих стран прямые иностранные инвестиции в РФ имеют вес 72 процентов среди инвестиций во все страны СНГ.

Кроме того, для изучения факторов, влияющих на прямые иностранные инвестиции, также упоминаются научные исследования, написанные в этой области.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, страны СНГ, природные ресурсы, информационные технологии, финансовые кризисы.

M.A.Abbasbəyli
h.ü.f.d., b/m. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mustafa.abbasbayli@sosial.gov.az
Z.N.Salmanov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
zaur.salmanov.2018@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.11.2022

The article was received by editorial board on 30.11.2022

Статья принята к печати 30.11.2022

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN HƏYAT SIĞORTASININ TƏTBİQİ VƏZİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDA SIĞORTA SEKTORU İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Xülasə

Həyat sığortası sektoru iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir. Həyat sığortası müxtəlif risklər zamanı insanın maliyyə müdafiəsi formasıdır. Sığorta sənayesi iqtisadiyyatın əsas subyektlərindən biridir və dünya iqtisadiyyatına töhfə verir. Çünki onlar sığorta ödənişlərinin ödənilməsi yolu ilə dünya iqtisadiyyatının düzgün işləməsinə kömək edir və insanlar üçün ən təhlükəsiz investisiyalardan biri hesab olunur.

OECD-nin illik nəşri sığorta növləri üzrə toplanan mükafatlar, iddialar və komissiyalar haqqında məlumatlar daxil olmaqla, bütün OECD ölkələri üçün rəsmi sığorta statistikasını göstərmişdir.

İnsanların son iki ildə koronavirusla birgə həyat sığortasına olan baxışları dəyişmiş, xüsusi ilə də inkişaf etmiş ölkələrdə həyat sığortasının səviyyəsində artışı görülmüşdür. Albaniyada həyat sığortası bazarı hələ də ilkin qiymətləndirmə mərhələsindədir və region ölkələri ilə müqayisədə zəif inkişaf etmişdir. Polşada da həyat sığortası son illərdə artışı göstərmiş olmasına baxmayaraq hələdə də inkişaf səviyyəsi aşağıdır.

Qazaxıstanda həyat sığortasının tətbiqi son illərdə önəm qazanmağa başlamış, bu istiqamətdə şirkətlər hərəkətə keçmişdir, lakin fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri kifayət qədər çox deyildir.

Azərbaycan da 2020 ilə müqayisədə 2021-ci il üçün həyat sığortasında artışı müşahidə edilmişdir. Həyat sığortası ilə bağlı məlumatlılıq və önəm COVID-19 ilə birgə yüksəlmişdir.

Ümumilikdə bunu söyləmək olar ki, həyat sığortası artıq yeni inkişaf mərhələsinə start vermişdir. İnkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı, artıq inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də həyat sığortası zəruri hal almağa başlamışdır.

Açar sözlər: həyat sığortası, inkişaf etməkdə olan ölkələr, koronavirus pandemiyası.

GİRİŞ

Sosial təminatın əsas məqsədi cəmiyyətdə yaşayan fərdlərin özlərini maddi cəhətdən təhlükəsiz hiss etmələrini təmin etməkdir. İnsan ehtiyacları bəşər tarixinin əvvəlindən davam etdiyi halda, insanların müəyyən rifah səviyyəsinə çatması nəticəsində sosial təminat anlayışı geniş vüsət almışdır. Bu proses əsrlər boyu davam edir. Bu prosesin sonunda ortaya çıxan sosial təminat anlayışı ilə fərdlərin əsas ehtiyacları olan sığınacaq və qida üçün kifayət qədər qaynaqlara sahib olması, potensialı olan şəxslərin rifah səviyyəsinin də zəifləməsi hədəflənmişdir. hədəflənmişdir.

Sığorta anlayışı ilə, zərər ehtimalına qarşı əvvəlcədən bəzi tədbirlər görülərək riskli vəziyyətlərin vurduğu zərəri minimuma endirmək üçün əvvəlcədən ödənilən məbləği nəzərdə

tutur. Sığorta əmlak, həyat, sığorta, həyat və fərdi pensiya kimi təsnif edilə bilər. Əmlak sığortalarında əmlak və əmlak dəyərləri sığortalanır, həyat sığortalarında isə fərdin həyatında baş verə biləcək risklərdən yaranan zərərlər sığortalanır. Məsuliyyət sığortasında üçüncü şəxslərin həyatına və əmlakına dəyən zərərlər sığortalının sığortalının məsuliyyəti altında olduğu müddətdə baş verən zərərlər hesabına ödənilir. Həyat sığortası, uzunmüddətli dövrdə fərdin başına gələ biləcək risklər nəticəsində baş verə biləcək qocalıq, əlillik və ya bədbəxt hadisələr kimi təhlükələrdən sığortalanaraq özünə və ya qanuni varislərinə maddi dəstək verən sosial sığortadır.

Həyat sığortaları, gətirdiyi əmanətlər və sığortalının ailəsinə və yaxınlarına təqdim etdiyi imkanlarla, uzun müddətdə qənaət etmək istəyən şəxslərin istifadə edə biləcəyi sığortalardır və hər kəsin faydalanması lazım olan bir alət olaraq ifadə edilir. Bütün dünyada sığorta sisteminin bütün sığorta haqlarının və ödənişlərinin 60%-nin həyat sığortasından əldə edildiyini nəzərə alsaq, dünyada da belə bir təsəvvürün olduğunu görmək olar.

Həyat sığortasının məqsədi qocalığa zəmanət vermək və sığortalının vəfatı halında qohumlarının həyatlarını davam etdirmələri üçün onlara dəstək olmaqdır. Həyat sığortası iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətin əsas sığorta sahəsidir və investisiyalar üçün vəsait toplamaq funksiyasına malikdir.

Həyat sığortası bənfisiarlarınızı qoruyur:

- həyat standartlarını qorumaqda kömək etmək;
- ölümünüzə bağlı xərcləri ödəməkdə onlara kömək etmək (yəni, dəfn və dəfn xərcləri, ölüm vergiləri və s.);
- ipoteka kimi borcların və təcili xərclərin ödənilməsinə kömək etmək;
- uşağa və ya yetkinlik yaşına çatmayanlara onların gələcəyini qurmaq üçün miras verilməsi.

Həyat sığortası polislərinin növləri

1. Səviyyə Premium Müddətli Ömrü. Müəyyən bir müddət üçün (yəni beş, 10, 15, 20 və ya 30 il) həyat sığortası mühafizəsini təmin edir, bu müddət ərzində siyasətin illik mükafatı eyni qalır. Bənfisiar ayrılmış müavinətləri yalnız sığortalı siyasətin qüvvədə olduğu müddətdə vəfat etdiyi halda qalır.

2. Bütün həyat. Müddətli həyat siyasətlərindən fərqli olaraq, bu siyasət sığortalının ömrü boyu qüvvədə qalmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mükafatlar adətən siyasətin müddəti ərzində səviyyədə qalır. Hər bir mükafat ödənişinin bir hissəsi faiz qazanmaq üçün ayrılır. Qazanılan məbləğ sığortalının həyatı boyu əldə edilə bilər.

3. Universal Həyat. Bu siyasətlər bütün həyat siyasətlərinə çox oxşardır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, siyasət sahibinə dəyişən ehtiyaclara əsaslanaraq siyasət məbləğini və/yaxud mükafatı dəyişdirmək üçün müəyyən dərəcədə çeviklik verilir. Bu siyasətlər həm də sığortalının həyatı boyu əldə edilə bilən pul dəyərini təmin edə bilər.

Həyat sığortasının tətbiqi ölkənin həm inkişaf səviyyəsinə görə, həm də idarəetmə formasına görə fərqliliklər göstərir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə həyat sığortasının tətbiq olunması və insanların bu sığortadan faydalanma faizi olduqca yüksəkdir. Lakin hələ inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyata malik ölkələrdə isə həyat sığortasının tətbiqi və inkişafı daha ləng gedir. Bunun başlıca səbəbi insanların gəlir səviyyəsinin yüksək olmaması, həyat sığortasının vacibliyini önəmsəməməsi və məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır.

METOD

Sistemli təhlil, deduksiya, müqayisəli təhlil və statistik təhlil metodları bu tədqiqatın gedişatında istifadə olunmuş, həyat sığortasının mövcud vəziyyəti həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiqi xüsusiyyətləri təhlil edilərək Azərbaycanda həyat sığortasının mövcud vəziyyəti ilə müqayisə edilmişdir.

ARAŞDIRMA MODELİ

İlkin ədəbiyyat araşdırılmasında müəyyən olunmuşdur ki, həyat sığortasının tətbiqi ölkələr arasında fərqliliklər göstərir. Bunun başlıca səbəbi iqtisadi inkişaf səviyyəsidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə həyat sığortası:

1. əhalinin həyat sığortası şirkətlərinə inamı yüksəkdir və həyat sığortası önəmsəyirlər;
2. əhalinin rifah səviyyəsi yüksəkdir, buna görə də digər sığorta növlərinə nisbətən daha bahalı olan həyat sığortasını qarşılama imkanları çoxdur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyat sığortası:

1. əhalinin həyat sığortasına və sığorta şirkətlərinə olan inamı zəifdir;
2. məlumatlılıq aşağı səviyyədədir;
3. həyat sığortası son illərdə fəallaşmağa başlamışdır.

Tədqiqat da bu istiqamətdə aparılmış, həm inkişaf etmiş, həm də Azərbaycanla birlikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyat sığortası müqayisəli təhlil edilmişdir.

ANALİZ

Sığorta sektoru qeyri-sabit iqtisadiyyatın qeyri-müəyyənliklərini aradan qaldırmaq üçün digər mühüm maliyyə sektorları ilə birlikdə inkişaf etmişdir (Diebold, F. X., Doherty, N. A., Herring, R.J., 2015). Sığorta anlayışı qədim zamanlardan mövcud olmuşdur, çünki sığorta topladığı mükafata, qlobal və regional miqyasda investisiyalarının miqyasına və daha da əhəmiyyətli şəxsi və sosial sığortanın əhatə olunmasında oynadığı mühüm rola görə iqtisadiyyat və cəmiyyətdə mühüm rol oynayır. (OECD, 2021). Müxtəlif sığorta məhsulları arasında, COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar həyat sığortası siyasəti xüsusi diqqət və maraq yaratmışdır. Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına həm müsbət, həm də mənfi təsirləri vardır. 2020-ci ilin mart-iyun ayları arasında Böyük Britaniya, ABŞ və İspaniyada geniş ictimaiyyətlə aparılan bir sıra sorğular müəyyən etdi ki, respondentlərin 30%-i COVID-19-un onları həyat sığortası almaq ehtimalını artırdığını bildirmişdir (Descombes, 2021).

Swiss Re Institute qlobal sığorta tələbinin 2021-ci ildə 3,3% və 2022-ci ildə 3,9% səviyyəsində yuxarı tendensiya dərəcəsi ilə artacağını, 2008-09-cu illərdəki qlobal maliyyə böhranından (GFC) əhəmiyyətli dərəcədə daha sürətli sağlacağını hesabladı. Buna görə də, epidemiya sığorta paradigmasında əlverişli düzəlişlərə səbəb oldu. Əhəmiyyətli tələblərdən biri risk məlumatlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasıdır. İstehlakçılar sığortalı olduqlarını hiss etdilər və daha əhatəli həyat sığortası tələb etdilər. Pandemiya ilə üzləşən və sağlamlıq fəlakətindən sağalan ilk bazar olan Çində istehlakçıların həyatları bir il əvvəlkinə nisbətən 2021-ci ildə normallaşdıqdan sonra yeni sığorta almaq ehtimalı daha yüksəldi. Swiss Re Institute tərəfindən 2021-ci ildə Asiya Sakit Okean bazarlarında aparılan sorğulara əsasən, pandemiya zamanı respondentlərin 30-40%-i əlavə həyat və sağlamlıq sığortası əldə edib və insanların 25%-dən 50%-ə qədər hələ də yeni sığorta planları almağı planlaşdırır (Swiss Re Institute, 2021). Həyat sığortasının onlayn əməliyyatına tələbat da artan tendensiyadır. İstehlakçılar sürətlə internet kanallarına alışıblar və getdikcə daha çox sığorta şirkətləri ilə bütün təmas nöqtələrində rəqəmsal əməliyyatlara üstünlük verirlər (Low, D., Nathan, R., J., Gorgenyi-Hegyes, E., Fekete-Farkas, M., 2021).

Polşa

Polşanın sığorta sektoruna 60 sığorta şirkəti və bir mütəxəssis təkrarsığorta şirkəti daxildir. İyirmi yeddisi həyat sığortası, 34-ü isə qeyri-həyat sığortaçısıdır. Sonuncuya yalnız qeyri-həyat biznesini yazan bir mütəxəssis təkrarsığorta şirkəti daxildir. Kompozit sığortaçılara icazə verilmir, lakin bir çox qruplar adətən həyat sığortaçısına (və digər maliyyə sektoru fəaliyyətlərinə) sahib olan qeyri-həyat sığorta şirkəti kimi strukturlaşdırılmış ayrı-ayrı şirkətlər vasitəsilə həm həyat, həm də qeyri-həyat sığortası təklif edirlər. İbtidai sığortaçılar, səlahiyyətli olduğu yerlərdə təkrarsığorta biznesi qura bilirlər. Ən böyük sığorta qrupu, dövlətin nəzarətində olan PZU3, həm həyat, həm də qeyri-həyat sığortası bazarlarının təxminən üçdə birini təşkil edir (ümumi yazılı

mükafatlara (GWP) görə). GWP-nin 5 faizindən azını təşkil edən 11 qarşılıqlı sığortaçı vardır. Yüksək səviyyədə xarici iştirak mövcuddur. Aİ, ABŞ və ya Kanadanın başqa yerlərindən olan xarici şirkətlər (mütəxəssis təkrarsığorta şirkəti) ümumi GWP və ümumi aktivlərin təxminən 50 faizini təşkil edir (IMF, 2019).

Məhsul çeşidi bir çox Avropa bazarları ilə müqayisədə məhduddur. Həyat sığortasında, adətən sığortaçı tərəfindən və ya onun qrupu daxilində idarə olunan xüsusi investisiya fondları ilə əlaqəli və sığorta təminatının aşağı səviyyədə olduğu vahidlə əlaqəli investisiya məhsulları həyat sığortası mükafatlarının demək olar ki, yarısını təşkil edir. Qalanı isə az miqdarda ianə siyasəti ilə qoruma biznesidir (müddətli həyat sığortası). Həyat sığortası pensiya qənaəti üçün geniş şəkildə istifadə edilmir və annuitet biznesi minimaldır. Qrup biznesi isə 2017-ci ildə ümumi həyat sığortası GWP-nin təxminən üçdə birini təşkil etdi.

Polşa iqtisadiyyat olaraq inkişaf etməkdə ölkələr sırasına aiddir. Bu ölkələrə xas olduğu kimi həyat sığortasının tətbiq səviyyəsi yüksək deyildir.

Albaniya

Albaniyada sığorta bazarı 1991-ci ildən, ilk sığorta şirkəti olan "İNSİG" ASC-nin yarandığı ildən başlayır. 1999-cu ildə bazar liberallaşdırıldı və inkişaf potensialı nəzərə alındı. Vienna Insurance Group, Uniqa Group Austria və ya Amerika Müəssisənin İnkişafı Fondu kimi xarici investorlar bu bazara yaxınlaşdılar. Hazırda fəaliyyət göstərən 8 qeyri-həyat sığorta şirkəti (INSIG, SIGMA INTERALBANIAN Vienna Insurance Group, SIGAL Uniqa Group Austria, Atlantik, INTERSIG Vienna Insurance Group, ALBSIG, EUROSIG, ANSIG) 4 Həyat sığortası şirkəti (INSIG, SIGAL-LIFE, SiCREDETE) mövcuddur. Struktur olaraq, bazar qeyri-həyat sığortasına istiqamətlənməkdə davam edir, bu bazarda ümumi yazılı sığorta haqlarının ümumi həcmnin təxminən 92,44%-i. Həyat sığortası isə ümumi yazılı sığorta haqlarının ümumi həcmnin təxminən 7,42%-ni təşkil edir (Bimo M., Boboli I., 2022).

2021-ci il ərzində sığorta bazarı 2020-ci illə müqayisədə 16,02%, 2018-ci ilə nisbətən isə 13,86% artmışdır. Həyat sığortası biznesində ümumi sığorta haqlarının həcmi 2020-ci illə müqayisədə 22,74%, 2018-ci illə müqayisədə isə 26,23% artaraq ALL 1,430,262 min təşkil edib (Bimo M., Boboli I., 2022).

İnkişaf etməkdə olan ölkələr sırasına Albaniya da daxildir. Təhlillərdə də göründüyü kimi, Albaniyada sığorta sektorunda böyük bir paya sahib deyildir.

Qazaxıstan

"Kazkommerts Life" ASC-dən Oksana Radçenkonun sözlərinə görə, Qazaxıstan son iki il ərzində iqtisadi artımda yavaşlama yaşasa da, onun həyat sığortası bazarı sürətli rəqəmsallaşma sayəsində böyüməyə davam edir. Qazaxıstanın həyat sığortası bazarı, məsələn, Avropadakı sığorta sənayesi ilə müqayisədə hələ çox yenidir. Əhalinin yalnız çox kiçik bir hissəsi özəl sığortanı əmanətlər və digər investisiya alətləri ilə bərabər maliyyə müdafiəsi üçün əlverişli alət hesab edir. Bununla belə, bu tendensiya dəyişə bilər. Həyat sığortası xidmətləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığı artdıqca, bütün ölkə üzrə sığorta şirkətləri həyat sığortasının qeyri-vacib investisiya olduğuna inancını aradan qaldırmaq ümidi ilə həm başa düşülməsi asan, həm də yeni müştərilər üçün maliyyə baxımından əlverişli məhsullar yaratmağa çalışırlar. Qazaxıstanın ən böyük bankı olan Kazkommertsbank-ın törəmə müəssisəsi olan Kazkommerts Life SC 2006-cı ildə yarandığı gündən həyat sığortası bazarında innovasiyalara öncülük edir.

Maliyyə xidmətləri sektorunda innovasiyalara öncülük edən ölkənin nisbətən təvazökar həyat sığortası sənayesi olub və son 10 ildə əhəmiyyətli artım qeydə alınıb. Timetric biznes məlumat xidmətinə görə, Qazaxıstanın həyat sığortası bazarının dəyərinin 2013-cü ildəki 56,6 milyard KZT (169 milyon ABŞ dolları) səviyyəsindən iki dəfədən çox artaraq, 2018-ci ildə proqnozlaşdırılan 132,7 milyard KZT (396 milyon ABŞ dolları) səviyyəsinə çatdırıb. Həyat

sığortası məhsullarına tələbat artdıqca, sənaye sürətlə Qazaxıstanın ən perspektivli maliyyə xidmətlərindən birinə çevrilir.

Azərbaycan

Azərbaycan da digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki kimi həyat sığortası sektoru digər sektorlara nisbətə aşağı inkişaf səviyyəsinə malikdir. Azərbaycan həyat sığortası təklif edən sığorta şirkətləri aşağıdakılardır:

1. Paşa Həyat Sığorta;
2. Atəşgah Həyat;
3. Qala Həyat;
4. Mega Həyat Sığorta.

Azərbaycanda 2021-ci il üzrə həyat sığortası 21 faiz, qeyri-həyat sığortası isə 6 faiz artmışdır (<https://fed.az/az/sigorta/azerbaycanda-heyat-sigortasi-21-qeyri-heyat-sigortasi-ise-6-artib-120174> , 2021). 2021-ci ilin ilk on ayı müddətində könüllü həyat sığortaları üzrə 262 milyon 11 min manat sığorta haqları hesablanmışdır.

FED.az Mərkəzi Bankın aylıq hesabatına əsasən, könüllü həyat sığortaları üzrə cəmi yığım 2020-ci ilin ilk on ayı üzrə 213 milyon 943 min manat sığorta haqları hesablanmış, 2021-ci ilin ilk on ayı arasında 48 milyon 68 min manat (22,5%) artmışdır (<https://insure.az/sigorta-xeberleri/1592>, 2022).

NƏTİCƏ

Azərbaycanda həyat sığortasının tətbiqi və inkişaf xüsusiyyətləri digər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Ümumilikdə isə həm inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, həm də inkişaf etmiş ölkələrdə koronavirus pandemiyası ilə birləşən inkişaf tempi artmış, insanların həyat sığortasına olan fikirləri müsbət istiqamətdə dəyişmiş, insanların məlumatlılıq səviyyəsində artışı görülmüşdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bimo M., Boboli I. (2022). "The insurance market challenges in Albania". International Journal of Economics, Commerce and Management United Kingdom ISSN 2348 0386 Vol. X, Issue 7, July.
2. Descombes J. (2021). Why hasn't Covid-19 led to an increase in life insurance protection? SwissRe. <https://www.swissre.com/institute/research/topics-and-risk-dialogues/health-and-longevity/covid-19-lifeinsurance.html>
3. Diebold F. X., Doherty N. A., & Herring R. J. (2015). The Known, the Unknown, and the Unknowable in Financial Risk Management. (June), 1–30. Princeton University Press. doi: <https://doi.org/10.1515/9781400835287>
4. International Monetary Fund (2019). "Republic of Poland financial sector assessment program technical note-insurance sector regulation and supervision". Washington, D.C., IMF Country Report No. 19/121.
5. Low D., Nathan R., J., Gorgenyi-Hegyes E., & Fekete-Farkas M. (2021). "The demand for life insurance in a developing country and the mediating role of persuasion". Journal of International Studies, 14(3), 138-154. doi: 10.14254/2071-8330.2021/14-3/9.
6. OECD (2021). OECD Insurance Statistics. Retrieved May 20, 2021: <https://www.oecd.org/daf/fin/insurance/oecdinsurancestatistics.htm>
7. Swiss Re Institute. (2021a). One year on: how COVID-19 has impacted consumer views on insurance in Asia Pacific.
8. <https://fed.az/az/sigorta/azerbaycanda-heyat-sigortasi-21-qeyri-heyat-sigortasi-ise-6-artib-120174>, 2021.
9. <https://insure.az/sigorta-xeberleri/1592>, 2022.

M.A.Abbasbeyli

Ph.D., Senior Lecturer Azerbaijan State Economic University

Z.N.Salmanov

master student, Azerbaijan State University of Economics

The situation of life insurance in foreign countries and comparison with the insurance sector in Azerbaijan

Abstract

The life insurance sector is one of the most important sectors of the economy. Life insurance is a form of financial protection of a person in case of various risks. The insurance industry is one of the main subjects of the economy and contributes to the world economy. Because they contribute to the proper functioning of the world economy by paying insurance premiums and are considered one of the safest investments for people.

The OECD's annual publication provides official insurance statistics for all OECD countries, including data on premiums, claims and commissions collected by insurance type.

In the last two years, people's views on life insurance have changed, especially in developed countries, an increase in the level of life insurance has been seen. The life insurance market in Albania is still in the initial evaluation stage and is underdeveloped compared to the countries of the region. Although life insurance in Poland has increased in recent years, the level of development is still low.

The introduction of life insurance in Kazakhstan has begun to gain importance in recent years, companies have moved in this direction, but there are not enough active insurance companies.

Azerbaijan also observed an increase in life insurance for 2021 compared to 2020. The awareness and importance of life insurance has risen in tandem with COVID-19.

In general, it can be said that life insurance has already started a new stage of development. In addition to developed countries, life insurance has become necessary for developing countries as well.

Key words: life insurance, developing countries, coronavirus pandemic.

M.A.Аббасбейли

д.ю.н., ст/преп. Азербайджанский Государственный Экономический Университет

З.Н.Салманов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Положение страхования жизни в зарубежных странах и сравнение со страховым сектором Азербайджана

Резюме

Сектор страхования жизни является одним из важнейших секторов экономики. Страхование жизни является формой финансовой защиты человека на случай различных рисков. Страховая отрасль является одним из основных субъектов экономики и вносит свой вклад в мировую экономику. Потому что они способствуют правильному функционированию мировой экономики, выплачивая страховые взносы, и считаются одним из самых безопасных вложений для людей.

Ежегодная публикация ОЭСР содержит официальную страховую статистику для всех стран ОЭСР, включая данные о премиях, требованиях и комиссиях, взимаемых по видам страхования.

За последние два года изменились взгляды людей на страхование жизни, особенно в развитых странах, наблюдается рост уровня страхования жизни. Рынок страхования жизни в Албании все еще находится на начальной стадии оценки и недостаточно развит по сравнению со странами региона. Хотя страхование жизни в Польше увеличилось за последние годы, уровень его развития все еще остается низким.

Внедрение страхования жизни в Казахстане стало приобретать актуальность в последние годы, компании двигались в этом направлении, но активных страховых компаний не хватает.

В Азербайджане также наблюдается рост страхования жизни на 2021 год по сравнению с 2020 годом. Осведомленность и важность страхования жизни выросли вместе с COVID-19.

В целом можно сказать, что страхование жизни уже вступило в новый этап развития. Помимо развитых стран, страхование жизни стало необходимым и для развивающихся стран.

Ключевые слова: *страхование жизни, развивающиеся страны, пандемия коронавируса.*

T.C.Qasimova
Yüksek Lisans, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr.Öğr. Üyesi Hamit Kahraman
ORCID 0000-0002-6020-2910
qasimova.tukezban11@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.10.2022

The article was received by editorial board on 05.10.2022

Статья принята к печати 05.10.2022

ZENGEZUR KORİDORU'NUN AZERBAYCAN LOJİSTİĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Öz

Çalışmada nitel yöntemle Zengezur koridorunun Azerbaycan'da lojistik alanındaki yeri ve öneminin betimsel analiz teknikleri kullanılarak araştırılması amaçlanmıştır. "Bir Kuşak, Bir Yol" Girişimi çerçevesinde, işgalden kurtulan bölgelerde bölgesel olarak önemli ticaret ve lojistik merkezlerin oluşturulmasının ekonomik etkisi incelendi. Bu girişimin uygulanmasında Azerbaycan'ın rolü ve faaliyetleri ele alındı. Aynı zamanda Karabağ'ın işgalden kurtarılmasının bu projenin gerçekleşmesine etkileri yansıtılmıştır.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak nitel yöntemler kullanılsa da, makalenin bazı bölümlerinde istatistiksel ve sayısal veriler de kullanıldığından zaman zaman nicel yöntemlere atıfta bulunulacaktır. Araştırma yaygın kullanılan veri/ döküman analizinde incelenecek, statistik veriler toplanarak karşılaştırmalı analizler yapılacak ve bu değişimin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği ortaya konulacaktır.

Çalışmanın sonucunda Zengezur Koridoru'nun açılmasının bölgesel pozitif etki yaratacağı, Azerbaycana ekonomik yönde olumlu etkileyeceği, politik olarak bölgede gücünün artacağı, lojistik alanlarında olumlu yönde etki yaratacağı, toplumlar arasında barışın sağlanmasına yardımcı olacağı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: lojistik, ulaşım, Zengezur koridoru, bir kuşak bir yol.

GİRİŞ

İşletmelere günümüz rekabet ortamını sağlayan II. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra üretim ve tüketim kavramlarındaki değişiklikler, işletme yapısındaki değişiklikler ve bu da işletmelerin rekabet koşullarının değiştirilmesini gerektirmiştir. Her zaman bir işletmenin en önemli hedeflerinden biri müşteriye yönelik hareket etmek olmuştur. Bu amaç etrafında üretim ve tüketimdeki önemli araçlar maliyet, kalite, zaman ve hızdır. Lojistik, bu hedeflerin ve araçların bir noktada birleştirilmesini sağlar ve işletmelerle müşteriler arasında ulaşım ve iletişim sağlamaktadır.

En genel tanımıyla; Lojistik malzeme yönetimi ve fiziksel dağıtım faaliyetlerini kapsayan bir işlev olarak, kullanılmış veya atık maddelerin geri kazanılması da dahil olmak üzere, mal ve maddelerin tedarik zinciri boyunca elde edilmesi, depolanması ve işlemlerinin planlanması ve gerçekleştirilmesi ile ilgili etkinliklerin tümü şeklinde tanımlanmaktadır. Lojistik faaliyetlerine, müşteri ihtiyaçlarını karşılayan çeşitli ürünler, hizmetleri ve bilgi akışını etkili ve verimli bir şekilde planlama, uygulama ve kontrol dahildir.

Lojistik Yönetim Konseyi (CLM – Council of Logistics Management) tarafınca lojistik yönetiminin tanımı şöyle verilmektedir: “Lojistik, müşterilerin gereksinimlerini karşılamak

suretiyle hammaddenin başlangıç noktasından, ürünün tüketildiği son noktaya kadar olan tedarik zinciri içerisindeki malzemelerin, servis hizmetlerinin ve malumat akışının faal ve bereketli bir biçimde iki yöne doğru hareketinin ve depolanmasının, planlanması, uygulanması ve test edilmesidir.” Lojistik yönetiminin ana amacı, işletmenin haiz olduğu yada ulaşmayı hedeflediği pazarı, dağıtım ağını, imalat prosesini ve de satın alma aktivitesini düşük maliyette ve daha yüksek kalitede müşteriye hizmet vermek için birleştirmektir.

Lojistik yönetimin işletmelere sağlamış olduğu avantajlar şu şekilde sıralanabilir:

- Stok akışı kontrolü ve seyretme işlemlerini sağlamak,
- Stok maliyetlerini ve lüzumsuz öteki maliyetleri düşürmek,
- Hem araç, aynı zamanda personel olarak kaynak yönetimini sağlamak,
- Satış, satın alma, üretim ve taşıma birimleri içinde rabıta sağlanmak,
- Müşteriye daha süratli servis vermek,
- Araç ve personelin güvenliklerini sağlamak,
- İş disiplini ederek kaynakları optimum kullanmak,
- Nakliye ve ulaşım harcamalarını azaltmak,
- İş gücünde verimliliği arttırmak,
- Geriye dönük verilerin irdelenmesi ile, ileriye dönük daha doğru kaynak planlaması

yapabilmek(Bayramlı, 2017)

Yirminci yüzyılın sonlarında, bilimsel bir disiplin olarak lojistik, tedarik lojistiği, üretim süreçlerinin lojistiği, satış veya dağıtım, nakliye, bilgi, depolama, envanter lojistiği ile birleşmiştir. (İmanov, 2005)

Bir bilim alanı olarak lojistik önemli ölçüde geliştiğinden, ulaştırma politikası ve bu alandaki mevcut işletmelerin ve departmanların (ajansların) faaliyetlerinin doğası ve bunlardaki yapısal değişikliklerin uygulanması üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Nakliye lojistiği, görevi mal veya ürünlerin teslimatını (nakliyesini) organize etmek olan en çok talep edilen türlerden biridir.

Tüm büyük operasyonlar kara, hava veya su taşımacılığı ile gerçekleştirilir. Nakliye lojistiği yardımı ile işletme içinde malların taşınması, yurt içinde veya yurt dışında bulunan müşteri firmalarının depolarına teslim edilmesi mümkündür. Taşıma lojistiği, minimum finansal ve zaman maliyeti ile malların zamanında teslimatını organize eder.

Taşıma lojistiği aynı anda birkaç faaliyeti içerir:

1. kargo taşımacılığının tahmini ve organizasyonu;
2. malların veya ürünlerin nihai müşteriye taşınması için sözleşmelerin ve diğer belgelerin kaydı;
3. tüm kargo taşımacılığı operasyonlarını destekleyen yasal hizmet;
4. nakliye için finansal maliyetlerin hesaplanması;
5. optimum ulaşım yolu planlaması;
6. kargo paketleme.
7. yükleme ve boşaltma işleri;
8. kargo depolama;
9. tüm süreçlerin bilgi desteği;
10. gümrük ve sigorta hizmetleri.

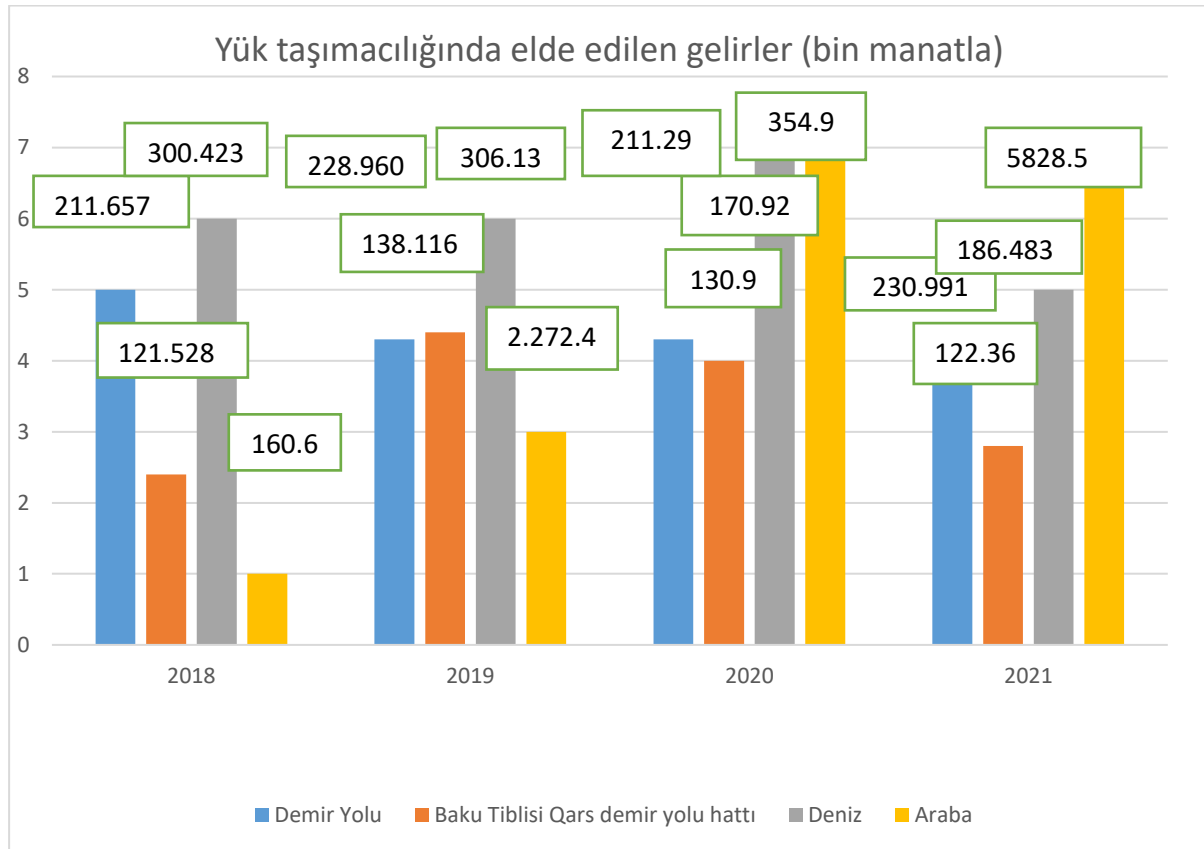
Azerbaycan Cumhuriyeti'nde de lojistik her yıl gelişiyor. Bu doğrultuda hem kamu hem de özel sektör tarafından önemli çalışmalar yapılmış ve birçok proje hayata geçirilmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 6 Aralık 2016 tarihli Kararnamesi ile onaylanan “Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Lojistik ve Ticaretin Geliştirilmesine Yönelik Stratejik Yol Haritası” bunun açık bir örneğidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, elverişli coğrafi konumu nedeniyle Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü görevi görmekte ve Avrasya'da öncü rol oynayan Doğu-Batı ve Kuzey-Güney

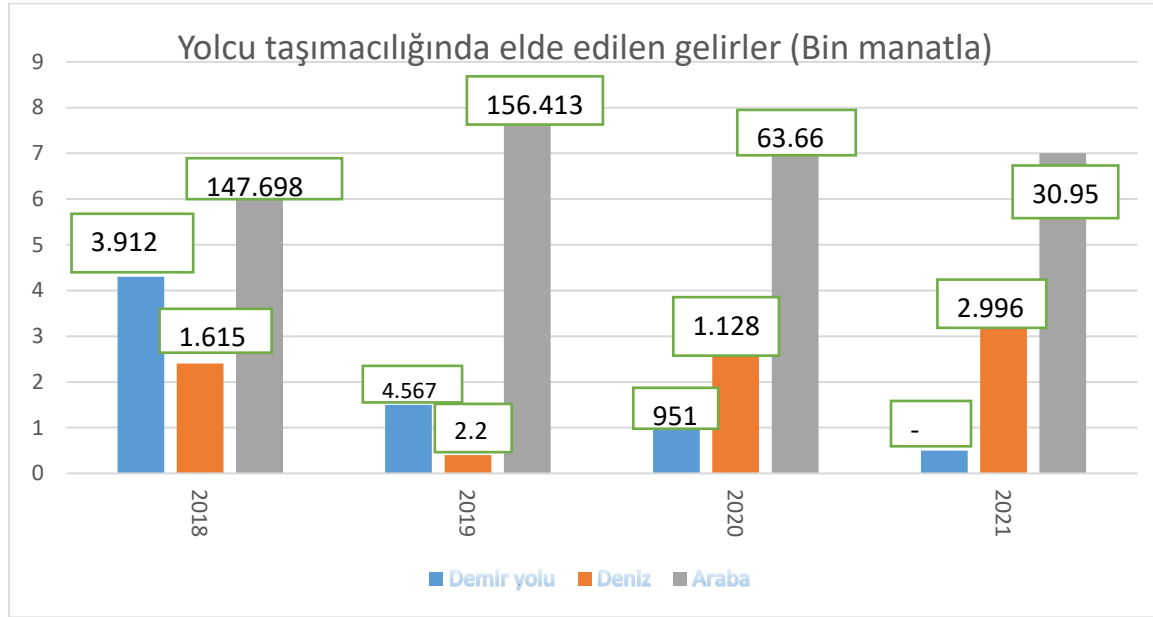
ulaşım koridorlarında önemli bir yer tutmaktadır. Azərbaycan mevcut ulaşım potansiyelini ve transit imkanlarını artırmak, bu alandaki rekabet gücünü artırmak için yoğun yatırımlar yapmaktadır. Bunun başarılı örnekleri Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve Yeni Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı'dır. Bu ve bunun gibi birçok nakliye lojistiği projesi tüm bölgenin kalkınmasına olumlu katkı sağlayacaktır.

Azərbaycan uluslararası projelere katılarak siyasi açıdan da öncelikler kazanıyor. Bakü Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı ve bu türden dünya çapındaki diğer projelerden elde edilen gelirlerle Uluslararası düzeyde Lojistik merkezlerin oluşturulması ve geliştirilmesi bugünün gündemini oluşturmaktadır. (Əliyev, 2018)

Ülkenin ulaşımından elde ettiği gelir hakkında istatistiksel veriler ve bu alanda yapılacak araştırmalar da ileriki dönemler için olumlu tahminlerde bulunmak için sebep verir. Örneğin, Avrupa Birliği TACIS programı çerçevesinde TRASEKA (Avrupa-Kafkasya Asya Ulaşım Koridoru) ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesinin Azerbaycana ait göstergelerine bakabiliriz.

Yük taşımalarından gelen gelire ve onun büyüme hızına bakıldığında hemen her yıl bu hızın artarak devam ettiğini göreceğiz. Bu ulaşım koridorunda demiryolu, deniz ve karayolu ulaşım modlarından kullanılan ve bu taşıma türlerinden elde edilen gelir ayrı ayrı gösterildi. Diyagramlara baktığımızda, araba taşımacılığının bu koridordan gelen toplam gelirin en büyük bölümünü oluşturduğunu görüyoruz.

Bu diyagramlardan Avrupa-Kafkasya-Asya ulaşım koridorunun ulaştırma faaliyetlerinden elde edilen gelir açısından ülke bütçesi için büyük önem taşıdığı gözükmemektedir. Gelir göstergeleri son yıllarda neredeyse yükselen bir çizgi yönünde gelişmiştir. En kısa sürede Karabağ bölgesinde bu tür koridorlarla çok geniş ulaştırma faaliyetleri yürütülecek ve ülke bütçesine büyük olumlu etkisi olacak. Sadece 2020 yılında hem yük hem de yolcu taşımacıılığında olan düşüş, COVID-19 pandemisinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Pandemi sürecinde tüm ülkelerde karantina rejimi uygulanmış, ulaşım faaliyetleri kısıtlanmıştır.

Araştırmanın evrenini Zengezur koridorunun Azerbaycan Lojistiğindeki yeri ve önemi oluşturmaktadır. Çalışmada Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan'ın ulaşımına ve ülke ekonomisine olan katkısına ilişkin detaylı araştırma sonuçlarına değinildi. Bu koridor, BTQ demiryoluna alternatif olan Azerbaycan Nahçıvan-Türkiye demiryolu hattının yapımında önemli rol oynayacaktır.

Karabağ'da yer alan ulaşım türlerinin sınıflandırılması verilmiş ve ekonomiye etkileri incelenmiştir. Taşımacılık sektörünün bütün dünyada oynadığı önemli rol göz önünde bulundurularak, ülkemizde de bu alanın yaygınlaşması ile ilgili birçok projenin ortaya konulduğu, tedbirler alındığı ve yatırımların çekildiği vurgulandı.

Çalışmanın ilk bölümlerinde Karabağ Toprakları'nda Ulaşım Sistemi, Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan'daki ticaret ve lojistik altyapısına etkisi incelenmiş, ardından literatür detaylı bir şekilde ele alınmış ve projenin veri seti ve uygulama kısmına geçilmiştir. Çalışmanın amacına uygun olarak Zengezur Koridoru ikincil kaynaklardan yararlanılarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Burada öncelikle araştırmanın yöntemi ele alınmakta ve araştırma bulgularına yer verilmektedir. Daha sonra tezin son bölümünde çalışmanın sonucu açıklanacaktır. Bu çalışma, bulgulara ilişkin değerlendirmelerin ve tartışmaların yer aldığı bölüm ile çeşitli öneriler sunularak sonlandırılmıştır.

1. Karabağ Toprakları'nda Ulaşım Sistemi

Kurtarılan bölgelerin restorasyonu için atılan ilk adımlar otoyolların inşasıydı. Karabağ'ın dirilişine öncülük eden "Büyük Dönüş" programında ilk aşama, işgal altındaki topraklarda yeni yol ve ulaşım altyapısının inşası ve oluşturulmasıdır. Bu, Karabağ'a kuzeyden, güneyden ve doğudan ulaşım projelerini mümkün kılacaktır. Uygulanan ilk projelerden biri Terter bölgesindeki Sugovuşan ve Talış köylerine giden yolların yeniden inşasıydı. Sonraki etapta Çaylı köyünden

Talış köyünə 8 kilometrelik yol yapıldı və Talış köyündən Naftalan şəhrinə 22 kilometre uzunluğunda yeni bir yol yapılması planlanıyor. Bu yolların Terter şəhri ilə bağlantısı sonucunda lojistik ulaşım və turizm gezilerine katılanlar alternativ olarak Naftalan'dan Talış ve Sugovuşan'a gidebilecekler. Sugovuşan-Talış, Toganalı-Kelbecer, Ehmedbeyli-Fuzuli-Şuşa otoyolları bu projeler kapsamındadır.(ikisahil.az)

İşgaldan kurtulmuş topraklar yüksek potansiyele sahiptir ve bu topraklardaki doğal kaynakların ve üretilen ürünlerin taşınması için ulaşım önemli bir faktördür. "Yeni yapılan Bakü-Nahçıvan-Türkiye demiryolu hattının bölgeden geçmesi, ülkenin Doğu-Batı ve Kuzey-Güney koridorlarının kesiştiği noktada bulunması, tarihi İpek Yolu'nun restorasyonu önemli bir lojistik ve ticaret merkezi olma imkanı yaratacak. (unec.edu.az) Ayrıca bahsettiğimiz alanlarda yabancı yatırımcıların yanı sıra turizm sektörüne yönelik geniş fırsatlar da odak noktasındadır. Bu nedenle buralarda sadece karayolu ve demiryolu projeleri değil, hava ulaşımı projeleri de onaylanmıştır. Kısa sürede inşa edilen Fuzuli Uluslararası Havalimanı şimdiden tamamen kullanıma açılmıştır. Karabağ'ın hava kapısı olarak adlandırılan Fuzuli Uluslararası Havalimanı en modern seviyede inşa edildi. Havalimanı her türlü uçağı alabilecek kapasitede. Havalimanının modern altyapı ile donatılmış terminali, saatte en az 200 yolcunun kalkışına imkan veriyor. Burada yapılan tüm çalışmalar uluslararası norm ve standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Yeni liman sayesinde yabancı ziyaretçiler veya turistler Fuzuli-Şuşa yolu üzerindeki Şuşa şehrine ve işgalden kurtulan diğer şehirlere kolay ve hızlı bir şekilde gidebilmektedir. Böyle bir altyapının oluşturulması, ülke ekonomisine doğrudan katkı anlamına gelmektedir.

Restorasyon sürecinde otoyolların yanı sıra demiryolları da tasarlanmakta ve yeniden inşa edilmektedir. Bu tür demiryollarına bir örnek, doğudan Karabağ'a gitmemize izin veren Barda-Ağdam demiryoludur. Barda-Ağdam demiryolu hattı Ermeni işgalinden önce de kullanılıyordu. Bu yol 104 km uzunluğundaki Yevlax-Hankendi demiryolunun bir parçası sayılır. Şu anda yolun Barda'dan başlayarak Ağdam ilçesine kadar uzanan 45 kilometrelik bölümü yeniden tasarlandı ve inşaatına başlandı. Coğrafi olarak elverişli bu bölgelerde demiryolu hattının restorasyonu önemli sonuçlar doğuracaktır. Özellikle 100 km uzunluğundaki Horadiz-Ağbent demiryolu hattı büyük önem taşımaktadır. Ayrıca gelecekte inşa edilmesi planlanan Zengezur koridoru Azerbaycan ve Nahçıvan MR ile bağlantı için imkanlar oluşturacaktır. Aynı zamanda işgalden kurtulan topraklarımızda Horadiz-Fuzuli ve Fuzuli-Şuşa demiryolu hatlarının yapılması planlanıyor. Şuşa, Karabağ'ın başlıca kültür ve turizm merkezlerinden biri olduğundan, karayolu ile birlikte Şuşa'ya demiryolu hattı yapılacaktır. Planlanan bir diğer demiryolu projesi de Horadiz-Ağbent demiryolunun yeniden hizmete açılmasıdır. Bu yol, Ermenistan topraklarından geçerek Nahçıvan'a giden Zengezur koridoru'nun ana bileşenlerinden biridir.

2. Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan ticaret ve lojistik altyapısına etkisi

44 gün süren Vatan Savaşı sonunda elde edilen tarihi zafer sonucunda 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında Üçlü Deklarasyon imzalandı. Bu Bildirinin 9. Maddesine göre, Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki doğrudan ilişkiler yeniden tesis edilmelidir. Bu, hem Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin trafik ablukasından kurtulmak, hem de BTQ demiryoluna alternatif olan Azerbaycan-Nahçıvan-Türkiye (ANT) demiryolunun Zengezur Koridoru'nun restorasyonu ile inşa edilmesi anlamına geliyor.

Zengezur bölgesi bir zamanlar Müslüman Türk nüfuzunun yaşadığı tarihi bir Azerbaycan toprağı olmasına rağmen 1920'lerde Sovyetler Birliği liderleri tarafından Ermenistan'a ilhak edilmiş ve bugün Ermenistan sınırları içinde yer almaktadır. Azerbaycan'a yapılan bu haksızlık sonucunda 1994 yılında Ermenistan'ın bugünkü Doğu Zengezur bölgesinin işgali sonucu Nahçıvan'ın Azerbaycan ile doğrudan kara yolu tamamen kesilmiştir. Zengezur Koridoru'nun işletilmesi için Azerbaycan kendi topraklarında başlattığı ulaşım ve altyapı projelerini hızla hayata geçiriyor (Bayramov, 2022). 2021 yılı Ekim ayında 123 km uzunluğundaki Horadiz-Cebrayil-

ZengilanAğbent otoyolunun temeli atıldı. Bu yol, “Zengezur Koridoru” bağlantısının doğu kısmını oluşturuyor ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki siyasi sorunların çözülmesinin ardından Ermenistan'a ait topraklardan geçecek olan kısım ile bağlanması planlanıyor.

Koridor, yaklaşık otuz yıldır Ermeni işgali altında olan ve vandalizme maruz kalan Azerbaycan'ın güneybatı bölgeleri de dahil olmak üzere üç ülkenin - Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye - az gelişmiş bölgelerinden, Azerbaycana yakın olan Sunik bölgesinden geçmektedir. Bu bölgeler birbirine Zengezur Koridoru ile bağlanacak ve bu bölgelerin her birinin ekonomik kalkınmasının yanı sıra güvenlik açısından da katkı sağlayacak.

Zengezur Koridoru

Zengezur koridoru'nun önemi, farklı yönlerde alternatif rotaların varlığı ile karakterize edilebilir. Bu koridor her şeyden önce Türkiye ile Orta Asya arasında yeni bir yol oluşturulmasını teşvik ederek Türkiye'nin bu yöndeki İran'a olan bağımlılığını zayıflatacak, ikinci olarak da Azerbaycan'ı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlayan İran'ın bir baskı aracı olan "Nahçıvan transit"inin etkisini azaltacaktır. Ayrıca Gürcistan'a girmeden, Rusya ile Türkiye arasında yeni bir ulaşım güzergahının oluşmasına da yardımcı olacaktır.

Dünyanın en önemli ihracatçılarından biri olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin dünya pazarına yılda 2 trilyon 400 milyar ABD doları değerinde mallar tedarik ettiğini de belirtmek gerekir. Bunun yarısı Avrupa pazarına ait. Bu bağlamda Çin, Avrupa ile ekonomik ilişkilere büyük önem vermekte ve yeni alternatif ulaşım yolları oluşturmakla ilgilenmektedir (azerbaijan-news.az). Bu noktadan hareketle Çin, mevcut ticari taşımacılık ağına bir alternatif daha sunarak, ülkesinden gönderdiği malların Türkiye'nin doğu illerine, oradan da Boğazlar üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasını sağlamak istiyor.

Zengezur Koridoru, Azerbaycan'a ekonomik kazanımların yanı sıra siyasi kazanımlar da getirecektir. Birincisi, Azerbaycan-Nahçıvan güzergahı BTQ demiryolu güzergahından 344 km

daha kısa olduğu için. Bu faktör, uluslararası ticaretin ana verimlilik göstergelerinden biri olarak kabul edilen devir süresi göstergesini önemli ölçüde azaltır. Dolaşım süresinin kısılması, malların yolda kısa süre kaldığı için dolaşım maliyetlerini azaltmakta, bu da hem göndericilere hem de alıcılara büyük fayda sağlamaktadır. Bir diğer önemli faktör ise uluslararası taşımacılıkta büyük önem taşıyan alternatif güzergahların mevcudiyetidir. Çünkü alternatifi çok olan nakliye yolları daha güvenilir kabul edildiğinden BTQ güzergahının herhangi bir nedenle hizmet dışı kalması durumunda Azerbaycan-Nahçıvan-Türkiye güzergahı üzerinden Çin'den Avrupa'ya taşımacılık yapılabilmektedir. Azerbaycan demiryollarında ulaşımın önemli ölçüde artmasında Rusya-Ukrayna savaşının da etkisi olduğunu belirtmek gerekir. "Azerbaycan Demiryolları" A.Ş.'nin verilerine göre, 2021 yılının 4. ayına göre 2022 Ocak-Nisan aylarında 636.000 ton ek yük taşınmış olup, bunun büyük bir kısmı transit modda taşınmıştır (report.az).

2020 yılında Muzaffer Azerbaycan Ordusu'nun parlak zaferi sonucunda Karabağ topraklarının işgalden kurtarılması Avrasya'nın jeo-ekonomik haritasına yeni fırsatlar sunmuş ve Azerbaycan'ın konumunu daha da güçlendirmiştir. Zengezur koridoru BTQ-demiryoluna alternatif olarak kullanılarak Bakü-Culfa-Iğdır hattının açılması için zemin hazırlıyor. Bu, Çin'den Avrupa'ya Orta Asya rotası üzerinden mal taşıma potansiyelini artıracak ve ülkenin bölgesel bir ticaret ve lojistik merkezi haline gelmesine zemin hazırlayacaktır. Kurtarılan topraklarda iki ticaret ve lojistik merkezinin daha kurulması uygun görülüyor.

1. İşgalden kurtulan Fuzuli veya Zengilan ekonomik bölgesi - Zengezur Koridoru'nun açılmasıyla birlikte burada çeşitli ulaşım altyapılarının devreye girmesi - Fuzuli Uluslararası Havalimanı, Zengilan ve Laçın'de yapımı devam eden havalimanları, Azerbaycan-Nahçıvan-Türkiye demiryolu, Karabağ ve Doğu Zengezurda 700 km uzunluğunda 10 otoyolun yapılıp işletmeye alınması, bu bölgenin kalkınmasında yatırım akışının güçlendirilmesi, bu bölgenin gelecekte bir lojistik merkez olarak şekillenmesinde önemli olacaktır. Orta Asya-Azerbaycan-Türkiye-Avrupa, İran-Rusya, Rusya-Türkiye, Rusya-Ermenistan yolları ana ulaşım yolları olarak kabul edilmektedir.

2. Nahçıvan'ın Culfa ilçesi veya Sederek yerleşimi - Zengezur Koridoru Nahçıvan'ın bu bölgelerinin gelişimini hızlandıracaktır. Ana güzergahlar Orta Asya-Azerbaycan-Türkiye-Avrupa, Rusya-Türkiye'dir. Bunlar hepsi Azerbaycan'ın hem bölgede hem de dünyada alternatif ulaşım yollarına sahip ve güvenilir bir ülke olarak büyük bir üne sahip olduğunu göstermektedir.

Literatür Taraması

İmanov T.İ. (2005) tarafından yapılan "Lojistiğin temelleri" adlı çalışmasında dünyada yoğun gelişimin yeni bir bilimsel alanı ekonomideki malzeme akışlarının organizasyon ve geliştirme süreçleri hakkında teorik ve pratik bilgi sağlayan lojistik, sistematik bir şekilde sunulmaktadır. Yazar lojistiğin terminolojik düzeneğini, kavramını ve metodolojik temellerini analiz eder, lojistik yönetiminin amaçları ve işlevleri, lojistik sistemleri kapsamlı bir şekilde yorumlar Üretim ve değişim alanındaki malzeme akışlarının lojistik organizasyonu ve yönetim amaçları için organik olarak birbirine bağlı ayrı lojistik fonksiyonel alanlar tedarik, üretim, dağıtım, rezerv, bilgi, nakliye ve depolama lojistiği detaylı olarak anlatılmaktadır.

Ders kitabı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm - "Lojistik terminolojik temeller, kavram ve metodolojik temeller », ikinci bölüm ise - «üretim ve değişim alanındaki malzeme akışlarının lojistik yönetimi» kapsıyor.

Şahla Atıfçızı "Uluslararası ulaşım koridorlarında lojistik operasyonlar" adlı çalışmasında modern dönemde ülkelerin transit potansiyellerinin jeopolitik ve jeoekonomik yönleri, ulusal ekonominin ana sektörlerinden biri olan ulaştırma altyapısının fizibilite çalışması ve transit potansiyelinin uluslararası konumunun değerlendirilmesi, uluslararası ulaştırma koridorları sisteminde işbirliği ve rekabetin reallaştırılması, uluslararası ulaştırma projelerinin uygulanması istikametinde ekonomik faydaları ve gelecekteki beklentileri incelemiştir.

Qasım Cabar oğlu Manafov tərəfindən yazılan “Araç Servisində Lojistik Sistemləri Faaliyyətinin Bəzi Yönəri” adlı çalışmada lojistiğin ortaya çıkışı, araç servisində lojistik sistemlərin işleyişi, iyileştirme yolları, İşletmedeki lojistik faaliyetlərin düzenlenmesi için yasal dayanağa ilişkin bilgiler, hizmet lojistiği organizasyonu için ilgili öneriler verilmiştir.

Həsən Sultan oğlu Quliyev tərəfindən yazılan “Təşimə Ve Lojistik Alanındakı Sorunlar Ve Analiz Çözümləri” adlı çalışmada Azərbaycan Cumhuriyyəti ułaştırma ve lojistik alanında işbirliğı sorunları vb bu tür konulara tokunulmuş onların çözüm yolları tartışılmıştır.

Yadigarov Təbriz Abdulla oğlu tərəfindən yazılan “Azərbaycan'da Nakliye ve Lojistik Sisteminin Etkinliğinin İyileştirilmesi” çalışmasında Azərbaycan'da ulaşım ve lojistik sisteminin verimliliğini artırmanın yollarını incelenmiş ve Stratejik Yol Haritası uyarınca, Azərbaycan'ın transit potansiyelini daha verimli kullanmak için nakliye ve lojistik hizmetlərinin rekabet gücünü artırmanın yolları belirlenmiştir.

Süleymanova Lalə tərəfindən yazılan “Ulaştırma Ve Lojistik Kompleksinin Oluşumunun ve Gelişiminin Hukuki Tedarikin İyileştirilmesi İstikametleri” çalışmasında Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin bağımsızlığından sonra, ulaşım sisteminin yeni bir aşamaya geçişinden, ulaşım ayrımcılığını ortadan kaldırmak için uzak bölgelerde yaşayan vatandaşlar da dahil olmak üzere tüm vatandaşlara ulaşım sağlamak, ułaştırma hizmetlərinin kalitesinin iyileştirilmesi, nüfusa ulaşılması ve ulaşım kompleksiyle ilgili olumsuz çevresel etkilerin azaltılması personel eğitiminin ulaşım sisteminin geliştirilmesinde ana hedef olduğundan bahs edilmiştir.

Xudiyeva Pikəxanim ve Aslanov Aslan tərəfindən yazılan "İşgalden Kurtulmuş Topraklarda Ulaşım Sistemi ve Ulusal Ekonomiye Katkısı" adlı çalışmada Azərbaycan Cumhuriyyəti'ndeki modern ulaşım durumunun analizi verilmiş ve aynı zamanda 2. Karabağ Savaşı sırasında işgalden kurtulan topraklarımızın ülke ulaşımına ve ülke ekonomisine katkıları incelenmiş, detaylı araştırma sonuçları not edilmiştir. Azərbaycan ekonomisinde önemli bir yer tutan ulaştırma sektörünün gelişme dinamikleri incelendi ve istatistiksel göstergelerle analiz edildi. Karabağ'da yer alan ulaşım türlerinin sınıflandırılması verilmiş ve ekonomiye etkileri incelenmiştir. Taşımacılık sektörünün tüm alanlarda oynadığı önemli rol göz önünde bulundurularak, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de bu alanın yaygınlaşması ile ilgili birçok projenin ortaya konulduğu, tedbirler alındığı ve yatırımların çekildiği vurgulandı. Ağırlıklı olarak otomobil taşımacılığı alanında çok yönlü çalışmaların yapıldığına dikkat çekildi.

Kəmalə Cabbarova ve Ayxan İskəndərov tərəfindən yazılan "Azərbaycan'ın Bölgesel Olarak Önemli Ticaret ve Lojistik Merkezlerine Dönüşmesinde Zengezur Koridoru'nun Rolü" adlı çalışma, Azərbaycan'ın kurtarılmış bölgelerinde bölgesel olarak önemli ticaret ve lojistik merkezlerin oluşturulması konularına ayrılmıştır. Aynı zamanda Karabağ'ın işgalden kurtarılmasının bu projenin gerçekleşmesine etkileri yansıtılmıştır. Bu koridor BTQ demiryoluna alternatif olan Azərbaycan Nahçıvan-Türkiye demiryolu hattının yapımında önemli rol oynayacaktır. Daha sonra Azərbaycan Cumhuriyyəti ile Türkiye arasında imzalanan Şuşa Deklarasyonu hükümlerinin hem demiryolu hem de karayolu inşaatının daha da hızlandırılmasına zemin oluşturacağı belirtildi.

Veri, Metodoloji, Analiz

Çalışmada nitel bir yaklaşım kullanılmıştır. Nitel araştırma, temel olarak açıklayıcı yöntemlere dayanan, sosyal davranışın arkasındaki nedenleri anlamaya çalışan, aynı zamanda sosyal olguları ve sosyal aktörlerin anlamlı davranışlarını genelleme veya tahmin etmekten ziyade doğal bağlamlarında inceleyen çok esnek bir veri toplama araştırmasıdır. (Özdemir,2011).

Bu çalışmada ağırlıklı olarak nitel yöntemler kullanılsa da, makalenin bazı bölümlerinde istatistiksel ve sayısal veriler de kullanıldığından zaman zaman nicel yöntemlere atıfta bulunulacaktır. Nitel araştırma daha detaylı ve anlaşılırdır, dijital olaylar gibi ölçülebilir

özelliklerden ziyade "nasıl ve neden" gibi sorulara cevap arar. (Kral,2020) Aynı zamanda sonuçların inandırıcılığı araştırmanın en önemli ölçütlerinden hesap edilir.

Nitel araştırma yöntemlerinden farklı olarak nicel araştırma, olayları nesneleştirerek ve araştırma sonuçlarını gözlemlenebilir ve ölçülebilir yollarla ifade ederek evreni temsil eden örneklemden sayısal sonuçlar elde etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada veriler analiz edilirken betimsel analiz teknikleri kullanıldı. Analiz edilecek veriler araştırma problemini ortaya çıkarmış ve temalar arasında ilişkilendirmeler, karşılaştırmalar ve açıklamalar yapmıştır. (Karataş, 2015)

Veri toplama tekniği olarak veri doküman analizi ele alınmıştır. Belge incelemesi, belgenin detaylı olarak taranması ve bu bilgilerin yeni bir bütünlüğünün oluşturulması olarak tanımlanır. Bu araştırma yöntemi, hemen hemen tüm çalışmalarda sıklıkla kullanılmaktadır. (Baltacı, 2019)

Araştırma yaygın kullanılan veri-döküman analizinde incelenmiş, statistik veriler toplanarak karşılaştırmalı analizler yapılarak bu değişimin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediyi ortaya konulmuştur.

SONUÇ

Karayla çevrili olmasına rağmen, Azerbaycan Merkezi Yollar üzerinde yer almaktadır ve Asya'dan Avrupa'ya en önemli iki ticaret yolu olan Kuzey-Güney ve Doğu-Batı (TRACECA) ulaşım koridorları üzerinde yer alan elverişli bir coğrafi konuma sahiptir. TRACECA ulaşım koridorunun ana parçası sayılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve Kuzey-Güney koridorunda yer alan Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı inşa edilerek kullanıma verilmekle Azerbaycan Orta Asya'yı Batı ile (Avrupa birliği), Güney Asya'nı İran ve Hindistan başta olmak üzere Kuzey'le birbirine bağlayan bir ulaşım merkezi haline gelmiştir. Galip gelen ordumuzun 44 gün süren Vatan Savaşı sonucunda 30 yıl Ermeni esareti altında bulunan Karabağ ve Doğu Zengezur topraklarımız işgalden kurtarıldı. Bu tarihi zafer, 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında imzalanan Üçlü Deklarasyon ile imzalanmıştır. (president.az) Bu Beyanın 9. Maddesine göre Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki doğrudan ilişkiler yeniden tesis edilmelidir. Zengezur Koridoru'nun yeniden inşası, BTQ demiryoluna alternatif olan Azerbaycan-Nahçıvan-Türkiye demiryolu hattının inşasının gerçekleştirilmesi demektir.

Zengezur Koridoru'nun restorasyonu Azerbaycan'a siyasi kazançların yanı sıra ekonomik kazançlar da sağlayacaktır. Birincisi, Azerbaycan-Nahçıvan güzergahı BTQ demiryolu güzergahından 344 km daha kısa olduğu için. Bu da uluslararası ticarete önemli bir verimlilik göstergesi olarak kabul edilen süre göstergesini önemli ölçüde azaltmaktadır. Bir diğer önemli faktör ise alternatif yolların mevcudiyetidir. Koridorun restorasyonu ile dünya ülkelerine fayda sağlayacak ve ulaşım ağını yeniden şekillendirecek yeni bir güzergâh oluşturulmuş olacak.

Son olarak Zengezur Koridoru'nun açılmasının bölgesel pozitif etki yaratacağı, Azerbaycana ekonomik yönde olumlu etkileyeceği, politik olarak bölgede gücünün artacağı, lojistik alanlarında olumlu yönde etki yaratacağı, toplumlar arasında barışın sağlanmasına yardımcı olacağı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Kaynakça:

1. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı
2. Atıfçızı Ş., Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərdə logistik əməliyyatlar
3. Baltacı A. 2019, Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? Ahi Evran Üniversitesi Sosyal bilimler dergisi
4. Bayramlı P., 2017, Azerbaycan`In Dış Ticaretinde Lojistiğin Önemi Ve Lojistik Merkez Araştırması.

5. Bayramov V., "Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi Azərbaycana Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirməyə imkan verəcək". Xalq qəzeti: 28 Aralık 2022 (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/75615>)

6. dos. Cabbarova K., İsgəndərov A., 2022, Azərbaycanın Regional Əhəmiyyətli Ticarət Və Logistika Mərkəzlərinə Çevrilməsində Zəngəzur Dəhlizinin Rolu, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun İqtisadi Potensialının Sektoral Qiymətləndirilməsi

7. dos. Xudiyeva P., Aslanov A., 2022, İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərdə Nəqliyyat Sistemi Və Onun Ölkə İqtisadiyyatına Verəcəyi Təhfələr, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun İqtisadi Potensialının Sektoral Qiymətləndirilməsi

8. Əliyev X., 2018, Azərbaycan Respublikasının Logistika Potensialı, Proceedings Of The International Conference On Sustainable Development And Actual Problems Of Humanitarian Sciences

9. Quliyev H., 2018, Nəqliyyat Və Logistika Sahəsindəki Başlıca Problemlər Onların Təhlili Həlli Yolları

10. İmanov T.İ., 2005, Logistikanın əsasları

11. Kral B., 2020, Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Döküman Analizi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 15

12. Karataş Z., 2015, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmalar Dergisi, Cilt 1, Sayı 1

13. Manafov Q., 2018, Avtoservisdə Logistik Sistemlərin Fəaliyyətinin Bəzi Aspektləri

14. Özdemir M., Nitel veri analizi: Sosial bilimlerde yöntembilim sorunsalı üzerinde bir çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal bilimler dergisi

15. Süleymanova L., 2015, Nəqliyyat-Logistik Kompleksin Formalaşdırılmasının Və İnkişafının Hüquqi Təminatının Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri

16. Yadigarov T., 2018, Azərbaycan'da Nakliye ve Lojistik Sisteminin Etkinliğinin İyileştirilmesi

17. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE2020.pdf> (Erişim tarihi: 17Aralık 2022)

18. <https://president.az/az/articles/view/45923> (Erişim tarihi: 19 Aralık 2022)

19. <https://ikisahil.az/post/men-shushaya-qelebe-yolu-ilegelmişem> (Erişim tarihi: 20 Aralık 2022)

20. <https://www.azerbaijan-news.az/> (Erişim tarihi: 26 Aralık 2022)

21. <https://report.az/infrastruktur/ady-azerbaycan-5-milyon-tondan-cox-tranzit-yukdasimalari-sifarisi-alib/> (Erişim tarihi: 15 Aralık 2)

T.C.Qasimova

master student, Kütahya Dumlupınar University

Hamit Kahraman

Dr. Lecturer Member

ORCID 0000-0002-6020-2910

The place and importance of Zangezur corridor in Azerbaijan logistics

Abstract

In the study, it is aimed to investigate the place and importance of the Zangezur corridor in the field of logistics in Azerbaijan by using descriptive analysis techniques with the qualitative method. Within the framework of the "One Belt, One Road" Initiative, the economic impact of the creation of regionally important trade and logistics centers in the liberated areas was examined.

The role and activities of Azerbaijan in the implementation of this initiative were discussed. At the same time, the effects of the liberation of Karabakh from the occupation on the realization of this project were reflected.

Although qualitative methods are mainly used in this study, since statistical and numerical data are also used in some parts of the article, quantitative methods will be referred to from time to time. The research will be examined in widely used data/document analysis. Comparative analyzes will be made by collecting statistical data and it will be revealed how this change affects economic growth.

As a result of the study, it has been concluded that the opening of the Zangezur Corridor will have a positive regional effect, positively affect Azerbaijan economically, increase its political power in the region, have a positive effect on logistics, and help ensure peace between societies.

Key words: logistics, transportation, Zangezur corridor, one belt one road.

T.C.Qasımova
magistrant, Kütahya Dumlupınar Universiteti
Hamit Kahraman
Dr. Lektor, Kütahya Dumlupınar Universiteti
ORCID 0000-0002-6020-2910

Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan logistikasında yeri və əhəmiyyəti

Xülasə

Tədqiqatda keyfiyyət metodu ilə təsviri analiz üsullarından istifadə etməklə Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycanda logistika sahəsindəki yeri və əhəmiyyətinin araşdırılması məqsədi daşıyır. “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə regional əhəmiyyətli ticarət və logistika mərkəzlərinin yaradılmasının iqtisadi təsiri araşdırılıb. Bu təşəbbüsün həyata keçirilməsində Azərbaycanın rolu və fəaliyyəti müzakirə edilib. Eyni zamanda, Qarabağın işğaldan azad edilməsinin bu layihənin reallaşmasına təsirləri də öz əksini tapıb.

Bu araşdırmada əsasən keyfiyyət metodlarından istifadə olunsa da, məqalənin bəzi hissələrində statistik və ədədi məlumatlardan da istifadə edildiyi üçün zaman-zaman kəmiyyət üsullarına istinad ediləcək. Tədqiqat geniş istifadə olunan məlumat/sənəd təhlilində araşdırılacaq. Statistik məlumatlar toplanaraq müqayisəli təhlillər aparılacaq və bu dəyişikliyin iqtisadi artıma necə təsir etdiyi ortaya qoyulacaq.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinib ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması müsbət regional təsir göstərəcək, Azərbaycana iqtisadi cəhətdən müsbət təsir göstərəcək, onun regionda siyasi gücünü artıracaq, logistikaya müsbət təsir edəcək və ölkələr arasında sülhün təmin olunmasına kömək edəcək. cəmiyyətlər.

Açar sözlər: logistika, nəqliyyat, Zəngəzur dəhlizi, bir kəmə bir yol.

Ş.N.Məmmədov
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat universiteti
ORCID 0009 0006 0483 0628
shaban.mammadov@att.gov.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.19.2022

The article was received by editorial board on 15.19.2022

Статья принята к печати 15.19.2022

TIKINTI ŞİRKƏTLƏRİNDƏ İDARƏETMƏ STRUKTURLARI

Xülasə

Tikinti şirkətləri layihələrinin mürəkkəbliyinə görə əməliyyatlara effektiv nəzarət etmək, səmərəliliyi təmin etmək və layihə müddətlərini saxlamaq üçün müxtəlif idarəetmə strukturlarını qəbul edirlər. Bu strukturlar kiçik yaşayış binalarından tutmuş böyük infrastruktur inkişaflarına qədər dəyişən tikinti layihələrinin müxtəlif təbiətini idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: funksional struktur, layihə əsaslı struktur, matris strukturu, layihənin idarə edilməsi, çeviklik.

GİRİŞ

Tikinti şirkətləri layihələrinin və əməliyyatlarının müxtəlifliyini nəzərə alaraq, layihənin düzgün icrasını, əməliyyat səmərəliliyini və effektiv nəzarəti təmin etmək üçün müxtəlif idarəetmə strukturlarına etibar edirlər. Bu strukturlar resursları təşkil etmək, tapşırıqları koordinasiya etmək və qərar qəbul etmə proseslərini sadələşdirmək üçün nəzərdə tutulub. Şirkətin ölçüsündən, layihələrin mürəkkəbliyindən və konkret biznes məqsədlərindən asılı olaraq, müxtəlif idarəetmə strukturları daha effektiv ola bilər. Aşağıda tikinti firmaları tərəfindən istifadə edilən müxtəlif idarəetmə strukturlarına dərinliklə nəzər salınır.

Funksional İdarəetmə Strukturu. Funksional struktur şirkəti hər biri dizayn, satınalma, insan resursları, maliyyə və ya sayt əməliyyatları kimi xüsusi funksiyaya yönəldən şöbələrə təşkil edir. Bu şöbələr daha yüksək səviyyəli rəhbərlərə hesabat verən ixtisaslaşmış menecerlər altında fəaliyyət göstərir. Bu struktur layihələrin biznesin müxtəlif sahələrində dərin ixtisaslaşma tələb etdiyi böyük, qurulmuş tikinti firmalarında geniş yayılmışdır.

Üstün cəhətlərini aşağıdakı şəkildə sadalaya bilərik:

İxtisas və Ekspertiza: İşçilər və menecerlər daha səmərəli və sadələşdirilmiş əməliyyatlara gətirib çıxararaq, öz funksional sahələrində dərin təcrübəni inkişaf etdirə bilərlər.

Aydın iyerarxiya: Rol və məsuliyyətlər aydın şəkildə müəyyən edilmişdir ki, bu da performans və hesabatlılığı izləməyi asanlaşdırır.

Böyük Təşkilatlarda Səmərəlilik: Bir neçə paralel layihələri idarə edən böyük tikinti şirkətlərində vacib olan böyük komandalara və proseslərə sistemik nəzarət etməyə imkan verir.

Çatışmayan cəhətlərini aşağıdakı şəkildə sadalaya bilərik:\

Zəif ünsiyyət: Funksional departamentlər təcrid oluna bilər ki, bu da şirkət daxilində zəif ünsiyyət və əməkdaşlığa səbəb olur.

Yavaş Qərar Qəbul Etmə: Qərarlar təcili layihə ehtiyaclarına cavabı ləngidən idarəetmənin bir neçə təbəqəsindən keçməlidir.

Məhdud Çeviklik: Sərt struktur multidissiplinar və ya sürətlə dəyişən layihə mühitlərinə uyğunlaşmaya bilər.

2. Layihəyə əsaslanan struktur. Layihə əsaslı struktur diqqəti funksional şöbələrə deyil, fərdi layihələrə yönəldir. Hər bir layihə öz komandası və rəhbərliyi ilə ayrıca bölmə kimi qəbul edilir. Layihə meneceri layihənin resursları, cədvəli və icrası üzərində tam səlahiyyətə malikdir və bu, hər bir layihənin tələblərinə yüksək səviyyədə fərdi yanaşmaya imkan verir. Bu struktur eyni vaxtda çoxsaylı, mürəkkəb layihələri idarə edən şirkətlərdə yaxşı işləyir.

Üstün cəhətlərini aşağıdakılardan ibarətdir:

Fokuslanmış Layihə İdarəetməsi: Layihə menecerləri öz spesifik layihələri üçün lazım olan resurslar, vaxt qrafikləri və işçi heyəti üzərində tam nəzarətə malikdir və bu, daha yüksək effektivliyə və daha yaxşı fərdiləşdirməyə səbəb olur.

Cəvəklilik: Hər bir layihə komandası layihənin unikal tələblərinə uyğun olaraq strukturlaşdırıla bilər ki, bu da bu strukturu müxtəlif layihə növlərini idarə edən şirkətlər üçün ideal edir.

Aydın Hesabatlılıq: Hər bir layihənin uğuruna cavabdeh olan layihə menecerləri ilə nəticələr üçün aydın hesabatlılıq xətti mövcuddur.

Çatışmayan cəhətlərini aşağıdakılardan ibarətdir.:

Resursların təkrarlanması: Resurslar bir neçə layihə üzrə yayıla bilər ki, bu da resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı səmərəsizliyə və ya münaqişələrə səbəb olur.

Məhdud Bilik Transferi: Bir layihədən öyrənilmiş dərslər və ya ən yaxşı təcrübələr digər layihə komandaları ilə asanlıqla paylaşılmaya bilər.

Azaldılmış İxtisas: Layihədən layihəyə keçərkən işçi heyətin bir funksional sahədə təcrübələrini dərinləşdirmək imkanları olmaya bilər.

Matris strukturu. Matris strukturu həm funksional, həm də layihə əsaslı strukturların elementlərini birləşdirən hibrid yanaşmadır. İşçilər iki menecərə hesabat verirlər: bir şöbə daxilində onların roluna nəzarət edən bir funksional menecer (məsələn, mühəndislik və ya satınalma) və bir xüsusi layihə üzərində işlərinə nəzarət edən bir layihə meneceri. Bu ikili hesabat sistemi işçilərin funksional inkişafını qoruyarkən bir çox layihələr üzrə çevik şəkildə bölüşdürülməsinə imkan verir.

• Üstünlüklər:

- Resurslardan Effektiv İstifadə: Matris strukturu işçilərə resurs istifadəsini optimallaşdıraraq eyni vaxtda bir neçə layihəyə töhfə verməyə imkan verir.

- Çarpaz Funksional Əməkdaşlıq: İşçilər funksional xətlər üzrə işləyir, departamentlər arasında ünsiyyət və əməkdaşlığı gücləndirir.

- Çeviklik: Bu struktur dəyişən layihə tələblərinə tez uyğunlaşa və lazım gəldikdə resursları yenidən bölüşdürə bilər.

• Çatışmazlıqlar:

- Kompleks Hesabat Strukturu: İkili hesabat xətlərinin olması layihə və funksional menecerlər arasında qarışıqlıq və münaqişə yarada bilər.

- Prioritetlərin ziddiyyətli olması potensialı: İşçilər öz layihələri və funksional menecerləri tərəfindən rəqabətli tələblərlə üzləşə bilər ki, bu da stressə və ya bölünmüş loyallığa səbəb ola bilər.

- Artan Mürəkkəblilik: Bu strukturun idarə edilməsi, xüsusən bir çox eyni vaxtda layihələri olan böyük təşkilatlarda çətin ola bilər.

Düz İdarəetmə Strukturu: Düz strukturda idarəetmənin minimal təbəqələri var və təşkilati iyerarxiya sadə saxlanılır. Bu struktur adətən kiçik tikinti şirkətləri və ya startaplar tərəfindən istifadə olunur. İşçilər tez-tez bir çox rolları yerinə yetirirlər və qərarların qəbulu yüksək dərəcədə qeyri-mərkəzləşdirilmişdir, yüksək səviyyəli rəhbərlik layihə qruplarına və əməliyyatlara birbaşa nəzarət edir.

• Üstünlüklər:

- Sürətli Qərar Qəbuletmə: Çoxsaylı idarəetmə təbəqələrinin olmaması qərarların qəbulu və cavab müddətini sürətləndirir, xüsusən də kiçik firmalarda.

- Aşağı Qaimə Xərcləri: Daha az idarəetmə səviyyəsi əməliyyat xərclərini azaldır və bu strukturu kiçik şirkətlər üçün daha sərfəli edir.

- Əməkdaşlıq və Gücləndirmə: Düz struktur işçiləri təşəbbüs göstərməyə təşviq edir və birgə iş mühitini təşviq edir.

- Zəif cəhətləri:

- Rol qeyri-müəyyənliyi: Aydın idarəetmə səviyyələri olmadan işçilər çaşqınlıq və ya səmərəsizliyə gətirib çıxara biləcək spesifik məsuliyyətləri ilə bağlı qeyri-müəyyən ola bilirlər.

- Məhdud Böyümə İmkanları: Düz bir quruluşda işçilərin yuxarı hərəkətilik və karyera yüksəlişi üçün daha az imkanları olur.

- Həddindən artıq yüklənmə riski: İşçilərdən tükənməyə səbəb olan həddən artıq çox məsuliyyət tələb oluna bilər.

İerarxik İdarəetmə Strukturu. İerarxik struktur yüksək səviyyəli rəhbərlərdən tutmuş sahə işçilərinə qədər aydın səlahiyyət səviyyələrinə malik ənənəvi, piramida şəkilli təşkilat modelidir. Hər bir səviyyə özündən yuxarı olana hesabat verir və qərar qəbulu yuxarıdan aşağıya doğru hərəkət edir. Bu struktur tez-tez geniş layihələrə və əhəmiyyətli işçi qüvvəsinə malik böyük tikinti firmaları tərəfindən istifadə olunur.

- Üstünlüklər:

- Aydın komanda zənciri: Yaxşı müəyyən edilmiş iyerarxiya işçilərin kimə hesabat verməsini və məsuliyyətlərin harada olduğunu bilməsini asanlaşdırır.

- Ardıcılıq və Nəzarət: Bu struktur böyük təşkilatlarda vacib olan müxtəlif komandalar və ya saytlar üzrə qərarların qəbulu və idarə olunmasında ardıcılığı təmin edir.

- Asan Hesabatlılıq: Aydın hesabat strukturu ilə fərdləri öz fəaliyyətlərinə və layihənin nəticələrinə görə məsuliyyətə cəlb etmək daha asandır.

- Dezavantajlar:

- Yavaş Qərar Qəbul Etmə: İdarəetmənin çoxsaylı təbəqələri xüsusilə sürətlə inkişaf edən layihə mühitlərində daha yavaş qərar qəbul etməsinə səbəb ola bilər.

- Məhdud Çeviklik: Sərt iyerarxiya dəyişən şərtlərə və ya layihə tələblərinə uyğunlaşmağı çətinləşdirə bilər.

- Darboğaz riski: İnformasiya bir neçə idarəetmə səviyyəsindən keçdiyi üçün darboğaz yarada bilər.

Şəbəkə strukturu. Şəbəkə strukturu yüksək dərəcədə qeyri-mərkəzləşdirilmişdir və digər firmalar, podratçılar və ya məsləhətçilər ilə strateji ittifaqlar və ya tərəfdaşlıqlar qurmağı nəzərdə tutur. Yalnız daxili resurslara güvənmək əvəzinə, şirkət xüsusi tapşırıqları və ya layihə elementlərini tamamlamaq üçün xarici qurumlarla əməkdaşlıq edir. Bu yanaşma xüsusi təcrübə tələb olunan mürəkkəb, irimiqyaslı layihələrdə geniş yayılmışdır.

- Üstünlüklər:

- İxtisaslaşmış Ekspertizaya Giriş: Şəbəkə strukturları tikinti firmalarına layihənin ümumi keyfiyyətini yüksəldərək kənar ekspertlərlə əməkdaşlıq etməyə imkan verir.

- Çeviklik və Ölçəklənəbilirlik: Bu struktur layihə ehtiyaclarından asılı olaraq asanlıqla böyüdülmə və ya azaldıla bilər ki, bu da onu həm böyük, həm də kiçik layihələr üçün uyğun edir.

- Xərclərə qənaət: Xüsusi tapşırıqların üçüncü tərəflərə verilməsi daimi, daxili işçi heyətinə ehtiyacı minimuma endirməklə əlavə məsrəfləri azalda bilər.

- Dezavantajlar:

- Koordinasiya Problemləri: Xarici tərəfdaşları idarə etmək və ardıcıl keyfiyyəti təmin etmək xüsusilə mürəkkəb layihələrdə çətin ola bilər.

- Xarici Tərəfdaşlardan Asılılıq: Əgər xarici tərəfdaş məhsulu çatdırma bilməsə, o, bütün layihəni gecikdirə bilər.

- Nəzarətin itirilməsi riski: Kritik funksiyaların outsorsing edilməsi layihənin gedişatı və keyfiyyəti üzərində nəzarəti saxlamağı çətinləşdirə bilər.

Bölmə İdarəetmə Strukturu. Bölmə strukturunda şirkət adətən coğrafi bölgələrə, layihə növlərinə və ya bazar sektorlarına əsaslanan yarı muxtar bölmələrə təşkil olunur. Hər bir bölmə öz idarə heyəti və resursları ilə müstəqil fəaliyyət göstərir. Bu struktur ən çox müxtəlif bölgələrdə və ya sənayelərdə müxtəlif layihələrdə işləyən böyük çoxmillətli tikinti şirkətləri tərəfindən istifadə olunur.

- **Üstünlüklər:**

- Fokuslanmış Diqqət: Hər bir bölmə öz xüsusi bazarına və ya bölgəsinə cəmləşə bilər ki, bu da layihələri və müştəriləri idarə etmək üçün daha uyğunlaşdırılmış yanaşmaya gətirib çıxarır.

- Muxtariyyət: Bölmələr müstəqil fəaliyyət göstərir, daha sürətli qərar qəbul etməyə və layihənin icrasına daha lokal nəzarətə imkan verir.

- Aydın Hesabatlılıq: Hər bir bölmə resursların və əməliyyatların məqsədyönlü şəkildə idarə olunmasını təmin edərək, öz maliyyə göstəricilərinə cavabdehdir.

- **Dezavantajlar:**

- Resursların təkrarlanması: Ayrı-ayrı bölmələr resursları və səyləri təkrarlamaq bilər ki, bu da səmərəsizliyə və daha yüksək xərclərə səbəb olur.

- Daxili rəqabət: Bölmələr şirkətin resursları və ya bazar payı uğrunda rəqabət apara bilər ki, bu da təşkilat daxilində münaqişəyə səbəb ola bilər.

- Ardıcılıq Məsələləri: Müxtəlif bölmələr üzrə keyfiyyət, standartlar və prosedurlarda ardıcılığın təmin edilməsi yuxarı rəhbərlik üçün çətin ola bilər.

NƏTİCƏ

Düzgün idarəetmə strukturunun seçilməsi hər bir tikinti şirkətinin uğuru üçün vacibdir. Seçim şirkətin ölçüsü, layihənin mürəkkəbliyi, coğrafi əhatə dairəsi və uzunmüddətli hədəflər əsasında aparılmalıdır. Funksional strukturlar aydın əmək bölgüsü təmin edir, layihə əsaslı strukturlar isə fərdi layihələr üçün çeviklik və fərdiləşdirmə təklif edir. Matris strukturları resursların optimallaşdırılmasını təklif edir, lakin diqqətli koordinasiya tələb edir. Düz strukturlar kiçik firmalarda çevikliyə imkan verir, iyerarxik və bölmə strukturları isə geniş əməliyyatları olan daha böyük təşkilatlar üçün daha uyğundur. Nəhayət, şəbəkə strukturları çeviklik təmin edən, lakin möhkəm koordinasiya tələb edən xarici təcrübədən istifadə edir. Hər bir strukturun faydalarını və məhdudiyyətlərini başa düşmək tikinti firmalarına əməliyyatlarını optimallaşdırmağa və layihələrdə davamlı uğur əldə etməyə kömək edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. CIOB (The Chartered Institute of Building). (2014). Code of Practice for Project Management for Construction and Development. 5th Edition. Wiley-Blackwell.
2. Chitkara, K.K. (2019). *Construction Project Management: Planning, Scheduling, and Controlling*. 4th Edition. Tata McGraw Hill Education.
3. Larson, E.W., & Gray, C.F. (2020). *Project Management: The Managerial Process*. 8th Edition. McGraw-Hill Education.
4. Winch, G.M. (2010). *Managing Construction Projects: An Information Processing Approach*. 2nd Edition. Wiley-Blackwell.
5. Gould, F.E., & Joyce, N.E. (2019). *Construction Project Management*. 4th Edition. Pearson.

Ш.Н.Мамедов

докторант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
ORCID 0009 0006 0483 0628

Структуры управления в строительных компаниях

Резюме

Строительные компании, в связи со сложностью своих проектов, используют различные структуры управления для эффективного надзора за операциями, обеспечения эффективности и соблюдения сроков проекта. Эти структуры предназначены для управления разнообразным характером строительных проектов, которые могут варьироваться от небольших жилых зданий до крупных инфраструктурных разработок.

Ключевые слова: функциональная структура, проектная структура, матричная структура, управление проектами, гибкость.

Sh.N.Mammadov

phd student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0009 0006 0483 0628

Management structures in construction companies

Abstract

Construction companies, due to the complexity of their projects, adopt various management structures to effectively oversee operations, ensure efficiency, and maintain project timelines. These structures are designed to handle the diverse nature of construction projects, which can range from small residential buildings to large infrastructure developments.

Key words: functional structure, project-based structure, matrix structure, project management, flexibility.

MÜNDƏRİCAT

İqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri

7	M.A.Məmmədov, R.İ.Qasimov, B.M.Aslanov Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesinin mövcud vəziyyətinin təhlili
13	S.H.Qurbanov Yeni “yaşıl” iqtisadi modelə doğru keçid: qlobal çağırışlar, imkanlar və perspektivlər
27	F.Ş.Kaşıyeva, R.R.İbrahimov İşğaldan azad olunmuş ərazilərə xarici borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi mexanizmlərinin təhlili
34	A.A.Бабаев, Г.Ю.Мамедова Природа экономического роста, теоретико-методологические задачи
44	B.S.Əhmədov, R.K.Vəlizadə Sənaye istehsalının ərazi üzrə təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri
50	A.A.Aslanov Improvement and modernization of the tax service of the republic of Azerbaijan
56	A.A.Бабаев, С.С.Мамедов Суть экономической диверсификации
66	H.Q.İsmayılova, A.C.Rəhimov Bərpa olunan enerji qaynaqları ilə daxili qənaət arasındakı əlaqənin dəyərləndirilməsi
72	K.S.Cabbarova, F.F.Qurbanzadə Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi problemləri - ərzağın iqtisadi cəhətdən əlçatanlığının qiymətləndirilməsi

CONTENTS

Macroeconomic, social and ecological aspects of economic development

M.A.Mamedov, R.I.Gasimov, B.M.Aslanov	7
Analysis of the current situation of the construction industry of the Republic of Azerbaijan	
S.Kh.Gurbanov	13
Transition to a new "Green" economic model: global challenges, opportunities and prospects	
F.Sh.Kashiyeva, R.R.Ibrahimov	27
Analysis of the mechanisms of attracting foreign debt funds to the territories freed from occupation	
A.A.Babayev, G.Y.Mamedova	34
Nature of economic growth, theoretical- methodological problems	
B.S.Ahmadov, R.K.Valizadeh	44
Directions for improving the territorial organization of industrial production	
A.A.Aslanov	50
Improvement and modernization of the tax service of the republic of Azerbaijan	
A.A.Babayev, S.S.Mammadov	56
Essence of economic diversification	
H.G.Ismailova, A.C.Rahimov	66
Assessment of the relationship between renewable energy resources and domestic savings	
K.S.Gabbarova, F.F.Gurbanzade	72
Global food security challenges - assessment of economic availability of food	

79	R.M.Abdinov, G.V.Nəsibova Sənaye istehsalının rəqəmsallaşmasında dövlət siyasətinin strateji istiqamətləri
85	E.A.Qəribli, R.M.Məmmədov Azərbaycanın dünya kənd təsərrüfatı bazarında rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri
94	A.Ş.Şəkəraliyev, T.F.Həşimli Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasının müasir problemləri

***Tikinti müəssisələrinin iqtisadiyyatı
və menecment***

101	T.F.Ələkbərov Ehtiyatların iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı
106	E.M.Kurbanov, Hashed Alawlaqi Motivated reasons of increased demand of lightweight steel construction and its impact on the economic efficiency
111	A.Ə.Abasova, Ş.M.Şabanova T.A.Çərkəzova Tikinti müəssisələrində innovasiyanın təşkilati-iqtisadi mexanizmin təkmiləşdirilməsi
116	N.Y.Novruzov İqtisadi transformasiyada inteqrasiyalı logistika sisteminin işinin təşkili və idarə olunması mexanizmləri
121	S.N.Qəhrəmanlı Azərbaycanda bələdiyyə strukturlarının formalaşması və onun işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial xidmətin təmin olunmasında əhəmiyyəti
129	M.B.Qasımlı Neft-qaz hasilatı və istehsalının neft sektorunda tikinti-quraşdırma işlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi

R.M.Abdinov, G.V.Nasibova	79
Strategic directions of state policy in digitalization of industrial production	
E.A.Garibli, R.M.Mammadov	85
Directions for improving the competitiveness of Azerbaijan in the world agricultural market	
A.S.Shakaraliyev, T.F.Hashimli	94
Modern problems of diversification of the Azerbaijan economy	

***Economics and management of
construction enterprises***

T.F.Alakbarov	101
Economic nature and classification of reserves	
E.M.Kurbanov, Hashed Alavlaki	106
Yüngül polad konstruksiyalara tələbatın artmasının əsaslandırılmış səbəbləri və onun iqtisadi səmərəliliyə təsiri	
A.A.Abasova, Sh.M.Shabanova, T.A.Cherkazova	111
Improvement of the implementation mecha- nism of innovation in construction enterprises	
N.Y.Novruzov	116
Mechanisms of organizing and managing the work of the integrated logistics system in economic transformation	
S.N.Gahramanli	121
The formation of municipal structures in Azerbaijan and its importance in providing social services in liberated territories	
M.B.Gasimli	129
Assessment of impact of oil and gas extrac- tion and production on construction and installation works in the oil sector	

**137 А.М.Балагёзов, Р.Г.Байрамов,
 И.А.Фараджов**
Влияние на экономику строительства в
перспективе применения в нашей стране
строительных 3D-принтеров

144 К.М.Мəmmədova, V.A.Əliyev
Təşkilatın maddi-texniki bazasının inkişaf
etdirilməsi yolları

150 A.S.Mehtiyev, Ş.A.Əkbərli
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin mövcud
iqtisadi və sənaye potensialı

157 A.Ə.Əsgərov
Tikinti materialları sənayesində innovasiya
strategiyalarının formalaşması amilləri

Innovasiya və sahibkarlıq fəaliyyəti

163 M.A.Джавадова, М.В.Латифов
Основные особенности управления
рисками и моделирования на
промышленных предприятиях в условиях
цифровой экономики

170 A.B.Abbasov, G.T.Əhmədova
Mülki aviasiya sahəsində innovasiya
fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi
mexanizminin təkmilləşdirilməsi

177 H.Q.İsmayılova, A.Ə.Bəhbudova
İnformasiya texnologiyaları əsasında
elektron ticarətin inkişafının başlıca
istiqamətləri

184 L.M.Hüseynova, F.M.Mərdanlı
Azad iqtisadi zonalar xarici investisiyaların
ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi forması
kimi

191 S.A.Məmmədova
Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü kimi
elektron biznesin spesifik xüsusiyyətləri

197 M.Р.Гаджиев
Пути регулирования рынка транспортных
услуг

A.M.Balagozov, R.H.Bayramov 137
I.A.Farajov
Impact on the construction economy in the
perspective of the use of construction 3D-
printers in our country

K.M.Mammadova, V.A.Aliyev 144
Ways of development material and technical
base of the organization

A.S.Mehtiyev, S.A.Akbarli 150
The existing economic and industrial
potential of the liberated territories

A.A.Asgarov 157
Factors of formation of innovation strategies
in the construction
materials industry

Innovation and entrepreneurship

M.A.Javadova, M.V.Latifov 163
Main features of risk management and
modeling at industrial enterprises in the
digital economy

A.B.Abbasov, G.T.Ahmedova 170
Improving the mechanism of state regulation
of innovation activity in the field of civil
aviation

H.G.Ismayilova, A.A.Bəhbudova 177
Main directions of the development of
electronic trade based on information
technologies

L.M.Huseynova, F.M.Mardanli 184
Free economic zones as a form of attracting
foreign investments to the country's
economy

S.A.Mammadova 191
Specific features of electronic business as a
type of entrepreneurial activities

M.R.Hajiyev 197
Ways to regulate the transport services
market

205	R.E.Novruzov Müasir dövrdə innovativ texnologiyalar və onların tətbiqinin təşkilati, idarəçilik və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin sosial - fəlsəfi aspektlər	R.E.Novruzov	205	Socio-philosophical aspects of improving organizational, management and control mechanisms of innovative technologies and their application in modern times
209	O.S.Sofiyeva, S.H.Hüseynova The role of digital marketing during COVID -19	O.S.Sofiyeva, S.X.Hüseynova	209	COVID-19 zamanı rəqəmsal marketingin rolu
218	S.M.Səbzəliyev, S.C.Heybətova İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yüngül sənayenin inkişaf perspektivləri	S.M.Sabzaliyev, A.Y.Dadashova	218	Information, organizational and methodological support of the internal audit of a joint-stock company
225	T.P.Camalov Elektron iqtisadi mühitlə süni intellekt texnologiyalarının integrasiyası	T.P.Jamalov	225	Integration of artificial intelligence technologies with electronic economy environment
232	R.M.Abdinov, T.R.Oruçlu İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması kontekstində süni intellekt texnologiyası	R.M.Abdinov, T.R.Orujlu	232	Artificial intelligence technology in the context of digitalizing the economy
236	A.A.Qədəşov, N.Ş.Zeynalova Elektron ticarət konsepsiyası və elektron ticarətin ənənəvi ticarətlə müqayisəli təhlili	A.A.Gadashov, N.Sh.Zeynalova	236	E-commerce concept and analysis of e-commerce compared to traditional commerce
242	Ş.T.Əliyeva, A.R.Daşqınlı Müəssisənin istehsal prosesinin modelləşdirilməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin kompleks təhlili	Sh.T.Aliyeva, A.R.Dashginli	242	Complex analysis of assessment of the current situation of modeling the production process of the enterprise
254	S.M.Səbzəliyev, A.Y.Dadaşova Səhmdar cəmiyyətinin daxili auditinin informasiya və təşkilati-metodik təminatı	S.M.Sabzaliyev, S.C.Heybatova	254	Prospects for the development of light industry in the territories released from the occupation
261	H.Q.İsmayılova, A.R.Xəlilova Sənaye müəssisələrinin resurs qənaət edən innovativ formaları	H.G.Ismailova, A.R.Khalilova	261	Innovative resource-saving forms of industrial enterprises
266	R.M.Abdinov, K.P.Piriyev Azərbaycanda əsas innovasiya indikatorları	R.M.Abdinov, K.P.Piriyev	266	The main innovation indicators in Azerbaijan

***İnvestisiya, maliyyə və bank
fəaliyyəti***

- 273** **Ə.M.Bədəlov**
Regionlarda rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin
inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili
- 281** **G.Q.Məmmədova, B.P.Bağirova**
Ölkədə sığorta bazarının inkişaf
perspektivləri
- 290** **C.N.Quliyeva**
Azərbaycan Respublikasının vergi
münasibətləri
- 298** **D.D.Fərəcova, S.Y.Ələkbərova**
Xidmət sferası təşkilatlarında müasir iqtisadi
çağırışlara uyğun investisiya siyasətinin
təşkili, uçotu və auditinin prioritet
istiqamətləri
- 305** **A.A.Paşacanov, N.K.Mustafayev**
Mərkəzi banklarda blokçeyn
texnologiyalarının tətbiqi mexanizmləri və
prespektiv inkişaf istiqamətləri
- 313** **A.A.Бабаев, Н.А.Мамедли**
Понятие финансовых рисков, их
сущность и классификация
- 322** **P.H.Rüstəmov, R.V.Qasimova**
Sənaye müəssisələrində maliyyə
menecmentinin istiqamətləri
- 329** **E.O.Cəfərov, Ü.E.Qurbanlı**
Mühasibat uçotunun beynəlxalq
standartının 16 nömrəli "Torpaq, tikili və
avadanlıq" standartının tətbiqi xüsusiyyətləri
- 337** **İ.N.Məmmədov**
Müəssisənin maliyyə nəticələrinin
qiymətləndirilməsi
- 340** **A.A.Губадова**
Механизм возврата части НДС и его
вклад в обеспечение прозрачности
национальной экономики
- 351** **V.R.Abasli**
Azərbaycanda ixrac potensialının
stimullaşdırılmasında vergi siyasətinin rolu

***Investment, financial and banking
activities***

- A.M.Badalov** **273**
Analysis of the current state of development
of digital financial services in the regions
- G.G.Mammadova, B.P.Bagirova** **281**
Development perspectives of the insurance
market in the country
- J.N.Guliyeva** **290**
Tax relations of the Republic of Azerbaijan
- D.D.Farajova, S.Y.Alakbarova** **298**
Priority directions of the organization,
accounting and audit of the investment policy
in accordance with the challenges of the
modern economy in service sector organiz-s
- A.A.Pashajanov, N.K.Mustafayev** **305**
Application mechanisms of blockchain
technologies in central banks and
prospective development directions
- A.A.Babayev, N.A.Mammadli** **313**
Concept of financial risks, their nature and
classification
- P.H.Rustamov, R.V.Gasimova** **322**
Directions of financial management in
industrial enterprises
- E.O.Jafarov, U.E.Gurbanli** **329**
Applicable characteristics of the international
accounting standard number
16 "Land, building and equipment"
- I.N.Mammadov** **337**
Assessment of enterprise's financial
performance
- A.A.Gubadova** **340**
The mechanism of part of the vat refund and
its contribution to ensuring the transparency
of the national economy
- V.R.Abasli** **351**
The role of tax policy in stimulating export
potential in Azerbaijan

359 Məsoud Badin
Sığorta şirkətində yaranan yeni risklər və onların idarə edilməsi modeli

368 E.Z.Səmədzadə, A.V.Orucova
Tibbi sığorta - problem və perspektivlər

375 E.O.Cəfərov, A.V.Məmmədaliyeva
Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartının 20 nömrəli "Hökumət subsidiyalarının uçotu və hökumət yardımı haqqında məlumatın açıqlanması" standartının tətbiqi xüsusiyyətləri

İnsan kapitalının inkişafı və heyətin idarə edilməsi

382 Ş.T.Quliyeva, A.Z.Yarışova
İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması şəraitində insan kapitalının inkişaf istiqamətləri

389 M.D.Urazayeva, A.R.Xəlilova
Daxili marketinqin satış mütəxəssislərinin (menecerlərinin) fəaliyyətinə təsiri

394 P.H.Rüstəmov, F.E.Musayeva
Sənaye müəssisələrində heyətin idarəedilməsinin təşkili məsələləri

402 S.Q.Alyev
Gömrük nəzarəti rəhbər işçilərinin səmərəli fəaliyyətinin motivasiya alətlərinin hazırlanması

409 H.S.Həsənov, N.E.Mehtiyeva
Korporativ mədəniyyət - müasir təşkilatının idarə edilməsində strateji amil kimi

417 A.İ.Mirheydərova, O.M.Quliyev
Korporativ münasibətlər sisteminin inkişafının müasir tendensiyaları: Azərbaycanca mövcud vəziyyət

Beynəlxalq təcrübə və əməkdaşlıq

427 E.M.Yusifov, O.A.Nagdiyev, İ.F.Mirzəyev
Analysis of the modern situation of Azerbaijan's foreign economic relations

Masoud Badin 359
New risks emerging in the insurance company and their management model

E.Z.Samadzade, A.V.Orudjova 368
Medical insurance - problem and prospects

E.O.Jafarov, A.V.Mammadaliyeva 375
Applicable characteristics of the international accounting standard number 20 "Accounting for government grants and disclosure of government assistance"

Development of human capital and personnel management

Sh.T.Guliyeva, A.Z.Yarishova 382
Development directions of human capital in the digitalization of the economy

M.D.Urazayeva, A.R.Khalilova 389
Impact of internal marketing on the activity of sales specialists (managers)

P.H.Rustamov, F.E.Musayeva 394
Organizational issues of staff management in industrial enterprises

S.G.Alyev 402
Development of motivation tools for effective activity of customs supervisory staff

H.S.Hasanov, N.E.Mekhtiyeva 409
Corporate culture - as a strategic factor in modern organization management

A.İ.Mirheydarova, O.M.Guliyev 417
Modern trends in the development of the system of corporate relations: the current situation in Azerbaijan

International experience and cooperation

E.M.Yusifov, O.Ə.Naqdiyev, İ.F.Mirzəyev 427
Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətinin təhlili

432	E.Y.Məmmədov, E.O.Əhmədova İslam marketinqi, ənənəvi marketinqdən fərqi və metodoloji-nəzəri əsasının təhlili	E.Y.Mammadov, E.O.Ahmadova Analysis of islamic marketing, difference from traditional marketing and methodological-theoretical basis	432
439	N.P.Aşurbəyli-Hüseynova İxracın xammal yönümlü ölkələrində diversifikasiyanın məqsədəuyğunluğu	N.P.Ashurbayli-Huseynova The feasibility of diversification in commodity-oriented exporting countries	439
447	E.A.Qəribli, A.Y.Süleymanova Təbii qaz təchizatı sahəsində Azərbaycan- Avropa birliyi ölkələrinin ticarət- iqtisadi əlaqələrinin inkişafı	E.A.Garibli, A.Y.Suleymanova Development of trade and economic relations between Azerbaijan and EU countries in the field of natural gas supply	447
455	R.T.Həsənov, M.Q.Qarayev Dünya maliyyə-valyuta sistemində Azərbaycanın mövqeyinin qiymətləndirilməsi	R.T.Hasanov, M.G.Garayev Assessment of Azerbaijan's position in the world financial and currency system	455
462	V.Z.Rzayeva, R.K.Rəhmanzadə Birbaşa xarici investisiyaların MDB ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına təsiri	V.Z.Rzayeva, R.K.Rahmanzadeh The impact of foreign direct investments on the development of economic cooperation between the cis countries	462
472	M.A.Abbasbəyli, Z.N.Salmanov Xarici ölkələrin həyat sığortasının tətbiqi vəziyyəti və Azərbaycanda sığorta sektoru ilə müqayisəsi	M.A.Abbasbeyli, Z.N.Salmanov The situation of life insurance in foreign countries and comparison with the insurance sector in Azerbaijan	472
477	T.C.Qasımova, Hamit Kahraman Zengezur koridoru'nun Azərbaycan lojistikindəki yeri və önemi	T.C.Qasimova, Hamit Kahraman The place and importance of Zangezur corridor in Azerbaijan logistics	477
488	Ş.N.Məmmədov Tikinti şirkətlərində idarəetmə strukturları	Sh.N.Mammadov Management structures in construction companies	488

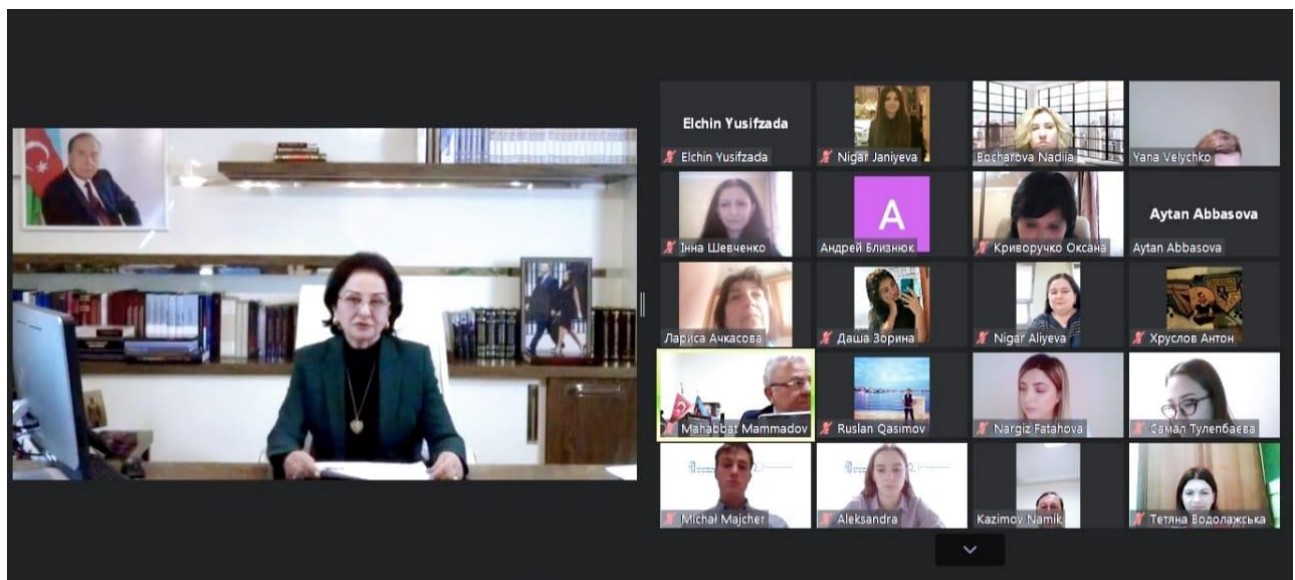
17 noyabr 2022-ci il tarixində Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin, Xarkov Milli Avtomobil yolları Universitetinin, Ukrayna Dəmiryolu nəqliyyatı Dövlət Universitetinin və Milli Nəqliyyat Universitetlərinin təsisçiliyi ilə “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının təşkilatçılığı ilə Xarkov şəhərində onlayn formatda “VUCA–dünya şəraitində menecment və iqtisadiyyatın müasir inkişafının yolları” ali təhsil müəssisələrinin tədqiqatçıların və gənc alimlərin beynəlxalq elmi-praktiki konfransı keçirilmişdir

Xarkov Milli Avtomobil yolları Universitetinin professoru İ.Y.Şevçenko konfransı açıq elan edərək, iştirakçıları salamladı.

Konfransda Universitemizin rektoru professor G.H.Məmmədova giriş sözü ilə çıxış edərək dünyada müasir VUCA şəraitində bir sıra ölkələrinin gənc tədqiqatçıların iştirakı ilə konfransı təşkil edən Universitet rəhbərlərinə və konfransın təşkilat komitəsinin üzvlərinə təşəkkür bildirmişdir. Gənc tədqiqatçıları müasir dövrdə bir sıra regionlarda yaranmış qeyri-müəyyənlik şəraitində menecment və iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş maraqlı tədqiqatları üçün təşəkkür etdi.

Universitetimizin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri, prof. M.A.Məmmədov post-konflikt dövründə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında iqtisadiyyatın bütün sahələrində həyata keçirilən unfastrukturalayihələrin və onların perspektiv inkişafı haqqında çıxış edərək Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti haqqında konfrans iştirakçılarına ətraflı məlumat verdi. Konfransda İqtisadi İslahatların təhlili və kommunikasiya Mərkəzinin strateji araşdırma və inkişaf meneceri A.S.Satıcı “Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın post-konflikt quruculuğu modeli və Zəngəzur Dəhlizinin Avrasiya regionunda iqtisadi əhəmiyyəti” mövzusunda çıxış etdi.

Universitetimizin gənc alimləri X.İ.Qəniyev, N.R.Fətaxova və tədqiqatçılar M.B.Qasımlı, Ş.N.Məmmədov qeyd olunan istiqamətlər üzrə apardığı tədqiqatlar haqqında çıxış etdilər.

***“Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri,
prof. M.A.Məmmədovun konfransda çıxışı***

Уважаемые ректора, учёные и соискатели! Приветствую Вас на Международной научно-практической конференции, проходящей сегодня в онлайн формате в Харькове.

Мы живём в эпоху глобальных перемен. Очевидно, что мир, в котором жили предыдущие поколения – простой, стабильный и предсказуемый, безвозвратно утерян. Ему на смену пришёл мир VUCA – нестабильный, непредска-

зуемый, неопределённый, сложный мир.

Живя в условиях неопределённости мы стремимся адаптироваться к реалиям. Намного сложнее, когда страна находится под агрессией другого государства и инфраструктура определённой части её территории находится в разрушенном состоянии.

Азербайджан прошёл через всё это. 30-летняя оккупация наших территорий привела к экономическому и экологическому кризису Карабахского региона и Восточного Зангезура. Инфраструктура была полностью уничтожена.

Исторически Карабахский и Зангезурский регион Азербайджана был одним из развитых регионов страны. Не смирившись с почти 30-летней оккупацией Арменией этих территорий, Азербайджан под руководством Президента Ильхама Алиева в ходе 44-дневной Отечественной войны восстановил историческую справедливость – свою территориальную целостность. Наш народ, продемонстрировавший единство и солидарность в достижении славной Победы, уже возвращается на свою историческую Родину, в родной Карабах для того, чтобы жить на этих землях вечно.

Реконструкция инфраструктуры отраслей экономики освобожденных от оккупации территорий в послевоенный период, устойчивое заселение и превращение Карабаха и Восточного Зангезура в развитый регион нашей страны – одна из важнейших целей, стоящих перед нами. Азербайджан направил все свои силы на успешную реализацию этой высшей цели. На освобожденных от оккупации территориях создаются передовые образцы обеспечения безопасного проживания, строительства городов, поселков и сел, стратегически важной и развернутой инфраструктуры, интеграции в местные и зарубежные стоимостные цепочки, а также восстановления окружающей среды. Реализация проекта Зангезурского коридора превратит регион в важный торгово-транспортный узел. Словом, освобожденные от оккупации территории стремительно восстанавливаются, наши цели, связанные с Великим возвращением, успешно реализуются.

Работы по восстановлению и реконструкции, проводимые на освобожденных от оккупации территориях, создают важную основу для совместного сотрудничества с ведущими бизнес-кругами, партнерства между государством и частным сектором, а также сохранения стабильности и развития в регионе.

Важно отметить, что в период восстановления инфраструктуры Карабахского и Восточно-Зангезурского районов используется международная практика восстановления в пост-конфликтный период. Азербайджан за весь восстановительный период приобрёл большой опыт в восстановлении освобождённых от оккупации территорий. Несомненно, данный опыт может пригодиться и нашим Украинским братьям. Именно по данной актуаль-

ной, как для Азербайджана, так и для Украины тематике нашими молодыми учёными были подготовлены и представлены тезисы конференции, проводимой сегодня.

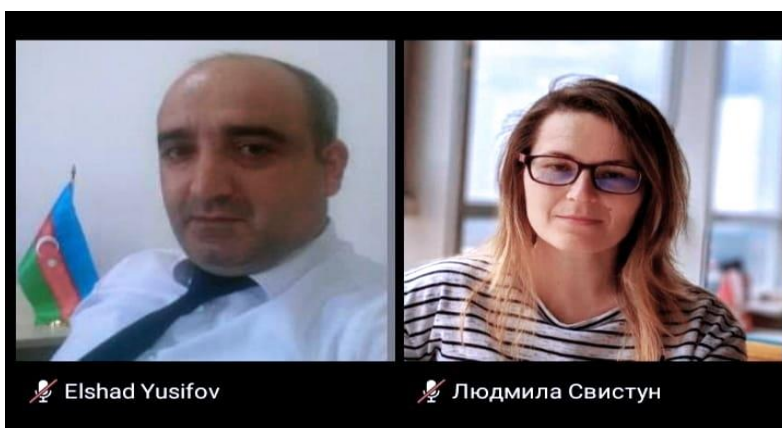
Хотелось бы отметить также давние тесные связи нашего Университета учёными Украины и, в частности, Вашего Университета, которые заключаются в совместном проведении конференций, обмене статьями, проведении «круглых столов». Участие наших молодых учёных в нынешней конференции – яркое тому подтверждение.

В завершении хотел бы отметить, что по данному направлению в мае 2023-го года наш Университет планирует организовать совместную конференцию на тему: «Реинтеграция освобождённых территорий в экономику страны: цели и направления», на которую хотели бы пригласить и вас.

Большое спасибо за внимание и удачи всем участникам конференции!

**25 noyabr 2022-ci ildə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Ukrayna Təhsil və Elm Nazirliyi, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politeknik" Milli
Universiteti, Maliyyə, İqtisadiyyat, İdarəetmə və Hüquq Elm və Tədris İnstitutu,
Polşa Belostok Texnologiya Universiteti, Xorvatiyanın Şimali Universiteti,
Şota Rustaveli adına Batumi Dövlət Universiteti (Gürcüstan),
Estoniya Beynəlxalq Tədqiqat, Təhsil və Təlim Mərkəzi,
Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti,
Vasili Stus adına Donetsk Milli Universiteti,
Odessa Milli İqtisadiyyat Universitetlərinin təşkilatçılığı ilə keçirilən "Ukraynada
maliyyə bazarının inkişafı: təhlükələr, problemlər və pekspektivlər" mövzusunda IV
Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans keçirilmişdir**

Konfransda Universitetimizin "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının müdiri, prof. M.A.Məmmədov çıxış edərək Azərbaycanın 30 il ərzində erməni aqressiyası nəticəsində tamamilə dağıdılmış və hal-hazırda Respublikamızın işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında iqtisadiyyatın sahələrinin ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə infrastrukturların bərpası və yenidən qurulması istiqamətində həyata keçirilən işlər, Ağıllı kənd, Ağıllı şəhər, yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl enerji layihələri haqqında ətraflı məlumat verdi. Eyni zamanda maliyyə bazarının inkişafı, onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və dağıdılmış ərazilərin bərpası ilə Ukrayna Azərbaycanın təcrübəsindən istifadəsi təcrübəsindən Ukrayna və digər ölkələrin yaradığının xüsusi qeyd edildi.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının təşəbbüsü və təşkiatçılığı ilə Mərkəzi Bankda ixtisasar üzrə 60 nəfər tələbə üçün Maliyyə Savadlılığı mövzusunda təlim seminarı keçirilmişdir

Seminarlarda “Əmanətlərin sığortalıması” və “Rəqəmsal ödənişlərin üstünlükləri” mövzuları əhatə olunmuş, Mərkəzi Bankın maliyyə savadlılığı portalı və elektron resurslarına dair ətraflı məlumat təqdim edilmişdir. Seminarlar Mərkəzi Bankın əməkdaşları Aytən Hacıyeva və Ülfət Yusifov, Vəkillər kollegiyasının üzvü Pərviz Hüseynov tərəfindən aparılmışdır. Seminarlar zamanı mövzular ətrafında müzakirələr olmuş və iştirakçıları maraqlandıran suallar cavablandırılmışdır.

AzMIU tələbələri üçün Mərkəzi Bankın Virtual Təhsil Platformasında (<https://edu.e-cbar.az>) yer alan dörd distant kurs üzrə müsabiqə də elan olunmuş və müsabiqənin şərtləri barədə iştirakçılara məlumat verilmişdir. Müsabiqə aşağıdakı kursları əhatə edir:

“Uşaqlar və pullar”

“Sığortaya giriş”

“Bankçılıq və rəqəmsal ödənişlər”

“İzafi borclanma: problemlər və tövsiyələr”

Müsabiqədə yuxarıda adları qeyd olunan dörd distant kurs üzrə orta nəticəsinə görə qalib olan 5 və fərqlənən 5 tələbəyə qiymətli hədiyyələr veriləcək, o cümlədən, kursları uğurla tamamlamış bütün tələbələrə sertifikatlar təqdim ediləcəkdir.

Nəşr prinsipləri

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan və xarici ölkələrin iqtisadiyyatının sahələrinin prioritet istiqamətləri üzrə aparılan tədqiqat işləri, alınan nəticələr haqqında, iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinə dair elmi məqalələri dərc edir.

Əlyazmanın redaksiyaya təqdim olunma qaydası

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir. Əlyazmanın orijinalı mükəmməl redaktə edilmiş halda elektron qaydada alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) elektron ünvanı və ya müəllif(lər)in özü redaksiyaya (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Yasamal rayonu, Ayna Sultanova küçəsi, Bakı, Azərbaycan) təqdim edilir. Əlyazma müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalı və onun redaksiyaya təqdim olunma tarixi göstərməlidir.

Məqalə formatı: Məqalələr A4 formatda, 12 ölçüdə, 1 sətirlərarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, səhifənin aşağı, yuxarı və yan tərəflərində 2 sm boşluq buraxılmalıdır.

Məqalənin həcmi: 7-15 səhifə olmalıdır.

Müəllif: Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı /məs.: Ə.M.Vəliyev/, iş yeri tam şəkildə, müəllifin elmi dərəcəsi, ORCID ID-si, şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə göstərməlidir. Təhsilini davam etdirən müəllif təhsil pilləsinə uyğun olaraq özü haqqında məlumatda bakalavriat, magistrant və doktorant olduğunu qeyd etməlidir.

Xülasə: Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, sonunda ingilis dillərində 7-8 cümlədən ibarət Xülasə yazılmalıdır. İngilis dilində yazılan Xülasənin əvvəlində müəllifin adı, ata adı və soyadı ingilis dilində qeyd olunmalıdır.

Açar sözlər: 5 sözdən az olmayaraq Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Giriş

Təhlil

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı: Ədəbiyyat siyahısı APA üslubunda tərtib edilməlidir.

İstinadlar: Məqalənin müvzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Cədvəl və şəkillər biri-birini təkrarlamamalı, göstəricilər Beynəlxalq vahidlər sistemində (SI) verilməlidirlər. Əlyazmada bir cədvəl və bir şəkil verildikdə, müvafiq olaraq, onlar nömrələnməli, “Cədvəl” və ya “Şəkil” sözü də yazılmalıdır.

Jurnalın dili: Azərbaycan, türk, ingilis və rus

Plagiat

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr StrikePlagiarism.com proqramının vasitəsi ilə plagiatdan keçirilir. Plagiat aşkarlanmadığı halda (unikallıq səviyyəsi 75%) gizli resenziyalaşdırmaya göndərilir. Plagiat faktı aşkar edilən məqalələr dərc edilmir və geri qaytarılır. Təqdim edilən məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə əsaslandırılmış imtina cavabı göndərir.

Resenziyalaşdırma

Redaksiyaya göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Redaksiyaya təqdim edilən əlyazmalar anonim rəyçilərin gizli rəyindən sonra onların dərc edilib-edilməməsinə qərar verilir. Resenziyalaşdırma və təsdiqetmə müddəti ümumilikdə 1 aydır. Əlyazmalar, resenziyalaşdırma prosedurunun nəticələri əsas götürülərək, növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Jurnala göndəriləcək məqalələr başqa yerdə nəşr edilməmiş və ya nəşr üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment”-ə aiddir.

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir. Jurnalın nüsxələri çap olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasına, kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına və məqalə müəlliflərinə göndərilir.

Принципы публикации

Журнал «Экономика строительства и менеджмент» публикует научные статьи по приоритетных направлениям экономики Азербайджана и зарубежных стран, о полученных результатах, теоретических и практических проблемах экономики.

Порядок подачи рукописи в редакцию

Рукописи, ранее опубликованные или направленные в другое периодическое издание для публикации, к представлению в журнал не допускаются. Оригинал рукописи с идеальной редакцией необходимо отправить в электронном виде на адрес alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) или самому автору(ам) сдать в редакцию (Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет, Ясамальский район, улица Айна Султанова, Баку, Азербайджан). Рукопись должна быть подписана автором (авторами) и датирована.

Формат статьи: Статьи должны быть написаны в формате А4, кегль 12, междустрочный интервал 1, шрифт Times New Roman, отступ 2 см внизу, вверху и по бокам страницы.

Объем статьи должен составлять 7-15 страниц.

Автор: Справа, до названия статьи необходимо указать фамилию, имя, отчество автора /например: А.М.Велиев /, место работы, ученую степень, ORCID ID, личный адрес электронной почты и номер телефона. Автор, продолжающий обучение, должен указать, что он является бакалавром, магистрантом и докторантом в своих личных данных в соответствии с уровнем образования.

Резюме: Резюме из 7-8 предложений должно быть написано в начале статьи на азербайджанском языке и в конце на английском языке. В начале резюме, написанного на английском языке, должно быть указано имя, фамилия, отчество автора должны на английском языке.

Ключевые слова: не менее 5 слов на азербайджанском и английском языках.

Введение

Анализ

Заключение

Список литературы: Список литературы должен быть написан в стиле АРА.

Список литературы: Должны быть даны ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи.

Таблицы и рисунки не должны повторять друг друга, показатели должны быть приведены в Международной системе единиц (СИ). Если в рукописи даны таблица и рисунок, то они должны быть соответственно пронумерованы и написано слово «Таблица» или «Рисунок».

Язык журнала: азербайджанский, турецкий, английский и русский.

Плагиат

Статьи, поступающие в редакцию, проверяются на плагиат с помощью StrikePlagiarism.com. Если плагиат не обнаружен (уровень уникальности 75%), статья отправляется на скрытое рецензирование. Статьи, признанные плагиатом, не публикуются и возвращаются автору. В случае отказа в публикации представленной статьи редакция журнала направляет автору мотивированный ответ в письменной форме.

Рецензирование

Статьи, направляемые в редакцию, сначала оцениваются редакцией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие правилам публикации, могут быть отправлены автору для исправления или могут быть отклонены в рецензировании.

Рукописи, представленные в редакцию, подлежат конфиденциальному рассмотрению анонимными рецензентами, после чего принимается решение о том, будут ли они опубликованы. Срок рассмотрения и согласования составляет 1 месяц. Рукописи публикуются на регулярной основе по результатам процесса рецензирования.

Статьи, представляемые в журнал, не должны быть опубликованы или отправлены для публикации в другое издательство.

Авторские права

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат «Экономике строительства и менеджменту».

Журнал выходит 4 раза в год. После печати экземпляры журнала высылаются в Высшую Аттестационную Комиссию Азербайджанской Республики, библиотеки, международные индексные организации и авторам статей.

Publication principles

The journal "Construction Economics and Management" publishes scientific articles on priority areas of the economy of Azerbaijan and foreign countries, on the results obtained, theoretical and practical problems of the economy.

The procedure for submitting a manuscript to the editor

Manuscripts previously published or sent to another periodical for publication are not allowed to be submitted to the journal. The original manuscript with an ideal edition must be sent electronically to alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) or handed over to the editor(s) himself (Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering, Yasamal district, st. Aina Sultanova, Baku, Azerbaijan). The manuscript must be signed by the author(s) and dated.

Article format: Articles should be written in A4 format, size 12, line spacing 1, Times New Roman font, indent 2 cm at the bottom, top and sides of the page.

The volume of the article should be 7-15 pages.

Author: On the right, before the title of the article, you must indicate the last name, first name, patronymic of the author /for example: A.M. Veliyev /, place of work, academic degree, ORCID ID, personal e-mail address and phone number. The author who is continuing his studies must indicate that he is a bachelor, master and doctoral student in his personal data in accordance with the level of education.

Abstract: A abstract of 7-8 sentences should be written at the beginning of the article in Azerbaijani and at the end in English. At the beginning of a resume written in English, the name, surname, patronymic of the author must be indicated in English.

Key words: at least 5 words in Azerbaijani and English.

Introduction

Analysis

Conclusion

References: References should be written in the APA style.

References: Links to scientific sources related to the topic of the article should be given.

Tables and figures should not repeat each other, indicators should be given in the International System of Units (SI). If the manuscript contains a table and a figure, then they should be numbered accordingly and the word "Table" or "Figure" should be written.

Journal language: Azerbaijani, Turkish, English and Russian.

Plagiarism

Articles submitted to the editorial office are checked for plagiarism using StrikePlagiarism.com. If plagiarism is not detected (uniqueness level 75%), the article is sent for covert review. Articles recognized as plagiarism are not published and are returned to the author. In case of refusal to publish the submitted article, the editors of the journal send the author a reasoned response in writing.

Peer review

Articles sent to the editors are first evaluated by the editors in terms of the principles of publishing the journal. Articles that do not comply with the publication rules may be sent to the author for correction or may be rejected for review.

Manuscripts submitted to the editors are subject to confidential review by anonymous reviewers, after which a decision is made as to whether they will be published. The term of consideration and approval is 1 month. Manuscripts are published on a regular basis based on the results of a peer review process.

Articles submitted to the journal must not be published or sent for publication to another publisher.

Copyright

Articles published in the journal are protected by copyright and all rights to publish these articles belong to Construction Economics and Management.

The magazine is published 4 times a year. After printing, copies of the journal are sent to the Higher Attestation Commission of the Republic of Azerbaijan, libraries, international index organizations and authors of articles.

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Tel.: (+99412) 538 92 83
daxili – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Jurnalın rəsmi saytı: <https://timjurnal.az>*

*Статьи направляются по адресу:
Азербайджан, г. Баку, AZ 1073, ул. Айны Султановой 11,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет,
Тел.: (+99412)5389283;
внутренний – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Официальный Веб-сайт журнала: <https://timjurnal.az>*

*The articles should be sending to the following address:
11, Ayna Sultanova Str. Baku, AZ 1073 Azerbaijan
Azerbaijan Architecture and Construction University
Tel: (+99412)538 92 83;
Interior - 678
E-mail: info@timjurnal.az
Official website of the magazine: <https://timjurnal.az>*

Çapa imzalanıb: 15.10.2022
Tiraj: 50

Signed for printing: 15.10.2022
Number of copies printed: 50

Tərtib edən: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası. Tel: (+99412) 538 92 83

AR Ədliyyə Nazirliyinin Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi № 4024

**Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi - İSSN 2519-2507
- 17.10.2016 tarixində verilib**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol № 11-R)

AzMIU

“Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”

mel.: (012) 539 07 17

E-mail: azmiu-npm@mail.ru